

TASHENEV
UNIVERSITY

Ташенев оқулары: «Білім мен ғылымды дамытудың өзекті трендтері мен перспективалық бағыттары» атты Халықаралық ғылыми-практикалық NEO конференцияның ғылыми мақалалар жинағы.

Сборник научных статей Международной научно-практической NEO конференции Ташеневские чтения: «Актуальные тренды и перспективные направления развития образования и науки».

Collection of scientific articles of the the International Scientific and practical NEO conference Tashenev readings: «Current trends and promising directions for the development of Education and science»

ШЫМКЕНТ – 2023

ӘОЖ 37:001
КБЖ 74.58
Т26

Ұйымдастыру комитетінің төрағасы

Байболов Қанат Сейтжанұлы – Жұмабек Ахметұлы Тәшенев атындағы университет ректоры, техника ғылымдарының кандидаты, доцент

Ұйымдастыру комитеті:

Арзымбетова Шолпан Жақсылыққызы	– п.ғ.к., доцент
Байнеева Парида Тургунбаевна	– э.ғ.к., доцент
Битұрсын Ғалымжан Шәмшідінұлы	– философия докторы Phd
Абенова Лаззат Усмановна	– п.ғ.к.
Оралбекова Алия Курбановна	– философия докторы Phd
Қонақбаева Ұлжамал Жандаралиевна	– философия докторы Phd
Мырзабек Лесбек Әліпұлы	– п.ғ.к.
Оразов Бексултан Даулетович	– философия докторы Phd
Карсыбаев Бастарбек Токтарович	– философия докторы Phd
Мамыт Амангелді Алтыбайұлы	– ф.ғ.к.

Ташенев оқулары: «Білім мен ғылымды дамытудың өзекті трендтері мен перспективалық бағыттары» атты Халықаралық ғылыми-практикалық НЕО конференцияның ғылыми мақалалар жинағы. – Шымкент: «Әлем» баспаханасысы, 2023. - 1000 бет

Сборник научных статей Международной научно-практической НЕО конференции Ташеневские чтения: «Актуальные тренды и перспективные направления развития образования и науки». «Әлем» типография: - Шымкент, 1000 стр, 2023

Collection of scientific articles of the the International Scientific and practical NEO conference Tashenev readings: "Current trends and promising directions for the development of Education and science". Shymkent: «Әлем », 2023. 1000 pages.

ISBN 978-9965-27-681-1

Жинаққа жас ғалымдардың ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері ендірілді. Барлық жариялаланымдар авторлардың редакциясымен берілген.

ӘОЖ 37:001
КБЖ 74.58

ISBN 978-9965-27-681-1

© Жұмабек Тәшенев атындағы университет, 2023

АЛҒЫ СӨЗ

Қымбатты конференция қонақтары мен қатысушылар!

Жұмабек Ахметұлы Тәшенев атындағы университетте ұйымдастырылып отырған Ташенев оқулары: «Білім мен ғылымды дамытудың өзекті трендтері мен перспективалық бағыттары» атты Халықаралық ғылыми-практикалық NEO конференциясына қош келдіңіздер!

Әр оқу жылының барысында ғылыми-практикалық конференция өткізу - университетте жақсы дәстүрге айналған маңызды ғылыми іс-шара.

Конференция өткізудегі басты ұстаным – отандық және алыс жақын шетелдік жоғары оқу орындарының профессор-оқытушылар құрамы, студенттер мен жас ғалымдардың ғылыми мақалаларын қабылдап, іс-шараның ғылыми аурасын қалыптастыру. Студенттер мен жас ғалымдардың танымдық қызығушылығын жандандыру, ғылыми-зерттеу жұмыстарына тарту, олардың шығармашылық белсенділігін дамыту, заманауи ғылымның өзекті мәселелерін шешуге үйрету, зерттеу мәдениетін қалыптастыру және ғылыми зерттеулердің нәтижелерін апробациялау болып табылады.

Қазіргі таңда республикалық, халықаралық рейтингтердегі жоғары көрсеткіштерінің бірі - студенттік ғылымның нәтижелілігі болып табылады. Сондықтан университет зерттеу жұмыстарын халықаралық деңгейге көтерумен байланысты іс-шараларды әрдайым қолдап отырады. Бір қуанарлық жағдай Қазақстандық және шетелдік жоғары оқу орындарының студенттері тарапынан университетте өтетін конференцияға деген қызығушылықтар артып, халықаралық байланыстар жыл сайын кеңейіп келе жатқандығында. Ташенев оқулары: «Білім мен ғылымды дамытудың өзекті трендтері мен перспективалық бағыттары» атты Халықаралық ғылыми-практикалық NEO конференциясы Қазақстан мен әлемнің ғылым, білім берудің көкейкесті мәселелерін талқылайтын пікірталас алаңына айналатынына сенімдімін.

Ғылым жолын, ғылыми-зерттеу жолын таңдаған студенттердің қадамдарына сәттілік, сәт-сапар тілеймін! Жастар - еліміздің болашағы. Жастар – мәңгілік қазақ елін жасаушы ұлттың тірегі. Ол көп оқып, көп тоқуды талап етеді. Сондықтан да жастардың үнемі ізденісте болуы – шарт. Осы ретте бұл конференцияның зерттеу жұмысымен айналысатын әрбір маманға берері көп!

**Құрметпен,
университет ректоры Қ.С. Байболов**

ҚОҒАМДЫҚ ГУМАНИТАРЛЫҚ

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУ САПАСЫН АРТТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

«Педагогика және бастауышты оқытудың әдістемесі» кафедрасы

п.ғ.д., профессор

Досбенбетова А.Ш.,

anarados56@mail.ru,

магистр-оқытушы

Бердібек А.М.

Tashenev University, Шымкент қ.

aigerim_berdibek@mail.ru

Түйіндеме: мақалада Қазақстан Республикасындағы мектепке дейінгі білім берудің өзекті мәселелері қарастырылады. Мектепке дейінгі білім беру педагогтарын даярлау сапасына баса назар аударылады. Мектепке дейінгі мекемелер қызметінің сапасын жақсарту бойынша ұсыныстар беріледі.

Кілт сөздер: мектепке дейінгі білім беру, кадрларды даярлау сапасы, ғылыми сүйемелдеу, мектепке дейінгі білім беру жүйесін қаржыландыру.

Резюме: в статье рассматриваются актуальные проблемы дошкольного образования в РК. Акцентируется внимание на качество подготовки педагогов дошкольного образования. Даются рекомендации по улучшению качества деятельности дошкольных учреждений.

Ключевые слова: дошкольное образование, качество подготовки кадров, научное сопровождение, финансирование системы дошкольного образования.

Resume: the article discusses the current problems of preschool education in the Republic of Kazakhstan. Attention is focused on the quality of training of teachers of preschool education. Recommendations are given to improve the quality of preschool institutions.

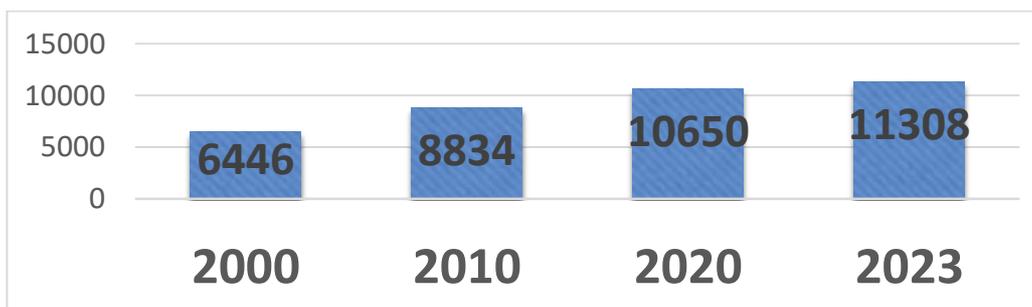
Keywords: preschool education, quality of personnel training, scientific support, financing of the preschool education system.

Қазақстан Республикасы «Білім туралы» заңында мектепке дейінгі мекемелердің алдына мынадай міндеттер қойылды:

Тәрбиеленушілердің дене, зияткерлік және тұлғалық дамуын қамтамасыз ететін оңтайлы жағдайлар жасау; сапалы мектепалды даярлықты қамтамасыз ету, баланың толыққанды дамуын қамтамасыз ету үшін отбасымен өзара әрекеттесу; ата-аналарға балаларды тәрбиелеу, оқыту, дамыту және денсаулық сақтау мәселелері бойынша консультациялық және әдістемелік көмек көрсету [1].

2010 жылы балаларды мектепке дейінгі біліммен қамтуды 70% - ға дейін ұлғайту мақсатында "Балапан" бағдарламасы іске қосылды және 2020 жылға қарай 5-6 жастағы балаларды қамтуды 100% - ға дейін арттыру мақсатында 2014 жылы жалғасты. Бағдарлама мемлекеттік-жекешелік әріптестік тетігі арқылы мектепке дейінгі ұйымдар санының күрт өсуіне ықпал етті. Жеке бақтардың санын көбейту үшін лицензиялау процедурасы алынып тасталды және бақшаны ашу процедурасы айтарлықтай жеңілдетілді. Бұл мектепке дейінгі ұйымдардың санын көбейтуге көмектесті, сонымен бірге көрсетілетін қызметтердің сапасына кері әсерін тигізді.

Мектепке дейінгі мекемелердің санының өсуі 2000-2023 жылдар аралығында

1-сурет

Қазақстанны мектепке дейінгі ұйымдарының саны үнемі өсіп келеді. Соңғы мәліметтерге сүйенсек, солардың ішінде мемлекеттік және жеке меншік мекемелер төмендегідей көрсеткіштерге ие:

2-сурет

2010 жылдан бастап Қазақстанның мектепке дейінгі білім беруінде болған әсерлі өзгерістерге қарамастан, міндетті шешуді талап ететін бірқатар күрделі проблемалар бар. Киікова Гаухар, балалардың ерте даму жолындағы сарапшы, өзінің зерттеуінде Қазақстандағы мектепке дейінгі білім беру саласының төмендегідей проблемаларын атап өтті: қаржыландыру, кадрлар, ғылым және сапа тәсілдері [2].

2021-2025 жылдар аралығында мектепке дейінгі мекемелерге арналған шығыстар 82600 млн. теңгені құрайды. Тәрбиешілердің жалақысы 1- қыркүйектен бастап 30 % ға өсті. Бұрын 190000 теңгені құраса, 2023 жылдың 1- қыркүйегінен – 209530 теңгені құрайды. Салыстырмалы түрде қарағанда мұғалімдердің жалақысына қарағанда төменірек. Қазақстанда мектепке дейінгі оқытуды қаржыландыру ішкі ұсынылатын өнімнің 0,51% құрайды. Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының жалпы ішкі өнімнің 1-2% құрайды.

Осыған байланысты Қ.Ж. Тоқаевтың «Әділ Қазақстанның экономикалық бағыты» Жолдауында «Экономиканың басымдықтарына, аймақтың және саланың ерекшеліктеріне байланысты тиімді қаржыландыру тәсілдері керек» делінген [3].

Осылайша, саланы қаржыландыру проблемасы мектепке дейінгі ұйымдардың санын, тиісті біліктілігі бар педагог қызметкерлердің санын және олардың еңбегіне ақы төлеуді, сондай-ақ елдегі мектепке дейінгі ұйымдардың сапа деңгейін арттыру үшін негіз болып табылады.

Мектепке дейінгі ұйымдар санының күрт өсуінің салдары, сала қызметкерлерінің жалақысының төмендігі, сондай-ақ педагогикалық мамандықтар бойынша шекті балдарды төмендету және гранттар санын көбейту туралы өз уақытында қабылданған шешімдер кадрлардың сапасының өте төмен болуы, сондай-ақ олардың тапшылығы болды.

- Бүгін Қазақстанда – 11308 мектепке дейінгі мекеме бар
- Мектеп жасына дейінгі балалар саны шамамен 1 млн.
- Тәрбиешілер саны – 98 мың, оның ішінде мамандық бойынша жоғары білімі бар 65,3 мыңды құрайды.

Алайда, бұл қатынас тәрбиешілер мен басқа педагогикалық қызметкерлер санынан есептеледі. Сонымен қатар, педагогикалық қызметкерлерге жатпайтын бала күтушілер балалармен толық жұмыс күні тікелей байланыста болады. Оларда арнайы білімге

қойылатын талаптар жоқ, дегенмен күтушілер балалармен ешқандай әсер етпейді немесе байланыста болмайды деп айтуға болмайды. Егер біз осы қызметкерлерді есептесек, онда пайыздық қатынас айтарлықтай өзгереді.

Кадрларды даярлау деңгейі қазіргі заманның талаптарына сай келмейді.

Мұғалімдерді оқыту әлі күнге дейін мұғалім балалар тобымен бірлік ретінде жұмыс істейтін модельге негізделген, ал жоғары тиімділікті көрсететін ғылыми дәлелдермен қамтамасыз етілген Білім берудегі жеке көзқарас жеке баламен бірлік ретінде жұмыс істеуді талап етеді.

Инклюзивті білім беру ортасын құру да осыны талап етеді, өйткені инклюзивті кеңістік физикалық қолжетімділік туралы ғана емес, сонымен қатар олардың жеке қажеттіліктері мен мүмкіндіктеріне негізделген әртүрлі балаларды тарту және оқыту туралы. Мұғалімдердің өздері инклюзивті орта құру үшін қажетті білімнің жетіспеушілігі туралы жиі айтады.

Қазақстанның мектепке дейінгі білім беру саласының педагогикалық кадрларымен байланысты тағы бір проблема-бейінді білімі бар профессор-оқытушылар құрамының жетіспеушілігі. Педагогикалық жоғары оқу орындары мен колледждерде мектепке дейінгі білім беру саласындағы пәндерді орта білім беру мамандығы бойынша педгогтар жиі оқытады. Қазіргі заманғы ғылыми деректерді ескере отырып, сапалы оқыту туралы айтудың қажеті жоқ, өйткені бұл сала болашақ педагогтар үшін ғана емес, сонымен қатар жоғары оқу орындарының қызметкерлері үшін де танымал емес. Бұл салада ешкім арнайы шетелдік білім алмайды. Бұл колледждер мен жоғары оқу орындарында педагогтарды даярлау сапасының төмендігіне әкеледі. Барлық бағдарламалар өте ескірген, қазіргі ғылыми деректерді ескермей, балалардың дамуына шектеулі көзқарас береді. Теория іс жүзінде пысықталмайды, өйткені студенттер көбінесе ескірген тәсілдер бар және ғылыми негіздемесі жоқ жоғары оқу орындары мен колледждермен байланысты емес Бақтарда тәжірибеден өтеді.

2021 жылы «Ел Үміті салалық менеджерлерді даярлау» жобасының мектепке дейінгі білім беру командасының бастамасымен «Болашақ» халықаралық стипендиясы шеңберінде шетелде оқуға арналған ұқсас мамандықтар тізбесіне алғаш рет мектепке дейінгі тәрбие және оқыту мамандығы қосылды. Алайда, саланың төмен танымалдылығын ескере отырып, бұл мәселені шешу үшін жеткіліксіз болады, неғұрлым мақсатты және нақты шаралар қажет.

Қазақстанның қазіргі мектепке дейінгі білім беруінде мектепте еліктеушілік үрдісі байқалады. 2021 жылы қабылданған мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік стандартында кәсіп, олардың реттілігі мен ұзақтығы қатаң анықталған. Әр балабақшаға барғаннан кейін, бөлменің кем дегенде жартысын үстелдер мен орындықтар алып жатқанын көруге болады. Әр сыныпта тақта ілулі, ал санитарлық ережелер мен ережелер мектептегідей тақтаға қаратып осы парталардың орналасуын қамтамасыз етеді. Бұл тәсіл баланың даму табиғатын, оның қажеттіліктері мен мүмкіндіктерін терең түсінбейтіндігін көрсетеді. Балалар ойын арқылы дамиды: эксперименттер арқылы жаңалық ашу, ойын арқылы қоршаған әлемді өз бетінше зерттеу арқылы. Мектепке дейінгі білім беру саласындағы қазақстандық құжаттар мен стандарттар осы саладағы қазіргі ғылымнан алыс. Мектепке дейінгі кезең баланың дамуының тәуелсіз кезеңі ретінде емес, тек мектепке дайындық ретінде қабылданады.

Сондықтан мектепке дейінгі кезеңде тұлғаны қалыптастыру және дамыту процесінде түбегейлі жаңа тәсілдерді әзірлеу, мектеп жасына дейінгі балаларды оқыту мен тәрбиелеуде инновациялық технологияларды қолдану қажет.

Осы жас кезеңінде балалардың оқу-танымдық іс-әрекетін ынталандыру әдістерін қолдану өте маңызды (танымдық ойындар, ойын жаттығулары, өмірде кездесетін жағдайларды талдау, баланың тәжірибесіне сүйену, жетістікке жету үшін жағдай жасау және т.б.); сабақта компьютерлік технологияларды қолдану. Балалардың оқуға деген қызығушылығын арттыру және есте сақтау қабілетін дамыту мақсатында әртүрлі технологияларды қолдану. Мысалы, Л. Суворованың мнемоникасы [4]; З.Б.

Қуанышбаеваның мектеп жасына дейінгі баланың жеке қабілеттерін дамыту технологиясы және т. б. [8].

Қазіргі уақытта көптеген шетелдік және қазақсандық ғалымдар мектепке дейінгі білім беру проблемаларын зерттеумен айналысады: Суворова Л. [4], Новоселова С.Л. [5], Фуряева Т.Ф. [6], Аралбаева Р.К. [7], Қуанышбаева З.Б. [8] және т.б.

Қазақстанда ерте балаларды дамыту, мектепке дейінгі тәрбие және оқыту саласында қабылданатын шешімдер ғылыми деректерге негізделмейді. Сіз саланы реттейтін құжаттарда ғылыми зерттеулерге бірде-бір сілтеме таба алмайсыз. Мемлекеттік қызметшілер бұл ресми құжаттарда қандай да бір сілтемелерге рұқсат етілмегендіктен, бұл шындық екенін айтады. Бірақ басты себеп-бізде шешімдерді негіздейтін ғылыми зерттеулер жоқ. Өзгерістер Жоғары тұрған органдардың тапсырмасы бойынша орын алады, белгілі бір мерзімге ие, яғни зерттеуге уақыт қалмайды. Алайда, егер осы саладағы зерттеулер тұрақты негізде жүргізілсе, бізде негіздеме болар еді.

Халықаралық журналдарда Қазақстанның мектепке дейінгі білім беру саласында жиналған эмпирикалық деректері бар жарияланымдар аз. Біздің еліміздегі педагогикалық университеттерде студенттер мен профессорлар зерттеу жүргізе алатын өз зертханалары болса. Мұғалімдерді даярлау бағдарламаларының мазмұны практикадан және әлемдегі осы саланың шындығынан ажыратылған. Қорытындылай келе, фактілер мен сандарды манипуляциялау жиі кездесетін және белгілі бір проблемалар мен тенденциялардың себептерін түсіндірмейтін аналитикалық есептердегі құрғақ сандар емес, ғылым тұрғысынан нақты көріністі көрсете алатын ірі елдік зерттеулер жетіспейді.

Мектепке дейінгі білім беру жүйесін зерттейтін ғалымдар мен қызметкерлерінің ұсыныстарының арқасында:

- Үкіметтің қаулысымен халықаралық стандарттарға сәйкес мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеуді дамытудың 2025 жылға дейінгі моделі бекітілді.
- Білім беру стандарттары мен бағдарламалары жаңартылуда.
- Ұлттық мониторинг жүйесі, қол жеткізу үшін сапа өлшемдері мен стандарттары әзірленуде.
- МДҰ педагогтерінің біліктілігін арттыру бойынша «Құзыреттілік орталықтары» құрылады. Жақын арада оларда 20390 педагог оқытылатын болады.

Әдебиеттер тізімі

1. ҚР «Білімі туралы» Заңы (27.07.2007)
2. Киикова Г. Проблемы дошкольного образования в Казахстане //CABAR.asia. 13.10.2023
3. Қасым – Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» Қазақстан халқына жолдауы //zakon.kz.-01.09.2023.
4. Суворова Л. Мнемотехника для детей: как тренировать память //Актуальные вопросы общества, науки образования. – Пенза, 2023. - 316 с.
5. Новоселова С.Л. Развивающая предметная среда. – М., 1995
6. Фуряева Т.Ф. Дошкольное воспитание за рубежом. – Красноярск, 1999.
7. Аралбаева Р.К. Мектепке дейінгі педагогика – Алматы, 2012. - 220 б.
8. Қуанышбаева З.Б. Мектеп жасына дейінгі баланың тұлғалық қабілетін дамытуға бағытталған педагогикалық технологиялар мен дамытушы әдістемелер. – Шымкент: Әлем, 2019. - 172 б.

ВОЛОНТЕРЛІК ҚЫЗМЕТ ЕРЕСЕК ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК БЕЛСЕНДІЛІГІН ДАМУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Арзымбетова Ш.Ж.
sh.zh73@mail.ru
профессор м.а.
Tashenev University
Шымкент қ, Қазақстан

Есімбай У.Қ.
7M01101 Педагогика және психология ББ
2 курс магистранты
Tashenev University
Шымкент қ, Қазақстан

Резюме. В статье изучено, что волонтерская деятельность как фактор развития социальной активности взрослых подростков.

Summary. The article studies that volunteer activity as a factor in the development of social activity of adult adolescents.

Қазіргі қоғам өз бетінше шешім қабылдай алатын, қарқынды дамып келе жатқан қоғамда өзін сенімді сезінетін әлеуметтік дамыған адамдарды қажет етеді. Мұндай адамдарға әлеуметтік қажеттілік білім беру жүйесін өзгертуге және жеке тұлғаның әлеуметтік белсенділігін дамытуға бағытталған «Білім беруді дамыту бағдарламасының» ережелерінде көрсетілген.

Жағдайға белсенді ықпал ету қабілетін сезіну үшін адам өзінің өмірлік ұстанымын, өзінің өмірлік мәнін қалыптастыра отырып, үнемі әлеммен өзара әрекеттесуі керек. Себебі, өзара әрекеттесу кезінде ол өзін шынайы әлемнің бір бөлігі ретінде сезіне бастайды, өзінің күшті жақтарын бағалайды және өзінің әлеуметтік әлеуетін белсендіреді.

Зерттеуші ғалым Е.В. Шабанова өзінің «Жасөспірімнің әлеуметтік белсенді тұлғасын қалыптастыру» атты еңбегінде «қазіргі таңда қоғамдағы түбегейлі өзгерістер оқушылардың әлеуметтік белсенді тұлғасын қалыптастыруға бағытталған сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастырудың ғылыми негізделген жүйесін құруды талап етеді. Біздің өміріміз білім мен тәрбиенің озық, инновациялық құралдары мен әдістерін пайдалану қажеттілігін алға тартып отыр» дейді [1]. Автор ересек жастағы жасөспірімдердің әлеуметтік белсенділігін тәрбиелеу тәжірибесінде білім алушыларды әртүрлі іс-шараларда өз күшін сынауға шақырады, сонымен қатар олардың әлеуметтік белсенділік деңгейіне өз бағасын беруін сұрайды.

Оқу орнының негізгі міндеті кәсіби білім алушыларға барынша білім беру емес, олардың кәсіби өзін-өзі анықтауы және шығармашылық өзін-өзі көрсетуі үшін қажетті әлеуметтік қасиеттер мен қабілеттерді қалыптастыруға көмектесу болып табылады. Оқу орындары ересек жасөспірімнің әлеуметтік белсенділігін жүзеге асыру арқылы білім алушының әлеуметтік әлеуетін қалыптастыру үшін оңтайлы алғышарттар жасауы тиіс.

Өзін-өзі тәрбиелеу және өзіндік білім алу тетіктерін іске қоспайтын, сонымен қатар жасөспірімдерді өз қабілеттерін жүзеге асыруға деген ұмтылысын тыйып тастайтын білім беру үйлесімді дамып келе жатқан тұлғаның берік негізін құра алмайды. Танымдық дағдыларды дамыту қажеттілігі жеке тұлғаның әлеуметтік әлеуетін қалыптастыруға ықпал етеді, бұл қазіргі кездегі тәрбие мен білімге қойылатын талаптардың күшеюінен туындап отыр.

Ересек жасөспірімнің бойында өзін-өзі көрсетуге деген ұмтылыс, құрдастар арасында жоғары мәртебеге деген қажеттілік болады. Оның өзін-өзі таныту қажеттілігін жүзеге асыру екі маңызды шартпен байланысты 23]:

1) ересек жастағы жасөспірімнің өзін толық ашуға және көрсетуге мүмкіндік беретін белгілі бір қызмет саласының болуы;

2) құрдастары тарапынан олардың қызметін қоғамдық мойындауының болуы.

Зертеуші А.В. Ивановтың пікірінше, әлеуметтік танылған және әлеуметтік жауапты жасөспірімдердің қызметі олардың қажеттіліктерін барынша қанағаттандырады, әлеуметтік белсенділігінің дамуына ықпал етеді, жаңа әлеуметтік рөлдерді игеру мүмкіндіктерін кеңейтеді, демек, қоғамда туындайтын дағдарыс, қақтығыс жағдайларындағы мінез-құлықты қалыптастырады.

Жетістікке жетудің мүмкін еместігі, өзін-өзі дамытуға және жүзеге асыруға мүмкіндік беретін әрекеттердің болмауы жасөспірімді психологиялық жайсыздыққа және девиантты мінез-құлыққа әкеледі [4].

Әлеуметтік белсенділік мәні мен ерекшеліктерін ашу оның даму факторларын қарастыруды қажет етеді. Тұлғаның әлеуметтік белсенділігінің факторларын зерттеуді жеке тұлғаның жалпы даму факторларының контекстінен тыс қарастыруға болмайды. Факторлар деп (лат. factor – жасаушы, өндіруші) оның мәнін, бастысы бағытын анықтайтын құбылыстың немесе процестің қозғаушы күштерін түсіну керек; кез келген процестегі, құбылыстағы маңызды жағдай [3].

Жасөспірімдер мен жастардың әлеуметтік белсенділігін дамыту факторларының бірі оларды жаңа әлеуметтік шындықты құруға бағытталған ерікті, колонтерлік қызметке қосу болып табылады, олардың тәуелсіз бастамасын қолдау арқылы жасөспірімдер үшін өзін-өзі анықтау, өзін тұлға ретінде бекіту, өз қабілеттерін тексеру және дамыту мүмкіндігіне айналады.

«Волонтерлік» (еріктілік) (Volunteerism) ұғымы ерікті еңбекті өтеусіз негізде, ерікті түрде жүзеге асырылатын және қоғамдастық мәселелерін шешуге бағытталған қызметті көрсету үшін қолданылады.

Волонтер қызметінің мәні қоршаған әлемді өзгерту ғана емес, сонымен қатар жеке тұлғада болып жатқан өзгерістер үшін де маңызды, бұл педагогикада өзекті болып саналады. Игі істі ерікті жасайтын жасөспірім басқа біреуге көмектесу үшін өзінің жан дүниесінде өзіне деген мақтаныштың қайнар көзін, адамдарға қажет екеніне сенімділікті арттырады. Волонтерлік қызметтің нәтижесінде адамдарға риясыз қызмет ету арқылы, оларға шынайы қамқорлықта көрінетін адамгершілік қасиеттер қалыптасады.

Волонтер жасөспірім мәселелерді шеше отырып, жауапкершілікті үйренеді, ұтқырлық қабілетіне ие болады, белсенді бола бастайды, өйткені жасөспірімде және ерте жастық шақта дүниетанымдық деңгейдегі адамгершілік идеялар мен адамгершілік таңдауды жүзеге асыру қабілеті қалыптасады.

Демек, волонтерлік ересек жастағы жасөспірімдердің әлеуметтік белсенділігін дамыту құралы екені талас тудырмайды. Әлеуметтенудің әртүрлі құрамдары – ата-аналар, мұғалімдер, құрдастар және т.б. жүзеге асыратын әртүрлі құндылықтар жүйесі мен дүниетанымымен, сондай-ақ белгілі бір мәртебеге жетуге және олардың әлеуметтік рөлін ойнауға ұмтылу әлеуметтену кезеңінің күрделілігімен байланысты. Әлеуметтік микроортаның, жолдастық ортаның маңызы мен мәні артып келеді. Аталмыш волонтерлік қызмет жасөспірімдердің қажеттіліктерін қанағаттандыра алады: волонтерлік қызмет процесінде ересек жастағы жасөспірімдер жаңа әлеуметтік қарым-қатынастарға дайындық кезінде әлеуметтік процеске қатысуға, қоғамдағы қайшылықтарды шешуге, пайда әкелуге, өзін-өзі дамытуға және өзін-өзі жетілдіруге үйренеді.

Волонтерлік қызметке қатысу мотивтері келесідей топтастырылған бірқатар тұлға қажеттіліктеріне негізделген:

- 1) мойындау қажеттілігі – адамдар өз еңбегінің немесе көрсеткен қабілеттерінің басқалар тарапынан жоғары бағаланғанын қалайды;
- 2) жетістікке деген қажеттілік – адамдарға маңызды нәрсені істегенін сезіну ұнайды;
- 3) өзін-өзі бақылау қажеттілігі – көптеген адамдар өздерін тәуелсіз сезінгісі келеді, өз өмірі мен іс-әрекеттері үшін жауапкершілікті алғысы келеді;
- 4) түрлі болу қажеттілігі – адамдар, бір нәрсені қайта жасаудан жалығады;
- 5) өсуге деген қажеттілік – адамдар өз тәжірибесін, білімін дамытуға, кеңейтуге және байытуға және өмірлік мәртебесін арттыруға ұмтылады;
- 6) қарым-қатынас қажеттілігі – адамның топқа жататындығы, танылуы, сүйікті болуы,

басқа адаммен немесе топпен ынтымақтасу қажеттігі. Мұндай адамдар үшін топта жұмыс істеу, топтық тапсырмалар алу өте маңызды;

7) ойын-сауыққа деген қажеттілік – бұл қажеттілік елеусіз болып көрінгенімен, ойын-сауық пен шытырман оқиғаға деген қызығушылық өте күшті, кейде басқаларынан да күштірек деуге болады;

8) жеке болу қажеттілігі – бұл ерекше және маңызды сезіну қажеттілігі [4].

Волонтерлік қозғалысқа қатысу жасөспірімге кәсіби өзін-өзі анықтауға көмектеседі, өйткені бұл тәуелсіз өмірге тікелей жол, өзін көрсетуге, қызметтің әртүрлі салаларында өзін сынап көруге және әлеуметтік мәселелерді шешуде өз идеяларын жүзеге асыра отырып өмір жолын таңдау туралы шешім қабылдауға әрқашан мүмкіндік бар.

Волонтерлік қызмет ересек жастағы жасөспірім үшін бастапқы кәсіби тәжірибе, қарым-қатынас, өзара әрекеттесу, серіктестік тәжірибесін алу мүмкіндігі болып табылады.

Волонтерлік іс-шараларды дайындау және жүзеге асыру процесінде ересек жастағы жасөспірімдер өздерінің қабілеттеріне сенім артады және жаңа дағдыларды меңгереді, жаңа әлеуметтік байланыстар орнатады, өзін-өзі табуға мүмкіндік алады және адамға салауатты, өнімді, бай өмір сүруге, қоғамның толыққанды мүшесі болуға мүмкіндік беретін құндылықтар мен әдеттерді өз өмірлеріне енгізуге мүмкіндік алады.

Әдебиеттер тізімі

1. Кон И.С. Словарь по этике. М.: 2011. 269 с.
2. Степанов Е.Н. Моделирование воспитательной системы образовательного учреждения. М.: Академия, 2013. 325 с.
3. Богомолова Н.Н. Основы социально-психологической теории. М.: 2013. 149 с.
4. Иванов А.В. Методика формирования социальной активности учащегося. М.: Академия, 2013. 195 с.

ЎЗБЕК БАЛАЛАР ФОЛЬКЛОРЛЫҚ БИЛЕРІНИҢ КӨРКЕМДІК-ЭСТЕТИКАЛЫҚ ПРИНЦИПТЕРІ

Шухрат Тоқтасимов,
Ўзбекстан мемлекеттік хореография
академиясының ректоры, профессор
Нозим Касимов,
Ўзбекстан мемлекеттік хореография
академиясының проректоры, профессор

Аннотация. Бұл мақалада өзбек балалар фольклорлық билерінің өзіндік көркемдік-эстетикалық принциптері мен танымдық-тәрбиелік ерекшеліктері зерттелді.

Түйін сөздер: фольклор, балалар ойындары, мәдени дәстүр, мезгіл, рәсім, құндылық, ұлттық рух.

Аннотация. В данной статье изучены специфические художественно-эстетические принципы и познавательные-воспитательные особенности узбекских детских народных танцев.

Ключевые слова: фольклор, детские игры, культурная традиция, время года, обряд, значение, национальный дух.

Abstract. This article studies the specific artistic and aesthetic principles and cognitive and educational features of Uzbek children's folk dances.

Key words: folklore, children's games, cultural tradition, season, ritual, meaning, national spirit.

Би өнерінің балалардың эстетикалық сезімін тәрбиелеуде, сұлулық әлеміне баулуда, көркем сезіміне баулуда маңызы зор. Сондықтан өсіп келе жатқан жас ұрпақты ұлттық өнерімізге деген сүйіспеншілік рухында тәрбиелеу, би тәлімін жоғары деңгейге көтеру талап етіледі. Әсіресе, халық билері өзінің терең болмысымен, таза халықтық орындау мәнерлерімен көрерменді таң қалдырады. Балалардың билері адамзат тарихынан бұрыннан бар. Ең алдымен балалардың жас және психофизиологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, олардың шығармашылық қабілеттерін дамытып, өнерге деген қызығушылықтарын ояту керек. Рухани-эстетикалық тәрбиенің басты қағидаларының бірі – жалпыадамзаттық идеялар мен ұғымдардың ұлттық құндылықтармен ұштасқан би-ойындардағы құндылығы рухани иммунитетті қалыптастыруда балаларды ойлауға баулуда айқынырақ көрінеді.

Өзбекстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 4 ақпандағы «Ұлттық би өнерін одан әрі дамыту шаралары туралы», «Өзбекстанда би өнерін одан әрі дамыту, осыған байланысты қалыптасқан шығармашылық мектептердің дәстүрлерін қалпына келтіру туралы» қаулысында, шебер балетмейстерлерінің, балет әртістерінің мұрасы; ұлттық би өнерінің классикалық және заманауи үлгілерінің «алтын қорын» құру; халқымыздың, әсіресе жас ұрпақтың ұлттық би өнеріне теориялық және практикалық білімдерін баулу арқылы олардың жүрегі мен санасында ата-баба мұрасына деген құрмет сезімін, жоғары көркемдік-эстетикалық талғамын, ой-өрісін дамыту»¹ белгіленген.

Өзбек балаларының халық билерінің «Авестаға» байланысты көне тамыры оның өте көне екенін көрсетеді. Наурыз мейрамы халқымыздың арман-мақсаттары мен мифологиялық көзқарастары, табиғат құбылыстарына байланысты білімдері мен дағдылары негізінде қалыптасқан мезгілдік салт-дәстүрлер қатарында ең жоғары мәртебеге ие. Фольклорлық билерде алғашқы дәуірдегі еңбек процестері, ұлттық құндылықтарымыз, өзбек халқының адамгершілік пен толеранттылығы бейкүнә перзенттік сезім үндестігімен дәріптеледі.

Кез келген өнер түрі, мейлі ол фольклор немесе эстрада болсын, рухани әсермен бірге эстетикалық ләззат пен көңіл-күйді бөліседі. Шетелде өзбек балаларының халық билеріне қызығушылық зор. Сондықтан оның кең пейілділік, ізгілік, жақсылық сияқты жалпыадамзаттық сезімдерді және өзбек халқының қонақжайлығын кеңінен мадақтауы әртүрлі халықтар мен ұлттардың достығы мен ынтымақтастығына себеп.

Адамзатқа рухани азық, эстетикалық ләззат, рухани жайлылық сыйлайтын ұлттық билер – мәңгілік құндылықтар мен ғасырлық армандардың бейнелі көрінісі. Олар жас ұрпақты ұлттық мақтаныш, өткен тарихқа қызығушылық, ел тарихына деген сүйіспеншілік рухында тәрбиелейді. Балаларға би тәрбиесінде мұғалімнің шәкірттерімен қарым-қатынасы тек қана жанды ғана емес, сонымен қатар терең де әсерлі, шынайы және сенімді, қайталанбас

¹ Өзбекстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 4 ақпандағы «Ұлттық би өнерін одан әрі дамыту шаралары туралы» қаулысы. ӨзА, 04.02.2020 ж.

және шабыттандыратын болсағана өз нәтижесін береді. Ұлы Жібек жолы керуендері елдерді бір-бірімен байланыстырып, саудамен қатар қолөнерді, салт-дәстүрді, құндылықтарды насихаттады. Бұл керуендер Әмудария мен Сырдария арасындағы ізгілік көпірі болып, дүние жүзінің ұлан-ғайыр мұхиттарына таралып, өнер мен мәдениеттің үлгілері болып табылады.

Өзбек балалар фольклорлық би өнері ұлттың тарихын, ежелден келе жатқан үмітін, қайталанбас құндылықтарын, асыл қасиеттерін көркемдік-эстетикалық тұрғыдан бейнелейді. Өзбекстан Ұлттық энциклопедиясында ұлттық би өнері туралы: «Әр халықтың тарихи-әлеуметтік, географиялық жағдайлардың әсерінен қалыптасып, дамып келе жатқан би дәстүрі, орындау мәнері, бейнелеу құралдары болады. Би – халықтық рәсімдер мен мерекелердің құрамдас бөлігі»². Халық билері – ұлы бабаларымыздан қалған мұра, құт-берекелі өлкемізді дәріштеп, жақсылыққа шақырып, достыққа, бауырмалдыққа үндеп, балалардың жүрегінде эстетикалық ләззат оятуы керек.

Әр өзбектің шаңырағында ежелден үлкенді-кішілі себет болған. Жаз бен күзде түрлі ұлт өкілдерінен құралған көрші балалары көршілеріне жеміс-жидек салынған себеттер таратады. Осындай таза өзбектік қасиеттер балаларды бір-біріне жақындастырып, достастырып жібереді. Өйткені, өзбек себетдары берекенің, жомарттық пен махаббаттың белгісі. Сырдария балаларының халық билері арасында «Сәбет» тобы (балетмейстер Б.Холикова) өзбек халқының қонақжайлылығы мен мейірімділігін дәріштеп, елдер арасындағы достық пен бауырластықты нығайтуға зор үлес қосуда. Би көрерменге ұлттық құндылықтарды, себетқа қатысты салт-дәстүрлерді елестетеді.

Белгілі өнертанушы Любовь Авдеева «Би – адам денесінің ырғақты ұйымдастырылған, бейнелі және мәнерлі қимылдары арқылы көркем бейне жасалатын заманауи және кеңістік өнерінің бір түрі» деп дұрыс айтқан..³ Өзбек халқының ең асыл қасиеттері себет бейнесінде дәріптеледі. Дамуға батыл қадам басқан әрбір

² Өзбекстан ұлттық энциклопедиясы, 7-том. Т.: «Өзбекстан ұлттық энциклопедиясы» мемлекеттік баспасы, 2004. -Б. 266.

³ Авдеева Л. Ўзбек миллий рақси тарихидан. М.Турғунбоева номидаги “Ўзбекрақс” миллий рақс бирлашмаси.Т.: 2001. -Б. 66.

ел тарихқа үңіліп, ұлттық әдет-ғұрыпты, көне салт-дәстүрді, қайталанбас құндылықтарды зерделеп, сақтауға ұмтылады. Осы орайда ұлттық би өнерінің орны мен маңызын салыстыруға болмайды. Өсіп келе жатқан жас ұрпақтың ата-бабалары қалдырған рухани мұралары мен ғылыми жаңалықтарына деген мақтаныш сезімін нығайтып, санасында ұлттық болмыс пен ұлттық мақтаныш сезімін оятуда фольклорлық ән-билерді еш нәрсемен салыстыруға келмейді.

Музыка мен биді үйрену, сүйу, білу – әр баланың кейін қай мамандықты таңдаса да, болашағының іргетасы. Балетмейстер-педагог әлемді баланың көзімен көруі, табиғатқа олар сияқты бейкүнә қарауы керек.

Өзбек халқының қонақжайлылығының, толеранттылығының, сүйіспеншілігінің символы ретінде тарихи және заманауи рухты бейнелеген Сырдарияның «Себетды қыздары»

әлемді шарлап жүр. Олар әртүрлі ұлттар мен халықтардың өкілдерімен бірге қуанышқа бөленіп, олардың махаббат байланыстарын нығайтуға үлес қосуда. Маңыздысы, жұмбақ оазистің жұмбақ себетдары Үшінші Ренессанстың негізін құрайтын жаңа Өзбекстанның жалпыадамзаттық құндылықтарының аясын кеңейтуде.

Сурхандарияның «Байшешек», «Таяқ ойыны», Қашқадарияның «Сандықша», «Сыбызға», Хорезмнің «Чоғоллоқ», «Хуббимбой», «Ашшадарози» билері

біздің ең жарқын салт-дәстүрімізді көрсетеді.

Балалардың халық билері арқылы ата-бабаларымыздың тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрыпы, ұлттық құндылықтары ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, ғасырлар бойы жарқырап, байып отыратыны ақиқат. Ұлттық рух пен ұлттық болмыс сезімінің үйлесімді көрінісі халықтың мінезін ашуға кең мүмкіндіктер бар екенін көрсетеді.

Өзбекстанда әр облыс пен ауданның өз халық билері бар және олар бір-бірінен ерекшеленеді. Олардың әрқайсысы өз аймағына тән ұлттық құндылықтарды киімдерімен, әшекейлерімен, мәнерлі стилімен көрсетеді. Фольклорлық билерде өзбек халқының ұлттық-мәдени дүниесінің желісі, ішкі басынан кешкендері, қуаныштары мен уайымдары, арман-тілектері бейнеленеді.

Біздің бақылауларымыз белгілі бір этномәдени топ пен аймаққа тән, ұрпаққа ұлттық-мәдени мән-мағына мен ұлттық колорит тасымалдайтын түрлі қимыл-қозғалыстардың бір-біріне сәйкес келуі нәтижесінде көне әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді сақтау мақсатында пайда болғанын көрсетеді. Сонымен бірге «Сыбызға», «Себет», «Бәйшешек», «Көзе биі», «Лаган», «Сандықше», «Ашшадарози» сынды заттық билер халықтың құндылықтары мен дәстүрлерімен тығыз байланысты, әрі халыққа және ұлтшылдықты айқын түрде көрсетеді. Қазірдің өзінде балалардың фольклорлық билері мемлекеттер мен материктерді байланыстыратын алтын көпір қызметін атқаруда.

Әдебиеттер:

1. Мирзиёев Ш. Жаңа Өзбекстан стратегиясы. Т.: «Өзбекстан» баспасы, 2021 ж.
2. Өзбекстан Республикасы Президентінің «Би өнері саласында жоғары білікті кадрлар даярлау жүйесін түбегейлі жетілдіру және ғылыми әлеуетті одан әрі дамыту шаралары туралы» шешімі. ӨзА, 4 ақпан, 2020 жыл.
3. Өзбекстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 4 ақпандағы «Ұлттық би өнерін одан әрі дамыту шаралары туралы» шешімі. ӨзА, 04.02.2020 ж.
4. Авдеева Л. Өзбек ұлттық биінің тарихынан. М.Тұрғынбоева атындағы «Uzbekraqs» ұлттық би бірлестігі. Т.: 2001 ж.

5. Сафаров Ш. Когнитивтік лингвистика. Джизак.: «Сангзор» баспасы, 2006 ж.
6. Өзбекстан ұлттық энциклопедиясы, 7-том. Т.: «Өзбекстан ұлттық энциклопедиясы» мемлекеттік баспасы., 2004 ж.
7. Джахангиров Ғ'. Өзбек балалар фольклоры. Т.: «Мұғалім», 1995 ж.

ТӘШЕНЕВТІҢ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕ БЕЙНЕЛЕНУІ

Мамыт А.А.

«Тілдер және әдебиет» кафедрасының доценті
филология ғылымдарының кандидаты
Tashenev University, Шымкент қ.
amangeldi_65@bk.ru

Аңдатпа: Мақалада Ж.Тәшеневтің тарихи тұлғасы, оның көркем әдебиетте бейнелеуі ғылыми сарапталады. Жұмабек Ахметұлын өзі өмір сүрген кезеңнің өзінде, яғни өткен ғасырдың 60-жылдары ел арасындағы халық ақындары жырлап, кейінгі дәуірлерде қазақ поэзиясының көрнекті өкілі Кәкімбек Салықовтың өлеңінде, жерлес жазушымыз Әбжаппар Жылқышиев шығармасында, белгілі прозашы Сәбит Досановтың «Жиырмамыншы ғасыр» романында суреттелуі жан-жақты талданған. Тұғыры биік тұлғаның өмірі ұрпаққа мәңгі өнеге, Жаңа Қазақстанды құратын жастарға үлгі болатыны нақты мысалдармен дәлелденеді.

Түйін сөздер: тұлға, көркем әдебиет, поэзия, проза, бейне

Аннотация: В статье исследуется историческая личность Ж. Ташенева, его отражение в художественной литературе. Подробно проанализировано описание Жумабека Ахметовича еще в тот период, когда он жил, то есть в 60-е годы прошлого века, в стихах народных поэтов страны, в более поздние эпохи в стихотворении видного представителя казахской поэзии Какимбека Салыкова, в произведении нашего земляка Абжаппара Жылқышиева, в романе известного прозаика Сабита Досанова «Двадцатый век». На конкретных примерах доказывается, что жизнь известной личности является примером для поколений, примером для молодежи, создающей Новый Казахстан.

Ключевые слова: личность, художественная литература, поэзия, проза, образ

Annotation: The article examines the historical personality of J. Tashenev, his reflection in fiction. The description of Zhumabek Akhmetovich was analyzed in detail back in the period when he lived, that is, in the 60s of the last century, in the poems of the national poets of the country, in later epochs in a poem by a prominent representative of Kazakh poetry Kakimbek Salykov, in the work of our countryman Abzhappar Zhylykshiev, in the novel "The Twentieth Century" by the famous prose writer Sabit Dosanov. Using concrete examples, it is proved that the life of a famous personality is an example for generations, an example for young people creating a New Kazakhstan.

Keywords: personality, fiction, poetry, prose, image

Кейінгі кездері «тұлға» сөзі қоғамдық ортада жиі қолданылуына байланысты түп мағынасы көмескіленіп, жадағай күйге түсті. Шынын айтқанда, тереңдігін жойып алдық десек асылық емес. Тұлға – белгілі бір кезеңде елі үшін ерекше ерлік жасаған, болмысы тарих таразысына безбенделген, игі істері кейінгі ұрпаққа үлгі-өнеге боларлық адам. Халықтың басына ауыр күн туған кезеңде ержүректік танытқан, ұлт тағдырының шешуші сәттерінде ақыл-парасаты мен батыл іс-әрекеті нәтижесінде көпшіліктің сүйіспеншілігіне бөленген жан ғана тұлға ретінде танылады. Мемлекет үшін маңызы айрықша оқиғалардың бел ортасында болып, айрықша қажырлық көрсеткен азаматтар қай заманда да ұлтымыздың тұғыры биік тұлғасына айналды. Мұндай тау тұлғалар ерте дәуірден ел аузында айтыла келіп, халықтық шығармаларға өзек болды. Аңыз әңгімелер мен эпикалық жырларда көркем бейнелері сомдалды. «Халық айтса, қалып айтпайды», «Елдің көзі қырағы» екеніне тұлғаларға заман өте келе тарихтың берген әділ бағасы дәлел. Төреші – уақыт. Халқымыздың тағдыр-талайында туған жерді қорғаған жаужүрек батыр, елімізді төтеннен

келген нәубеттен алып шыққан данышпан дана тұлғалар аз емес. Ұлтымыздың ұлы тұлғалары ұрпаққа сөз өнері арқылы өнеге болып қалады.

Қазақ тарихындағы ел мен жер мәселесін қарақан басының амандығынан биік қойған тұлғалардың тұғыры қашанда биік. Келмеске кеткен кеңес дәуіріндегі сондай алып тұлғаның бірі әрі бірегейі – Жұмабек Ахметұлы Тәшенев.

Елдің тарихын атақты тұлғалардың атқарған істері арқылы зерделеу – қазақ халқының таным-түсінігінде көне дәуірлерден қалыптасқан дәстүр. Ежелгі дәуірлерден бері бабаларымыздың шежірелік санасында тарихи таным бірінші кезекте жеке тұлғаларға қатысты деректермен зерделенеді. Қоғамның мәдени-рухани ахуалы, саяси-әлеуметтік жағдайы белгілі кезеңдегі көрнекті тұлғалардың іс-әрекеті арқылы айшықталады. Сондықтан да қазақтың дәстүрлі пайым-түсінігінде қоғам өмірін жақсы арнаға бұру үшін алдымен адам санасын өзгертуге мән беру керектігі ескерілген. Халқымыздың рулық шежіре дәстүріндегі қоғам ілгерілеуінің басты тегеріші ретінде өмірден өткен ата-бабалар жөнінде жан-жақты мағұлмат жинақтап, кейінгі ұрпаққа жеткізу сыры осында жатыр. Халық ауыз әдебиетіндегі тарихи тұлғалар туралы аңыз-әңгімелердің рухани құндылығының маңызын сөзбен жеткізу қиын.

Кеңестік кезеңде өмір сүрген Жұмабек Тәшенев жайында да аңызға бергісіз әңгімелер ел арасына кеңінен тарады. Тың игеруді сылтауратып, қазақ жерінің солтүстік аймағын бөліп алмақшы болған Хрущевтен тайсалмаған Тәшеневке деген елдің сүйіспеншілігі ерекше болды. Тарихи тұлға туралы ел аузында аңызға бергісіз әңгімелер айтылды. Қолына қалам ұстаған жазушы-ақындар да өздерінің шығармаларына өзек етті. Қазақтың көрнекті ақыны, қоғам қайраткері Кәкімбек Салықов ел сүйіктісіне арнаған «Дарабоз туған ер қазақ» деген өлеңінде:

«...Ресейден Қырымды алып қинаса,
Белгілі ғой алабүлік тынбаса.
Сол індетке ұрынар ек біз-дағы,
Тәшеневтей қазақта ұл тумаса.
Сыр бермесе кеңестік сұм сойылға,
Өз басы емес,
Ел тұрды оның ойында.
Бурабайда Жекебатыр секілді,
Ұйықтап жатыр Сырдария бойында» [1,47] , -
деп жырлады.

Ел арасындағы халық ақындары кеңестік кезеңнің өзінде Жұмабек Тәшеневтің заман шеңберіне сыймайтын тарихи тұлға болғанын өлеңмен өріп, елге үлгі етті. Мысалы, ақын Жарасбай Нұрқанов:

«Жігіттер, өлеңмен айт, әуезбен айт,
Алайда есте болсын мына бір жайт.
Қазақтың ең бір өжет батыры деп,
Әспеттеп айтар болсаң Тәшеневті айт!» [2,28]-

десе, сол шақта құрылған «Елін сүйген ерлер» партиясы басшысының орынбасары болған ақын Мехмет Теміров:

«Жаралған алып батыр, ердің ері,
Қазақтың асып туған кемеңгері.
Жұмабек «жан пида!»,- деп кіріспесе
Қалар еді қазақ елі соры қайнап...»,-
деп көкке көтере өлең арнады.

Оңтүстіктегі елдің шексіз ықылас-пейіліне бөленген халық ақыны Қаныбек Мейірбеков:

«Қазақтың жұлдызындай көгіндегі,
Ардақты ақсақалы төріндегі.
Қайраткер қамал бұзған батырындай,
Ардақты азаматы ең ілгері»,-
деп жеткізсе, ақын Омарбай Малқаров:

«Жұмабек жез таңдайлы, ойлы шешен,
Тамсантқан жиындарда қалың көпті.
Ерлігін, білгіштігін елі білер,
Демейді ақ жауындай өтті кетті» [3,53]-

деген өлең жолдарымен қалың елдің сүйіспеншілігін жеткізеді.

Тәшеневтің туған жері үшін қайтпас қайсарлығы – билік тұтқасын ұстаған қандастарға үлгі. Ел арасындағы өнерпаз ақындар мен қаламгерлер мұны жан-жүрегімен сезінді. Шабыттана жырлады, сөздің дәмін келтіріп жазды.

Оңтүстік Қазақстан өңірінде Тәшеневпен қызметтес болған жазушы Әбжаппар Жылқышиев өзінің «Шындық пен сұмдық» атты кітабында тарихи тұлғаның ішкі болмысы мен кескін келбетін былайша суреттейді: «Жүмекең ғұлама адам еді. Ел тарихы, өнер мен мәдениет, саясат пен экономика, мәдени құрылыс – осылардың бәрі туралы ең кем дегенде әр саланың ғылым кандидаттарындай мағлұматы болатын. Денесі тұтас еді. Сырт бейнесі батырларға ұқсайтын, қырғи қабақ кісі болатын. Қой көздері тікелей қарағанда кімді болса да жасқандырып тастайтын. Сөйлеген сөзінің анықтығы мен нық айтылуынан бойында қажымас қайрат, жасымас жігер бары айқын сезіліп тұрушы еді. Содан да оған қарсы сөз айтуға ешкімнің батылы жетпейтін.

Жүмекеңнің елге, жерге сіңірген еңбектері туралы айтыла қалса: «Уақыт деген алып бар, тарих деген шежіре бар. Осы екеуі әркімді өз орын-орнына қояды» - деп өзі туралы айтуды ұнатпайтын. Мақтаншақтар мен татымсыздарды жаратпай, ондайлардан іргесін аулақ салатын» [4,69].

Жұмабек Тәшеневпен үзеңгілес ғұмыр кешкен қаламгердің сөзбен салған бейнесінің шынайылығына күмән жоқ.

Белгілі жазушы Сәбит Досановтың 1998 жылы «Санат» баспасынан жарық көрген «Жиырмасыншы ғасыр» романында ел өміріндегі елеулі оқиғаларды Ақбас бүркіттің көзімен, ой сезімімен суреттейді. Ерекше көркемдік тәсілмен өрнектелген шығармада өткен ғасырдағы айтулы сәттер қатарында мемлекет және қоғам қайраткері Ж.Тәшеневтің Хрущевпен тартысы суреттеледі. Әдеби туындыдан үзінді келтірейік:

«...Кремльден шыға бере Қонаев:

– Енді ұйықтап жарытпаспыз. Біраз жүріп қайтайық, - деді.

– Дұрыс айтасыз. Бүгін жөнді ұйқы бола қоймас. Кремльге «ұйқы беріп, қайғы алып» шықтық қой, - деді Тәшенев.

– Ой, Жүмеке-ай, жүрек жұтқан көзсіз батырсың ғой. Жарты әлемге әмірін жүргізіп тұрған Хрущевқа қарсы шығу азуы алты қарыс арыстанмен қарусыз құр қол айқасумен бірдей ғой. Жанған отқа жап-жалаңаш қорықпай қалай түстің?

– Жүрек жұтқан батырсың деген сөзіңмен келіссем де, көзсіз батырсың деген сөзіңді қабылдай алмаймын. Көзсіз батырлық – барып тұрған ақымақтық, жүрек жұтқандық – ерлік. Екеуінің айырмасы жер мен көктей.

– Сіздің шалт қимылды шешімділігіңізге, тіпті Саяси Бюроның келісіміне де келіспеген батырлығыңызға тәнтімін.

– Батыр болып, атымды шығарайын деген ойым жоқ. Халқым үшін ажал менен тозаққа да дайынмын.

– Өте жақсы айттыңыз, Жұмабек Ахметович. Сіздің аргументті айтқан дәлелді сөзіңізге жауап қайтара алмаған Хрущев беті қызарып, көзі аларып, жан-жағына жалтақ-жалтақ қарай берді ғой. Айтудай-ақ айттыңыз ғой.

– Айтсаң бел кетеді, айтпасаң ел кетеді. Ел кеткенше, бел кетсін дедім» [5,134].

Жазушы тартысты оқиғаны өте әсерлі бейнелеген. Тарихи сәттің басы-қасында өзі болғандай жеткізеді.

Әдебиеттанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Құлбек Ергөбек «Оңтүстік Қазақстан» газетінің 2021 жылғы 25 қаңтарындағы санында «Қатепті қара нар (Жұмабек Тәшенов туралы толғаныс)» деген көлемді мақала жариялады. Қарымды қаламгер тұғыры биік тұлғаның тарихтағы орнын, өзіне ғана тән болмыс-бітімін жан-жақты ашып берген: «...Баламалы сөзді қолдануын қолданып алып, оның күні ертең бояуы оңып

кетерін де анық байқап отырмын. Ол бояуды, ол баламалы сөздің орнын «Жұмабек Тәшенов» деген ұғым басып кете баратын болады әлі-ақ. «Жұмабек Тәшенов» десек нар тұлға, асқар биік, асқар шың, қыран жүрек ұғымдары өзінен-өзі көңіліңе ұялай кететін болады. Жұмабек Тәшенов қайраткерліктің өлшеміне айналады. Онымен қанаттас жүрген, қатар қызмет істеген азаматтарды «неге ғана Тәшенов бола алмады?», «Неге ғана Тәшеновке ең болмаса сүйеніш бола алмады екен?» деп көңілімізді өкінішке алдырып жатармыз-ау сонда. Біз біртіндеп сол ұғымға келе жатырмыз. Бізді ондай түсінік, ондай ұғымға еріксіз жетелеп алып келе жатқан – Жұмабек Тәшеновтің туған халқы тағдыры қысылшаң екіталай халге ұшыраған кезінде басын бәйгеге тігіп, қасқайып қарсы тұра алғаны. Туған халқы үшін отқа түсіп, араша сөзін айта алғаны. Бұлар – Жүмекеңнің кеңестік қызметке құл болмай, халық алдында қалаулы перзент – ана сүтін адал емген арда ұл болғанын көрсетеді. Жүмекеңнің туған халқының – қазақ ұлтының алдында перзенттік парызын ақ-адал атқаруы – рухани маңызы зор саяси ерлік! Жүмекеңнің ерлігін айта бастасақ әлгінде ғана қолданған қазақ халқының нар перзентінің бірі деген бағамыз да әлсіз, нәрсіз тартып кетеді. Өйткені, қайраткерлік өлшемге айналар Жұмабек Тәшенов – қазақ халқының қайталанбас қайраткерлерінің бірегейі!» [6].

Сайып келгенде, Ж.Тәшенев туралы ауызша жеткен аңыз-әңгімелер мен ақын-жазушылардың әдеби туындыларында сомдалған қайраткер тұлғаның қайсар бейнесі ғибраты мол рухани азыққа айналды. Ұлт мақтанышының есімі қазір кеңбайтақ елімізге кеңінен таныс. Астана, Шымкент, Көкшетау, Петропавл қалаларында көше аттары беріліп, ел ордасында еңселі ескерткіші бой көтерді.

Келемеске кеткен кеңес дәуірінде тоталитарлық жүйеге қарсы жауға жалғыз шапқан ертедегі батыр бабаларымыздай ерлік жасап, қазақ жерінің тұтастығын сақтап қалған тарихи тұлға – Жұмабек Ахметұлы Тәшенев атындағы университет өткен жылы ғана еліміздің үшінші мегаполисі Шымкент қаласында білім іздеген жастарға есігін айқара ашты. Жоғары оқу орны Оңтүстік Қазақстанның Мырзашөл аймағы мен көршілес Өзбекстан жеріндегі қандастардың білікті мамандарға деген сұранысы негізінде ашылып, ширек ғасыр шәкірттерді білім нәрімен сусындатқан Жетісай шаһарында орналасқан «Сырдария» университетінің қоныс аударуы нәтижесінде құрылды. Университет басшылығы заман талабына сай білім берумен қатар елі мен жерін қорғауды қара басынан биік қойған алып тұлғаның азаматтық болмысын өскелең ұрпақтың бойында қалыптастыруды басты мақсат етеді.

Тау тұлғалы Жұмабек Ахметұлының тегі баспасөз беттерінде бірде «Тәшенов», енді бірде «Тәшенев» деп екі түрлі жазылып жүр. Осы жазбаның өзінде де солай. Қазақ тілінің орфоэпиялық заңдылығына орай екі түрлі жазылғанымен оқылғанда да, айтылғанда да бірыңғай «Тәшеніп» болады. Бұл – ана тіліміздің өзіндік ерекшелігі. Дегенмен тарихи тұлғаның тегі ресми құжаттар мен баспа беттерінде жазылғанда да бірізді болғаны дұрыс.

Біз осы мәселеге байланысты мемлекет қайраткерінің Шымкент қаласында тұратын немере інісі, ұзақ жылдар білім саласында басшылық қызметтер атқарған зейнеткер ұстаз, қазақ тілі мен әдебиетінің маманы Бәшен Ұлықбек Мүсінұлымен кездесіп, сұхбаттасқан едік. Ақсақал Жұмабек Ахметұлының тегі төлқұжатында «Тәшенев» деп жазылғанын алға тартып, осы үлгіде қалу керекін айтты. Біз де тау тұлғаның тегі екі түрлі жазылғанын қаламаймыз.

Тарихи тұлғаның өмірі ұрпаққа мәңгі өнеге, Жаңа Қазақстанды құратын жастарға үлгі болары анық. Бүгінгідей алмағайып заманда, жаһандану қарқын алған кезеңде жеріміздің тұтастығы басты мәселе екені даусыз. Елімізді Жұмабек Тәшеновтің рухы қолдасын!

Әдебиеттер тізімі

1. Салықов К. Шығармалары. Т.1. –Астана: Фолиант, 2013 ж.
2. Нұрқанов Ж. Қызылжар. Таңдамалы. –Алматы:Жазушы, 1976 ж.
3. Малқаров О. Нұрлы терезе. Өлеңдер. –Алматы: Жазушы, 1971 ж.
4. Жылқышиев Ә. Шындық пен сұмдық. –Алматы: Жазушы, 1994 ж.
5. Досанов С. Жиырмасыншы ғасыр. Роман. –Алматы: Санат, 1998 ж.
6. Ерғөбек Қ. Қатепті қара нар // «Оңтүстік Қазақстан» газеті 2021 ж. 25.01

HISTORY OF "AVESTO" AND "LAZGI": INTEGRATION OF VALUES

Gavhar Matyoqubova,
Professor of the Urgench Branch of the State Academy
of Choreography of Uzbekistan,

Tumaris Azam Butunbaeva,
Teacher of the Uzbek State Academy
of Choreography, Doctor of Philosophy in Philology

Annotation: In ancient times, folk dances and dances in Khorezm were also associated with Zoroastrianism. The main content of this ceremony was the struggle between evil and good. This article examines the history of the roots of Khorezmian dance art in relation to the sounds of Avesta, the stages of development.

Keywords: Legendary land, fireworks, primitive dance, ritual, tradition, value, ethnic-cultural feature.

Аннотация. Ертеде Хорезмдегі халық билері мен билері де зороастризммен байланысты болған. Бұл рәсімнің негізгі мазмұны жамандық пен жақсылықтың күресі болды. Бұл мақалада хорезмдік би өнерінің түп-тамырының тарихы Авеста дыбыстарымен байланысы, даму кезеңдері қарастырылады.

Түйін сөздер: Аңызға айналған өлке, отшашу, қарабайыр би, салт, дәстүр, құндылық, этникалық-мәдени ерекшелік.

Аннотация. В древности народные танцы и танцы в Хорезме также были связаны с зороастризмом. Главным содержанием этого обряда была борьба зла и добра. В данной статье рассматривается история истоков хорезмийского танцевального искусства применительно к звукам Авесты, этапы развития.

Ключевые слова: Легендарная земля, фейерверк, первобытный танец, ритуал, традиция, ценность, этнокультурная особенность.

Khorezm is located at the crossroads of the Great Silk Road, which has served as an economic, cultural and trade center connecting the West and the East. Our ancestors, who lived in the middle of the Kyzylkum and Karakum plains, overcame the unfavorable climatic conditions in the historical period and its various stages, achieved high development in the field of material and spiritual culture, and have a place in world civilization. This sacred land is a legendary that has enriched the priceless treasure of world culture with its discoveries, science, culture and art created by its great geniuses.

Zoroastrian ceremonies were performed in a theatrical style, with music in harmony with dance. Rituals were popular, and singing, dancing, and pantomime games were important components of religious theater. Special performers came into play, expressing the struggle between the gods of good and evil and various other mythological divine scenes.

Among the written sources, the Avesta ranks first in terms of its antiquity. In ancient Khorezm, they worshiped various gods, glorified the goddesses and celebrated in their honor. Rituals such as three days, seven days, forty days, and then a year were held to commemorate the deceased.

Archaeological excavations in Khorezm, the Land of Miracles, have revealed that many castle and palace walls were decorated with musical instruments and paintings by dancers. The image of dancers and performers dancing around the circle, the image of people playing with a circle in their hands dedicated to a ceremony, the content of the dance in the dancer's dance costume indicate that the art of dance appeared in Khorezm in ancient times.

Performed on religious holidays, certain elements of consolation (goh)s have come down to us.

Especially the women who worked in the inner courtyard enriched it with new content. Encomiums “Jaxxu-jaxxu”, “Jaquva-jaquva” - “jaqu-jaqu”, “oohh-oohh” and sounds that encourage dance “ohay-ohay”, “ovva-ovva” “kisht-kisht” - “kishtak used by them in dance-inspiring songs and lapars.

According to S.P. Tolstov⁴, there is a constant fire in the central furnace of a large house, which was found as a result of 4th archeological excavations in Jonboskala. It is considered to be the most ancient form of fire worship in East and Central Asia. Primitive people practiced over and over again in their settlements in order to get rid of demons, worshiping the sacred fire, glorifying the fire with magic in front of a large furnace. At the entrance to the house of the Kaltaminor, in the square to the left, the rites of the community and ceremonial dances were performed.

There was a tradition for centuries in Khorezm weddings. A fire was lit in the middle of people, gathering large pieces of wood. Especially at weddings, the groom carried the bride, ran around the blazing fire, and bowed to the fire. This is interpreted as "purification." It was as if the bride was getting rid of the negative forces because she was spinning around the fire. Singing around the fire is still a Khorezmian way of life. A circle of friends, family gatherings, close relatives gather, on the banks of the Amudarya, in

the foothills of the Karakum Desert, Khorezmians gather firewood, sazak, bushes, light a fire, sing and dance until dawn.

According to Herodotus' book History, "Massagets on the banks of the Amu Darya River lit a fire at night, sang and danced until the fire was extinguished."⁵

The rhythm of Lazgi, the king of Khorezmian dances, is closely connected with the melody of “goh”s of the Avesta. The Avesta scholar M.I. According to Steblin Kamensky, it is easy to remember the rhythmically formed "gohs" that have been passed down from generation to generation. "Lazgi" dance has survived to this day due to its unique rhythm.

Herodotus writes that 2,500 years ago, massagets lit fires on the banks of the Oxus River, sprinkled fragrant herbs on the fire, entertained, and danced around the bonfire: “...Massagets light a bonfire, sit around it, and throw herbs into the fire. The more herb they throw into the fire, the more blotto they become. As a result, they jump up, dance, and sing”.⁶

Indeed, as a result of the first primitive rituals in the dance Lazgi the creation of strong spiritual excitement, symbols in man; harmony with nature reaches its peak by expressing symbols in sound and movement, and then in music, rhythm, and harmony.

⁴Tolstov S.P. “Ancient Khorezm”, M.: Pub. House Moscow State University, 1948. P-150

⁵ Herodotus. History, 1 volume, M.: "Nauka", 1972. P-75

⁶ Kobilniyozov J. Khorezm folk songs and games. T., 1975. P-60

At the 14th session of the UNESCO Intergovernmental Committee for the Safeguarding and Preservation of the Intangible Cultural Heritage in Bogota, Colombia, on 12 December 2019, the Uzbek national dance Lazgi was included in the Representative List of the Intangible Heritage of Humanity as an element of Uzbekistan's cultural heritage. This is the great performer, teacher, researcher and propagandist of the great "Lazgi" - a great connoisseur of Uzbek art and culture, whose ancient roots go back to the "Avesto", the image of a woman playing the chiltor, found in the walls of the Earth.

In the art world, not only creating a school, but also introducing any innovation, writing a pamphlet or manual requires real talent and perseverance, dedication, patience. The inclusion of Khorezm "Lazgi" in the UNESCO list was not easy, it is based on many years of research and selfless work of the master artist, because in all times, human

society develops thanks to the progressive thinkers and implementers. G. Matyokubova is a famous dancer who witnessed the creation of the ninth type of "Lazgi" - "yallali" by the great singer, People's Artist of Uzbekistan Komiljon Otaniyozov and was one of the first to perform it with great skill on foreign stages.

His pamphlets "Ofatijon Lazgi" and "Lazgi" consistently analyze the process of enlightenment and cultural relations and values between generations, the process of disappearance and enrichment, development and internationalization. He cites historical examples that prove the invaluable role of art and culture in educating the younger generation to become full-fledged people, establishing and strengthening friendly relations between different nations. According to the author, the emergence of the dance "Lazgi" was a discovery of fire, which played an important role in human life. In particular, the natural process that led to this discovery is due to the geographical location, climate and weather conditions of the Orionvej region.

The sacred book of Zoroastrianism, the Avesto, is the primary written source of information on this subject. The first appearance of the Lazgi dance are associated with the emergence of mankind on earth. That is, when fire was discovered by man, it can be said that the first elements of this dance emerged during the stage of the primitive community system of human society. The Khorezmians, who have lived in the foothills of the Amu Darya since ancient times, are the creators of this dance.

Literatures:

1. National Encyclopedia of Uzbekistan, 7 vols. T.: "National Encyclopedia of Uzbekistan" State Publishing House, 2004.
2. Tolstov S.P. "Ancient Khorezm", M.: Pub. House Moscow State University, 1948.
3. Vamberi H. History of Bukhara or Movarounnahr. Tashkent. Ghafur Ghulam Publishing House of Literature and Art, 1990.
4. Herodotus. History, 1 volume, M.: "Nauka", 1972.
5. M.I. Steblin-Kamensky. "Avesta", M.: "Nauka", 1990
6. V.V. Makovsky. Comparative dictionary of mythological symbolism in the IndoEuropean languages. The image of the world and the worlds of images. M.: "Nauka", 1996.
7. Kobilniyozov J. Khorezm folk songs and games. T., 1975.
8. Matyoqubova G. Lazgi. Tashkent, 2020.
10. Toxtasimov Sh. Xamraeva X. Murodova M. Uzbek natsionalnoe tantsevalnoe art: from stanovleniya to povysheniye. ACADEMY. Russia. 2019. №12.

MUSIC EDUCATION IN THE ART OF UZBEK DANCE

Mirmuhsin Gapurov,
Fergana of the State Institute of Art and Culture of Uzbekistan
regional branch director, professor

Bakhtiyar Alimov,
State Academy of Choreography of Uzbekistan,
head of the education quality control department,
independent researcher

Annotation. *This article examines the role and importance of music education in Uzbek dance art.*

Keywords: *dance, music education, aesthetic education, melody, cognition, melody.*

Аннотация. Бул мақалада ўзбек би өнериндегі музыкалық тәрбиенің орны мен маңызы қарастырылады.

Тірек сөздер: би, музыкалық тәрбие, эстетикалық тәрбие, әуен, таным, әуен.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль и значение музыкального образования в узбекском танцевальном искусстве.

Ключевые слова: танец, музыкальное образование, эстетическое воспитание, мелодия, познание, мелодия.

Abu Nasr al-Farabi in his book "The Great Book of Music" also emphasizes the contribution of musicologists, researchers, famous musicians of the past to the development of music culture. He talks about the harmony of melodies, their interaction with each other, the methods of playing.

Legend has it that Farabi created a new musical instrument, composed melodies himself, and became famous as a skilled musician. According to the thinker, musical imaginations and melodies affect the human psyche, its sensory powers. At the heart of Farabi's philosophical teachings on music are many important issues, such as man and his intellect. His "Man can be human only because of his consciousness"⁷, Represents the spiritual, spiritual aspects of the scientist's views on the person. The scientist cites music as one of the criteria for maturity.

Abu Nasr al-Farabi wrote a description of a number of musical instruments common in the East, such as the nay, nagara, chang, rubab, etc. These instruments are still the basis of the musical culture and art of the peoples of Central Asia. One of the main principles of the educational and aesthetic upbringing of the younger generation is the formation of spiritual immunity, which demonstrates to students the value of universal ideas and concepts, combined with national values in dances and plays. The problem of national-cultural features of perception and knowledge of being is one of the important issues. The human activity takes place within the social environment specific to a particular national culture. That is why it is natural for children to have a national coloring in the art of dance and music.

The educational value of music in the formation of a spiritually mature person is incomparable. The Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan "On Additional Measures for Further Development of Culture and Arts" has launched new reforms in our country. It emphasized the principles of "increasing the musical knowledge and skills of students, the formation of love for national culture in their hearts", as well as the work to be done in coordination with the State Program "Year of Human Dignity and Active Community"⁸.

Sources describe it as follows: "Music (Greek mousiche - the art of muse) is an art form that reflects the range of human emotional experiences, thoughts, imagination through a sequence or set

---

⁷ Khairullaev M. Abu Nasr Farabi. Great figures, scholars. "People's heritage" Tashkent, 1995.p34

⁸ Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan "On additional measures for further development of culture and art." New Uzbekistan newspaper, February 4, 2022, issue 25.

of musical sounds (tones, melodies). Its content consists of specific musical-artistic images that represent changing moods.

The music incorporates a variety of human emotions (eg, excitement, joy, pleasure, obsession, sadness, fear, etc.).”

Musical heritage is the past of our glorious homeland, the golden bridges to the spiritual world of our great ancestors. Everyone who lives with hope dreams of the spiritual, spiritual maturity of their child. The fact that the young generation, growing up based on the interests of the family and the nation, tolerance, humanity, learns to speak in public, shows that national and universal values are being formed in their consciousness.

In particular, the ability of students in schools to play any musical instrument is a solid foundation for their future. As one of the great scholars of the East, Abdurrahman Jami, said, "The lack of enjoyment of music indicates that the human soul is not in a state of bliss, that its spiritual world is left at the level of physical sensuality, and that it has not moved towards spiritual perfection."⁹

During the years of independence, special attention was paid to the preservation of the rich musical heritage of our people and the development of a musical culture based on centuries-old traditions. As a result, significant reforms have taken place in the field of music, along with all other areas. The melodies of our people, which have been formed over the centuries and withstood the test of time, are being restored and occupy a worthy place in the repertoire of traditional and modern groups.

After all, musical culture plays the role of creating a spiritual and moral environment in the relationship between the individual and society and has the right to have an equal impact on both the individual and society.

The main artistic tool in music culture is melody. It is the art of melody (intonation), an artistic mirror of reality expressed in sounds. It reflects the being uniquely, enriches it, and helps to understand and change it. In particular, classical music reflects and enriches a person's spiritual world, and artistic and aesthetic views, and helps to understand it and change it for the better.

Music also has a great impact on the education of young people, forming in them a high level of artistic and aesthetic pleasure and taste, bringing them closer to each other, raising their human qualities, uniting their feelings, plays an important role in their perception of beauty.

In particular, the music lesson differs from other lessons by its artistry, fun, and arousal of more creative pleasure, emotional feelings, and figurative experiences to the students.

Today, in the modern conditions of education, as in all disciplines, there are increasingly serious requirements for the organization of lessons in music culture based on modern innovative pedagogical technologies, the improvement of traditional methods, and the search for new modern innovative ideas.

The first note in musical instruments was also invented in the East. The national and classical music culture, which has been the basis of the spiritual heritage of our people for centuries, influences the development of all types of art. Each lesson in music schools and universities, organized based on modern innovative technologies, provides effective results in developing students' ability to think independently, solve tasks and problems independently, as well as creates great opportunities for the professional development of teachers.

---

⁹Jomi A. Musical brochure. Tashkent.: State Encyclopedia of Uzbekistan, 1998..p.70.

Consequently, every classical music sounds as if it is an expression of the processes taking place in the human heart and psyche. In this regard, our national melodies and melodies have been feeding our people spiritually for hundreds of thousands of years.

Literatures:

1. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan "On additional measures for further development of culture and art." New Uzbekistan newspaper, February 4, 2022, issue 25.
2. National Encyclopedia of Uzbekistan. T.: State Scientific Publishing House "National Encyclopedia of Uzbekistan", 2003.
3. Jomi A. Musical brochure. Tashkent.: State Encyclopedia of Uzbekistan, 1998.
4. Khairullaev M. Abu Nasr Farobi. Great figures, scholars. "People's heritage" Tashkent, 1995.
5. Soipova D. Theory and methods of music teaching. Textbook.-T.: 2009. - 225 p.

NATIONAL-SPIRITUAL BASIS OF THE HISTORY OF KHOREZM CHILDREN'S DANCE

Khamroeva Khulkar Hamidullaevna,

Doctor of Science, assoc. prof. State Academy of Choreography of Uzbekistan,
Faculty of Choreography, Department "Theory and History of Art"

Annotation. The purpose of this article is to study the history and stages of the formation of Khorezm children's dance art from a spiritual and enlightenment point of view.

Keywords: "Avesta", "Suv khotin" ("Water Woman"), cultural heritage, history, national values, spirituality.

Аннотация. Целью данной статьи является изучение истории и этапов становления детского танцевального искусства Хорезма с духовно-просветительской точки зрения.

Ключевые слова: «Авеста», «Сув хотин» («Водная женщина»), культурное наследие, история, национальные ценности, духовность.

Аннотация. Бўл мақаланың мақсаты Хорезм балалар би өнерінің қалыптасу тарихы мен кезеңдерін рухани-ағартушылық тұрғыдан зерттеу.

Түйін сөздер: «Авеста», «Сув хотин» («Су әйел»), мәдени мұра, тарих, ұлттық құндылықтар, руханият.

Teaching young people to live following the realities of today's world is the most important task of the modern education system.

As the President of the Republic of Uzbekistan rightly points out in his book New Uzbekistan Strategy, "We need to create all the necessary conditions for our young people, who have the blood of our great ancestors in their veins, to be worthy heirs of our great ancestors, to strive for such great goals and achieve great things.

We will do everything possible to raise the youth of Uzbekistan to such a high level."¹⁰

---

¹⁰ Mirziyoev Sh. New Uzbekistan strategy. T.: Uzbekistan Publishing House., 2021. -B. 263

Khorezm children's dance art has a huge and rich heritage and has experienced various events for many centuries. Cultural life develops historically through the people, in connection with socio-political processes, such types of culture as music, dance, and fine arts enjoy each other on the path of development. They need to be scientifically and aesthetically analyzed within the framework of the basic principles of art criticism.

The first examples of children's plays and dances have been preserved in examples of applied decorative arts, rocks, and ceramic pots. They provide an opportunity to explore the ancient culture of Khorezm, which dates back several thousand years, the roots of multifaceted art. They also contain valuable sources on the aesthetic consciousness of each epoch, artistic thinking, visual life of palaces and temples, religious traditions, ceremonies, festivals and celebrations, and performances.

According to Academician A.Muhammadjanov, «... there are a variety of objects found in the ruins of the Tuprokkala Fortress, some pieces of fine art, including clay statues of people, murals (a woman playing the chiltor, the goddess Nohid holding a pomegranate), natural landscapes and ceramic statues. Documents in wood and leather in the ancient Khorezmian script testify to the level of literacy, which is the basis of the spirituality of the people of the region»¹¹.

The history of the culture of the ancient land is directly related to the name of the people who created it, where it came from, the life, traditions, psychology of the people, and their unique artistic creativity. The history of the national dance art, its formation, and stages of development have never been smoothly developed. It thrives in close connection with the environment in which it was born from ancient times, social strata, the life of the nation, rituals, religious customs and beliefs, folk performances, and holidays. We look for their origins and early roots in folk art, monuments of fine arts, archeological finds, research

¹¹ Muhammadjonov A. The philosophy of history is a mirror of spirituality. T.: «Uzbekistan», 2015, P.-146

of world scientists, ancient written sources, religious beliefs, myths, and legends. Only then we can have a common understanding of Khorezmian dances.

Today, not only in the legendary land but also in our country and abroad, Khorezmian dances, in particular, "Lazgi" dances are very popular. After all, the people's love for elegance and beauty is incomparable. Important information about the culture of the Uzbek people will be revealed through the study of the past, creation, formation, and stages of development of the dance "Lazgi", which inspires humanity to goodness and inspires the soul.

Among the artifacts found in the archeological excavations are many paintings and statues of musicians, clowns, and dancers, musical instruments. The image of dancers and performers dancing around the circle, the image of people playing with a circle in their hands in honor of a ceremony, the pattern on the dancer's dress, the dance content representing a particular movement or event indicate the antiquity of the art of dance in Khorezm. Among those dancing people, there are small children too.

It is known that in every social system there are such concepts as education, spirituality, and enlightenment, which ensure the spiritual growth of man, and are intertwined with the ideas of national and universal values, humanity, and tolerance. The art of national dance, which gives the audience aesthetic pleasure, and spiritual pleasure, tells about the ancient past, national values, dreams, and aspirations of the people through actions and gestures.

The first manifestations of the ancient culture of Khorezm, the cradle of great discoveries of mankind, are vividly reflected in the art of dance. Folk dances such as "Yo Haydar", "Choy

momo", "Yalli momo", "Haqullo", "Sust khotin", and "Suv khotin", "Qovun sayli", "Chosh oshi" are still performed. The study of the historical process, ethnography, and ways of

development of Khorezmian dances with ancient roots, and their scientific and theoretical analysis is a requirement of the time. Indeed, the future of a nation with strong spirituality and strong roots will be bright. Today, thinking has changed, and people's confidence in the future has increased. The reforms being carried out in Uzbekistan are reflected in the political culture, social consciousness, and worldview of young people.

Literatures:

1. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan "On the organization and holding of the international festival "Lazgi", UzA, September 28, 2020.
2. Mirziyoev Sh. New Uzbekistan strategy. T.: Uzbekistan Publishing House., 2021. - B. 263.
3. Muhammadjonov A. The philosophy of history is a mirror of spirituality. T.: «Uzbekistan», 2015, P.-146.
4. Matyokubova G. Tokhtasimov Sh. Hamraeva H. Khorezm dance "Lazgi": History and Description. T.: 2022 y.

ӘӨЖ: 821.512122:81 37

Д. ИСАБЕКОВТИҢ «ҚАРҒЫН» РОМАНЫНДАҒЫ ДЕМЕУЛІКТЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аккузов А.А., филология ғылымдарының кандидаты
«Тілдер және әдебиет» кафедрасының аға оқытушысы
Tashenev University, Шымкент қ.
accozov66@mail.ru

Аккузова А.А.
PhD Әл-Фараби ҚазҰУ
Арапбек Аяжан Оразалықызы
6М01701 – «Қазақ тілі мен әдебиеті»
мұғалімдерін даярлау (4 курс студенті)
Tashenev University, Шымкент қ.

Резюме: В этой статье рассматриваются семантические значения спряжений.

Resume: This article discusses the semantic meanings of conjugations.

«Сөз семантикасы туралы сөз болғанда, ең алдымен, оның лексикалық мағынасы ойымызда болатыны анық. Бірақ бұл лексикалық мағына сөздің бірден - бір мағынасы, басқа мағына болмайды деген сөз емес. Сөздің құрамында лексикалық мағынамен бірге грамматикалық мағынаның да болатындығы анық» [1, 46]. М.Оразовтың жалпы сөзге байланысты айтқан пікірін көмекші сөздерге, соның ішінде демеулік шылауларға да қатысты деп түсінуіміз қажет. Әрине атауыш сөздердің бойындағы лексикалық және грамматикалық мағынасы мен көмекші сөздердің бойындағы лексикалық және грамматикалық мағынаның арақатынасы тең емес. Көмекші сөздердің "лексикалық мағынасы я түрлі дәрежеде солғындап, я бүтіндей жоғалып кеткендігі" туралы ғылыми морфология авторының пікірі белгілі [2, 358]. Дегенмен түркологияда, қазақ тіл білімінде көмекші сөздердің лексикалық мағынасы туралы пікірлер бір ізді емес. М. Оразов «Көмекші сөздер» деген еңбегінде осы сұрақты арнайы көтеріп, оны бір ортақ шешімге келтіруге тырысқан. Автордың келтірген мәліметтеріне қарағанда, тіл білімі тарихында Н.И.Мещанинов, А.М.Пешковский, А.А.Шахматов, Н.А.Баскаков, Н.Оралбаева т.б. ғалымдар көмекші сөзде лексикалық мағына

болмайды деген пікірді қолдайды. Ал Н.Е.Петров, Н.Ю.Шведова, А.В.Щерба, К.Аханов, М.Оразов т.б. ғалымдар қалай болғанда да көмекші сөздерде белгілі бір дәрежеде лексикалық мағынаның болатындығын мойындайд [3, 24-34]. Бұл ғалымдардың пікірлерін түгел талдап шығуды жұмыс көлемі көтермейді. Сондықтан бұл мәселе бойынша өз пікірімізді білдірумен ғана шектелеміз. Бұл тұрғыда, Н.Ю.Шведованың "В слова как единице языка слиты три структуры звуковая, морфологическая и структурная значения" [1, 7] деген пікірінің берері мол. Бұл принцип бойынша сөз деп танылу үшін оның бойында осы аталған үш белгінің (дыбыстық жағы, формасы және мағынасы) болуы шарт. Көмекшілерді сөз деп қабылдайтын болсақ, оның бойында басқа да белгілерге қоса, белгілі бір мағынаның да болатынын мойындаймыз. Кез келген сөздің (Көмекші болса да -А.Н.) бойында лексикалық мағына болмаса, ол қолданудан да әлдеқашан шығып қалған болар еді. Әрине, әрбір сөздің мағынасының көріну дәрежесі әртүрлі болады. Кейде бір сөздің бойындағы лексикалық және грамматикалық мағына бір — біріне сіңісіп кететін жағдайлардың да кездесуі мүмкін. Бұл туралы К.Аханов: "Көмекші сөздегі лексикалық мағынаның грамматикалық мағынаға сіңісіп кететіні соншалық көмекші сөздердің лексикалық мағынасы (мейлі ол жарым-жарты көмекші мағына болсын, әйтеуір лексикалық мағына - К.А.) мен грамматикалық мағынасы ұласып, бір-біріне өзара сай келеді". [4, 312] деген пікір айтады. Көмекші сөздердің бойындағы лексикалық және грамматикалық мағыналарының аражігін ажыратуда кездесетін қиыншылықтардың бір себебі осыған байланысты. Енді осы бір-бірімен тығыз байланысып, астасып жататын екі түрлі мағынаны бір-бірінен ажыратуға тырысайық. Біздіңше, бұл екі мағынаны бір-бірінен ажырату үшін, ең алдымен **нақты** және **жалпы** деген ұғымдарды ажырату керек. Ол үшін шартты түрде бірнеше атаушы сөздерді салыстырып көруге болады. Қазақ тіліндегі тау, тас, өзен, көл деген сөздерді біз жеке- жеке өз алдына нақты мағынаға ие бөлек сөздер деп қабылдаймыз. Мысалы, тау - белгілі бір тастардың жиынтығы; тас - белгілі бір қатты зат; өзен - белгілі бір ағып жатқан су; көл-белгілі бір орында тұратын, ақпайтын су. Бұл мағыналар оларды бір-бірінен ажыратуда маңызды рөл ойнайды. Осындай нақтылықпен ұштасып жататын мағынаны лексикалық мағына деп түсіну керек. Лексикалық мағына одан әрі тағы да ұсақ семаларға бөліне береді. Тау - 1) тастардың жинытығы; 2) жердің бетіндегі тастар; 3) шыңында қар жатады; 4) құдайдың бір жаратылысы т.б.) Ал осы сөздер бір-біріне қанша басқа сөздер болған мен олардың бойында барлығына да бірдей ортақ жалпы мағынаның да болатыны анық және оның да бір емес, бірнешеу болуы мүмкін. Мысалы, жоғарыда келтірілген сөздердің (тау, тас, өзен, көл) барлығы да заттың атауы, барлығы да жекеше түрде барлығы да атау септігінде т.б. Міне осындай жалпы мағыналарды грамматикалық мағына деп түсінеміз. Бұл туралы орыстың XIX ғасырда өмір сүрген ірі тілшісі Александр Афанасьевич Потебня: "Слова заключает в себе указание на известное содержание, свойственное только ему одному, и вместе с тем указание на один или несколько общих разрядов, называемых грамматическими категориями, под каторое содержание этого слова подводится на равное с содержанием многих других" [5, 35]- дейді.

Көмекші сөздерге келгенде бұл екі мағынаны ажырату жоғарыда келтірілген қиындықтарды туғызады. Көмекші сөздердің мағыналарына талдау жасағанда мына бір жағдай есте болғаны жөн: Қазіргі қазақ тілінде көмекші сөздердің өзі бірде көмекші сөз ретінде бірде толық мағыналы сөз ретінде қолданылатыны немесе үнемі көмекші сөз қызметінде ғана қолданылатынына қарай 1) функционалды көмекшілер және 2) нағыз көмекшілер деп бөлінетіні анық. «Алғашқысына көмекші есімдер мен көмекші етістіктер, кейінгісіне шылаулар жатқызылып жүр» [6, 39]. Дәл осы ерекшелікке байланысты көмекші сөздердің мағына дербестігінің деңгейі анықталады. Сондықтан шылау сөздерден лексикалық мағынадан гөрі грамматикалық мағына айқынырақ көрінеді. Бірақ оларда лексикалық мағына мүлдем болмайды деген пікірді қолдамаймыз. Көмекші сөздердің жоғарыда аталған қасиеттерін талдап қарағанда, біз қарастырып отырған демеулік шылаулардың өзіне тән ерекшелігі басым екендігін байқаймыз.

А.Ысқақовтың пікірінше, қазақ тіліндегі демеуліктер лексика-грамматикалық мағыналары жағынан сұраулық, шектік, нақтылық, күшейткіш, болжамдық, болымсыздық, қомсыну демеуліктері болып табылады. Автор демеуліктерді осы топтарға бөлгенде сүйенген принципі анық көрсетілген. Бұған қарап, проф. А.Ысқақов демеулік шылаулардың бойында лексикалық мағынаның да грамматикалық мағынаның да бар екендігін мойындайтынын аңғаруға болады. Бірақ демеулік шылаулардың бойында бұл мағыналардың дербестік деңгейі бірдей емес. Тіпті тілшілердің демеулік шылауларда лексикалық мағына болмайды деген пікірді қолдайтыны да айқын. Осы жағдайларды ескергенде, қазақ тіліндегі демеулік шылауларды лексика-грамматикалық сипатына қарай топтастыру әрдайым жемісті болып шыға бермейтін сияқты. Мысалы, *Ол үшін Зират көпірі болмады ма* (М. Әуезов), *Ол өзі бір бөлек ұран болып шықты ғой* (М.Әуезов), *Мен "Қос шалқарды" өмірімде үш-ақ рет көрдім* (Ғ.Мүсірепов) деген сөйлемдерде қолданылған демеуліктердің (ма, ғой, -ақ) мағыналарын салыстырып көрейік.

Алғашқы мысалымызда қолданылған **ма** демеулігі өзі жалғанған сөйлемге **сұрау** мәнін үстеп тұр. Бұл әрине грамматикалық категориялардың қатарынан орын алады. Ал грамматикалық категория болу үшін, оның белгілі бір дәрежеде грамматикалық мағынамен байланысты болуы шарт. Лексикалық мағына грамматикалық категорияның жасалуына негіз бола алмайды. Оның үстіне лексикалық мағына сәл де болса формалық тұтастықты, яғни дербестікті қажет етеді. Кейінгі мысалдардағы ғой, -ақ шылаулары туралы да осыны айтуға болады. Қазақ тіліндегі демеулік шылаулардың көп вариантты боп келуінің өзі олардың лексикалық мағынасының тым солғындап, грамматикалық мағынасының күшеюіне байланысты. Сондықтан демеуліктерді қосымша аффикстерге ең жақын категория деп қараймыз. Бұл жағынан алғанда, демеуліктер білдіретін кейбір грамматикалық мағыналардың бірнеше формада (әр түрлі демеуліктер арқылы) берілетінін ескере отырып, қазақ тілінде кейбір жаңа грамматикалық категориялардың белең ала бастағанын аңғаруға болады. Мысалы, "нақтылау категориясы", "күшейту категориясы болжау категориясы" т.б. (Бұл басқа мақсаттағы зерттеуді талап етеді). Сонымен қазіргі қазақ тіліндегі демеулік шылауларда лексикалық мағынаға қарағанда, грамматикалық мағынаның басым болатынын байқадық. Сондықтан олар лексика-грамматикалық мағыналарына қарай топтасырылады.

Қазіргі қазақ тіліндегі демеулік шылауларды, ең алдымен, мағынасына- қарай топтастыру дәстүрі бар. Бірақ демеулік шылаулардың бойындағы мағыналарды тілшілер әр түрлі түсіндіреді. Мысалы, А.Ысқақов оны лексика-грамматикалық мағына деп түсінеді де, дәл сол лексика грамматикалық мағынаның негізінде қазақ тіліндегі демеулік шылауларды үлкен 7 топқа бөледі: Сұраулық, шектік, нақтылық, күшейткіш, болжалдық, болымсыздық, қомсыну демеуліктері [2, 374].

1954 ж. академиялық жинақта ("Қазіргі қазақ тілі") бұл туралы: "демеуліктер өздері қатысты сөздерге әр түрлі модальдық мағына қосу қызметіне қарай былай бөлінеді:..." [7, 355].

Бұл еңбектегі демеуліктердің топтастырылуында сол өзгешелік бар. Демек мұнда, біріншіден, демеуліктерге модальдылық мәні тән деген тұжырым шығарылады. Екіншіден, мұнда демеуліктердің 7 тобы көрсетілгенімен, жоғарыдағы топтастырудан айырмашылығы бар:

1. Сұрау мағынасындағы демеуліктер;
2. Жалынышты тілек-қалау мағыналы демеуліктер;
3. Бірдеңенің, істің растығын күшейте көрсету үшін қолданылатын демеулік (ғой);
4. Тежеу мағыналы демеулік;
5. Күшейту, талғау мағыналы демеуліктер;
6. Кісінің көңіл-күйін білдіретін демеуліктер;
7. Сенімсіздік, кекесін мағынасында жұмсалатын демеулік [5, 355-356 б.б.].

Ал Ы.Шақаманованың бұл туралы түсінігінің де өзіндік ерекшелігі бар: "ДШ-лардың негізгі мағыналарын саралап топтастырғанда, олардың мынадай тілдік жүйеде болатыны

байқалды: Сұраулық, күшейткіш, шектеу, тежеу, нақтылау, болжалдық, қомсыну, салыстыру демеуліктері" [8, 18-19]. Мұнда автордың "негізгі мағына" деп нені атап отырғаны айқын, бірақ "тілдік жүйе" деп нені түсінетіні айқын емес. Бірақ автордың бұл еңбегінде өзіндік жаңалықтың да бар екендігі даусыз. Демеуліктердің жоғарыда көрсетілген негізгі мағыналары белгілі бір қолданыста өзара ауысып отыратыны нақты мысалдармен көрсетілген. Мысалы, да/де күшейткіш демеулігінің сөйлем соңында қолданылғанда, нақтылау мағынасын білдеретіні: Етке өкпелеп, сорпаны ішпей кету - обал да, өкініш те. /З.Ақышев/ Сондай-ақ "демеуліктер өздерінің негізгі мағыналарынан басқа тіркескен сөздердің тұлғасына, лексикалық мәніне, ойдың қатысына, дауыс әсеріне байланысты екінші қолданыстық болжау, таңданыс, кею, сұрау мәндерін атқарған" [8, 236] дей келе, "ДШ-н көрсетілген төрт себебке орай қолданыста туған мәндері деп мыналарды атайды: даралау, таңданыс, кекесін, тездік, кею, шошыну, ренжу, кіжіну, ызалану, қапы қалу, аңғармау, өкіну, аңсау, қалау, сүйсіну, саралау мәнді демеуліктер" (Бұл да сонда). Демеулік шылаулардың осындай мағыналарының әрқайсысының өздеріне тән ерекшеліктері бар. Енді демеуліктердің мағыналық топтарына жеке-жеке тоқталайық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Аханов К. Тіл білімінің негіздері, Алматы, 1993.
2. Оразов М. Көмекші сөздер. 1-кітап. Ташкент, 2005.
3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Москва, 1988, 504 стр.
4. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике, Т. I, 2. Изд. «Знание», Москва, 1958. ст.35.
5. Шақаман Ы.Б. Қазіргі қазақ тіліндегі демеулік шылаулардың мағыналық құрамы. АДК., Алматы, 1997.
6. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. Алматы, «Санат», 1994, 43-бет.
7. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1991.
8. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. I. Т., «Ғылым», Алматы, 1975.

ПРОФЕССОР Е.ЫСМАЙЫЛОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ МҰҚАНОВТАНУ ҒЫЛЫМЫ

Нұрпейісов Н.Ж.
«Тілдер және әдебиет» кафедрасының
аға оқытушысы, ф.ғ.к.
Tashenev University, Шымкент қ.
nariman_nur@mail.ru
Байболова А.Ж.
«Тілдер және әдебиет» кафедрасының
аға оқытушысы
Tashenev University, Шымкент қ.
aizhan.baibol@bk.ru

Резюме: Сабит Муканов великий писатель, живший в XX веке. Учёный-профессор Е.Исмаилов внёс большой и многогранный вклад в изучение жизни и творческого наследия писателя С.Муканова. В данной статье всесторонне исследуется вклад ученого в науку Мукановедения.

Resume: Sabit Mukanov is a great writer who lived in the 20th century. Professor E.Ismail contributed greatly to the study of the life and creative heritage of the writer S. Mukanov. In this

research-article, the scientific contribution of the scientist E.Ismail to the science of Mukanov studies is comprehensively studied.

Сәбит Мұқанов – ХХ ғасырдағы қазақ руханиятына өлшеусіз үлес қосқан дарынды тұлғалардың алдыңғы қатарында тұрғаны айқын шындық. «Кемел еді, кең еді!» - деп туған халқы сүйіспеншілікпен еске алатын Сәбит Мұқанов – А.Байтұрсынов, М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин сынды алыптар тобының айбынды сапында мәңгі жасай бермек.

Замана, саясат дүмпуіне көзсіз берілген ол мол білім, терең ғылым алуға кештеу келді, сол себепті де 35 жасқа дейін Мәскеудің қызыл профессура институтының студенті болды. Алайда, көркем әдебиетке, әдебиеттану ғылымына өлшеусіз үлес қосып, академик дәрежесіне дейін көтерілді.

Ол көркем әдебиетке жыршы бала, батырақ ақын, тапшыл болып келді, ал «Адасқандармен», «Жұмбақ жалаумен» жұртшылық жүрегіне жақындай түсті. Сүйікті оқырманының көп тілегіне орай және дәуір саясатының ыңғайымен бұл шығармаларын «Мөлдір махаббатқа», «Ботагөзге» айналдырды. Жазушы осы екі еңбегімен-ақ туған елі үшін тым қымбат, қастерлі жазушыға айналды. «Күңгірт жақтарым болды, бірақ тарих алдында мақтана алам» деп ағынан жарылатын С.Мұқанов адам ретінде, жазушы ретінде, жалпы әдеби құбылыс тарих төрінде ұзақ өмір сүруге тиіс. Біздің бүгінгі мақсатымыз өзі өмір сүрген кезеңнің үлкен мектебінде ұлы ұстаз болған С.Мұқанов жайлы айтылған зерттеулерге аз-кем пайымдау жасау, ой елегінен өткізу. Өзінің көзі тірісінде-ақ өмірі мен өнері өнегеге айналған ардақты жазушы туралы айтпаған, жазбаған жазушы, қалам қайраткерлері жоқтың қасы. Әдебиет тәрізді қасиетті өнердің ұлы майданында жарты ғасырға жуық қызмет еткен С.Мұқанов жөнінде оның сөз өнеріне енді ғана келіп араласқан 20-жылдардан бастап бүгінге дейін әр алуан пікір айтылып келеді. Ол әдебиетке кедейшіл, революцияшыл ақын болып келіп, елуінші жылдары қазақ совет әдебиетінің қалаушылардың біріне айналды, ал жетпісінші жылдардан бастап, әрбір қазақтың жүрегіне жол тапқан, «Кәдімгі Сәбит Мұқановқа» айналды, ал тәуелсіздік туы желбіреген тоқсаныншы жылдары ол жайында керісінше күдік, күмән естіле бастағандай болды. Біздің мақсатымыз – кемеңгер тұлғаны ақтау да, даттау да емес, дәлірек айтқанда мұқановтану ғылымына шама-шарқынша үлес қосқан ғалымдар еңбегіне шолу жасау, әсіресе осы бойынша жемісті, үздік еңбек еткен профессор Есмағамбет Ысмайылов еңбегіне кеңірек тоқталу болмақ.

Мұқановтану әлемінің көкжиегі кең. Әйгілі Мұхтар Әуезовтен бастап, күні бүгінгі Құлбек Ергөбековке дейінгі аралықта Ғ.Мүсірепов, Т.Нұртазин, Ә.Тәжібаев, С.Қирабаев, Р.Бердібаев, Т.Кәкішев, Р.Нұрғалиев, С.Мақыпов т.б. ғалымдардың алуан түрлі еңбегі бар. ХХ ғасырдың ұлы жазушысы М.Әуезов қыркыншы жылдары «Жолы кең жазушы» деген атпен шағын мақала жазса, әдебиеттанушы ғалым, сыншы Қ.Ергөбек «С.Мұқанов», «Баянғұмыр», «Жақсыдан қалған сөз», т.б. кітаптар жазып, жазушы лабораториясының қырсырын тереңнен қозғал, оқырман назарының Сәбеңе деген сүйіспеншілігін одан ары арттыра түсті. «Әрі ақын, әрі романшы, әрі драматург және әдебиет тарихының зерттеушісі Сәбиттің аты – қазақ оқушысының мол қауымына өте даңқты, анық қымбат аттың бірі» [1.] -деп айтқан Әуезов пікірі күні бүгінге дейін өз маңызын жойған жоқ. С.Мұқановтай ұстаз жазушы жайлы әркез айтып, жазып жүрген белгілі ғалым Т.Кәкішев «Сәбит Мұқановты советтік шындықтан, өзі жасаған қоғамнан бөліп алуға еш болмайды. Көпшілік жағдайда Сәбитті өрттің өтінде, мылтықтың шаппасында, шабуылдың алдында болғызды», - деп [2.102.] жазушыны өзі өмір сүрген қоғамнан бөліп алуға болмайтынын айтады.

Қазақ әдебиеттану ғылымында Е.Ысмайылов тәрізді еңбекқорлығымен көзге түскен ғалымдар санаулы. Әр салада, әсіресе сын саласында үздіксіз еңбек еткен ғалым С.Мұқанов шығармашылығына үнемі көңіл аударып, сын жебесіне алып отырған, тиісті баға берген, қазіргі мұқановтану ғылымының қалыптасуына ерекше үлес қосқан, алғышқылардың бірі болып негізін қалаған.

Есмағамбет Ысмайылов – С.Мұқанов шығармашылығы жөнінде ең алғаш рет өзінің 1936 жылы жарық көрген «Әдебиеттегі формализм мен натурализмге қарсы» [3.] деп аталатын сыни мақаласында сыншылдық пікір білдіреді. Әдеби сынға енді ғана қадам жасаған арынды жас ешнәрседен қаймықпастан «Формализм ірі ақындарда – Ілияста да, Сәбитте де болды. Сәбиттің «Көмір коммунизмі», Ілиястың «Қуаты» формализм сарынымен жазылған, өлеңнің сыртқы ұйқасын, ырғағын қуалап, ішкі мағынаны әлсіретіп алу - бұл екі поэмада жеткілікті», -деп, «коммунизм» жайлы жазылған поэманың формалистік сырын ашады. Формализм үлгісін С.Сейфуллин, Т.Жароков, Ә.Тәжібаев, А.Тоқмағамбетов, Ғ.Орманов шығармаларынан нақты мысалдармен көрсете отырып дәлелді сын айтқан автор сонымен қатар натурализм үлгісін де ескерусіз қалдырмайды. Адам бейнесін дөрекі бұрмалайтын натурализмнің көркем шығармаға жақсылық әкелмейтінін көрсете келіп, ең бас ақындарымыз Сәбиттің өзі батырақтың түрін былай берген болатын:

Үңгір көз, мұрны қайқиған,

Табактай беті талпиған.

Шот маңдай, түсі қап-қара,

Дүрдік ерін салпиған,- деп жырлаған ақын шығармашылығы жайлы:

«...Сәбит өзінің негізгі геройының ақиқат кескінін суреттеп отырған жоқ, қайта оны мақтаймын деп, ажарсыз күлкі қылып отыр», -дейді. [3.] Шындығында да, дәл осы кезеңге дейінгі көп шығармаларда кедей ұлының да, бай ұлының да портрет образдарын шектен тыс жиренішті етіп суреттеу кең етек алған болатын, көркем әдебиеттегі әсемдік суретті жоғалтып, қара дүрсін, қорқынышты бейнелермен әспеттеу – жабайы натурализмге әкелгендей еді. Міне, осылайша әдебиеттегі теріс ықпалға айналған екі ағымға қарсы үн қатқан Е.Ысмайылов – С.Мұқанов шығармаларындағы бұл келеңсіздікті жіті көріп, дер кезінде тойтарыс береді. Аға ақынға неден сақ болу керектігін, әсіресе «тұрпайылық, жалаңдық, схемалық әлсіздіктен арылуды» қатаң ескертеді.

Қазақ сынына батылдығымен келген жас сыншы одан кейін С.Мұқанов шығармасына баға беруді 1939 жылы жалғастырады. «Поэзиямызды сөз еткенде» деген тақырыппен жарияланған көлемді зерттеуінде қазақ поэзиясына үлес қосып жүрген көптеген ақындардың жырларын талдап, айырықша баға береді. Сол кезеңдегі көптеген ақындардан С.Мұқановты ерекше бөліп, «Жаңа шығарма беруде қазақ поэзиясындағы ірі ақын Сәбиттің өлеңдері мен поэмалары айырықша орын алады» деп бір түйсе, одан әрі «Сәбит - қазақ поэзиясының новаторы» екендігін де дәлелді пікірмен көрсете білген. Сонымен қатар ақын Қапан Сатыбалдиннің «Сәбиттің өлеңі - өлең емес, лирикасыз, жансыз сезім мен дөкір жазылады» дейтін жадағай сынына орынды жауап қайтарады. Сынды «нағыз поэзияның қатаң заңымен, көркемдік критериімен» өлшеп жасау керектігін көрсетеді. Әрбір ақын өзінің кез-келген жаңа шығармасында өзінің үнімен, ізденгіштігімен, жаңалығымен келсін деп тілек айтқан сыншы тұжырымы күні бүгінге дейін орынды қойылатын ойлы талап іспетті маңызын жоймақ емес. Күні кеше ғана формализм мен натурализм жөнінде қатты сынға алынған Сәбиттің жетістіктерін, жаңашыл бет-пердесін айқындайды.

С. Мұқановтың «Ботагөз» романы қазақ әдебиетінің тарихындағы ерекше бетбұрыс. Бұл роман белгілі мұқановтанушы ғалым Т.Кәкішев атап көрсеткендей: «қазақ романдарының төл басы қана қоймай, прозамыздың профессионалдық тұрғыдан қалыптасқандығының үлкен эстетикалық көрсеткіші болды». [2.] Шындығында да, 20-жылдары дүниеге келген кәсіби романдар («Ақбілек», «Қартқожа») авторларымен қоса тұншықтырылып жатқан кезде ұлы дәстүрді одан әрі жалғастырушы прозаик С.Мұқанов болды. Ол қазақ әдебиетіндегі аса бір ауыр жүкті өз мойнына алды және ол міндетті абыроймен орындады. Роман туралы академик С.Қирабаев былайша бағамдайды: «Ботагөз» Сәбит Мұқановтың ұзақ ізденіп, терең зерттеп жазған шығармасы. Ол қазақ әдебиетінің, оның ішінде роман жанрының жетілуі кезеңін белгілейді. Өзінен кейінгі прозалық шығармалар үшін де зор үлгі мектеп болды». [4.57.] Әрине, бұл пікірлер – қазіргі күннің, бүгінгі ұрпақтың әбден сүзгіден өткен байыпты байламы. Кеңестік дәуір әдебиеттің тарихы

туралы көлемді, келелі ойлар, қомақты монографиялар жазып жүрген С.Қирабаев «Ботагөздің» роман жанрының дамуына тигізген ерекше ықпалын, яғни «мұзжарғыш» ролін танытады. «Қазақ әдебиетінің зор әлеуметтік тарихи және эстетикалық мәні бар аса ірі шығармаларының бірі – «Ботагөз» [5.85.] 1938 жылы жарық көрді. Бұл уақытқа дейін поэзияда, прозада, оның ішінде роман жазуда біршама тәжірибе жинаған С.Мұқанов, шындығында, бұл шығармаға үлкен дайындықпен келіп, өз талантының жаңа жарқын қырын көрсетті. Роман енді ғана жарияланып, қалың оқушысына жол тартқан жылдары жас сыншы, көп қырлы қасиетімен таныла бастаған Е.Ысмайылов 1939 жылы «Жұмбақ жалау» (С.Мұқановтың жаңа романы) атты көлемді мақала жазып, ең алғашқылардың бірі болып үн қатты. «Сәбиттің әрбір прозалы шығармасы қазақ әдебиетінде үлкен жаңалық, үлкен уақиға болып отырады» деп романға кең тұрғыдан талдау жасайды. Шығарманың әдебиет тарихынан, Мұқанов еңбектері ішінен алар орнын, кейіпкерлердің өзіндік сипатын, характер сомдаудағы жетістіктерін баяндап береді. Шығарманың жетекші образдарының әрқайсысына жеке-жеке мінездемелер беріп, автордың образ жасаудағы жетістіктерін талдайды. «Асқар большевик революционер болу дәрежесіне – күрес, тартыс тәжірибелеріне бірте-бірте төселу арқылы жетеді», - деп кейіпкерлердің өсу сипатын, күреске толы жолдарын аңғартады. Ғалым сонымен қатар Ботагөз бейнесіне де үлкен мән береді, оның «күшті орталық образ» екендігін шеберлікпен дәлелдейді. Бұл кейіпкердің өзге кейіпкерлерден өзгеше екендігін, әйел образын жасаудағы жазушының жаңаша көзқарасын, басқа ақын-жазушыларға ұқсамайтындығын көрсетеді. Қазақ қыздарының тек махаббат үшін, әрі кеткенде бас бостандығы үшін ғана күресетіндігін көрсетіп жүрген әріптестерінен С.Мұқанов кейіпкерінің мүлдем басқаша екендігін былай атап көрсетеді: «Алайда, қазақ әйелдерінің образын бұлай көрсеткенде дәл революция алдындағы жағдаймен байланысты бір шындықтың беті бүркеулі қалып қоюшы еді. Бұл қазақ әйелінің саналығы, қоғамның саналы ақыл иесі екендігі әдебиетімізде көмескі еді». Ғажайып образдың осы қасиетін дер кезінде аңғарып, дұрыс баға бере білген сыншы пікірі күні бүгінге дейін құнды.

Бұл еңбек қазақ әдебиетінің тарихына алтын әріппен жазылатын шығарманың бірі болып қала бермек. Әрине, «бұл роман өмірдің айқын эпикалық картинасын жасады. «Ботагөз» романының тууына байланысты отызыншы жылдары проза көп толысып қалыптасты» [6.111.],-деп монументальды еңбекте атап көрсетілгеніндей тек роман жанры ғана емес барлық прозаның даму үрдісіне игілікті ықпалын тигізгені рас. Зерттеуші Е.Ысмайылов романның жан-жақты жетістігін жіктеп көрсете отырып, автор жіберген ақаулықтарды да назардан тыс қалдырмайды. Сол кезеңнің өзінде-ақ, кейін де бұл шығарманы Сәбит Мұқанов айбынымен сынаушылық жағынан емес, жетістік жағымен көбірек марапатталып келгені жасырын емес. Ал алғашқы жылдардың өзінде оқырманға енді жол тартқан «Жұмбақ жалаудың» жетістігін ғана бағалап қоймай, кемшін тұстарын да айқын көрсетіп, өткір ойлы, батыл көзқарас танытады. Сыншы көрсеткен сыншылдық көзқарастың кейбіреулеріне көңіл аударып таразылайтын болсақ, біршама нәрсені аңғаруға болады. «Романға айтар сынымыз бен талаптарымыз да бар» дейтін ғалым Асқардың өз білім дәрежесінде сөйлемей, ауыл жігітінің ой-өрісінде жүргенін, Ботагөздің кездескен қиыншылықтан кездейсоқ құтылып кете беретінін, тіпті нанымсыз оқиғалардың орын алып кеткенін, атап айтқанда Ботагөздің Асанға «жалған әйелі» болып баруының ешқандай да қазақы өмірдің айла-тәсіліне жанаспайтындығын тұжырымды түсіндіреді. Сол сияқты Амантайдың рухани дүниесі толық еместігін, кейде жоғалып кетіп жататынына дейін атап көрсетеді. Қысқасы, кей жағдайда роман авторының «схемалы, үстірт, әрі жете суреттелмеген» жағдайларға ұрынатындығын ескертіп көрсетеді.

Е. Ысмайылов өзінің көлемді зерттеуін, романға берер бағалы байламын ерекше ықыласпен, көтеріңкі күймен аяқтайды. «Жұмбақ жалау» романы тіл көркемдігі жағынан да, адамдар образын даралап беру жағынан да, идеялық мазмұны жағынан да, жазушылық мәдениеті жағынан да бүгінгі жұртшылығымыз аса көңіл бөліп, жоғары бағалайтын кесек, құнды шығарма». [3.107.] Шындығында да, бұл мұраның қай жағынан болса да «құнды,

кесек» екенін уақыт, өмір, әдебиет тарихы сөзсіз дәлелдеп отыр. Ғалым пікірі жылдар, ғасырлар өткен сайын жаңғырып, жаңара түскендей әсер қалдырады. Халқы сүйіп, қызығып оқитын шығармаға халқы да, сыншы да әділ пікірін дер кезінде естірткендей екен.

Жас ғалым Е. Ысмайылов араға жиырма жылдай уақыт салып, ғылыми іздену жағынан кемеліне келіп, тіпті замана дүрбелеңінен талай теперішін басынан өткізген кездің өзінде де С.Мұқанов жөнінде жағымды пікір айтудан жалықпаған. 1959 жылы өткен Қазақ ССР Ғылым академиясында жасаған баяндамасында әдебиеттанудың кейбір мәселелері туралы ой қозғап, «Сәбит Мұқановтың «Жұмбақ жалауы» қазақ әдебиетінде роман жанрын жасаудың алғашқы үлкен кеңісі, батыл адымы» болғандығын дәлелдеп өтеді. Үлкен мінбеден айтылған ғалым пікірі, аласапыранда 39 жылы айтылған ойды қайта жаңғыртқандай. Ғалым Е.Ысмайылов Сәбит Мұқанов шығармалары жөнінде 1940 жылы жарық көрген «Ақындық талант өз орнына жұмсалсын», 1950 жылғы «Еңбек адамдарын социалистік реализм әдісімен бейнелеу жөнінде» атты еңбектерінде басты назарда ұстап, лирикалық, прозалық шығармаларына тиісті баға беріп отырған.

С. Мұқанов тек ақын, жазушы ғана емес үлкен сыншы да еді. Ол 20-жылдардан бастап жазған сыни пікірлерін «Жарқын жұлдыздар» атты аса ірі монографиялық еңбекке дейін жалғастырды. 1964 жылы жарық көрген «Жарқын жұлдыздар туралы монография» атты еңбегінде ғалым Е.Ысмайылов «Сәбиттің бұл кітабы Шоқан мен Абайды жаңа бір қырларынан жан-жақты тексеріп, қызықты, терең, байсалды тұжырымдар берген күрделі ғылыми еңбек» екендігін, Шоқан, Абай туралы зерттеулер жазған Ә.Марғұлан, М.Әуезовке ұқсамайтын қасиеттері бар екенін аңғартады. Монографияның күрделі, сүбелі бөлігін қамтитыны Абай Құнанбаев жөнінде. Автор «Сәбиттің Абай туралы зерттеуі де өз жаңалығымен, Абай ақындығының жаңа бір қырларын ашуға бағытталған» дей отырып, Ұлы Абайды ел тарихымен, қазақ өмірімен, қазақ, орыс әдебиетіне байланысты қарастырған С.Мұқанов жетістігін сараптайды.

Сөз түйініне келгенде қазіргі кезең мұқановтану ғылымының өсіп-өркендеп, биік деңгейге жеткен тұсы. Ал, сонау отызыншы жылдардың өзінде Сәбит Мұқанов жөнінде әр салада зерттеу мақалаларын жариялап, тынымсыз еңбек еткен сыншы-ғалым Е.Ысмайылов еңбегі ешқашан да елеусіз қалмақ емес. Профессор Есмағамбет Самратұлы Ысмайылов - мұқановтану ғылымының негізін қалаушы көрнекті тұлға.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. А., «Жазушы», 1985. 18 том. 286 б.
2. Сәбит Мұқанов тағылымы. А., «Жазушы», 1990. -384 б.
3. Ысмайылов Е. Сын мен шығарма, А., «Жазушы», 1960. -248 б.
4. Қирабаев С. Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті . А., «Ғылым». 1998. -357 б.
5. Шалабаев Б. Қазақ романының тууы мен қалыптасу тарихы. А., «Ғылым». 1983. - 139-б.б. Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 9 том. Кеңес дәуірі (1956-1990).А., «Қазақпарат».2005. -998 б.

ФОРМИРОВАНИЕ ТВОРЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ ПРИ КВЕСТ-ИГРЕ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ЛИТЕРАТУРЕ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Ботабаева Ж.Н., Айдарбекова А.С.
к.ф.н, старший преподаватель кафедры «Иностранные языки»,
Tashenev University, г.Шымкент
botabayeva_janna@mail.ru

Аннотация: Статья посвящена презентации литературного квеста как образовательной технологии, формирующей творческие компетенции школьников. Предлагаемая форма работы рассматривается как интерактивная форма обучения и развития личности, способствующая выработке у обучающихся метапредметных умений и филологической компетенции. В статье определены возможности использования квест-игр, способствующих развитию у обучающихся творческих компетенций, нестандартного самостоятельного мышления, выработке интуиции, объективной логики, эффективных процессов анализа и синтеза, самостоятельного обобщения материала, реализации интеллектуального и творческого потенциала.

Ключевые слова: методика обучения литературе, компетентностный подход, игровые образовательные технологии и квест, интеграция теории и практики в обучении литературе.

Аннотация: Мақала оқушылардың шығармашылық құзыреттілігін қалыптастыратын білім беру технологиясы ретінде әдеби квесттің тұсаукесеріне арналған. Ұсынылатын жұмыс нысаны оқушылардың Мета-пәндік дағдылары мен филологиялық құзыреттілігін дамытуға ықпал ететін жеке тұлғаны оқыту мен дамытудың интерактивті нысаны ретінде қарастырылады. Мақалада студенттердің шығармашылық құзыреттіліктерін дамытуға, стандартты емес тәуелсіз ойлауға, интуицияны, объективті логиканы дамытуға, талдау мен синтездің тиімді процестеріне, материалды өз бетінше жалпылауға, интеллектуалды және шығармашылық әлеуетті іске асыруға ықпал ететін квест ойындарын пайдалану мүмкіндіктері анықталған.

Түйін сөздер: әдебиетті оқыту әдістемесі, құзыреттілік тәсіл, ойынға негізделген білім беру технологиялары және ізденіс, әдебиетті оқытудағы теория мен практиканы интеграциялау.

Annotation: The article is devoted to the presentation of the literary quest as an educational technology that forms the creative competencies of schoolchildren. The proposed form of work is considered as an interactive form of learning and personal development, contributing to the development of students' meta-subject skills and philological competence. The article identifies the possibilities of using quest games that contribute to the development of students' creative competencies, non-standard independent thinking, the development of intuition, objective logic, effective processes of analysis and synthesis, independent generalization of material, realization of intellectual and creative potential.

Keywords: methodology of teaching literature, competence approach, game educational technologies and quest, integration of theory and practice in teaching literature.

Основной идеей современного образования является требование обучать школьников и студентов не столько конкретным знаниям, сколько способам эффективного и самостоятельного их освоения: способам усвоения знаний, а также поведения в

нестандартных ситуациях. Способность творчески, креативно мыслить, оригинально прогнозировать, быстро ориентироваться, проявлять инициативу, действовать в пространстве вариантов – эти положения современного образовательного стандарта могут быть успешно реализованы с помощью квест-игр, относящихся к интерактивным формам обучения и воспитания.

Целью данной статьи является раскрытие возможностей литературного квеста для формирования творческих компетенций обучающихся средней школы.

В исследовании решены следующие задачи: обобщена концептуальная основа квеста как инновационной образовательной формы; дана характеристика квест-игры на примере конкретного опыта; на основе эмпирических наблюдений выявлена эффективность литературного квеста при формировании творческих компетенций обучающихся.

Для решения задач, связанных с достижением поставленной цели, в исследовании использовались такие традиционные методы, как анализ, синтез, обобщение научных источников, эмпирическое наблюдение. Высокий уровень востребованности квест-технологии подтверждается педагогическим опытом при преподавании литературоведческих дисциплин в школе и вузе.

Новизна и ценность данного исследования обусловлена тем, что впервые технология квеста рассматривается как активная форма деятельности при изучении литературных произведений.

Сегодня понятие «квест» у подростков ассоциируется с компьютерной игрой, в которой управляемый игроком герой продвигается по сюжету и взаимодействует с игровым миром посредством применения предметов, общения с другими персонажами и решения затруднительных логических задач. Для современной методической науки характерно более широкое осмысление и применение этой технологии. Так, возникли понятия «реал-квест», «живой» квест, указывающие на применение методики игрового поиска не в виртуальном, а в реальном мире.

Образовательные и воспитательные возможности художественной литературы неисчерпаемы, поэтому организаторы литературного квеста способствуют проявлению творческой активности школьников, формируют повышенный интерес к предмету, побуждают к расширению литературоведческих знаний.

Современный квест – это увлекательная и одновременно познавательная интеллектуальная игра. Сюжетные и тематические формы подобных развивающих игр необычайно широки и, как отмечает Б. Р. Мандель, суть у них одна: «при решении поставленных задач происходит акт развития и творчества, находится новый путь или создается что-то новое, требуются особые качества ума, такие как наблюдательность, умение сопоставлять и анализировать, комбинировать, находить связи и зависимости, закономерности и т. д. – все, что в совокупности составляет творческие и интеллектуальные способности человека» [1].

На современном этапе некоторые педагог-практики оценивают квест как форму, имеющую конкретные дидактические задачи, поисковый и игровой замысел, режиссуру и участие основного модератора игровой деятельности. И. Н. Сокол предлагает следующую классификацию образовательных квестов: – по форме проведения (компьютерные игры-квесты, веб-квесты, медиа-квесты, квесты на природе, комбинированные); – по режиму проведения (в реальном режиме; в виртуальном режиме; в комбинированном режиме); – по сроку реализации (краткосрочные; долгосрочные); – по форме работы (групповые; индивидуальные); – по предметному содержанию (моноквест; межпредметный квест); – по информационной образовательной среде (традиционная образовательная среда; виртуальная образовательная среда) [2]. В зависимости от сюжета квесты могут быть линейными, в которых игра построена по цепочке: разгадав одно задание, участники получают следующее, и так до тех пор, пока не пройдут весь маршрут; штурмовыми, где все игроки получают основное задание и перечень точек с подсказками, но при этом самостоятельно выбирают пути решения задач; кольцевыми, которые представляют собой тот же «линейный» квест, но замкнутый в круг. Команды стартуют с разных точек, которые будут для них финишными.

Все вышесказанное свидетельствует о разнообразии форм и эффективности применения технологии квеста в различных образовательных сферах.

Актуальность обращения к проблеме разработки и анализа технологии литературного квеста для школьников обусловлена необходимостью развития в них творческих навыков, практического применения интерактивных методов при изучении литературы.

Литературный квест поможет определить у старшеклассников уровень развития общекультурных и профессиональных компетенций в области изучения и осмысления литературных фактов, филологического анализа и интерпретации художественных текстов. способствовал созданию интерактивной образовательной среды, в которой проверялись такие умения и навыки учащихся, как способность творчески ориентироваться в культурологической, литературоведческой и лингвистической терминологии; использование профессиональных понятий при анализе произведений литературы и искусства; подбор необходимых аргументов и фактов для формирования суждений о литературных явлениях; выразительное чтение и творческая интерпретация фрагментов художественных произведений; написание сочинений в разных жанрах (критические высказывания, аргументированное эссе, сказка и т. д.).

Современный литературный квест – это творческое соревнование команд в форме игры-путешествия, в ходе которого участники разгадывают различные загадки по литературе [3].

Участникам-командам заранее сообщается программа квеста и перечисляются художественные произведения, определялся круг литературоведческих тем, что давало школьникам возможность более основательно подготовиться к мероприятию. Основной этап включает следующие моменты: 1) введение (регистрация участников, определение маршрутов для каждой команды, знакомство с правилами прохождения маршрута, критериями оценивания, системой работы с «ключами»); 2) поисковые и творческие задания, которые выполняли участники в командах согласно заданным маршрутам; 3) заключение – подведение итогов, определение победителей.

Проведение литературного квеста, позволит выявить уровень отношений современного школьника с искусством слова, прежде всего начитанность учащихся, направленность их читательских интересов, объем историко-культурных и теоретико-литературных знаний и способность применять их в нестандартных ситуациях. Такого рода деятельность, актуализируя литературоведческие и общекультурные знания и навыки, способствует развитию творческого мышления школьников, а также повышает их коммуникативную активность. Квест-технологии создают интерактивную среду, расширяющую рамки образовательного пространства, которая помогает участникам реализовать интеллектуальный и творческий потенциал и в то же время осознать проблемы в данной области знания, которые необходимо восполнить, чтобы соответствовать вызовам современности. Задания творческого типа выявляет различные уровни развития нестандартного самостоятельного мышления. Еще одно творческое испытание, когда школьникам предлагалось выступить в роли древнегреческих ораторов или посоревноваться в декламации отрывков из античной классики, продемонстрировало степень развития когнитивной, эмоционально-экспрессивной и поэтической функции речи. Задания, в котором необходимо было определить значение фразеологических оборотов из произведений античности, было сформулировано таким образом, чтобы школьники осознали актуальность этих знаний, так как многие крылатые выражения встречаются в современных журналистских текстах, названиях учреждений и организаций, в рекламе и т. п. Задания, которые предлагались на станции «Загадка художественного текста», способствовали созданию условий для развития таких универсальных учебных действий, как аналитический отбор информации, сравнение и сопоставление, оформление мысли в устной и письменной форме, обоснование своей позиции и восприятие позиции другого на эмоционально-рефлексивном уровне. Также в условиях литературного квеста, как коммуникативного события, у школьников формируются навыки организации коллективной социально-

творческой деятельности, которая в предложенных обстоятельствах становится сотворчеством, рождает чувство ответственности за общий результат и ощущение работы в команде.

Современный литературный квест является активной формой развития у обучающихся нестандартного самостоятельного творческого мышления, стремительной интуиции, быстрой логики, интересных процессов анализа и синтеза, объективного обобщения материала, эффективной реализации интеллектуального и творческого потенциала.

Список литературы

1. Мандель Б. Р. Интеллектуальная игра: социокультурный феномен в движении (к вопросам истории и определению сущности) //Современные проблемы науки и образования. 2019. № 2. С. 62–68.

2. Сокол И. Н. Классификация квестов //Молодой вчений. 2018. № 6 (09). С. 138–140.

3. Шагалова Е. Н. Самый новейший толковый словарь русского языка XXI века. М.: АСТ : Астрель, 2011. 413 с.

ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ШАҒЫН ЖИНАҚЫ МЕКТЕПТЕРДЕ ТАРИХ-ГЕОГРАФИЯНЫ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСІ МЕН ТӘСІЛДЕРІ

Апашева С.Н.

«Тарих және география» кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.к., қауым.профессор
Sabira66_66@mail.ru

Шынтаев Н.А.

«Тарих және география» кафедрасының ғ.м., аға оқытушысы
Shyntaev_97@mail.ru

Утемисова А.М.

«Тарих және география» кафедрасының ғ.м., оқытушысы
ayma-1992@mail.ru

Аннотация: Ауылдық шағын жинақты мектептерді жаңғырту ұғымы негізделген тұтастай алғанда, білім беруді әлеуметтік-мәдени жаңғыртуды түсіндіруге негізделуі тиіс, ол өңірде өмір сүретін адамдардың сұраныстары мен қажеттіліктеріне, республиканың аумақтық – мәдени-ұлттық, тарихи ерекшеліктеріне неғұрлым жоғары дәрежеде жауап берер еді.

Түйінді сөздер: ресурс, фактор, тенденция, функция, эксперимент, теория

Аннотация: Концепция модернизации сельских малокомплектных школ в целом должна основываться на интерпретации социокультурной модернизации образования, которая в большей степени отвечала бы запросам и потребностям людей, проживающих в регионе, территориально-культурно – национальным, историческим особенностям республики.

Ключевые слова: ресурс, фактор, тенденция, функция, эксперимент, теория

Annotation: The concept of modernization of rural small schools in general should be based on the interpretation of socio-cultural modernization of education, which would better meet the needs and demands of people living in the region, territorial, cultural, national, historical features of the republic.

Keywords: resource, factor, trend, function, experiment, theory

Елімізде әрбір төртінші мұғалім шағын жинақталған мектептерде жұмыс істесе, әрбір алтыншы оқушы осы мектептерде білім алады.

Ауыл жинақты мектепте бала тұлғасы қалыптасуына ықпал ететін негізгі әлеуметтік факторлар – ауыл мектебінің әлеуметтік-экономикалық және мәдени, тұрмыстық ахуалы.

Шағын жинақты мектептегі бірпәндік сабақтарды ұйымдастыру барысында кез келген оқыту әдістерін тиімді қолдана білу арқылы сапалы білімге қол жеткізу мұғалімнен үлкен жауапкершілікті талап етеді. Сондықтан мұғалім оқытудағы әдістерді толық меңгеріп, өз тәжірибесінде шығармашылықпен қолдана білуі керек.

Тарих және география сабағы әрі тартымды, әрі қызықты, әрі сапалы болуы әр пән мұғалімдерінің өзіне, білім деңгейіне, кәсіби шеберлігіне байланысты. Оқу-тәрбие негізі – сабақ. Сондықтан сабақ тартымды, әсерлі, мақсатты, айқын, қызықты және толық мәнді болуы тиіс. Ол - сонымен бірге басқа ұлт балаларына қазақтың тарихы мен мәдениетін, тұрмыс-тіршілігін, экономикалық әлеуметтік жағдайын, ғылымын, өнерін насихаттайтын пән.

Біріктірілген сыныпта әрбір сабақты өткізудің тиімді әдіс-тәсілдерін таңдау – ұстаздан кәсіби шеберлік пен ізденімпаздықты талап етеді. Шағын жинақты мектептегі бірпәндік сабақтарды ұйымдастыру барысында кез келген оқыту әдістерін тиімді қолдана білу арқылы сапалы білімге қол жеткізу мұғалімнен үлкен жауапкершілікті талап етеді. Сондықтан мұғалім оқыту әдістерін толық меңгеріп, өз тәжірибесінде шығармашылықпен қолдана білуі керек

Зерттеу барысында біз келесі қорытындыға келдік:

1.Қазақстан Республикасы білім беру жүйесінің нақты сипаттамасы - ауылдық білім беру мекемелерінің басым болуы олардың күрделі құрылымдық өзгерістеріне сызықтық емес тәсілдерді дамыту қажеттілігін тудырды. Білім беруді желілік ұйымдық экономикалық жаңғырту шеңберінде ауыл мектебін дамыту жөніндегі көптеген жобалар оның үлгілік және түрлік әртүрлілік мәселелерінде қалыптасуына ықпал етті. Алайда, ауылдық білім беру ұйымдарының қазіргі заманғы модельдерін біртіндеп қалыптастыру автоматты түрде ауыл мектебінің жетекші түрі мен түрін анықтауға бағытталған басқарушылық қызмет түрлерінің жиынтығы туралы идеалды идея ретінде білім беру процесін ұйымдастырудың қазіргі заманғы модельдерін қалыптастыруға әкелмеді; оқыту мен тәрбиелеуді ұйымдастыру процесін жобалау; басқару тәсілдерін әзірлеу; тиісті ресурстық қолдауды белгілеу. [1].

Тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың нәтижелері бойынша біз шағын жинақты оқытуды ұйымдастыру модельдерін іске асырудың жеткілікті нәтижелілігі туралы қорытынды жасадық. Барлық ауылдық ШЖМ эксперимент барысында білім сапасы, қолжетімділік дәрежесі артты.

Көптеген зерттеулер мұғалімдердің оқыту сапасы мен кәсібилігі оқушылардың академиялық жетістіктерін анықтайтын маңызды факторлар болып табылады. Мұғалім басты фактор жасау және трансляциялау білім, білік, дағдыларды оқитын. Британдық ғалым Лоуренс Стенхаус атап өткендей, «ақыр соңында мектеп әлемін ішкі жағынан түсінетін мұғалімдер оны өзгерте алады». Тиісінше, ШЖМ-дегі білім беру сапасына әсер ететін факторларды зерделеудің келесі қадамы педагог кадрлардың сандық және сапалық құрамын талдау болып табылады. [2].

Ауылдық шағын жинақтық мектептердің жағдайын зерттеу толық болу үшін жағдайдың жоқтығын көрсетті, балалардың білім беру қажеттіліктерін, олардың жан-жақты дамуын қамтамасыз ету үшін бар қабілеттерін ескере отырып, терең және арнайы дайындықты ұйымдастырудағы қиындықтар мектеп оқушыларының қызығушылықтары.

Тарих және география бойынша оқушылардың жетістіктерін талдау көрсеткендей, ШЖМ оқушыларының өткенді игеруде білім мәдениеті басым. Жалпы, олар негізгі мектеп оқушылары үшін білім беру минимумының талаптарына сәйкес келетін тарих-географияны игерудің негізгі деңгейін көрсетеді, оқу бағдарламаларының компонентін игереді.

Сонымен қатар, бұқаралық мектеп оқушыларының жетістіктерімен салыстырғанда осы оқушылардың тарихы туралы білім ретінде белгілі артта қалушылық сақталуда. Олардың жеке танымдық және шығармашылық мүмкіндіктерін жүзеге асыруда кемшіліктер бар. Бұл болашақта олардың қазіргі қоғамда бейімделуінде проблемаларға әкелуі мүмкін. [3].

Бұл жағдай бірқатар объективті және субъективті себептерге байланысты.

1. Оқушылардың шағын қоғамда өмір сүруіне байланысты бірқатар тарихи, әлеуметтік-мәдени факторлардың оқу процесіне әсері, бұл олардың білім беру кеңістігін объективті түрде тарылтады.

2. ШЖМ-де оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері, олардың негізгілері: тарихи географиялық білімді игеру мен оқушылардың іскерлігін дамыту процесін қиындататын оқытудың екі тілді моделінің болуы; тарих-географияны оқыту әдістемесін әрдайым қажет шамада меңгере бермейтін мұғалімдер қызметінің көп функционалдық сипаты; оқушылар мен мұғалімдерді қазіргі заманғы құралдармен қамтамасыз етуге мүмкіндік бермейтін мектептердің материалдық-техникалық базасының әлсіздігі [4].

Сонымен бірге, ауыл мектептері оқушыларының аздығы бейімделгіш, дамытушы оқыту қағидаттары негізінде орта білім беруді жаңартудың қазіргі заманғы міндеттерін шешу үшін, әрбір оқушының жеке басының әлеуетін іске асыруға мүмкіндік беретін жеке жұмыс үшін мүмкіндік үшін объективті түрде үлкен әлеуетті қамтиды.

Алайда, бұл мекемелердің осы әлеуеті ШЖМ-да оқу процесін жалпы ұйымдастыру деңгейінде де, тарихты оқыту деңгейінде де практикада толық көлемде пайдаланылмайды.

Педагогикалық әдебиеттерді талдау теориялық деңгейде ШЖМ-де оқытудың жалпы тәсілдерін анықтау процесі жүріп жатқандығын, мектептердің осы түрінде оқытуды ұйымдастыру процесінің ерекшеліктері анықталғанын, олардың дамуындағы негізгі проблемалар мен қарама-қайшылықтар анықталғанын көрсетеді. Бұл ШЖМ - да тарих-географияны оқыту әдістемесінің мәселелерін теориялық және практикалық деңгейде шешуге кірісуге мүмкіндік береді.

ШЖМ мәселелері мен олардағы оқыту практикасының жалпы педагогикалық тәсілдерін талдау пәндік оқытудың жалпы заңдылықтарына негізделетін және сонымен бірге мектептің осы түріндегі оқыту процесінің ерекшеліктерін көрсететін тарих-географияны оқытудың осындай әдістемесін әзірлеу қажет екенін көрсетеді.

Бұл зерттеулер қазіргі жағдайда ШЖМ-де тарих-географияны оқыту үдерісін жетілдіру кешенді болуы, пәнді оқытудың мақсатын, мазмұнын, нысандары мен әдістерін, оқушылар жетістіктерінің нәтижелерін қадағалау жолдарын, сондай-ақ пән мұғалімдерін әдістемелік сүйемелдеу тәсілдерін қамтуы тиіс екенін көрсетті.

Бүгінгі таңда республикадағы ауыл мектебіне тән ерекшелік оның шағын жинақталуы, еліміздегі әлеуметтік – экономикалық жағдай, қала халқының күрт өсуі, миграция балалардың өмірге келуі тұрақты болмауы, елді мекендердің қайта түрленуі шағын – жинақы мектептердің санының өсуіне алып келді.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев «Бүгінгі күндегі қазақ жеріндегі оқу - ағарту ісі тек бір мекеменің міндетімен шектеліп қойылмауы тиіс. Ұлт болашақты қамтамасыз ету – әрбір сапалы азаматтың парызы мен борышы. Демек, ұлтмыздың рухани жаңару бүкіл халықтың ісі» - деп айтқан іргелі тұжырымдамасы бәріміздің ойымыздан шығады. [5].

Пайдаланылған әдебиеттер

1. М.И. Зайкин, оқу процесін ұйымдастырудағы сыныптардың аз толтырылуының артықшылықтары мен кемшіліктері. - Нижний Новгород, 1991.

2. М.И. Зайкин, ауыл саны аз: базалық және жоғары деңгей // халықтық білім. – 1997. – № 9. – Б.105-109.

3. Шағын ауыл мектебі: мәселелер, ізденістер, шешімдер / ред.Л. В. Байбородова, А. П. Чернявская, И. Г. Харисова. - Ярославль, 1998.

4. Шағын ауыл мектебі: мәселелер, ізденістер, шешімдер / ред.Л. В. Байбородова, А. П. Чернявская, И. Г. Харисова. – Ярославль, 2000.

5. Шағын жинақты ауыл мектебінде оқыту: 5-9 сыныптар: кн. мұғалім үшін / Г. Ф. Суворов және т.б.; ред. Г. Ф. Суворова. – М.: Білім, 1990.

КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҚТАРЫНДА ЖҮНМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ПРАКТИКАЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІ

Конакбаева У.Ж.
«Бастауыш білім және өнер» факультетінің деканы, PhD
Tashenev University, Шымкент қ.

Алмуратова Л.О.
Көркем еңбек пәнінің мұғалімі
«Төлеби аудандық оқушылар үйі» МКҚК, Ленгір қ.

Мақалада көркем еңбек сабақтарында жүнмен жұмыс жасау технологиясы арқылы оқушылардың практикалық дағдыларын қалыптастыру әдістемесі қарастырылған.

Түйінді сөздер: көркем еңбек, практикалық дағды, әдістеме, жүнмен жұмыс жасау технологиясы, оқушылар

В статье рассмотрена методика формирования практических навыков учащихся по изучению технологий работы с шерстью на уроках художественного труда

Ключевые слова: художественный труд, практические навыки, методика, технология работы с шерстью, учащиеся

The article considers the methodology for the formation of practical skills of students in the study of technologies for working with wool in art work lessons

Key words: artistic work, practical skills, methodology, technology of working with wool, students

"Көркем еңбек" білім беру саласына қойылған міндеттердің барлық алуан түрлілігімен, олардың бастысы-оқушыларды қол құралдары мен құрылғылардың көмегімен жұмыс істеуге үйрету, бұл оқушыларды, ең алдымен, практикалық дағдылармен қаруландыру керек дегенді білдіреді.

Дағдыларды қалыптастыру - бұл арнайы педагогикалық міндет. Дағдыларды қалыптастыру процесі ұзақ, олардың көпшілігі адам өмірінде қалыптасады. Өз қызметінде оқушылар мұғалім беретін оқу жұмысының әдістерін өңдейді және өзгертеді. Мұғалімнің қажетті дағдылар мен қабілеттерді қалыптастырудағы екі негізгі сәтін еске түсірейік: 1 – мақсат қою; 2-практикалық қызметті ұйымдастыру.

Көркем еңбек пәні бойынша сабақтарда оқушылардың танымдық-еңбек қызметін қамтамасыз ететін оқытудың практикалық әдістері жетекші рөл атқарады. Көркем еңбекте оқыту әдісі деп мұғалімнің және ол басқаратын оқушылардың жұмыс әдісі түсініледі, оның барысында оқушылардың технологиялық, еңбек білімі, дағдылары, адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру, дүниетанымды дамыту. Көркем еңбек сабақтарында негізгі орынды практикалық қызмет алады, оған бүкіл оқу уақытының кемінде 70% бөлінеді.

Бүгінгі таңда мектеп шеберханасын толық жабдықтамай, мұғалімге сабақтарды толығымен өткізу қиынға соғады. Оқу процесінің материалдық қауіпсіздікке тәуелділігі оқушылардың практикалық қызметін мұқият жоспарлау арқылы азаяды. Оқушылардың практикалық қызметін ұйымдастырудың келесі нұсқаларын қолданамыз: бірінші нұсқа - оқушылардың жұптық әрекеті; екінші нұсқа – екі топқа бөлу; үшінші нұсқа – екі процестің үйлесуі. Еңбек дағдыларын тексеру орындалған практикалық тапсырманы бақылау және бағалау арқылы жүзеге асырылады. Білімді, дағдыларды бақылау мен бағалаудың әртүрлі әдістерін қолдану оқушыларды жүйелі жұмыс пен дәлдікке үйретеді. Білімді, дағдыларды бағалай отырып, жалпы білім беретін пәндер бойынша білімді бағалау кезінде қолданылатын жалпы қабылданған өлшемдерді басшылыққа алу керек [1].

Киіз басу-әлемдік мәдениеттің жарқын, ерекше құбылысы, сонымен бірге қалыптасқан дәстүрлерге және жаңа технологияларды дамытудың айтарлықтай әлеуетіне ие. Қазіргі заманғы киіз басу көптеген ұрпақтардың шығармашылық әзірлемелерін белсенді пайдалана отырып, көптеген ғасырлар бойы жинақталған тәжірибеге сүйенеді. Киіз басудан қолданылатын киіз басу тәсілдері және оны айтарлықтай байытқан, киізді қолдану аясын кеңейткен жаңалары қарастырылады.

Материалдың ерекшелігін талдау киіздің ерекше көркем қасиеттерін, оны материал ретінде және бейнелеу өнері туындыларын жасаудың бірегей, перспективалы әдісі ретінде пайдалану мүмкіндігін растауға мүмкіндік берді.

Әдебиеттер мен арнайы дереккөздерді талдау осы тақырыпқа арналған ғылыми зерттеулер мен жарияланымдардың жетіспейтіндігін көрсетті. Киіз басу тарихын жүйелі зерделеуді назарға ала отырып, біз өзімізді жалпы адамзаттық мәдени мұраның бір бөлігінен айырамыз. Жинақталған тәжірибені зерттемей, жүйелемей, біз оны жоғалтамыз. Киіз басу нақты терминологияны, технологиялық процестер мен әдістерді толық сипаттауды қажет етеді.

Киіз басу бойынша сауатты практикалық іс-әрекеттер жасау жинақталған білімді сақтау үшін ғана емес, оларды байыту үшін де қажет. Мұндай басылым жиһаз, киім және аяқ киім өндірушілеріне, интерьер дизайнерлеріне пайдалы болады. Әр түрлі саладағы мамандар осы керемет материалды сауатты және тиімді пайдалана алады.

Киіз басу - қазіргі көркем әлемнің қызықты құрамдас бөлігі. Ол туралы білімді жүйелеу өнертанушыларға киізден жасалған бұйымдарды бағалау құралын береді. Суретшілер материалдың эстетикалық мүмкіндіктерін толық ашып, өз жоспарларын қызықты және осындай әр түрлі технологиямен дамыта алады.

Осылайша, материалды зерттеу барысында біз мынаны тұжырымдаймыз:

- киіз басу-біздің дәуірімізге дейін пайда болған жүнді өңдеудің ежелгі тәсілдерінің бірі;

- киіз басу-көптеген халықтар үшін өмірлік маңызы бар қолөнер;

- қазақтардың шаруашылығында ежелден жетекші орын киізге тиесілі болған;

- киіздің емдік қасиеттері бар;

- киіз-таңқаларлық пластикалық, жан-жақты және ежелгі шығу тегіне қарамастан, қазіргі заманғы материал;

- киіз басу-орындау тәсілдері мен техникаларының ауқымды базасына және даму перспективасына ие сәндік-қолданбалы өнердің бір түрі;

- киіз өнері саласындағы халық дәстүрлерін жаңғырту, сақтау және байыту-республикамыздың қазіргі заманғы мәдени өмірінің маңызды құбылысы.

Киіз басу – бұл бос уақыт, өзін-өзі көрсету және өзін-өзі тану құралы. Балалар да, ересектер де киізбен жұмыс істей алады. Осылайша, киіз басу тұстану заңдылықтарымен таныстырады, заттар мен материалдардың пішінін, сипатын сезінуге үйретеді, бейнелі және көлемді көруді, зейінді, шыдамдылықты, құлшынысты дамытады, яғни тұлғаны дамытатын қасиеттерге ие болады. Киіз басу сабақтары емдік әсерге ие: кезек-кезек жылы және салқын сумен жұмыс істеу, қолдың рефлекторлық нүктелеріне жұмсақ әсер ету денені қатайтады, ал мүмкін, өздігінен мөлшерленетін физикалық жүктеме оқушыны сергітеді [2].

Қазіргі заманғы киіз басу көптеген ұрпақтардың шығармашылық әзірлемелерін белсенді пайдалана отырып, көптеген ғасырлар бойы жинақталған тәжірибеге сүйенеді. Киіз басуда қолданылатын тәсілдер және оны айтарлықтай байытқан, киізді қолдану аясын кеңейткен жаңалары қарастырылады. Бүгінгі таңда бұл өнім шеберлер үшін қызықты, оған сұраныс бар, яғни оны қазіргі шындыққа белсенді енгізу керек. Киіз өте икемді, сіз онымен кез-келген нәрсені жасай аласыз: көлемді заттар, маталарды безендіру, ойыншық, моншақтар, кілемдер мен панельдер. Жүннен жасалған өрнекпен немесе киізден жасалған көлемді декормен безендірілген ескі заттарға екінші өмір бере аласыз.

Мұндай сабақ, біздің ойымызша, тыныштандырады, қиялды дамытады. Мұнда сіз көптеген идеяларды жүзеге асыра аласыз, шығармашылық пен эксперимент үшін үлкен орын. Кейбіреулер аяқ киім-етік пен тәпшікке жасайды, ал басқалары өнер туындылары болып табылатын көркем картиналар жасайды. Киіз бұрыннан хобби ретінде қолмен жұмыс жасайтындардың сүйікті материалы болды. Қазіргі заманғы қолөнершілер миниатюралық ойыншықтар мен киізден әшекейлер жасайды.

Қазақстан-киіз басу шеберлерінің отаны. Киіз бұйымдар мұнда таныс және қажет. Өзіндік ұлттық дәстүрлер мен мәдениетті сақтау – әрбір халықтың ішкі қажеттілігі. Біздің ойымызша, киіз бұйымдарын жасаудың ежелгі дәстүрлерін тек шеберлер ғана емес, сонымен қатар балаларға қосымша білім беру педагогтары да жандандырып, қолдау қажет, өйткені киізден жасалған бұйымдар балаларға республикамыздың көркем мәдениеті туралы еске салады. Киіздің көркемдік материал ретіндегі мүмкіндіктерін және онымен жұмыс істеудің әртүрлі әдістерін зерттеу балаларды шығармашылық жұмыстарды жасаудың көптеген нұсқаларымен таныстыруға, "өз" материалын іздеуге және оны жетілдіруге немесе әртүрлі материалдар мен техникаларда сәтті болуға мүмкіндік береді. Киіз басу техникасын игеріп, эстетикалық және көркемдік талаптарға жауап беретін түрлі композициялар, утилитарлық заттар жасауға болады [3].

Соңғы жылдары Қазақстан Республикасында тұрмыстық және салттық бұйымдарды дайындау бойынша ежелгі халық қолөнерін жаңғырту және насихаттау бойынша үлкен жұмыс жүргізілуде. Қазіргі қоғамда үлкен болашағы бар осы бірегей материалдан бұйымдар жасаудың ежелгі әдістері біртіндеп жандануда. Киіз жасаудың дәстүрлі әдістері жаңашыл шеберлер мен эксперименттік мекемелер жасаған инновациялық әдістермен үйлесімді түрде толықтырылады.

Қазіргі уақытта киіз біздің өміріміздің әртүрлі салаларында қолданылады: автомобиль өнеркәсібінде, құрылыста, музыкалық аспаптар өндірісінде және, әрине, аяқ киім мен киім жасалады. Осылайша, киіз басу тарихы аяқталмайды, соңғы бірнеше онжылдықта киіз басу өнері өзінің қайта туылуын бастан кешуде.

Қазіргі уақытта Қазақстанда киізді пайдалана отырып креативті дизайнерлік жұмыстар өзекті болып табылады, өйткені сәндік-қолданбалы өнер ұлттық бірегейлікті сақтауға көмектеседі. Киізден жасалған киім топтамаларында қазақстандық жас дизайнерлер киіздің жібекпен, шифонмен және басқа да материалдармен үйлесімін белсенді пайдаланып, ерекше бейнелер жасайды. Заманауи үрдістерді, формалар мен материалдарды ұлттық өрнектер мен ою-өрнектермен үйлестіре білу ерекше қызықты жұмыстарды тудырады [4].

Интернеттің арқасында белсенді өзара оқыту, материалды түсіну бар. Сырттай қарым-қатынас ұжымдық тәжірибе мен білім жинауға мүмкіндік береді. Киізді үнемі іздейтін жанкүйерлер оны қолдану аясын белсенді түрде кеңейтеді. Біздің ойымызша, мұндай ізденістер киіз басу үшін маңызды болып табылады, оның бір бөлігін сәндік-қолданбалы өнердің тәуелсіз түрінен пигментті бояулар мен қарындаштарды жарқын және ерекше алмастыратын бейнелеу өнерінің түпнұсқа техникасына көшуге дайындайды.

Осылайша, мұндай іс-шаралардың мақсаты, біздің ойымызша, мәдени аланды кеңейту, қазақстандық аудиторияны киіз өнеріндегі жаңа мүмкіндіктер мен формалармен таныстыру, сондай-ақ қазақ халқының этномәдениетін жандандыруға жағдай жасау болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әбдуәлиева Ш. Халық қолөнері. Алматы «Рауан», - 2018. – Б. 63-72
2. Бикенов А. Қазақстанның материалдық мәдениеті. Астана, -2017. –Б. 33-39
3. Нұрғалиев Р. Шаңырақ үй-тұрмыс энциклопедиясы. Алматы -2017. —Б. 97-105
4. Бекеева Ш. Киіз басуды жаңғырту арқылы оқушыларды шығармашылыққа баулу // Мектептегі технология. -2017. -№1. –Б. 13-20.

А. С. ПУШКИН И ПРОБЛЕМЫ ЛИТЕРАТУРНЫХ НОРМ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА

Ергешбаева Ш.Н.
к.п.н, старший преподаватель кафедры «Иностранные языки»,
Турсынова Г.И.
старший преподаватель кафедры «Иностранные языки»,
Tashenev University, г.Шымкент
guldar.tursynova.74@mail.ru

Аннотация: В данной статье рассматриваются проблемы литературной нормы первой половины XIX века и произведения Пушкина. Пушкиноведение сформировалось в относительно отдельном разделе литературной науки, где многие проблемы творчества Пушкина нашли своих исследователей. О Пушкине так много написано и сказано, что трудно найти тему, которая не была бы освещена в пушкинистике.

Ключевые слова: *литературоведение, пушкиноведение, русская литература, культурный феномен, серебряный век*

Аннотация: Бұл мақалада XIX ғасырдың бірінші жартысындағы әдеби норма мәселелері және Пушкин шығармалары қарастырылады. Пушкин тану әдебиет ғылымының салыстырмалы түрде бөлек бөлімінде қалыптасты, онда Пушкин шығармашылығының көптеген мәселелері өз зерттеушілерін тапты. Пушкин туралы көп жазылған және айтылған, сондықтан пушкинистикада қамтылмайтын тақырыпты табу қиын.

Түйін сөздер: *әдебиеттану, пушкинтану, орыс әдебиеті, мәдени құбылыс, Күміс ғасыр*

Annotation: This article discusses the problems of the literary norm of the first half of the XIX century and the works of Pushkin. Pushkin studies took shape in a relatively separate section of literary science, where many of the problems of Pushkin's work found their researchers. A lot has been written and talked about Pushkin, so it is difficult to find a topic that is not covered in pushkinistics.

Keywords: *literary studies, Pushkin studies, Russian literature, cultural phenomenon, silver age*

Едва ли в литературоведении найдется более изученная область, чем жизнь и творчество А.С. Пушкина. Пушкиноведение оформилось в относительно обособленный раздел науки о литературе, где большинство проблем творчества Пушкина уже нашло своих исследователей. О Пушкине написано и высказано так много, что трудно найти тему, которая не была бы освещена в пушкинистике. По крайней мере, практически невозможно быть уверенным в том, что являешься первооткрывателем в каком-либо вопросе. На это сетовал еще В.В. Розанов в статье "А.С. Пушкин", написанной в 1899 году: "Сказать о нем что-нибудь -необыкновенно трудно.<.> Увы, все золото мысли и слов исчерпано и приходится или вновь сковать несколько жалких медяков, или лучше подвести скромно итог. сказанному, без претензий на оригинальность и новизну". Розанову сложно было писать после торжеств 1880 г., посвященных открытию памятника Пушкину в Москве; казалось, что о Пушкине уже все сказано и единственно актуальным может быть лишь изучение "Пушкина в подробностях". Но на самом деле пушкинистика тогда находилась только в начале своего пути, и XX век открыл необычайно широкий спектр возможностей исследования пушкинского наследия.

На сегодняшний день одним из перспективных направлений является проблема литературной рецепции образа Пушкина и его творчества в русской литературе. Сразу оговоримся, что научных исследований, рассматривающих эту проблему в достойном ее глобальности масштабе на материале художественной литературы и литературной критики конца XIX - начала XX вв., нет, хотя многие работы намечают пути такого исследования.

Остановимся на понятии литературной рецепции и актуальных для нашей работы проблемах рецептивной теории. Исходя из тезиса, что "любое произведение искусства представляет собой диалог с каждым стоящим перед ним человеком"¹, мы считаем, что литературная рецепция является процессом эстетического восприятия объективного историко-литературного факта. Конечным результатом литературной рецепции может быть интерпретация (читательская или профессиональная -литературным критиком) или творческое перевоплощение того или иного литературного прообраза, праидеи, исходного мотива в нечто качественно новое.

Нельзя не отметить, что мысль о необходимости исследования рецептивных процессов высказывал еще А.А. Потебня в работе "Мысль и язык": "Искусство есть язык художника, и как посредством слова нельзя передать другому своей мысли, а можно только пробудить в нем его собственную, так нельзя ее сообщить и в произведении искусства; поэтому содержание этого последнего (когда оно окончено) развивается уже не в художнике, а в понимающих".

Интерпретация и творческое перевоплощение реципиентом полученной эстетической информации является объективно-субъективным процессом, так как "воспринимающий получает исходный импульс для раздумий, ему задается эмоциональное состояние и программа переработки полученной информации, но за ним сохранены и свобода воли, и простор для творческой фантазии"².

Рецептивная эстетика рассматривает произведения как развивающуюся структуру, подвергающуюся семантической и ценностной деформации от эпохи к эпохе. Поэтому чрезвычайно важным и интересным направлением исследования больших писателей, "наследие которых продолжает жить в веках, продолжает быть действенным фактором культурного и литературного развития", является изучение того, "как жил писатель в веках и как он отражался в сознании людей того или иного времени". В своей работе мы постараемся выявить закономерности и особенности такого "отражения" образа Пушкина и его творчества в сознании литераторов конца XIX - начала XX веков. На наш взгляд, наиболее интересными реципиентами являются "профессиональные" читатели - писатели и литературные критики по причине их богатого эстетического опыта и творческого характера их рецепции. Таким образом, "происходит "встреча" структуры произведения и структуры обусловленных конкретной исторической эпохой литературных норм, представителем которых выступает реципиент" - "попечитель литературной нормы" (писатель или литературный критик).

Говоря о проблеме "профессиональной" рецепции, мы сознательно удаляемся от вопросов рецептивной социологии и психологии. Для нас основной темой исследования будет процесс формирования образа Пушкина в сознании литераторов "серебряного века" и результаты их творческой рецепции.

Обратимся к обзору научной литературы по интересующей нас теме. В статье Р.В. Иезуитовой "Эволюция образа Пушкина в русской поэзии XIX века" анализируется развитие образа (точнее, различных версий образа) Пушкина на материале поэзии XIX в.: посланий современников к Пушкину, стихотворной пушкинианы "на смерть поэта" и поэтических произведений о нем второй половины XIX в., значительную часть которых занимают юбилейные посвящения. В связи с исследуемой нами темой интересен вывод автора статьи о том, что разные этапы развития литературы "закономерно выдвигали на первый план различные стороны и грани личности и творчества Пушкина"¹. Справедливость этого тезиса

Р.В. Иезуитовой мы постараемся доказать и на выбранном нами материале русской литературы конца XIX - начала XX вв.

По сравнению с вышеупомянутой статьей, являющейся, скорее, тезисным планом для дальнейшей разработки темы, в книге Е.И. Высочинной "«Образ, бережно хранимый»: Жизнь Пушкина в памяти поколений" (М., 1989) привлечен более широкий материал: проблема образа Пушкина рассматривается в контексте художественного творчества XIX - XX вв.: не только в художественной литературе и литературной критике, но и в изобразительном искусстве. Но, к сожалению, по понятным причинам литература "серебряного века" осталась вне поля зрения автора. Книга ориентирована на школьное преподавание и поэтому содержит только самые общие теоретические аспекты интересующей нас темы.

Вот уже два века в русской литературе фигура Пушкина остается самой интересной и загадочной. Изначально ясно, что причин такого внимания к его жизни и творчеству достаточно много: это и необычайная притягательность яркой индивидуальности Пушкина, и трагическая судьба, и, конечно же, его прекрасное творческое наследие, без которого история русской литературы была бы совершенно иной. Личность Пушкина породила колоссальное количество мемуарных, литературно-критических и других произведений, но также массу слухов и

Итак, проблема литературной рецепции образа Пушкина и его творчества представляется нам чрезвычайно актуальной. Мы будем рассматривать эту проблему на материале литературы конца XIX - начала XX вв. Долгое время этот период русской литературы находился вне поля зрения исследователей, но сейчас "серебряный век" - в центре внимания литературоведов и в фокусе всеобщего интереса. Мы проанализируем не только художественные тексты, создающие образ Пушкина и его творчества (на примере сочинений В. Брюсова, А. Блока, И. Северянина, В. Ходасевича, В. Маяковского, М. Цветаевой), но и литературно-критические произведения о Пушкине В. Соловьева, Д. Мережковского, В. Розанова, М. Меньшикова и др.

Образ А.С. Пушкина рассматривается нами как эстетический феномен русской культуры, поэтому, по мере возможности, мы попытаемся определить главные причины столь глобального влияния Пушкина на русскую литературу.

Литературная критика "серебряного века" выдвигает целый ряд актуальных для своего времени тем, связанных с пушкинским творчеством. Об эстетических предпочтениях эпохи можно судить по тому, какие пушкинские произведения выбираются критикой для анализа. В центре дискуссий о творчестве Пушкина в конце XIX - начале XX вв. - "Пророк", "Поэт и толпа", "Медный всадник" и др. Одни и те же тексты в интерпретациях разных авторов порой приобретают полярное звучание. И это закономерное явление, поскольку взгляд на Пушкина литературной критики "серебряного века" - отражение самой исторической эпохи, новых философских и эстетических концепций.

Образ А. С. Пушкина представляет собой культурный феномен, не имеющий аналогов в русской литературе. Спецификой этого образа является то, что он развивается по архетипической модели: судьба и творчество Пушкина идеально соответствуют инвариантным составляющим архетипа Поэта. В представлении писателей XIX - XX вв. образ Пушкина, история его жизни и трагической гибели неразрывно связаны с темой судьбы русских поэтов.

"Серебряный век" открывает "нового" Пушкина, интерпретируя его личность, судьбу и творчество сообразно философским устремлениям и художественным задачам эпохи. В конце XIX - начале XX вв. происходит поворот русских писателей к "противоречивому" Пушкину, их уже не устраивает упрощенное понимание пушкинского творчества как ясного и гармоничного, а значит, лишённого противоречий. Отсюда и появление "диалектической" формулы Д.С. Мережковского: Пушкин - "язычник-христианин", трактовки В.С. Соловьевым жизни и творчества Пушкина как конфликта эстетического идеала с этическим. В критике В.В. Розанова образ Пушкина буквально соткан из противоречий. Характерен взгляд на

Пушкина как поэта, предугадавшего будущие "боренья" эпохи "серебряного века", для В.Я. Брюсова, А. Белого и др.

Двойственное" отношение русских писателей конца XIX -начала XX вв. к Пушкину и его творческому наследию точно в двух строках выразил И. Северянин: "Да, Пушкин стар для современья, // Но Пушкин - Пушкински велик!"¹. С одной стороны, литераторы возрождают пушкинский культ, с другой стороны, понимают необходимость движения вперед и постановки новых художественных задач. Одной из таких задач литературы "серебряного века" было переосмысление и творческая интерпретация образа А.С. Пушкина и его произведений.

Лозунгом литературной критики и художественной литературы о Пушкине можно считать слова В.В. Маяковского: "Я люблю вас, но живого, а не мумию". Именно поэтому у каждого конкретного автора Пушкин - "свой". Вспоминаются слова В.С. Соловьева: "При сильном желании и с помощью вырванных из целого кусков и кусочков можно, конечно, приписать Пушкину всевозможные тенденции, даже прямо противоположные друг другу"¹. Действительно, образ Пушкина предстает в русской литературе "собранным" из отдельных черт, особенно дорогих каждому автору, как из разноцветных камешков складывается мозаика. Поэтому проблема интенциональности, привнесения писателями в построения о Пушкине собственной философии и субъективности личного восприятия, занимает не последнее место в литературной пушкиниане.

Разные писатели идут каждый своей тропой к Пушкину, но все они идут к одному, живому Пушкину и из многочисленных "мой Пушкин" складывается "наш" Пушкин. Из разрозненного, противоречивого возникает единое. Пушкин остается для русской литературы не историческим фактом, а будущим, и залог этого в неисчерпаемом богатстве и разносторонности творчества Пушкина, в широком рецептивном поле гениального русского писателя. О закономерности вечного перевоплощения образа Пушкина, открытиях и неизбежных потерях на этом пути писал В.Ф. Ходасевич: "Это таинственное лицо, лицо полубога, будет меняться, как порою кажется, будто меняется бронзовое лицо статуи. И кто знает, что прочитают на нем грядущие люди, какие открытия они сделают в мире, созданном Пушкиным? Быть может, они разгадают то, чего мы не разгадали. Но многое из того, что видели и любили мы, они уже не увидят".

Список литературы

1. Вересаев В.В. Загадочный Пушкин. М., 2016.
2. Гершензон М.О. Мудрость Пушкина // Пушкин в русской философской критике. М., 2020.
3. Иезуитова Р.В. Эволюция образа Пушкина в русской поэзии XIX века // Пушкин. Исследования и материалы. Л., 2017.
4. Ильин И.А. Александр Пушкин как путеводная звезда русской культуры// Московский пушкинист IV. М., 2017.
5. Муравьева О.С. Образ Пушкина: исторические метаморфозы // Легенды и мифы о Пушкине. С.-П., 2015.
6. Мусатов В.В. Пушкинская традиция в русской поэзии первой половины XX века. М., 2018.

МАРГИНАЛДЫЛЫҚ ЖӘНЕ ЖАҒАНДАНУ

Азизбекова А.С.
«Тарих және география»
кафедрасының аға оқытушы,
әлеуметтану магистрі
Tashenev University, Шымкент қаласы
azizbekova81@mail.ru

Түйін: Мақалада маргиналдылық мәселесі және оның қоғам тұрақсыздығына әсері қарастырылады. Маргиналдылық ұғымына түсінік беріледі, маргиналдылық мәселесін көтерген батыстық, ресейлік және қазақстандық ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалады. Қоғамның маргиналдандуына әсер ететін жаһандану, батыстану, америкаландыру сияқты сыртқы факторлары бөлініп көрсетіледі.

Кілт сөздер: маргиналданду, тұрақсыздық, қоғам, әсер, жаһандану.

Резюме: В статье рассматривается проблема маргинализации, и его влияние на общественную нестабильность. Дается определение понятию маргинализм, делается обзор трудам западных, российских и казахстанских исследователей проблемы маргинализации. Выделяются основные внешние факторы влияющие маргинализацию общества такие как глобализация, вестернизация и американизация.

Ключевые слова: маргинализация, нестабильность, общество, влияние, глобализация.

Summary: The article deals with the problem of marginalization and its impact on social instability. The definition of the concept of marginalism is given, an overview of the works of Western, Russian and Kazakh researchers of the problem of marginalization is made. The main external factors influencing the marginalization of society such as globalization, Westernization and Americanization are highlighted.

Keywords: marginalization, instability, society, influence, globalization.

Қазақстан қоғамындағы демократиялану процесі адамдар еркіндігі мен саяси құқығын кеңейтіп, әрбір адамзат бүгінгі мен ертеңін тануда. Қоғамның қарқынды дамуында халық жағдайы жақсарды, экономика тұрақтанды, халық саяси сауаттанды десек те, халықтың қандай да бір бөлігінде саяси құқықтылық пен тәуелсіздік әлі де дербес құндылық ретінде қалыптаспаған.

Бұл төңіректі тереңірек талдау үшін қазіргі қоғамға тән, әлеуметтік мәселе – маргиналдылыққа тоқталу қажет. Маргиналдылық қоғамда бір сәтте әлеуметтік - экономикалық және әлеуметтік - мәдени құрылымдардың қайта құрылуынан яғни, сыртқы факторлар әсерінен, әлеуметтік ортада әлеуметтік топтар мен индивидтердің бұрынғы статустарын, құндылық бағдарларын, сонымен қатар әлеуметтік байланыстар мен жағдайлардың өзгерген қалпы.

Қазақстан қоғамының тәуелсіздікке қолы жетіп, қоғамның саяси-әлеуметтік, экономикалық, мәдени, рухани салаларындағы пайда болған түбегейлі өзгерістер әрбір зиялы қауымның алдында жаңаша зерделеу міндетін туғызады. Маргиналдылықты теориялық талдау, маргиналдылықты кең көлемде зерттеу қазіргі модернизация мен өркениет табиғатын ашу үшін де маңызды. Маргиналдылық қоғамдық салалардың барлығына тән, аралық жағдай. Бүгінгі таңға дейін ол әлеуметтік талдаудың үзіндісі болып келген, енді зерттеу объектісі етіп тереңірек ашу қажет. Қазіргі жағдайда әлеуметтік-мәдени өмірдегі инновациялар әсерінен, өткен заман құндылықтары мен бүгіндегі құндылықтар араласып, ұлт тағдырын тұмандатып тұр. Бұл көрініс Қазақстан қоғамына тән құбылыс. Мұндайда халықтың ғасырлар бойы жинақтаған әлеуметтік құндылықтарының шайқалатындығын да ескеру керек.

Халықтың маргиналданған қабаттарының бірігуін, біртұтас қазақстан қауымдастығына бейімделуін кез-келген қоғамда үздіксіз пайда болатын әлеуметтік мәселелерді шешуге мүмкіндік беретін өзіндік бір тәжірибе ретінде қарастыруға болады.

Егемендікке қол жеткізгеннен бері Қазақстанда жаңа саяси-әлеуметтік, жаңа экономика, әлем өркениетінің өктем талабынан туған жаңа жүйелер дүниеге келді. Мазмұны мен маңызы, салауаты мен сапасы жағынан олар қазақ қоғамының өткен ғасырлар бойы қалыптасқан бетпердесін өзгертуде. Бүгінгі Қазақстанның бет-әлпеті демократия мен нарық экономикасы. Енді аз уақытта үлкен өзгерістермен бетпе-бет келген осы Қазақстан қоғамы зерттеу объектісі.

Маргиналдылыққа әсер етуші фактор – сыртқы факторлар. Олар қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-мәдени құрылым бірден ыдырауы және қайта құрылуы, сондай-ақ саяси жүйелердің трансформациясы, түрлі әлемдік үрдістердің (жаһандану, батыстандыру т.б.) әсерінен болған мәдени тоғысулар негізі және т.б.

Қоғамдық құбылыстардың әсерінен маргиналдылық жағдай қалыптасады. Ол – индивидтердің әлеуметтік жағдайындағы белгісіздік, анықсыздықтан әлеуметтік топтар мен құрылымдарға толық енбей немесе шет қалушылық. Оның критерилері тұлғаның өзіндік бірегейленуіндегі анықсыздық, әлеуметтік статусының анық еместігі, қоғамдық өмірде орны мен ролі ауыспалы, болашақтан күдіктену, әрдайым қорқыныштан арылу үшін ізденісте жүру т.б.

Саяси көзқараста маргиналдылық қоғамның қайта құрылуы кезеңінде, әсіресе саяси жүйелердің түбегейлі трансформациясында көрініс табатын бірегей құбылыс.

Маргиналдылық пәнаралық құбылыс, оған әмбебаптылық, көпқырлылық тән. Ол барлық қоғамдық салаларды қамтиды. Оның қазіргі сипаты тұрақсыздық, анықсыздық болғандықтан қоғамға әсері үлкен. Елдің дамуындағы айқын жоспарлар жасауға кедергі боларлық мәселе. Маргиналдылықты өлшеу қоғам тұрақсыздығын көрсету.

«Маргинал» түсінігін ХХ ғ. басында Р.Парк енгізді. Маргинал, Р.Парк бойынша – өзара конфликт туындататын екі түрлі мәдениеттің шекарасындағы индивид. Бұл түсінік кейінгі ұрпаққа үлгі болып, маргиналдылықты талдауға үлкен мүмкіндік туғызды.

Э.Стоунквист, К.Феофанов, А.Фарж, Дики-Кларк Р.Парк ілімін жалғастырушылар ретінде маргиналдылықты мәдени конфликтпен байланыстырады. Бұл зерттеушілер еңбектеріндегі маргиналдар (этникалық және нәсілдік гибридтер) доминантты топтың мәдени стандарттарын сіңіруші «тәуелді топ».

Б.Манчини, Т.Шибутани, Э.Хьюгз бен Т.Веблен еңбектерінде маргиналдылық әлеуметтік және әлеуметтік-психологиялық көрініс алды. Бұл жердегі маргиналдылық қоғамның уақытша ыдырауындағы әлеуметтік құрылымның трансформациясы мен әлеуметтік өзгерістегі адамдардың әлеуметтік жағдайы және психологиясымен көрсетіледі. Яғни, маргинал адамдар екі әлеуметтік әлемнің ортасында қалады. Санада адам өзін жоғарғы қабат өкілдерімен идентификациялағанда, әртүрлі депрессиялық жағдайларда психикалық, невротикалық симптомдар дамиды. Бірақ, Шибутаниға сүйенер болсақ, маргиналдылық шыңы екеу, бірі – жоғары шығармашылық белсенділік, екіншісі – суицид.

Ресейлік ғылымда маргиналдылық алғаш рет әлеуметтік класс негізінде И.И.Кравченко, А.А.Галкин, В.В.Радаев және т.б. еңбектерінен бастау алды. Сондай-ақ В.Шапинский, А.Головатенко, В.Криворотовтар әлеуметтік өзгерістердегі маргиналдылықты тұлғалық мәселе ретінде қарастырып, индивидтер арасында әлеуметтік байланыстың үзілуін көрсетеді. «Маргиналдылық қандайда бір әлеуметтік қауымдастыққа (ұлттық, класстық, мәдени) қатысты алынған аралық, перифериялық және шектеулер сияқты мағыналарды иеленеді,» – деп өзіндік анықтама берген Е.Стариков, И.П.Попов, А.Атоян маргиналдылық себептерін (экономикалық; әлеуметтік; саяси-құқықтық; әлеуметтік құқықтық) көрсетті.

Осы категориялар бойынша қазақстандық маргиналдылықтың критерийін көрсетуде А.Амированың мақалаларына назар аударамыз. А.Амирова бойынша маргиналдылықтың әлеуметтік критерийі әлеуметтік топқа немесе құрылымға толық сiңбеу не мүлдем шетқалушылық қалпы, анықталмаған жағдайы. Қазақстандық маргиналдылықты мәдени, саяси тұрғысынан зерттегенде Р.Құл-Мұхаммедтің, А.Ғалидың, Н.Мұстафаевтің, Ғ.Есімнің, Т.Ғабитовтың, А.Амирова мен А.Айталының еңбектері қарастырылады.

“Маргинал” термині латын тілінен енген, *marginalis* - шекаралық, шеткі аймақ, шетте қалған деген мағынаға ие [1, б]. Маргинал түсінігі әлеуметтік термин ретінде 1928 жылы “Человеческая миграция и маргинальный человек” деген еңбегі көлемінде қалыптасты. Алғаш рет қолданған американдық социолог, Чикаго мектебінің негізін салушылардың бірі Роберт Эзра Парк (1864-1944). Еңбек иммигранттардың әлеуметтік бейімделу процесінің желісіне арналған. XX ғасырдың 20жылдары Р.Парк Азия, Гавай және Оңтүстік Африкаға саяхат жасайды. Дәл осы жылдары Гавай аралдарында өте сирек, бірегей жағдайлар қалыптасып жатқан. Иммигранттық толқын нәтижесінде аралда полиэтникалық қоғам құрылды. XIX ғасыр соңында егіс алқаптарындағы жұмыс үшін Гавай аралына американдық отаршылар Азия мемлекеттерінен қарапайым, арзан қол жұмысшылар (әсіресе, жапондық, қытайлық, филиппиндік шаруалар) әкелінді. Аталған иммигранттар жергілікті халықтармен ассимиляцияланып, үлкен “этникалық гибрид” тобын құрады.

Р.Э.Парк бойынша “маргиналды тұлға” - өзара конфликт туындап тұратын екі мәдениет ортасындағы индивид. [2, б] Сондай-ақ мәдени қарым-қатынасты кеңейтетін табиғи – мәдени процесс өнімі. Бұл тұлға типтері нәсілдік немесе мәдени, конфликт туындаған тұстан пайда болып, жаңа бірлестікті ұйымдастырады. Маргинал адам тағдыры тіршілікте екі әлемді (ортаны) бір уақытта: оларды қабылдап, екеуімен де қатынас орнатып, космополит ролін иеленуге мәжбүрлейді. Космополиттер (осы қоршаған ортаға қарағанда) әлде қайда ой-өрісі кең, біршама тәуелсіз және рационалды көзқарастағы индивидтер. Маргиналды адам әрқашанда өркениеттілікке тән тіршілік иесі.

Маргиналдылықтың классикалық сипаттамасын ауылдан қалаға жұмыс іздеп келген адаммен береді. Ол енді ауылдық емес және бұрынғы нормалар жойыла қойған жоқ, қалалық мәдениет әлі толық енген жоқ. Ол жұмысқа тұра отырып, жаңа ортаға бейімделіп, жаңа талаптарға бой үйрете береді, бірақ әлеуметтік, рухани бейімделу экономикалыққа қарағанда кешеуілдеп жүреді. Экономикалық, әлеуметтік, рухани байланыстардың бұзылуы маргиналдану белгілері болып табылады.

Әлеуметтік байланыстардың шиеленісі, әлеуметтік-таптық позициялардың жоғалуы экономикалықтан гөрі, кәсіптен ажырау, еңбек этикасы мен кодекстің бұзылуы сияқты әлеуметтік-психологияға негізделеді. Айқын талас тудыратын еңбектер ашық сынға алынды. Бірақ Е.Стариков маргиналдылықтың бір сәтті сипаттамасын берді: оның байқағаны бағалау көзқарасы (жағымды және жағымсыз) бойынша маргиналдылық объективті бейтарапты және көпвекторлы. Әсіресе белгілі адамдар тобы бір әлеуметтік топтан басқасына өтуінде қоғамдық әлеуметтік өрнек қайта құрылуындағы құбылыс, яғни маргиналдылық әлеуметтік ағза жаракаты. «Маргинал болу жақсы да, жаман да емес. Әлеуметтік құрылымы өте қатаң реттілген, тұрақты социумның өзінде әлеуметтік ауысулар болады. Жасанды маргиналдар, мысалы студенттер, кең көлемде түсіндерер болсақ «өмір өткеліндегі» аралық топ ретінде тұтас жастар. Сондықтан «маргинал» түсінігімен «люмпенді» шатастыруға болмайды. Люмпендену – бұл маргиналдандудың шегі. Маргиналдылық әлеуметтік мобильділік белгісі болғандықтан қандай да бір дәрежеде әлеуметтік құрылымның тұрақсыздығын өлшейді. Осы тұста Е.Стариков аралық жағдайдың пайда болуын нақты сипаттауда, әлеуметтік тік мобильділіктегі жоғары-төмен қоғалыстарды алды. Қоғам құрылымында ауысулар жүргенде, «төменге» жылжу доминантты келеді. Әлеуметтік құрылым баспалдағымен сырғу, оны шетке ысырып, люмпен қабатына қосады.

«Маргиналдылық қандайда бір әлеуметтік қауымдастыққа (ұлттық, класстық, мәдени) қатысты алынған аралық, перифериялық және шектеулер сияқты мағыналарды иеленеді,» – деп өзіндік анықтама берген Е.Стариков маргиналдылық себептерін (экономикалық; әлеуметтік; саяси-құқықтық; әлеуметтік құқықтық) көрсетті. [3, б].

Қазақстандық маргиналдылықтың мәдени, саяси сипатын бейнелеуде А.Амирова мен А.Айталының еңбектерін бөліп қарастыруды жөн санар едік. А.Амирова маргиналдылықты саяси факторларына мән береді. Оның пікірі бойынша, саяси мәдениеті мен сауаты төмен халықтың қала берді, мемлекеттің болашағы бұлыңғыр [4, б]. Яғни, ішкі саяси бірлік, ұлтаралық татулық пен келісім, білікті өз ісіне сенімді саяси элита, нақты саяси шешімдер мен реформалар ғана біздің еліміздің әрі қарайғы жолын айқындайды. Бұл жөнінде өз тарапымыздан қосарымыз, қазақ елінің дәл қазіргі жағдайдағы өзінің ішкі тұрақтылығы көптеген мемлекеттерге үлгі болып отыруы соның айғағы іспеттес.

А.Айталы мырза өз мақалаларында әлемді шарпыған жаһандық үрдістің дамуымен тұспа-тұс келген ұлттық мәдени жаңғыру үрдісінің қарсаңындағы мәдени саладағы маргиналдылықтың төл мәдениеттің сақталып дамуына әсерін қарастырады [5, б]. Онсыз да құрдымға кете жаздаған төл мәдениетіміздің құндылықтарын жаңғыртып жандандыру мақсатына тағы бір «абайламаса» кедергі келтіруі мүмкін феноменнің бар екенін ескертіп тұрғандай. Осындай барлық әлемдік мәдениеттердің шығармашылық бәсекелестікке түсу сәтінде мәдени маргиналдылықтың көрінуі біз үшін тіпті де құптарлық жағдай емес екенін ескерте келе сөзімді аяқтағым келеді.

Әдебиеттер:

1 Парк.Р.Э. Культурный конфликт и маргинальный человек // Общественные науки за рубежом, РЖ серия 11 Социология, –М.1998, №2, с.172-173.

2 Современная американская социология / Под редакцией В.И.Добренкова – М.: Издательство МГУ, 2016.-296стр.

3 Стариков Е. Маргиналы и маргинальность в советском обществе // Рабочий класс и соврем. мир. 2015. №4. 145-153стр.

4 Амирова А.А. Маргинализация казахстанского общества // Саясат 2001 № 10-11 қазан-қараша

5 Айталы А.А. Жаһандану және ұлт мәселесі // Егемен Қазақстан 2018жыл 27ақпан.

ҚАЛМАҚАН ӘБДІҚАДЫРОВТЫҢ БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Смайыл А.Х.
«Тілдер және әдебиет» кафедрасының
аға оқытушысы
Tashenev University, Шымкент қ.
smail.akmaral@mail.ru

Аннотация: Қазақ балалар әдебиеті үшін жемісті еңбек еткен қаламгерлер қатарында ақын, жазушы, аудармашы Қалмақан Әбдіқадыров та бар. Мақалада жазушының балаларға арналған шығармалары мен балалар әдебиетіне қосқан үлесі қарастырылады. Қалмақан Әбдіқадыровтың балаларға арналған шығармалары негізінен тілі жатық, баланың ойы мен қиялын жаулап алып, жалықырмай оқитындай шығармалар деп атауға толық негіз бар. ,

Түйінді сөздер: шығарма, ақын, балалар әдебиеті, жас ұрпақ, әңгіме, өлең, ауыз әдебиеті.

Аннотация: Калмахан Абдиқадыров, поэт, писатель, переводчик, входит в число писателей, плодотворно работавших в казахской детской литературе. В статье рассматриваются произведения писателя для детей и его вклад в детскую литературу.

Произведения Калмахана Абдикадырова для детей имеют все основания говорить о том, что язык знаком, они захватывают сознание и воображение ребенка, их можно читать не скучая.

Ключевые слова: произведение, поэт, детская литература, молодое поколение, рассказ, стих, словесная литература.

Annotation: Kalmakhan Abdikadyrov, poet, writer, translator, is one of the number of writers who have worked fruitfully in Kazakh children's literature. The article discusses the writer's works for children and his contribution to children's literature. Kalmakhan Abdikadyrov's works for children have every reason to say that the language is familiar, they capture the child's consciousness and imagination, they can be read without getting bored.

Keywords: work, poet, children's literature, younger generation, tale, poem, verbal literature.

Балалар әдебиеті – жас ұрпақтың әдебиеті. Қазақ әдебиетінің тарихында бұл саланың қайнар көзі халық ауыз әдебиетінен бастау алады. Қазақ халқының ауыз әдебиетінде балаларға арналған әдебиет үлгілері әр алуан, оларға: бесік жыры, тұсау кесу жыры, санамақ, өтірік өлең, төрт түлік туралы тақпақтар, жаңылтпаштар, жұмбақтар, мақал-мәтелдер, аңыз-әңгімелер мен ертегілер кіреді. Бұлардың әрқайсысының бала тәрбиесінде өз орны мен мәні бар. Мәселен, бесік жыры мен тұсау кесу жыры ата-ананың нәрестесіне деген қуанышы мен оның жақсы азамат болуына тілектестік білдіруден туындайды, ал санамақ, өтірік өлең, жаңылтпаштар мен жұмбақтар, мақал-мәтелдер бала ұғымын, түсінігін кеңейтуде, оның тілін, ойын дамытуда, оларды жақсы, үлгілі істерге баулуда маңызды қызмет атқарады. Академик С.Қирабаев «Қазақ балалар поэзиясының антологиясына» жазған алғысөзінде былай дейді: «Қазақтың ауыз әдебиетінің балаларға арналған үлгілері ешқашан ескірмейтін, ғасырдан ғасырға асыл мұра боп сақталған шығармалар. Олардың бүгінгі ұрпақты тәрбиелеуге қосатын үлесі де мол болмақ» [1.8].

XIX ғасырдың екінші жартысынан қазақ балалар әдебиетінің өзіндік жаңа дәстүрі пайда болды, яғни қазақтың балаларға арналған жазба әдебиеті қалыптаса бастады. Қазақтың тұңғыш ағартушы педагогы Ыбырай Алтынсарин қазақ балаларына арнап алғашқы оқулығын жасады («Киргизская хрестоматия», 1879). Қазақ балалар әдебиетінің негізін қалаған ұлы ұстаз өз оқулықтарына қазақ баласын жақсылыққа жетелеген әңгіме, ертегілерді, мысалдарды молынан енгізді. Атап айтар болсақ, «Бай баласы мен жарлы баласы», «Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш», «Мейірімді бала», «Талаптың пайдасы», «Әке мен бала», «Бір уыс мақта», «Шеше мен бала», «Бақша ағаштары», «Асыл шөп», «Аурудан аяған күштірек», «Алтын шеттеуік» және т.б.

Ыбырай Алтынсарин балаларға арнап сөзі жатық, мағынасы қызғылықты ұсақ әңгімелер жазды. Ол қазақтың әдебиет тарихында тек қана ағартушы-ұстаз ғана емес, бірінші балалар жазушысы болды. Олай десек, Ыбырай атаны балалар бағының тұңғыш бағбаны десек артық болмас [2.8].

Бала тәрбиесіне, оның келешек қоғам үшін пайдалы адам болып шығуына зер салған Абай Құнанбаевтың шығармашылығында балаларға арналған үлгі, насихат боларлық ғибраты мол шығармалар жетерлік. Абай «Ғылым таппай мақтанба», «Баламды медресеге біл деп бердім», «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» атты өлеңдерінде жастарды ғылым мен білімге шақырып, оның болашақ ұрпақ тәрбиесінде алар орнын тереңнен қозғап түсіндіреді, кеңінен насихаттайды. Оның табиғат туралы «Қыс», «Көктем», «Жаз», «Жазғытұры», «Күз» өлеңдері балалардың дүниетанымын молайтып, табиғи заңдылық пен әсемдікті түсінуіне көмектеседі және адамзат тіршілігі мен табиғат арасындағы байланысты ашып көрсетеді. Ал И.Крыловтан Абай аударған мысалдар балалардың оқуына тілі жатық, қызғылықты, жеңіл мазмұнды шығармалар.

XX ғасыр басында баспалардан балаларға арналған кітаптар жариялау ісі бірте-бірте қолға алынды. Бұрынғы аңыз, ертегі, батырлар жыры, өтірік өлең, жұмбақ, жаңылтпаш, мақал-мәтел, т.б тәлімдік әдебиеттің қатарында заман тынысына сәйкес өнегелік жазба әдебиет туындылары оқулықтар мен хрестоматиялар және жекелеген шығармалар арнайы

басылым жүзінде көптеп жарық көре бастады. Қазақтың балалар әдебиеті әдеби қалыпқа түсіп, балаларға арнап жазатын жазушылар, ұстаз әдебиетшілер, аудармашылар шықты. Балаларға арналған шығармалардың жанрлары әр алуан сипатта дамыды. Қарасөз, тақпақ-өлең, аударма түріндегі шығармалармен қатар, балаларға арналып имандылықты насихаттайтын басылымдар мен мінез-құлық, үлгі-өнеге, әдеп турасындағы тәрбиелік мәні маңызды туындылар мен оқулықтар жарық көрді. Атап айтқанда, «Иман рисәләсі» (Балалар үшін, Қазан, 1902), Ғабдырахман Кәшимовтың «Ақыл кітабы» (Қазан, 1903), екінші, үшінші кітаптары «Әдеп», «Үгіт» (Қазан, 1907), М.Сералинның «Гүлқашима» (Қазан, 1903), Ы.Алтынсаринның қайта жарық көрген үш бөлімнен тұратын оқулығы «Киргизская хрестоматия» (Орынбор, 1906), С.Көбеевтің «Үлгілі тәржіма» (Қазан, 1910), «Үлгілі бала» (Қазан, 1912), оқулық ретінде кеңінен мәлім болған «Қазақ әліппесі» (Қазан, 1910), «Қазақ балаларына қираәт кітабы» (Қазан, 1910), «Ғибрат» (Қазан, 1912), «Қазақша оқу кітабы» (Қазан, 1912), «Әліппе» (Орынбор, 1912), А.Байтұрсыновтың әйгілі қазақша «Әліппесі» мен «Оқу құралы» (Қазан, 1914) және т.б. [3.36-37].

XX ғасырдың 30-жылдары қазақ балалар әдебиеті жіктеліп, салаланып дамыды, сараланып сөз бола бастады. Бұл бала оқырманның ойлау аясы мен түсіну, ұғыну мүмкіндігін ескеретін, балалар жазушысына қойылатын талаптардың қалыптасуына ықпал етті. Олар: балалар мен жасөспірімдерге ұсынылатын шығарма сан-салалы тәрбие берерлік, оларды адамгершілік ізгі қасиеттерге баули аларлық болу керек, жас балалардың ой-өрісін дамытарлық, оқиғасы тартымды, қызықты болуы шарт, шығарманың тілі баланың оқуына лайықталған жатық болып, сюжеті әр алуан, балаларды мезі қылмайтын нақты болуы тиіс және т.б.

Жас ұрпақтың жарқын болашағын әдебиетпен байланыстырған белгілі қазақ жазушылары М.Сералин, С.Сейфуллин, Б.Майлин, І.Жансүгіров, Б.Өтетілеуов, С.Торайғыров, С.Дөнентаев, М.Әуезов, А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, С.Мұқанов, Ө.Тұрманжанов өз шығармашылықтарында балаларға арнайы қалам тербеді.

Қазақ балалар әдебиетінің тарихында есімдері құрметпен аталарлық жазушылар жетерлік. Солардың бірі – қазақ балалар әдебиеті үшін жемісті еңбек еткен ақын, жазушы, аудармашы Қалмақан Әбдіқадыров.

Баланың ойы мен қиялын жаулап алып, жалықтырмай оқитындай шығарма жазу үлкендерге арнап жазудан да қиын. Себебі, балаларға қалам тербеген жазушы алдымен сұрағы мен жұмбағы мол балалар әлеміне өзі енуі тиіс. Ол бала болып сөйлеп, өмірді балаша пайымдап, бала мінезін өмірге әкеледі. Ойлап қарасақ, бұл қиынның қиыны. Балаларға арналған үздік шығарма күле отырып, күлдіре отырып бүлдіршін жанына ізгілік егеді, жаман қылықтан жирендіреді. Бұл туралы белгілі сыншы-ғалым Қ.Ергөбек былай дейді: «Балаларға арнап жазудың бір қиындығы – суреттеп отырған іс-әрекетте, ие кейіпкер тілінде сәл ғана саңылау, нанымсыз бір кішкене болмашы кемшілік кетті дегенше, оқушымынан айрылдым дей беріңіз. Өйткені, бүлдіршіндер көркем шығарманы өмір деп қабылдайды. Қапысыз сенеді» [4.171].

Қалмақан Әбдіқадыровтың балаларға арналған шығармалары негізінен тілі жатық, жоғарыда аталған талаптарға айтарлықтай жауап беріп отырады. Ол балалар әдебиетінің майданына басқа ақын-жазушылардай кездейсоқ келіп, қалам тартқан жоқ. Бала жасынан тағдыр тауқыметіне таңылған, мектеп қабырғасынан білім алуға мүмкіндігі болмаған қаламгер өз кезегінде көзбен көріп, көңілге түйген ойларын өзінен кейінгі ұрпақтың заманына лайықты білімді азамат болып өсуі үшін балаларға арналған шығармалары арқылы жеткізді.

Қалмақан Әбдіқадыров – қазақ балалар әдебиетінің көрнекті өкілі. Ол қазақ балалар әдебиетінің кітапханасына өзінің бірнеше кітабын ұсынды, мектеп жасындағы балаларға арналған жинақтар құрастырды. Олар: «Тұз» (1930), «Боранбай ауруханада» (1932), «Алатаудың бауыры» (1936), «Өміртайдың ауылы» (1936), «Тәтті қауын» (1936), «Амантай. Балалар әңгімесі» (1936, 1945), «Есек пен өгіз» (1937), «Батырлар жыры» (Құрастырған:

Қ.Әбдіқадыров, 1940), «Қазақ Совет жазушыларының жинағы» (Құрастырған: Қ.Әбдіқадыров, 1940), «Ара туралы әңгіме» (1951), «Қажымұқан» (1951, 1959, 1981, 2007), «Ертегілер» (Құрастырған: Қ.Әбдіқадыров, 1953), «Алдаркөсе әңгімелері» (Құрастырған: Қ.Әбдіқадыров, 1955) және т.б.

Балалар қаламгерінің балаларға арналған туындыларын мазмұны жеңіл, тілі жатық өлеңдер мен тақпақтар, әңгімелер мен халық аңыздарының ізімен жазылған әңгіме-ертегілер, мысалдар құрайды.

Қалмақан Әбдіқадыровтың ғұмыр белестеріне үңілсеңіз, оның бала болып, балдай тәтті балғын шақты бақыт бесігінде тербеліп өткізбей, жоқшылық пен жалшылықта жүріп жетілгеніне көз жеткізесіз. Ол үшін уайым-қайғысыз мектеп қабырғасынан білім алу қол жетпес арман болып көрінді. Оның тағдыры әрі ауыр, әрі қызықты. Соған қарамастан, қызу еңбектің ортасында жүріп-ақ, жаңа заманның жарық күнімен таласа білім алды. Қасіретті жеңіп, қайғыны қуып, нәтижесінде ақын атанып сапқа тұрды. Сондықтан да, оның ең алдымен қарадомалақ қазақ баласына айтар тілегі білім нәрімен сусындаудан басталды. Оның осы тұста жазылған «Класта» (1927), «Ел баласы» (1927), «Білім» (1928) атты балаларға арналған алғашқы өлеңдері жоғарыда айтқандарымызға дәлел болады. Аталған өлеңдерде ақын жастарды өнер-білімге шақырып, ендігі заман көзі ашық, көкірегі ояу жандардікі екенін жеткізеді:

«Білім деген – нұрлы тау,
Ерінбей соны кемірдім.
Соған ынтық болдым-ау,
Кілтін көріп өмірдің» [5.19].

«Өс ертерек – білім, сана,
Үлес тиді енді ғана.
Қара тақта ағарғандай,
Ағарса екен алып дала!» [5.18].

Ақынның тырнақ алды тұңғыш туындысы 1925 жылы жарық көргенін ескерсек («Сырдария» атты өлеңі, «Еңбекші қазақ» газеті), бұл – тың және соны тақырыпты игеру жолындағы ізденістер мен талпыныстардың нәтижесі. Айталық, ақын 1930 жылы жазған «Тұз» атты өлеңінде «Тұзсыз тағамның дәмі кірмес» дегенді бала тілімен түсіндірмек болғанымен, айтар ойын баланың ойлау аясына сыя бермейтіндей күрделілендіріп алған. Нәтижесінде, өлеңде суреттеліп отырған балалардың іс-әрекеті нанғысыздау болып шыққан.

Балалар әдебиетіндегі ақынның жетістіктері мен табыстарын балалардың жас ерекшеліктері мен ақыл-ой, сана-сезім деңгейіне лайықтап жазған «Боранбай ауруханада» (1932), «Өміртайдың ауылы» (1936), «Алатудың бауыры» (1936), т.б. оқиғаға құрылған, сюжетті өлеңдерінен көруге болады.

«Боранбай ауруханада» деген өлеңде бас кейіпкер Боранбай – ұқыпсыз, тентек, тіл алмайтын, тілазар бала. Ол салақтығы мен ұқыпсыздығынан ауырып, емханаға түседі. Шығарманың басты мақсаты – баланы жастайынан тазалық пен тіл алғыштыққа, жаман қылықтардан жат болуға баулу екені түсінікті. Ақын жаман қылықтың неге әкеліп соғатынын кейіпкерінің іс-әрекетімен айтып жеткізген. Соңында кейіпкердің өзінің теріс әрекетін түсініп, ауруынан құлан таза айыққаны суреттеледі.

«Өміртайдың ауылы» атты өлеңі жас жеткіншекті еңбекқорлыққа, еңбексүйгіштікке баулиды және жалқаулықтан жат болуға үгіттейді. Ақын алға қойған мақсатын еңбексүйгіш, өнерлі бала Өміртайдың іс-әрекетін суреттеу арқылы жеткізген.

Ақынның 1946 жылы жазған «Бала» атты өлеңі ананың нәрестесін әлдилейтін бесік жыры іспеттес:

«Балам, балам, балапан,
Балбыраған балаусам.
Балпаң басып жүгірсең,

Барып жайдым алақан» [5.110].

немесе ата-ананың баласын болашағына, артында қалар ізіне балап үміт артуы, баласының дүниеге келгеніне қуанышын, оған деген ең ізгі тілегін жеткізуі:

«Ұсталардан тат қалар,
Ұстаздардан хат қалар
Өмірді сүйген атадан
Ұрпағына ат қалар.

Балам, балам, балаусам,

Бала менің бау-бақшам.

Барлық ұрпақ үлесін

Бақыт болса мен тапқан» [5.110].

Қалмақан Әбдіқадыров проза жанрында да балалар мен жас өспірімдерге арналған шығармаларымен елеулі табыстарға қол жеткізді. Олай дейтініміз, бала өмірі мен мінезі, оның қиялшыл арманы мен сәбиге тән ойы осы шығармаларда бірқос шынайы көрініс табады. Ол балаларға арнаған әңгімелерінде, әңгіме-ертегілерінде жастарды адами қасиеттерге баулуды, білім-өнер үйренуге шақыруды мақсат тұтты. Аталған саладағы туындылары: «Колхоз шалы», «Амантай», «Тапқыш», «Тәтті қауын», «Тау елінің данышпан баласы», «Әке мен бала», «Ақтұяқ», т.б.

Автор «Колхоз шалы» (1933) атты әңгімесінде «Тұлпар – ердің қанаты» деген халық даналығына сүйене отырып, жылқыны қалай бағып, баптау керектігін, жалпы қай нәрседе болса да ұқыптылық пен күтімнің қажеттігін айтады. Әңгімеде көнекөз қария Жақып бұл істе өзінің көкейге түйгендерін мен естігендерін жастарға айтып отырады: «Атын аямаған жігіттің адамға достық етем дегеніне шегім бар. Ерді жауға бермейтін ат емес пе? Жауға тастамайтын қасиеті баптап баққан аттың күтімі. Қобыланды мінген Тайбурылды Құртқа бесті шыққанша қысыр биенің сүтін беріп бағыпты-мыс» [6.391-392].

Шығармада жылқы малын қалай бағып, баптау керектігі егжей-тегжейлі баяндалады. Мұны автор қарияның келтірген мысалы арқылы шебер жеткізе білген. Жақып шал ауылдан өзімен бірге шыққан жастарға жол бойында халық аузынан жеткен әңгімені шертеді. Атақты атбегі Толыбайдың баласы шапқыншылық заманда жау қолына түсіп, бірнеше жыл құлдықта жүреді. Ол әкесінен үйренген ат баптау кәсібінің арқасында тапқырлығымен аман-есен еліне оралады. Әңгіме өте қызықты, тілі де жеңіл, жастар үлгі аларлықтай етіп жазылған.

Қалмақан Әбдіқадыровтың балаларға арналған шығармаларынан «Амантай» атты әңгімесін ерекше атап өтуге болады. Әңгіме бірнеше бөлімнен тұрады: «Амантай», «Өт-өт», «Жұмыртқа іздегенде», «Әшірбайдың өтірігі», «Амантай суға кеткен», «Меске мінген кісі». Бұл бөлімдердегі оқиғалар тізбегі бір-бірімен тығыз байланысып, бірте-бірте оқушысын қызықтырып, жетелеп отырады. Кішкентай Амантай кедейдің жалғыз баласы. Ол көктемде ауыл балаларына еріп, тоғайға жұмыртқа теруге барады. Балалар күтпеген жерден қасқырдан қорқып қаша жөнелгенде Амантай олардан адасып қалады. Әшірбай шалға кездескен ауыл балалары аман-есен ауылға оралады. Амантайды іздеуге шешесі шығады, таба алмайды. Бұл кезде оның ауылын басмашылар шауып кетеді. Бала адасып жүріп, көл жағасына келеді, судағы үйректің балапанын ұстамақ болғанда, суға ағып кетеді. Оны ауылды басмашылардан құтқаруға келген қызыл әскерлер аман алып қалып, өздерімен бірге алып кетеді. Әңгіменің қысқаша мазмұны осындай. Автор Амантайдың аулының тамылжыған табиғатын әсерлі суреттейді. Әшірбай шалдың айтқан аңыз аралас әңгімесі, балалардың қиялын шарықтатып жібереді. Амантайдың бойындағы үлгі аларлық қасиет – оның құс балапанын жыланнан құтқарған мейірімділігі. Оны әңгімедегі мына оқиғадан байқауға болады:

«Бұл – құрқылтай құсының ұясы еді. Мына келе жатқан жаудан құрттай қызыл шақа балапанын алып қалу үшін шырылдайды; ал жан-жануардың бәрінде де бала үшін жанын отқа, суға салатын мейірімді ана ғой ол.

Ананың сол қызметін естен шығарған бала да, балаға құс құрлы жаны ашымаған ана да адам ба ол!..

Амантай ондай жыланның талайын көрген тоғайдан.

- Жылан адамды шағады, құстың баласын жейді. Оны өлтірген жақсы болады деп мамасы көп айтатын. Амантай бір ағашты сындырып алып, жыланды басқа бір ұрып, жерге сылқ еткізді» [6.380].

Әңгімеде өтірікке иланғыш, тіл алмаған баланың неге душар болатыны тағы да сол Амантайдың іс-әрекетімен жеткізіледі. Бұл арқылы автор бала бойын аулақ ұстауға тиіс теріс қылық дегенді нұсқайды.

« - Қалқам-ау, аяқ киімің жоқ, тікендеп балаларға ере алмайсың. Қоя ғой... деген шешесінің тілін алмады» [6.377].

Әңгіме қарапайым оқиғадан басталып, бірте-бірте шиеленісе түседі. Бұл оқушының қызығушылығын арттыратын, ары қарай оқуға ынталандыра түсетін жағдай. Тілі тартымды, жалпы мазмұны әсерлі, балаларға лайықталған көркем шығарма.

Жоғарыда Қалмақан Әбдіқадыровтың балаларға арнап әңгіме-ертегілер де жазғанын айтып өттік. Олар: «Тәтті қауын» (1933), «Тапқыш» (1936), «Ақтұяқ» (1952), т.б.

Қазақ балалар әдебиетінде кең таралған дәстүрлердің бірі – халық ауыз әдебиетіндегі ертегі-аңыздардың ізімен балаларға арнап шығарма жазу. Мұнда автор белгілі бір ертегінің желісін немесе оның жалпы көркемдеуші құралдарын кеңінен пайдаланады. Халық аузынан жеткен көріпкел немесе тапқыш туралы ертегінің желісі бойынша Қалмақан Әбдіқадыров «Тапқыш» атты әңгіме-ертегісін жазған. Үйелмелі-сүйелмелі жеті баласымен Отарқұл деген кедей етікші өмір сүріпті. Отарқұл үйілген ескі етікті жамап отырғанда, бай інісі Сыбан малшыларына оның жалғыз атын малға мініп шығуды бұйырады. «Мінгізбе» деп інісіне тіке айтуға бата алмай, «түс көрдім» деп басындағы жағдайды тұспалдап жеткізеді. Осылайша, кедей аяқ астынан тапқыш атанады. Мұны Сыбан ақ нары жоғалған ханға жеткізеді. Қашып құтылмақ болған кедей-тапқыш байлаулы жатқан ханның түйесінің үстінен түседі. Екінші рет ханның алтыны жоғалғанда да аңғал кедейдің жолы болып, оны тауып береді. Еріккен хан енді алдына қонған шегірткені үш ұмтылып ұстап алады да, кедейді алдырып, қолындағыны табуды бұйырады. Сонда байғұс кедей тағы да өз басындағы мұңын айтады:

« - Бірінде-ақ ұстады ма деп едім – құтылдым. Екіншіде ұстады ма деп едім – құтылдым. Үшіншіде аяқ серпуге келтірмей қолыңа түстім-ақ, тақсыр!- дей бергенде

- Ай, айналайын әулием-ай, құдайдың білгенінен кем білмейтін көзі ашық екенсің ғой. Бір секіріп құтылып, екі секіріп құтылып, үшіншіде аяғын серіптірмей тұтып алғаным рас. Қараңызшы, жұртым, мына шегірткені даладан ұстап алғаным дейін тапты,- деп қолындағысын қоя беріпті.

Отарқұлдың астына ат, үстіне тон беріп, бір түйеге үйін жабатын киіз арттырып еліне қайтарыпты» [6.404].

Фольклорлық түпнұсқа мен «Тапқыштың» арасында кейбір айырмашылықтарды ескермегенде, өзгешеліктер аз кездеседі. Дегенмен, халық ертегісімен шығармашылық қатынас автордың өзіндік қолтаңбасын аңғартпай тұрмайды. Автор негізгі сюжеттен ауытқымай, ел мұрасын арзандатпай, стильдік өрнек пен көркемдік бояу қосқан.

Қалмақан Әбдіқадыровтың көлемді, шоқтығы биік шығармасы «Қажымұқан» (1951) туралы сыншы-ғалым Қ.Ергөбек былай дейді: «...шығыс аңыз, әңгіме, қисса-дастандарын жаттап өскен Қалмақан Әбдіқадыровтың романтикалық саз, әңгімешілдік жүрдек леппен жазылған «Қажымұқан» повесі балалар үшін ірілік, ересектер үшін шарғылық танытпайтын әмбебап туынды» [4.330].

Шығармада қазақ халқының ұлы перзенті, спорт тарихында есімі алтын әріптермен жазылған алып палуан, французша күрестен әлем чемпионы Қажымұқан Мұңайтпасовтың (1874-1948) ғұмыр белестері баяндалады. Бұл шығарманың балуан бабасын идеал тұтқан спортшы жас жеткіншекке де, абыройлы азамат болуды мақсат еткен әрбір қазақ баласына да

берері мол. Қажымұқандай тұлғаның өмір жолы кімге де болса үлгі-өнеге. Автор 1956, 1959 жылдары повесті өңдеп, толықтырып қайта бастырды.

«Қажымұқан» повесінің орыс тіліне аударылып, дүркін-дүркін жариялануы, сол арқылы өзбек, қырғыз, монғол тілдеріне аударылуы шығарманың өміршеңдігі мен көркемдігінің дәлелі болса керек.

Қазақ балалар әдебиеті үшін бірсыпыра жемісті еңбек еткен ақын, жазушы, аудармашы Қалмақан Әбдіқадыров өз қаражатына туған жері Шиелі ауданында мектеп салдырды және Қарғалы совхозына жеке кітапханасын сыйға тартты. Оның балаларға арналған шығармалары қазіргі мектеп бағдарламасына енгізілген, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің бағдарламасы бойынша «Қазақ балалар әдебиетінің қазынасы» деген айдармен жарық көрді.

Әдебиеттер

1 Қазақ балалар поэзиясының антологиясы. Құрастырғандар: М.Әлімбаев, Қ.Баянбаев. Алматы: «Жалын», 1977. – 460 бет.

2 Балалар бағының бағбандары. Анықтамалық. Құрастырған: Ш.Күмісбайұлы. Алматы: «Балалар әдебиеті», 2008. – 300 бет.

3 Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 6-том. Алматы: ҚАЗАқпарат, 2006. – 610 бет.

4 Ергөбек Қ. Арыстар мен ағыстар (Қазақ балалар әдебиеті мәселелері). Алматы: «Өркениет», 2003. – 368 бет.

5 Әбдіқадыров Қ. Таңдамалы өлеңдер мен поэмалар. Алматы: ҚМКӨБ, 1958. – 252 бет.

6 Әбдіқадыров Қ. Қажымұқан. Повестер мен әңгімелер. Алматы: «Жазушы», 1989. – 416 бет.

ӨОЖ 376

ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУ ТӘЖІРИБЕСІНДЕГІ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ

Тұрмаханова С.Ә.

Педагогика ғылымдарының кандидаты
«Психология» кафедрасының аға оқытушысы
Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ

Аннотация: Мақалада қазіргі таңдағы ерекше білім беруге қажеттілігі бар балаларға білім берудегі маңызды мәселе – баланың дамуындағы ерекшеліктер ұрастырылған. Әрбір адамның маңызды құқықтары мен еркіндіктері жүйесіндегі негіз қалаушы фактор болып білім алу құқығы табылады. Қазақстан Республикасында, барлық дамыған мемлекеттерде сияқты, аталған құқыққа, әлеуметтік немесе материалдық деңгейге, жынысы мен діни көзқарастарға, денсаулық қалпына және т.б. ерекшеліктерге қарамастан, барша адамдар ие. Біздің мемлекетімізде бірде бір бала дамуындағы интеллектуалдық немесе физикалық бұзылыстар себебінен бұл құқықтан айырылмайды. Барлық балалардың білім алуға құқығы біздің мемлекетіміздің басты заңы - Қазақстан Республикасының Конституциясымен кепілденгендіктен барлық бала оның денсаулығына, ұлтына, әлеуметтік жағдайын қарамастан толыққанды білім алуы тиіс. Осыған орай мақалада бала дамуындағы психологиялық күрделі мәселелер және педагогикалық жүйе талданып, тұжырым жасалынған.

Түйінді сөздер: ерекше білім беруге қажеттілігі бар балалар, білім алу құқығы, интеллектуалдық, физикалық бұзылыстар, педагогикалық жүйе

Аннотация: В статье рассмотрен важный вопрос в образовании детей с особыми образовательными потребностями на сегодняшний день – особенности развития ребенка. Основопологающим фактором в системе важнейших прав и свобод каждого человека является право на образование. В Республике Казахстан, как и во всех развитых

государствах, независимо от указанных прав, социального или материального уровня, пола и религиозных взглядов, здоровья и т.д. Ни один ребенок в нашем государстве не лишен этого права по причине интеллектуальных или физических нарушений в развитии. Поскольку право всех детей на образование гарантировано главным законом нашего государства - Конституцией Республики Казахстан, все дети должны получать полноценное образование независимо от его здоровья, национальности, социального положения. В этой связи в статье проанализированы и сформулированы психологические сложные проблемы развития ребенка и педагогическая система.

Ключевые слова: дети с особыми образовательными потребностями, право на образование, интеллектуальные, физические нарушения, педагогическая система

Annotation: The article considers an important issue in the education of children with special educational needs today – the peculiarities of child development. The fundamental factor in the system of the most important rights and freedoms of every person is the right to education. In the Republic of Kazakhstan, as in all developed countries, regardless of these rights, social or material level, gender and religious views, health, etc. No child in our country is deprived of this right because of intellectual or physical disabilities in development. Since the right of all children to education is guaranteed by the main law of our state - the Constitution of the Republic of Kazakhstan, all children should receive a full-fledged education regardless of their health, nationality, social status. In this regard, the article analyzes and formulates the psychological complex problems of child development and the pedagogical system.

Keywords: children with special educational needs, the right to education, intellectual, physical disabilities, pedagogical system

Дамудың алғашқы және туынды кемістігі туралы ұғымды Л.С.Выготский еңгізді [1]. Алғашқы кемістіктер бір биологиялық жүйенің (талдағыштар, ми құрылымдары) патогендік факторлар әсерінен органикалық зақымдануы мен жетілмеуі нәтижесінде пайда болады. Туынды кемістіктер алғашқы кемістіктерден туындамайтын бірақ солардың негізінде қалыптасатын (саңыраулардың сөйлеуінің бұзылуы соқырлардың бағдарлау қабілетінің бұзылуы) психикалық жетіспеу және әлеуметтік негізденалыс болса, оны психологиялық-педагогикалық түзету оңай болады. Қарапайым қызметтермен салыстырғанда, жоғары қызметтерді түзету жеңіл болады. Даму үдерісінде бірінші және екінші кемістіктер арасындағы, биологиялық және әлеуметтік шартты бұзылу арасындағы қатынастар өзгереді. Егер оқыту мен тәрбиелеудегі негізгі кедергі органикалық кемістік болса, яғни, туынды кемістік бағыты «төменнен жоғары» болған жағдайда, дер кезінде коррекциялық - педагогикалық жұмыстар басталмаса, екінші кезекте пайда болған психикалық жетілмеулер мен жеке тұлғалық қалыптың бұзылуы, баланың әлеуметтік ортаға, өзіне деген кері, жағымсыз көзқарасының қалыптасуында жетекші орын алады.

Психологиялық күрделі мәселелер шеңберін кеңейте отырып, туынды кемістік барлық қарапайым психикалық қызметке кері ықпал етеді, патогендік әсерлер «жоғарыдан төмен» қарай бағытталады [2].

Даму кемістігі, яғни баланың қалыпты өсуін тежейтін дене немесе психикалық кемістігі тек кері әсермен шектеліп қалмайды. Ондай кемістігі бар баланың тәрбиелеуін қоршаған ортаға бейімделуіне байланысты бір ерекшеліктерінің дамуын теріске шығармайды. Көрмейтін баланың кеңістікті бағдарлауға көмектесетін есту, иіс сезіну, дене түйсігі мен жылу сезіну қабілеттері шарықталады. Естімейтін бала қозғалысты, музыканы тербеліс сезімдерін шегіне жеткізе жетілдіре отырып қабылдай алады.

Кемістікпен дамуды таза мөлшерлік шектеуге әкеліп тіреуге болмайды. Бұндай даму сақталып қалған мүмкіншіліктерге сүйенетін сапалық ерекшеліктерімен машықтанады. Арнайы оқыту мен тәрбиелеу жағдайында кемістігі бар балалардың биологиялық жетіспеушілік кедергілері тегістеліп, атап өтіледі. Дефектологияның методологиялық

концепциясы осыған негізделген. Бұл концепция кемістікті дамытуға сеніммен қарауға мүмкіндік береді.

Кемістікпен дамудың сапалық ерекшеліктерін танудың принциптері мен әдістері дефектологияның зерттеу пәні болып табылады. Кемістігі бар балалардағы қалпына келу процестерінің өтуі әр түрлі жағдайларға байланысты. Келесі жағдайлар олардың дамуы үшін қолайлы болып табылады:

а) арнайы мекемелер тарабын құруды қарастыратын оқыту мен тәрбиелеу жүйесін дұрыс ұйымдастыру, оқу процесін коррекциялық-тәрбиелеу жұмысының арнайы әдістерін пайдаланатындай етіп құру;

б) оқу мен еңбекті балалардың дене және ақыл қабілеттерін қалыптастыруда негізгі құрал ретінде біріктіре пайдалану принципі;

в) балалар ұжымында, сондай-ақ ұстаздар мен оқушылар арасындағы дұрыс қарым-қатынастар;

г) оқу жұмысы мен балалардың демалыс кестесін артық салмақ түспейтіндей етіп дұрыс ұйымдастыру;

д) олардың белсенділігін, еркіндігін көтеретін оқытудың әр түрлі әдістерін алмастырып отыру;

е) балалардың мүмкіндіктерін тиімді пайдалану үшін арнайы жабдықтар мен оқу құралдар жүйесін, түрлі техникалық құралдарды кеңінен пайдалану [2].

Кемістігі бар балалардың әр түрлі топтарының ерекшеліктерін ескере, сонымен қатар әр баланың ерекшеліктеріне тірек қоя құрастырылған коррекциялық-тәрбиелік жұмыс қалпына келтірудің, түзетудің және функциялардың қызметін орнына келтірудің маңызды шарты болып табылады.

Кемістігі бар балалар жөнінде деректерді алудың маңызды қайнар көзі олардың қоршаған ортаға көзқарасын аңғартатын, балалардың психикалық ерекшеліктерін сипаттайтын түрлі жазба жұмыстарын, суреттерін, қолөнер туындыларын талдау болып табылады. Бұл әдіс оқушылардың ерекшелігін, қабілеті мен бейімділігін бейнелейді.

Кемістігі бар балаларды зерттеудің құнды құралдарының қатарына социологиялық және психологиялық зерттеу әдістері жатады. Олардың ішінде анкеталау-анкетаның көмегімен жаппай деректер жинау, баланың өзін-өзі бағалауы және мұрат деңгейін зерттеу әдістері, социометрия-топтағы өзара қатынастарды зерттеу, сондай-ақ зерттеу деректерінің сандық көрсеткіштерін айқындайтын математикалық әдістер [3].

Кемістіктің себептері: Кемістіктердің дамуының негізінде нерв жүйесінің немесе белгілі бір талауыштың зақымдануы жатады, соның әсерінен органдардың немесе барлық организмнің құрылысы мен қызметі ауытқиды.

Бойында кемістікті балаға оның ерекшеліктеріне сәйкес айналасындағылар, оның ішінде педагогикалық шаралар жоғары деңгейде өз әсерін тигізеді. Кемістікті баланың өмірінің алғашқы кезеңінен бастап кемістігі табылып, коррекциялық-тәрбиелік жұмыс ұйымдастыруы керек.

Құлағының естуі төмен баланың сөйлеу тілін кішкентай кезінен машықтандыруының ол баланың зердесінде келешекте ықтимал болатын дамуындағы ерекшеліктердің алдың алу мүмкіндігі зор болады.

Көзі нашар көретін немесе мүлдем көрмейтін балалардың төмен жастағы өмірге деген құлшынысы, оның басқа адамның көмегінсіз қозғалуға, өзінің өажетін өтеуге, қмір сүріп жатқан ортасына анағұрлым тез үйренуіне оң ықпалын тизізеді.

Оқыту процесі қалыптаса қалған функциялық қызметтермен қатар қалыптасып келе жатқандарының да көмегіне сүйенеді. Оқытудың мақсаты-дамудың оңтайлы ауқымын асықпай, сатылап нақты даму кезеңіне өткізу. Кемістікті баланың дамуына коррекция және компенсация жасауға дамудың оңтайлы кезеңін тұрақты түрде кеңейтіп отырғанда ғана мүмкіндік туады.

Балалардың дамуына байланысты бірінші толқуы әдетте олар оқи бастаған кезде пайда болады.

Біреулерде есептеуді меңгерудің қиындығынан, басқаларда тіл табыса алуынан, мектеп ережелеріне бағынуынан және тағы басқа жағдайларда көрінеді.

Балада осы жағдайдың туындауына педагогикалық-әлеуметтік және психо - физикалық даму ерекшелігімен жіберіп дамуының, мектепте оқудың алдын ала қалыптасуына байланысты [4].

Педагогикалық жүйе – дербес қамтитын және басқарылытын, құрамдары бар бөліктері бар тұтастық. Жүйені басқару оның тұтастығын қамтамасыз етеді, оның құрамды бөліктерінің өзгеруіне ықпал тигізеді. Педагогикалық жүйенің жұмысы қоғам қажеттіліктерінен туындайтын мақсаттарға қол жеткізуді көздейді. Мақсаттар педагогикалық жүйенің мазмұнын белгілейді.

Педагогикалық жүйенің жұмыс істеуі қажетті педагогикалық шарттардың жиынтығына байланысты.

Педагогикалық құбылыстардың диалектикалық табиғатын, олардың тұтастығын көрсете отырып, педагогикалық жүйенің құрамды бөліктері осы жүйенің іске асырылуы үшін қажетті және жеткілікті болуы керек. Осы негізде мектептегі оқу - тәрбие мекемесі шарттардан, құрылымдық және іс-әрекеттік компоненттерден тұратын педагогикалық жүйе ретінде қарастырылады. Жүйе құрастырушы факторлар – мақсат және нәтиже факторлары; іске асырылуының шарттары – педагогикалық шарттары; құрамды бөліктері – педагогикалық ұжым мен тәрбиеленушілер, педагогикалық іс-әрекеттің мазмұны, тәсілдері, формалары, әдістері; іс-әрекеттік құрамды бөліктері – педагогикалық анализ, бақылау, реттеу, түзету, енгізу.

Мектепті педагогикалық жүйе және басқару нысаны ретінде қарастыру білім беруді ұйымдастырушылардың, тәрбиешілердің, тәрбиеленушілердің басқару іс-әрекеті мақсаттарды нақтылау мен нәтижеге қол жеткізуге, педагогикалық ұжым мен тәрбиеленушілердің қалыптасуына жағдай жасауға, оқу- тәрбие жұмысының мазмұны, әдістері, формаларын таңдауға мүмкіндік береді.

Педагогикалық ықпал құралдары – тұлғаның қоршаған ортамен бірлескен мақсатты педагогикалық әрекетін ұйымдастыру құралдары. Сондықтан, педагогикалық құралдарға қоршаған орта (табиғи, әлеуметтік, материалдық, рухани); қоршаған ортамен біріккен іс-әрекет (қарым – қатынас, таным, ойын, еңбек және т.б.) жатады [5].

Педагогикалық үдеріске қатысушылардың әректі мен қарым-қатынасы нормалар көмегімен іске асады. Оқу-тәрбие үдерісіне қатысушылардың біріккен әрекетінің формалары мен құралдары- педагогикалық үдерістің логикалық аяқталған, белгілі уақытқа созылатын әдістер мен тәсілдердің көмегімен іске асатын, мақсаты, міндеттері, мазмұны бар бөлігі.

Әрбір әдіс дидактикалық мақсаттарды шешуге бағытталған тәсілдерінің жиынтығы болып табылады. Көрнекілік және әсершілдік тұрғыдан тәсілдерді ауызша, көрнекілік, дайындық деп бөлуге болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Выготский Л.С. Мышление и речь // Собр. соч. - М., 1982. - Т. 2. с. 6-361
- 2 Выготский Л.С. Основы дефектологии // Собр. соч. в 6 т. М., 1983 г.
- 3 Митринович –Моджевская А. Потофизиология речи, голоса и слуха- Варшава, 1965 <http://special-edu.kz/> - сайт Национального научно практического центра коррекционной педагогики (ННПЦ КП)
- 4 Бадалян Л.О. Детская неврология.-3-е изд.-М.,1984. -197с.
- 5 Тебенова К.С. Основы инклюзивного образования: учебное пособие / К.С. Тебенова, С.Т. Каргин, Л.С. Заркенова и др. – Алматы: издательство «Эверо», 2016.-304с.

LINGUOCULTUROLOGICAL FEATURES OF UZBEK CHILDREN'S FOLKLORE IN KAZAKHSTAN

Naralievа Shakhlo Djamalovna, PhD
University named after Zhumabek Tashenev,
Department of International Relations,

Annotation. The article analyzes the role and importance of linguocultural research of folklore works in the formation of students' speech competence.

Keywords: Language education, values, speech, national identity, cultural heritage, folklore, customs, traditions.

Аннотация. Мақалада оқушылардың сөйлеу құзыреттілігін қалыптастырудағы фольклорлық шығармаларды лингвомәдениеттік зерттеудің рөлі мен маңызы талданады.

Негізгі сөздер: тілдік тәлім, құндылықтар, сөйлеу, ұлттық болмыс, мәдени мұра, халық ауыз әдебиеті, әдет-ғұрып, салт-дәстүр.

Аннотация. В статье анализируется роль и значение лингвокультурологического исследования фольклорных произведений в формировании речевой компетентности учащихся.

Ключевые слова: языковое образование, ценности, речь, национальная идентичность, культурное наследие, фольклор, обычаи, традиции.

The task of speech is to exchange ideas, to communicate in a certain way, combining different levels of language, the content and functions of these level units with the conditions of speech, the worldview, goals and capabilities of the speaker. Consequently, language is not only a means of communication, but also plays an important role as a mirror of the nation, the culture of the people. After all, in the oral tradition of the people, created in ancient times, enriched and polished by the artistic and aesthetic genius of each generation for centuries, reflected the great universal values, thousands of years of historical and evolutionary development of the nation's artistic thinking.

As the well-known linguist R.Sayfullaeva rightly noted, "the language, culture, spiritual and moral principles of the people, which have improved over the centuries, also influenced the formation of its grammar."² This opinion is directly related to the study of folklore from the linguocultural point of view, because the lexical layer of the Turkic language, the development of the language system in the process of changes in the morphological and syntactic structure, the state of the Uzbek language can be concluded. Indeed, language, the most important means of communication for mankind, is the product of several epochs. By restoring the history of the nation that created each language, it will be possible to determine its culture, customs, traditions and values, religious beliefs, spiritual and enlightenment roots. Consequently, "Language, like all cultures created by mankind, is a subject of historical scrutiny."

In connection with the development of society and its changes and updates, the vocabulary of the language develops, enriched by new words and terms. We have sufficient written and oral sources to study the features of language.

We fully feel through the masterpieces of folklore that the Turkic-speaking peoples were able to express all the subtle aspects of the wisdom of the people, which accurately reflects the history even thousands of years ago. Consequently, one of our ancient roots that brings our hands closer together and connects our veins is the folklore.

Uzbeks and Kazakhs, who were born and raised in the land of the holy Turan, share common traditions and customs, glorify such noble ideas as high patriotism, courage, bravery, the sanctity of the homeland, respect for the unity of the people. The book "Hoy-hoy olan jon olan ..." published by the literary association "Ijodkor" on the initiative of the chairman of the "Dustlik" association of Uzbek ethnocultural associations of Kazakhstan, Honored Worker of Culture of Kazakhstan Ikromjon Hashimjanov is a living example of this. Overcoming the difficulties of the period, the

Uzbeks have beautiful forms, simple and deep content, captivating hearts with their magical melodies, songs and poems. Folk songs, which have been ingrained in the hearts of our nation for thousands of years, passed down from generation to generation, polished and enriched, are a bright reflection of the spirituality, artistic and spiritual potential and intelligence of the Uzbek people.

The pictorial means in Lapar - metaphor, repetition, antithesis are expressed in the form of linguoculturemes, expressing certain traditions, national values, dreams and aspirations of the people. The influence of fiction, especially examples of folklore, on the formation of students' speech is great. Folklore works reveal and explain to the younger generation the world of human feelings and interactions, help to develop mental processes such as perception, memory, thinking, imagination of the reader, introduce them to the wonderful examples of the native language. The features embodied in the national-spiritual values, which have a universal nature, on the one hand, manifest themselves as the values of the people or nation, and on the other, represent the ideas and goals that affect the whole of humanity.

The collection provides an opportunity to scientifically study the peculiarities of Uzbek folklore in general, to promote its history and development, its place in the world community on the basis of today's requirements. Also, a new page was opened on the preservation and development of the harmony and diversity of national cultures, their survival, popularization of traditional folk art, inculcation in the minds of the younger generation, strengthening creative cooperation. Member of the Writers' Union of Kazakhstan, folklorist A. As Pratorov said, "Kazakh Uzbeks have been living in harmony with the fraternal Kazakh people for many centuries, and as a result, the oral art of our people has become even richer. The folklore of the Uzbeks of Kazakhstan is inextricably linked with the Uzbek folklore, in harmony.

Folk songs and poems, which have a unique place in the system of our Eastern spiritual and enlightenment values, play an important role in terms of antiquity, tradition, unique artistic and aesthetic impact, educational philosophy. The songs, greetings of the bride and groom express the experiences, worldviews, hopes and dreams of people in the course of their lives.

Also a beautiful companion of a flawless childhood - the magical gods are also created in the process of existing life, based on living traditions. They describe the attitude of the people to the development of children, the most enlightened love for the baby, the international views on the upbringing of children, their hopeful intentions for the future, in simple language. The gods play an important ideological-aesthetic-educational task with their pleasant and light tone, beautiful rhymes, variety of visual means, deep reflection of the horns in the mother's psyche. The folklore of the Uzbeks of Kazakhstan is a separate system with its own genres, features of creativity and performance, educational and aesthetic essence, poetic features. The creation, preservation and gradual development of the creativity and performance of folk songs in each region, the study of their historical roots will contribute to the future development of pedagogy, ethnography, art history.

The regional diversity of genres shows that the places of Kazakhstan, such as Shymkent, Turkestan, Ikan, Sayram, have always had their own folklore, singing and laparchy traditions. The book "Hoy-hoy olan jon olan ..." The folklore of the Uzbeks of Kazakhstan "by A. Pratorov, R. Xolmurodov, F. Qoratoev, Sh. Po'latov, A. Sotiboldiev, H. Almetov, B. Turdiqulov, N. It is the result of many years of work of the editorial board consisting of Dustmetova, Sh. Naraliev, S. Kamolova.

Of course, a pure oral creation like a hot spring, which is the cornerstone of all art forms, is a creative process that expresses not only the past, national pride and national identity of the people, but also its present and future, closely connected with its destiny and goals. The city of Shymkent and Turkestan, which are close and familiar to both Kazakh and Uzbek peoples, contains the most noble sentiments. The main purpose of this is to further develop and strengthen ties of friendship and brotherhood.

From ancient times, the role and influence of folklore in educating young people to be perfect people is enormous. After all, folk songs and gods are imbued with the intellect, dreams, spirit and

will of the people. The songs and phrases in the book capture the reader's heart with their deep meaning and sincerity. They embody the wisdom of the people and centuries of life experience.

That is why the people, along with their dearest national values, have cherished the gods for centuries and strived for the benefit of future generations. Because the gods reflect the worldview, dreams and customs of the people. At the same time, it reflects the attitude of the people to national identity and cultural heritage. As the political scientist, Professor S.Otamurotov rightly noted, "... it is in this heritage that the spirit, soul, traditions, experiences and philosophy of the ancestors are reflected. will remain an important resource in educating the next generation. ⁶"

Folklore nurtures in the younger generation the most beautiful human qualities such as diligence, friendship, loyalty to family, patriotism, courage, purity, honesty. It beautifies a person spiritually. He urges him to do good, to do only good, to work for the benefit of the people. In particular, the peculiarity of the ethnography of the Uzbeks of South Kazakhstan is that the dialects, traditions and values of the people living side by side in the villages and towns, as well as the way of life are completely different. After all, many of the proverbs, sayings and proverbs that have been created and are being created due to the wisdom of the people for many centuries belong to both that nation and this nation, and it is impossible to distinguish one from the other. There are many factors in the world that bring nations and countries closer together, but literature and art occupy the highest peaks among them. We observe that the songs and lapars, especially the gods, are unique in each region, with each re-creation, enrichment, and bleaching in the process of performance.

The study of lingvokulturological features of folklore works provides an opportunity to scientifically study the peculiarities of Uzbek folklore in general, to promote its history and development, its place in the world community on the basis of today's requirements. It also plays an important role in preserving and developing the harmony and diversity of national cultures, their survival, popularization of traditional folk art, inculcation in the minds of the younger generation, strengthening creative cooperation.

In today's world, where science, technology and innovation are developing rapidly, great changes are taking place in the human psyche. These updates also affect the consciousness of the younger generation, which is being formed as a person. In particular, folklore samples have always served as a direct educational tool. The deeper the students' spiritual preparation, aspirations, imagination, the more they study the examples of folklore, the more they feel the history of the national language and culture through the events reflected in them. The artistic expressiveness of the examples of folk oral art has a strong effect on the students and creates vivid images in their imagination. The teacher identifies and explains to the students the means of artistic representation used in folklore works and their essence. They explain the meaning of these words, the reason for their use. This in turn helps to develop students' speech. Students learn to compose a text based on the repetition of a song and gods. And possesses the norms of literary language. Sample language, narrative consistency, and accuracy teach students to learn to speak in an orderly manner and to speak expressively. Such lingvokulturological analyzes also shape the culture of conversation, listening to the interlocutor, asking questions, understanding the value of family and parents, seeing the difficult aspects of communication, and preparing for it.

The most important aspect of the gods is that they ensure that the pedagogical ideas, along with the dreams of the parents, the people, become more perfect, deeper, more influential. Also, God has a special place in the aesthetic and enlightenment education of the younger generation, in the pursuit of perfection.

References:

1. Sayfullaeva R. In short: languages and culture in modern education. Language and culture, medicine and law. Izd. "Peter the Great" S-Petersburg, Russia - Hanover, Germany. 2011.
2. The Wisdoms of Ibn Sina. Anthology of Uzbek pedagogy. T. The Teacher, 1995.
4. S.Otamurotov, Globalization and national-spiritual security. "Uzbekistan", T., 2013.

5. I.Hoshimjanov, G.Kirgizbaev, B.Turdikulov, S.Tursunmetov 25 years to the South Kazakhstan regional center of Uzbek culture. Shymkent, 2019.12-p.

6. "Hoy-hoy olan, jon olan ..." "Folklore of the Uzbeks of Kazakhstan". Shymkent, 2019.

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР НЕГІЗІНДЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ІЗДЕНУШІЛІК ҚАБІЛЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-МАЗМҰНДЫҚ МОДЕЛІ

Ирметов У.А.

"Педагогика және бастауышты
оқытудың әдістемесі"
кафедрасының доценті
Tashenev University, Шымкент қ.
v.prezident78@mail.ru

Педагогикалық еңбектерде бастауыш сынып оқушыларының ізденушілік қабілеті оқу мақсаты бойынша алға қойылған белгісіз шешімді іздеу барысында жүзеге асырылатын, оның нәтижесінде мұғалім мен оқушының бірлескен шығармашылық қабілеті жүзеге асатын әрекет ретінде түсіндірілген. Мұғалім бұл жағдайда ізденушілік қабілеттің формалары мен жағдайын ұйымдастырушының рөлін атқарады. Оқу мақсаты бойынша туындаған мәселені шешуде оқушылардың жай ғана шешім қабылдап қоюы жеткіліксіз, оны жүзеге асыру барысында қол жеткізілген нәтиже біреуге пайда тигізерлік болуы қажет. Осы тұрғыдан алғанда, оқушыда ізденушілік қабілетін игеруге үздіксіз жетелеп отыратын мотивация қалыптастыру мәселесінің өзектілігі арта түседі. Мотивация қалыптастырудың тиімді құралы- жаңа педагогикалық технологиялар. Соның ішінде ақпараттық технологияның әлеуеті мол.

Аталған мәселе қарастырылған психологиялық, педагогикалық, жекелеген пәндер әдістемесі бойынша отандық, жақын және алыс шетелдік ғалымдардың еңбектерін талдау барысында бастауыш сынып оқушыларының ізденушілік қабілетін қалыптастыру және ақпараттық технологияларды қолдану мәселелерінің түйіскен бір нүктеде емес, әрқайсысы өзіндік бір бағытта қарастырылған.

Ізденушілік – ғылыми дүниетанымның әдіснамалық негіздерін анықтаумен байланысты практикалық жүзеге асуға бағытталған ғылыми нәтижелер алынатын қабілет.

Оқушыларды сабақта және сабақтан тыс уақытта біртіндеп ізденушілік қабілетін тарту мотивациялық-қажеттілік, когнитивтік, іс- әрекеттік-практикалық компоненттерді қамтитын оқушының дайындық деңгейлеріне байланысты болады. Дайындық деңгейін анықтап, соған қарай ұйымдастырылған мұғалімнің дамыту жұмыстары жоғары дәрежеге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Мотивациялық-қажеттілік компонент оқушының әлемге, адамдарға, қабілет,өзіне, өз қабілеттеріне,оны дамытуға деген мотивациялық-құндылық және эмоционалдық-еріктік қатынастары жүйесін ұсынады. Ізденушілік қабілеттің шынайы мазмұнын түсіну үшін және оған деген мотивациясы қалыптасуы үшін арнайы ұйымдастырылған оқу-танымдық әдістердің әртүрлілігі оқушылардың сезімдеріне әсер ететіні белгілі. Саналы түрде меңгерілген ізденушілік әдістер арқылы оқушы ізденушілік тұғырға сенімді орналаса алады. Оқу тапсырмасын тереңдей талдау және жаңа білім алу жолында оқушы сыни талдау жасау, ізденушілік нысанын тұлғалық-мағыналық іріктеумен құрылымдау жұмыстарын орындайды. Мұғалім ұсынған ізденушілік тапсырмалар оқушыны мотивациялық ортаның өзгеруіне әкелетін шешімді таңдау жағдаятына байланысты болып келеді. Ал мұның өзі оқушының дербес ізденіс жұмыс түрін орындауға ұмтылысын күшейте түседі. Оқушының ізденушілігі - әрекетін ұйымдастыру, яғни жүйелеу, жалпылау, игерген біліміне әлемдік сипат беру, оларды толықтыру, басқа білім беру салаларымен кіріктіру

когнитивті компонентті қалыптастырады және алынған білімінің маңыздылығын және қолданысқа ие екендігін көрсетеді. Когнитивтік компонент оқушы санасындағы әлемді бейнелейтін, танымдық және практикалық қабілетін диалектикалық қатынаспен қаруландыратын табиғат, қоғам, ойлау, техника, қабілетін тәсілдері жайлы білімдер жүйесін қамтиды. Білім беру мазмұны оқушыларды ізденушілік қабілетін дайындығын қалыптастыруға бағдарланған, проблемалық принципті қанағаттандыратын әлемдік сипаттағы тақырыпқа, көпфункционалды, танымдық әрекеттің әмбебап тәсілдеріне бағытталған. Оқушының ізденушілік қабілетіне дайындығының іс- әрекеттік-практикалық компоненті, шығармашылық тәжірибесі (репродуктивті, өнімді және эвристикалық типтегі ойлау операциялары негізінде) жүйе құраушы сапа ретінде қарастырылады. Ол мәселені шешу, шындықты шығармашылықпен түрлендіруге қарқынды дайындығын қамтамасыз етеді. Қабілетін -практикалық компонент ізденушілік, стандартты емес, шығармашылық тапсырмаларды шешу дағдыларын өңдеуден көрінеді. Оқушылардың негізгі қабілетін түрлері анықталады, мүмкін болатын білім беру өнімі белгіленеді, шешімді табудың эвристикалық әдістері айқындалады. Ізденушілік қабілетін қалыптастыру барысында жеке тұлға логикалық біртұтас жоспар құрады. Егер бұл жоспар толық аяқталмаса, ол тұлғаның ізденушілік мотивациясының төмен деңгейде екенін көрсетеді. Егер белгілеген жоспарды орындауға ұмтылса, онда қабілеттің нәтижесінде алынатын ізденушілік өнімінің моделі жобаланады. Жобаланған модель ізденушілік қабілеттің табысты болуына мүмкіндік береді.

Бастауыш сынып оқушысының ізденушілік - әрекеті ізденушілік мәселесін түсініп, мұғалімнің нұсқауына сәйкес әрекет ете алуынан көрінеді. Оқушының мәселенің шешімін табуға ұмтылысы ізденушілік белсенділікті, ізденімпаздықты тудырады. Ізденушілік жұмыстың басты міндеттерінің бірі – ақпараттық технологиялар негізінде бастауыш сынып оқушыларының ізденушілік қабілет мотивациясын қалыптастырудың құрылымдық-мазмұндық моделін құру.

Модель – зерттелуге тиісті құбылыстардың, яғни заттардың, үдерістердің, жағдаяттардың жобадағы бейнесі болғандықтан, иллюстрациялық, таратушылық, түсіндірмелік және болжаушылық қызметтер атқарады. Педагогикада «модель» қоршаған дүние туралы білімнің қолайлы түрі, яғни арнайы мақсаттар үшін жасалған объектілердің ақпараттық балама түрі. «Модель – материалдық нысан түрінде құрылымды имитациялайтын программа күйінде құрастырылады да, қарастырылатын нысанның жұмыс жасауын ізденушілік үшін қолданады. Модельге қойылатын негізгі талап – оның қасиеттерінің негізгі нысанға сәйкес келуі, яғни барабарлығы». Ақпараттық технологиялар негізінде бастауыш сынып оқушыларының ізденушілік қабілетін қалыптастырудың құрылымдық-мазмұндық моделін құру үшін «қалыптасу» ұғымының мәнін ашып қажет. Т.А. Ильинаның пікірінше, қалыптасу – адамның арнайы тәрбиелік ықпалдар арқылы өмірлік әрекет ету үдерісіндегі дамуының айрықша формасы. Тұлғаның ізденушілік қабілетінің қалыптасу үдерісі оның ізденушілік мүмкіндіктерімен айқында лады. Жекелей алғанда, оның талдау жасау және жинақтау білігі, дәлелдер келтіру және оны теріске шығара алуы, білімін негіздеуі, мақсат қоюы және міндеттерді шешу жолын іздеуі, болжам құруы және оны тексеруі, сондай-ақ нақты ізденулер әдіснамасын білуі. Аталған ізденушілік мүмкіндіктер оқушының бойынан байқалса, онда оқушының ізденушілік қабілетінің қалыптасу үдерісі жүзеге асуда екенін түсінуге болады. Ақпараттық технологиялар негізінде бастауыш сынып оқушыларының ізденушілік қабілетін қалыптастырудың құрылымдық- мазмұндық моделінің мақсаты қоғамның бүгінгі ізденушілік білігі қалыптасқан, жан- жақты және үйлесімді дамыған тұлға қалыптастыру талабына, сыныпта ақпараттық технология құралдарының қолданылуына талдау жасай отырып, жаңалауды қажет етуіне байланысты.

Ізденушілік тақырыбы аясында сүйенген нормативтік құжаттар, бастауыш оқу үдерісіндегі құжаттар мен құралдар модельдің мазмұнын құрауда негіз болды. Аталған мақсатқа қол жеткізу үшін педагогикалық әдіснама категориялары – тұғырлар мен ұстанымдар белгіленіп, оларды ізденушілік қабілетін қалыптастыру үдерісінің өне бойында

басшылыққа алу талап етіледі. Бастауыш білім беруде оқушылардың ізденушілік қабілетін қалыптастыру жүйесіндегі құзыреттілік тұғыр – оқу мақсаты ретінде оқушының арнайы немесе түйінді құзыреттіліктері алдыңғы орынға шығарылатын білім беру үдерісінің моделі. Бұл аспект тұрғысынан келгенде оқушылардың ізденушілік қабілетін қалыптастырудың танымдық, білімділік, ғылыми-практикалық әрекеттің ерекше түрі ретінде өзекті екені айқындала түседі. Құзыреттілік тұғырдың маңызы – ол практикалық, ізденушілік, кәсіби бағдарлы жүйе. Бұл құзыреттілік шеңберінде ізденушілік қабілетін жүзеге асыру нәтижесінде оқушы қандай да бір бағдарлы білім көлемін игереді, оны жүзеге асырудың жолдарын, формалары мен оларды қолдану құзіретіне ие болады. Ақпараттық технологияларды бастауыш сынып оқушыларының ізденушілік қабілетін қалыптастырудың сенімді де тиімді заманауи құралы деп ізденушілік жұмысымыздың нысаны ретінде, осы бағытта қажетті әдістемелік жүйе құраудың дидактикалық ұстанымдарын жүйеленді. Қарастырылған ұстанымдар оқушы мен мұғалімнің ізденушілік жүргізу барысындағы өзара әрекетін тәжірибеде ыңғайлы да тиімді жүзеге асыруда сенімді жолбасшы, дидактикалық тірек болады. Бастауыш сынып оқушыларының ізденушілік қабілетін қалыптастырудың құрылымдық-мазмұндық моделі бойынша мақсатқа жету төмендегідей мотивациялық-қажеттілік, когнитивтік және қабілеттік компоненттерден тұрады. Жоғарыда аталған компоненттер сипаттамалары мен өлшемдері жайлы түсінік берілді.

Сондай-ақ бұл модель бойынша мақсатқа жету құралы ретінде ақпараттық технологиялар белгіленген. Оның ішінде бастауыш сынып оқушыларының ізденушілік қабілетін қалыптастыру үшін мүмкіндігі мол, ақпараттық технологияның бастауыш сынып оқушыларына лайық ресурстарын қамтыған жаңартылған білім мазмұны бойынша жалпы білім беретін мектептің 3-сыныбына оқу пәні ретінде енгізілген «Ақпараттық технология» пәнінен әзірленген оқу-әдістемелік кешен болып табылады. Сондай-ақ толыққанды нәтиже алу мақсатында бастауыш сынып мұғалімдеріне тренингтер мен болашақ бастауыш сынып мұғалімдеріне арнайы курс жүргізу жоспарланған.

Ақпараттық технологиялар негізінде бастауыш сынып оқушыларының ізденушілік қабілетінің қалыптасуының үш мүмкін деңгейі белгіленді және олардың көрсеткіштері жоғарыда атап өтілді.

Ақпараттық технологиялар негізінде бастауыш сынып оқушыларының ізденушілік қабілетін қалыптастырудың құрылымдық-мазмұндық моделін түсіндіруге бағытталған бөлімшені тұтастай қорытындыласақ, бастауыш сынып оқушыларының ізденушілік қабілетін ұйымдастыруда басшылыққа алынатын психологиялық, педагогикалық ізденушілер, педагогикалық тұғырлар, ұстанымдар мен ақпараттық технологияларды бастауыш сынып оқушыларының ізденушілік қабілетін қалыптастыру құралы ретінде қолдану жолдары жинақталды. Алынған нәтижелер бастауыш сынып оқушыларының ізденушілік қабілетін қалыптастырудың моделін жасауға тірек қалады.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 1 наурыздағы, №205 Жарлығы. 2. Қазақстан Республикасы жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. Жалпы бастауыш білім. – Алматы, 2008.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М., 1977. – 304 с.
4. Поддьяков А.Н. Методологическая основа изучения и развития исследовательской деятельности // Исследовательская работа школьников. –2005. – №4. – С.39-47.
5. Савенков А.И. Психологические основы исследовательского обучения школьников // Физика: проблемы преподавания. – 2007. – № 3. - С.14–24.
6. Таубаева Ш.Т. Научные основы формирования исследовательской культуры учителя общеобразовательных школ. – Астана, 2001. – 409 с.

7. Әбілқасымова А.Е. Оқушылардың танымдық ізденімпаздығын қалыптастыру / Монография. – Алматы: Білім, 1994. – 190 б.
8. Жексенбаева Ү.Б. Оқушыларды ізденушілік жұмыстарына баулу. Әдістемелік құрал. – Алматы, 2005.

СЫН ТҮРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ БАҒДАРЛАМАСЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ САБАҚҚА ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТАРЫН АРТТЫРАДЫ

Сарсекенова А.Ж., Анапьяева С.А.
Tashenev University, Шымкент қ.
аға оқытушы
Педагогика және бастауышты
әдістемесі» кафедрасы

Резюме: *Использование стратегий критического мышления может повысить интерес учащихся к учебе. В результате студенты смогут учиться творчески, повысить мотивацию к своим занятиям, полностью исследовать заданную тему, развить способность слушать мнения друг друга и открыто выражать свои мысли. В дополнение к обеспечению качественного образования по стратегиям критического мышления, культивирование духовной морали в будущем может найти путь к сердцу каждого студента, обогатить их внутренние чувства и расширить их познавательное поле.*

Summari: *Using critical thinking strategies can increase students' interest in their studies. As a result, students will be able to learn creatively, enhance motivation in their studies, fully explore the assigned topic, develop the ability to listen to each other's opinions, and openly express their thoughts. In addition to providing quality education on critical thinking strategies, fostering spiritual morality in the future can find a way to each student's heart, enrich their inner senses, and expand their cognitive field.*

Қазақстан Республикасының 2011-2020 жылдарға арналған білім беруді дамыту бағдарламасында: «Білімді дамытуда негізгі инновацияны енгізу, білім беру мен ақпараттық технологияларды жетілдіру болып табылады». –деп атап көрсетілген.

Сабаққа берілетін оқу материалдарын оқушыларға жеткізу үшін әр түрлі инновациялық оқыту әдістерін қолдануға болады. Мұғалімнің ауызша баяндауы, сұрақтарды анық және түсінікті, проблемалы ситуация тудыратын етіп қоюы, баяндалатын материалдардың ең маңызды жерлерін анықтап беруі, мұғалім өзінің сөзін көрнекі бейнелермен байланыстыруы, хабарлаудың жүйелі және дәлелді болуы қажет. Мұғалімнің сөзі әсерлі, тартымды, сенімді сонымен қатар дауыс ырғағы мен мимикасы мәнерлі және бай болғаны және сабақта инновациялық технологияларды тиімді пайдалана білуі керек..

Технология – бұл өнер, шеберлік, ептілік, өңдеу тәсілдерінің жиынтығы, қалыпты өзгерту (В.М.Шепель)

- Оқыту технологиясы - дидактикалық жүйесінің құрамдас бөлігі (М.Чашанов).

- Педагогикалық технология - әлеуметтендіру мен оқытудың түрлерін, әдістерін, құралдарын, тәсілдерін үйлестіретін, тәрбиелеу амлдарын анықтай – тын психо-педагогикалық құрылымдардың жиынтығы: ол педагогикалық барыстың құралы болып табылады (Б.Т.Лихачев)

- Педагогикалық технология - оқу процесін іске асырудың мағыналы технологиясы (В.П.Беспалко).

-Педагогикалық технология – оқытудың жоспарлы нәтижесі процесін суреттеу (И.П.Волков, В.Ф.Шаталов).

-Педагогикалық технология – оқушы мен мұғалімнің толық жабдықталған шарттарын қамтамасыз ететін оқу процесін жобалау, ұйымдастыру және өткізу, сондай-ақ бірлескен педагогикалық іс-қимылдарының жан-жақты ойластырылған моделі (В.М.Монахов).

-Педагогикалық технология – педагогикалық мақсатқа жету үшін қолданылатын барлық жеке тұлғалық, құралдық, әдістемелік тәсілдерінің жүйелі жиынтығы мен ретінде жұмыс істеу (М.В.Кларин).

- Педагогикалық технология-алдыңғы авторлардың барлық анықтама-ларының мағынасын бойына сіңірген мағыналы қортындысы (Г.К.Селевко).

Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасын іске асыруға болады. Нәтижесінде оқушыларды толық сабаққа қатыстырып, олардың әрқайсысының деңгейін анықтай алады. Сын тұрғысынан ойлау бағдарламасы қызығушылықтан бастап тақырыпқа болжам жасап, мақсатты сұрақ беріп жауап алуға, мазмұнды толық түсінуге жағдай туғызады.

Мысалы, бұл бағдарламаны сабақта қолдану барысында:

еркін ойлауға мүмкіндік береді;

ақыл – ойын дамытады;

шығармашылық белсенділігі артады;

тіл байлығын жетілдіреді;

жан – жақты ізденеді;

өз ойын жеткізеді;

ұжымдық іс - әрекеті тәрбиеленеді.

«Педагогикалық технология» түсінігі үш түрлі құбылыс ретінде ұсынылады:

- ғылыми;

- іс-жүргізу,суреттеу;

- ықпалды іс жүргізу.

Оқытудың жаңа инновациялық технологиялары мұғалімнің алдына төмендегі дей міндеттерді қояды:

- педагогикалық қызметтің өзекті мәселесін білу;

- оқу бағдарламасының түрлендірген нұсқауларын құрастыру;

- оқу модулін құрастыру;

- оқу жобаларының мазмұнын анықтау, әр оқушыға арналған тапсырмалар құрастыру;

- оқушылардың жаңа материалдарды меңгеруі бойынша деңгейленген жаттығулар жүйесін жасау;

- оқу-әрекеттерінің материалдарын іріктеп ала білу.

Барлық жаңа технологияның алдымен мұғалімге қоятын мақсаты - оқушының жеке басының дара және дербес ерекшеліктерін ескеріп, олардың өзбегінше ізденуін арттырып, шығармашылықтарын қалыптастыру. «Ізденсе, талаптанса қолдан жасалмайтын шарт жоқ. Құнттамаған ізденбеген, соңына түспеген адамның жұмысы еш уақытта берекелі болмайды». Ж. Аймауытов.

Сын тұрғысынан ойлау – ашық қоғам негізі. Ол – өз алдына сұрақтар қойып және оларға жауап іздеу, әр мәселеге байланысты өз пікірін айтып, оны дәлел- дей алу, сонымен қатар басқалардың пікірлерін дәлірек қарастыруды және сол дәлелдемелердің қисынын зерттеу дегенді білдіреді. Бұл оқыту «қарапайымнан күрделіге» деп аталады.

Сабақтың құрылымы: 1.Қызығушылықты ояту: Бұл кезеңде оқушының тақырып туралы не білетіндігі анықталады, белсенділігін арттырады, оқушылар ды сабаққа психологиялық тұрғыдан дайындай отырып, қызығушылықтарын ояту стратегияларының бірін қолданып, қызықты сұрақтар қою арқылы оқушыларды жаңа сабаққа тарту. Бұл қызығушылықты ояту кезеңі - «жаңа білімге көпір салу». Бұл сәт «Бүгінгі біздің өтетін тақырыбымыз» деп дайын дүниені айтып беруден алыстатады. Орнына, білетін білімді еске түсіре отырып, жаңа білімге көпір салу болып табылады.

2. Мағынаны ашу: Оқушы жаңа ақпаратты бұрынғы білімімен ұштастыра түседі. Бұл кезеңді іске асыру үшін бірнеше тәсілдер бар. Олар: болжау кестесі, ойлан, жұптас, ортаға сал, сұрақ қоя білу, өзара оқыту т. б. Осы әдіс - тәсілдерді қолдану кезеңді ең тамаша кезеңге, яғни оқушының өздігінен білім алу, өзін - өзі өзектілендіру, танымдық қабілеттерінің даму, шығармашылық іс – әреке тінің ояну, бір сөзбен айтқанда, өзіндік еңбек ету кезеңіне айналдырады.

3. Ой толғаныс: Оқуды қорытындылау. Оқушылар өз ойлары мен байқаған ақпараттарды өз сөздерімен айта біліп, өзара алмасады. Оқушы алған білімін пайдалана отырып шешім қабылдайды, топпен бөлініп берілген тапсырмалары болса, өздері дәлелдейді, көрсетеді, бағалайды немесе «Эссе жазу, бес жол өлең», т. б. стратегияларды қолданып қорытындылайды.

Сын тұрғысынан оқыту бағдарламасы стратегиялардан тұрады. Сабақта пайдаланатын стратегиялар түрі:

1. Негізгі ойды суреттеу. Венн диаграммасы
2. Топтастыру. Кубизм
3. Бес жол өлең. Бағытталған оқу
4. Эссе жазу. Кідіріспен оқу
5. Болжам кестесі. Үйірмеге қатысу
6. Галереяға саяхат. Жол қалдырып жазу
7. РАФТ. Қос жазба күнделік
8. Блум жүйесі. Авторға сұрақ қою
9. ЖИГСО. Үш қадамды сұхбат
10. ЖИГСО. Әлемді шарлау
11. Қазымыр оқушы. Ой қозғау
12. Автор орындығы. Оқиға желісі
13. Инсерт

Аталған стратегияларды пайдалана отырып мен көп жетістіктерге жеттім. Ең бастысы – оқушылардың сабаққа деген қызығушылығы артып, олардың бір - бірімен пікір таластырып ашық сөйлеу, еркін сөйлеу дағдылары қалыптаса бастады. Өздеріне сенімсіздік білдіріп, бұйығы отыратын оқушылар өз ойларын аз да болса жүйелеп, еркін айта бастады. Бұрын шығарма, мазмұндама жұмыс тарында оқушылар өз ойын білдіруге, әңгіме құрауда көптеген қиындықтарға кездесетін. Қазір күнде өтілген әңгімеден соң оқушылар ой - толғанысын жасап, өз ойын жазбаша білдіреді, кейде мәтіндегі ойға байланысты мақал да кірістіріп жазады.

СТО технологиясының басты міндеті – оқушылардың сын тұрғысынан ойлау қабілеттерін дамыту, оқу үрдісінде қолдану, қызығушылығын ояту. Ал сын тұрғысынан ойлау технологиясының тиімділігі – біріккен іс-әрекетті ұйымдастыру, оқушылардың сын тұрғысынан ойлау мен жазу дағдыларын қалыптастыру.

Сын тұрғысынан ойлау:

- шыңдалған ойлау, кез келген даму деңгейіне байланысты мәселелерге сыни көзбен қарау;

- күрделі мәселерді шешуге, аса маңызды, жауапты шешімдер қабылдауға сыни көзбен қарау;

үйрету мен үйрену бірлігінен, үйренудің сеніміне негізделген құрылым.

Сонымен «сын тұрғысынан ойлау» кез келген мазмұнды сынау емес, оны жан-жақты терең зерттеу, бақылау, талдау жасау үрдісі, яғни оқушылардың оқу мәселелерін шешу барысында меңгерілген жаңа білімдерді өздігінен табуы.

Сын тұрғысынан ойлау – үздіксіз түрде жүзеге асырылатын үрдіс. Білімді сыни тұрғыдан ойлау арқылы мемлекеттік стандарт деңгейінде игеруге қол жеткізу. Б. Шаушенова «Ізденіс» атты журналда RWST СТО – бұл: Негізгіні көрсету, еркін тыңдау, өзара түсіністік, топпен талқылау, ізденіс, өзіндік жұмыс, жеке пікір, тақырыпты жеке меңгеру, соңғы нәтиже деген тоқтамға келген.

Мұғалім стратегияны, оны пайдалану ретін білмейінше, сабақты жүргізу мүмкін емес. Сабақта стратегияларды орынды пайдалану, дұрыс жүзеге асыру мұғалімнің шеберлігін танытады. Стратегияларды білу және оны қолдану дегеніміздің өзі бір басқа. Сондықтан мұғалім ең алдымен жаңа технология лардың стратегияларын мұқият зерттеп, талқыға салуы керек. Ол дегеніміз не? Қандай стратегиялар бар, олар қалай қолданылады, сабақтың қай жерінде қолданылады, қалай қолдану тиімді, қай стратегияның пайдасы мол. Осы сауалдарға толық жауап бергенде ғана, оны тәжірибемен ұштастыруға болады. Кез келген мұғалім оқу-тәрбие үрдісінде оқытудың сын тұрғысынан ойлау технологиясын пайдаланудың педагогикалық шарттарын білуі керек:

- «сын тұрғысынан ойлау» технологиясының стратегиялары туралы білім;
- стратегияның қажеттілігі;
- «сын тұрғысынан ойлау» технологиясының стратегияларын меңгеру;
- пайдалану және білім беруді ұйымдастыру формалары;
- тәжірибе алмасу;
- стратегияның тиімді жолдарын қарастыру;
- стратегияның нәтижесінің болуы;
- жаңалықтың өмір сүру сатыларын меңгеру.

Оқытудың нәтижелі болуы оны ұйымдастыру әдістеріне және бастама- шылдыққа жаңа педагогикалық инновациялық әдістемелікке байланысты. Өйткені, ХХІ ғасырдағы технологиялардың соншалық жылдам қарқынды дамуы адамзат өмірінде болып көрмеген шапшаңдықты талап етеді.

Қазақстанның бұрынғы жүйеден нарықтық экономикалық жүйеге көшуі, қоғамдық құрылыстың күрт өзгеруі білім беруді уақыт талабына сай үйлесімді құрып, оның әлемдік деңгейдегі мәжеге сәйкестікте оқытудың екі бағдарда өріс алуы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Раджерс Э. Инновация туралы түсінік. — //Қазақстан мектебі, №4, 2006.
2. Қабдықайыров Қ. Инновациялық технологияларды диагностикалау. – А., 2004
3. Көшімбетова С. Инновациялық технологияны білім сапасын көтеруде пайдалану мүмкіндіктері. – А.: Білім, 2008;
4. Өтемісова Ж. Сын тұрғысынан ойлау әдістері Тәрбие құралы. - 2009. - № 4. .
5. А.Ж.Сарсекенова «Қоршаған ортаны оқыту әдістемесі» Алматы. Отан баспасы, 2022 ж.
6. Нағымжанова Қ. Инновациялық технологияның құрылымы. – А.:Өркен, 2007

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚҚА БАУЛЫП, ПӘНГЕ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Сарсекенова А.Ж. ,
Сұлтан Ұ. ПИК 20-5к1
Tashenev University, Шымкент қ.
аға оқытушы
Педагогика және бастауышты
әдістемесі» кафедрасы

Резюме: В современной сфере образования задача учителя - воспитывать образованное, инновационное, конкурентоспособное, сообразительное, сознательное поколение, приобщая учащихся к творчеству. Творчество является источником всего бытия, движения, развития, т. е. всего живого. В настоящее время все названия профессий требуют склонности, ловкости, ловкости, особой мыслительной деятельности, большой творческой способности, способности

не только быстро адаптироваться к различным ситуациям, которые окружают себя, но и творчески отклонять их в нужном направлении. Творческий процесс имеет три стадии:

- Первая ступень-умение чувствовать новое, новое, творческое мышление, познавательный интерес.
- Вторая ступень-интуиция, творческое воображение, умение чувствовать красоту, беглость речи, смелость.
- Третья стадия самокритики, доведение начатого дела до конца, умение предлагать доказательные доказательства, находить его формы

Summari: In the modern field of education, the task of a teacher is to educate an educated, innovative, competitive, smart, conscious generation, introducing students to creativity. Creativity is the source of all being, movement, development, i.e. all living things. Currently, all the names of professions require aptitude, dexterity, dexterity, special mental activity, great creative ability, the ability not only to quickly adapt to various situations that surround themselves, but also to creatively deflect them in the right direction. The creative process has three stages:

- The first stage is the ability to feel new, new, creative thinking, cognitive interest.
- The second stage is intuition, creative imagination, the ability to feel beauty, fluency of speech, courage.
- The third stage of self-criticism, bringing the case started to the end, the ability to offer evidence, to find its forms

Қазіргі білім беру саласында мұғалімнің міндеті- оқушыларды шығармашылыққа баули отырып білімді, жаңашыл, бәсекеге қабілетті, ұшқыр ойлы, саналы ұрпақ тәрбиелеу. Шығармашылық бүкіл болмыстың, қозғалыстың, дамудың яғни бүкіл тіршілік көзі. Мектептегі үздік бітірген мыңдаған оқушының өмірмен бетпе-бет келгенде икемсіз, дәрменсіз болып шығатын кездері аз болмайды. Сондықтан оқушының шығармашылық мүмкіндігін ашуды, оған бағыт-бағдар берудің қыр-сырын, оқыту жүйесіндегі мәнін, орнын, заңдылықтарын, жолдарын сөз етпекпіз. Шығармашылықтың түрлері өте көп. Қазіргі таңда мамандық атаулының барлығы бейімділікті, ептілікті, шапшаңдықты, ерекше ой қызметін, мол шығармашылық мүмкіндікті, өзін-өзі қоршаған түрлі жағдайларға тез икемделіп қоймай, оларды керекті бағытына шығармашылықпен бұра білу қабілеттілігін қажет етеді. Ендеше, ертеңгі күні қазақ мектебін бітірген жас ұлан қоғам алдында дәрменсіздік көрсетпеу үшін мамандықтың кез-келген саласына қажетті білік пен білім дағдысын мектептен алып шығуы қажет, білімнің негізі бастауыштан қаланады. Шығармашылық үрдістің үш сатысы бар:

- Бірінші сатысы жаңаны, өзгеше тың дүниені сезе білу, шығармашылық ой талдауға бейімділік, танымдық қызығушылық.
- Екінші сатысы интуиция, шығармашылық қиял, әдемілікті сезіне білу, сөз ұшқырлығы, батылдық.
- Үшінші сатысы өзіндік сын, бастаған ісін аяғына дейін жеткізу, дәлелдеме дәйектемелер ұсына білу, оның формаларын табу. Міне осыған байланысты қазіргі таңда ғалымдар мен психологтар мұғалімдерге баланың білімін ғана көтеріп қоймай жеке шығармашылыққа баулуға өзек болардай өзіндік ерекше қабілет, бейімділік қалыптастыру керек:
  - төменгі сынып оқушылары небір дүниені қиялында қиыстыра алғанымен олардың қиялы тұрақтап, бір образды сюжетті ұстап тұра алмайды, алдын ала ой, идея, мақсат тумайды. Ой-қиялы тұрақсыз болғандықтан, оны әрбір тапсырма міндет төңірегінде тұрақтандыру өте қиын. Мұғалімнің міндеті баланың қиялын, ойын белгілі мақсатқа бағыттап білу үшін интербелсенді әдістерді қолдану. Сонда ғана керемет образ тууы мүмкін;
  - төменгі сынып оқушылары шығармашылыққа өте белсенділік көрсеткенмен, оны тек ойын ретінде қабылдайды. Сондықтан әдеби жаттығу, тапсырмалар ойын үлгісінде берілуі керек;

- төменгі сынып оқушылары бастаған ісін аяғына дейін жеткізуге шыдамсыз. сондықтан педагог міндеті баланы үздік создық фантазия элементтерін емес, көлемі шағын, мазмұны жеңіл болса да, тұтас композициялық туынды әкелуге жетектеу;

- төменгі сынып оқушыларында өзіндік сын мүлдем жоқтың қасы. Олар үлкендік сын ой пікіріне қатты сүйенеді. Міне осы жағдай ситуацияларда педагогтік көреген көз бен қабілет керек.

Оқушының қателескен жерін дәл тауып айта білуі және осыған оқушының көзін жеткізе білуі керек. Осы орайда шығармашылыққа баулудың, өзіндік іс-әрекетін ұйымдастыруда сыннан өткен мынадай түрлерін алуға болады:

- тақырыпты мазмұнына сай жинақтау;
- белгілі бір тақырыпта пікір талас тудыру;
- сөзжұмбақ құрау, шешу;
- шығарма, шағын әңгіме, мәтін құрау;
- әңгіменің ұқсастығы мен айырмашылығын салыстыру, бөліктерге бөлгізу, тақырып қойғызу;

- қиялдау арқылы суретін салдыру, рөлге бөліп оқыту;
- ұнатқан кейіпкеріне мазмұнына кері әңгіме құрату;
- мазмұндама түрлерін жазу;
- адасқан сөзді орнына қойдыру.

Еліміздің білім саласында оқушыларға сапалы білім беру үшін оқытудың жаңа технологияларының бірнеше түрлері қолданылуда.

Ұстаздардың шығармашылығын, іскерлігін жетілдіру мақсатында ұйымдастырылған шығармашылық топтар бар. Олар:

1. Вариативті (стандарттан тыс жұмыс істейтін мұғалімдер);
2. Тұрақты күнтізбелік жоспармен жан-жақты жұмыс істейтін мұғалімдер;
3. Репродуктивті (кітаптағы білімді қайталау);
4. Проблемамен (зерттеу мақсаты);
5. Инновация (жаңашылдық).

Алдағы уақытта әріптестеріме Ұлы Абай атамыздың «Ақырын жүріп анық бас, еңбегің кетпес заяға» - деген өсиетін айтқым келеді. Жаңа технологиялардың басты міндеті – оқушының оқу-танымдық әрекетін жандандыра отырып, алға қойған мақсатқа толықтай жету болып табылса, педагогикалық технология кәсіптік қызметтің ерекше түрі болып есептеледі. Оқытудың жаңа технологияларын меңгеру мұғалімнен орасан зор іскерлік пен шығармашылыққа негізделген ізденістерді қажет етеді. Осындай мақсат көздеген жүйелі ізденістер мұғалімнің жаңа технологияны меңгеріп, инновациялық жетілуіне әкеледі. Жаңа технологиялармен жұмыс істеу үшін төмендегідей алғышарттар қажет:

- Оқу үрдісін интенсификациялауды жаппай қолға алу;
- Оқушылардың сабақтастылығын болдырмау шараларын кешенді түрде қарастыру;
- Оның ғылыми-әдістемелік, оқыту-әдістемелік, ұйымдастырушылық себептеріне үнемі талдау жасап, назарда ұстау;

- Оқулықтардың мазмұнын зерттеп, талдау;
- Пәндік білім стандартымен жете танысу;
- Оқу үрдісін ізгілендіру мен демократияландыруды үнемі басшылыққа алу.
- Жаңа технологияның педагогикалық негізгі қағидалары балаға ізгілік тұрғысынан қарау;
- Оқыту мен тәрбиенің бірлігі;
- Баланың танымдық күшін қалыптастыру және дамыту;
- Баланың өз бетімен әрекеттену әдістерін меңгерту;
- Баланың танымдық және шығармашылық икемділігін дамыту;
- Әр оқушыны оның қабілеті мен мүмкіндік деңгейіне орай оқыту;
- Барлық оқушылардың дамуы үшін жүйелі жұмыс істеу; Оқу үрдісін оқушының сезінуі.

Қазіргі білім саласының алдына қойылған талаптар – оқушыларға білімді тереңдетіп беру.

Мұны кейінгі жылдары шыққан оқулықтарда көруге болады. Мұндай жағдайда мұғалімнің алдында үлкен мәселе: оқушыны қалай шаршатпай, енжарлыққа салдырмай терең білім беруге болады. Осы тұрғыдан алып қарағанда оқыту үрдісінде ойын әдісін қолдану – бұл проблеманы шешудің бірден-бір жолы. Бастауыш сыныптардағы пәндерді ойын әдісімен өту жұмыстары оқытудың мынадай бірнеше маңызды мәселелерін шешеді:

Ойын – күрделі философиялық, психологиялық, педагогикалық ұғым. Философия адам мәселесін зерттегендіктен, бұл жерде адамның санасы мен ойын арасындағы қарым-қатынас жайы тыс қалмайды. Грек ойшылы Платон ойын теориясын қалыптастырушы ретінде назарға алынады. Оның пікірінше, ойын – әрі жоғары ақыл, рахаттану, қызық және теңдесі жоқ жоғары құбылыс.

Қазіргі күнде ойынды философиялық тұрғыдан ұғындыруда мынадай теориялар қалыптасқан: Ойын – мәңгілікке ұштасатын құбылыс. (Платон) Ойын – артық күштен арылу жолы. (Ж.Шиллер) Ойын балаларды ересек өмірге дайындайды. (К.Гросс) С.Л.Рубинштейн, Д.Б.Эльконин, Б.Г.Ананьев, А.Н. Леонтьев секілді ғалымдар ат салысты. С.Л.Рубинштейннің пікірінше, ойын негізінде адамның барлық психикалық қабілеттері қалыптасады, баланы ересек өмірге дайындайды. Ойын арқылы бала қоршаған ортамен қарым-қатынас жасайды.

Психологиялық тұрғыдан ойын:

- а) Әлеуметтік тұрғыдан ойлауды қалыптастырады;
- ә) Танымдық мотивтің дамуына әкеледі;
- б) Іс-әрекеттің бір түрі ретінде оқу және еңбекпен қатар тұрады;
- в) Логикалық ойлаудан эвристикалық ойлауға үйретеді.

Көптеген педагогикалық іс-тәжіриберде ойынды әдіс деп қарастырылады. Себебі әдіс секілді ойын кезінде оқушы мен оқытушының арасындағы байланыс туындап оқыту процесінде практиканы емес, стратегияны анықтайды. Ойынды іштей жөндей отырып, оның мынадай элементтерінің өзара тығыз байланыста болатынын атап көрсетуге болады.

Ойын элементтері ойынның біртұтас құрылысын береді. Ойын құрылысында алдымен оқытудың мақсаты тұрады. Менің сабақ берудегі негізгі мақсатым – әр оқушыны топқа бөліп, әрқайсысының өз мүмкіндіктерін толық пайдалана отырып, білімдерін көрсетуге толық мүмкіндік беру. Сабақта қолданылған оқытудың жаңа технологияларын оқушылардың білім сапасын арттыруға, пәнге деген қызығушылығын, сонымен бірге әр жеткіншектің іскерлігін, іздемпаздығын, байқау қабілетін жетілдіруге баулу.

Оқу үрдісінде шығармашылық көңіл-күй туғызатын мұғалім мен оқушы арасындағы өзара сыйластыққа негізделген ізгілікті қарым-қатынас орнатуға тырысамын. Сондықтан оқушыға қысым көрсетпей, оларға деңгейлік тапсырмаларды таңдауына мүмкіндік беремін.

Ал ойын элементтері кез-келген оқушының қызығушылығын тудырады. Тіпті нашар оқитын оқушының өзі ойын арқылы берілген тапсырмаларды асқан қызығушылықпен, белсенділікпен орындайды. Оқушылардың қызығушылық-тарын туғызатын ойындардың бірі- дидактикалық ойындар.

Ойын элементтерін қолдана отырып мұғалім оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын, кері байланысына(рефлексия) зейінін арттыру мақсатында әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолданады.

Бастауыш сыныптардың дүниетану сабақтарында дидактикалық ойындар-ды жаңа тақырыпты түсіндіру барысында, қайталау, пысықтау, жаттығу сабақтарында да пайдалануға болады. Ойындар оқушылардың ой-өрісін дамытып, ойлау қабілетін арттырумен қатар, үйретілген, өтілген тақырыптарды саналы да берік меңгеруге үлкен әсер етеді. Ойын оқу пәндерінің мазмұнымен тығыз байланыста жүргізілгенде ғана дұрыс нәтижелер береді.

Ұлы педагог В.А.Сухомлинский «Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, шығарма сыз, ойсыз, толық мәндегі ақыл – ой тәрбиесі болмайды». «Ойын орасан зор жарық терезе, осы терезе арқылы баланың рухани дүниесіне қоршаған дүние туралы түсініктердің, ұғымдардың тасқыны келіп құяды. Ойын дегеніміз – құштарлық пен құмарлықтың, ынтаның отын жағатын ұшқын» деген.

Мұғалімнің басты міндеті:– оқушының өткізген күні немесе істеген жұмысы жайлы айтқысы, ойымен бөліскісі келетіндей психологиялық ахуал жасау.

Осындай ойын түрлерін сабақта қолдану арқылы бала бойында сапалы өзгерістерді тудыруға болады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Майлышева И. М. Оқыту үрдісінде оқушылардың шығармашылық қабілет терін дамытудың ерекшеліктері. Алматы: «Бастауыш мектеп» №12, 2008ж.

2. Қани Ж. Шығармашылыққа баулу. Алматы: «Бастауыш білім» №3, 2012

3. Ерубәева А. Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілетін қалыптастырудың негізгі бағыттары мен мүмкіндіктері. Алматы: №2, 2012ж.

4. Ордабаева И, Сеткереева Ф. Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту бағыты. Алматы: «Қазақстан мектебі» №8, 2012ж.

5. Қосаева А. С. Оқушылардың шығармашылық белсенділігін арттырудағы қолданылатын әдіс-тәсілдер. Алматы: «Бастауыш сыныпта оқыту әдістемесі» №3, 2012ж.

6. Сарсекенова А. Ж. «Қоршаған ортаны оқыту әдістемесі» А. «Отан» 2022 ж.

ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ БАЛАЛАРДЫ АНЫҚТАУ ЖӘНЕ АЛДЫН-АЛУ ЖОЛДАРЫ

Tashenev University, Шымкент қ.
Педагогика және бастауышты
әдістемесі» кафедрасы
Архабаева А. К. магистр,
аға оқытушы.
arhabaeva.ak@mail.ru.

Мырзабекова А. Л. магистрант, оқытушы.
aizat_01_02@mail.ru.

Ұсынылып отырған жұмыста девиантты мінез-құлықты балаларға анықтама берілді. Дәлелденген көрсеткіштер бойынша девиантты мінез-құлықты балалар анықталды. Ғалымдардың теорияларына сүйене отырып девиантты мінез-құлықты балалардың алдын-алу жолдары ұсынылды.

Кілттік сөздер: девиантты мінез-құлық, дискриминация, дифференциация.

В статье дается определение детям девиантного поведения. В данной работе были определены по показателям дети девиантного поведения. На основе теории ученых были рекомендованы способы профилактики детей девиантного поведения

Ключевые слова: девиантное поведение, дискриминация, дифференциация.

Abstract: The article provides definition of children with deviant behavior. In this work children of deviant behavior were determined by indicators. On the basis of the theory of scientists were recommended ways of prevention children with deviant behavior .

Key words: deviant behavior, discrimination, differentiation.

Қазіргі уақытта кәмелеттік жасқа толмаған жеткіншектер арасындағы құқық бұзушылық мәселелері психология ғылымының, мемлекеттік ұйымдар және қоғамның ерекше назарын қажет ететін нысан болып отыр. Әлеуметтік-экономикалық жағдай

жеткіншектерге келеңсіз ықпалын тигізуде, мінез-құлықтарында ауытқуы бар балалар саны өсуде. Жеткіншектік кезеңде қалыптасатын көзқарастар, құндылық бағдар, қызығушылықтар және қажеттіліктер, сонымен қатар тұлғаның өзіндік анықталу және тұжырымдалу тұлғаның мінез-құлық өзгерістерінен айқын байқалады. Дәл осы кезеңде жеткіншектер арасында құқық бұзушылық күшейеді. Бүгінгі таңда халық арасында рухани келеңсіздіктер жиі байқалып отыр: қобалжу, қатыгездік, әсіресе, жеткіншек жасындағылардың шектен тыс агрессивтілігі. Баланың “девиантты” мінез-құлқы, ерекшеліктері, пайда болу себептерінің негізгі жолдары әдіснамалық және тәжірибелік тұрғыда қарастырылды.

Соңғы жылдары «қиын балаларды» тәрбиелеуде құнды болып есептелетін бірқатар теориялар жарық көрді. Л.С. Славина, Г.А. Уманова, Н.С. Полонский, А.С. Белкин, З.В. Баерюнас, И.А. Невский және тағы басқалар өз диссертациялық жұмыстарында қиын балалардың шығу себептерін, олардың шешілу жолдарын ұсынды. Қиын балалар тұлғасын зерттеу бойынша көптеген салалық жіктеулер жасалды. Сонымен қатар көптеген психологтар мен педагогтар (Л.М. Зюбин, Г.А. Уманов, Г.Ф. Бочкараев, Ф.Н. Юрченко) қиын балалардың микроортасы, қызығушылықтары, үлегрімдері туралы статистикалық көрсеткіштерді көрсетіп, тұлғаның қоғамға қарсы бағыттылығының тереңдігін және тұрақтылығын ескере отырып жасөспірім құқық бұзушыларды жіктеуге ұмтылыс жасады. Бізге белгілі болғандай, тұлғаның тек жалпы бағыттылығына сүйене отырып, қиын баланың тұтас мінездемесін құрастыруға болмайды.

Бірақ ауытқулар бойынша қиын балаларды жіктеу, қайта тәрбиелеу бағдарламаларын құру теориялар тұрғысынан толық шешім тапқан жоқ. Осыған қарамастан Л.А. Высотина және В.Д. Лутанскийдің тұлғаны зерттеу бағдарламалары негіздірек болып табылады. Олар тұлғаны зерттеу мәселесін жалпы және арнайы мәселелерден бастауды ұсынады, олар: әлеуметтік және рухани қиындық себептері, айналасындағылар мен өзара қарым-қатынас сипаты, мінез-құлықты дұрыс таңдай білу қабілеттілігі. Сонымен қатар, осы бағытта В.А. Яковлевтің жетекшілігімен жүргізілген яғни мақсатты түрде оқушының өнегелі тәрбиелілігін зерттеуге бағытталған бағдарламаның жасалуын атап өтуге болады. Оқушының жанұяға, мектепке қарым-қатынасы, олардың ықпалынан оқушының өнегелі пікірі мен мінез-құлықтарының қалыптасуы зерттеудің негізі болып табылады. Баланың ішкі әлемін зерттеу-қажеттіліктер және қызығушылықтар, сезімдер және ойлар. Бұл бір жағынан оны қоғамның бөлігі ретінде сипаттайды; екінші жағынан оның өзіндік жағдайын бейнелейді, оны өзінше және автономды етіп ерекшелейді.

Кез-келген адам тұлғасы жан-жақты. Оның жан-жақты зерттелуін қамтамасыз ету үшін кешенді ыңғай қажет. Біріншіден, әр түрлі әдістремен тәсілдерді қолдану, екіншіден қиын балаларды әртүрлі жағдайларда және әртүрлі іс-әрекет түрлерінде зерттеу; үшіншіден белсенді педагогикалық әсердің әртүрлі жағдайларын зерттеу; төртіншіден, жас ерекшелік кезеңдеріне байланысты тұлғаның өзгеруін талдау. Осылайша, жеткіншектердің девиантты мінез-құлқының психологиялық мазмұны талданады.

Жасөспірімдердің мінезіндегі ауытқушылықтың себептері мен факторларына тоқталып өтсек:

- дұрыс тәрбиеленбегендерінің себебінен қажетті білімдердің, біліктердің, дағдылардың жоқтығы, мінез-құлқындағы жағымсыз топтардың қалыптасқандығынан баланың, жеткіншектің өзін дұрыс ұстамайтындығынан туындайтын әлеуметтік-педагогикалық олқылықтар;

- жайсыз отбасылық өзара қарым-қатынастар, жағымсыз психологиялық ахуал, оқудағы жүйелі сәтсіздіктер, сынып ұжымдарындағы құрбылармен өзара қарым-қатынастың орындамағандығы, ата-аналарының, мұғалімдердің сыныптас жолдастарының дұрыс емес (әділетсіз, дөрекі, қатал) қатынастарынан туындайтын терең психологиялық жайсыздықтар;

- психикалық және физикалық денсаулығы мен дамуы жағдайындағы ауытқушылықтар, жас ерекшелік дағдарыстарындағы, мінез акцентуациясы және басқа да физиологиялық, психоневрологиялық ерекшеліктер себептері;

- ішкі және сыртқы белсенділігінің саналы көріністеріне, өзін-өзі көрсетуіне жағдай жасалмағандығынан, іс-әрекеттердің пайдалы түрлерімен айналыспайтындығынан, жағымды

және маңызды әлеуметтік, сондай-ақ, жеке өмірлік мақсаттары мен жоспарларының болмауы;

- қараусыз қалумен, қоршаған ортаның кері ықпал етуімен және осының негізінде дамитын әлеуметтік-психологиялық дезадаптациямен, әлеуметтік және жеке құндылықтарының жағымсыз түрде ауысуы және жағымсыз жайттар.

Жасөспірімдер мен балаларға қоршаған адамдардың немқұрайдылығы зейін қоймауы негізінде дамитын әлеуметтік-педагогикалық бақылаусыздық бұл тізбектегі ерекше рөл мен мағынаға ие. Нәтижесінде жалғыздық, қараусыз қалғандық, қажетсіздік, қорғансыздық сезімдері, жасөспірімдердің пікірінің, тағыдырының қызығуы мен икемділіктерінің өз бетінше ұйымға, кооперацияға, өзін-өзі ұйымдастыруға ұмтылуына алып келеді.

Балалар мен жасөспірімдер тұлғасы мен мінез-құлқындағы ауытқушылықтың тың алдына алу жұмыстары тек мыналардың негізінде жүзеге асса ғана тиімді болады:

- оқу іс-әрекеті жемісті болғанда;

- оқушылардың қанағаттандыратын эмоционалдық жағымды өзара қарым-қатынас жүйелері (кұрбыларымен, әлеуметтік педагог, мұғалімдерімен, ата-аналарымен) және психологиялық қорғалуы болғанда.

Соңғы жағдай тікелей түрде әлеуметтік қорғалумен байланысты. Оған мыналар кіреді:

➤ оқушылардың өздерінің құқықтары мен міндеттерін білуі;

➤ оларды мұғалімдер мен оқу және тәрбие үрдісіндегі басқа субъектілердің бұлжытпай орындалуы;

➤ оқушылардың қандай да бір белгісіне қарай дискриминацияға ұшырауына жол бермейтін психологиялық және әлеуметтік теңдік;

➤ оқушылардың жеке дара ерекшелігі мен өзін-өзі анықтау құқығын сақтау.

Бұл талаптарды орындау жасөспірімдердің барлық топтарымен және типтерімен өткізілетін оқу-тәрбие жұмыстарын педагогикалық дифференциация жолымен жүргізуге мүмкіндік береді.

Пайданылған әдебиеттер тізімі

1. Беркімбаева Ш.К. Жалпы білім беретін қазақ мектебіндегі оқу- тәрбие үрдісінің дамуы (1980-2000ж.ж.): автореф....пед.ғыл.канд., -Алматы, 2003. -276.

2. Афанасьев В., Гилинский Я. «Девиантное поведение и социальный контроль в условиях кризиса российского общества», Спб 1995 г.

3. Гилинский Я. И. « Социология девиантного поведения как специальная социальная теория », СОЦИС 1991 г.

МЕКТЕПТЕГІ ПЕДАГОГ ПСИХОЛОГТЫҢ ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ ҚЫЗДАРМЕН АЛДЫН-АЛУ ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Tashenev University, Шымкент қ.

Педагогика және бастауышты

әдістемесі» кафедрасы

Архабаева А.К. магистр,

аға оқытушы.

arhabaeva.ak@mail.ru

Мырзабекова А.Л.

магистрант, оқытушы.

aizat_01_02@mail.ru

Ұсынылып отырған жұмыста девиантты мінез-құлықты қыздарға анықтама берілді. Дәлелденген көрсеткіштер бойынша девиантты мінез-құлықты қыздар анықталды.

Ғалымдардың теорияларына сүйене отырып девиантты мінез-құлықты қыздардың алдын-алу жолдары ұсынылды.

Кілттік сөздер: девиантты мінез-құлық, дискриминация, дифференциация.

В предлагаемой работе дается определение девиантного поведения девушек. По доказанным показателям были выявлены девочки с девиантным поведением. На основе теорий ученых были предложены способы профилактики девиантного поведения девочек.

Ключевые слова: девиантное поведение, дискриминация, дифференциация.

Abstract: The proposed paper defines the deviant behavior of girls. According to proven indicators, girls with deviant behavior were identified. Based on the theories of scientists, methods of preventing deviant behavior of girls have been proposed.

Key words: deviant behavior, discrimination, differentiation.

Қыз балалар тәрбиесі – бұл күрделі және қызықты үдеріс. Қыздарды тәрбиелеу өзекті мәселе болып табылады, оның зерттеу аясы өте кең болғандықтан әлі шешімін тапқан жоқ. Қыз балаларды тәрбиелеуде халықтық педагогиканың атқаратын рөлі зор. Осы орайда, қыз балаларды тәрбиелеудің этнопедагогикалық негіздері қарастырылады.

«Қыз» ең қасиетті сөз. Қасиетті болатыны бүкіл адамзат қыздан тарайды: қыз келін болады, келін анаға айналады, ал ана әже деген зор дәрежеге жетеді. Осы үшеуі арқылы ұрпақ өсіріп, ұлт қатарын көбейтеді. Ұлттың бойындағы бар жақсы қасиеттерді-тілін, дінін, әдет-ғұрпын, салт-санасын, дәстүрін немересіне, немересінен шөбересіне жеткізуші, дамытушы, әрине, әйел-ана. Халқымыздың ырысты ынтымағын, береке-бірлігін, туыстың татулығын іске асыратын да, ұйымдастыратын да әйел-ана.

Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы: «Шығыс халықтарының арасында, жалпы мұсылман елдерінде әйел затын бөлекше бағалайтын, қарындасты қатты қастерлейтін халықтың бірі де, бірегейі де – біздің қазақ», – деген пікірі қазіргі кезде өзінің мәнін жойып бара жатқан сияқты. Өйткені қазіргі кезде қоғамдық орындарда қыз балаларымыздың дәрежесі қылықтары, темекі шегіп, балағат сөздерді айтып, үлкен кісі отырса да қымсынбай қандай тақырыптағы әңгіме болсын ашық айтып отыратынын кез-келген жерден байқай аламыз.

Қыздар тәрбиесі қоғамда рухани құндылықтарды, ұлы мұраттарды иманды және инабатты бәсекемен қалыптастырады. Бұл адамның ішкі түйсігіне өрелі қасиеттерді алға шығарады. Сол адамдық қасиеттерді бойына сіңіре білген жандардан тараған ұрпақ ақыл мен алғырлықтың бүкіл бітім-болмысын одан да артығырақ жақтырады. Қызды тәрбиелеу, өсіру, ер жеткізу ең маңызды мәселе.

«Қызды қырық үйден тыюмен» шектелмейді, мәселе қай кезде, қандай жағдайда орынды ақыл ұсынып, үлгі-өнеге көрсету қажет. Ізеттілік, көргенділік нәресте кезінен ана сүтімен бойға сіңеді. Қатты күлмеу, айқайлап сөйлемеу, үлкеннің жолын кеспеу, ыдыс аяқты салдырлатпау, алдымен кіріп, артымен шығу, есікті теуіп ашпау, босағаны кермеу, ұсынған кесені төмен қарап беру, үлкендерден жоғары отырмау тәрізді тіпті қыз баланың отырысына, жүрісіне, аяқ басқанына, киім киісіне, қимыл-қозғалысына, дауыс ырғағына дейін мән берудің өзі қыз бала тәрбиесіне аса зор мән беріп, көңіл қоюдың жауапкершілігін сездіреді.

Жас ұрпақты адамға тән табиғи сезіммен өмірді, табиғатты сүйе білуге, құрметтеуге үйрету. Жаратылыстың ақиқатын, болмысты ашық, бүкпесіз көрсетіп ұғындыруға арналған мектеп — шындықты үйрету мектебі болуы керек.

Әр елдің өміріндегі шешуші кілт қыздарға берілетін тәлім-тәрбие арқылы өлшенеді. Қазіргі заман қыз бала тәрбиесіне ерекше мән беруді қажет етеді. Себебі, қыз баланы тәрбиелеу деген сөз – ұлтты тәрбиелеу деген сөз. Отбасы – қоғамның бір бөлшегі. Ал отбасының алтын қазығы — әйел адам. Бесігінде жақсы тәрбие алған, үлгі-өнеге көрген қыз бала бойжеткенде сол әдетін сақтайды. Тәуелсіз мемлекетіміздің ертеңгі тұтқасы- болашақ

ұрпақтың дені сау, жаны таза болуы, бойларына жалқаулық, құнсыздық-жауапсыздықты дарытпау, өздерін сергек ұстауы - бұл да тәрбиенің бірден бір міндеті.

Рухани мәдениетіміздің тарихына арналған және қазақ халқының педагогика тарихына байланысты жазылған ғылыми-зерттеу еңбектерде қыздарға білім беру, тәрбие мәселесі оқу орындарының деңгейінде сөз болған Т.Т.Тәжібаев [8,9,10], А.С.Сыдықов [11], А.И.Сембаев [12], Г.М. Храпченков [13,14], т.б. жұмыстары бар. Бұл еңбектерде қазақ қызына адамгершілік тәрбие беру мәселесі айтылған. Қазақ қыздарының тарихи тағдыры, отбасы, неке жөнінде тарихи-этнографиялық, құқық жайлы жазылған еңбектердің ішінде Х.А.Арғынбаев [15], С.Н.Ақтаев [16,17], Қ.Бөлеев [18,19], К.Ж. Қожахметова [5,158], Б.А.Тойлыбаев[159], А.Т.Төлеубаев [20], Н.С.Сәрсенбаев [21], А.Ж.Жақыпова [22], А.А.Жұмадуллаеваның [86], зерттеулері мен монографияларының біздің жұмысымыз үшін мәні үлкен болды. Өйткені қазақ халқы педагогикасы арқылы қыз балаларына тәрбие берудің тарихи тамырларын халықтың рухани мәдениетімен бірге қарастыруға тура келеді. Сонымен қатар Республикамызда қыздарға білім беру, тәрбиелеу жөнінде К.Қ.Құнантаева [23,24,25], Ш.Беркімбаеваның [7,26,27] еңбектері мен мақалалары, А.Е.Дайрабаеваның [28], Ж.Т.Сарыбекованың [20], Л.С.Сырымбетованың [29], А.Қ.Қисымованың [30], Б.Қ.Өтешованың [31] еңбектері, ал қазақтың халық тәрбиесі мен дәстүріне бағышталған, елдік тәлімі туралы А.Х.Мұхамбаева [32], Қ.Б.Жарықбаевтың [33,34,35] ғылыми-педагогикалық жұмыстары қазақ педагогика тарихында ерекше орны бар еңбектер.

Сонымен қатар шетелдерде этнопедагогиканың теориялық-әдіснамалық негіздерін Г.Н.Волков (Шувашия) [45], Ю.А.Рудь (Ресей) [46], Я.Ф.Хинтибидзе (Грузия) [47], А.Ш.Гашимов (Әзірбайжан) [48], С.М.Саипбаев (Қырғызстан) [49], Г.С.Попова (Якутия) [50], А.Б.Григорян (Ханты-манси) [51] т.б. өз зерттеулерінде жасаған. Бірақ бұл еңбектерде ұлттық тәрбие арқылы қыз баласын тәрбиелеу жолдары назарға іліге бермеген, тек Я.Рахманованың [52] өзбек әйелдерінің тәлім-тәрбиесіндегі педагогикалық жалпы мәселелер талданып, әйел баласының отбасындағы еңбегіне көбірек көңіл бөлінген.

Қыз баланы тәрбиелеу мәселелері жөнінде А.Е.Дайрабаеваның [28], Ж.Т.Сарыбекованың [20], Л.С.Сырымбетованың [29], А.Қ. Қисымованың [30], Ш.Жалғасованың [53], Б.Қ. Өтешованың [31] еңбектері біздің еңбегіміз үшін негіз болды.

Осыған байланысты қазақ этнопедагогикасығы қыз баланы тәрбиелеу мәселесінің қажеттігі мектептегі оқу тәрбие теориясы мен практикасында нақты шешім таппағандығынан қарама-қайшылық орын алғандығы айқын.

Мектептегі оқушы қыздарын тәрбиелеу мәселесі көп уақыттан бері қалыптасып келеді, алайда ғылыми тұрғыда негізделген мектептегі әлеуметтік педагогтің девиатты мінез-құлықты қыздармен жұмыстары ұйымдастырудың этнопедагогикалық аспектілерінің қарастырылғанын байқадық.

Оқушы қыздардың бойындағы девианттық мінез-құлықтың алдын-алу шаралары

Тұлғаның дамуындағы және мінез-құлқындағы ауытқушылықтардың алдын-алу, әлеуметтік құзырлы тұлға болып қалыптасу үшін оқушы жағымды мінез – құлық дағдыларын үйренуге, дұрыс шешім қабылдай алуға үйренуі тиіс.

Бұл міндетті шешу оқушыға әсер ететін ортасының жағымсыз әсерінен сақтандыру, түзету қызметін атқаратын қызметтік атқаратын әлеуметтік-педагогикалық жағдай құруға бағытталған тұтас мектеп саясатын құруды талап етеді. Ол өзіне келесі бағыттарды біріктіреді.:

- оқушының мінезіндегі ауытқушылық түрлерін, оған әсер ететін факторларды диагностикалау;
- оқушы мен оның ата-ананың қосымша педагогикалық және психологиялық ақпаратқа деген қажеттілігін зерттеу.
- Оқушылардың, ата-аналардың мұғалімдердің пікірін зерттеу қорытындысы негізінде, анықталған ерекшеліктеріне қарай оқушының тұлғалық дамуындағы ауытқушылықтың алдын-алу және түзетуге бағытталған бағдарламаны жасақтау;

• Тұлғаның дамуы мен мінез-құлқындағы ауытқушылықтың алдын-алу және түзету әдістемесін меңгерген бала бойында жағымды қарым-қатынас жауапты шешім қабылдау, жағымды «Мен -концепциясын» дамыту, сауатты өмір салтын тандауды қалыптастырудың психотехникалық әдіс-тәсілдерін меңгерген педагогикалық кадрларды дайындау;

• Мектепте қолайлы психологиялық-педагогикалық жағдайды құру;

• Отбасымен тиімді қарым-қатынас байланысын дамытуға бағытталған құзырлы әкімшілік шешім қабылдау, тегін қосымша білім беруді ұйымдастыру.

Оқушы қыздардың тұлғалық дамуындағы және мінез-құлқындағы ауытқушылықтың алдын-алу бойынша жұмыстар келесі шарттар орындалған кезде тиімді болады:

• Оқушының білім алуындағы жетістіктерге жетуі,

• Құрбыларымен, ата-аналарымен, мұғалімдерімен жағымды қарым-қатынас орнатқан кезде;

• Психологиялық қорғалғандығы;

Соңғы шарт төмендегі мәселелерді құрайтын әлеуметтік қорғаумен тығыз байланысты

• Барлық оқу орын процесіне қатысушылардың құқы сақтауы мен міндеттерді орындауы;

• Білім беру мекемелеріндегі барлық оқушылардың құқығының тең болуы;

• Кез- келген себептерге байланысты дискриминацияны (кемсітпеушілікті) болдырмау;

Бұл таланттардың орындалуы педагогикалық дифференциациялау (саралау) тұрғысынан және оқу процесін интеррациялау арқылы барлық оқушылармен оқу-тәрбие процесін құруға мүмкіндік береді.

Қорыта келе, біздің өнегелі салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарға жасаған талдауларымыз қазақ халқының қыз баланы тәрбиелеу саласында өзіндік ерекшелігі бар екендігін байқатты, оны іске асырудың механизмі мұнымен шектеліп қана қоймай, әлі де педагогикалық-психологиялық көзқарастарды толықтыра отырып, жан-жақты қарастыруды талап етеді.

Пайданылған әдебиеттер тізімі

1 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы, 1999. -9б.

2 Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. – Астана, 2000. -20б.

3 Жарықбаев Қ. Қазақ этнопсихологиясының әдіснамасын жасаудың кейбір өзекті мәселелері // Білім беру жүйесіндегі этнопедагогика.

4 –Алматы, 2005. №4 , -Б.41-44

5 Оразбекова К.А. Жеке тұлға ұлттық тәрбиесінің ғылыми-педагогикалық негіздері: пед. ғыл. докт. дисс. – Алматы, 2001. -298б.

6 Кожаметова К., Таубаева Ш., Джанзакова Ш. Методология общей и этнической педагогики в логико-структурных схемах. – Алматы, 2005.

7 -174с.

8 Найзағараева Е. Әйелдердің саясатқа араласуы – саяси тұрақтылық кепілі // Саясат, 2002. №2 . -Б.30-33

9 Беркімбаева Ш. Ұрпақ тәрбиесіндегі қазақ әйелінің орны //Қазақстан мектебі, 1992. № 9. -Б.4

10 Тажибаев Т. Философские, психологические и педагогические взгляды Абая Кунанбаева. -Алма-Ата, 1957. -80с.

11 Тажибаев Т. Педагогическая мысль в Казахстане во второй половине XIX века. - Алма-Ата, 1965. -164с.

12 Тажибаев Т. Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX века. - Алма-Ата, 1962. -50бс.

- 13 Ситдыков А. Педагогические идеи просветительские деятельности И. Алтынсарина. –Алматы. 1968. -130с.
- 14 Сембаев А.И. История развития Советской школы в Казахстане.
- 15 –Алматы, 1962. -254с.
- 16 Храпченков Г.М. Школы Казахстана в начале XX века (1901-1917).
- 17 –Алматы, 1964. -135с.
- 18 Храпченков Г.М., Храпченков В.Г. История школы и педагогической мысли Казахстан. –Алматы, 1998. -247с.
- 19 Арғынбаев А.Х. Қазақ халқындағы семья мен неке.-Алматы, 1973. -328б.
- 20 Актаев С.Н. Культ предков у казахов и его этнические и историко- культурные истоки: автореф... канд. ист. наук: -Алматы, 1991. -24с.
- 21 Актаев С. Қазақ ханымдары. Тарихи эсселер. –Алматы, 2001. -104б.
- 22 Бөлеев Қ. Болашақ мұғалімдерді оқушыларға ұлттық тәрбие беруге дайындаудың теориясы мен практикасы: автореф... пед. ғыл. докт.,
- 23 - Қарағанды, 2002. -50б.
- 24 Бөлеев Қ. Болашақ мұғалімдерді оқушыларға ұлттық тәрбие беруге кәсіби дайындау. –Алматы, 2004. -304б.
- 25 Сарыбекова Ж.Т. Болашақ мұғалімдерді оқушы қыздарға қазақтың халық педагогикасы арқылы тәрбие беруге даярлау: пед. ғыл. канд. дисс. –Астана, 2004. -147б.
- 26 Қалиев С., Оразаев М., Смайылова М. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. –Алматы, 1994. -222б.

МУЗЫКА САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫ ӘН ЖӘНЕ АСПАПТЫҚ МӘДЕНИЕТКЕ БАУЛУ ӘДІСТЕРІ

Мейрбеков Б.Б
«Өнер және саз» кафедрасының
аға оқытушысы,
ЖОО- білім саласының
«Үздік педагогы»
Tashenev University, Шымкент қ
meirbekovberikbai@mail.ru

Аннотация: В современной школе на уроках музыки рассматриваются основные цели и методы обучения учащихся песенной и инструментальной культуре. На уроках музыки учащиеся осваивают пение, инструментальную культуру, эстетические, этические и нравственные нормы. Также он познакомится с искусством ораторского айтыса, пения, пения, импровизации. Учащиеся на уроках музыки: ощущают окружающую среду через эстетические чувства и эмоциональные настроения. На уроке рассказывается о важности форми-рования и повышения творческих способностей учащихся, овладевающих песенной и инструментальной культурой.

Ключевые слова: музыкальное искусство, художественное произведение, музыкальное воспитание, эстетический вкус, культурный уровень, ударение, музыка, ритм, мелодия, тембр, гармония, измерение.

Summary: In modern school, music classes address the main goals and methods of teaching students song and instrumental culture. In music lessons, students master singing, instrumental culture, aesthetic, ethical and moral norms. He will also get acquainted with the art of oratory aitys, singing, singing, improvisation. Students in music classes: feel the environment through aesthetic feelings and emotional moods. The lesson tells about the importance of forming and increasing the creative abilities of students mastering song and instrumental culture.

Key words: musical art, artistic work, musical education, aesthetic taste, cultural level, stress, music, rhythm, melody, timbre, harmony, dimension.

Қазіргі қоғам жеке адамнан прогрессивті ойлай алатын белсенді әрекетті, жан-жақты болуды талап етеді. Өйткені адамның қоғамдағы алатын орны, атқаратын қызметі сол қоғамның дамуымен тікелей байланысты.

Қазақстан Республикасының Орта білімді дамыту тұжырымдамасында білім беру саласының ең негізгі талабы: кең дүниетанымдық көзқарас, толық құзыреттілік, шығармашылық әрекетке бейім тұлға тәрбиелеу. Қоғамда «орындаушы» адамнан гөрі «шығармашылық» адамға деген сұраныстың көп екендігін қазіргі өмір талабы дәлелдеп отыр. Білім беру саласында оқушылардың эстетикалық, этикалық және адамгершілік нормаларын меңгерту міндетін жүзеге асыруда музыка пәнінің орны ерекше. Музыка тәрбиесі жастарды өнер құндылықтарын жасауға қатыстыра отырып олардың бойында белгілі адамгершілік-эстетикалық мәдениетті, көркемдік талғамды, шығармашылық қабілетті дамытады. Оқу тәрбие барысында мектепте негізгі оқушыларды өз халқының ғасырлар бойы қол жеткізген табыстарына ұмтылуға тәрбиелеу, ұрпақты ата-баба салт-дәстүрімен, әдет-ғұрпымен қайта табыстырумен қатар және меңгерту болып табылады. Музыка өнері әрбір оқушыны әсемдік әлеміне үйретіп қана қоймай, оны қорғауға және рухани мәдени деңгейін көтеруге табиғи жағдай жасайды. Сол себепті әрбір қоғам мүшесін өнерпаздыққа тарту қоғамның объективті қажеттілігі және заңдылығы болуы керек. Тәрбиедегі басты мақсат: қоғам мүшелерін әлеуметтендіру болатын, яғни өнер адамның тек қана рухани өмірінің құрамдас бөлігі болып қоймай, әлеуметтендірудің аса пәрменді құралы болды. Ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып келген халықтық қазынаны, оның таңдаулы үлгілерін жеткіншек ұрпақты тәрбиелеу құралына айналдыру, нақтырақ айтқанда, олардың көркемдік, музыкалық, эстетикалық талғамы мен мәдени деңгейін жоғарылату – басты міндет. Ұлы Абай өмір шындығын дәл бейнелеу жөнінде поэзия мен музыканың рөлін былайша суреттеді: әсемдік сыры, биік мұратталғандары, көркем шарттары, шығармадағы дарындылық пен шеберлік ән мен күйді орындаудағы дәстүрлер, т.б. мәселелерді көтере келіп, эстетикалық тәрбиенің негізгі өлшемдеріне ғылыми талдаулар жасады. Ойшыл ақын жеке адамның эстетикалық сезімдерін дамытудың нақты жолдарын қарастырады. Абайдың түсінігінше, баланы жастайынан көркемдікке баулуда үлкендер неғұрлым ертерек ойластыруы қажет, өйткені бесіктегі нәрестенің өзі ананың әлдиі, құлағына жеткен ән-күйдің әуезді үні арқылы сұлулық пен көркемдіктен хабардар болып жатады. Мектепте музыка сабағында: шешендік айтыс, суырып салма ақындық өнері, ән айту, жыр-терме, театр өнері өз бейнесін тапты. Сонымен қатар, ұлттық өнерге осылай оқушыларды жастайынан баулу олардың адамгершілік, эстетикалық қасиеттерін дұрыс қалыптастыруына, мәдени дәстүріне деген сыйластық сезімін дамытуға әсерін тигізді, оқу-тәрбие процесінің сапасын арттырды. Оқушылардың әсемдікті түсіне білу қабілетін дамытады.

Оқушыларға эстетикалық тәрбие беру ісінің мазмұнды, деректі, ұғынықты келуі, әрі ән мен күйдің көкейге қонымды, әсерлі болуын қажет етеді. Оқушы күнделікті өмірде музыкамен етене араласады. Мұны салыстырмалы түрде алғанда үш жүйеге бөлуге болады: а) музыка сабағында ұғымдық тапсырмаларды орындауы (бірігіп күй тыңдауы және музыкалық шығармаларды талдауы); ә) өз бетінше қатысуы; б) музыканы кездейсоқ тыңдауы. Сондай-ақ, оқушылардың сабақ барысында шығармашылық іс-әрекетін қалыптастыруда ынталандырудың маңызы зор. Ғұлама ғалым Әбу Насыр әл Фараби «Музыкалық идея оны жүзеге асыратындай әрекет ету қабілетінсіз іске аспайды, музыканы көп тыңдау, жаттығу түрлерін бір-бірімен салыстыру, әуенді талдау, әрбір тонның дыбыстық әсерін мұқият есептей білу арқылы музыкалық қабілетті дамытуға болатындығын айта келіп, тәрбиелеу барысында тәжірибе жинақтаудың рөлі зор екенін атап көрсетеді», т.б. өзгерісін бақылап, сезінуге үйретеді. Оқушы эстетикалық сезім мен эмоциялық көңіл күй арқылы

қоршаған ортаны әсерлене сезінеді. Оқушы өз жауабын жолдастарының жауаптарымен салыстыра отырып, пікірінің дұрыстығына немесе жаңсақтығына көз жеткізеді. Сол арқылы оның музыка жөніндегі ойы мен талғамы қалыптасады. Музыка шығарманы талдау әңгімелесу әдісі арқылы жүргізіледі. Көркемдік құралын, көркем бейнелердің жасалу жолдарын сабақтың тақырыбы ретінде алынған белгілі бір мәселе төңірегінде талдау оқушы танымын кеңейтіп, сөздік қорының молаюына жол ашады. Музыка мұғалімі сабақты талдау үшін музыкалық құбылыстарға тән ұғымдардың қалай аталатынын білу қажеттігі туын-дайтындықтан, алдына басты мақсат етіп қояды. Бұл ретте оқушылардың музыкалық сөздік дәптерінің болғаны жөн. Себебі, оқушы бұл ұғымдарды күнделікті өмірде аса көп пайдалана бермейтіндіктен, тез ұмытуы мүмкін.

Сөздік дәптер арқылы әр сабақ сайын әр оқушылардың сөздік қоры молайып, талдау мүмкіндігі кеңейе түседі. Талдау, үйретудің алғашқы сатысында музыкалық екі шығарманы салыстыру оқушыға өз ойын жеткізуге жеңілдігін тудырады. Мысалы, ән және күй жанрдың ортақ белгілері (нық, жігерлі, екпінді) талдау мен қатар тиісті айырмашылығы (бірі жеңілдеу, екіншісі ауырлау болса, бірі жоғары, екіншісі төмен регистрге орындалуы) арқылы тыңдаушылардың белгілі бір тобына арналатындығы анықталады. Оқушы осының бәрін әсерлене тыңдай отырып, талқылауға белсенді қатысу барысында, оқушылардың жаңалыққа деген құмарлықтары пайда болады; өз бетімен жұмыс жасай алады; музыкаға қатысты ақпарат көздерін тани біледі.

Мектеп оқушыларына аспаптық музыканы талдау біртіндеп күрделене береді. Мектеп бағдарламасының осылайша құрылу оқушылардың көркемдік талғамын музыкалық қабылдауына жол ашумен берге, олардың өздік пікірін айта алатындай деңгейге жеткізеді. Тақырып шығарманың мазмұнын түсінуде басты рөл атқаратындықтан, оның басталып, аяқталуын анықтай алу дағдысын әдетке айналдырған жөн. Мұндай дағдының болмауы шығарманы түсінбегендігі десе де болады. Сондықтан шығарманы тыңдап, талдауда оқушы музыкалық тақырыпқа барынша зейін қоя мән беріп, сол арқылы көңіл-күйдің (жігерлі, сергек, сабырлы, ойлы, қайғылы) өзгерістерін бақылауға үйретіп шығарма болмысынан саналы түрде түсіну сатысына қарай ауысады. О.Апраксина: «Музыканы оқушылармен бірге талдау, дұрыс бағытта болуы шарт» - дейді. Талдау барысында музыка тілінің элементтерін түсіндірумен шектелмей, ол элементтердің көркем шығармадағы рөлін анықтауға күш салған жөн. Әрине, оның рөлін әр оқушы өзінің түсінігіне, тәжірибесіне сүйеніп анықтайды. Мұғалім оқушыға шығарманың мазмұнын композитордың ойымен барынша жақындата түсіндіруді басты мақсат етіп қоюы қажет. Тыңдауды неден бастау керек? Бұл – музыка тыңдауға үйретудің күрделі де маңызды мәселесінің бірі. Жалпы, қабылдау процесі жөнінде О.Апраксина: «...кез келген қабылдау күрделі процесс, оған түрлі сезім мүшелері қатысады, нәтижесінде күрделі шартты рефлекторлық байланыстар жиынтығы түзіледі. «Музыкалық қабылдау – оның мәні шындықтың көркем бейнесін музыкалық шығармадан ести алу және оның мазмұнын көркемдік бірлік ретінде сезіне отырып бастан кешіре білу қабілеті» - деп атап көрсетті. Музыкалық шығарманы қабылдау процесі үстінде оқушы оны толық тыңдайды, бірақ толық түсінбеуі немесе мүлде түсіне алмауы мүмкін. Бұл оның музыка тыңдаудағы тәжірибе ауқымына байланысты қабылдайды. Музыкадағы барлық оқиға желісі музыка үнінің құдіретті тілі арқылы жеткізіледі. Егер, оқушы күрделі мазмұнға құралған байланысы бар кесек туындыларды тыңдай білмесе, шығарманы толық түсіне білу қиын. Сөз жоқ, ішкі мазмұны музыка тілі арқылы берілетін күрделі шығармалардың негізгі өзегі оның әуені болып табылады. Ал, тыңдаушы музыкалық білімнің, әсіресе тыңдау қабілетінің аздығынан сол әуеннен ештеңені сезіне алмай, музыканы шала ұғып, эстетикалық әсерленуі ойдағыдай болмайды. Кейде соның салдарынан музыкалық шығарманы түсінбей де қалады. Бұдан басқаны қабылдау үшін оны тек тыңдап қана қою жеткіліксіз екенін аңғарамыз. Музыкалық шығарманы талдап, тыңдаудың екінші жағы – музыканы ойнап көрсету. Мұғалім шығарманы өзі орындайды немесе ұнтаспадан тыңдатады.

Бастауыш сыныптарда музыкалық шығарманы мұғалім өзі орындап көрсеткені тиімді. Бұл сыныптарда өтілетін музыкалық шығармалардың көлемі шағын болғанымен, орындауы үлкен шеберлікті қажет етеді. Бір шығарманы әртүрлі аспапта ойнап көрсету, мәнерлі орындау. Ойнатуда мұғалімнің мүмкіндігі жетпеген жағдайда музыкалық шығармадан ұнтаспадан тыңдатылады. Оны қалай түсінуге болады? Күрделі шығармадан үзінді орындаған симфониялық оркестрдің құрамындағы сан қырлы аспаптардың бояуын ешқандай да орындау ауыстыра алмайды. Ортатория, кантата, опера, симфониядан алынған үзінділерді ұнтаспадан тыңдатқанда ғана сабақ мақсатына жетеді. Қай жағдайда да, орындаушы – шығарма мазмұнын жеткізуші. Шығарманы тыңдап болғаннан кейін оның мазмұнын түсінуге бағытталған сұрақтар жүйесін сабақтан бұрын жан – жақты ойластырып алу қажет. Бұл мәселеде мұғалім белгілі бір материалды талдау арқылы оқушыларға нені меңгертетінін өзі анықтап алады. Қойылатын сұрақтар жүйесін дайындауда тағы бір ескеретін мәселе, сабақ өтілетін сыныптың жалпы музыкалық жабдықталу деңгейі. Осы екеуін ескере отырып, нақты сұрақтар жүйесі дайындалады. Олар анық, қысқа, нақты, дұрыс жауапқа бағыттау арқылы оларды жалпы мәселеден ең бастысын қорытындылай білуге үйретеді. Музыка сабағында нақты мақсат қойылу арқылы оқушының сезімін (эмоция) ояту. Оқушылардың сабақ үстіндегі эмоциялық өзіндік іс-әрекеттері бағыттаушы және реттеуші рөл атқарады. Сезімді (эмоция) ояту үшін қабылдауда белсенділік мақсаты қойылады.

Бірінші мақсат: а) музыкалық шығарманың мазмұнын оқушылармен бірге талдау; ә) музыка-дидактикалы ойындар ұйымдастыру; б) тиімді әдісті тандап ала білу; в) оқушылардың жас ерекшеліктері мен музыкалық даму ерекшелігін ескере отырып, музыкалық шығарма тандау арқылы жүзеге асырылады.

Екінші мақсат – музыканы саналы түсінуге баулу. Саналы түсіну үшін белгілі бір деңгейде музыкалық білім болуы керек. Сондықтан, бұл міндетті жүзеге асыру үшін, нота сауатын меңгеру мақсаты қойылады.

Нота сауаты: а) музыканың көркемдік құралдарының (екпін, саз, ырғақ, әуен, тембр, гармония, өлшем, т.б.) музыкалық шығарма мазмұнын жасаудағы ерекшеліктерін түсіндіру; ә) әнді нотамен орындау; б) түрлі көрнекіліктер пайдалану; в) ырғақтық қимылдар жасау (нота биіктігін көрсету, қолды ырғақпен шапалақтап ұру) арқылы меңгертіледі.

Үшінші мақсат – музыкалық шығарманы өз шама-шарқынша орындауға үйрету арасында орындаушылық дағдыларды меңгерту. Орындаушылық дағдыларды меңгерту арқылы көркемдік білім беру мақсаты қойылады. Бұл мақсат: а) вокалды хор дағдыларын; ә) аспапта орындау дағдысын; б) ырғақтық-би дағдыларын; в) шығарманы тыңдап, талдай алу дағдысын меңгерту арқылы жүзеге асады; Үшінші міндеттегі тағы бір мақсат – оқушының шығармашылық қиялын дамыту: а) ладтық сезіміне байланысты сурет салуға; ә) суырып салып айтуға (импровизациялау) баулу арқылы жүзеге асырылады. Музыка пәнінің мұғалімі осы үш міндетті жүзеге асыру арқылы оқушылардың көркемдік талғамын қалыптастырады, әр түрлі жанрдағы музыканы талдай отырып, оның сапасын ажырата білуге үйретеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Дуйсембінова Р.К. Қазақтың әншілік өнері: Оқу құралы. – Алматы: Өнер, 1998. – 110 б.
2. Дуйсембінова Р.К. Музыкалық білім беру педагогикасы: оқу құралы. - Талдықорған, 2006. -216 б.
3. Ахметова М. Ән өнері және уақыт. – Алматы: Өнер, 1993. – 198 б.
4. Балабеков Е. Қазақтың музыкалық фольклоры: Оқу құралы. – Алматы, 2006. – 157 б.
5. Ғизатов Б. Қазақ музыкасының терминологиялық сөздігі. – Алматы: Өнер. 1987. – 232 б.
6. Қоңыратбай Т. Қазақ халқының музыкалық фольклоры //Музыка әлемінде. 2004, №2. - 34-38 б.

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ МУЗЫКА ӨНЕРІНІҢ ТӘРБИЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ОҚУ-ТӘРБИЕ ҮДЕРІСІНДЕ ПАЙДАЛАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Мейрбеков Ж.Б
«Өнер және саз» кафедрасының
аға оқытушысы, магистр
Tashenev University, Шымкент қ
zhambyl_ meirbekov@mail.ru

Аннотация: Прослушивание музыки - основа урока. Все произведения для прослушивания, тренировки голоса, пения, игры на уроке сначала прослушиваются и анализируются. Учитель музыки в общеобразовательной школе - специалист по формированию музыкальной культуры у учащихся посредством обучения музыке. Преподаватель проводит учебную и воспитательную работу, руководствуясь требованиями, предъявляемыми в школах. Он осуществляет учебный план, выбирая эффективные методы обучения и воспитания при проведении занятий по музыкальной программе. Перед прослушиванием музыки или после прослушивания и анализа заключительная речь учителя, на которой учащиеся говорят в дополнение к ответу, должна быть понятной и привлекательной для учащихся младших классов.

Ключевые слова: темп, ритм, мелодия, звуковая окраска, высота звука

Summary: Listening to music is the basis of the lesson. All works for listening, voice training, singing, games in the lesson are first listened to and analyzed. A music teacher at a comprehensive school is a specialist in the formation of musical culture among students through music education. The teacher conducts educational and educational work, guided by the requirements of schools. He implements the curriculum, choosing effective methods of training and education when conducting classes on the music program. Before listening to music or after listening and analysis, the teacher's final speech, in which students speak in addition to the answer, should be understandable and attractive to elementary school students.

Keywords: tempo, rhythm, melody, sound coloring, pitch

Шығарманы талдату барысында мұғалімнің музыкалық туындының мағынасына қарай сұрақтар құрай білу дағдысы да рөл атқарады. Дұрыс қойылған танымдық сұрақтар оқушыларды ойландырады, музыкалық шығарма хақында өз пікірін айта білуге баулып, қиялын дамытады.

Оқушыларға музыкалық тәрбие беруде музыка мұғалімінің алдына белгілі мақсат пен міндеттер қойылады. Музыка сабағында нақты мақсат қойылу арқылы музыкалық тәрбиенің міндеттері жүзеге асырылады.

Бірінші міндет - музыкалық іс - әрекеттер арқылы оқушының сезімін (эмоциясын) ояту. Оқушылардың сабақ үстіндегі іс-әрекетінде эмоция өзіндік бағыттаушы және реттеуші рөл атқарады.

Ол:

- а) музыкалық шығармалардың мазмұнын оқушылармен бірге талдау;
- ә) музыкалық дидактикалық ойындар ұйымдастыру;
- б) тиімді әдіс-тәсілдеді таңдай білу;
- в) оқушылардың жас ерекшеліктері мен музыкалық даму ерекшелігін ескере отырып, музыкалық шығарма талдау арқылы жүзеге асырылады.

Екінші міндет – музыканы саналы түсінуге баулу. Саналы түсіну үшін белгілі бір деңгейде музыкалық білім болуы қажет. Музыканы саналы түсіну:

- а) музыканың көркемдік құралдарының (екпін, ырғақ, әуен, дыбыс бояуы, дыбыс биіктігі т.б.) музыкалық шығарма мазмұнын жасаудағы ерекше-ліктерін түсіндіру;

ә) түрлі көрнекі құралдарды пайдалану;

б) ырғақты қимылдар жасау (нота биіктігін көрсету, ырғақты қолмен шапалақтап көрсету) арқылы меңгеріледі.

Үшінші міндет – музыкалық шығарманы өз шама-шарқынша орындауға үйрету барысында орындаушылық дағдыларды меңгерту.

Бұл:

а) шығарманы тыңдап, талдай білу дағдысын қалыптастыру;

ә) музыкадан алған әсеріне байланысты сурет салдыру;

б) тақырыптар ойластыруға үйрету;

в) күйлерден шағын үзінділерге қысқа қайырымдар орындату арқылы жүзеге асырылады.

Бұл мақсат – міндеттер қазақ халық аспаптық музыкасын тыңдату барысында оқушылардың алған білім мазмұны қарапайымнан күрделіге біртіндеп өту, бірізділік, түсініктілік, жас ерекшелігін ескеру және т.б. тәрізді дидактикалық принциптерді басшылыққа алу арқылы жүзеге асырылады. Оқушының I-IV сыныптарда “Музыка тыңдау” барысында қазақ халық аспаптық музыкасының алған білім мазмұны. Балалар бірінші сыныпта алғаш рет “күй”, “күйші-композитор” ұғымымен танысып, әрі қарай білімін бірте-бірте кеңейте түседі. Оркестр және жеке халық аспаптарымен танысып шығады. Мәселен, домбыра аспабының құрылысы, дыбыс бояуы жөнінде мағлұмат алады. Әрбір аспаптың (домбыра, жетіген, қобыз, сыбызғы т.б.) шығуына байланысты аңыздар мен қызықты оқиғалармен хабардар болады.

Екінші сыныпта оқушылар күйлерді ойнау әдісі бойынша ажырататын болады, яғни күйшілік мектептермен (шертпе күй, төкпе күй) танысады. Құрманғазы, Тәттімбет, Қазанғал, Қорқыт, Дәулеткерей тәрізді ірі күйші-композиторлар өмірі және шығармашылығымен таныс болады. Сонымен қатар күйлердің жіктелуі (классификациясы) жөнінде кеңірек түсінік алады (төрт- түлік малға арналған күйлер, табиғатқа арналған күйлер, арнау күйлер, әлеуметтік теңсіздік күйлер, жоқтау күйлер, тарихи күйлер, аңыз күйлер, тартыс күйлер т.б.). Көлемді эпикалық күйлермен толық танысып шығады.

Үшінші сынып күйлердің ең қиын түрі – тартыс күйі өнерімен танысатын болады. Тартыс күй түрлері, халыққа кең тараған ірі күйшілердің жанрадағы шығармаларын тыңдап, олардың шығу тарихын естиді. Төртінші сыныпта оқушылар Қазақстан композиторларының туындылары мен танысып дәстүрлі күй өнерінің қазіргі композиторлардың шығарма-шылығына жол ашқанына көздері жетеді. Мәселен, Е.Брусиловскийдің “Сарыарқа” симфониясы, Ғ.Жұбанованың “Ақсақ құлан” симфониялық поэмасы, М.Маңғыстаевтың “Ақсақ құлан” хор поэмасы, М.Төлебаевтың “Біржан-Сара” операсы тәрізді күрделі шығармалардан өздеріне таныс күйлерді ажыратып, халық музыкасымен композиторлық өнері музыка арасындағы жалғастықты байқайды. Бастауыш сынып оқушыларына музыка (күй) тыңдату дәстүрлі төрт саты бойынша жүргізілді. Олар мыналар: мұғалімнің кіріспе әңгімесі, музыка тыңдау, музыканы әңгімелеу – талдау, музыканы қайта тыңдау.

Мұғалімнің кіріспе әңгімесі. Мұғалімнің әңгімесі қайткенде де оқушының тыңдайтын музыкаға қызығушылығын арттыратындай дәрежеде болуы шарт. Мұғалім әр-түрлі мағлұмат беру арқылы оқушылардың музыкалық дүние - танымын кеңейте түседі. Сабақта тыңдалатын музыка әртүрлі аспаптарда ойналады. Мұғалім музыка тыңдатар алдында аспапты сипаттап, ойналу ерекшелігіне тоқталса, суретін, мүмкіндігіне қарай аспаптың өзін көрсетсе, тыңдаған кезде оның үні оқушыға анағұрлым әсерлі болуы анық. Мысалы, сабақтың негізгі арқауы халықтың көне аспаптарымен таныстыру делік. Мұнда оқушылар қазақ халқының музыкалық аспаптарға бай екенін біліп, олардың әрқайсысының ерекшеліктері туралы түсінік алады. Бағдарламада халық аспаптары жіктеліп беріледі. Мұғалім бұл орайда халық тұрмыс - тіршілігінде музыка аспаптарының алған орны, олардың қызметі туралы әңгіме өткізеді. Шыңдауыл, дабыл, дудыға т.б. аспаптарды аңға шыққанда

пайдаланса, асатаяқ түрлері бақсылардың адамды аурудан емдегенде қолданған болатын, ал сыбызғы аспабы малшылардың негізгі аспабы қызметін атқарғаны туралы сөз болады. Оқушылар осы арқылы аспаптың өзіндік ерекшелігіне қаныға түсумен қатар, олардың музыканың мазмұны мен сипатына әсер ететінін де аңғарады. Музыка тыңдатуда алға қойылған шығарманы қабылдауға тікелей ықпалын тигізеді. Шығарма мазмұнына оқушылар жете көңіл аудару үшін, мұғалімнің жаңа материалды меңгертуге бағыттайтын мақсатының айқын, дұрыс болуы шарт.

Музыка тыңдау. Музыка мұғалімнің орындауында немесе күй табақтан (таспа жазбаларынан) тыңдатылады. Ал бастауыш сынып оқушыларына музыкалық шығарманы мұғалімнің өзінің орындап көрсеткені тиімді болып табылады. Шығармаларды әр түрлі аспапта ойнап көрсету, мәнерлі орындау балалардың шығарманы ойнауға деген ынтасын оятып, қызығушылығын арттырады. Аспаптарда ойнауға мүмкіндік болмағанда немесе оркестрдің орындауындағы күрделі шығармаларды тыңдау үшін күйтабақ пайдаланылады. Күрделі шығармалардан үзінді орындағанда ұлт аспаптары оркестрінің құрамындағы сан қырлы аспаптардың бояуын ешқандай да орындау ауыстыра алмайды. Симфония, опера хор-поэма кантата, сюитадан т.б. үзінділерді күйтабақтан тыңдатқанда ғана сабақ мақсатына жетеді.

Музыканы әңгімелеу – талдау. Шығарманы (күйді) тыңдап болғаннан кейін берілетін, оның мазмұнын түсінуге бағытталған сұрақтар жүйесін сабақтан бұрын жан-жақты ойластырып алу қажет. Бұл мәселеде мұғалім белгілі бір оқу материалын талдау арқылы оқушыларға нені меңгертетінін алдын ала анықтайды. Сұрақтар мүмкіндігінше анық, қысқа, нақты болғаны жөн. Мұғалім көптеген сұрақтарды нақты мәселеге бағыттап, қажетті жауапты ала алатындай түрлендіріп дайындауы қажет. Талдау кезінде мұғалім оқушылардың белсенділігін арттыра отырып, дұрыс жауапқа бағыттау арқылы оларды жалпы нәрседен ең бастысын қорытындылай білуге үйретеді.

Музыканы қайтара тыңдау (пысықтау, бекіту). Музыканы бір тыңдатып болғаннан кейін, оқушылардың жауабын толықтыра түсу үшін мұғалім музыканы қайта тыңдатады. Шығарма толығынан басынан аяғына дейін тағы тыңдатылады. Ол негізінен баланың музыкалық шығарманы есінде ұзақ сақтап қалуы және оның басқа шығармалардан айырмасын түсіне білу мақсатында жасалады. Шығарманы алғаш тыңдату кезінде түсінуге ыңғайлы болу үшін, кейде тоқтатып, түсінбеген жерлерін қайта тыңдатады. Ал қайта тыңдау барысында оқушылар шығармамен толық танысады. Бұл материалды пысықтау мен бекіту міндетін атқарады. Музыканы оқытудың негізгі формасы - сабақтық жүйеге негізделеді. Ол оқушыларды жас шамасына қарай топтап, белгілі бір уақыт көлемінде оқу-тәрбие процесінің негізгі талаптарын жүзеге асыруды көздейді. Оқушылардың музыкалық ой-өрісін кеңейту үшін, олар радиохабарлар, теле-хабарлар мен концерт тыңдау, музей және сурет көрмелеріне барып, артынан оны талқылап, білімгерлерге өз пікірін айтқызу жұмысын кеңінен ұйымдастыру керек. Оқушылар ең бірінші домбыраны үйренгенде оны сазына келтіріп бұрауды бірінші жолға қою керек. Нота мен жазылған жеңіл ән-күйлерді фразаларды тартып, «Тремоло» қағысын шығару: «тремоло» қағысымен дыбысты «форте»- қатты тартқанда дыбыстың шығуы анық және толық немесе «пиано»-жәй тартқанда дыбыстың шығу күшін таза шығаруға дағдыландыру керек. Әндер домбыраға тартып және дауыстап айта білу керек. Бастауыш мектептің 1-4 сынып репертуарынан нотамен жазылған әндерді домбыраға тартып және дауыстап айта білу керек. Сабақтың дұрыс ұйымдастырылуы - оның нәтижелі болуының алғы шарты. Ән-күй сабағының мұғалімі әр сабаққа жоспарлы түрде дайындалғаны дұрыс. Көрсетілген бөлімдердің орын тәртібін сабақ сайын алмастырып отыру пайдалы.

Сабақ барысын шамамен уақытын көрсетіп, былайша жоспарланған дұрыс:

1.Өткен сабақты қайталау (тыңдатылған музыкалық шығармаларды естеріне салу: композиторларды, шығармалар аттарын, аспап т.б.);

2. Жаңа тақырып (жаңадан тыңдатылған музыка жөнінде қысқаша мағлұмат: күйдің мектебі, ерекшеліктері, авторы, шығу тарихы т.б. Сонымен қатар өткен сабақтарда өтілген музыкалық шығармалармен салыстыру, ортақтығын немесе айырмасын, өзіндік ерекшеліктерін ажырату);

3. Өтіліп отырған тақырыпты пысықтау (сабақ барысында өтілген жаңа тақырып бойынша негізгі жерлеріне көңіл аудару, пысықтау);

4. Тапсырма (үй жұмысын тапсыру: тыңдалған музыкаға суреттер салу, шағын әңгіме жазып әкелу т.б.).

Сабақта ұйымдастырылатын негізгі бөлімдерге өзара байланысты музыкалық іс-әрекеттер (музыкалық шығармашылық, музыкалық тапсырмалар, ырғақты қимылдар) мен сауаттылық бөлімі кіреді.

Әдебиеттер тізімі

1. Ахметова М.М. Ән өнері уақыт — Алматы: Жазушы, 1990-306 б.
2. Есенұлы А. Күй тәңірдің күбірі. Алматы: Дайк-Пресс, 2001 – 208б
3. Бекенов У. Күй көтерді көңілдің көкжиегін. – Алматы, 1975.
4. Елім-ай ән-күй программасы / Құраст. Балтабаев М., Ұзақбаева С.Қышқашбаев Т. т.б. – Алматы. — 56 б.
5. Жәрдемәлиева Р. Хрестоматия музыкального образования Казахстане. Алматы., 2004.
6. Жұбанов Қ. Қазақ музыкасында күй жанрының пайда болуы жөнінен. – Алматы., 1980.
7. Жұбанов А. Қазақ композиторының өмірі мен творчествосы.- Алматы, 1962. – 215 б.
8. Райымбергенов Э., Райымбергенова С., Жалпы білім беретін қазақ орта мектебінің ән-күй сабағына арналған “Мұрагер” бағдарламасы 1-4 кластар. – Алматы: РБК, 1994. – 9 б.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАРЫ

У.А.Ирметов – п.ғ.к.доцент

v.prezident78@mail.ru

Ә.Е.Әжмәмбет магистр, оқытушы

kurbanalieva.assem@mail.ru

Ж.А.Ташенов университеті,

Шымкент қаласы

Ұсынылып отырған жұмыста бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттеріне анықтама берілді. Дәлелденген көрсеткіштер бойынша бастауыш сынып оқушыларының шығармашылығын дамытуға арнайы бағыттар анықталды. Ғалымдардың теорияларына сүйене отырып оқушылар бойында шығармашылықты дамытудың жолдары ұсынылды.

Кілттік сөздер: бастауыш сынып, сабақ, шығармашылық қабілет, ерекшелік.

В статье был предоставлен сертификат для творческих способностей учащихся начальных школ. Специальные области для развития творчества учащихся начальных классов были определены в проверенных показателях. Основываясь на теориях ученых, мы предложили способы развития творчества.

Ключевые слова: начальная школа, урок, творчество, исключение.

The article provided a certificate for the creative abilities of primary school students. Special areas for the development of primary school students were determined in proven indicators. Based on the theories of scientists, we proposed how to develop creativity.

Key words: elementary school, lesson, creativity, exception.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты халқына жолдауының Әлеуметтік жаңғырудың жаңа кезеңі атты төртінші бөлімінде білім беру жайлы: «Біз оқушылардың шығармашылық қабілетін айқындап, кәсіби бағыт-бағдар беру саясатына көшуіміз керек» - делінген. Сондықтан білім берудің мазмұнын жетілдіре отырып, бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамыту арқылы оларды кәсіби тұрғыдан жан-жақты жетілдіру мәселесі бүгінде күн тәртібіне ерекше орын алып отырғанын көріп отырмыз.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында білім беру жүйесінің жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған ролі атап көрсетілсе, осы заңның 41-бабында: «Педагог қызметкерлер оқушылардың мемлекеттік білім беру стандартында көздеген деңгейден төмен емес білім, білік, дағды алуын қамтамасыз етуге, жеке шығармашылық қабілеттерінің дамуы үшін жағдай жасауға міндетті», — делінген. Бастауыш сынып мұғалімдерінің алдында оқушыға білім, білік дағдыларын игертіп қана қоймай, олардың қабылдауын, ойлауын, қиялын, сезімдерін, ерік-жігерін, яғни жан-жақты, шығармашылығын дамыту міндеттері де тұр. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының негізгі міндеттерінің бірі баланың интеллектуалдық және шығармашылық қабілеттерін дамытуды міндеттесе, Қазақстан Республикасының дарынды балаларды анықтап, оларға қолдау көрсетіп дамыту концепциясы шығармашылық қабілетті дамытуға бағытталған білім беру кеңістігін туғызуды талап етеді. Соған сәйкес Қазақстан Республикасының білім саласындағы нормативті-құқықтық құжаттары адамның шығармашылығын дамытуды басым бағыттардың бірі ретінде қарастырады. Сондықтан жеке тұлғаның шығармашылық ойлауын әрбір адамның жаңа білімді игеруіне, интеллектісі мен ойлау қызметінің артуына қажетті ықпал ретінде дамыту өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Себебі, оқыту барысында адамның дамуы қазіргі білім берудің басты мақсаты ретінде қарастырыла келе, білім беру процесін ұйымдастыруды ерекше гуманизациялау, дамыту бағытының басымдылығы тұрғысынан қарау керектігін айқындадым.

Бастауыш білім – үздіксіз білім берудің алғашқы басқышы. Осыған сәйкес оқушыны шығармашылық бағытта жан-жақты дамыту бүгінгі күннің талабы. Шығармашылық дегеніміз – адамның өмір шындығына, өзін-өзі тануға ұмтылуы, ізденуі. Өмірде дұрыс жол табу үшін адам дұрыс ой түйіп, өздігінен сапалы, дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйренуі керек. Олай болса, шығармашылық қабілеттің дамуы оқушылардың интеллектісін дамытуымен байланысты екендігін негізге ала отырып, оқу үрдісін тиімді ұйымдастырудың, іс-әрекеттің субъектісінің шығармашылық сапалық ерекшеліктерінің сабақ кезінде және сабақтан тыс кездерінде диагностикалық және шығармашылық тапсырмаларды ұтымды қолданудың мәні зор. Өйткені, қазіргі кезеңдегі қоғамның жедел дамуы ғылым, техниканың дамуымен байланысты болса, ал болашақта ғылым мен техниканы, өндірісті дамытатын бүгінгі мектеп оқушыларынан үлкен жауапкершілік пен білімдарлықты қажет етеді. Бастауыш мектеп оқушыларының шығармашылық қабілетінің дамуы оқу барысының дұрыс ұйымдастыруымен байланысты. Қазіргі заманда шығармашылық тұлға қалыптастыру оқу процестерінің ең басты талаптарының бірі болып саналады. «Қызықтырар ұстаз болса, қызықпайтын шәкірт болмас», -деп К.Д.Ушинский айтқандай, негізгі талап оқушыларды қызықтыра білуде. Оқушыларды жаңа заманға сай тәрбиелеу үшін ұстаз қауымы оқу-тәрбие жұмысына шығармашылықпен қарап, оқытудың жаңа әдістемелерін қолдануы керек. Сабақ – қашанда жетіліп отыратын шығармашылық сипаттағы үрдіс. Сабақ – білім беруді ұйымдастырудың негізгі жолы. Мұғалім – сабақта басты тұлға, өйткені ол оқушыларға

жүйелі түрде білім алу дағдысын, іскерлігін қалыптастырады. Сабақты түрлендіріп өткізуде оқушылардың танымдық белсенділігін арттырады. Негізінен шығармашыл тұлғаны қалыптастыратын бірден бір нұсқа сабақ болса, сабақтың нәтижелі болуына ықпал ететін нұсқа – сол сабақты өткізудің әр түрлі әдіс-тәсілдері, яғни жаңашыл сабақ. Оқушыны шығармашылыққа үйрету үшін мынандай жағдайларды ескеру қажет:

- Ең алдымен, сыныпта шығармашылық көңіл күй тудыру үшін баланың назарын бір нәрсеге бағыттауы керек.

- Әрбір шығармашылық тапсырманы оқушыға ұсынудың мазмұны жеткіншектердің жас ерекшелігіне, қызығушылығына үйлесу қажет.

- Оқушының шығармашылықпен айналысуына мектепте, сабақ үстінде, үйде қолайлы жағдай туғызу. Бастауыш сынып оқушысының шығармашылық мүмкіндігі зор, өйткені, олар шығармашылықпен тұрақты, белсенді айналысуға икемді келеді. Шығармашылық қызығуы қалыптасқан оқушылардың мынандай ерекшеліктері болады:

- балалардың өзіндік ойлау ерекшеліктері басым, түрлі болжамдар жасауға қабілетті, қиялы ұшқыр, өзін танытуға құштар;

- шығармашылықпен айналысуға ұмтылым тұрады, шығармашылық күшін сынауға тырысады;

- қиялдары жүйрік, бейнелер сомдауға шебер, жан дүниесі нәзік, лирик болып келеді, болмыстары поэзиядан құралады;

- бұл жастағылар ақыл-ой қабілеттілігін тек өзін қызықтырған іске бағыттайды, ал қызықтырмаған істе қалыпты білік-дағдыларымен шектеледі;

- оқушылар мазмұндама, мінездеме жазудан гөрі әңгіме, өлең, ертегі жазуға бейім. Оқушыларды шығармашылыққа баулу үшін тағы бір қажеттілік баланы психологиялық дайындықтан өткізу. Психологиялық дайындық, яғни педагогтің психологиялық әсері шығармашылық кезеңде баланың шабытын оятып, құлшындырып, еліктіріп отырады.

Егер оқу үрдісінің басты мақсаты – жан-жақты дамыған, саналы азамат дайындау болса, оның негізінде нәтижелі іс-қимылдар арқылы жүзеге асатын шығармашылық әрекет жатады. Шығармашылық әрекеттің негізгі сипаттамаларын, оларға сәйкес қалыптасатын қабілеттіліктерді, мүмкіндіктерді И.Я.Лернер, В.В.Давыдов, В.В.Репкин, В.И.Слободчиков, Ю.Г.Юдина, А.Н.Лук өз еңбектерінде қарастырады. Шығармашылық әрекетті қалыптастырудың кейбір аспектілерін Қазақстан ғалымдары да зерттеді.

Оқушының шығармашылық әрекетінің негізгі сипаттамаларын және оларға сәйкес қалыптасатын қабілеттерін Б.Г.Юдин мына түрде қарастырады:

1. Оқушылардың шығармашылық іс-әрекетінің міндетті түрде талап етілуі: оқушылардың ғылыми практикалық конференциясы жыл соңындағы шығармашылық емтихан жылдық мектептік көрмеге қорытынды жұмыс тапсыру, т.б.

2. Оқушының шығармашылық әрекетінің пайда болуының жан-жақтылығы: жаңа ситуацияға байланысты білім икемділіктерін қолдана білу, таныс объектілердің жаңа функцияларын көре білу, шешімдерінің баламасын таба білу, мәселенің белгілі шешіміне қоса шешімнің жаңа, тың әдістерін таба білу.

3. Сыныптағы ерекше эмоционалдық шығармашылық атмосфера және оқушының қызығушылығы, белгілі эмоция, сезімдердің барлығы оқушылардың шығармашылық әрекетінің шарты ретінде эмоциялық шығармашылық атмосферасы болып есептеледі.

Шығармашылық шеберлік үшін оқушыға ұстаздың берер психологиялық әсері мынандай болмақ:

- «сенің қолыңнан бәрі келеді», «сен қабілеттісің», «жаз», «үйрен» деп, баланың еркін билеп, сенім білдіру;

- оқушының кішкентай жетістігі болса да жоғары бағалап, мадақтап, көтермелеу, оқушылар басылымында өлең, әңгімелерінің жарық көруіне көмектесу; • шығармашылық сәтте оқушыға құптаушылық көзқарас білдіру, сезім күйін бақылау, қамқорлық таныту;

- ақын-жазушылардың, өнер адамдарының шығармашылық дәстүрінен қызғылықты оқиғаларды әңгіме ету;
- оқушылар үшін педагог өзін қарапайым жан есебінде таныта білу, оқиға, сюжет, образ жасауда оларға сенім білдіру;
- оқушының қойған сұрақтарына пейілімен дұрыс жауап беру, олардың психологиялық еркіндігін қамтамасыз ету.

Шығармашылық – бүкіл тіршіліктің көзі. Адам баласының сөйлей бастаған кезінен бастап, бүгінгі күнге дейін жеткен жетістіктері шығармашылықтың нәтижесі. Бұған бүкілхалықтық, жалпы және жеке адамның шығармашылығы арқылы келдік. Әр жаңа ұрпақ өзіне дейінгі ұрпақтың қол жеткен жетістіктерін меңгеріп қана қоймай, өз іс-әрекеттерінде сол жетістіктерді жаңа жағдайға бейімдей, жетілдіре отырып, барлық салада таңғажайып табыстарға қол жеткізеді. Шығармашылық дегеніміз – адамның өзін-өзі тануға ұмтылуы, ізденуі. Оқушы шығармашылығы үнемі ұстаз, сынып ұжымы, ата-аналар тарапынан қолдау тауып отыруы тиіс.

Оқушының шығармашылық қабілетін дамыту үшін бірнеше шарт орындалуы керек. Олар: шығармашылық қабілетін ерте бастан қолға алу; жүйелі түрде шығармашылық әрекет жағдайында болуы; ойлау мүмкіндігінің ең жоғары деңгейде болуы; шығармашылық іс-әрекетке жағдай туғызу. Оқушының шығармашылық іс-әрекетіне жағдай тудыру дегеніміз – оқушыны ойлай білуге үйрету деген сөз. Оқушының шығармашылық қабілеті тәжірибелік әрекеттері, ізденімпаздығы арқылы дамиды.

Қорытындылай келе, баланың қабілеті мен шығармашылығын дамытуды неғұрлым ертерек бастаса, соғұрлым оның қабілеті толық ашылуы мүмкін. Сондықтан бастауыш сынып оқушыларының бойындағы қабілетті мұғалім байқап оны дамыту үшін атқарылатын жұмыстардың маңызы ерекше екендігін түсінуіміз қажет. Сыныпта оқушылармен шығармашылық жұмыстарды жүргізу әр мұғалімнің шеберлігіне байланысты. Күнделікті сабақта беретін деңгейлік тапсырмаларды қызықты етіп құрап, оқушылардың қызығушылықпен орындауларын қадағалау қажет..

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1.Н.Ержанов. Оқушылардың шығармашылықпен жұмыс істеу қабілеттерін ашу. /Мектеп технологиясы, №7, 2003.
- 2.Ж.Рүстемов. Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту. /Бастауыш мектеп, №1, 2003.
- 3.Қ.Хасенова. Математика сабағында оқушылардың шығармашылық ойлау қабілетін дамыту.
- 4.К.Рахатова. Шығармашылық тапсырмалар. //Бастауыш мектеп. 2004. 52б.
- 5.А.Орақова. Оқушылардың шығармашылығын дамытуда оқу процесінің маңызы. //Бастауыш мектеп, №9-2005, 6б.
6. Волков И.П. Учим творчеству. //Педагогический поиск. М., Педагогика, 1989. 53б.
- 7.Махмутов М.И. Современный урок. М., Педагогика, 1981. 192 б.
- 8.Ж.Күнпейіс. Оқушыларды шығармашылыққа қалыптастыру. /Бастауыш мектеп. №2, 2006, 32-33 б.
9. Р.Омарова. Шығармашылық – басты мақсат. /Бастауыш мектеп. №3, 2006. 30-32 б.
- 10.Б.Қадірова. Оқушылардың шығармашылық әрекетін дамытудың кейбір ғылыми-педагогикалық проблемалары. /Бастауыш мектеп. №2-2005. 13-15 б.
11. Г.Нұрахметова. Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту. /Бастауыш мектеп. №2, 2006. 49-50 б.
- 12.Қ.Шалғынбаева, А.Тұрсынбаева, Н.Медетбекова. Шығармашылық есептердің маңызы. /Бастауыш мектеп. №1, 2006, 7-10б.

ДОМБЫРА АСПАБЫН МЕНҒЕРУДІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖОЛДАРЫ

Байгунова Д.М.
«Өнер және саз» кафедрасының аға оқытушы, магистрі
Tashenev University, Шымкент қаласы
baygunova@mail.ru

Андатпа: Бұл мақалада қазақтың ұлттық домбыра аспабын менгерудің әдістемелік жолдары жан-жақты қарастырылған.

Кілт сөздер: музыка, өнер, дыбыс, мәдениет, шығарма, домбыра, әдіс

Аннотация: В этой статье затронуты проблемы исполнительского мастерства игры на казахском народном музыкальном инструменте – домбре.

Ключевые слова: Музыка, искусство, звук, культура, композиция, опера, балет

Absrtact: This article deals with the problems of performance skills when playing the Kazakh national instrument – dombra.

Key words: music, art, sound, culture, composition, opera, vallet

Жаным кейде қажытқанда мұң қажап,
Домбыраға тіл бітірген тым ғажап!
Ең болмаса бір күй шертіп бермейтін,
Әу демейтін
Жоқ дер едім бір қазақ!
(Т. Рахым)

Ұстаз болу оңай емес, ал студенттің жақсы болып шығуы үшін, ол барлық өнерін салады. Бірақ студенттің өзі талаптанып еңбек етпесе, ізденбесе, оқымаса одан мақтарлықтай орындаушы, музыкант шыға алмайды. Сондықтан бірінші күннен бастап оқушыны ұқыптылыққа, төзімділікке үйрету оқытушының тәрбие жұмысының бірі болып саналады.

Домбыра - халық арасына өте кең тараған аспап. Болашақ жас музыка маманы әр уақытта музыкалық, педагогика ғылымының мәнді, күнделікті мәселесі болып есептелінеді. Бұрынырақ бала жас кезінен өзі талаптанып аспапта ойнап, қосылып ән салып алдына ешқандай кәсіби өнер жолын қуу, болмаса қазіргідей құжаты бар музыка маманы болу мақсатын қойған жоқ. Домбыраға, қобызға, ән-күйге рухани тартылыс, қажеттілік, құмарлық болды.

«Домбыра үйрету әдістемесі» пәні домбырашы студенттердің теориялық білімі қалыптасуын ұстаздық машық, барша тәжірибелерге мейлінше қабыстыра өткізуді көздейді. Болашақ ұстаздар домбыра үйрету әдісі қақындағы теориялық білімге дәріс курсына, ал тәжірибелік амал-әдістерге машықтық бөлімде дағдыланады. Музыкалық қабілеттердің қалыптасуын, дамуын жүйелі түрде іске асырады. Есте сақтау, ырғақ, зейін, есту, ойлау, қиял-болжамын жетілдіріп, шығармашылық үрдісті қалыптастырады.

Домбыра үйретудың барша бағыттарының әдістемеліктерін, репертуарын егжей-тегжейлі өтеді.

Домбыра аспабын үйрету қызметіне сын көзбен қарап, жетік музыка әдістемелік негізге алады. Айтсақ:

1. Құйма-құлақ әдісі, жалпы домбыра үйрету мектебінің өзегі, халықтық негізі. Бұл қасиет музыка маманының әрқайсында болуы шарт, көбінесе табиғаттан беріледі.

2. Домбыраны үйренуді ниет еткен, рухани тектілігі, таудай талабы бар жандарға сан жүйесімен үйрету.

3. Нотамен үйрету. Бұл кәсіби жүйе үшін міндет. Жеті жылдық музыка мектебі, өнер лицейлері, гимназиялар әр түрлі өнер ұжымдары жанында домбыра кластары ашылып, жалпылама бағыт алады.

Техника барлық өнер саласында керек, соның ішінде өзіміздің домбыра өнерінде біраз сөз етсек.

Домбыра аспабын ойнаудағы техника жайлы айтқанда ең керегі қабілеттілік пен құштарлық сол кезде домбырашы өзінің ойлаған ойы, алдына қойған мақсатына жете алады. Техника дегенімізді әркім әртүрлі түсінеді, кейбіреулер жылдамдық күш деп немесе техникада әр түрлі жағдайда ойнай білу керек. Техника дегеніміз көрсетілген жылдамдықта дыбысты өте қатты немесе өте жай, сонымен бірге дыбысты жұмсақ әлде өткір шығуын немесе жеңіл болуын айтады.

Әр домбырашыда өзіндік ішкі сезімі болуы керек, ол неге бағыттайды десек – шығарманы толық көрсете алады. Адамның сезім мүшесі сол шығарманың негізгі стилін, мінезін, темпін толық көрсете алады. Сонымен техникалық ойнауда музыкалық шығарманы таза жатқа білу керек, сонан кейін барып сол техникалық жұмысына үлкен мән бере білу керек.

Домбырашының техникасын пайда болдыратын күш. Ал техниканы өсіру үшін адамның қабілеті және үлкен талап болу керек. Техниканы өсіру үшін ең алғашқыда көбірек этюд, гамма, пьеса немесе арпеджиоларға көп көңіл бөлу керек. Домбырашы кемінде күніне 4сағат дайындалу керек. Қабілетті адам осы айтылғандарды өзі аузымен айтпай, өзінің ойнап отырған аспабында айттыру керек.

Домбыра жылдам, құлаққа жағымды, көңілге қонымды ойнау үшін сол көрсетілген шығарманы домбырашы бірінші күннен бастап өмірінің аяғына дейін күнделікті дайындықты керек етеді.

Қазіргі атақты домбырашылардың айтуы бойынша жоғары сынып оқушылары төменгі сынып оқушыларына қарағанда алда болу себебі оқушылардың әр түрлі жағдайда өзгеруі.

Домбырашының техникалық фундаменті музыка мектебінде басталса қалғаны музыкалық колледжде жалғастыру керек.

Қазіргі техникалық фундамент деп домбырамен қатынасты айтады. Домбыра аспабында орындау шеберлігін өсіруі үшін домбырашының отырысы да әсері бар. Орындау шеберлігін өсіру үшін домбырашының ыңғайлы отыруы

қолдарын еркін қимылдатып, домбыраны дұрыс тартуына мүмкіндік береді. Сондықтан оқушы алдымен оң аяғын сол тізесінің үстіне қойып, орындыққа тік, еркін отырып жаттығуы қажет. Мұндағы сол аяқтың тізеден бүгілуі 90 градусқа шамалас болғаны жөн. Әр оқушының орындығы өз бойына сәйкес болуы керек.

Домбыра аспабын ұстап отырған кезде екі иық төмен не жоғары көтерілмей, бір деңгейде бос тұрғаны дұрыс.

Домбыра аспабында орындау шеберлігін өсіруіне екі қолдың қойылымы да әсері бар. Қойылым дегеніміз – музыка аспабын тарту кезіндегі орындаушының бүкіл денесінің, қолдары мен саусақтарының дұрыс қалыптасып, орналасуы және оның аспапты ұстау тәсілі болып келеді.

Сол қолдың қойылымы: аспапты ұстап отырған кезде домбыра басының биіктігі сол жақ иық деңгейінде болып, саусақтар пернелер үстіне тізбектеле еркін орналасады. Бас бармақ сұқ саусаққа қарай сәл қиғаштау тұрады. Алақанды домбыра мойына тіремей, шынтак пен иықты көтеріп немесе бүйірге тақамау керек. Бұл кейін қолдың еркін қозғалуы үшін өте қажет.

Оң қолдың қойылымы: оң қол қойылымының өзіндік ерекшеліктері бар. Төкпе күй дәстүрінде бас бармақ сұқ саусаққа жақын тұрады, ал төрт саусақ жартылай бүгілі күйінде бір-біріне жақын тұрып, алақан домбыраның бет қақпағына қарай орналасады. Дыбыстың сапалы шығуы үшін оң қолдың осылай қалыптасуының мәні өте зор. Осы қатынастар домбыра ойнаудағы домбыраның пернелерінде сол қолдың еркін жүруінде және домбыра ойнаудағы екі қолдың еркін жүруі көрсетілген ырғағына қарай. Еркін жүру деп әр түрлі кедергіні адам ойнап отырған кезде жібермеуі керек (мысалы, мынандай жағдайлар: иықты қатты ұстау, саусақтың буындарын қатты ұстау.) Ең алғаш кезде берілген жаттығу немесе

этюді бірден игере алмайды, сол себепті оқушы жай саусақтарының қимылын сол саусақтың пернелерді таза басуын адам өзінің сезімі арқылы тыңдап отыру керек. Жаттығуды ойнаған кезде оң қолдың қағысы сол қолдың саусақтары сәйкес болу керек.

Саусақпен перненің арасындағы қатынас домбырада ойнаудағы техниканың фундаменти болады. Эюд пен гамма өзара байланысты. Дыбыстар өзіндік әр түрге бөлінеді, сапалы дыбыс, дыбыстардың теңдігі, дыбыстың тембірі және темпі.

1. Сапалы дыбыстарға-сондай толық дыбыс, жұмсақ дыбыс, қатты дыбыстар, сапалы дыбыс шығару үшін әр уақытта берілген шығармаға көп көңіл бөлу керек.

2. Теңдік дыбыстар-дегеніміз бірінен кейінгі біркелкі дыбыстарды айтамыз, дыбыстың созылуы динамикалық теңдіктер-бұл крещендо және деминуендо. Берілген шығарманы эюд болсын немесе гамманы ойнап отырған кезімізде сол шығарманың мінезіне байланысты, дыбыстың тембірін немесе оның көркемдік жағын ойластыру керек. Бұған тембірі жақсы шығу үшін легато және нонлегато ойнау керек.

Ең негізгі педагогикада оқушының осы айтылғандарға көңіл бөлу керек. Өйткені жай темпте ойнаған эюд, гамма болсын көрсетілген саусақтармен жай темпте ойнап болғаннан кейін оны көрсетілген жылдам темпте ойнау әлде қайда жеңіл түседі.

Осы берілген тапсырманы ойнап жатқан кезде сол қол үйіп ауырады, оң қолдың бұлшық еттерінің талуы болады. Сол кезде адам өз денесін бос ұстап дем алу қажет. Сонымен бірге қай шығарма болмасын кездесетін кедергі жері болады, сол кедергіден құтылу үшін сол тактіні асықпай жай темпте бірнеше рет ойнап қолды жаттықтырып алу керек. Сонан кейін шығарманы түгелдей тоқтамай ойнауға болады. Шығармадағы көрсетілген динамикалық белгілерді еске ала отыру керек. Тапсырманың негізінде көрсетілген динамикалық белгілерді сақтай отырып ойнау керек, сонда сол шығарма үздік шығу ерекшеліктері артады. Берілген шығарманың темпіне байланысты алғаш жай ойнағанда қатты дыбыс шығару керек, жылдам темпте ойнағанда дыбысын жай шығару, сол сияқты дыбысы жай болса оның дыбысын қатты ойнау керек, жылдам ойнағанда жеңіл болады.

Бірінші курста бірінші жарты жылдықтан кейін эюд, гамма беру керек. Себебі олар оған дейін нотаға толық түсінеді, өздерінше тапсырманы оңай ала алатын болады. Сол себепті күнделікті домбыра ойнауға отырған кезде бірнеше рет өткен жаттығуларды нотаға қарап қайталау керек. Сонан кейін берілген тапсырманы орындау қажет. Домбыра класына арналған программа бойынша бірінші курстар үшін бірнеше эюд, екі үш гамма түрін бір октавада, сонымен бірге ноталық тексті өзінше ойнай білу көрсетілген динамикалық белгілерді ажырата білу, ноталардың штрихтарын білу және пернелердің негізін, мажорлық, минорлық гаммалар бір октавада ойнау позицияларды қолдану.

Негізгі дұрыс тәрбиеленген шәкірттен болашақ басқа сала маманы болса да, қан тамырында ұлттық нағыз рухы бар азамат, домбырашы, өнерлі өрен, алғыр студенті, әрі өнер қайраткері шығатына сенім мол!

Әдебиеттер тізімі

1. А.Жайымов.,С.Бүркітов.,Б.Ысқақов Домбыра үйрену мектебі – Алматы 1997ж-185б
2. Л.Хамиди Домбыра үйрену мектебі - Алматы 1990ж-160б
3. Г.А.Жақсылықова Домбыраға арналған күйлермен шығармалар жинағы – Шымкент 2012ж.120б
4. К.Сахарбаева Домбыра үйрету әдістері- Алматы «Издатмаркет» 2006ж-95б
5. М.Ә. Әубәкіров Домбырадан әдістемелік оқу құралы-Алматы 1992ж.-210б

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Байгунова Д.М.
«Өнер және саз» кафедрасының аға оқытушы, магистрі
Tashenev University, Шымкент қаласы
baygunova@mail.ru

Андатпа: Бұл мақалада оқушылардың танымдық іс-әрекетін тиімді ұйымдастыру арқылы олардың белсенділігін дамытуға арналған түрлі әдіс-тәсілдер және танымдық белсенділікті қалыптастыру үшін психологиялық-педагогикалық, дидактикалық шарттардың орындалу жолдары қарастырылған.

Кілт сөздер: Таным, белсенділік, ізденіс, жағдаят, репродуктив.

Аннотация: В данной статье рассматриваются различные развития активности учащихся путем эффективной организации их познавательной деятельности и способы выполнения психолого-педагогических и дидактических условий формирования познавательной активности.

Ключевые слова: знание, деятельность, поиск, ситуация, репродуктивное

Absrtact: This article deals with various methods for developing students activity by effectively organizing their cognitive activity and ways fulfilling psychological-pedagogical and didactic conditions for the formation of cognitive activity.

Key words: knowledge, activity, search, situation, reproductive

Қазіргі таңдағы білім берудің негізгі міндеттерінің бірі—оқушыларды жан-жақты тәрбиелей отырып, терең білімді ізденімпаз, барлық іс-әрекетінде белсенді, шығармашыл жеке тұлғаның қалыптасуын қамтамасыз ету.

Демек, бүгінгі ұрпақ алдында Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан –2030. Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеу қауіпсіздігі мен әл-ауқатының артуы» туралы Қазақстан халқына жолдауында айқындалған негізгі бағыттар мен міндеттерді іске асыру үшін білім мазмұнымен қатар оқытудың әдіс-тәсілдерін қолданудың тиімділігін арттырудың зор міндеті тұр .

Сондықтан мектептегі оқу үрдісінде оқушылардың танымдық іс-әрекетін тиімді ұйымдастыру арқылы олардың танымдық белсенділігін дамытуға ерекше көңіл бөлген жөн. Сонымен қатар мұғалім оқушының білімді меңгеруімен бірге оның оқу-танымдық іс-әрекетін белсендіру жағына да баса назар аударуы қажет.

Оқушылардың танымдық әрекеттерін арттыру қазіргі заман педагогикалық теориясы мен практикасының даму кезеңінде актуалды проблемалардың бірі болып отыр. Оқу – мектеп жасындағы балалардың негізгі таным әрекеті. Баланың жалпы психикалық дамуы мектептегі оқу мен оның өздігінен дамуына байланысты.

Ендеше, әрбір сабақ барысында мұғалімнің негізгі міндеті—оқушылардың пәнге деген қызығушылығы мен ынтасын қалыптастырып танымдық белсенділігін арттырып отыруы қажет.

Баланың оқу танымдық әрекеті—күрделі, жан-жақты үрдіс, ол баланың барлық әрекетін, рухани күштерін керек етеді. Баланың ақыл-ой танымдық әрекетін белгілі бір жүйемен жасауға, оның жалпы белсенділігін арттырып отыруға көңіл аудару, баланы өз жұмысының мақсат-міндеттерін анықтауға, сонымен бірге әрбір оқу тапсырмасын не үшін, қандай мақсатпен жасау керектігін, ол қандай жаңа нәтиже (жаңа білім, дағды) беретінін білсе, онда оқушының танымдық әрекетінің саналылығы артады. Оқу танымдық іс-әрекет жұмысының мақсат міндеттеріне сай баланы өз бетімен жұмысын жоспарлай білуге, өзін-өзі басқаруға дағдыландырудың және оқушылардың танымдық қызығушылықтарын арттыру, таным қабілетінің оянуына түрткі болудың маңызы зор.

Белсенділік – оқушылардың күнделікті іс-әрекетте (ойын,сабақ,еңбек) кездесетін міндеттерді шығармашылықпен орындай білу қабілеті. Оқушылардың оқу-әрекетін белсендіру,олардың алдына қойылған танымдық тапсырмаларды шешуден басталады.Тек белсенді адамдар ғана мақсатқа жету жолында батылдық көрсетіп,қиыншылықты жеңіп шыға алады. Күнделікті іс-әрекеттің ішінде оқу-танымдық ойындар баланың белсенділігін арттыруға ерекше мүмкіндік тудырады.Ойындар сабақтың тиімділігін, сапасын арттырумен бірге оқушының оқу белсенділігін,шығармашылық қабілеттерін дамытады.Оқу-танымдық ойындар оқушылардың танымдық іс-әрекеттерінің белсенді формасы және олардың шығармашылық дамуын қалыптастырушы құралы.Шығармашылық ойындар оқу-тәрбие процесінде іскерлікпен дұрыс ұйымдастырылса әр оқушының белсенді танымдық іс-әрекетін арттыруға мүмкіндік береді.Әрине,оқу-танымдық ойындарға дайындық кең ауқымды жұмыс, сондықтан мұғалім тарапынан ерекше ыждаһаттылықты қажет етеді.Танымдық ойындардың педагогикалық мәні мынада:оқушылардың ойлау қабілетін арттыру,танымдық белсенділігін қалыптастыру,шығармашылыққа баулу.Оқу-танымдық ойындар оқушылардың ұжымдағы қарым-қатынасын айқындап,олардың білімі,білігі мен жеке оқу қабілеттерін тексеру үшін мүмкіндік жасайды.Сонымен қатар, оқу-танымдық ойындар оқушылардың жеке белсенділік,ізденімпаздық, іскерлік,жауапкершілік,мақсаткерлік сияқты қасиеттерін дамытады.

Оқушылардың танымдық белсенділігі кезеңінде қабылдау,есте сақтау, ойлау,қиялдау,мен зейіннің тұрақты түрін қажет етеді.Оқу процесінде оқушылардың танымдық қызығушылықтарын арттыру–олардың өз бетінше танымдық ынта-ықыласын, қызметін дамытатындай етіп ұйымдастырылады.

Танымдық қызығу–баланың саналы іс-әрекеті.Қызығу-іс-әрекеттің қозғаушы күші. Оқушының қызығу жәрдемімен оқып-үйрену барысында танымдық қызығушылығы қалыптасып,дара тұлғалық сипаттарға ие бола бастайды.Танымдық қызығу оқыту мен тәрбиелеу нәтижесінде қалыптасады.

К.Д. Ушинский оқушылардың оқуға қызығушылығын арттырып, білімге құмарту керектігіне аса көңіл бөлді.Қызығушылық сапалы оқудың негізгі жолы, ешбір қызығусыз тек қана зорлық күшімен жүргізілген оқу, оқушы бойындағы білім алуға деген құштарлықты жояды.Қызығушылық жалпы–шындықтағы заттар мен құбылыстарды белсенділікпен танып білуге бағытталған іс-әрекет.

Мектепте оқушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыру мәселесіне педагогтардың,психологтардың,әдіскерлердің еңбектері арналған.

Көптеген зерттеушілер танымдық белсенділікті қалыптастыру үшін, оқушылардың өздері белсенді болуы және мұғалім тарапынан да дұрыс басшылық қажет деп есептейді.

Танымдық белсенділік–оқушының оқуға,білуге деген ынта-ықыласының,құштарлығының ерекше көрінісі.Танымдық белсенділікті қалыптастыру үшін психологиялық-педагогикалық,дидактикалық шарттардың орындалуы тиіс.Мұндай шарттардың бірі–сабақ жүргізу барысында мәселелік (проблемалық) сұрақтың жауабын іздестіруде мәселелік оқыту әдісін(мәселелік жағдаят туғызу,мәселелік тапсырмалар, мәселелік сұрақтар қою т.б.)пайдалану.Екіншісі–оқушының өзіндік жұмыстары.Мәселелік жағдаят (проблемная ситуация)–субъекті мен объектінің арасындағы өзара іс-әрекеттестігінің ерекше түрі;субъектінің (оқушының) бұрын белгілі емес білімді немесе әрекет тәсілін (ашу немесе меңгеру) табу үшін берілген тапсырманы орындау кезіндегі күйімен сипатталады.Мәселелік(проблемалық)жағдаяттың психологиялық құрылымына мыналар кіреді:

- а) адамның интеллектуалдық іс-әрекетін тудырушы танымдық қажеттілік;
- б) әрекет тәсілі немесе белгісіз білімге қол жеткізу;
- в) адамның шығармашылық қабілеттері мен өмірлік тәжірибесін қамтитын интеллектуалды мүмкіндіктері.

Мәселелік жағдаяттың тууы ойлау процесінің шегімен шектеледі. Ойлау процесінің төменгі шегі тапсырманы орындау үшін меңгерілген білімнің жеткілікті жағдайына сәйкес келсе, ойлау процесінің жоғарғы шегі адамның алдына қойылған интеллектуалдық тапсырмаларды түсінуі үшін меңгерілген білімнің аздық етуімен сипатталады.

Мәселелік тапсырма (проблемное задание)—мақсатқа жету үшін әрекетті дұрыс орындауда белгісіз жаңа білімге танымдық қажеттілікті тудыратын практикалық және теориялық тапсырма.

Мәселелік сұрақ (проблемный вопрос)—белгісіз заңдылықтар мен іс-әрекет тәсілінің аумағын анықтайтын сұрақ.

Мәселелі оқыту барысында мұғалім оқушының іс-әрекетіне бағдар жасай отырып, жауап табудың жолдарын үйретеді. Мәселелі оқытудың ерекшелігі: оқушыға білім дайын күйінде берілмей, оқушыдан мәселені ізденіс нәтижесінде шешуді талап етеді.

Ізденіс (поиск)—мәселелік жағдаятта белгісізді іздеу пәнді және әрекет жағдайын жаңа байланыс жүйесін іске қосу арқылы жүзеге асырылады. Ізденіс белгісізді табу үшін және қойылған тапсырманы шешуге қызмет ететін жаңа әрекет негізінде құрылатын байланыс жүйесі.

Мәселелі оқытудың тиімді жақтары:

- оқушылардың логикалық ойлау қабілеттерін арттырады;
- оқу еңбегіне қызығушылығын арттырады;
- оқушыларды өздігінен саналы жұмыс істеуге үйретеді;
- берік білімге, оқытудың жоғары нәтижесіне қол жеткізеді.

Мәселелі оқытудың кемшіліктері:

- оқушылардың танымдық іс-әрекетін басқаруға әлсіз ықпал ету;
- мақсатқа жету үшін көп уақыт жұмсау.

Оқытудың мәселелік түрі жөнінде А.Дистервег: «жаман ұстаз шындықты хабарлап қояды, ал жақсы ұстаз оны іздеп табуды үйретеді»—деп жазған болатын. Олай болса қазіргі талап бойынша білім алушыға білімді дайын күйінде бермей, оны табудың көздерін, іздену тетіктерін, нәтижеге жету жолдарын айқындап беруді мұғалім үнемі ескеріп отыруы тиіс.

Оқушылардың оқу-жұмысын ұйымдастыруда өзіндік жұмыстың маңызы зор. Өйткені оқушыларды өз бетімен жұмыс істей білуге баулу—олардың білімге деген ынтасын арттырып, қызығушылығын оятады, алған білімдерін іс жүзінде пайдалана білуге үйретеді, олардың логикалық ойлау қабілетін жетілдіреді.

Өзіндік жұмыстарды ұйымдастырудың шарттары мыналар:

- мұғалімнің нақты тапсырмалар беруі;
- жұмысты орындаудың және аяқтаудың уақытын белгілеуі;
- мұғалімнің басқаруымен оқушылардың дербестігінің мөлшері, олардың жұмысты өз еркімен және қалауымен істеуі;

- оған әсер ететін мотивтер т.б. Ал, Р.Г. Лембергтің пікірінше, өзіндік жұмыстарды ұйымдастыру мына шарттарға байланысты:

- жұмыстың мақсатын айқын түсінуі;
- жұмыстың жемісті аяқталуына, оның алдағы нәтижесіне қызығуы;
- жұмысты өз еркімен, қалауымен орындауы.

Өздігінен жұмыс істеудің бір түріне үлестірмелі материалдармен жұмыс жүргізу жатады. Жұмыстың бұл түрі арқылы оқушылардың сөйлеу шеберлігін дамытып, сауатты жазуға, ойын дұрыс жеткізе білуге дағдыландырады. Сондай-ақ оқушылардың өз беттерінше атқаратын жұмыстарын репродуктивтік және шығармашылық деп екіге бөліп қарастыруға болады.

Репродуктивтік жұмыстарға—оқушылардың өздерінің меңгерген білімдеріне сүйене отырып атқаратын жұмыстарын жатқызуға болады. Мәселен, өз бетінше жаттығулар орындау (үйде, мектепте), мұғалім тарапынан қойылған сұрақтарға жауап беру, оқулықпен жұмыс жасау т.б.

Шығармашылық жұмыстарға—оқушылардың өз бетінше шығарма, мазмұндама, реферат, баяндама жазуы, көрнекі-құралдар, модельдер жасауы және көркем әдебиеттер бойынша жүргізілетін жұмыстары жатады. Шығармашылық дегеніміз—адамның белсенділігі мен дербес іс-әрекетінің ең жоғары формасы. Шығармашылық жұмыстарды орындау оқушылардың өз бетінше ойлау, салыстыру, топшылау, үйлестіру, қорытынды жасау, өзіндік жаңалық ашу сияқты қабілеттерін дамытуда маңызды роль атқарады. Психологияда өзбеттілік бұл жеке тұлғаның ең негізгі қасиеті деп есептеледі. Оқушылардың өзіндік жұмысы алдына қойған мақсатына жетуге мүмкіндік беретін жеке қасиеттерінің жиынтығы ғана емес, сондай-ақ болашақ мамандығын таңдауына өзара қатынасын сипаттайтын жеке тұлғаның қоғамдық көрінісі. Өзбеттілік пен белсенділік бір-бірімен тығыз байланыстағы ұғымдар, алайда белсенділіксіз өзіндік жұмыс жүрмейді, ол әрдайым белсенділікті қажет етеді, өзіндік жұмыс арқылы оқушылар оқуды басқа біреудің көмегінен меңгере алады. Өзіндік жұмыс—бұл оқу үрдісінің демеуші күші, оқытудың тиімді әдісі, белсенділіктің маңызды көрсеткіші. Сабақта оқушылардың белсенділігін арттырып өз бетінше шығармашылықпен жұмыс істеуіне В.Ф.Шаталов ұсынған тірек сигналдарын пайдалану олардың оқу-ісіне шығармашылық қатынастың негізі бола түседі. Жаңа кең көлемде әрі берік игерілген білім мөлшері шығармашылықтың негізгі алғышарттарының бірі болып табылады.

В.Ф.Шаталов: «Жинақы әдеттен тыс тірек сигналдары оқушыларды қызықтырып, оларды белсенді ізденіске бастайды. Осыған орай баланың бойында аса маңызды қасиет қалыптасады»- деп көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Б.Қадірова. Оқушылардың шығармашылық әрекетін дамытудың кейбір ғылыми-педагогикалық проблемалары. – Алматы, 2005.
2. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы. //Астана хабары, 2004, 6 қаңтар
3. А. Құсайынов. Білім және реформа. //Егемен Қазақстан, 2002, 24 сәуір.
4. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңынан. //Бастауыш мектеп, 2000, №6-

ОӘЖ 004.85

ҒТАМР 14.35.07

СТУДЕНТТЕРДІҢ ОҚУ ҮЛГЕРІМІН БОЛЖАУ ЖҮЙЕЛЕРІНЕ НЕГІЗДЕЛГЕН МАШИНАЛЫҚ ОҚЫТУҒА ШОЛУ

Нахипова В.И.¹, Керімбеков Е.Р.², Сулейменова Л.А.³, Изханова Б.Е.⁴.

¹«Ақпараттық коммуникациялық технологиялар» кафедрасының т.ғ.магистрі, аға оқытушы. Tashenev University, Шымкент қ, nakhipovavenera@mail.ru

²«Информатика» кафедрасының PhD докторы, Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ, Шымкент қ, kerimbekov.yerzhan@okmpu.kz

³«Информатика» кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.к., доцент, Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ, Шымкент қ, Laurasuleimenova7174@gmail.com

⁴«Ақпараттық коммуникациялық технологиялар» кафедрасының ж.ғ.магистрі, аға оқытушы Tashenev University, Шымкент қ, botakoz@list.ru

Аннотация: Студенттердің оқу үлгерімін алдын ала болжау университеттерге олардың оқуды тастап кету деңгейін төмендетуге мүмкіндік береді және студенттерге үлгерімдерін жақсартуға көмектеседі. Бұл салада студенттердің оқу үлгерімін болжау кезінде қай алгоритмді қолданған дұрыс және қандай мүмкіндіктерді ескеру қажет екенін анықтау үшін зерттеулер жүргізілуде. Мұндай зерттеу жұмыстары жыл санап көбейіп келеді. Бұл құжат

академиялық өнімділікті болжау үшін әртүрлі зерттеу жұмыстарында қолданылатын әдістерге сауалнама жүргізеді, сондай-ақ қолданылған әдістемедегі шектеулерді көрсетеді.

Түйінді сөздер: Классификация, Naive Bayes классификаторы, KNN, Machine Learning, болжау.

Аннотация:Прогнозирование успеваемости студентов позволяет университетам снизить процент отсева и помочь студентам улучшить свою успеваемость. В этой области проводятся исследования, чтобы определить, какой алгоритм лучше всего использовать и какие особенности следует учитывать при прогнозировании успеваемости учащихся. Таких исследовательских работ с каждым годом становится всё больше. В этой статье рассматриваются методы, используемые в различных исследованиях для прогнозирования академической успеваемости, а также подчеркиваются ограничения используемой методологии.

Ключевые слова: Классификация, наивный классификатор Байеса, KNN, машинное обучение, прогнозирование.

Annotation: Predicting student performance allows universities to reduce dropout rates and help students improve their academic performance. Research is being conducted in this area to determine which algorithm is best to use and what features should be considered when predicting student performance. There are more and more such research works every year. This article reviews the methods used in various studies to predict academic achievement and also highlights the limitations of the methodology used.

Keywords: Classification, naive Bayes classifier, KNN, machine learning, forecasting.

Кіріспе

Білім беру - бұл жеке тұлғаның психикалық, физикалық және рухани дамуы үшін дағдыларды, түсініктерді, білімдерді оқуға және меңгеруге ықпал ету процесі. Білімді адам дүниенің қай жерінде де құрметке ие болып, қоғамының жақсаруына, ұлтының өркендеуіне жетелейді. Ең бастысы, бұл оның жеке дамуы үшін қажет.

Академиялар білім беруде шешуші рөл атқарады және студенттің колледждер мен ЖОО-да оқу үлгерімі студенттің табысын бағалаудың маңызды критерийі болып табылады. Оқу үлгеріміне көп жағдайда оқылған әрбір курстың бағасы және бүкіл жылдағы жиынтық баға (GPA деп те аталады) кіреді. Заманауи білім беру жүйесінде бұл академиктер дәрежесін бағалаудың ең жақсы және ең қолайлы әдісі. Студенттің алған бағалары оның жоғары оқу орындарынанан кейінгі және жұмысқа кіру мүмкіндігіне үлкен әсер етеді.

Соңғы бірнеше онжылдықта нәтижелерді болжауға болатындай студенттің оқу үлгерімін курсты бастамас бұрын болжауға көптеген әрекеттер жасалды. Бұл сонымен қатар қажет, өйткені студент жетіспейтін жерлерін білгісі келеді, осылайша ол жақсара алады. Болашақ нәтижені уақтылы болжау мұғалімге қай оқушыға ерекше көңіл бөлу керектігін және қандай салаларда жақсарту қажет болуы мүмкін екенін білуге көмектеседі. ЖОО немесе үкімет оның қазіргі білім беру жүйесінің тиімділігін тексеру және оны ұзақ мерзімді перспективада жақсарту үшін оны білгісі келеді.

Сачио Хирокава академиялық үлгерім демографиялық, мінез-құлық, бұрынғы нәтижелер, әдеттер және т.б. сияқты әртүрлі факторларға байланысты екенін көрсетті [1].

Қазіргі әлемде деректер өте күшті болды және Machine Learning бұл деректердің күшін пайдалануда өте пайдалы болды. Терең оқытуды (DL) нейрондық желілерге негізделген компьютерлік үлгіні пайдаланатын машиналық оқытудың маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастыруға болады.[2]

Машиналық оқыту терең оқыту әдістерімен қатар студенттің оқу үлгерімін болжауда маңызды рөл атқарды. Жасырын және күтпеген үлгілерді табу үшін әртүрлі институттарға жататын әртүрлі деректер жинақтарында зерттелген SVM, KNN, кластерлеу және т.б. сияқты әртүрлі машиналық оқыту және терең оқыту әдістері болды.

Әдебиетке шолу

Студенттердің GPA көрсеткіші ANN көмегімен болжанады. Пайдаланылған деректер студенттердің әлеуметтік және экономикалық деңгейін қамтиды. Оған конкурстық емтихан нәтижелері де кіреді.

Қолдау векторлық машиналары академиялық үлгерімі төмен студенттерді бөлу үшін қолданылады. Үлгермеу қаупі бар студенттер нақты анықталады.

Оқу өнімділігін болжау үшін жеке пәндердің курс бағалары немесе GPA пайдаланылуы керек пе, соны анықтау үшін әртүрлі машиналық оқыту әдістері қолданылады. Нәтижелерге қарап, курс бағалары үшінші тоқсанға дейін пайдаланылуы керек деп айтуға болады. Осыдан кейін GPA қолдану керек [3]. Бұл қайсысын қашан қолдану керектігін анықтауға көмектеседі.

Студенттердің оқу үлгерімі Multilabel ансамбль үлгісі арқылы болжанады. Ол студенттердің оқу үлгерімін жақсарту үшін деректерді іздеуді пайдаланады. Ол модельді оқыту үшін SVM, RF, KNN, MLP сияқты машиналық оқытудың әртүрлі алгоритмдерін пайдаланып, келесі семестрдегі студенттердің әртүрлі курстардағы өнімділігін болжайды.

Курстың басталуына дейін студенттің үлгерімін болжау [4]. Гибридті классификатор студенттердің оқу үлгерімін болжау үшін қолданылады. Ол жылдам және баяу оқушыларды ажырату үшін болжамды деректерді іздеу моделін пайдаланады.

Студенттердің академиялық үлгерімі градиентті күшейтетін классификаторлар және шешім ағаштары сияқты бірнеше машиналық оқыту әдістері арқылы болжанады. Кездейсоқ орман және экстремалды градиентті күшейтетін жіктеу әдістері де қолданылған. [5]. Модельде қол жеткізілген нәтиже дәлдігі 95% құрайды және әртүрлі атрибуттар арасындағы байланыстарды зерттеу үшін корреляциялық жылу картасы пайдаланылады. Мұнда екілік классификацияның орнына көп класты классификация қолданылады. Жіктеу және кластерлеу алгоритмдері қолданылады және академиялық өнімділікті болжау үшін гибридті модель әзірленді. Сондықтан қолданылатын әдістерге қолдау векторлық машинасы, Шешім ағашы, K- ең жақын көрші орталарын пайдаланып кластерлеу, Нейрондық желілер және Naive Bayes жатады [6]. Бұл гибридті модельдің нәтижелері басқа модельдермен салыстырғанда жақсырақ. Дегенмен, көбірек курстарды талдап, одан да күрделі алгоритмдерді қолдануға болар еді. Студенттің оқу үлгерімін болжау үшін 2 деректер жиынтығын және 5 машиналық оқыту алгоритмін пайдалану. Студенттердің академиялық болжау үлгісін жасау үшін үш жіктеу жіктеуіштері пайдаланылады - KNN, Naive C4.5 және Bayes. Қабылдау емтиханының ұпайларымен қатар, қабылдау аймағы және т.б. басқа факторлар да қарастырылады [7]. Осы орайда бірнеше әдебиеттерге шолу жасадық (1-кесте).

1-кесте.

№	Авторлар	Жылы	Қолданылған деректер жинағы	Қолданылатын әдістер	Нәтиже және ескертулер
1	V. L. Uskov, J. P. Bakken, A. Shah, A. Byerly	2019	Студенттердің STEM курстарының тапсырмаларында жинаған ұпайлары.	Gartner Analytics Ascendancy моделі.	Әртүрлі дәлдік- Сызықтық регрессия: 96,3%, SVM: 93,78%, RF: 93,41%, Шешім тармағы: 92,19%, KNN:69,99%, ANN: 67% және
2	W. Nuankaew, J. Thongkam	2020	Таиландтағы Раджабхат Маха Сарахам университетінің 9500 студенті	Naive Bayes, SMO, ANN, Random Forest, KNN, Жартылай шешім ағаштары, REPTree	Random Forest 94,70% дәлдікпен ең жақсы өнімділікті көрсетті.

3	E. T. Lau, L. Sun, Q. Yang	2019	Қытай университеті – 1000 студент	ANN	Дәлдік: ANN -84,8% ,AUC-0,86. Шектеулердің бірі – студенттерді жынысына қарай жіктеудегі ANN-нің нашар өнімділігі.
4	R. Ravikumar, V. Akre, F. Aljanahi, A. Rajan,	2018	Оқушыларға арналған жалған баға комбинациялары.	Студенттердің GPA негізіндегі алдын ала ескерту жүйесі	Бірінші семестрден бастап C немесе одан төмен балл жинаған студенттердің тәуекелге түсу мүмкіндігі жоғары.
5	Sachio Hirokawa	2018	Университет деректері (480 студент)	SVM	SVM көмегімен дәлдік 84,3% құрайды. Автор неғұрлым жетілдірілген машинада оқыту әдістерін пайдалана алады.
6	H. YAO, D. LIAN, Y. CAO, Y. Wu, T. ZHOU	2019	Бір университеттің 09.01.2015 ж. және 30.06.2015 аралығындағы деректері	Көп тапсырманы оқыту	Ұсынылған әдіс өте тиімді, бірақ деректерді жинауда шектеулер бар.
7	S. N. Liao, D. Zingaro, K. Thai, C. Alvarado, W. G. Griswold, L. Porter	2019	Қолданылған деректер жинағы Солтүстік Американың 2 мемлекеттік университетінен алынды	Радиалды негізді функция ядросы бар SVM.	Нәтиже қосымша деректерді қосу арқылы жақсарады. Ол тәуекел тобындағы студенттерді ең ерте кезеңде анықтайды, бұл студенттерге де, мұғалімдерге де көмектеседі. Бұл сонымен қатар студенттердің үлгермеу мүмкіндігін азайтуға көмектеседі.
8	A. E. Tatar, D. Dьstegцr	2020	2011 жылдың күзінен 2013 жылдың күзіне дейін ХАА-да ОКЖБС-ке қабылданған 357 студент	Naive Bayes, логистикалық регрессия, кездейсоқ орман	Егер болжау үшінші тоқсанға дейін орындалса, «курс бағасы» айнымалысы арқылы жақсырақ дәлдікке қол жеткізіледі. Әйтпесе, барлық жағдайларда «Орташа бағаны» пайдалану ең жақсы дәлдікті береді. Әдістемені көбірек деректер жинақтарында қолдануға болады.
9	E. Admasu, A. Teklay	2019	Деректер жинағы Эфиопияның 3 орта мектебінен жиналды	Көп таңбалы ансамбль үлгісі	SVM Хамминг жоғалтуында (22,4%), micro F1 (83,3%) және макро F1 (82,4%), Random Forest ішкі жиынтық

					дәлдікте (34,4%) ең жақсы нәтиже береді, MLP Jaccard ұқсастығында (72,3%) ең жақсы орындайды. RAKEL көмегімен бөлу жылдам өңдеу әдісімен салыстырғанда жақсы нәтиже береді.
10	Yuling MA, Chaoran CUI, Jun YU, Jie GUO, Gongping YANG, Y. YIN	2019	Компьютермен байланысты әртүрлі курстардан 1020 университет студенттерінің деректер жинағы	SVM, MIMLSVM, SISL-шеңбері, MIML шеңбері	MIML-Circle ең жақсы нәтиже берді. Модельді көбірек оқыту үлгілері бар деректер жиынтығымен оқыту қажет.

1-кесте. Түрлі зерттеу жұмыстарын талдау нәтижелері

Нәтижелері

Біз жоғарыда аталған зерттеу жұмыстарын зерттеп, талдадық және оны құрылымдық форматта және болашақ сілтемелер үшін түйіндемелерді ұсындық. Біздің зерттеуімізде біз барлық дерлік зерттеулерде талдау үшін қолданылатын айнымалылар барлық сәйкес факторларды қамтымайтынын анықтадық. Осылайша, бізге интуитивті емес, бірақ студент өмірінде маңызды рөл атқаратын факторларды қамту үшін жаңа тұтас көзқарас қажет. Осылайша, жақсырақ сауалнамалар әзірлеу қажет және дәлірек талдау үшін жаңа деректер жинақтарын жасау қажет. Біз әлеуметтік желіні пайдалану мөлшері, ұйықтау әдеті және т.б. сияқты факторларды қамтуға болады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Жұмыс ҚР БҒМ грантының қаржылық қолдауымен орындалды (AP19680169 "Білім алушылардың кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыруда LMS-те оқыту стратегияларын болжау үшін машиналық оқытуды интеграциялау" гранты).

Қорытынды

Бұл жұмыстың мақсаты қазіргі уақытта студенттердің оқу үлгерімін болжау үшін қолданылатын әдістер мен әдістерді анықтау, сонымен қатар олардың қол жеткізген нәтижелерін бақылау болып табылады. Машиналық оқыту әдістері мен деректерді өндіру осы салада кеңінен қолданылды және болашақта үлкен көлемдегі деректермен жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Соңғы бірнеше онжылдықта бұл мәселе бойынша көптеген зерттеулер мен зерттеулер жүргізілді, біз оларды салыстыруға және тиісті зерттеулерді бір жерге қоюға тырыстық. Біз академиялық өнімділікті болжауды дәлірек және жаһандық деңгейде қолдануға болатын көптеген зерттеулер әлі де жүргізілуі мүмкін деген қорытындыға келдік. Сонымен қатар, мұндай жұмыстарды іс жүзінде қолдану да қажет және бұл біздің білім беру жүйемізді жақсарту үшін өте тиімді болуы мүмкін.

Әдетте интуитивті емес, бірақ студенттің үлгеріміне тікелей әсер ететін көптеген факторларды ескеру қажет. Студенттердің өмірін әртүрлі көзқарастардан талдау және біз зерттеген зерттеулерде қалдырылған көбірек айнымалыларды анықтау саласында да көбірек зерттеулер қажет.

Сондай-ақ, білім беру институты болжамды қолдана отырып, адамның әлсіз жақтарын тікелей анықтай алатын және оған тек осы нақты салаларда неғұрлым тұтас емдеу бере алатындай жүйе болуы керек. Ұқсас белгілерге негізделген студенттердің жіктелуі де болуы мүмкін. Студент сонымен қатар оның өнімділігінің максималды өсуіне әкелетін жетілдірілетін салаларды білуі керек. Ол оңтайлы және тиімдірек жұмыс істеуі үшін.

Әдебиеттер тізімі

1. Sachio Hirokawa. 2018. Key attributes for predicting student academic performance. In Proceedings of the 10th International Conference on Education Technology and Computers (ICETC '18). Association for Computing Machinery, New York, NY, USA, 308–313. DOI:<https://doi.org/10.1145/3290511.3290576>
2. W. Nuankaew and J. Thongkam, "Improving Student Academic Performance Prediction Models using Feature Selection," 2020 17th International Conference on Electrical Engineering/Electronics, Computer Telecommunications and Information Technology (ECTI-CON), Phuket, Thailand, 2020, pp. 392-395, doi:10.1109/ECTI-CON49241.2020.9158286.
3. Tatar, A.E.; Dыштегир, D. Prediction of Academic Performance at Undergraduate Graduation: Course Grades or Grade Point Average? *Appl. Sci.* 2020, 10, 4967.
4. Ma, Y., Cui, C., Yu, J., et al. Multi-task MIML learning for pre-course student performance prediction. *Front. Comput. Sci.* 14, 145313 (2020). <https://doi.org/10.1007/s11704-019-9062-8>
5. A. Jain and S. Solanki, "An Efficient Approach for Multiclass Student Performance Prediction based upon Machine Learning," 2019 International Conference on Communication and Electronics Systems (ICCES), Coimbatore, India, 2019, pp. 1457-1462, doi:10.1109/ICCES45898.2019.9002038.
6. Francis, B.K., Babu, S.S. Predicting Academic Performance of Students Using a Hybrid Data Mining Approach. *J Med Syst* 43, 162 (2019). <https://doi.org/10.1007/s10916-019-1295-4>
7. Du, X. (2019). A Prediction Model for High School Students' Academic Performance in College Based on Machine Learning.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСЫНА ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Жолдығалиева Сабина Нұрланқызы

7M01505 – ББ Биология 2 - курс магистранты

Биология және ауыл шаруашылығы пәндері кафедрасы,

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,

Атырау қ., Қазақстан

zholdygaliyeva.sabina@mail.ru

Түйіндеме: Оқушылардың зерттеу дағдыларын дамыту арқылы өзіне деген сенімділікті арттыруға болады. Сонымен қатар, қарапайым заттарды ғылыми тексеруге ықпал етеді, қоршаған ортаға ғылыми көзқарасты қалыптастырады. Оқушылар зерттеу тақырыбын түсіну үшін зерттеу процесінің барлық аспектілеріне белсенді қатысуы керек: олар өздерінің болжамдары мен сұрақтарын қарастырады, бір-біріне кеңес береді, мақсат қояды, нәтижелерін бақылайды және әртүрлі эксперименттер жүргізеді. Зерттеуде тәуелсіз арнайы тренингтер, дәстүрлі сабақтардан ойындар ұйымдастырылады. Бұл оқушылар үшін зерттеу дағдыларын меңгерудің тиімді әдісі.

Түйін сөздер: студент, зерттеу, тапсырма, эксперимент

Резюме: Развивая исследовательские навыки учащихся, можно повысить уверенность в себе. Кроме того, способствует научному осмотру самих простых вещей, прививает научный

взгляд на окружающую среду. Учащиеся должны активно участвовать во всех аспектах процесса исследования, чтобы понять предмет исследования: они рассматривают свои предположения и вопросы, консультируют друг друга, ставят перед собой цели, отслеживают полученные результаты и проводят разные эксперименты. В исследовательском обучении организуются самостоятельные специальные тренинги, игры с традиционных занятий. Это эффективный способ для учащихся овладеть исследовательскими навыками .

Ключевые слова: студент, исследование, задача, эксперимент

Summary: By developing students' research skills, you can increase self-confidence. In addition, it promotes scientific inspection of the simplest things themselves, instills a scientific view of the environment. Students must actively participate in all aspects of the research process in order to understand the subject of the study: they consider their assumptions and questions, consult each other, set goals for themselves, monitor the obtained results and do different experiments. In research training, independent special trainings, games from traditional classes are organized. It is an effective way for students to master research skills.

Key words: student, research, task, experiment

Қазіргі жаһандану заманында кез-келген мемлекет ғылым-білімсіз өмір сүре алмайды. Елдің экономикалық, әлеуметтік, техникалық күш қуаты ғылым білімге байланысты. Оны өмірден көруге болады. Ғылым мен білімін күшейткен Америка, Жапония, Оңтүстік Корея және Еуропа елдері күшті қарқынмен дамып келеді.

Ғылым дегеніміз-табиғат пен қоғамның, адамның даму заңдылықтары туралы білім жүйесінің жиынтығы. Табиғаттағы заттар мен құбылыстардың қоғамдағы нысандардың мәні мен мағынасы туралы білім жиынтығы. Ол объективті ақиқатқа жетуге заңдылықтарды бейнелеуге және алдын ала болжауға арналған жүйелі түрде құрылған білімнің жоғарғы сатысы.

Ғылым ерекше әлеуметтік институт және зерттеушілік қызметтің жоғары формасы ретінде XV-XVI ғасырда пайда болды. Ол қайта өрлеу дәуірі мен жаңа заманның мұқтажынан туған әлеуміттік құбылыс ретінде, сол заманда адамдардың іс-әрекеті нәтижесінде өндірісті күшейту және табиғат туралы білімді жүйелеу, кеңейту нәтижесінде өркендеді. Сонымен бірге ғылымның өсіп-өнуіне еңбектің ой және дене еңбегі болып бөлінуі және адамдардың іс-әрекетін зерттеушілік іс-әрекетке айналдыруы, яғни адам іс-әрекетін жеңілдету, аз күш жұмсап, көп өнім алумен бірге қоршаған табиғат тылсымдарын тереңдей білуге әсер етті.

60-жылдардың екінші жартысы мен 70-жылдардың басында Кеңес педагогикасы мұғалімнің басшылығымен оқушылар ғылыми - зерттеушілік міндеттерге өз бетінше қол жеткізуі арқылы дамитын танымдық іс-әрекет мәселесі кеңінен талқылана бастады. Оның ішінде орта білім беретін мекемелерде зерттеушілік іс-әрекетті қалыптастыру-оқушылардың оқуға деген ынтасын қалыптастыру құралы (П.Я. Гальперин, Дж.Брунер, Н.Ф.Тальзина, Л.С.Выготский, А.Е.Әбілқасымова, Р.С.Омарова т.б.); тұлғаны әрекет барысында дамыту (Б.Г.Ананьев, А.Н.Леонтьев, В.А.Петровский, Л.С.Рубинштейн); іс-әрекет түрлерін оңтайлы үйлестіру (И.Я.Лернер, М.И.Махмутов, И.М.Чередов); зерттеушілік іс-әрекет пен қарым-қатынас бірлігі (Л.П.Буева, В.Мудрик, т.б.) ретінде қарастырады. [1,156]

Ғылыми зерттеу- ғылыми әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, белгілі бір объект жөнінде жаңа білім қалыптастырумен аяқталатын жүйелі және арнайы мақсатқа көздеген объектілермен танысу. Оның негізінде адам әрекетінің ең қиын түрі – ғалымның таным қызметі. Танымдық әрекет оқушы үшін еске түсіру (репродуктивті) мен өзгерту (шығармашылық) бағытында болуы мүмкін. Оқушының өзгерту таным әрекеті зерттеу деп аталатын тәсіл арқылы жүзеге асырылады. Интеллектуалдық және шығармашылық қабілеті жоғары балалардың өз бетімен білім алу мүмкіндігі болуы тиіс. Яғни мұндай оқытуды бала өзі анықтайды, өзі басқарады, өзі жүзеге асырады.

Дарынды балаларды оқытуда зерттеу әдісін қолдану қажеттілігі олардың табиғи қызығушылығының жоғарылығымен, қоршаған ортасына деген құштарлығының басымдылығымен түсіндіріледі. Оқушының өзіндік зерттеу әрекеті оның өзіндік талабын қанағаттандыруға ықпал етеді. Оқушылар қоршаған ортамен таныса отырып, өзіндік зерттеу әрекетінің көмегімен жаңа білімді дайын күйінде емес, өзі ізденіп ашады.

Эмпирикалық зерттеу тікелей нысанға бағытталған және бақылаулар мен тәжірибе мәліметтеріне сүйенеді. Теориялық зерттеу ғылымның ұғымдық аппаратын жетілдірумен және дамытумен байланысты. Оның маңызды байланыстары мен заңдылықтарындағы шынайы нақтылықты жан – жақты тануға бағытталған. Зерттеудің бұл екі түрі де тығыз өзара байланыста және ғылыми танымның тұтас құрылымында бірін – бірі шамалайды. Эмпирикалық зерттеу, бақылаулар мен тәжірибенің жаңа мәліметтерін анықтай отырып, теориялық дамуды ынталандырады, олардың алдына жаңа міндеттер қояды. Теориялық зерттеулер, ғылымының теориялық мазмұнын дамыта және нақтылай отырып фактілерді түсіндіру мен алдын болжаудың жаңа перспективларын ашады, эмпиристикалыққа бағдар береді және бағыттайды.

Ғылым дамуының эмпирикалық сатысында (мысалы, тәжірибелік жаратылыстану XVII, XVIII, ішінара XIX ғ.) ғылыми білімді қалыптастыру мен дамытудың негізгі құралы эмпирикалық зерттеу және оның нәтижелерін логикалық өңдеп қорытындылау. Алайда осы сатының өзінде танымның эмпирикалық материалдарын ретке келтіру мен жіктеу негізі, ғылыми абстракциялардың жетілдірілуі мен дамуы жүзеге асырылады. Ғылымның ұғымдық аппаратын одан әрі қарай дамыту мазмұны эмпирикалық мәліметтерді жалпы қорытындылау мен салыстыру шеңберінен шығатын логикалық формалардың (мысалы, типология, алғашқы түсіндірме сызбалар, үлгілер және т.б.) пайда болуына әкеледі. [2]

Білім беру саласы мұғалімдер үшін жауапкершілікпен тиянақтылықты, жан-жақтылықты талап етеді. Әр ұстаз өз ісіне сүйіспеншілікпен қарап, шәкірттерінің бойына білім нәрін асқан ынтамен дарыта білуі керек. Сонымен қатар пән мұғалімі тек өз саласын жетік меңгеріп қана қоймай, оқушылардың жан-жақты дамуына ықпал етіп, оның тұлғалық қасиеттерін қалыптастыра білуі тиіс. Жалпы, шәкірттерді зерттеу жұмысына дағдыландырудың өзіндік артықшылықтары да жоқ емес. Себебі, ол оқушылардың бойындағы ізденімпаздық, өзіндік тәжірибе, зерттеушілік, баға беру тәрізді артықшылықтарды игеруге ықпал етеді.

Биология пәнінің мұғалімі ретінде үнемі оқушыларға бағыт бере отыра, олардың зерттеушілік дағдыларын қалыптастыру барысында бірқатар талаптарды ескеру қажет. Ең алдымен мен әр баланың пәнге деген қызығушылығын қадағалап, олардың жан дүниесіне жақын, ерекше талпыныс білдіретін тақырыбын таңдауға мүмкіндік беремін. Оқушылармен бірлесе отыра жүргізетін жұмыстарымыз да өз нәтижесін береді деп ойлаймын. Өткен жылдан бастап 8 сыныптың оқушысымен бірлесе зерттеу жұмысын бастаған едік. Алған тақырыбымыз «Экокосметика жасау жолдары», осы тақырып бойынша оқушымен зерттеу жұмысын жүргізу үстіндеміз.

Оқушылардың зерттеушілік дағдыларын қалыптастыру арқылы, өздеріне деген сенімділікті арттыруға болады. Сонымен қатар, айналаға ғылыми көзбен қарауға баулып, қарапайым заттардың өзін ғылыми тұрғыда сараптауға ықпал етуге өз көмегін тигізеді. Оқушылар зерттеу барысында зерттеу тақырыбын түсіну үшін әр сабақта зерттеу барысының барлық аспектілеріне өздері белсенді түрде қатысуы керек: олар өздерінің болжамдары мен сұрақтарын қарастырады, бір-біріне кеңес береді, өз алдына мақсат қояды, алынған нәтижелерді қадағалайды, идеяларымен эксперимент жасайды. Зерттеу жұмысының педагогикалық үдеріс қызметтерін жүзеге асыруға бағыттары (сурет – 1) көрсетілді.

Сурет -1. Зерттеу жұмысының қызметтері

Оқыту – бұл мұғалім мен оқушылардың өзара әрекеттесуінің мақсатты процесі, оның барысында адамның білімі, тәрбиесі және дамуы жүзеге асырылады

Дамыту -бұл оқушылардың бір идеядан сапалы жаңа, жетілдірілген және күрделіге ауысу процесі, бұл олардың ғылыми дүниетанымының қалыптасуы.

Зерттеу- білім қорын ұлғайту мақсатында жүргізілетін шығармашылық және жүйелі жұмыс.

Эксперимент жасау - ғылыми теорияны, инновацияның теориялық және жобалық дизайнын эксперименттік тексеруге бағытталған ғылыми және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстардың бір түрі.

Қорытындылау – бұл зерттеу жұмысының қорытындыларын қамтитын зерттеуді аяқтаудың кешенді түрі. Бұдан басқа. Қорытынды тақырыптан тыс болуы мүмкін жұмыстың теориялық және практикалық маңыздылығын бағалауды қамтиды. [4,206]

Соның нәтижесінде зерттеу жұмысы көп жоспарлы, құрылымы әртүрлі болып келуі мүмкін. Зерттеу жұмысының құрылымының ерекше көп тараған түрі барлық дидактикалық міндеттерді шешуге: білімді енгізу, жаңа материалдарды зерттеу, бақылау, эксперимент және қорытындымен байланысты. Зерттеу барысында оқушылардың қабілетіне қарай білім деңгейіне, ынтасына қарай тапсырмалар берген жөн. Осы тұрғыда алынған зерттеу мақсаты құзыреттілікке бағытталған тапсырмалардың биологияны оқытудағы маңыздылығын теориялық тұрғысынан негіздеп, әдістемесіне және оның тиімділігін тәжірибелік эксперименттік жұмыста тексеріп, ұсыныстар жасау. Дербес ғылыми зерттеу және нақты сұрақтар мен мәселелерді әзірлеу және зерттеу кезінде тәжірибе жасау әдістемесін игеру.

Зерттеудің міндеті болып биологияны оқытуда құзыреттілікке бағытталған тапсырмалардың үлгісін құрастыру құзыреттілікті дамытуға бағытталған тапсырмалар әдістемесін дайындау және тәжірибелер жүргізіп ғылыми негізделген қорытынды беру. Мұғалім идеясы оқушылардың оқу үдерісінде эксперимент мазмұнын деңгейлік тапсырмалар арқылы құру, олардың құзыреттіліктерін және шығармашылығын арттыруға және өз бетінше әрекеттене білуіне ықпалын тигізеді.

Оқушылардың танымдық іс-әрекеті мектеп оқушыларының пән сабақтарында шығармашылықпен жұмыс істей отырып, проблеманы шеше алатын құзыретті тұлға ретінде қалыптасуына септігін тигізеді. Оқушылардың биология саласында қалыптасатын танымдық іс-әрекеті танымдық қызығушылық пен қажеттілікті туғызуға бағытталған оқу әрекетінің түрі болып саналады. Зерттеушілік іс-әрекетінің қалыптасуы негізінде оқушылардың ой өрісі

толысып, белсенді ойлау әрекеті мен шығармашылық ойлау үдерісін дамытуымен қатар, оқушылардың кәсіби мәдениеті мен ізденімпаздығы дамытады. Зерттеушілік іс-әрекет оқушылардың танымдық мотивтеріне мотивациялық тұрғыда басшылық жасау нәтижесінде туындайды. Оқушылардың орта білім беретін мекемелерде білім алуы, біліктіліктерінің қалыптасуы, дағдыларының дамытылуы оларды зерттеушілікпен еңбек етуге үйретеді.

Қазіргі таңда білім саласының алдында дайын білімді, дағдыларды меңгеретін, қайталайтын ғана емес, шығармашылық бағытта жұмыс жасайтын, тың жаңалықтарды ашатын, біртума ойлау қабілетімен ерекшеленетін жеке тұлға қалыптастыру міндетінің тұрғаны баршамызға белгілі. Осы орайда оқушылардың шығармашылық мүмкіндіктерін дамытудың маңызды мәселе екендігі туындайды.

Ғылыми зерттеулерге сүйенетін болсақ, оқушы зерттеушілігін дамытуда «зерттеушілік тапсырмалар» үлкен рөл атқарады. Зерттеушілік тапсырма ретінде біз оқушыдан ұдайы тек ақпарат өндіру емес, зерттеушілікті талап ететін тапсырмаларды қарастырамыз. Себебі тапсырмалар белгісіздіктің ішкі және үлкен элементтерінен және бірнеше дұрыс жауаптардан тұруы мүмкін. Зерттеушілік тапсырма кез келген интерактивті әдістің мазмұны мен негізін құрайды. Оның айналасында жариялылық пен ізденімпаздықтың негізі пайда болады. Зерттеушілік тапсырмалар зерттеу барысында үлкен мағына беріп, оқушыларды ынталандырады. [3,156]

Зерттеушілік тапсырма жеке дара күйінде мұғалімдер үшін де зерттеушілік тапсырма болып қалады. Зерттеушілік тапсырмалар мына төмендегі талапқа сай болуы керек:

- бір мағыналы және тым қарапайым жауабы немесе шешімі болмайды;
- оқушыларға тәжірбиелік тұрғыдан пайдалы болып табылады;
- оқушылардың өмірімен байланыста болады;
- оқушылардың қызығушылығын тудырады;
- оқытудың мақсатына барынша сай келеді.

Оқушылардың танымды белсенділіктері мектеп оқушыларының пән сабақтарында зерттеу жұмыстарымен айналыса отырып, мәселені шеше алатын құзыретті тұлға ретінде қалыптасуына септігін тигізеді. Аталған әрекет кез келген пән мұғалімдерінің қызмет түрімен біртұтас құрылымдық бірлікті құрай алады. [6]

Зерттеу жұмыстары арқылы биология саласында оқушылардың зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыру оқу үдерісін ойдағыдай ұйымдастырудың негізгі шарты болып табылады. Ол оқу үдерісінің тиімділігін арттыру, оқушылардың зерттеу әрекетінің психологиялық ерекшеліктеріне сай дидактикалық әдіс-тәсілдерді қолдануды, оқытудың дамытушылық қызметін толық пайдаланып, зерттеушілік іс-әрекетті дамытуды талап етеді. Орта білім беретін мектептерде зерттеушілік тапсырманы шеберлікпен орындауда пән мұғалімдері мен оқушылардың өзара субъективтік қатынасына негізделген зерттеушілік іс-әрекет оңтайлы ұйымдастырылғанда оқытудың нәтижелілігі артады. Сондықтан оқушылардың зерттеушілік іс-әрекетін қалыптастыру- орта білім беретін мектептерде оқу үдерісін ұйымдастырудың маңызды міндеті.

Баланың ойлау тәсілдерін үйрету және зерттеушілік мәдениетін қалыптастыру үшін зерттеулік оқытуды мектептен бастау керек. Себебі, мектеп баланың санасы қарқынды дамитын маңызды, қайталанбас кезең. Мектепте бала белгілі бір білім алып қана қоймай, ол жалпы даму, сөйлеу, оқу, қоршаған орта жөнінде дұрыс көзқарас қалыптастыру, жағдайларды объективті түрде бақылау, ойын дұрыс жеткізу, салыстыра білу, сөйлеу мәдениетіне үйренеді. Зерттеушілік оқытуда дәстүрлі сабақтан дербес арнайы тренингтер, ойындар ұйымдастырылады. Бұл оқушыларға зерттеу біліктері мен дағдыларын меңгерудің тиімді жолы болып табылады.

Білім – ел қазынасы, халқымыздың білімділігі еліміздің байлығының ең маңызды бөлігі десек, білімнің негізі мектепте, яғни бар ғылымның бастауы – мектеп, «Елдің келешегі бүгінгі жастардың қолында, ал жас ұрпақтың тағдыры – ұстаздың қолында» дегендей, бізге үлкен міндет артып отыр. Егемен еліміздің болашағы, оның әлемдік өркениеттегі өз орны, ең алдымен білім мен тәрбиенің бастауы болатын – ұстаз қолында, сондықтан да біздің басты мақсатымыз – білім сапасын жақсарту.

Әдебиеттер тізімі:

1. Казакстан Республикасында Гуманитарлық білім беру тужырымдамасы. Алматы. 1994.
2. Казакстан Республикасынын Білім туралы заны. // Егеменді Казакстан. 1999. No1 15-116.
3. В.И. Андреев. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности. Казань 1998. 238 с.
4. А.В. Кулев. Биологические задачи исследовательского характера. // Биология в школе. 2009. ном 6. С 34.
5. Л.С. Выготский. Воображение и творчество в детском возрасте. С. Петербург. 1997.
6. А. Б. Мырзабаев. Биологияны оқыту әдістемесі. Оқу куралы. Караганды. ЖШС.

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ КИІМДЕРІНДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРДІ ЗАМАНАУИ КИІМ ҮЛГІЛЕРІНДЕ ЖАҢҒЫРТУ

Конакбаева У.Ж.
«Бастауыш білім және өнер» факультетінің деканы, PhD
Tashenev University, Шымкент қ.

Құрбанова Ұ.Т.
Көркем еңбек пәнінің мұғалімі
«Төлеби аудандық оқушылар үйі» МКҚК, Ленгір қ.

Мақалада қазақтың ұлттық киімдеріндегі ерекшеліктерді заманауи киім үлгілерінде жаңғырту мәселесі қарастырылған.

Түйінді сөздер: ұлттық киім, заманауи киім, қазақ, жаңғырту, ерекшеліктер

В статье рассмотрен вопрос модернизации особенностей Казахской национальной одежды в современных моделях одежды.

Ключевые слова: национальная одежда, современная одежда, казахская, модернизация, особенности

The article discusses the issue of modernization of features of Kazakh national costumes in modern clothing models.

Key words: national costume, modern clothing, Kazakh, modernization, features

Кез-келген халықтың өмір сүріп жатқан тұрғылықты жерінің геологиялық құрылымына сай оның өнері мен мәдениеті де дами түсті. Қазақ халқының ұлттық киімі мен қолөнерінің қалыптасуына елдің экономикалық сауда-саттық, климаттық және әлеуметтік жағдайлары мен діни сенімдері әсер етті. Онда халықтың әсемдік талғамы, өмірсалты, өткендегі әлеуметтік хал-ақуалы айқын сезіледі. Түр-түсі, пішімі жағынан қазақтың киім-кешегі әлеуметтік топтардың бәріне бірдей ортақ. Пішімі қарапайым болғанымен, дала жағдайына ыңғайлылығымен, сан алуан әшекейлерімен ерекшеленді.

Ұлттық киімдеріміз біздің ата-бабаларымыздың жауынгер-жаугер, батыр, жау жүрек халық болғандығын көрсетеді. Оның тірлігі үнемі аттың жалында, түйенің қонышында жүрген, көбіне мамыражай жайма шуақ жүре алмаған. Аты ауыздықпен су ішіп, өзі етегімен мұз кешіп тіршілік еткен.

Қазақ халқы киім-кешек тігуге әуелде Үндістанан әкелінген шыт, батсайы, мәуіті маталары, Қытайдан әкелінген жібек матаны, Италиядан әкелген барқыт матасын, Англиядан әкелген шұға маталарын пайдаланған. Бұл маталармен қазақ арғы ата-бабасы секілді,

Оңтүстік Қазақстан арқылы өткен көне «Жібек жолы» торабында айырбассаудамен алып отырған. Дегенмен қазақ жерінде жүн маталары тоқылғаны бізге белгілі.

Халықтың ою-өрнек әшекейлерінің ең бір көп кездесетіні ұлттық киімдер. Қазақтың ұлттық киімдерінің түрлері мен атаулары көп: «кейде ұлы жүз, орта жүз, кіші жүз үлгілері деп, кейде әлігі жүздер арасындағы рулардың аттарымен аталады. Мысалы: адай бөрік, арғын тымақ т.б.

Кейде географиялық ортаға байланысты да ерекше мәнер үлгіге бөлінеді. Мысалы: қоңырат үлгісі, Жетісу үлгісі және т.б. Мұндай бөліп атау киімдердің кеңдігі, ықшамдылығы, бойға қонымдылығы және әшекейлеу мәнерлерінің ерекшеліктеріне қарай да ажыратылады. Үш жүздің қайсысында болса да, шапанға үлкен мән берген және оны барлық жерде жабу деп атайды. Қазақта үш жүздің қайсысы болса да, шалбарға ау қояды, қолтыққа үшкіл салады. Қазақ киімдерінің ең ықшамды кішірек түрлері орта жүз бен ұлы жүзде, ал ең кең де үлкен үлгілері кіші жүзде кездеседі [1].

Ұлттық ер кісі киімдерінің ең қымбаттысы аң терісінен істелген ішіктер. Олар бірнеше түрге бөлінген: бұлғын ішік, жанат ішік, қасқыр ішік т.б. Аң терісінен тігілген ішіктердің сыртын шұға, мауыт, барқыт, атлас, көк берен, манат, сияқты бағалы маталардан бірнеше түсті жібек жіптермен кестелеп, су моншақ, маржан тізген жіптермен бастырып, етек-жеңіне алтын, күміс, зер ұстап тіккен. Ішіктер кейде әдіпті, оқалы, шет-шеті жұрындалған қайырма жағалы болып пішілген.

Қазақтарға тән киім үлгілері орта ғасырдан бастап қалыптасса, оған дейінгі кезеңдерде өмір сүрген сақ, түркі киім үлгілерінің нұсқасы туралы деректер аз. Сақтардың б.з.б. VIII ғ. киген киімдерін кілем, түскиіздерден және көне ескерткіштерде көруге болады. Сақ (скиф) тайпа көсемдерінің туыстары мен қарапайым скифтердің киім үлгісінде дәстүрлік жергілікті ерекшеліктер сақтар. Ондай аймақтық ерекшеліктер орта ғасырдағы қазақтардың үлгісінде де кездеседі. Көсемдер мен ауқатты скифтер киімдерін бағалы да терісі мен жоғары сапалы маталардан көркемдеп, әшекейлеп соңғы үлгіде тіккен. Ал, қарапайым сақтар бастарына киізден конус тәрізді бас киім, денесіне шақтап пішілген тізесіне дейін жететін бешпент киген. Сақтардың көпшілігінің шалбарлары да денесіне шақтап тігілгенін көне ескерткіштерде бейнеленген. Сақ кезеңінде қоғамда иерархиялық жүйенің қалыптасқаны олардың киім үлгілері мен даярлау рәсімінен көреміз. Сақ көсемдеріне жерлеу рәсімі кезінде киетін арнайы салтанатты киімдер дайындалған [2].

Археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған жәдігерлерде сақ киім нұсқалары көбінесе біркелкі әшекейленбеген қарапайым үлгіде берілген. Сақтардың барлығына ортақ киім үлгісінде көркемделіп салынған ою - өрнектер немесе алтын безендіргіш заттар мен түймелер кездеспейді. Сондай-ақ антикалық авторлар және парсылықтар өз жазба деректерінде сақтардың конус тәрізді құлақпен желкені жауып тұратын бас киіміне көп тоқталған. Бұл сақ киім үлгісіндегі өзіне тән басты ерекшелігі болу керек.

Алтай шеберлері сырт киім болсын, сондай-ақ шалбар мен шұлықтарын қара дүрсін тіге салмай көркемдеген. Киімге жүргізілген тігістер боялған жүннен жасалған жіптермен көркемделіп тігілген Олар шапанның астары жылжып кетпес үшін қабу тігісін (жапсырып тігу) қолданған. Киім тігуде боялған жүн жіптерден басқа, аттың қылын және кептірілген жануардың ішегінен жасалған жіптерді қолданған. Әшекейлеуге көбінесе алтын қаңылтыр әшекейлер мен ұсақ моншақтар (бисер, пирит) немесе ағаш, қалың былғарыдан жасалған алтынмен қапталған түймелер қолданған.

Еуразия құрлығын мекендеген сақтардың киім нұсқалары аң терісімен көмкеріліп, алтын қаңылтыр мүсіндермен безендірілген қымбат ішіктер мен жоғары сапалы былғарыдан тігілген киімдерді көсемдер мен хандар ғана киген. Сондай-ақ сақтардың киімдері талғаммен, жоғары сапалы маталардан тігілгенін байқауға болады. Сақ киім үлгілері мүлдем жоқ болып кеткен жоқ, Ресей, Еуропа сән үйлерінде, бүгінде оның кейбір түрлері өз өзектілігін жоғалтпай қолданылып отыр. Сақ кезеңінде орта ғасырда көшпелілердің киген киім үлгілеріне қарағанда әлде қайда талғаммен, жоғары сапалы маталардан тігілген [3].

Қазақтардың киімді солға қаусыратыны сақ киімдерінде, орта-ғасырларда түріктерде кездеседі. Көшпелілердің киім үлгілерінің тігілу мен пішілу төсілінде сабақтастық сақталған. Киімдердің етек – жеңіне рәміздік ұғымды тұспалдайтын ою-өрнек элементтерін салу жын перілердің, пөле - жаладан, ауру-сырқаудан қорғайды деген ұғым сақталған. Салынған ою-өрнек элементтер магиялық әсер етеді деп сенген. Кейіннен тақия, сеукеленің төбесіне, домбыраға қадаған. Үкінің қара қасқасын ерлер, балақ жүнінің ұлпасын әйелдер қолданған. Үкі құсын қазақ қасиетті деп білген. Ежелгі бақсылар, сал-серілер, батырлар үкі тағып жүрген. Киімдерге көшпелілер зергерлік бұйымдардан басқа, тұмар, қорғаушы қызметін атқаратын құстар мен жануарларды дене мүшелерін әшекей ретінде таққан. Сақтардың киім үлгілері бүгінгі таңда қайта жаңғырып сән үйлерінде түрлі стилизацияланған түрінде қолданады деген ойдамыз.

Сурет 1. Ұлттық үлгідегі сырт киімдер (шапан)

Қазіргі заманғы ұлттық киімдер сән ағымына өтпес бұрын киім эволюцияның ұзақ та күрделі жолынан өтті. Әр дәуірге әрбір тарихи кезеңге сәйкес киімнің өзіне тән формасы, пішімі, өңделуі мен материалдары, матаның түсі мен суреттері, заттардың жиынтығы мен олардың костюмге үйлесімділігі болды, мұның өзі осымен бірге белгілі бір стиль жасады. Сонымен бірге ұлттық киімдерде қазақтың ою-өрнектерінің алуан түрлерінің қолданылуы, бұл заманауи киімдеріміздегі ұлттық нақыштың жаңғыртылуы болып есептеледі. Жоғарыда аталған қазақтың ұлттық киімдерінің ерекшеліктерін заманауи киім үлгілерінде өте көптеп кездестіреміз. Мәселен, төмендегі суретте келтірілген киім үлгілерінен осыны байқауымызға болады.

Сурет 2. Қазақстандық дизайнерлердің шапан үлгілері

Соңғы он жылдықта ұлттық нақыштағы киімдерге қызығушылық арта түсуде. Қазіргі киім нақышы мәдени-философиялық тұрғыдан талдауда үлкен қызығушылық тудырады. Киімнің ұлттық нақыштығы эволюция үлгісінің негізгі мәселелерін таңдауда үйлесімділік, құрастыру, түс таңдау, әшекейлеу және сонымен қатар әшекей бұйымдар символикасы секілді киімдерді көркемдік тұрғыдан жобалау қалыптасады. Ұлттық нақыштағы киімдердің ерекшеліктері мен өзара қатынастары туралы материалдар және ырғақ үлгінің сәнін қалыптастырудың негізгі бөлшектеріне енеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Асанова Б.Е., Птицина А.П., Әбдіғаппарова Ұ.М. Қазақ ұлттық ою-өрнектерінің тарихы және теориясы: Оқулық.-Астана: Фолиант, 2008.-208 б..
2. Әбдіғаппаров Ұ.М. Қазақ ұлттық ою-өрнектері (оқу құралы). – Алматы: Өнер, 2017. – 152 б.
3. Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының тұрмысы мен мәдениеті.- Алматы: «Алматы кітап» ЖШС, 2006.-384 б.

ӘОЖ 372.8(072)

БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫ ОҚЫТУДА АҚПАРАТТЫҚ ЖӘНЕ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰРАЛДАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

Танабаева Г.
Мектепке дейінгі тәрбиелеу және оқыту
кафедрасының аға оқытушысы, ф.ғ.к.
Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ, Шымкент қ.
gulmira.tanabayeva.84@mail.ru

Сақулова А.
Педагогика кафедрасының оқытушысы
Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ, Шымкент қ.
sakbope2018@mail.ru

Аннотация: Мақалада болашақ мамандарды оқытуда ақпараттық және коммуникативтік құралдарды пайдаланудың маңыздылығы жазылған.

Түйінді сөз: *Ақпараттық-коммуникативтік технология, галамтор, электрондық басылым, иллюстрация, ақпарат алмасу.*

Аннотация: В статье описывается важность использования информационно-коммуникационных средств в подготовке будущих специалистов.

Ключевое слово: *Информационные и коммуникационные технологии, Интернет, электронные публикации, иллюстрации, обмен информацией.*

Abstract: The article describes the importance of using information and communication tools in the training of future specialists.

Keyword: *Information and communication technologies, Internet, electronic publications, illustrations, information exchange.*

Мемлекетіміз тәуелсіздік алғаннан бері елдің санасында түбегейлі өзгерістер болды. Бұл өзгерістер Қазақстан мемлекетін дүниежүзілік экономикалық қауымдастыққа мүше етумен қатар, еліміздің ішкі нарығын да әлемдік деңгейге көтерді. Мұнымен қоса, білім мен ғылым саласының алдында да жаңа талаптар пайда болды. Жалпы білім беру жүйесінде үйреншікті дағдыдан үйлесімді, күрделі сабақтастықтарды қамтуға, жаңа ақпараттық, компьютерлік жабдықтармен жұмыс істеуге көшу - қазіргі заман талаптарынан туындап отыр. Қазіргі таңда ақпараттық-коммуникативтік технологияларды құзыреттілігін арттырып,

пайдаланудың маңызы ерекше. Бүгінгі таңда білім алушының белгілі бір біліммен ғана қамтамасыз ету жеткіліксіз. Білім алушының өз бетінше білім алуына, ізденуіне көп мән берілуі тиіс. Олардың белгілі бір білім алуымен қатар ізденімпаз, тапқыр, ой-өрісі жоғары, өз пікірін ашық білдіретін, жаңашыл ұрпақ етіп тәрбиелеуіміз қажет. Бүгінгі заман талабы – қоғамның дамуымен бірге болашақ жастарды жаңашылдыққа, іздемпаздыққа, еңбексүйгіштікке тәрбиелеу. Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңының 8-бабында *«Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу»* [1].

Жалпы ақпараттық-коммуникативтік технологияға тоқталатын болсақ, коммуникация – ақпаратты тасымалдап жеткізу әдістері мен механизмдерін және оларды жазып жинақтап жеткізу құрылғыларын қамтитын жалпы ұғым, ал оқытудың ақпараттық технологиясы – қазіргі компьютерлік техника негізінде ақпаратты жинау, сақтау, өңдеу және тасымалдау істерін қамтамасыз ету, білімді бүгінгі заман талабына сай жаңаша, ұтымды және тиімді түрде оқырманның санасына жеткізе білу, педагогикалық іс-әрекетке өзгеріс енгізу, білімді қабылдау, білім сапасын бағалау, оқу-тәрбие үрдісінде оқышының жеке тұлға ретінде жан-жақты қалыптасуы үшін жаңашылдық енгізу деп түсінуге болады.

Қазіргі заманғы педагогикалық технологияны жүзеге асыруда мұғалім белсенділігі, шығармашылық ізденісі, өз мамандығына деген сүйіспеншілігі, еңбегін шәкірттерінің бағалауы, пәндік білім сапасының жоғары болуы ерекше орын алады. Әдіскер С. Көшімбетова өзінің зерттеуінде оқу-тәрбие үдерісінде оқытудың инновациялық әдіс-тәсілдерін қолданудың мынадай ерекшеліктерін атап көрсеткен:

- ізгілендіру технологиясында педагогика ғылымының алдыңғы қатарлы ғылыми жаңалықтарды тәжірибеде «бала – субъект», «бала – объект» тұрғысынан енгізіле бастайды да, ал ғылыми білімдер «оның тұрмысының әлеуметтік жағдайы мен іс-әрекетінің әлеуметтік нәтижесінің бірлігінде қарастырады;

- ақпараттық бағдарламалап оқыту – оқытудың мазмұнын пәнаралық байланыс тұрғысынан ұйымдастыру;

- қоғам мен табиғат заңдылықтарын кіріктіру негізінде меңгеруі;

- иллюстрациялы түсіндірмелі оқытуда «адам-қоғам-табиғат» үйлесімдік бағыттағы дүниетанымында жүйелі саналы мәдениет қалыптасады;

- саралап деңгейлеп оқыту технологиясында оқытудың мазмұнымен әдістері шығармашылық ізденіс іс-әрекет жасау негізінде адамның инновациялық қабілеттерінің қалыптасуына бағытталады.

- оқытушы білмейтін шығармашылық ізденіс негізінде өмірге келген жаңа қабілет;

- дербес оқыту технологиясы оқу-тәрбие үдерісінде ғылымның негіздерін игерту үшін ізгілік, адамгершілік қасиеттерді қалыптастыра отырып, жеке тұлғаның әлеуметтік-психологиялық жауапкершілігін арттырады [2].

Ақпараттық-қатынастық технологиялар кең қолданыс тапқан қазіргі кезеңде оқыту үдерісіне осы технологияларды белсенді енгізу – заман қажеттілігінен туындап отырған заңды талаптардың біріне айналды. Айталық, ғаламтор қорлары мұғалім-оқытушыға ғана емес балаларға да мол мүмкіндік береді. Ақпараттық және коммуникативтік құралдарды кешенді пайдаланудың бір түрі – ғаламтор. Ғаламтор арқылы жұмыс істеу барысында алынған файлдардың үлкен санына негізделген білім беру контекстіндегі телекоммуникацияның көпшілік ерекше қолданылатын түрі. Білім алушылардың оқытушылармен, басқа студенттермен электронды қатынас жасауы. Ақпараттық-коммуникативтік технология арқылы жалпы оқыту үрдісінің функциялары: оқыту, тәрбиелеу, дамыту, ақпараттық болжамдау және шығармашылық қабілеттерін дамытумен анықталады. Ақпараттық-коммуникативтік технологияларды пайдалану арқылы оқытушы мен білім алушының интеллектуалдық, рухани азаматтық және басқа да адами келбетінің қалыптастыруына игі әсерін тигізеді.

Қазіргі уақытта Қазақстанда білім жүйесінде жаңа ақпараттық технологиялар кеңінен қолданыла бастады. Ақпараттық технологияларды және компьютерлік желі арқылы жаңа білім әдістерін пайдалану кеңейтіліп келеді. Жаңа ақпараттық технологияларды білім жүйесінде қолданудың ең маңызды факторы негізгі қозғаушы күші — адам, сол себепті білімнің негізгі принциптері іске асырылуы тиіс. Осыған байланысты адамның шығармашылық потенциалын дамыту үшін қажетті жағдай жасалуы тиіс. «Білім саласындағы жаңа коммуникациялық технологиялар» түсінігі компьютерлік техника және электрондық анықтамалық жүйелері мен адамның әрдайым жаңа оқыту әдістерін ізденуінен пайда болады. Оны оқыту әдіс-тәсілі уақыт талабына сай өзгеруде. Қазіргі уақытта дидактикада инновациялық оқыту кеңінен қолданылуда. Инновация – бұл жаңалықтардың таралуы және құрылуы. Қазіргі педагогиканың негізгі тенденциясы оқытуды өнеркәсіптік-технологиялық процесске айналдыру үшін дидактикалық жолын және құралын табу болды. Бұл ізденіс «педагогикалық технология» деген ұғымға әкелді. ХХІ ғасырда ақпарат жүйелерінің өркендеп, ғарыштап дамып келе жатқанын білеміз, өнеркәсіп пен ортаның дамуының негізгі құралы болып ақпараттық ресурстар табылады. Сауатты өмір – дамудың жаңа фазасына енеді, бұл жаңа сауатты оқыту технологиясын құруға біртіндеп көшуді талап етеді. Оқытудың жаңа технологиясына көшу ұзақ уақыт алады. Компьютерлік технология білім ортасына ене отырып, оқыту процесін жақсарту үшін құралдар мен әдістерді қолдануға әкеп соқтырады. Негізгі базалық білім беру аймағында қызмет көрсету жағынан да қашықтан оқыту мүмкіндіктері үкімет тарапынан қолдау тауып жатыр. Осы технологияны пайдалану ауылдық жерлерді де жылдам ақпараттандыруға көмектесуде. Оқыту процесінде қолданылатын жаңа әдістердің бірі қашықтан оқыту әдісі болып табылады.

Оқытудың ақпараттық-коммуникативтік және интерактивтік технологияларының бағыттары:

- электронды оқулықтар;
- телекоммуникациялық технологиялар;
- мультимедиялық және гипермәтіндік технологиялар;
- қашықтықтан оқыту (басқару) Интернет. [3]

Ақпараттық-коммуникативтік технологияны оқу-тәрбие үрдісіне енгізуде оқытушы алдына жаңа бағыттағы мақсаттар қойылады:

- Өз пәні бойынша оқу-әдістемелік электронды кешендер құру, әдістемелік пәндік Web-сайттар ашу;
- Жалпы компьютерлік желілерді пайдалану;
- Бағдарламалау ортасында инновациялық әдістерді пайдаланып, бағдарламалық сайттар, құралдар жасау (мультимедиялық және гипермәтіндік технологиялар).
- Қашықтықтан оқыту (Интернет желісі) барысында өздігінен қосымша білім алуды қамтамасыз ету.

Еркін хат алмасу – бұл жиі қолданылатын телекоммуникациялық қызмет түрі, қарапайым пошта арқылы хат жазысуға ұқсас. Білім алушылар арасындағы хат алмасу оған көп көңіл бөлуді қажет етеді, ал оқытушылар уақыты оған сай келмейді, сондықтан көбінесе электронды поштамен хат алмасуды топтар арасында еркін қолдануға болады.

Жаһандық сынып – екі немесе одан да көп топтың бір тақырыпты меңгеру барысында алдын-ала белгіленген кесте бойынша хат алмасуларының түрі.

Ақпарат алмасу – телекоммуникациялық жоба ретінде қарала алатын тақырыптық ақпарат алмасуды ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Студенттер белгілі бір шиеленіске қатысты материалдарды жинақтап, бір-бірімен алмасады.

Электронды басылым – ақпаратты жинау мен алмасудың бір түрі. Жалпы еңбекті, мысал үшін газет, альманах, хабаршыларды электронді даярлаумен байланысты.

Мәліметтер қорын құруды ұйымдастыру жобалары – жобаға қатысушылар мен басқа да студенттер оқу үшін пайдаланатын ақпараттармен алмасуға байланысты болатын жұмыс түрі.

Осыған байланысты, қашықтықтан оқыту жағдайында ақпараттық технологияларды қолданудың қажеттіліктерін анықтай білуі керек.

Бірінші қажеттілік – қашықтықтан оқыту жағдайында тәжірибелік дәлелдеулерді жүзеге асырылуы мүмкін емес заңдылықтар мен теорияларды, ұғымдарды, макро мен микроәлем жөніндегі түсініктерді, пәнаралық байланыс сипатындағы күрделі оқу материалдарын оқыту үшін білім алушыларды қажетті білімдер жүйесінің болуы.

Екінші қажеттілік – білім алушыларда репродуктивті дағдының қалыптасуы. Мұндай қажеттілік оқу экспериментін жобалау, оқу мазмұнына қатысты мәліметтерді жинақтау, жүйелеу, жіктеу, талдау секілді іс-әрекеттер кезінде байқалады.

Үшінші қажеттілік – білім алушыларда шығармашылық (креативтілік) дағдының қалыптасуы. Бұл қажеттілік – күрделі есептерді шешу, зертханалық эксперименттерді жүргізу, объектіні модельдеу, қандай да бір процестің өтуіне әсер етуші факторларды анықтау кезінде байқалады.

Төртінші қажеттілік – білім алушыларда белгілі бір тұлғалық сапаның қалыптасуы. Бұл қажеттілік – әлеуметтік мәселелерді шешу шешу арқылы жас жеткіншектерді адамгершілікке, ізгілікке тәрбиелеу кезінде көрініс береді. Жастарда тұлғалық сапаның болуы оның қоғам алдында жауапкершілігін күшейтеді.

Осы аталған қажеттіліктерге байланысты ақпараттық технологияларды пайдалану оқытудың мазмұнын өзгертіп, формасын жаңаша қалыптастыруға негіз болады.

Ақпараттық технологияларды пайдаланып оқытудың негізгі мақсаты – денсаулықты сақтай алатын тұлғаны қалыптастыруды көздейді және мынадай нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді:

- оқуға кететін уақыттың үнемделуіне;
- оқу мотивациясының жоғарылауына;
- зейін аудару нәтижесінде оқу материалын толық түсінуге;
- алынған білімнің ұзақ уақыт есте сақталуына.

Педагогикалық-психологиялық шарттары:

- Оқу материалдарын тұлғаның қабылдау ерекшеліктерін ескеру.
- Экрандық оқу материалдарын пайдаланудың қалыпты деңгейін білім алушылардың ойлау жүйесін күш түсірмейтіндей деңгейде сақтау.

Дидактикалық шарттар:

- Сабақтың мазмұны мен формасына байланысты ақпараттық технологияларды мүмкіндіктеріне қарай алдын ала дайындаудың, кешендеудің перспективалы жоспарын жасау.

- Оқу материалдарына әдістемелік талдау жасау. Ақпараттық технологияларда ұсынылатын оқу материалдары көрнекілік ұстанымына негізделген. Сондықтан да, оны оқытудың ажырамас бөлігі деп қарастыруымыз қажет [4].

Қорыта айтқанда, болашақ мамандарды оқытуда ақпараттық-коммуникативтік технологияны пайдалану – тек ғана оқыту нәтижесінің құндылығын көрсету емес, білім беру үрдісінің сапасын көтеруге де мүмкіндік береді. Қазіргі таңдағы адамзаттың тіршілігінің негізгі тұғырнамасы – білім болып табылатындықтан, білім жүйесіндегі реформалар біздің болашағымызға салынып жатқан сара жол деп баса айтуға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. ҚР «Білім туралы» Заңы. – Астана, 1997.
2. Көшімбетова С. Инновациялық технологияны білім сапасын көтеруде пайдалану мүмкіндіктері. – А.: Білім, 2008
3. Ержанова А. Білім беруде ақпараттық технологияларды қолдану. – Алматы. 2005.

4. Мұхамбетжанова С.Т., Мелдебекова М.Т. Педагогтардың ақпараттық – коммуникациялық технологияларды қолдану бойынша құзырлылықтарын қалыптастыру әдістемесі. Алматы: ЖШС «Дайыр Баспа», 2010 ж.

БІЛІМ БЕРУ ҮРДІСІНДЕ БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІ ПАЙДАЛАНУДАҒЫ КЕЙБІР ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Қойшыбаева Н.И.

«Педагогика және психология» кафедрасының доценті

Tashenov University, Шымкент қ.

nazirakoishibaeva@yandex.ru,

Бердібек А.М.,

«Педагогика және бастауышты оқытудың әдістемесі»

Кафедрасының магистр, оқытушы

Tashenov University, Шымкент қ.

Умбетиярова А., ПИК-22-6к тобының студенті

М.Әуезов ат. Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент қ.

Аннотация: Қазіргі таңда еліміздегі білім беру салаларында белсенді түрде жаңару процесі жүріп жатыр. Білім беру мазмұны жаңарып, оның сапалы, тиімді, ұтымды жолдары қарастырылуда. Жоғары оқу орнындағы тәжірибе барысында бірінші бетпе-бет кезеңінде алған теориялық білімдерді негізге ала отырып, ең алдымен қысқа мерзімді жоспар жасадық.

Аннотация: Растущие материально-технические потребности опережают сегодня процессы социальной и психологической зрелости людей, их способность к ведению диалога, культуре коммуникаций, активному самопознанию и самовыражению. Это подводит к необходимости рассмотрения содержательных процессов взаимодействия, осуществляемых в системе образования.

Abstract: Growing material and technical needs are now ahead of the processes of social and psychological maturity of people, their ability to conduct dialogue, culture of communication, active self-knowledge and self-expression. This leads to the need to consider the meaningful processes of interaction carried out in the education system.

Кілттік сөздер: білім беру, білім алу, оқу, оқу үрдісі, әдістер, белсенді әдістер, технология.

Қазіргі таңда еліміздегі білім беру салаларында белсенді түрде жаңару процесі жүріп жатыр. Білім беру мазмұны жаңарып, оның сапалы, тиімді, ұтымды жолдары қарастырылуда. Осыған байланысты оқытушылар алдында оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру және жаңа технологияларды меңгеру, оны тиімді қолдана білуге үйрету міндеті тұр. Ендеше, білім беру мазмұнын жаңарту – заман талабына айналғаны сөзсіз.

Көкірегі ояу, көзі ашық ұрпақ тәрбиелеудегі басты тұлға ол – педагог. Мемлекеттің білім саясаты осы мамандық иелері арқылы жүзеге асырылады. Ал ұстаздар қауымының алдында тұрған негізгі мақсат – рухани жан дүниесі бай, жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады.

Бірнеше жылдан бері жоғары оқу орындарының оқытушыларының білімін көтеру, тиімді оқыту әдістерін меңгерту мақсатында «Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығында, педагогикалық шеберлік орталықтарында курстан өткізу шаралары жақсы жолға қойылып келеді.

Жоғары оқу орнындағы тәжірибе барысында бірінші бетпе-бет кезеңінде алған теориялық білімдерді негізге ала отырып, ең алдымен қысқа мерзімді жоспар жасадық. Жоспар құру барысында мүмкіндігінше топтық жұмыстарды кіріктіруге тырыстық. Өйткені,

алдымызға студенттердің әлеуметтік, танымдық, эмоционалдық сфераларын дамытуды мақсат етіп қойдық.

Сабақты бастамас бұрын және сабақ барысында жағымды психологиялық ахуал тудыру, студенттердің зейінін шоғырландыру мақсатында міндетті түрде қысқаша сергіту жаттығуларын жүргізіп отырдық. Бұл сабақтың тиімді өтуіне, студенттердің қызығушылығының артуына өз үлесін қосты. Себебі, видео интервью берген «Студент үнінде» осы тәрізді пікірлер айтылды. Ол мына сипатта біріктіріледі: «Сабақ кезінде жүргізілген сергіту сәттері, ойын жаттығулар бізге қатты ұнады. Өйткені, көңіл-күйіміз көтеріліп, бір-бірімізге ашылып, достық қарым-қатынасымыз нығайды, сабаққа деген құлшынысымыз артты»- дейді.

Педагогтар оқытуда топтық жұмыстардың атқаратын рөлін өте жоғары бағалайды. Олардың ойынша, топтық жұмыс оқыту процесін байыта түседі, оқу жұмыстарын нығайтып, топта жылулық атмосферасы сезіледі. Оқу-тәрбие жұмысының нәтижелі болуын қамтамасыз ететін педагогикалық техниканың құрамдас компонентіне Н.К.Крупская қарым-қатынасты жатқызған. 2005 жылы зерттеуші Мерсер өз еңбегінде «Құрдастар тобындағы өзара қарым-қатынас оқуда маңызды роль атқарады» деп атап көрсетеді. Г.М.Андрееваның пікірі бойынша, қарым-қатынас адамдарды біріктіру және дамыту тәсілі болып табылады. Ал қарым-қатынассыз жеке адамның тұлғалық қалыптасу үрдісін, жалпы қоғам дамуын түсініп, талдауға болмайды. Психологтар тұлғаның жетілуі үшін топтық жұмыстар қолайлы жағдай туғызатынын ашып көрсетеді [1].

Топтық жұмыс үйренушілерде ұжымдық сезім қалыптастырып, бірлескен жұмыстың қызықты әрі тартымды әрекет екендігін көрсетеді, студенттердің жалпы еңбекке деген ынтасын арттырады. Студенттер өмірде «МЕН» қағидасынан гөрі (эгоцентристік немесе эгоистік ұстаным) «БІЗ» тұжырымының (ұжымдық, жамағаттық, қоғамдық ұстаным, бірлік идеясы) анағұрлым пайдалы екендігін аңғарады, бұл позицияның зәулім гуманистік идеяларға негізделгеніне көздерін жеткізеді [2].

Шынында да, біздің тәжірибеміздегі топтық жұмыста студенттер белсенділік танытып, берілген тапсырмаларды жауапкершілікпен орындауға атсалысты. Топтық ережелерді сақтап, ынтымақтастықта жұмыс жасауға, бірін-бірі тыңдауға, өз ойын ұсына алуға, ортақ шешімге келіп, ой қорытуға, мәселенің түйінді идеясын таба алуға, шығармашылық, сыни ойлауын, өзінің ішкі уәжін, көшбасшылық қабілетін дамытуға, өзін-өзі реттей алуға тырысты. Ал бұл өз кезегінде оқу материалдарының айтарлықтай жеңіл меңгерілуіне өз үлесін қосты.

Бір студентіміз өзінің жазған эссесінде топтық жұмыс туралы ойын былайша жеткізген: «Топтық жұмыс арқылы оқу үдерісінің барлық аспектілеріне қатыса отырып, өз болжамдары мен сұрақтарын қарастырады, бір-біріне кеңес береді, мақсат қояды, нәтижелерін қадағалайды, эксперимент жасайды және әр адам топтық жұмыста өзінің пікірі немесе ұсынысы қате болса, түзетуге мүмкіндік алады. Топтық жұмыста жұмыс жасаған ұғынықты және есте қаларлықтай болады деп түсінемін. Өзіме топтық жұмыстар өте қатты ұнады».

Тиімді оқыту бағдарламасынан ойып тұрып орын алатын оқыту әдістерінің бірі - диалогтық оқыту. Диалогтық сөйлеу екі немесе бірнеше адамның арасында өтетін болғандықтан түрлі жағдайларға, түрлі көңіл-күй мен әңгімелесу барысында өрбуі мүмкін. Диалогтың жүргізілу барысында студенттер жұп болып та, топ болып та, ұжым болып та бір-бірімен қарым-қатынасқа түседі. *Білім берудің басты мақсаттарының бірі нақты түсінікке келу және сапалы ойлауды дамыту. Студенттер барлық сабақта ойланады, талқылау мен диалог барысында оқушы өзінің көзқарасын, түсінігін тереңдетеді. Сыни тұрғыдан ойлау-бақылау, талдау, қорытынды интерпретация жасауға дағдыландырады. Сабақ кезінде, әңгіме барысында оқытушының басты міндеті – студенттердің білімге деген қызығушылығын дамытумен қатар, олардың адамгершілік-рухани байлығына да көңіл бөлу қажет, ол үшін оқытушы да үнемі өздігінен ізденіп, өз білімін жетілдіріп отыруы қажет.*

Диалогтық сөйлеудің амал-тәсілдері студенттерді сөйлеуге, өзара пікір алмасуға бағыттайды. Әрбір диалогтық оқыту технологиясы сөйлеу жағдаяттарын туғызып, олардың ауыз екі сөйлеуіне, пікірлесуіне әсер етеді деп ойлаймын. Өйткені, А.Байтұрсынов «Сөзден әдемілеп әңгіме шығару өнері үй салу өнеріне ұқсас» деп көрсетеді.

Адамның ойындағысын жеткізу құралы бұл – тіл, яғни сөйлеу. Тіл – оқытуда және оқып-білуде негізгі рөлді атқарады. Себебі, білім алу көп жағдайда диалог арқылы жүзеге асырылып жатады, әсіресе дәстүрлі оқыту түрлерінде бұл әдіс кең тарағаны белгілі. Ғылыми зерттеу нәтижелері сабақта диалогтің маңызды рөл атқаратынын көрсетті. 1934 жылдың өзінде-ақ Выготский өзінің «Ой мен тіл» атты еңбегінде оқу үшін әңгімелесудің маңызды екендігін тілге тиек еткен. Ал Ахмет Байтұрсынұлы: «Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанша, қиялдың меңзеуін меңзегенше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау. Айта білетін адам табылса, тіл пайдалануға әрқашан жарайды. Тек айта білетін адам табылуы қиын», – деген.

Оқытушымен және басқа студенттермен әңгімелесу – студенттің қызмет белсенділігін қамтамасыз ететін және түсінігін дамытатын маңызды құрал болып табылады. Зерттеуші Александер «Диалог түрінде білім беріп, оқушыларды ынталандыру-дамыту үшін әңгіме күшін қолдануға мүмкіндік береді», деп есептейді. Александердің айтуынша, «диалог арқылы мұғалімдер күнделікті ой талқыларда «салауатты» келешек мүмкіндіктерін анықтап, оқушылардың дамып келе жатқан идеяларымен жұмыс жасауларына және түсінбеушілікті жеңе білулеріне көмектесе алады» деп көрсетеді [3].

Диалог пен оның ерекшеліктері туралы алғашқы пікірлер А.Байтұрсынұлы мен Қ.Жұбановтардың еңбектерінде айтылса, кейінірек М.Балақаев, М.Серғалиев, Б.Шалабаевтың көркем мәтін мен оның стиліне қатысты еңбектерде диалогтың бірқатар ерекшеліктері ашыла түседі [4].

Жоғары оқу орнындағы тәжірибе кезеңінде өткізген сабақтарда диалогтық оқытуды жүзеге асыратын ЖИГСО әдістемесін қолдандым, яғни «Қар лақтыру», «Жұптық жұмыс», «Миға шабуыл», «Ширату» әдістері сабақтағы алдыма қойған мақсатыма жетуге септігін тигізді.

«Қар лақтыру» әдісін сабақтың басында үй тапсырмасын, өткен тақырыпты еске түсіру, қайта жаңғырту және студенттердің бірін - бірі өзара оқыту, тексеру мақсатында ойын түрінде тапсырма берілді. Студенттерге бір-бірден ақ парақ таратылды да, әр студент өткен тақырып бойынша бір - екі сұрақ құрастырып жазды. Одан соң барлығы бірдей сұрақ жазылған қағаздарды мыжып, қар тәрізді домалақтады. Домалақ қағазды қар деп елестетіп, менің нұсқауыммен бір-бірімен «қар» лақтырысып ойнады. Токтаған кезде қолдарына іліккен қағазды ашып, сұрақтарға жауап жазды да, тағы да бір - бірімен қар лақтырысты. Әр студент келесі жолы қолында қалған қағаздағы сұрақ пен жауапты оқып, сұрақтың қаншалықты дұрыс қойылғандығына, оған берілген жауаптың дұрыстығы мен ұтымдылығына өз бетінше талдау жасады. Ең сәтті қойылған сұрақ, ең толық, әрі креативті жауап және ең қарапайым сұрақ пен жалған деп тапқан жауаптар ғана ортаға тасталып, талданды. Бұл әдісті қолданудан күтілген нәтиже іс жүзінде орындалды, яғни студенттер өткен тақырыптарды еске түсірді, пікір алысты, сұрақ қою, сөйлеу, тыңдау дағдыларын дамытуға тырысты, бірін-бірі тексерді, біріне-бірі баға берді, диалогтық іс-әрекет жүзеге асты. Сонымен қатар, бұл әдіс студенттердің қызығушылықтарын оятып, белсенділіктерін де арттыруға мүмкіндік берді.

Сол сабақтың барысында жаңа тақырыпты түсіндіру кезінде жұптық әдісті қолдана отырып, диалогтық тәжірибе жасаттым. Түйсіктің сезгіштігін өздері тәжірибе жасап көз жеткізу мақсатында студенттер жұптасты да, бірі көзін жұмып, екі алақанын алға созып отырды, екіншісі оның алақандарына ұсақталған қағаз қиындыларын тастап «не сездің?» деген сұрақты қойды. Қағаз ұсақтары біртіндеп көлемі үлкейтіліп отырды. Бұл тәжірибе қашан алақанына түскен қағаз салмағын сезінгенге дейін жалғасты. Одан соң жұптар орын ауыстырды. Тәжірибеден соң әр жұп өзара не сезінгендері, қандай ой туғандығы туралы

пікір алысты. Одан соң үлкен топта талқыланды. Мұндай әдіс оқытушының жай ғана баяндап жеткізген мәліметіне қарағанда студенттер үшін әлдеқайда пайдалы, қызықты, тез меңгеруге мүмкіндік беретін, есінде ұзақ сақталатын, мәліметті өзі көз жеткізіп нақтылауға жағдай жасайтын, ойын, сезімін жұпта, одан соң топта ашық айтып, талқылауға мүмкіндік алатын әдіс болды деп есептеймін.

Келесі сабағымызда жүргізген диалогтық оқытудағы «Миға шабуыл» әдісін үй тапсырмасын тексеру мақсатында қолдандық. Студенттер шеңбер жасап отырды да, допты лақтыру арқылы бір-біріне үй тапсырмасы бойынша сұрақтар қойды. Дұрыс жауап бере алмай қалған студенттер ортаға шығып, «айыбын» өтеді, яғни өз өнерінен үзінді көрсетті. Нәтижесінде студенттер үй тапсырмасын өзара тексерді, өзара білім алды, бірін-бірі бағалады және түзетті. Әрине, сұрақ қою, сөйлеу, тыңдау дағдылары да артты деп есептейміз.

Ал келесі диалогтық оқыту үшін қолданған әдісіміз «Ширату» әдісі. Бұл әдістің көмегімен студенттердің тапсырманы қалай меңгергендігін тексердік. Ол үшін студенттер ішкі және сыртқы болып екі шеңбер бойымен біріне бірі қарама-қарсы тұрып, берілген тақырып бойынша өз түсінгендерін баяндады, түсіндірді, бір-бірінің ойын білді, талдады (мысалы, сыртқы шеңбердегілер темперамент туралы мәліметтерді беруге тырысса, ішкі шеңбердегілер мінез туралы оқығандарын, білгендерін ортаға салып, мәлімет алмасты). Бұл процесс ішкі және сыртқы шеңберлердің орын ауыстыруы барысында басқа жұптар арқылы жаңа мәліметтермен толықтырылып отырды [3].

Диалогтық оқыту әдістерін сабақ барысында қолдану нәтижесінде кейбір сәтсіз шыққан тұстары да болды. Ол «Миға шабуыл» әдісінде көрініс берді. Допты қағып алған кейбір студенттер сұрақ қоюға тосылып қалып жатты. Белсенділіктері де төмендеу болғандығын кері байланыс кезінде өздері айтып талдау жасады. Мұның себебін тапсырманың күрделі болғандығымен, уақыттың тапшылығына байланысты (жеке бастық) дұрыс дайындала алмағандықтарымен түсіндірді, сондықтан да доп қолдарына тигенде сасқалақтап қалғандарын айтты. Әрине, бұл олқылықтың орнын толтырудың жоспары да қарастырылып, қосымша тапсырмалар берілді [4].

Оқыту әдістерін таңдау, әдетте, сабаққа оқу материалының мазмұнын таңдаған кезде жүреді. Ол дидактикалық мақсатқа, студенттердің білім деңгейіне, оқытушының өзінің дайындық деңгейіне байланысты жүзеге асады.

Қысқа мерзімді сабақ жоспарларын жасағанда диалогтық оқыту әдістерін қалай пайдалануға болады, оны қалай сәтті қорытындылай аламын, осы әдістерді қолдану арқылы өз мақсатымызға жете аламыз ба деген сұрақтар мазалады. Өйткені осы уақытқа дейін диалогтық оқыту әдісін пайдаланып жүрсек те күтілетін нәтижелерді нақтылап, кері байланысқа аса көп назар аудармағанымызды байқадық. Сондықтан да, алдағы педагогикалық іс-әрекетімізде тиімді оқу мен оқыту бағдарламасындағы негізгі әдістердің бірі болып саналатын диалогтық оқыту әдісін мүмкіндігінше тереңірек, зерттеушілік деңгейінде өткізуді қолға алсақ деп жоспарлап отырмыз. Өйткені, студенттердің қызығушылығын арттыра отырып білім сапасын көтеру, білімді де білікті маман дайындау біздің басты міндетіміз деп есептейміз.

Әдебиеттер тізімі

1. Әлімов А. Интербелсенді әдістерді жоғары оқу орындарында қолдану. Оқу құралы. – Алматы: 2009. - 263 бет.
2. Тренерге арналған нұсқаулық, бірінші басылым, 2015 ж.
3. Психология «Адамзат ақыл-ойының қазынасы». 10 томдық: Л.С.Выготский. Мәдени-тарихи тұжырымдама. «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасының кітап сериялары. Алматы: «Таймас» баспа үйі, 1- том 2005.
4. Қойшыбаева Н.И., Жунисбекова Ж.А., Абитиярова А.А. Педагогикалық психология. – Алматы: Нұрлы Әлем, 2017. – 370 б.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF THE FORMATION OF THE PERSONALITY OF A FUTURE TEACHER

Kerimbekov M.A.
Candidate of Pedagogical Sciences,
Head of the Department of Educational Work,
Branch of JSC "National Center for Advanced Training "Orleu" "Institute of Professional Development in Turkestan region and Shymkent city", Shymkent c.
nice.muhtar@mail.ru

Zhunisbekova Zh.A.
Associate Professor of the Department
of General Pedagogy and Psychology
M.Auezov South Kazakhstan Research University, Shymkent c.
Zhunisbekova D.A.

Associate Professor of the Department
of Higher mathematics and physics for technical specialties
M.Auezov South Kazakhstan Research University Shymkent c.

Annotation. This article raises topical issues related to the professional self-determination of future teachers, the identification of psychological conditions for improving the effectiveness of personal and professional self-improvement of students during their studies at the university. An indicative model of professional and personal formation and self-determination of the student is constructed.

Аннотация. В данной статье поднимаются актуальные вопросы, касающиеся профессионального самоопределения будущих педагогов, выявления психологических условий повышения эффективности личностного и профессионального самосовершенствования студентов в период обучения в вузе. Построена ориентировочная модель профессионально-личностного формирования и самоопределения студента.

Аннотация. Бұл мақалада болашақ педагогтардың кәсіби өзін-өзі анықтауына, ЖОО-да оқу кезеңінде студенттердің жеке және кәсіби өзін-өзі жетілдіруінің тиімділігін арттырудың психологиялық жағдайларын анықтауға қатысты өзекті мәселелер көтеріледі. Студенттің кәсіби-тұлғалық қалыптасуы мен өзін-өзі анықтауының бағытталған моделі құрылды.

Keywords: *future specialist, teacher, professional formation, professional self-determination, formation, personal growth.*

Currently, the professional activity of teachers takes place in difficult and contradictory conditions. One of the reasons for this is that there is a discrepancy between the required level of competence corresponding to the professional status of a teacher, cultural level, lifestyle and the real opportunities that society provides to achieve them. In this regard, the task arises of creating a staff pedagogical potential that is adequate in its training to the level of professional culture and integrated into modern socio-economic living conditions.

The role of psychological science is especially important in solving this problem. Of particular interest are studies of such problems as pedagogical communication (N.A., Berezovin, A.A. Bodalev, A.A. Dashkevich, T.M. Tikhoglyad, etc.), creative aspects of interaction (V.Ya. Lyaudis, G.M. Ball, M.S. Burgin), overcoming conflicts and psychological tension (G.G. Petrochenko, N.I. Naenko, M.M. Rybakova), pedagogical skills (V.B. Uspensky, P.Ya. Galperin, etc.), professional orientation and individual style of activity (M.T. Gromkova, A.V. Brushlinsky, A.Ya. Nikonova, O.B. Sosnovskaya), professional self-determination of a teacher (E.P. Ilyin, I.S. Kon, etc.), various aspects of pedagogical culture (E.N. Bogdanov, A.Ya. Kuznetsova, M.G. Rud), as well as the development of personal qualities of teachers by means of active learning using modern technologies (A.K. Kolechenko, A.K. Mynbayeva, etc.).

It is obvious that the professional formation of the personality of a young teacher in the process of his training in higher education includes not only the acquisition by students of a certain set of knowledge, skills and abilities, but also his professional and personal self-improvement, the formation of an active life position, the upbringing of such important qualities as responsibility for the formation of subjects of education, sociability, tact, criticality, self-criticism etc. It is no coincidence that outstanding teachers have repeatedly stressed that only a teacher who is a highly developed personality will be able to see and cultivate personality in students [1]. Therefore, self-improvement and the formation of a professional orientation of the personality of a future teacher is the most important task of university education. In solving this problem, it is important to understand the psychological process of development itself, self-improvement and personality formation at its various stages.

As is known, the formation of a person as a personality acquires special importance at the youthful stage of ontogenesis. This is determined by those psychological neoplasms of a given age that create the basis for the full-fledged personal development of a growing person who is able to solve many life problems independently, be successful in socially significant activities, have the ability to easily adapt, find his place, determine his position in relation to the rapidly changing conditions of society, that is, a socially determined person.

In adolescence, there is an intensive growth of self-awareness. A young man is facing the problem of personal and professional self-determination, solves the problem of the meaning of life, and therefore he has a growth and development of self-understanding.

The analysis of students' personality development in the process of university education, conducted by B.V. Kaigorodov, showed that in the first years students try to determine their place in society, adapt to a new life, take an active position in a variety of social relationships, where their "I" would act on an equal basis with others, which contributes to the development of a new level of self-awareness in society.

In the process of becoming a future teacher's personality, pedagogical practice is of particular importance. First of all, it allows students to test the subjective experience of self-regulation in pedagogical interaction obtained during theoretical training in real practice, to correlate their capabilities and abilities with the requirements imposed on the teacher in this aspect, to realize their problems. It is very important that during the course of pedagogical practice there is a mismatch between the "model" of the ideal teacher (personality and activity) and the "original". A number of works have shown that the activity of a specific teacher-mentor, under whose guidance the student is practicing, usually serves as a model for building a new idea.

Based on the understanding of theoretical ideas about a "good" teacher and his own observations, self-analysis and self-assessment of the results of his activities, the student develops an image of an "optimal" teacher, that is, an image that is adequate to the capabilities of a particular person. All this creates favorable conditions for the development of students' ability to self-regulate, pose and solve problems of professional and personal self-improvement.

Obviously, psychological knowledge is needed to solve these problems. However, an analysis of existing programs shows that little attention is paid to these issues in the psychology course. The authors consider in isolation the issues of formation, improvement of professional skills and formation of the personality of a future teacher, without going into the problems of self-improvement of his personality during his studies at a pedagogical university. Such isolation in psychology training programs is not accidental. This is primarily due to the fact that psychological science itself has not adequately disclosed the psychological foundations of personal and professional self-improvement of future teachers, a conceptual model has not been created in which both positive and negative manifestations of personal and activity characteristics of a future teacher during university training would be presented in a generalized form and on this basis identified ways to develop positive and overcome negative features in the existing conditions of teaching in pedagogical universities [2].

Thus, the task of forming a personnel pedagogical potential that meets modern requirements for pedagogical skills and personal development makes it relevant to pose the problem of identifying psychological conditions for increasing the effectiveness of personal and professional improvement of a future teacher during his studies at a university.

The relevance of this problem increases when it comes to the issues of psychological adaptation of students in new socio-economic conditions and new educational systems (psychological, career guidance), as well as the study of personal processes related to the problem of formation of professional self-determination. Among such problems is the psychological study of the process of formation and development of the professional orientation of the personality of a future teacher at the initial stages of higher education.

The emergence of a selectively positive attitude towards a profession means the formation of a "person-profession" system, within which the interaction of the object and the subject of the relationship begins. The concept of "a person's attitude to a profession" cannot be reduced to activity coming from the subject, and the study of professional orientation, conditions and driving forces of its development cannot be carried out in isolation from the system of influences coming from the other side of the relationship, that is, from the profession. Under certain conditions of interaction between the parties to this relationship, it acquires the character of a dialectical contradiction that creates driving forces for the development of a professional orientation. The ideal model of correspondence between personality and work should contain a complete coincidence of the objective content of the activity and its personal meaning [3].

Thus, the psychological mechanisms of professional orientation and self-improvement of a personality can be a complex multilevel structure of motives, values, personal meanings and abilities that determine professionally important qualities.

List of literature

1. Bogdanov E.N. Formation and development of professional culture of the future teacher. - M., 1995.
2. Uspensky V.B. Introduction to psychological and pedagogical activity: textbook. - M.: Publishing house VLADOS-PRESS, 2008. – 175 p.
3. Zhunisbekova Zh. A. and others.. Psychological aspects of the formation of the personality of future teachers // Regional Scientific and methodological conference "development of the network pedagogical conference "School-University" as a key to training professional pedagogical personnel". - Shymkent: Nazarbayev Intellectual Schools, 2016. – Part 2. - pp. 127-134.

О НЕОБХОДИМОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В НАЧАЛЬНОМ ОБУЧЕНИИ

Койшибаева Н.И.

Доцент кафедры «Педагогика и психология»

Tashenov University, г.Шымкент

nazirakoishibaeva@yandex.ru,

Бердібек А.,

Магистр, преподаватель кафедры «Педагогика и

методика начального обучения»

Tashenov University, г.Шымкент

Жунисбекова Ж.А.

Доцент кафедры «Общая педагогика и психология»

Южно-Казахстанский университет им.М.Ауэзова, г.Шымкент

Икимова А., ст.группы ФИ-23-9к2

Южно-Казахстанский университет им.М.Ауэзова, г.Шымкент

Аннотация. В данной статье рассмотрены вопросы, касающиеся актуальных проблем начального обучения. Личностно-ориентированная система образования предполагает применения инновационных технологий в обучении и воспитании младших школьников. Эта тема касается активизации процесса внедрения инноваций в систему дошкольного обучения и воспитания будущего поколения.

Аннотация. Бұл мақалада бастауыш білім берудің өзекті мәселелері қарастырылады. Тұлғаға бағытталған білім беру жүйесі бастауыш сынып оқушыларын оқыту мен тәрбиелеуде инновациялық технологияларды қолдануды көздейді. Бұл тақырып мектепке дейінгі білім беру жүйесін инновациялау және болашақ ұрпақты тәрбиелеу үрдісінде қатысты.

Annotation. This article discusses issues related to the current problems of primary education. A personality-oriented education system involves the use of innovative technologies in the education and upbringing of younger schoolchildren. This topic concerns the activation of the process of introducing innovations into the system of preschool education and upbringing of the future generation.

Ключевые слова: учебный процесс, дошкольное учреждение, дошкольный возраст, дошкольное образование, личностно-ориентированное образование, современные технологии.

Сегодня, когда Казахстан, заявив о своём стремлении сделать образование конкурентоспособным на международном рынке, прилагает максимум усилий, чтобы эта задача была наполнена реальным содержанием, ориентированным на принципиально другое качество, для учителей начальных школ возникла необходимость существенно изменить свой подход к процессу обучения и созданию условий для развития личности ребёнка. Выработывая с помощью учителя новые познавательные структуры, ученик привносит частичку себя посредством отношения к знаниям, выбирая наиболее важные и значимые. Следовательно, личностно-ориентированный образовательный процесс, который не имеет альтернативы, может «разбудить» ум и чувства ребёнка, выработать у него своё отношение к жизни, необходимо начинать в начальной школе. Именно в начальной школе учащийся проявляет избирательность и склонность к тем или иным учебным предметам, определяется в своих возможностях и начинает развивать способности, тем самым становится носителем собственного уникального опыта. Так как, обучение является процессом, в котором имеют место не два параллельных и независимых друг от друга явления, а взаимозависимые преподавание и учение (учебная деятельность), т.е. психологическая зависимость является очевидной и лежит в духовном единстве этих процессов. Иначе говоря, эффективность преподавания зависит от того, насколько оно способствует улучшению отношения обучаемых к учению и учителю.

Всё вышеизложенное является особенно важным направлением в школе с личностной ориентацией, потому, что она, в сущности, должна быть открытой коммуникативной, или диалоговой системой. Так как в ней через специально организованные педагогом формы деятельности учащийся усвоит не только знания, но и нравственные формы поведения. Личностно-ориентированное образование требует особого внимания к взаимодействию не только в системе «педагог-учащийся» но и в таких, как «педагог-педагог», «педагог-родители», «ученик-ученик» [1].

Среди личностно-ориентированной системы образования инновационные формы обучения, по праву, заняли своё место в учебном процессе начальной школы. Это связано с социальными преобразованиями, происходящими в нашей республике, которые создали определённые условия для создания новых типов школ.

В современной психолого-педагогической литературе часто встречается понятие «технология», пришедшее вместе с достижениями научно-технического прогресса и

внедрением в образование «новых компьютерных технологий». Педагогическая технология направлена на установление рациональных принципов и методов достижения оптимальных результатов с минимальными затратами усилий педагогов и учащихся. Принципиально важной стороной в педагогической технологии является позиция ребёнка в образовательном процессе, отношение к ребёнку со стороны взрослых.

Отличительными чертами педагогической технологии являются: гарантия максимального достижения целей обучения всеми учащимися, хотя бы на обязательном уровне; диагностичная постановка целей обучения и объективная оценка результатов обучения; наличие проекта учебного процесса, определяющего структуру и содержание учебно-познавательной деятельности самого ученика; целостность дидактических процессов.

К нетрадиционным технологиям следует отнести и многие технологии нетрадиционных уроков, в которых имеет место разделение класса на какие-либо группы. Примеры: урок-конференция, урок-суд, урок-путешествие, интегрированный урок и др. При использовании групповых технологий на уроках и во внеурочное время происходит увеличение учебного актива учащихся, основное ядро которого составляют консультанты (их называют также ассистентами, лаборантами) по различным предметам. Консультанты по учебному предмету – это хорошо успевающие и интересующиеся предметом ученики, которые проявляют желание помочь своим товарищам в учении [2].

Для эффективного проведения групповых занятий педагог должен очень хорошо знать класс (не только уровень знаний, но и особенности личностных отношений, сложившихся в коллективе) и систематически заниматься с консультантами (проверять качество их знаний, давать методические советы и т.д.). Некоторые дополнительные затраты времени на подготовку полностью компенсируются большим педагогическим выигрышем.

Среди нетрадиционных методик обучения необходимо отметить технологию Корзникова Н.И. Активными участниками учебно-воспитательного процесса в ней являются родители учащихся. Работа учителя в тесном контакте с родителями поднимает его престиж, возрождает стремление педагога теоретически осмысливать каждый свой шаг (без чего невозможно развитие в целом), осваивать новые технологии обучения и воспитания.

Сотрудничество учителей и родителей расширяет возможности учебного процесса. Создаются условия для творчества и поиска, имеет место вариативность в работе с детьми [3].

Одной из применяемых сегодня в школе является технология уровневой дифференциации обучения – такая технология, при которой предлагается введение двух стандартов: для обучения (уровень, который должна обеспечить школа интересующемуся, способному и трудолюбивому выпускнику) и стандарта обязательной общеобразовательной подготовки (уровень, которого должен достичь каждый). Пространство между уровнями обязательной и повышенной подготовки заполнено своеобразной «лестницей» деятельности, добровольное восхождение по которой от обязательного к повышенным уровням способно реально обеспечить школьнику постоянное пребывание в зоне ближайшего развития, обучение на индивидуальном максимально сильном уровне [3].

В данное время в начальных школах республики внедряется следующая технология Step by Step. Цели этой программы учитывают интеллектуальные и социальные потребности развития детей. Обучение проводится по направлениям: математика, изобразительное искусство, наука, общественные занятия, обучение грамотности, а также развитие характера. Дети приобретают и применяют знания для установления различий между естественными и искусственными явлениями, показывают результаты сбора данных, используя наглядные примеры, такие как диаграммы, схемы и письменные работы, используют систему мер для решения проблем, производят вычислительные операции, используя для наглядности различные предметы, используют творческие стратегии для решения каждодневных проблем и объясняют используемые способы.

Проблемами развития самостоятельности мышления учащихся младшего возраста занимались многие выдающиеся педагоги, такие как Л.С. Выготский, В.В. Давыдов, Д.Б. Эльконин и другие. Проблему развития самостоятельности мышления учащихся творчески работающие учителя решают комплексно, ведут работу в системе.

Известно, что важным критерием работы учителя является развитие самостоятельности мышления ученика. Учитель должен создавать в классе атмосферу сотрудничества, гуманизации, интереса к учению, к знаниям, интереса к самостоятельной деятельности. Ведь только в самостоятельной деятельности, дающей результат, тренируется ум ребёнка, развивается самостоятельность мышления, развивается думающая личность.

Все вышеизложенное позволяет сделать следующие выводы:

1. Школы, внедряющие современные формы и методы обучения или их элементов в учебный процесс, дают более качественные знания учащимся начальных классов.

2. Применение современных педагогических технологий способствуют реализации современных требований к уровню обучения и воспитания в начальной школе.

3. Эффективность использования современных нетрадиционных форм обучения зависит от многих факторов, в том числе возрастных психологических особенностей и приёмов умственной деятельности учащихся.

Список литературы

1. Каражигитова Т.А. Реализация задач развития учащихся на уроках математики. (Из опыта внедрения технологии Л.В.Занкова). //Творческая педагогика. – 2018. - №1. – С.74-82.

2. Колеченко А.К. Энциклопедия педагогических технологий: Пособие для преподавателей. – СПб.: КАРО, 2021. – 368 с.

3. Трайнев В.А. Интенсивные педагогические игровые технологии в гуманитарном образовании (методология и практика) / В.А. Трайнев, И.В. Трайнев. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К^о», 2019. – 282 с.

ISSUES OF OPTIMIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN A PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTION

Koishibaeva N.I.

Associate Professor of the Department
of Pedagogy and Psychology
Tashenov University, Shymkent
nazirakoishibaeva@yandex.ru

Berdybek A.M.,

Master, teacher

Department of pedagogy and methods of primary education
Tashenov University, Shymkent

Zhunisbekova Zh.A.

Associate Professor of the Department
of General Pedagogy and Psychology

M.Auezov South Kazakhstan Research University,

Isakhan I., student of the FI-23-1k gr.

M.Auezov South Kazakhstan Research University

Annotation. This scientific work examines topical issues related to the optimization and activation of the educational process in a preschool educational institution. This topic concerns the activation of the process of introducing innovations into the system of preschool education and upbringing of the future generation.

Аннотация. Бұл ғылыми жұмыста мектепке дейінгі білім беру мекемесіндегі оқу-тәрбие үрдісін оңтайландыру мен белсендіруге қатысты өзекті мәселелер қарастырылған. Бұл тақырып мектепке дейінгі білім беру және болашақ ұрпақты тәрбиелеу жүйесін инновациялауды ендіру үрдісін жандандыруға бағытталады.

Аннотация. В данной научной работе рассматриваются актуальные вопросы, касающиеся оптимизации и активизации образовательного процесса в дошкольном образовательном учреждении. Эта тема касается активизации процесса внедрения инноваций в систему дошкольного обучения и воспитания будущего поколения.

Keywords: educational process, preschool institution, preschool age, preschool education, innovation, activation, optimization.

Today, according to the state program for the development of education in the Republic of Kazakhstan, children will enter school a year earlier, from the age of 6. The preschool education system is being revived. Pre-school classes that did not exist before are being created, in which children of 5 years of age will prepare for school. This age is the most favorable period of a child's mental development and social preparation.

The ideas of developmental learning are now actively spreading, capturing a wide variety of age levels. The fact that kindergartens and the last decades have been renamed pre-school educational institutions (pre-schools) speaks for itself: This can be considered a practical implementation and evidence of unconditional acceptance of the thesis that it is learning that leads to development. With this in mind, the continuity of preschool and school levels is for the most part also implied in the field of children's education.

The analysis of scientific and methodological literature shows that the fulfillment of such didactic conditions as a clear selection of elements of the content of educational information on the topic, section and academic subject in general, in particular mathematics, a special task of the required quality of learning information, the appropriate construction of the structure of the content of educational information, taking into account the recommendations of psychologists on the organization of the process of learning educational information, is a necessary step for setting private didactic goals. Without an unambiguous formulation of these goals, it is impossible to effectively solve most methodological problems and, in particular, the implementation of continuity in teaching mathematics. Let's focus on the first of these didactic conditions. A clear selection of the elements of the content of educational information on the topic, section and academic subject as a whole means, in essence, the answer to the question of what students should learn [1].

The answer to this question, according to scientists, requires a special analysis of the content of scientific information. This analysis should help to identify the logic of the science underlying the educational subject, and present in the content of the educational material everything that characterizes this science. The result of the analysis should be the allocation of such a number of elements of scientific information and the connections between them, which will allow to show in the educational process the essence of objects, phenomena and processes characteristic of science.

When conducting such an analysis, methodologists suggest focusing on certain limitations that take into account the appropriate ratios of scientific and educational principles in the content of educational material, and on a number of pedagogical requirements. On behalf of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, the Preschool Childhood Center has developed a new generation of standards for preschool education and training.

The main provisions of the standard are based on the principle of equal rights of all children, individuality and development of the child's skills - based on leading educational areas such as health, communication, cognition, society, creativity.

The program of upbringing, education and development of children aged 5 years provides a comprehensive program for preschool groups and classes, in particular, the content on the development of elementary mathematical concepts addresses the following issues:

- 1) formation of skills and abilities to learn;
- 2) the implementation of mathematical activities in the course of setting a goal and its implementation;
- 3) mastering elementary calculations and logical operations;

4) mastering the concept of space and time [2].

In the senior and preparatory groups of kindergarten, the amount of mathematical knowledge that children get to know increases significantly. The development of mathematical content is carried out in the following directions:

- 1) quantity and counting;
- 2) magnitude;
- 3) geometric shapes;
- 4) orientation in space and time.

Let's outline the main learning outcomes that serve as a guideline for the traditional program for mathematical education of children of two age groups: 5-6 years old and 6-7 years old.

Let's consider a number of topics studied both in preschool institutions and subsequently in primary schools.

Comparison of sets, spatial and temporal relations

The comparison of sets of objects by correlating the objects included in them is carried out as follows: 5-6 circles and 6-7 squares should be laid out on the table in any order, after which you should invite the child to put a square on each circle. If, when making up the last pair, both circles and squares ended, then it is concluded that the circles and squares are equal. If the circles are over, but the squares are still left, then there are more squares than circles [3].

During this period, it is desirable that children learn certain spatial relationships ("left", "right", "top", "bottom", "front", "back", etc.), temporal relationships (earlier, later), ordinal relationships ("to precede", "to follow", "to be between").

Numbers from 1 to 10

As a result of studying this topic, it is necessary to focus on mastering the following knowledge and skills:

- 1) know the sequence of the first ten numbers in both forward and reverse order, the place of each number in the segment of the natural series;
- 2) be able to name the previous and immediately following number for each number, continue counting both in the forward and reverse order from any given number;
- 3) distinguish and read printed and written numbers, correlate numbers with corresponding sets of objects;
- 4) understand how each number within 10 is formed by adding one to the previous number and subtracting one from the next number of the natural series;
- 5) be able to compare any two numbers within ten, (without using the signs "<", ">" and "=");
- 6) it is good to know the composition of the numbers 2,3,4,5 from two terms (for example, 4 is three and one, two and two, one and three). The composition of the remaining numbers of the top ten is studied gradually in the next topic "Addition and subtraction";
- 7) know the names and constituent elements (vertices, sides, corners) of the main polygons: triangle, quadrilateral, pentagon, etc.

Formation of the first ten numbers

Each number of the top ten should not be considered separately, but together with the previous numbers already studied. For example, the number 4 is considered together with a segment of a natural series: 1, 2, 3, 4. In order for the child to figure out how each number is formed, it is advisable to use the method of composing numerical sequences or, as it is sometimes called, the method of constructing ascending and descending numerical ladders. This work is carried out as follows.

- Put one red circle from the set of counting materials on the table. Add another circle on the right. How many circles are there in total? (Two). How did you get two circles? (Another circle was added to one circle). - This action is recorded using split digits: $1+1=2$ - Add another red circle to the right. How many circles are there now? (Three). How did you get three circles? (Another circle was added to the two circles). How can this be recorded? ($2+1=3$).

This work continues until the required number is received. A decreasing numerical sequence is constructed in the same way. In this case, the circles are not added, but removed.

Thus, the educational process in a preschool educational institution during the transition to the primary school level is implemented dialectically. It is characterized by the unity of continuity and

discreteness: on the one hand, an increase in quantitative changes, and on the other – qualitative transitions – "jumps".

List of literature

1. Duisebek A. Scientific and methodological foundations of updating the content of education during the transition to a 12-year school. //Scientific support for the functioning of 12-year secondary education. – Almaty. – 2017. – pp. 17-20.
2. Karazhigitova T.A. The development of students in the study of mathematics. // Primary school of Kazakhstan. - 2013. - No.8. – pp. 10-11.
3. Zhukova Z.P. The development of intellectual abilities of younger schoolchildren during the game. // Elementary school. - 2016. - No. 5. – pp. 24-25.

ҚАЗАҚТЫҢ КҮЙ ӨНЕРІ

Мутан Сауле Жаксубайқызы

Ж.А. Ташенев атындағы университетінің 3 курс студенті

*Жетекші: Туманова Гульзада Аскараровна
(Шымкент қ, Қазақстан Республикасы)*

Түйін: Бұл мақалада әр кезеңдегі күйлер қарастырылады.

Резюме: В данной статье рассматривается кюи различных периодов.

Summary: This article examines kuis of various periods.

Өнердің ең биік түрі, ең тамашасы – халық өнері, яғни халықтың қолына түсіп, сақталғаны. М.И. Калинин

Қазақтың халық музыкалық шығармашылығы – ұлттық мәдениеттің маңызды да мәнді құрамдас бөліктерінің бірі, бай оқу материалын қамтиды және жас ұрпақты музыкалық-эстетикалық тәрбиелеу, ұлттық-рухани дамыту құралы ретінде пайдалануға болады. Қазақ халқының басқа халықтардан ерекшеліктерінің бірі ол өзінің ұлттық музыкасының болуы. Атадан балаға жеткен, қадірлеп көзінің қарашығындай сақталып, қымбат қазынаға айналды. Қаймағы бұзылмай жеткен бұл өнердің бір шыңы домбыра күйлері. Бұл мұра ғасырдан ғасырға іріктеліп, сұрыпталып, сүргіленіп, түрленіп жеткен халықтың өзімен бірге дамып, қалыптасып отырған. Байырғы кезде қазақ үйінің төрінде әрдайым домбыра ілулі тұрған немесе үй-ішінің біреуі домбырада күй шертпейтін отбасы қазақ арасында кемде-кем болған. Осы орайда халық арасында сұрақтар пайда болуы мүмкін. Осы домбыра, күй сөздері қайдан шыққан? Нені білдіреді? Ол қай кезден бар? Неге домбыра қазақ арасында соншама кең таралған? Осындай сұрақтарға жауап іздеп көрелік [1].

Құдайберген Жұбановтың еңбегінде «күй» сөзіне мынадай пікірін білдіреді: « Қазақта «күй» түрінде айтылатын шағатай, ұйғыр тілдерінде, анатоль түрік тілінде «көк» болып айтылуы тиіс. Қазақтың «и» дыбысының бір қатары шағатай тілінде, ескі ұйғыр тілінде, түркімен, әзірбайжан, анатоль түріктерінің тілінде к, г-ге айналады. Қазақша «байламақ» деген сөз оларша «бағламақ» болады; қазақша «тимек» деген сөз оларша «текмек» болады ... сондықтан «күй» деген сөз оларда «көк» болуы табиғи нәрсе», — дейді. Сондай-ақ Ақселеу Сейдімбек те осы пікір жайлы « Күй деп басталатын қай сөздің де сезіммен астасып жатыр. Сол сөз көшпенділердің ең киелі сезімі – тәңірлік наным сеніммен ұштасып жатады. Демек, «күй» деген сөз әу баста Тәңірлік құбылысты білдірген.[2]

«Күй» сөзі түрік тілдерінің деректерінде ХІ ғасырдан бері белгілі. Махмұд Қашқаридің әйгілі еңбегі «Дивани лұғат ит түрік» атты сөздігіндегі «көк» (қазақта күй болып айтылады) деген атау аспапты музыканы да , әнді де білдіреді. Осы күнгі татар тілінде де «күй» сөзі аспапты музыка мен вокалдық музыкаға ортақ қолданылады. ХVІ ғасырдан бермен қарай «күй» сөзі тек аспапты музыканы ғана білдіретін мағынаға ие болады.

Ең далада күн кешкен елдің аузынан шыққан «күй» деген сөздің аспаптық музыкаға тән атау екені, оның түп-тамыры одан да арғы замандарда жатқаны он төртінші ғасырдан бері белгілі. Сондай ақ «күй» сөзінің көнелігін білдіретін тағы бір дерек қазақта «Ақсақ құлан» атты күй болуы. Қазақ халқының тұрмыс-харекетімен, өмір-тіршілігімен әрқашанда тығыз байланыста болатын күй – жүздеген жылдардан бері қанат жайып, өркендеп келе жатқан жанр. [5]

Домбыра бәрінен бұрын күйдін аспабы. Қазақ күйлерінің көпшілігі домбыраға арналып шығарылған. Академик Әлкей Марғұлан қазақ эпостарының бес кезеңге бөлген. Қазақ эпостарын тектегенде саралаған тарихи кезеңдер күй аңыздары үшін де ұрымтал кілт бола алатынына күмән жоқ.

Ол кезеңдер:

1. Ең байырғы заман;
2. Оғыз Қыпшақ заманы;
3. Тарихи дәуірлер (XIII-XIV), яғни қазақ даласына Жошы ұлысының ірге тебуі;
4. Жоңғар арасындағы екі ғасырға созылған күрес кезеңі;
5. Феодалдық қайшылықтарға қарсы күрес кезеңі;

Бірінші кезеңнің күй аңыздары (яғни күйлері де) жаңаша жыл санауға дейінгі VIII-V ғасырлар мен жаңа заманның VI ғасырдағы аралықты қамиды. Мәселен, «Қос мүйізді Ескендір», «Көк төбет», «Көк бөрі», «Аққу», «Сарын», «Өгіз өлген», «Тарғыл бұқа» сияқты күйлер мен күй аңыздарын айтуға болады.[1]

Оғыз қыпшақ кезеңінің (VI-XII ғғ) күй аңыздары. Бұған Қорқыт ата аңыздары, «Абыз толғауы», Саймақтың сары өзені», «Балжынгер» сияқты күйлердің аңыздары жатады. Осы заман Қорқыт заманынан деседі. Қорқыт IX- ғасырда өмір сүрген аңыз кейіпкер. Ол Шыңғыс Уалиханов айтқандай « Қорқыт алғаш қобыз тартып, сарын айтуды үйреткен ең бірінші бақсы».[6]

Аңыз-әңгіме, жыр-дастан, толғау-термелерден бастап, ән-күйге дейін халықтың азатшыл рухы аста-төк көрініс тауып отырды. Осы кезең өзінің рухына лайық Бұқар, Тәтіқара, Қанай, Толыбай, Төле, Қазыбек, Әйтеке сияқты шешен-билерді, жыршы-жырауларды дүниеге әкеліп, олар қара халықтың күйзелісі мен қаһарман ерлігін өлмес өнер тілінде бейнелеп отырды. Мұның айғағы ретінде «Қаратаудың шертпесі», «Қалмақ биі», «Беласар», «Қалмақтың қара жорғасы», «Кенес», «Абылайдың қара жорғасы», «Қоржынқақпай» сияқты күйлер мен олардың аңыз-әңгемелерін атауға болады.

Бұл кезеңнің күй аңыздары ширыққан оқиғасымен, тосын шешімдерімен назар аударады. Бір қуаныш, бір қайғы итжығыс түскен заманның мың сан көрінісі өнер тілінде де алуан өрнекпен алдыңнан шығып отырады.

Әсіресе, күй аңыздарының белгілі бір тарихи оқиғамен сабақтастығы, нақтылы тұлғалар өміріне арнаулы деректілігімен иландырып отырса, соған үндес музыкалық тілі бейнелегіш қасиетімен баурайды.

Бесінші, XVIII-XIX ғасырларда және XX ғасыр басында туған күйлер мен олардың аңыздары. Бұл кезеңнің рухани мұраларына саяси-әлеуметтік сарынның мейлінше айқын көрінісі тауып отыратынын алдымен айту қажет. Бұл кезеңде туған күйлер де, күй аңыздары да ерекше молдылығымен, тақырыбының әралуандығымен , оқиғасының деректілігімен назар аударады. Әсіресе күйлердің әуен-сазының мейлінше шындалған кәнігі (профессиональный) деңгейін айрықша атап өткен жөн. Бұл кезеңге Боғда, Құрманғазы, Тәттімбет, Дәулеткерей, Тоқа, Ықылас, Қазанғап, Сейтек сияқты ондаған дәулескер күйшілер қазақ музыкасының ұлттық тілін біржолата орнықтырып, жалпы адамзаттық мәні бар рухани феномен деңгейінде танылды.[2]

Күйшілік өнер күйшілерінің орындау мәнері аймақтық күй ұяларына байланысты дамиды. Күй әуені интонациялы саз ретінде әуелде бір түбірлі болғанмен орындаушылық мәдениеттің тезіне түскен кезде әртүрлі арнаға түседі. Қазақтың күй өнері негізінен төкпе, шертпе деп айдарланған екі машыққа бөлінеді, соған орай олардың жерге, топыраққа тартып

тұратын айшықты мінездемелері де бар. Төкпе және шертпе деген анықтама күйдің тәсілі тартысына байланысты туындаған кейінгі аттар, Ахмет Жұбановтың «Ғасырлар пернесі» кітабындағы Тәттімбет жайлы зерттеуде шертпе күй деген сөз кездеспейді, мұндай атау Уали Бекеновтың кітаптарынан кейін енген (Шертпе күй шеберлері). Күйлердің қазіргі оқытудағы аймақтарға қарай ұялық бөліністері жеті мектепті құрайды:

- 1 Алтай күйшілік аймағы – Шығыс Қазақстан ;
- 2 Арқа күйшілік аймағы – Орталық Қазақстан ;
- 3 Жетісу күйшілік аймағы – Оңтүстік Шығыс Қазақстан ;
- 4 Қаратау күйшілік аймағы – Оңтүстік Қазақстан ;
- 5 Жиделі Байсын күйшілік аймағы – Сырдария, Арал өңірі ;
- 6 Орда күйшілік аймағы – Батыс Қазақстан ;
- 7 Түбек күйшілік аймағы – Маңғыстау . [3]

Күйшілік ұялардың бұлай бөлінуінің жүйесін алғаш ұсынған Ақселеу Сейдімбек болды («Күй шежіресі» монографиясы), оған дейін мұндай мектеби жіктеу жасалған емес. Бұл күй тарихы мен орындалу мәдениетіне дұрыс бағдар бере алатын нақты әрі дәл анықтама болды. Қазақ күйлерінің аймақтық ұяларының мұнан да басқа әлі айқындала қоймаған күйшілік мектептер бар, олардың көбісі өзінше төбелі мәнер болғанымен аз ескеріліп жатыр.

Алтай күйшілік мектебінде – Тарбағайлық, Арқада – Тоқырауындық, Жаңа арқалық, Жетісуда – Таластық, Қаратауда – Күнгейлік, Жиделібайсында – Аралдық, Ордада – Оралдық, Түбекте – Үстірттік (Түркіменше шалу мәнері) мектептер қалыптасқан, және олар жеке күйшілік ұя болуға әбден лайықты. Бұл мектептер тәжірибеде орындаушылығы бөлек домбырашылық өнер болып бағаланғанымен, жоғарыдағы мектептердің атына жалпылама телініп жүр. Осыларды қомақтай айтқанда қазақтың күйшілік ұяларының **жалпы саны он сегіз** болар еді: Алтай, Тарбағатай, Арқа, Жаңа арқа, Тоқырауын, Жетісу, Талас, Қаратау, Қаратаудың күнгейі, Жиделібайсын, Арал, Орал, Түбек, Үстірт, Іле, Шығыс Түркістан, Байөлке.[5]

Күйшілік ұялардан басқа үлгілік мектептер де бар. Әрбір күйшілік ұяның басында сол саладағы орындау мәнерін жасаған тұлғалар бар. Байжігіт, Тәттімбет, Қожеке, Сүгір, Қазанғап, Құрманғазы, Абыл сияқты күйшілер өз мектебінің іргетасын қалағандар және шығармашылығы ерен жасампаз (реформатор) сазгерлер. Олардың үлгілерін ары қарай дамытқан замандық күйшілеріміз солардың шәкірттерінің қолынан күй алғандар, әрі сол күйлерді тарту барысында өз орындаушылық мектептерін де қалыптастырған домбырашылар. Осы күні Әбікен Хасенов, Мағауия Хамзин, Нұрғиса Тілендиев, Жаппас Қаламбаев, Төлеген Момбеков, Садуақас Балмағамбетов, Бақыт Басығараев, Қали Жантілеуов, Рыспай Ғабдиев, Сержан Шәкіратов сияқты күйшілердің орындаушылық мәнерлері де өз кезегінде жалғасын тауып, жеке мектеп болып қалыптасқан үрдіс саналады.

Құрманғазы мектебі дауылды, оң қолының ауқымы кең және динамикалық күшінің болуы, Дәулеткерей мектебі биязы, лирикаға әсемдікке жақын, оң қолдың қағыс шеңбері «тар» болады. Қазанғап өзінің саздылығымен, күйдегі ұзақтықтың (размер), қағн ысымеерекшеленсе, Дина мектебінде де өзіндік ерекшелігі бар: өзгеріп кететін ырғағы, оң қолдың бес саусағының бірінен соң бірін кезектестіре ойнау, Маңғыстау мектебі сүйрете қағуы (триольді тез алуы), шалыс қағыс алынуы, күй тарту кезінде қағыстармен оң қолдың түрліше ойнату. Арқа мектебінің басты айырмашылығы шертіп тартылуы, сол қолдарының аппликатурасы, сондай – ақ ол дәстүр күйлерін «текстсіз ән» деуге болады, Жетісу күйлерінде қағыс қағу, перне басу амалдары және саздық ерекшеліктері, эпикалық тұрғыдағы аңыз — әңгімеге лайық ежелгі күй сазын байқатады. Қаратау мектебі шертпе және төкпе қағыстар аралас болып келсе, Алтай – Тарбағатай мектебі де ән тектес, ойнақы, бір сазды ән регистрде қайталау.[4]

Халық арасында күй өнерінің саз-сарындары бойынша айырып тану үшін «төкпе күй» және «шертпе күй» деген атаулар қолданып жүр. Ақселеу Сейдімбектің айтуынша, «төкпе», «шертпе» сөздері жеке күйлердің табиғатына қатысты анықтаушы бола алар. Себебі, тұтас

бір өңір – аймақта қалыптасқан күйшілік мектептер былай тұрсын, бір ғана күйші-композитор туындыларында шертіп тартылатын күй де, дауылдата төгіп тартылатын күй де кездеседі. Мәселен, бір ғана Тәттімбеттің «Саржайлау», «Былқылдақ», «Сылқылдақ» шертіп тартылса, «Бес төре» күйі жігерлі серпінмен тартылады. Оны былай қойғанда, жалқы тұрған бір ғана күйдің өн бойыныңда бірте шертіп қағуды, бірте серпе төгіп қағуды, енді бірде іліп қағуды қажет ететін сәттер бар. Мәселен, Әшімтайдың «Қоңыр қаз», Дайрабайдың «Дайрабай» сияқты күйлері сол бір ғана күйдің өн бойында бірісе шертіліп, біресе дауылдата төгіліп тартылады [6].

Сондай-ақ тағы бір дәлел бұл сөздер тек домбырамен тартылатын күйлердің ғана қадір – қасиетін анықтайды. «Төкпе » және «шертпе» деген атаулар қобыз, сыбызғы, сазсырнай, месқобыз сияқты аспаптарда күйлердің қасиетін анықтауға келмейді. Себебі, бұл аспаптар шертіп те, соғып та тартылмайды.

Сол үшін тағы да сол Ақселеу Сейдімбектің пікіріне жүгінуімізге тура келеді. Ол қазақ халқының дәстүрлі талғам — танымы бойынша күй атаулы өзінің саз-сарынына орай «**қоңыр күй**», «**тік күй**» және «**бойлауық күй**» үшке бөледі. Осы атаулардың әрбірі жеке күйдің саз-сарынын да анықтайды. Мысалы, **қоңыр күйлер** философиялық ойға құрылып, көбінесе өмірдің ойлы, мұңлы сәттерін толғайды. Сол арқылы тыңдаушыны сабырға шақырады немесе өмірдің мән- мағынасын зердеге ұялатады. Айталық Ықыластың «Қоңыр», Тәттімбеттің «Көкейкесті», Қазанғаптың «Көкіл», Дәулеткерейдің «Жігер» сияқты күйлерін айтуға болады.[2]

Тік күйлер болса, өмір құбылыстарын тыңдаушысына елестетіп отырады. Тік күйлер өмірдің қызық да күрделі құбылыстары туралы дыбыспен сурет салады, дыбыспен баяндап береді. Тік күйдің классикалық үлгілері ретінде Құрманғазының «Ақсақ киік», Әшімтайдың «Қоңыр қаз», Нұрғисаның «Аққу» сияқты күйлерін атаған жөн.

Бойлаулық күйлер көбінесе жоқтау сарынымен өмірдің қайғылы, зарлы сәттерін бейнелейді. Мәселен Ықыластың «Ерден», Әбдидің «Қосбасар» күйлері.

Сан ғасырлар бойы күйшілер қолында дамып, ұлттық ерекшеліктерді бойына жинаған күй өнері, қазақтың сезімі мен ойын кең ауқымда суреттей келе, оның шын мәнінде қазақтың музыкалық құдіретіне айналды.[5]

Көне ғасырда Қорқыт, XII ғасырда Кетбұға, XIV-XV ғасырларда Асанқайғы, XV ғасырда Қазтуған, XVI-XVII ғасырларда Байжігіт, XVIII ғасырда Абылайхан, XIX ғасырдың бас кезінде Боғда, Махамбет, Тәттімбет, Құрманғазы, Абыл, Тоқа, Сармалай, Ықылас, Қазанғап, Байсерке, Шортанбай, Тіленді, Дайрабай, Өскенбай, Мамен, Дина, Сүгір, Сейтек т.б. секілді дарынды күйші, дәулескер домбырашылар – қазақ күй өнерінің туын әр ғасыр, әр жылдарда биікке көтерген тума таланттар еді. Солар арқылы ұлттық музыка өнеріміз өзіндік бет-бедерін сақтап қалды.

Қазіргі кезеңде күйшілік өнер қанатын кең жая, қазақ деген ұлттың дәстүрлі мәдениетінде самғауда. Бодандық кезеңнен аман – есен өткен домбыра аспабы елімізде айырықша орын. Оған жұмыс істеп жүрген осы оқу орындарының түлектерін қосайық

Жалпы қорыта айтып тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні: «Қазақтың ұлттық өнері болған, қазір де бар және болашақта да өз қасиетін жоғалтпай қала береді» !!!

Әдебиеттер тізімі:

1. А. Жұбанов «Ән – күй сапары» Алматы 1976
2. А. Жұбанов «Ғасырлар пернесі» Алматы 2002
3. А. Сейдімбек «Қазақтың күй өнері» Астана 2002
4. Т. Мерғалиев, С. Бүркіт, О. Дүйсен «Қазақ күйлерінің тарихы» Алматы 2000
5. Ж. Жүзбай «Шертпе күйдің төрт мектебі» Астана 2009
6. А. Тоқтаған «Күй тәңірдің күбірі» Алматы 1996.

ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДА ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ДАМУДЫҢ ӘДІСТЕРІ

PhD докторанты Нұрсал Дәлел,
п.ғ.к., қауымдастырылған профессоры Г.Б. Исаева
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан
dalel.nursal96@mail.ru, Guka_issaeva@mail.ru

Андатпа: Мақаланың өзектілігі білім деңгейіне және олардың одан әрі білім беру және кәсіптік жоспарларына қарамастан барлық білім алушыларда функционалдық сауаттылықты дамыту қажеттілігімен анықталады. Бұған өндірістік және гуманитарлық қызмет салаларындағы елеулі технологиялық өзгерістер, ақпарат ағындарының апатты ұлғаюы және болашақ дамудың белгісіздігі себеп болып отыр.

Шығармашылық және сыни тұрғыдан ойлау, стандартты емес шешімдерді қолдана білу, көпшіл, сауатты және жақсы оқи алатын, қоғамда ымыраға және өзін ұстай алатын, оңай бейімделетін, тәуелсіз, IT-технологияларды меңгерген, өзін көрсете алатын - көшбасшы және бәсекеге қабілетті тұлғаны ерекшелейді. адам. Бұл адамның дағдылары мен дағдылары, сыни және шығармашылық ойлауы жақсы дамыған, оның білімі бар. Ал ол функционалдық сауатты адам, оның қалыптасуына оқу және математикалық сауаттылық көмегімен физиканы оқудағы жаратылыстану сауаттылығы көмектеседі. Белгілі және заманауи әдістер мен тәсілдер мұғалімге қажетті нәтижеге жетуге көмектеседі, оларды қолдану жоғарыда аталған құзыреттердің дамуына ықпал етеді. Бұл әдістер осы мақалада талқыланады.

Түйінді сөздер.

Жаратылыстану сауаттылығы, эксперименттік тапсырма, шығармашылық ойлау, сыни тұрғыдан ойлау, әдіс-тәсілдер.

Аннотация: Актуальность статьи определяется необходимостью развития функциональной грамотности у всех обучающихся, независимо от уровня образования и их дальнейших образовательных и профессиональных планов. Этому способствуют значительные технологические изменения в сферах производственной и гуманитарной деятельности, катастрофическое увеличение информационных потоков и неопределенность будущего развития.

Творческое и критическое мышление, умение применять нестандартные решения, коммуникабельность, грамотность и умение хорошо учиться, умение идти на компромисс и вести себя в обществе, легко адаптируемость, самостоятельность, владение IT-технологиями, умение проявлять себя - отличают лидера и конкурентоспособную личность. человек. У этого человека хорошо развиты навыки и умения, критическое и творческое мышление, он обладает знаниями. А он функционально грамотный человек, в становлении которого с помощью чтения и математической грамотности помогает естественнонаучная грамотность в изучении физики. Известные и современные методы и приемы позволяют учителю получить желаемый результат.

Ключевые слова. Естественнонаучная грамотность, экспериментальное задание, творческое мышление, критическое мышление, методы и приемы.

Annotation: The relevance of the article is determined by the need to develop functional literacy in all students, regardless of their level of education and their further educational and professional plans. This is facilitated by significant technological changes in the fields of industrial and humanitarian activities, a catastrophic increase in information flows and uncertainty of future development.

Creative and critical thinking, the ability to apply non-standard solutions, sociability, literacy and the ability to study well, the ability to compromise and behave in society, adaptability, independence, mastery of IT technologies, the ability to express themselves - distinguish a leader and a competitive personality. human. This person has well-developed skills and abilities, critical

and creative thinking, and he has knowledge. And he is a functionally literate person, in whose formation, with the help of reading and mathematical literacy, natural science literacy helps.

Keywords. Natural science literacy, experimental task, creative thinking, critical thinking, methods and techniques.

Кіріспе

Функционалдық сауаттылық бірнеше құрамдас бөліктерді қамтиды, физиканы оқу процесіндегі негізгілері:

- оқу сауаттылығы (оны қалыптастыру абзацтық сызба арқылы жүзеге асуы мүмкін, осыдан кейін білім алушылар мәтіндегі ақпаратты зерттейді, түсінеді, түсінеді, үзінді және түсіндіреді, жоспар бойынша контурды толтырады);

- математикалық сауаттылық (оны қалыптастыру тек есеп есептерін шешу кезінде ғана емес, сонымен қатар тапсырмаларды орындау кезінде де болуы мүмкін, мысалы , «Адам күшін есептеу», мұнда білім алушылар математикалық аппаратты пайдалана отырып, физикалық есептеулер жүргізеді, өлшем бірліктерін түрлендіреді. физикалық шамалар SI бірліктер жүйесіне);

- жаратылыстану сауаттылығы (оның қалыптасуы көбінесе қоршаған дүниедегі физикалық процестер мен құбылыстарды түсіну үшін жаратылыстану білімін пайдалану дағдыларын қалыптастыратын эксперименттік тапсырмалардың көмегімен жүзеге асады).

Мұғалімнің міндеті – негізгі құзіреттіліктерді дамыту, яғни білім алушылардың алған білімдерін, дағдыларын, дағдыларын және іс-әрекет әдістерін нақты өмірде практикалық мәселелерді шешуге пайдалануға дайындығын дамыту.

Ол үшін мұғалім баланы баурап, қызықтыруы, оны пәнді оқуға итермелеуі, сонымен қатар оқу процесінде әр түрлі әрекет түрлерін пайдалана отырып, сабақты түрлендіруі қажет.

Бұл ретте мұғалімге функционалдық сауаттылықты қалыптастыруда «Физика» пәнінде жетекші орын алатын физикалық эксперимент көмектеседі. Оқушының танымдық және ақыл-ой әрекетін белсендіру әдісі ретінде демонстрациялық, зертханалық, фронтальды, үйдегі экспериментті қарастыруға болады. Ешқашан жалғыз әдіс ретінде қолданылмайды, тек ауызша әдістермен (дәріс, түсіндіру, әңгімелесу) және басқа көрнекі құралдармен (сызбалар, кестелер, экрандық құралдар) біріктіріледі. Эксперимент дамиды оқушылардың байқағыштығы, елестетулі ойлауы, бақыланатын фактілерге сүйене отырып, жалпылау жасау қабілеті.

Сондай-ақ белгілі бір физикалық заңдарды қолдану дағдысын меңгеруге, физиканың қоршаған әлеммен және объектілермен тығыз байланысын түсінуге мүмкіндік береді.

Физикалық эксперименттің тәрбиелік қызметі: білім алушылардың теориялық білімдерін қалыптастыруға ықпал етеді; интеллектуалдық және практикалық қабілеттер мен дағдылар, соның ішінде қарапайым бақылаулар, өлшеулер мен эксперименттер жүргізу, аспаптарды басқару қабілеті.

Физикалық эксперименттің дамытушылық қызметі: оқушылардың ой-өрісін дамытуға ықпал етеді, өйткені оларды ақыл-ой операцияларын жасауға ынталандырады.

Физикалық эксперименттің тәрбиелік қызметі: дербестік пен бастаманы дамытуға ықпал етеді.

Жаратылыстануды қалыптастыруда пайдаланылуы тиіс танымдық іс-әрекет әдістері түсіндірмелі-иллюстративті, репродуктивті, білімді проблемалық баяндау, ішінара іздену, зерттеу болып табылады. Бұл әдістердің мақсаты білім алушыларды дайын біліммен және іс-әрекет үлгілерімен таныстыру, білімді меңгерту, шығармашылық және ізденіс әрекетіне баулу.

Мұғалімді дайындау уақыты мен білім алушыларды іске асыру тұрғысынан аз шығын:

<p>- кластер/график (1-суретті қараңыз) (негізгі семантикалық бірліктер бөлектелген, олардың арасындағы байланыстарды көрсететін диаграмма түрінде жазылған графикалық түрде ұйымдастырылған ақпарат),</p>	
<p>-synсwіne (2-суретті қараңыз) (ұғымды, тақырыпты, анықтаманы ашуға мүмкіндік беретін 5 жолдан тұратын қысқа рифмасыз өлең),</p>	<p>Ауырлық күші Векторлық, гравитациялық Тартылады, әрекеттесу, бағытталады Осы күш,денеге әрекеттесеі, Жер бетіне жақын Тартылыс күші</p>

Кластер. 1-сурет және synсwіne 2-сурет

Мұғалімнің дайындығы мен оқушыны аяқтау тұрғысынан көбірек уақытты қажет етеді: эксперименттік тапсырма, «Миға шабуыл» (сұрақтар, оларға жауап беру үшін сізде білім болуы керек және оны қолдана білу керек), «Күштер» ойыны (әдіс-тәсілдермен және бұрын сипатталған тапсырмалар), кейс әдісі (1-кесте)-де (қойылған сұрақтарды шешу арқылы нақты өмірдегі мәселелердің анық еместігін көруге мүмкіндік беретін жағдай).

Миға шабуыл сұрақтарының мысалдары:

- Ыстық шайды стақанда қаншалықты тез суытуға болады?
- Қалаға түсіп, қала тұрғындары ауыз су ретінде пайдаланатын болса, бассейндегі суды жүзушілерден қалай қорғауға болады?

Кейс:	Кейс сұрақтары:
<p>ПӘК-і 40 % жылу қозғалтқышы газ қыздырғыштан 5 кДж жылу алған.</p>	<p>1.Қозғалтқыштың жасаған жұмысы неге тең? 2.Қанша жылу мөлшері жоғалған?</p>

Кейс әдісі. 1-кесте

Функционалдық сауаттылықты дамытуда әр түрлі жеке үй тапсырмаларын қолдану маңызды рөл атқарады, бұл кезде өз бетінше және шығармашылық ойлау дамиды, қызығушылық пайда болады, бірақ оқушылардың жеке ерекшеліктері де ескеріледі.

Мысалдар:

- мәтіндік визуализация (мәтіндік ақпаратты көрнекі түрде көрсету:тізімдер, кестелер, диаграммалар, фотосуреттер, диаграммалар, сызбалар) ,
- «Күріштің немесе басқа дәнді дақылдардың тығыздығын табыңыз»,
- кристалды өсіру (тапсырма мұғалім ұсынған материалдарға сәйкес, ересектердің бақылауымен, қауіпсіздік шараларын сақтай отырып орындалады),

Оқушылардың назарын аудару және ынталандыру әдістері: жекеден жалпыға, жалпыдан жекеге, Сорбонка , «Мен мұны білемін ...», «Зейіннің кемпірқосақ», «Ұғымдардың, құбылыстардың түсіндірмелі сипаттамасы», «Даналық ағашы», «Қоржын» идеялар, Маған көмектес, Мәтіндегі мағыналық олқылықтар, Фантастикалық толықтыру, Кешіктірілген жұмбақ.

Сорбонка – бір жағында сұрақ, екінші жағында жауап жазылған карточка. Сорбонканы пайдалану анықтамаларды, ұғымдарды, формулаларды, теоремаларды, күндерді, мағыналарды есте сақтауға мүмкіндік береді.

Зейінді шоғырландыру әдістері сыныпта тыныштық орнатуға және сабаққа назар аударуға көмектеседі: «Зейіннің кемпірқосағы», «Ұғымдар мен құбылыстардың түсіндірмелі сипаттамасы».

Шығармашылық ойлауды дамытатын әдіс-тәсілдер: «Шешен», «Автор», «Армандаушы», «Pro».

Сабақ барысында оқушыларды белсенді жұмыс істеуге ынталандыратын әдіс-тәсілдер: «Мен мұны білемін...», идеялар қоржыны.

Топтық әдістер – құбылыстар мен фактілерді түсіндіру: Егер не болады? Түсіндіруге тырысыңыз!

Таным әдістері: Қалай білуге болады? Қалай істеу керек?, Қалай алуға болады? Қорытынды жасаңыз!

Бақылау әдістері: «Менің жетістіктерім», шифрланған диктанттар, бағалау – баға емес, қатені табу, тізбек, сенім несиесі, жуан және жіңішке сұрақ, «Физика хандығы».

Өзін-өзі бақылау парағы әрбір білім алушылартің жеке жетістіктерін көрсетеді және оқытылатын тақырып бойынша олқылықтарды немесе кемшіліктерді анықтауға қызмет етеді. (2-кесте)

	Өзін-өзі бағалау парағы	Баға
	Аты-жөні білім алушының	
	Жұмыс түрі: Миға шабуыл	
	Тапсырма1	
	Тапсырма2	
	.....	
	Сабақта қалай жұмыс жасадыңыз?	
	Өз жұмысыңа ризасың ба?	

Өзін-өзі бақылау парағы. 2-кесте

Қорытынды.

Жоғарыда сипатталған әдістер мен әдістер бір-бірімен үндес, толықтырады және оқушылардың сыни және шығармашылық ойлауын ынталандыруға көмектеседі. Олар өз зейінін шоғырландыра отырып, дербестікті, жауапкершілікті, қарым-қатынасты, сәйкесінше функционалдық құзыретті тұлғаны қалыптастырып, пәнді оқуға ынталандырады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі.

1. Божович Л.И. Тұлға және оның балалық шақта қалыптасуы. Санкт-Петербург: Петр, 2019 ж.
2. Рубинштейн С.Л. Жалпы психология негіздері. – Санкт-Петербург: Петр, 2017 ж .
3. Ильин Е.П. Мотивация және мотивтер. Санкт-Петербург: Петр, 20117ж.
4. Морозова Н.Г. Мұғалімге танымдық қызығушылық туралы М.: Знание, 2020.
5. Богоявленский Д.Н. Психикалық іс-әрекет техникасы және оларды мектеп оқушыларында қалыптастыру Психология сұрақтары. – 2020 ж
6. Осипова И.Оқушылардың оқу мотивациясын қалыптастыру//Педагогикалық баспасөздің үздік беттері-2004.
7. Н.В. Ключева Педагогикалық психология – М.: ВЛАДОС, 2006 ж.
8. Рабунский Е.С. Мектеп оқушыларын оқыту үдерісіндегі жеке көзқарас – М.: Педагогика, 2020 ж.
9. Талызина Н.Ф. Педагогикалық психология. -Баспа: Academia . Серия: Орта кәсіптік білім. 2021

КОСТЮМ ДИЗАЙНЫНДА ИМИДЖ МЕН ЖЕКЕ СТИЛЬДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Ким И.С. «Өнер және саз» кафедрасының аға оқытушысы, магистр;
Туракулов Б.С. «Өнер және саз» кафедрасының доценті, т.ғ.к.;
Көбеева Н.М. «Өнер және саз» кафедрасының оқытушысы, магистр.
Tashenev University, Шымкент қ.
E-mail: valeri-787@mail.ru

Түйін: Мақалада костюм бейнесін (дизайнын) қалыптастыру тұжырымдамасының негіздемесі, костюм киетін адамның имиджіне және өзі өкілі болып табылатын әлеуметтік - мәдени қауымдастықтың имиджіне әсер ететін зат ретінде, сондай-ақ жарнамалық хабарламалардың тиімділігін арттыратын құрал ретінде, осы Тұжырымдамадан туындайтын әдістемелер, құралдар мен әдістер кешенін әзірлеу қарастырылады. зерттеу және композициялық-конструктивті жобалау костюм. Егер кескін белгілі бір рөл болса, онда стиль - бұл адамның мәні, оның ішкі болмысы. Көптеген адамдар үшін өз стилін табу дегеніміз-өзіңді, өз көзқарасыңды табу және оны білдіре білу. Шаш үлгісіне, матаға немесе галстуктың түсіне сәйкес, егер сіз мұқият болсаңыз, сіз әрқашан қалаған стильді болжай аласыз. Киімдегі жеке стильді қалыптастырудың заманауи әдістемесі жеткілікті дамыған және тиімді. Оның негізгі ережелерімен танысу – киімді жобалау саласындағы маманның жеткілікті біліктілік деңгейінің міндетті шарты.

Аннотация: В статье обосновывается концепция формирования имиджа (дизайна) костюма, как вопроса, влияющего на имидж человека - носителя костюма и имидж социокультурной общности, членом которой он является, а также как средства повышения эффективности рекламных сообщений, разработки вытекающий из этой техники комплекс концепций, средств и методов исследования композиционно-конструктивного оформления костюма. Если имидж - это определенная роль, то стиль - это скорее суть человека, его внутреннее "я". Многие находят свой собственный стиль в том, чтобы найти себя, свою точку зрения и уметь ее выражать. По причёске, рисунку на ткани или расцветке галстука, если быть внимательным, всегда можно угадать стиль. Современная предпочтительная методика формирования индивидуального стиля одежды достаточно разработана и эффективна. Знакомство с ее основными положениями - необходимое условие для адекватного уровня квалификации специалиста в области дизайна одежды.

Abstract: In the article the substantiation of the concept of forming an image (design) Costume, as a matter affecting the image of the man - a suit carrier and the image of the socio-cultural community, of which he is, as well as a means of enhancing the effectiveness of advertising messages, the development arising from this technique complex concept, means and methods of research and compositional constructive costume design. If the image - a certain role, the style - it is rather the essence of man, his inner "I". Many find their own style is to find himself, his point of view and be able to express it. According hairstyle, drawing on fabric or colors of the tie, to be careful, you can always guess stil. Sovremennaya preferred methodology of formation of individual style of dress quite developed and effective. Familiarity with its main provisions - a necessary condition for an adequate level of qualification of the expert in the field of apparel design.

Түйінді сөздер: имидж, стиль, көркем образ, жеке стиль, дизайн.

Имидж-кез-келген саладағы тұлғаның бәсекеге қабілеттілігінің маңызды факторы. Ойластырылған имидж қарым-қатынасқа ықпал етеді, адамдардың назарын аударуға және мықтап ұстауға, олардың жанашырлығына ие болуға көмектеседі.

Киімде жеке стиль жасау мүмкіндігі имидждің маңызды бөлігін құрайды, өйткені киім-бұл визит карточкасының бір түрі, жеке тұлғаның өзін-өзі таныстыру құралы.

Киімдегі жеке стильді қалыптастырудың заманауи әдістемесі жеткілікті дамыған және тиімді. Оның негізгі ережелерімен танысу – киімді жобалау саласындағы маманның жеткілікті біліктілік деңгейінің міндетті шарты.

Мұндай маман белгілі бір адамның сыртқы даралығын талдау саласында білімге ие болуы керек, адамның сән немесе қоғамның басқа стандарттары ретінде ұсынылған стиль шешімдерін психологиялық қабылдау ерекшеліктерін түсінуі керек.

Заманауи киімнің стильдік шешімдері өте алуан түрлі. Кәсіби маманға оларды жүйелеу дағдыларын игеру, белгілі бір стильдің пайда болу себептері мен себептерін талдай білу, тән ерекшеліктерін бөліп көрсету маңызды.

Киімде дұрыс іскерлік стильге ие болу-іскерлік қарым-қатынас мәдениетінің маңызды аспектісі, адамның кәсібилік дәрежесінің экспрессивті сипаттамасы. Әйелдердің жаңа қызмет салаларына тартылуына және еңбек нарығындағы бәсекелестіктің қатаюына байланысты іскер әйелдің стилін қалыптастыру мәселесі туындады. Дәстүрлі түрде ер адамдар деп саналатын салалардағы ер адамдармен бәсекелесе отырып, әйелдер байыпты болу үшін қалай киіну, өзін-өзі күту және өзін ұстау керектігін білуі керек. "Көркем образ" және "имидж" ұғымдарын талдауға қысқаша тоқталу керек, олар бірдей емес.

Көркем образдың пайда болуы көркем шығарманы жасау процесінде пайда болуы мүмкін және оның салдары болуы мүмкін.

Көркем образ-бұл эстетикалық көріністердің белгілі бір "кодексі" шеңберінде өмір сүретін суретшінің жеке қасиеттері, көзқарастары және оған деген көзқарасы бар шығармашылық көздің сапасы мен ерекшеліктерін синтездейтін құбылыс. Суретшінің жеке басының күші, оның эмоцияларының тереңдігі және кәсібилігі соншалықты үлкен рөл атқарады, сондықтан көркем образды қабылдау шығарманың көрермендерінің ("пайдаланушыларының") кейінгі ұрпақтары үшін де жарқын және тиімді болып қала береді. Сондай - ақ, көркемдік образдың түпкілікті және сөзсіз қалыптасуы негізінен мүмкін емес екенін атап өткен жөн, өйткені әр адресат-бұл үнемі өзгеріп отыратын өзіндік ерекшеліктері (білімі, жасы, көзқарасы, мінезі және т.б.) бар адам. Сондықтан көркем образ туралы хабарлама жіберілген адресат белгілі бір дәрежеде суретшінің "бірлескен авторы" болады деп айту әділетті. Нәтиже кез келген жағдайда синтездік және жеке болады.

Кескін адамның ішкі қасиеттеріне, оның мінезіне, темпераментіне және өмір салтына сәйкес келген кезде ғана өміршең және сенімді болады. Үйде, жұмыста, достық компанияда және бейтаныс адамдар арасында Біз белгілі бір әлеуметтік рөлдерді ойнаймыз. Олар өте әртүрлі болуы мүмкін, бірақ біз оларды қуана орындаймыз. Бірақ егер рөл адамның шынайы бетін жасыратын маскаға айналса, егер ол оның көзқарасы мен мақсаттарына сәйкес келмесе, онда сурет ауыртпалыққа айналады. Адам ыңғайсыздықты сезінеді, өйткені ол "өз рөлін атқармайды" [1].

Сыртқы көрініс біздің ішкі күйімізді көрсетеді және керісінше. Біз өз өмірімізді өзгерткіміз келгенде, гардеробты жиі жаңартамыз, шаштаразға асығамыз немесе пәтерде жөндеу жұмыстарын бастаймыз. Егер әйел шаштың түсін түбегейлі өзгертсе, мысалы, табиғи аққұбадан брүнеткаға боялған болса, онда ол жаңа өмір бастауға бел буады. Стрессті, психикалық тәжірибені бастан кешіретін немесе қарама-қайшылықтарды бұзатын адамда сыртқы келбеті диссонанс, белгісіздік, белгісіздік ізін алады. Ал адам өзімен және әлеммен келіскен кезде, оның бейнесінің құрамдас бөліктері бір-бірін үйлесімді түрде толықтырады, жеке тұлғаның тұтастығын баса көрсетеді.

"Жеке" стиль " мен "имидж" әртүрлі ұғымдар, бірақ біреуі екіншісіз жоқ. Егер кескін белгілі бір рөл болса, онда стиль - бұл адамның мәні, оның ішкі болмысы. Көптеген адамдар үшін өз стилін табу дегеніміз-өзінді, өз көзқарасыңды табу және оны білдіре білу. Шаш үлгісіне, матаға немесе галстуктың түсіне сәйкес, егер сіз мұқият болсаңыз, сіз әрқашан қалаған стильді болжай аласыз. Білезік, қолшатыр немесе салпыншақ сияқты "ұсақ-түйектер"

кез-келген сөзден гөрі иесі туралы көбірек айтады. Көбінесе біз мұндай нәрселерді өздігінен таңдаймыз-олар ұнайтындықтан, сондықтан біздің ішкі болмысымызға сәйкес келеді. Айтпақшы, біз өзіміз сатып алатын парфюмерия (сыйға тартылмаған), ең алдымен, даралықты ашады-біз өзімізді қалай қабылдаймыз және қандай болғымыз келеді [3].

Стильді киінген адам тек талғаммен киініп қана қоймай, гардеробтың барлық бөлшектерін түймелерден орамалға дейін ойластырды. Ол кигеннің бәрі оған шынымен сәйкес келеді. Бұл сыртқы және ішкі қатынастар, имидждің стильге және стильдің имиджге сәйкестігі. Мұндай үйлесімді сурет туа біткен талғам мен әдемілік сезімінің, сондай-ақ стилистика мен үйлесімділік заңдылықтарының негіздерін білудің арқасында қалыптасады.

Әрине, сән үйлесімділік пен сұлулық ұғымдарына түзетулер енгізеді. Кейбір уақытта канондарды қатаң ұстану және біртұтас стильді ұстану әдетке айналған, ал басқаларында, соның ішінде қазіргі уақытта стильдер оңай араласады, түсіндіріледі, жеке тұлғаның кез-келген көрінісі құпталады және стильдің тұтастығы тұрғысынан "дұрыс" киіну жаман реңк болып саналады.

Бірақ сән не айтса да, үйлесімділік заңдарын ешкім жоя алмайды. Саналы немесе интуитивті түрде адам сұлулыққа, көзге, денеге және жанға жағымды нәрсеге қол жеткізеді.

Имиджді құру немесе анықтау кезінде костюм дизайны саласындағы маман композициялық әдістердің бірдей кешенін пайдаланады, яғни.костюм дизайнының құрылымдық-қалыптастырушы тілі және оның морфологиясы. Бұл сәт нақты жұмыс үшін ерекше маңызды болып көрінеді. Кескін "жаппай", белгілі бір қоғам өкілдерінің көпшілігінің пікірлеріне, идеяларына тәуелділікпен сипатталады. Ол сол кездегі өзекті талаптардың әсерінен қалыптасады.

Костюм дизайны адамның бейнесіне шығармашылықтың "негізі" ретінде негізделеді, оның мәнін, ішкі және сыртқы сипаттамаларға қатысты жағымды және қызықты жеке қасиеттерін атап көрсетеді және осылайша оның имиджін жасайды.

Зерттеу негізінде теориялық және әдіснамалық модель-костюм дизайнының жобалық тілі мен оны белгілі бір жеке сипаттамалары бар адамдардың визуалды қабылдауы құралдарының өзара әрекеттесуі нәтижесінде костюм тасымалдаушы объектінің имиджін және оған жататын әлеуметтік-мәдени қауымдастықты қалыптастыру тұжырымдамасы жасалды.

Бұл тұжырымдаманың дамуына теориялық және эмпирикалық зерттеулер негіз болды, олардың нәтижелері зерттеудің негізгі бағыттары бойынша алгоритмдік құрылымдар түрінде жеке тұжырымдамаларды құруға қызмет етті.

Ғылыми мақаланың өзектілігі костюмнің тағы бір, өте сұранысқа ие функциясын дәлелдейтіндігімен расталады, онда ол жарнама беруші ретінде әрекет етеді, оның көмегімен тауардың, қызметтің, компанияның және т. б. бренд имиджін тиімді қалыптастыруға болады.

Осы зерттеуде шешілген мәселелер дизайн теориясы мен практикасы үшін ғана емес, сонымен бірге қазіргі кезде қалыптасып келе жатқан ғылыми-қолданбалы білім саласы - имиджология үшін де өзекті.

Әдебиеттер тізімі

1. Панасюк А. Ю. Имиджді қалыптастыру: стратегия, психотехника, психотехнология / А. Ю. Панасюк, - М.: Гелиос, 1999ж.
2. Бердник. Т. О., Неклюдова Т. П. Ростов-на-Дону, Костюм дизайны 2000 ж.
3. Кильпе М.В. М. МГХПУ Композиция. С.Г. Строганова 1996ж.

МӘДЕНИЕТТІҢ ЖАҒАНДАНУЫ ЖӘНЕ ДИЗАЙНДАҒЫ ЭТНИКАЛЫҚ БАҒЫТТЫҢ ДИНАМИКАСЫ

Ким И.С. «Өнер және саз» кафедрасының аға оқытушысы, магистр;
Көбеева Н.М. «Өнер және саз» кафедрасының оқытушысы, магистр;
Байтелиева Ж.Е. «Өнер және саз» кафедрасының аға оқытушысы, магистр.
Tashenev University, Шымкент қ.
E-mail: valeri-787@ mail.ru

Түйін:Мақалада "этникалық бағыт" ұғымының мазмұны талданады, мәдениеттің жаһандану жағдайындағы сән үлгісінде дизайндағы өзектілігінің ерекшеліктері анықталады. Этникалық бағыттың экологиялық эстетикамен, дизайндағы эргономиканың дамуымен байланысы анықталды. Этникалық бағыттың дамуы әртүрлі мәдени аймақтар арасындағы шекаралардың бұлыңғырлануының көрсеткіші ретінде де, транскультураның қалыптасуы жағдайында даралықты, субмәдени сәйкестікті іздеудің бір түрі ретінде де анықталады.

Аннотация:В статье анализируется содержание понятия «этническое направление», определяются особенности его актуализации в дизайне на примере моды в ситуации глобализации культуры. Выявляется связь этнического направления с экологической эстетикой, с развитием эргономики в дизайне. Развитие этнического направления определяется и как показатель размывания границ между различными культурными зонами, и как форма поиска индивидуальности, субкультурной идентичности в ситуации формирования транскультуры.

Abstract: The article analyzes the content of the concept of "ethnic direction", defines the features of its actualization in design using the example of fashion in a situation of cultural globalization. The connection of the ethnic trend with ecological aesthetics, with the development of ergonomics in design is revealed. The development of an ethnic trend is defined both as an indicator of the blurring of boundaries between different cultural zones, and as a form of searching for individuality, subcultural identity in the situation of transculture formation.

Түйінді сөздер: этникалық бағыт, дизайн, экологиялық ойлау, жаһандану, транс мәдениет.

Адамзат дамуының қазіргі кезеңінде болып жатқан процестердің күрделілігі көбінесе мәдениеттің жаһандануымен, әртүрлі ұлттық мәдениеттер кездесетін біртұтас кеңістік ретінде адамзат мәдениетінің қалыптасуына байланысты туындайтын проблемалармен байланысты. Бірлескен күш-жігермен адамзат Жалпы гуманитарлық, экологиялық мәселелерді шешуге, ұлттық және діни қақтығыстарды шешуге тырысады. Мәдениеттің жаһандану процесі, бір қарағанда, транскультурализм және өзін-өзі сәйкестендіруге ұмтылу сияқты қарама-қарсы тенденцияларды өзектендірді. Бұл екі қарама-қарсы тенденция өнерде де, күнделікті мәдени тәжірибелерде де, соның ішінде дизайн саласында да көрінеді. Бүгінгі таңда күнделікті өмір кеңістігі, адамның визуалды бейнесі мәдениеттің әртүрлі қабаттарының қиылысатын жеріне айналады. "Нәтижесінде күнделікті өмірдің семиосферасының шекаралары айтарлықтай бұлыңғыр болады, оның кеңістігі әртүрлі мәдени белгілермен қаныққан, бұл күнделікті өмірге, күнделікті өмірге мәдени мәртебе алуға әкеледі. Бұрын мәдениетке қарсы болған өмір енді оның бір бөлігіне айналады", - деп атап өтті В. Лелеко [3]. Ғасырлар бойы костюмнің негізгі принципі сәйкестік принципі болды - "Мен кімін, мен осылай көрінемін", ол арқылы тек әлеуметтік және отбасылық жағдайды, ұлтты ғана емес, сонымен қатар кәсіпті, адамның тұрғылықты жерін дәл анықтауға болады. Бүгінгі таңда костюм нақты ғана емес, сонымен бірге қалаған ұлттық, әлеуметтік, мәдени бірегейлікті ұсынады, әрқайсысына "мен өзіме ұнайтын сияқтымын"қағидасы бойынша таңдау береді. Осы тұрғыдан алғанда, дизайндағы этникалық бағыттың дамуы, ол бір жағынан мәдени айырмашылықтарды трансмәдени бейненің бояуына айналдырады, екінші жағынан, оларды қазіргі адам үшін өзекті ретінде сақтауға тырысады, зерттеу үшін маңызды

тақырыпқа айналады. Өйткені, М.қаған атап өткендей: "жаһандану әрқашан мәдениетті біріздендірудің синонимі бола бермейді. Ол мәдениеттің "денесіне" органикалық түрде біртұтас жалпыадамзаттық мәдени өріс дәстүрлі-спецификалық өріспен, соның ішінде уақыттың бұзылған байланысын байланыстырған кезде ғана ене алады"[4].

Егер тұтастай алғанда Мәдениет үшін дәстүрлер мен мәдени үлгілер қорғаныс мәні бар ядро болса, онда сәнде кері процесс жүреді – суреттердің мәні сән стандарттарының өзгеруімен анықталады. А. Гоффанның сәндегі жаңашылдықтың бұл әдісін дәстүрлерді жаңарту арқылы жаңарту деп атап, бұл бағыт қазіргі заманның өнертабысы емес екенін атап өтуі кездейсоқ емес [6]. Дәстүр арқылы жаңашылдық өткеннің сәнді және мәдени бейнелерін қайтаруға, өзгертуге, оларды жаңа контексте оңалтуға мүмкіндік береді. Сән дискурсында мәдениет ядросының мазмұны сән стандартымен қазіргі "осында және қазір"көрсетілгенде ғана құндылық ретінде қабылданады. Осылайша, сәннің мәдениеттің дамуымен сөзсіз байланысы бар, бұл процесте бірінші және екінші дамуды қамтамасыз ететін кейбір синхронизмді ажыратуға болады. Ойын сипатына байланысты сән дискурсына түсіп, мәдени кодтар жаңа контекстке ие бола алады, олардың мағыналары оларды тудырған мәдени қабатпен байланысын уақытша жоғалтуы мүмкін. Бірақ сән мәдениеттің бір бөлігі болып табылады, сондықтан құбылыстардың "ресми мәдени тіркеуінің" ескі іздері жойылмайды және сақталмайды, соның ішінде кейінгі оқулар үшін-трансформациялар. Дәстүрлерді еске түсіре отырып, сән оған мәдени ядроның терең қабаттарында қалып қана қоймай, жаңа мүмкіндіктерге ие бола отырып, жаңаруға мүмкіндік береді. Бұл тұрғыда этнотендтер қоғамды дәстүрлі мәдениеттің бір бөлігі ретінде ғана емес, қазіргі әлемде өмір сүру құралы ретінде, адам мен табиғат қатынастарының ерекше конфигурациясы ретінде қызықтырады. Экодизайн шеңберіндегі этникалық тақырып теоретиктер мен дизайнерлерге табиғи ландшафт пен табиғи денені алмастыратын "жаңа виртуалды табиғатты" қалыптастыру жағдайында адам мен табиғат байланысын орнату кодтарының бірі ретінде көрінеді. Этникалық тақырыпқа деген қызығушылық қазіргі мәдениеттің әртүрлі салаларына тән. Макро-мәдени деңгейде этникалық біртұтас процестерге қарсы тепе-теңдік ретінде қабылданады, субмәдениетте бұқаралық мәдениетке балама ретінде жекелеген әлеуметтік топтардың рухани ізденістеріне сәйкес келеді. Ол мәдениеттің көптеген салаларында дамуды табады: Ландшафт дизайны мен интерьер дизайны, қолөнер өндірісін жандандыру, музыка, сән. Қазіргі дизайндағы этнотенденттердің орнын талдау кезінде этникалық тақырыпты өзектендірудің жалпы мәдени процестермен байланысын, сәндегі осы бағыттың қалыптасу тарихын, этникалық стильдің негізгі белгілерін, әртүрлі дизайнерлердегі этникалық тақырыпты шығармашылық тұрғыдан түсінуді ескеру қажет.

Дизайндағы ұлттық мотивтердің тарихы-бұл ХХ ғасырдан асып түсетін тақырып. Сонымен қатар, экзотикалық елдер мен стильдерге деген құштарлығына қарамастан, ХХ ғасырдың бірінші жартысында этникалық костюм, интерьер сияқты, соғыстан кейінгі кезеңнің ашылуы деп санауға болады. Дизайн теориясы тұрғысынан этникалық бағыт тек сәнді подиумдар ғана емес, сонымен қатар көше сәні, жалпы дизайндағы өзекті бағыт болып табылады.

Этникалық бағыт, шын мәнінде, этникалық стильге қарағанда кеңірек құбылыс. Егер стиль элементтердің белгілі бір екіні болса, белгілі бір өнер туындысында бейнеленген композициялық, техникалық әдістер жиынтығы болса, онда бағыт көркемдік ойлаудың категориясы болып табылады. Интерьердегі этникалық стильдің көріну ерекшеліктері-экзотикалық маскалар мен фетиштер, петроглифтер түріндегі ою-өрнектері бар маталар, Барыс астындағы жиһаздар, сөрелердегі калабалар, едендегі зебра терілері және кеңістікке функционалды көзқараспен үйлесетін басқа да экзотикалық қызығушылықтар. Этникалық ойлаудың ерекшелігі тек халық шығармашылығымен ғана емес, сонымен бірге ұлттық ерекшеліктермен де, экологиялық ойлаумен де байланысты, фольклорлық стильді этникалық бағыттың бөлігі деп атауға болады.

Маталарды жасаудың, өңдеудің және бояудың дәстүрлі технологияларын қолдану этникалық бағытта ерекше маңызға ие, өйткені жасанды маталар мен материалдар табиғатпен іс жүзінде ассимиляцияланбайды және олардың өндірісі қоршаған ортаға зиянды. Сондай-ақ, хиппилер киімді жасау мен безендірудің дәстүрлі әдістерін қолданды: пештер

мен кестелер, моншақтар мен шыны моншақтар. Өз қолымен жасалған заттар буржуазиялық құндылықтарды қабылдамаудың символы болып саналды, ал этникалық ою – өрнектер мен өндіріс технологиялары табиғатқа оралудың бір бөлігі болды. Жалпы заманауи сәнге тән болғандықтан, бірегей жоғары сәнде, pret-a-porter индустриясында, машиналық тоқу және кесте тігу арқылы тез қолданылды, бұл модельдерді жаппай көшіруге ыңғайлы етті; интерьер дүкендерінде этникалық дәмі бар Үйге арналған керемет аксессуарлар пайда болды. Қолмен кестелеу, қолмен шілтер жасау, бисерден жасалған бұйымдардың еңбекқорлығы оларды сән-салтанатқа айналдырды және, әрине, бұл бірден жоғары сәнде көрінді.

Сән тек билік стратегияларының құралы болып табылады, бастапқы көздерді өшіру мүмкіндігі мен қажеттілігі жоқ, керісінше, сән оларды мұқият сақтауға мүдделі. Этникалық бағытты зерттеу мысалында мәдени процестер мен циклдардың синхрондалмауы есебінен сән мәдени ядро мен динамикалық процестер арасындағы референт рөлін атқаратынын анықтауға болады. Сондықтан, іс жүзінде дизайн этностарды жаңа контексттерге орналастыра отырып, парадоксальды түрде айырмашылықтарға деген қызығушылықты жандандырады, қауымдастықтарға өздерінің этникалық, діни ерекшеліктерін сақтауға және ұсынуға көмектеседі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Богданов К. Фольклорлық шындық: зерттеу перспективалары // Күнделікті және мифология. СПб.: Өнер, 2001.
2. Горина Г. С. Киімді модельдеудегі халықтық дәстүрлер. М.: Жеңіл өнеркәсіп, 1974. 184 б.
3. Гофман А. Б. Сән және адамдар: сән мен сән мінез-құлқының жаңа теориясы. М.: Ғылым, 1994.
4. Каган М. С. Жаһандану ХХІ ғасырдағы адамзаттың даму процесінің заңдылығы ретінде // жаһандану: синергетикалық тәсіл. М., 2002.
5. Калашникова Н. М. Халық костюмі (семиотикалық функциялар): Оқу құралы. М., 2002.
6. Лелеко В. Д. Еуропалық мәдениеттегі күнделікті кеңістік. СПб.: ГУКИ, 2002.
7. Lipovetsky G. The Empire of Fashion: Dressing Modern Democracy. P.: Gallimard, 1987.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ

Толешова Д.К.

магистр, преп. safari-555@mail.ru

Айтжанова С. Е.

магистр, ст. преп. sara_aytzhanova@mail.ru

Тәшенов Университеті, Шымкент г.

Түйін: Бұл мақалада шет тілін оқыған жоғары оқу орны студенттерінің өзіндік жұмысына танымдық қызметін ұйымдастырудың негізгі формалары және ерекшеліктері қарастырылады. Автор студенттердің танымдық құзыреті мен танымдық іс мағынасын ашып көрсетеді. Сондай-ақ, танымдық белсенділігін одан әрі дамыту мәселелерін талқылап ең қызықты және тиімді көздерін тауып, студенттер өздерінің болашақ ісіне пайдалануға үйрету керектігі сиппаталады. Суденттердің танымдық белсенділігін түрлі жолдармен білдіруге болады. Нақты танымдық құзіреттілігіне байланысты үш түрлі деңгеймен анықтауға балатыны да айтылады. Мақаланың келесі бөлігі студенттерге бағдарлама құру үшін арналған білім беру жүйесін дамытуға өз нұсқалары мен стратегияларын ұсынуға әсіресе бағалы жолдары ұсынылған шешімдер мен танысуға, елде бүгін қоғам алдында тұрған проблемаларды білім беру жүйесінің жағдайын зерделеу үшін маңызды болып табылады. Студенттердің танымдық қызметін дамыту үшін тиімді ынталандыру

жұмыстарын көрсетеді. Сонымен қатар бұл мақалада біз студенттерге талқылау, ток-шоу, дөңгелек үстелдер және дебаттар жасау және жүргізу жодарын ұсынамыз.

Кілтті сөздер: танымдық құзыреттілік, танымдық қызмет, танымдық белсенділігі, өзіндік жұмыс, проблемалық, талқылау, ынталандыру, шет тілі.

Annotation: The article discusses the main forms of organization of cognitive activity in independent work of students of language high school in the study of a foreign language. The author reveals the meaning of cognitive competence and cognitive activity of students. Also, there is discussion of the further development of cognitive activity, the most interesting and productive sources of information, methods of work, the students would like to use in their future independent work. Informative activity of students can be expressed in different ways. It defined three levels of cognitive competences formed depending on a particular cognitive activity. Part of the article is devoted to the creation of the program for students is important to examine the state of the education system in the country, the problems facing society today, to get acquainted with the ways proposed solutions and, of course, which is especially valuable to offer their own options and strategies for education development. An effective stimulus for the development of cognitive activity of students is a life context of received knowledge. In this paper we propose to encourage students to create and conduct discussions, talk shows, round tables and debates.

Keywords: cognitive competence, cognitive activity, cognitive activity, independent work, problem, discussion, stimulus, foreign language.

Безусловно, активная познавательная деятельность студента в учебном процессе является одним из определяющих факторов профессионального становления роста и самосовершенствованию будущего специалиста. В трудах многих ученых-дидактиков понятие «познавательная активность» тесно связана с понятием «самостоятельность», которые касается того дополняют друг друга. Самостоятельность способствует росту активности на систематической работы на занятиях и во внеурочное время, в свою очередь, проявление активности направляет личность к самостоятельной работе. Цель обучения иностранному языку в вузе заключается не только в формировании устойчивого уровня иноязычной коммуникативной компетенции, но и в развитии умений и стремлений студентов к постоянному самосовершенствованию за счет самостоятельной работы над своими знаниями в современных условиях быстрого обновления информации. Не каждый человек способен пополнять свой "багаж" знаний, ведь для этого необходимо наличие комплекса определенных умений, образующих когнитивную компетенцию. Относительно образовательного процесса *компетенция* определяется как совокупность знаний, навыков, умений, формируемых в процессе обучения той или иной дисциплине, а также способность к выполнению определенной деятельности на основе полученных знаний, навыков и умений. Формированность когнитивной компетенции подразумевает наличие способности и стремления своими силами овладеть знаниями, умениями и навыками, поддерживать и повышать уровень владения иностранным языком. Когнитивная компетенция, базируясь на когнитивных умениях, относится к самостоятельной познавательной деятельности. Изучив методическую литературу по проблемам формирования когнитивной компетенции, мы отметим основные этапы развития познавательных интересов студентов:

- *подготовительный (мотивационно-ценностный)*, на котором студенты вовлечены в выполнение различных упражнений в аудитории под наблюдением преподавателя. На этом этапе они знакомятся с основными и наиболее эффективными методами работы. Преподаватель предоставляет студентам образцы их последующей деятельности, объясняет им цели и задачи и при необходимости консультирует их;

- *основной (содержательный)*, на котором идет процесс самостоятельной познавательной работы, осуществляется поиск материалов, их анализ и синтез, обобщение, переработка полученной информации для удовлетворения потребностей коммуникации. Осуществляется постепенный переход от работы воспроизводящего характера к более

сложной работе, требующей применения умений пользования словарями, и, наконец, к самостоятельному творчеству;

- *итогово-обобщающий*, предусматривающий демонстрацию результатов самостоятельной познавательной работы студентов;

- *заключительный (аналитико-корректирующий)*, подразумевающий анализ результатов, ошибок, сложностей. Происходит обсуждение дальнейшего развития познавательной деятельности, наиболее интересных и продуктивных источников информации, методов работы, которые студенты хотели бы использовать в своей дальнейшей самостоятельной деятельности. Познавательная активность обучаемых может выражаться по-разному. Мы определяем 3 уровня сформированное когнитивной компетенции в зависимости от той или иной познавательной активности, которая ему присуща: 1) на начальном уровне студент может выполнять необходимые задания по указанию преподавателя, но при этом его активность носит лишь подражательный характер, так как это ответ на требования преподавателя; 2) средний уровень характеризуется наличием познавательной интерпретирующей активности. Здесь субъект стремится познать связи между явлениями и процессами, овладеть способами применения этих знаний уже в измененных условиях; 3) творческий уровень характеризуется творческой активностью студентов, в основе которой лежит познавательная инициатива. Субъект сам ставит цель, выбирает возможные стратегии поведения, а впоследствии самостоятельно осмысливает и "обрабатывает" полученную информацию для ее дальнейшего использования. В развитии когнитивной компетенции студентов мы стремимся достичь этого уровня познавательной активности. При создании заданий, способствующих развитию познавательности, важно руководствоваться принципами индивидуализации, проблемности, преемственности наряду с такими факторами, стимулирующими познавательную деятельность студентов, как фактор профессионального интереса, состязательности, игровой и творческий характер выполняемых заданий. Рассмотрим некоторые формы работы студентов младших курсов факультета английской филологии Московского гуманитарного педагогического института в процессе изучения коммуникативного курса английского языка. Коммуникативный курс призван развивать коммуникативные навыки на материале аутентичных текстов, умение самостоятельно работать с языком, совершенствовать навыки владения монологической и диалогической речью; практика коммуникативного общения должна расширить общекультурный уровень учащихся на материале аутентичных текстов, оформить у студентов стойкий интерес к приобретению дальнейших знаний в своей профессиональной деятельности. В конце первого семестра первого года обучения в вузе студентам предлагается самостоятельно подготовить и провести ток-шоу где им предоставляется возможность действовать и говорить от имени людей разного социального статуса, возраста и положения - героев пройденных текстов, либо же самостоятельно придумать новую личность, чья точка зрения могла бы быть интересна и актуальна при обсуждении предложенной проблемы. Становясь таким образом жителем пригорода Лондона Феликсом Кэт, который вполне доволен своей тихой жизнью, его женой Гёти или же компетентным учителем английского языка Питером Паркером, любительницей посплетничать миссис Смит, беззаботным Майклом, обожающим вечеринки, или же добросовестным и трудолюбивым Мэлкомом, последовательным в своем стремлении поступить в институт и сделать карьеру, и многими другими типичными представителями английского общества и соответственно представителями изучаемой нами культуры, студенты пытаются выяснить, какое же может быть отношение этого персонажа к данной проблеме. В середине второго семестра студенты участвуют в организации и проведения дебатов, где им предлагается взять на себя роль кандидатов в министры образования и выступить со своей собственной программой. Для создания программы студентам важно изучить состояние системы образования в стране, проблемы, стоящие перед обществом в наши дни, ознакомиться с предложенными путями решения и, конечно, что особенно ценно, предложить свои

собственные варианты и стратегии развития системы образования. Действенным стимулом развития познавательной активности студентов является жизненный контекст получаемых знаний. Он делает процесс познания самостоятельной ценностью. Работа студентов, связанная с выявлением жизненно-практического значения знаний, как важный аспект практической направленности обучения способствует искоренению абстрактности и схематизма, имеющих место в учебном процессе. На следующем этапе студенты могут самостоятельно организовать круглый стол по тематике проблем образования и карьеры. Здесь им предлагается самим придумать или выбрать для себя лицо, чьи интересы и взгляды они будут представлять, будь то вечный студент или абитуриент какого-то вуза, выпускник или сотрудник, подвергшийся сокращению во время кризиса. Познавательный аспект данного вида деятельности заключается в изучении проблем, точек зрения по данной теме и, что особенно важно, в обмене мнениями, который происходит уже в процессе дискуссии, так как круглый стол представляет собой обсуждение острых проблем, на которые невозможно дать четкого и единственно правильного решения. Таким образом, обмен мнениями способствует развитию познавательной активности студентов. Так идет развитие познавательной активности студентов языкового вуза и становление их когнитивной компетентности с учетом всех принципов развития познавательной деятельности. Студенты показывают сформированность навыков планирования, прогнозирования, постановки целей и задач, умений выбирать методы и средства работы, анализировать результаты своей деятельности.

Литература:

1. Балаев А.А. Активные методы обучения. - М.: Просвещение, 1986. - 286с.
2. Буряк В. К. Активность и самостоятельность учащихся в познавательной деятельности. Педагогика. - 2007. - N 8. с. 71 - 78.
3. Хабибуллин Д. А. Развитие познавательной самостоятельности студентов университета на основе индивидуализации обучения: Магнитогорск, 2003. - 180 с.

ОӘЖ 349.6

ҚОРШАҒАН ТАБИҒИ ОРТАНЫ УЛЫ ЗАТТАРМЕН ЛАСТАНУДАН ҚОРҒАУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

аға оқытушы Уйсынбаева К.М
Экономика және құқық кафедрасы
TashenevUnivesity, Шымкент қ.

Аннотация. Мақалада озон қабатының қысқаруы, жаһандық жылыну, атмосфераның ластануы және парниктік эффект, мұхиттардың ластануы және жер бетінде тіршілік ететін биологиялық түрлердің жойылуы және осы экологиялық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың ережелері сияқты негізгі экологиялық мәселелер қарастырылады.

Түйін сөздер: экология, экологиялық құқық, табиғатты қорғау жабдықтары, экологиялық қатынастар, экологиялық қауіпсіздік, экологиялық құқық бұзушылық, табиғи ресурстар.

Аннотация. В статье рассматриваются основные экологические проблемы, такие как сокращение озонового слоя, глобальное потепление, загрязнение атмосферы и парниковый эффект, загрязнение океанов и исчезновение биологических видов, обитающих на земле, а также положения правовых норм, регулирующих эти экологические отношения.

Ключевые слова: экология, экологическое право, природоохранное оборудование, экологические отношения, экологическая безопасность, экологические правонарушения, природные ресурсы.

Annotation. The article discusses the main environmental problems, such as the reduction of the ozone layer, global warming, atmospheric pollution and the greenhouse effect, pollution of the oceans and the disappearance of biological species living on earth, as well as the provisions of legal norms regulating these environmental relations.

Keywords: ecology, environmental law, environmental equipment, environmental relations, environmental safety, environmental offenses, natural resources.

Қазақстандағы негізгі экологиялық проблемалар: ауаның ластануы; су ресурстарының тапшылығы; жердің тозуы (жел, су); табиғи сипаттағы төтенше жағдайлар; қалдықтар көлемінің ұлғаюы болып табылады. Негізгі экологиялық проблемаларға озон қабатының қысқаруы, жаһандық жылыну, атмосфераның ластануы және парниктік эффект, мұхиттардың ластануы және жер бетінде тіршілік ететін биологиялық түрлердің әртүрлілігінің төмендеуі жатады. Бұл мәселелердің барлығы бір бірімен байланысты және оларды тек шартты түрде бөлуге болады. Экологиялық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар қамтылған нормативтік-құқықтық актілер экологиялық құқықтың қайнар көзі болып танылады. Оларға заңдар, жарлықтар, қаулылар мен бұйрықтар, министрліктер мен ведомстволардың нормативтік актілері, Қазақстан субъектілерінің заңдары мен нормативтік актілері жатады. Қоршаған ортаны ластанудан қорғау көптеген елдерде құқықтық реттеудің маңызды саласы болып табылады. Экологиялық қауіпсіздік қоршаған ортаға зиянды әсерлерді бақылау, бағалау, болжау және жою, адам денсаулығын қорғау шаралары жүйесімен қамтамасыз етіледі. Әр түрлі юрисдикцияларда табиғатты ластанудан қорғауға бағытталған әртүрлі заңдар, ережелер мен келісімдер болуы мүмкін. Қоршаған ортаның жай-күйіне экономикалық қызмет процесінде оған түсетін әртүрлі заттар әсер етеді, нәтижесінде табиғи ортаның ластануы пайда болады [1].

«Қазақстан Республикасының Экологиялық кодекс» заңның 11-бабы қоршаған ортаның ластануы деп атмосфералық ауада, жер үсті және жер асты суларында, топырақта немесе жер бетінде ластағыш заттардың, жылудың, шудың, дірілдің, электромагнит өрістерінің, радиацияның мемлекет белгілеген қоршаған орта сапасының экологиялық нормативтерінен асатын мөлшерде (концентрацияларда, деңгейлерде) болуымен анықтайды.

Ластаушы зат дегеніміз-химиялық заттар, оның ішінде радиоактивті заттар, басқа заттар мен микроорганизмдер үшін белгіленген мөлшерден немесе концентрациядан асатын және қоршаған ортаға теріс әсер ететін заттар немесе заттар қоспасы.

Қоршаған ортаны химиялық ластанудан қорғау бұл біздің ең өзекті мәселелердің бірі, өйткені бұл мәселе жыл сайын күрделене түседі. Адам өзінің бейсаналық әрекеттерімен табиғатқа зиян келтіргендіктен, енді ол осы мәселелерді шешудің жолдарын табуы керек. Адам қызметінің нәтижесінде қоршаған ортаның ластануы орын алады. Адам әсер ететін үш негізгі критерий болып табылады: топырақ, су, ауа. Ластану мәселесін қалай шешуге болады? Табиғаттағы химиялық элементтердің құрамын қалай азайтуға болады? Химиялық элементтердің қоршаған ортаға түсуін қалай азайтуға болады? Міне, адамзат шешуге тырысатын негізгі сұрақтар. Көптеген мониторингтер, талдаулар нәтижесінде адам белгілі бір нәтижелерге қол жеткізе алады, бірақ мүгедектікке байланысты бюджет көп нәрсеге қол жеткізе алмайды. Ғалымдар қоршаған ортаны тазарту мен қорғаудың бірнеше түрлі әдістерін ойлап тапты. Әрбір әдіс табиғатқа зиян келтірмеуге және табиғатты тазартуға қауіпсіз жақындауға негізделген [2].

Химиялық ластанудан қорғау-бұл адам қызметінің химиялық өнімдерінің қоршаған ортаға түсуін болдырмауға, табиғи объектілерді химиялық ластанудан қорғауға бағытталған іс-шаралар. Химиялық ластанудан қорғауда тыңайтқыштар мен пестицидтерді тасымалдау ережелерінің сақталуын санитарлық-гигиеналық бақылау маңызды рөл атқарады. Су

объектілерін химиялық ластанудан қорғау судың химиялық заттармен ластануына әкелетін бірнеше көздер бар. Мұндай көздер: әр түрлі кәсіпорындарға жақын ағынды сулар; мұнай өнімдерін сақтау объектілерінен түсетін ластанған сулар; полигондарда, қалдықтарды көму орындарында және әртүрлі полигондарда пайда болатын сүзгілер.

Табиғатты ластанудан қорғауға бағытталған құқықтық реттеудің жалпы принциптеріне мыналар жатады: Алдын алу принципіне бұл принцип ластану қаупін жою немесе азайту шараларын қолдану арқылы қоршаған ортаға және адам денсаулығына қауіп-қатердің алдын алуды қамтиды. Ол теріс заттардың алдын алу немесе ішінара алдын алу арқылы қоршаған ортаға жағымсыз әсерлерді азайту идеясына негізделген. Сақтық принципі денсаулыққа, қоршаған ортаға немесе жалпы қоғамға қауіп-қатерлер мен қауіптерді азайту үшін әртүрлі салаларда қолданылатын негізгі принципті білдіреді. Бұл принципті түсінуді бірнеше негізгі аспектілерге бөлуге болады: сақтық принципі белгілі бір әрекеттерден, өнімдерден немесе жағдайлардан туындауы мүмкін назар аударады. Зиянға толық сенімділік болмаса да, сақтық принципі қауіпті немесе қауіпті азайту үшін шаралар қабылдауға міндеттейді, әсіресе денсаулыққа немесе қоршаған ортаға елеулі зиян келтіру мүмкіндігі болған жағдайда. Бұл қағида зиянға кепілдік берудің толық сенімділігі болмаса да, алдын алу шараларын қабылдауға қатысты қолданылады. Бұл жағымсыз салдарды болдырмау үшін белгілі бір өнімдерді, технологияларды немесе тәжірибелерді пайдалануға тыйым салуды немесе шектеуді қамтуы мүмкін. Сақтық принципі ғылыми білімнің шектеулі немесе түсініксіз болуы мүмкін екенін мойындайды, бірақ соған қарамастан ақпаратқа қол жетімділік пен сақтық негізінде әрекет ету керек. Бұл принциптің негізгі мақсаты-уақытша немесе қаржылық революцияны қажет етсе де, қоғамды және қоршаған әлемді қорғау. Сақтық принципі көбінесе белгілі бір қорғаныста толық тұрақтылық болмаған кезде адам денсаулығына немесе экожүйеге ауыр зардаптар болуы мүмкін салаларда шешімдерді беру кезінде негізгі нұсқаулық болып табылады.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, табиғи ортаны бұзу және табиғи ресурстарды пайдалану арқылы қоғамның тұрақты экономикалық дамуын қамтамасыз ету мүмкін емес, сонымен қатар қоршаған ортаның қажетті сапасын сақтау мүмкін емес. Қоршаған ортаның улы заттармен ластану проблемалары әлеуметтік-экономикалық, экологиялық, құқықтық аспектілерге ие. Белгілі бір саладағы қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеудің жай-күйін бағалау қоғамның мүдделерін қозғайтын белгілі бір міндеттерді қолда бар құқықтық құралдардың көмегімен шешу мүмкіндіктерін анықтауға дейін азаяды. Қарастырылып отырған салада мұндай міндет химиялық әсерге ұшыраған адам, өсімдіктер мен жануарлар организмдерінің, эко-объектілердің денсаулығын сақтау мақсатында әр адамның жер бетінде және оның жекелеген бөліктерінде тіршілік ету ортасының қолайлы жағдайын сақтаудың табиғи қажеттілігімен тікелей байланысты. Қоршаған ортаның улы заттармен ластануы негізінен күрделі емес, сондықтан табиғаттан алынған затты ұтымды пайдаланбау салдарынан болады. Табиғи ресурстардың сарқылуын ескере отырып, кез-келген қоғам оларды кешенді және ұтымды пайдалануға мүдделі. Экологиялық заңнамада табиғатты ұтымды пайдалану принципі негізгілердің бірі болып табылады. Тиісті табиғи ресурстарды (ең алдымен минералды) ұтымсыз пайдалану нәтижесінде қоршаған ортаны улы заттармен ластанудан қорғауды құқықтық реттеудің жай - күйін бағалау басты міндеттердің бірі болып табылады[3].

Қоршаған ортаны химиялық ластанудан қорғаудың теориялық мәселелерін зерттеу «улы зат» ұғымы күрделі екендігіне сендіреді. Қарастырылып отырған тұжырымдаманың күрделілігі қоршаған ортаның элементі ретінде улы немесе кеңірек химиялық зат әртүрлі әлеуметтік қажеттіліктерді (экономикалық және экологиялық) қанағаттандырумен байланысты. Экологиялық құқық бұзушылық-бұл құқық қабілеттілігі бар субъект жасайтын, экологиялық зиян келтіретін немесе осындай зиян келтірудің нақты қаупін тудыратын немесе экологиялық құқық субъектілерінің құқықтары мен заңды мүдделерін бұзатын құқыққа қайшы, әдетте кінәлі әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік). Химиялық заттарды

қолдану кезіндегі экологиялық талаптар ҚР Экологиялық кодексінің 32-бабында тұжырымдалған. Осылайша, ықтимал қауіпті химиялық заттарды өндіруге және айналысқа осы заттарға қажетті токсикологиялық-гигиеналық және токсикологиялық зерттеулер жүргізгеннен, олармен жұмыс істеу тәртібін, табиғатты қорғау нормативтерін белгілегеннен және осы заттарды мемлекеттік тіркегеннен кейін жол беріледі. Ықтимал қауіпті химиялық заттарды залалсыздандыру белгіленген тәртіппен келісілген жобалау және технологиялық құжаттама болған кезде жүзеге асырылады. Аталған Заңның 238-бабы бойынша жерді пайдалану кезіндегі экологиялық талаптарды белгілейді. Заңды және жеке тұлғалар ауыл шаруашылығы мен орман шаруашылығында пайдаланылатын химиялық заттарды өндіру, сақтау, тасымалдау және қолдану ережелерін, қоршаған ортаны қорғау саласындағы талаптарды орындауға міндетті.

Сондай-ақ, қоршаған ортаның сапасын, табиғи экологиялық жүйелердің тұрақты жұмыс істеуін және табиғи ландшафттарды сақтауды қамтамасыз ету үшін шаруашылық және өзге де қызметтің теріс әсерінің алдын алу және зиянды салдарларды жою жөнінде шаралар қабылдау қажет. Айта кету керек, ыдырауға ұшырамайтын улы химикаттарды қолдануға тыйым салынады. Мемлекеттік тіркеуге: өндіріске алғаш рет енгізілетін және бұрын пайдаланылмаған химиялық және олардың негізінде дайындалатын, адам үшін ықтимал қауіпті препараттар; адам үшін ықтимал қауіп төндіретін өнімнің жекелеген түрлері; елдің аумағына алғаш әкелінетін тамақ өнімдерін қоса алғанда, өнімнің жекелеген түрлері жатады. Осы заттар мен өнімнің жекелеген түрлерін мемлекеттік тіркеу: заттар мен өнімнің жекелеген түрлерінің адамдар мен тіршілік ету ортасы үшін қауіптілігін бағалау негізінде жүргізіледі; тіршілік ету ортасындағы заттардың, өнімнің жекелеген компоненттерінің құрамындағы гигиеналық және өзге де нормативтерді белгілеу; қорғау шараларын, оның ішінде заттар мен өнімнің жекелеген түрлерін кәдеге жарату және жою шарттарын әзірлеу, олардың адамға және тіршілік ету ортасына зиянды әсерін болғызбау бойынша[4].

Қазақстан Республикасының экологиялық кодексіне сәйкес шенеуніктер мен азаматтар экологиялық құқық бұзушылықтар үшін тәртіптік, әкімшілік, қылмыстық, азаматтық-құқықтық, материалдық жауапкершілікке тартылады, ал кәсіпорындар әкімшілік және азаматтық - құқықтық жауапкершілікке тартылады. Кінәлі адамға экологиялық қылмыс жасағаны үшін жаза айыппұл, белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру, міндетті жұмыстар, түзеу жұмыстары, бас бостандығын шектеу, қамауға алу, бас бостандығынан айыру түрінде тағайындалуы мүмкін. Экологиялық құқық бұзушылықтар үшін қылмыстық жауапкершілік экоцид үшін ең қатаң қылмыстық жауапкершілік қарастырылған, яғни өсімдіктер мен жануарлар әлемін жаппай жою, атмосфераны немесе су ресурстарын уландыру, сондай-ақ экологиялық апат тудыруы мүмкін басқа әрекеттерді жасау.

Сонымен қорыта келе, табиғатқа экологиялық жүктемені азайту үшін ресурстарды тұтынуды азайту, сатып алуға, электр қуаты мен суды тұтынуға деген көзқарасты қайта қарау, мәзірді жергілікті өнімдермен толықтыру, көліктен қоғамдық көлікке көшу, қалдықтарды сұрыптау және қайта өңдеу қажет. Табиғатты химиялық ластанудан қорғау үшін химиялық шығарындыларды қатаң бақылау, жағдайды үнемі бақылау, қатаң тексерілетін шектеулер енгізу және оларды сақтамағаны үшін оларды бұзғаны үшін жаза қолдану қажет[5].

Табиғатты қорғау туралы заңның маңызы қазіргі және болашақ ұрпақтың мүддесі үшін қоршаған ортаны қорғаудың құқықтық, экономикалық және әлеуметтік негіздерін айқындайды және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге, шаруашылық және өзге де қызметтің табиғи экологиялық жүйелерге зиянды әсерін болғызбауға, сақтауға бағытталған. Табиғат адамға өмір сүру үшін қажет. Егер біз табиғатты қорғамасақ, адамдар әртүрлі аурулардан, тіпті экологиялық апаттардан өле бастайды. Өмір бойы адамдар ормандарды, теңіздерді, өзендерді, көлдерді қатты ластайды. Ауаның ластануы халықтың денсаулығына

ғана емес, қоршаған ортаға да үлкен қауіп төндіреді. Бұл біздің мұхиттардағы оттегінің мөлшерін азайтады, биоәртүрліліктің төмендеуіне әкеледі және климаттың өзгеруіне ықпал етеді. Табиғатты бірге сақтайық!

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды.(01.01.2023ж берілген [өзгерістер мен толықтырулармен](#)).
2. «Қазақстан Республикасының Экология Кодексі»Қазақстан Республикасының 2021 жылғы 2 қаңтардағы №400-VI Кодексі (2023.07.03. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)
3. Садыкова Д.Ә. Қазақстан Республикасының экологиялық проблемалары. Оқу құралы.Алматы 2020. 178 бет.
4. Құқық негіздері пәні бойынша сызба альбом [Электронды ресурс]: оқу құралы / А.Б. Ақылбекова, Қ.А. Ақылбеков. – Электронды деректер (293,7 Кб). - Қостанай: ҚР ПМ Ш. Қабылбаев атындағы Қостанай академиясы, 2018. – 64 бет.

ӘОЖ 541.18

ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕГІ ЖЕДЕЛ-ІЗДЕСТІРУ ӘРЕКЕТТЕРІН ЖҮРГІЗУ НЕГІЗДЕРІ

аға оқытушы Уйсынбаева К.М.
оқытушы Улықбеков Н.Қ.
Экономика және құқық кафедрасы
Tashenev Univesity, Шымкент қ.

Аннотация: В статье варианты рассматриваются в уголовном процессе оперативно-розыскной основы проведения следственных действий.

Ключевые слова: преступление, следствие, суд, орган, прокурор, Государственная служба, государственные секреты, оперативно-розыскная деятельность

Abstract: the article considers the options in the criminal process of operational search basis for conducting investigative actions.

Keywords: crime, investigation, court, body, Prosecutor, Public service, state secrets, operational and investigative activities

Жедел-ізвестіру қызметі уақыты бойынша қылмысты табу сәтіне біршама жақын, негізінен ол дереу қылмыс ізіне түседі және оның міндетіне тек қылмысты табу, алдын-алу, жолын кесу және ашу ғана емес, сондай-ақ қылмысты дайындап жатқан, жасап жатқан немесе жасаған тұлғаларды табу және анықтау жатады.

Қылмыстарды тез және толық ашуда, оларды жасаған адамдарды әшкерелеуде және қылмыстық жауапқа тартуда тергеу іс-әрекеттерімен бірге жедел-ізвестіру әрекеттерінің де рөлі аз емес. Әдетте, қылмыстарды ашумен байланысты жұмыс осы жедел-ізвестіру қызметі арқылы басталады. Кейде жедел-ізвестіру әрекеттерін, әсіресе жасырын жедел-ізвестіру әрекеттерін жүргізу нәтижесінде қылмыстық іс жүргізушілік іс-әрекеттер жүргізу кезінде алу мүмкін емес қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер алынады.

Басқаша айтқанда, жедел-ізвестіру қызметінің нәтижелері бойынша қоғамға қауіпті әрекет фактісінің өзін, әрі оған қатысты тұлғаны анықтауға мүмкіндік пайда болады. Міне

сондықтанда, жедел-іздістіру қызметінің нәтижелері қылмыстық іс қозғаудың және соған сәйкес қылмыстық сот ісін жүргізудің басталуының себебі мен негізі болады.

Анықтау органының, прокурордың, тергеушінің немесе соттың қылмыстық іс жүгізушілік қызметінің жүзеге асырылуы процесі барысында жедел-іздістіру әрекеттері мен тергеу әрекеттерінің байланысын жоққа шығаруға болмайды. Тергеу барысында тергеу әрекеттері мен жедел-іздістіру әрекеттері бір-бірімен ұйымдастырушылық шараларымен, басқарушылық және процессуалдық шешімдерімен тығыз байланыстырылады.

Қазіргі кезде ұйымдасқан қылмыстылық, кәсіби қылмыстылық, экономикалық қылмыстылық, ұлтаралық қылмыстылық, тағы да сол сияқты қылмыстық құбылыстардың өршуі кезінде қылмыстардың алдын алу, оларды кесу және ашуда жедел-іздістіру әрекеттерін жүргізуді кең қолдану заман талабы.

Жедел-іздістіру қызметі – мемлекеттік қызметінің қылмыспен күресудегі көп қырлы және өте күрделі жолдардың бірі.

Жедел-іздістіру қызметін келесі екі мағынада қарастыруға болады. Біріншіден, жедел-іздістіру жөніндегі бүгінгі таңдағы өзекті мәселе ретінде қарастырып отырған яғни, қызметі азаматтардың бостандықтарын және солардың әр жақты дамуы үшін қажетті қалыптасқан қоғамдық қатынастарды, заңдылықты және құқықты сақтауға бағытталған қызмет.

Ал екіншіден, жедел-іздістіру қызметінің құқық қорғау органдарының жедел іздістіру шараларын өткізу арқылы, өз құзіреті шегінде қылмыстардың алдын-алу, болған қылмыстарды ашу, тығылып жүрген қылмыскерлерді, із-түссіз жоғалып кеткен адамдарды іздістіру және т.б. міндеттерді атқару үшін арналған қызмет.

Жедел-іздістіру әрекеттерін жүргізуді негізгі құқықтық реттейтін нормативтік-құқықтық акті – 1994 жылы 19 қыркүйекте қабылданған №154-ХІІІ «Жедел-іздістіру қызметі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. Қазақстанның құқық қорғау органдарының жедел-іздістіру әрекеттерін жүргізуін реттейтін тұңғыш ресми жарияланған нормативтік-құқықтық актісі болып табылады. Бұрын бұған дейін жедел-іздістіру әрекеттерін жүргізу тек ведомстволық, жарияланбаған нормативтік актілермен реттеліп отырған. Бірақ бұл Қазақстан Республикасының құқықтық мемлекет құру қағидаларына қайшы келгендіктен, жедел-іздістіру әрекеттерін реттеуші жоғарыда аталған заңды ресми қабылдауына әкеп соқты. Құқықтық мемлекетті құруда мемлекет мүддесінің алдында адам мен азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарының басымдыққа ие болуы жария және жасырын жедел-іздістіру әрекеттерін жүргізуге заңи шектеулер орнатуға әкелді. Бұрын соңды Кеңес өкіметі заманында МҚК-нің азаматтарға қатысты жүргізген жаппай жедел-іздістіру әрекеттерін жүргізуді қайталанбайтындай етті.

Бұл Заңның қабылдануымен жедел-іздістіру әрекеттерін жүргізу елде заңдылықты нығайтуға сөзсіз жәрдемдесетін орнықты құқықтық негізге ие болды.

Жедел іздістіру қызметінің құқықтық негіздері нормативтік актілердің қосындысынан құралады. Бұл нормативтік актілер мемлекетпен жеке тұлғаның арасында, адамдардың және қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз етуде олардың өмір сүруіне маңызды қызығушылығына қауіп төнгенде басқа әдістермен жою мүмкін болмағанда қолданылатын арнайы әдістермен, күштерді қолдану барысында туындайтын топтық қоғамдық қарым қатынастарды реттеуге арналған.

Жедел-іздістіру әрекеттері тек қана жедел-іздістіру қызметінде ғана емес, сонымен бірге қарсы барлау, сыртқы барлау қызметтерінде де кең қолданылады. Әсіресе, жария жедел-іздістіру әрекеттеріне қарағанда жасырын жедел-іздістіру әрекеттері қарсы барлау және сыртқы барлау қызметтерінде кең қолданылады.

Жария және жасырын жедел-іздістіру әрекеттерін жүргізудің өзіне тән ерекшеліктері бар және олардың арасында ортақ ұқсастықтарының бар екендігіне қарамастан, олар бір-бірінен ерекшеленеді.

Жария және жасырын жедел-іздістіру әрекеттерін жүргізуді ұйымдастыру мен тактикасы, оның әдіс-тәсілдері, құралдары мемлекеттік құпияны құрайтындықтан және олар

жариялануға жатпайтын құпия ведомстволық нормативтік актілермен реттелетіндіктен, осы талаптың сақталуымен, яғни біз қарапайым қатардағы азаматтар заңнамамен рұқсат етілген шекте ғана жұмыс істей аламыз.

Жедел-іздістіру қызметі туралы Заңның 11 бабының 1 тармағына сәйкес «Жедел-іздістіру шаралары – бұл жедел-іздістіру қызметін жүзеге асырушы органдардың өз құзыреті шегінде өздерінің алдына қойылған міндеттерді шешуге бағытталған іс-әрекеттері»[1].

Аталған анықтама мен «жедел-іздістіру әрекеттері» ұғымының анықтамасы бір-біріне сәйкестендіріледі.

Жедел-іздістіру әрекеттерінің заңда берілген осы анықтамасымен жедел-іздістіру қызметі теориясы саласындағы В. Плетнев, А.Я. Гинзбург сияқты қазақстандық ғалымдар келісе отырып, әрқайсысы осы заңи анықтаманың мәнін өздерінше ашады.

В. Плетнев жедел-іздістіру әрекеттерінің мәнін оның келесідей сипатты белгілерін көрсете отырып ашады:

«1. Жедел-іздістіру әрекеттері жедел-іздістіру қызметінің міндеттерін шешудің негізгі ұйымдық нысаны және технологиялық тәсілі болып келеді. Оларда зерделенген түрде әлеуметтік құқық қолданушылық қызметтің ерекше түрі ретінде жедел-іздістіру қызметінің бүкіл өмір сүрген кезеңінде барлық жинақталған оң тәжірибесі орын алып отыр.

2. Олар заң, заңға тәуелді және ведомстволық нормативтік актілерге негізделген арнайы күштерді, құралдарды, әдістерді, нысандар мен тәсілдерді қолдана отырып, көбінесе жасырын жүзеге асырылатын барлау-іздеу әрекеттерінің жүйесі болып табылады.

3. Жедел-іздістіру қызметінің заңнамасы, теориясы және тәжірибесі жедел-іздістіру әрекеттерінің екі тобын анықтайды – жалпы және арнайы.

4. Осы әрекеттерді жүргізу барысында ақпараттық жүйелер, бейне-, аудиожазу, кино- және фото түсірілімдер, сондай-ақ адам өмірі мен денсаулығына және қоршаған ортаға зиян келтірмей өзге ғылыми-техникалық және өзге құралдар мен әдістер қолданылады.

5. Жедел-іздістіру әрекеттері қылмыстық іс жүргізу, әкімшілік, қылмыстың алдын алу, тәртіптік шаралармен үйлесімдеде қолданылады, жеке де қолданылады.

6. Жедел-іздістіру әрекеттерінің түрлері мен тактикасы ғылыми негізделген және тәжірибемен тексерілген. Жасырын жедел-іздістіру әрекеттерін жүргізуді ұйымдастыру мен оларды жүргізу тактикасы қызметтік, әскери немесе мемлекеттік құпияны құрауы мүмкін.

7. Жедел-іздістіру әрекеттерін тек қана жедел-іздістіру қызметін жүзеге асырушы органдардың басшыларымен белгіленген қызметтер, бөлімшелер және қызметкерлер санаты жүргізуге құқылы. Өзге ұйымдардың немесе тұлғалардың оларды жүргізуге құқығы жоқ» [2].

А.Я. Гинзбург болса, жедел-іздістіру әрекеттерінің заңи анықтамасын аша отырып, оның мәнін сипаттайтын келесідей негізгі элементтерін атап көрсетеді:

«1. Жедел-іздістіру әрекеттері заң және заңға тәуелді нормативтік актілерге негізделген қылмыстарды болдырмау және ашу, сондай-ақ жасырынған қылмыскерлерді іздістіру мақсатында көбінесе арнайы құралдар мен әдістер арқылы жүзеге асырылатын барлау (іздеу) әрекеттер жүйесі болып табылады.

2. Жедел-іздістіру әрекеттерін өткізу кезінде дайындалып жатқан, жасалып жатқан немесе жасалынған қылмыс жөніндегі ақпаратты табу, бекіту, алу, зерттеу үшін ғылыми-техникалық құралдар мен әдістер кеңінен қолданылуы мүмкін.

3. Жедел-іздістіру әрекеттерін жүзеге асырудың түрлері мен тактикасы ғылыми негізделген және іс жүзінде анықталған.

4. Заңнамада көрсетілген субъектілерден басқа ешкімнің жедел-іздістіру әрекеттерін жүргізуге құқығы жоқ. Ешбір өзге ұйымдар мен тұлғалардың осы қызметті жүргізуге құқығы жоқ»[3].

Жедел-іздістіру әрекеттері – бұл тактикалық және психологиялық жағынан нәзік және күшті қару, оның көмегімен жедел-іздістіру қызметінің субъектісі қылмыскердің ниетін

біліп, құпия нәрсені анықтай отырып, қылмысты не дер кезінде болдырмау, не ашу туралы мәселені шешеді.

Көпжылдық тәжірибе өз алдына мынаны дәлелдеді – қылмыскер қандай қулық-сұмдықтар жасаса да, жедел-іздігіру әрекеттері мен тергеу іс-қимылдарының дұрыс, аса шеберлікпен қолданылуы нәтижесінде әшкереленетін болады. Мәселен, Алматы қаласында кісі өлтіру арқылы меншікті иеленумен қоса шабуылдар жасаған «Шобөрілер» деген шартты атауды пайдаланған банданың әрекет етуін алатын болсақ, қылмыстарды ашу үшін ең білікті жедел-іздігіру қызметкерлері мен тергеушілерден тұратын жедел-тергеу тобы құрылған. Сондай-ақ аталған банда жасаған қылмыстарды ашу бойынша іс-қимылдарды үйлестіру үшін штаб құрылды. Банданы ұстау үшін барлық, соның ішінде жедел-іздігіру жолымен алынатын ақпарат жинау мен талдаудың шебер ұйымдастырылуы маңызды рөл атқарды. Орасан зор біріне-бірі қайшы мәліметтердің ішінен сезіктілердің соңына түсуге мүмкіндік беретін қажетті бөлігін анықтауға қол жеткізілді.

«Тергеу іс-әрекеттерінің одан әрі қарай жүргізілуі бандиттердің ұсталуына, заттай дәлелдемелердің табылуына, қылмыскерлердің әшкереленуіне әкелді. Бұл іс бойынша ұсталғандардың барлығы қылмыстық жауапқа тартылып, сотталған болатын» [4].

В. Плетневтің және А.Я. Гинзбургтің жедел-іздігіру әрекеттерінің заңда бекітілген анықтамасының мәнін ашуда өздері берген сипатты белгілері бір-бірінен аса өзгеше емес, керісінше екеуінің де пікірлері бір-біріне сәйкес келеді және бірін-бірі толықтырып отырады.

Құқықтық әдебиеттерде жедел-іздігіру әрекеттерінің заңда берілген анықтамасынан өзге де анықтамалар кездеседі.

Ресейлік криминалист-ғалымдар О.А. Вагин мен А.П. Исиченконың пайымдауынша, «жедел-іздігіру әрекеттері деп жедел-іздігіру қызметі туралы заңда бекітілген олардың шегінде жедел-іздігіру қызметінің міндеттерін шешуге бағытталған жария және жасырын күштер, құралдар мен әдістер қолданылатын іс-әрекеттер немесе іс-әрекеттер жиынтығы түсініледі [5].

Жедел-іздігіру әрекеттері барлау-іздеу сипатына ие. Бұл ең алдыменен қылмыскерлер іс-әрекеттерінің құпия, бүркемеленген сипатымен, олардың ешкім көрмейтіндей жағдайларда жасалуымен, қылмыстық іс-әрекеттердің алдын ала терең дайындалуымен, қылмыстық мінез-құлықтың өрескелдігімен, мейрімсіздігімен, жасалған қылмыстардың іздерінің жойылуымен орын алғандықтан, жедел іздігіру қызметі қылмыстарды әзірлеп жатқан, жасалып жатқан және жасаған адамдар туралы мәліметтерді алу, белгісіз құқықтық фактілерді іздеу, жасалған қылмыстардың мән-жайларын анықтау және т.б. әрекеттердің қажеттігімен жағдайланған.

Жедел-іздігіру әрекеттері мәні бойынша ақпаратты табуға, жасырын (жасырылған) қылмыстарды, қылмыстық әрекеттің белгілері мен фактілерін, олардың субъектілерін анықтауға, жасырынған адамдарды іздеуге бағытталған.

Жедел-іздігіру әрекеттерінің барлау-іздеу сипатын оларда жүзеге асырылатын астыртын әрекеттің, жария және жасырын әдістерді ұштастыру қағидалары; заң шығарушының жедел-іздігіру әрекеттерін жүргізу кезінде ақпаратты жасырын алу үшін арналған арнаулы техникалық құралдарды қолдану мүмкіндігіне нұсқауы; жедел-іздігіру әрекеттерін жүргізудің дайындалып жатқан, жасалып жатқан немесе жасалған құқыққа қайшы әрекеттің белгілері туралы, сондай-ақ оны дайындап жатқан, жасап жатқан немесе жасаған адамдар туралы мәліметтер бар болғанда, егер қылмыстық іс қозғау туралы мәселені шешуге, мемлекеттік, әскери, экономикалық немесе экологиялық қауіпсіздікке қауіп төндіретін оқиғалар немесе іс-әрекеттер туралы, анықтама, тергеу және сот органдарынан жасырынған немесе қылмыстық жазадан жалтарған адамдар туралы, т.б. жеткілікті деректер болмағанда құқыққа сай болуы дәлелдейді.

Жедел-іздігіру әрекеттерінің барлау сипатын жедел-іздігіру органдарының қызметінің жасырын тәртіпте басым болуы, жедел-іздігіру әрекеттеріне қатысушы тұлғалар туралы мәліметтерді, жедел-іздігіру әрекеттерін ұйымдастыру мен оларды жүргізу

тактикасын мемлекеттік құпияны құраушы ретінде қорғаудың объективті қажеттілігі, конфиденттерді астыртын пайдалану мүмкіндігі дәлелдейді.

Жедел-ізвестіру қызметінің мәнінен және оның заң тұрғысынан түсініктемесінен жедел-ізвестіру әрекеттері тек жедел-ізвестіру органдарының лауазымды тұлғалары болып табылатын арнайы субъектілерімен ғана ұйымдастырылатындығы және жүргізілетіндігі туындайды. Оларға қоса жедел-ізвестіру әрекеттерінің қатысушылары болып жедел емес бөлімшелердің қызметкерлері, мамандар, жедел-ізвестіру қызметінің міндеттерін жәрдемдесуші өзге адамдар, жедел-ізвестіру әрекеттерін әзірлеуге немесе жүргізуге қатысушылар не болмаса олардың тапсырмасымен жекелеген әрекеттерді жүзеге асырушылар болуы мүмкін.

Жедел-ізвестіру қызметінің қатарына қосылмаған бөлімшелер мен жедел-ізвестіруге ұқсас жекелеген әрекеттерді жүргізуі жедел-ізвестіру қызметін құрамайды, олар әкімшілік, жеке детективтік немесе өзге қызметтің элементі ретінде қарастырылуы мүмкін.

Жедел-ізвестіру әрекеттері барлау және қарсы барлау қызметінің мазмұнына кіреді. Олар осындай қызметтің құралы болып табылады, қызметтің осы түрлерінің жүзеге асырылуы тәсілдері болып келеді. Адам құқықтарын кең дәрежеде шектейтін, әсіресе, хат жазысу, телефонмен сөйлесу, азаматтардың пошта, телеграф және өзге жөнелтілімдерінің құпиясын, тұрғын үйге қолсұғылмаушылығын бұзатын жедел-ізвестіру әрекеттерін жүргізу заңымен көзделген жағдайларда, негіздерде және тәртіпте жүргізіледі.

Жедел-ізвестіру әрекеттерінің оларды жүргізу субъектілеріне қарамастан барлау-іздеу сипатына ие екенін ескерген жөн. Жедел-ізвестіру қызметі туралы заңда көзделген нақ осы жедел-ізвестіру әрекеттерінің мазмұны мемлекеттік, экономикалық немесе экологиялық қауіпсіздікке қауіптің бар болуы мен сипатын бағалауға мүмкіндік беретін оқиғалар немесе іс-әрекеттер туралы ақпараттар алу құралдары болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1 Жедел-ізвестіру әрекеттерін жүргізуді негізгі құқықтық реттейтін нормативтік-құқықтық акті – 1994 жылы 19 қыркүйекте қабылданған №154-ХІІІ «Жедел-ізвестіру қызметі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы.(27.04.2020 ж.өзгертулер мен толықтырулар)

2 В. Плетнев. Оперативно-розыскная деятельность. -Курс лекции. -Алматы, 2019. –с 55.

3 А.Я. Гинзбург, В.И. Григорьев, С.Ю. Алексеевский. Жедел-ізвестіру қызметінің негіздері. Оқу- тәжірибелік құрал. -Алматы, 2017 .-с 44.

4 Под общей редакцией К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, Г.К. Сенилова, А.Ю. Шумилова. Оперативно-розыскная деятельность. Учебник. Москва, 2019.-с 297

5 В.Г. Бобров. Понятие оперативно-розыскного мероприятия. Лекция. Москва, 2018

**САЛЫСТЫРМАЛЫ ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫ АРҚЫЛЫ ҮЛКЕН ЖЕТІЛІК (G7)
ЕЛДЕРІ ОРТА БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ
ҚЫЗМЕТТІҢ ОЗЫҚ ҮЛГІЛЕРІН ЕНДІРУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕРІ**

Нуржигитов А. С.
«Жалпы педагогика және
психология» кафедрасының докторанты
М. О. Әуезов атындағы Оңтүстік
Қазақстан университеті, Шымкент қ.
anurzhighito@mail.ru

Оспанова Г.К.
«Педагогика» кафедрасының аға оқытушысы.
Шымкент университеті, Шымкент қ.
Gulmara_ospanova@mail.ru

Тавбаева Д.Б.
«Педагогика» кафедрасының аға оқытушысы.
Шымкент университеті, Шымкент қ.
tavbaeva-dina@mail.ru

Аннотация: Мақалада салыстырмалы зерттеу жұмыстары арқылы үлкен жетілік (G7) елдері орта білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметтің озық үлгілерін ендірудің кейбір мәселері қарастырылған.

Түйін сөздер: психологиялық қызметі; орта білім; салыстырмалы-педагогикалық зерттеу; халықаралық тәжірибе, эксперимент

Аннотация

В статье рассматриваются некоторые вопросы внедрения передовых моделей психологической службы в организациях среднего образования стран «Большой семерки» посредством сравнительного исследования.

Ключевые слова: психологическая служба; среднее образование; сравнительные педагогические исследования; международный опыт, эксперимент

Abstract

The article examines some issues of introducing advanced models of psychological services in secondary education organizations of the G7 countries through a comparative study

Key words: psychological service; secondary education; comparative educational research; international experience, experiment

Орта білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызмет – мазмұны «Психологиялық жұмыс» ұғымымен айқындалатын, біртұтас ұйымдық құрылымға біріктірілген мамандандырылған бөлімдер желісі болып табылатын еліміздің тұтас білім беру жүйесінің маңызды құрамдас бөліктерінің бірі. Орта білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметтің пайда болуы ғылым мен практиканың өзара әрекеттесуіне байланысты. Психологиялық қызмет ажырамас тұтастық ретінде оқушы тұлғасының дамуы туралы ғылымды және қазіргі оқу орындары мен жалпы өмір жағдайында осы дамудың мүмкіндіктерін жүзеге асыру тәжірибесін біріктіреді. Бұл өз кезегінде орта білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметке ерекше көңіл бөліп, жетілдірудің қажеттігін көрсетеді. Елімізде осы бағытта атқарылып жатқан жұмыстардың қатары аз емес. Бұл тақырыппен байланысты жұмыстарды жетілдірудің мүмкіндіктері жоқ дегенді білдірмейді.

Осы саладағы салыстырмалы зерттеулер, осы мәселені қарқынды дамытуға мол мүмкіндік береді деп есептейміз [1].

Білім беру салысындағы салыстармалы зерттеулердің негізі «Салыстырмалы педагогика» ғылымы болып табылады. Осы себепті оның мән-мағынасы мен шығу тарихына тоқтала кетейік. «Салыстырмалы педагогика» терминін ғылыми айналысқа бірінші болып француз ғалымы М.А. Жюльен өзінің «Салыстырмалы педагогика жөнніндегі жұмыстың нобайлары және алдын-ала ескертпелер» кітапшасы арқылы енгізді. Кітапшада Франция мен Швейцарияданғы мектептік-педагогикалық тәжірибеге талдау жасалынды.

Марк Антуан Жюльен «Салыстырмалы педагогика» ретінде. Оқыту мен тәрбиелеу тәсілдерін салыстыра отырып зерделеумен айналысатын мекемелердің іс - тәжірибелік қызметін, әр-түрлі елдердегі педагогикалық іс-тәжірибені салыстыра отырып зерттеудің нәтижесі түсіндірген болатын. Салыстырмалы педагогиканың өз кезегінде, ғылым ретінде атқаратын бір қатар міндеттері бар.

- Түсіндірушілік
- Болжамдаушылық
- Қандайда бір елдің бастапқы жағдайлары мен ұлттық ерекшеліктерін талдаушылық;
- Білім беру саясатын анықтау мен жоспарлау сынау;
- Идеографиялық (ерекшені іздестіру)
- Мелиористік (үздік модельдерді іздестіру)
- Эволюциялық (даму үдерістерін іздестіру)
- Эксперименттік (әмбебаптылықты іздестіру) деп есептейді[2].

Жалпы алғанда салыстырмалы зерттеу жұмыстары біздің осы тақырыпты зерттеу барысымызда Үлкен жетілік елдерінің (G7) орта білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметтің басымдықтарын жақсырақ танып-білуге, олардың дамуын бағыттауға және болжамдауға мүмкіндік береді. Ол орта білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметтің заманауи проблемаларын біртұтас көре білуді қамтамасыз етеді, және оларды шешу мүмкіндіктерін көрсетеді. Орта білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметтің жүйелерін талдау, орта білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметті ұйымдастыруға әсер ететін әр-түрлі факторлар серпінін түсінуге ғана емес, өз еліндегі орта білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметтің жүйесіне сыни көзқарасты қалыптастыруға мүмкіндік жасайды. Осыны ескере отырып салыстырмалы зерттеу жұмыстары арқылы Үлкен жетілік (G7) елдері орта білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметтің озық үлгідегі жүйесін ендірудің кейбір мәселерін анықтау үшін. Салыстырмалы зерттеу жұмыстарының атқаратын қызметі мен міндеттерін былайша белгілеуді ұсынған болар едік[3].

Салыстырмалы зерттеу жұмыстарының қызметі:

- мамандардың шетел тәжірибесін зерттеуін жеңілдету мақсатында әртүрлі елдердегі құжаттаманың терминдері мен тұжырымдамаларын біріздендіру және ретке келтіру;
- орта білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметтің әртүрлі үлгілерін, шетелдік және отандық мамандардың теориялық көзқарастарын салыстыру;
- орта білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметті дамытудың ықтимал жолдарын болжау;
- орта білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметтің дамыту жоспарларын әзірлеу.

Салыстырмалы зерттеу жұмыстарының негізгі міндеттері:

- әртүрлі елдердегі орта білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметтің даму процесін көрсететін фактілерді талдау және сипаттау;
- әртүрлі елдердегі орта білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметтің дамуы туралы сандық және сапалық мәліметтерді жіктеу, жүйелеу, салыстырмалы талдау;
- әртүрлі елдердегі орта білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметтің даму заңдылықтары мен тенденцияларын анықтау;

- еліміздегі орта білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметті дамытудың мүмкін жолдарын болжау;
- шет елдердегі орта білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметтің жетістіктері мен кемшіліктерін салыстыру және талдау.
- әртүрлі елдердегі орта білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызмет жүйесіне жалпы талдау жасау[4].

Салыстырмалы зерттеу жұмыстары арқылы орта білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметтің қиындықтарын жеткілікті кең ауқымды зерттеу мүмкіндігі бар: әртүрлі елдердегі орта білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметтің мазмұнын және тұтас ұйымдастырылу барысын (тарихи тұрғыдан да, қазіргі жағдайда да) ғана емес, сонымен қатар психологиялық қызметті іске асыру әдістерін, формалары мен құралдарын, оны ұйымдастыру, басқару., мәндері және басқада ұқсастықтар мен айырмашылықтарды салыстыру және іздеу арқылы Үлкен жетілік (G7) елдері орта білім беру ұйымдарындағы озық үлгідегі психологиялық қызмет жүйелерінің әрекет ету және даму заңдылықтарын зерттейді. Мәдени-тарихи ерекшеліктерді және әлеуметтік-саяси ерекшеліктерді ескере отырып, психологиялық қызмет жүйелерін және олардың даму динамикасын салыстырады және талдайды. Бұл өз кезегінде Үлкен жетілік (G7) елдері орта білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметтің озық үлгідегілерін ендіруге жол ашады. Дей тұрғанмен бұл, бір қатар себептерге байланысты, жүзеге асыру барысында көптеген қиындықтарға да тап келуі де мүмкін. Алайда мұның шешімі табылайды деген сөз емес.

Осындай туындайтын мәселердің қатарында ұжымның қарсылығын алғашқы орынға қоюға болады. Қызметкерлер тарапынан салыстырмалы зерттеу жұмыстары арқылы Үлкен жетілік (G7) елдері орта білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметтің озық үлгілерін ендірудің маңыздылығын түсінбеу, серіктестердің сыни көзқарасы және соның салдарынан жаңашылдыққа деген қызығушылықтың болмауы процестердің олар басталмай тұрып баяулауына әкеледі[5].

Орта білім беру ұйымдарының қызметкерлері жаңашылдыққа әрқашан құлшыныспен қарай бермейді, өйткені олар қалыптасқан тәртіпті өзгертеді және өзара әрекеттесу мен белгісіз жағдайда жұмыс істеудің жаңа тәсілдерін әзірлеуді талап етеді. Сонымен қатар, көбінесе орта буын өкілдері басшылық алдындағы жауапкершілігін сезіне отырып, жай ғана тәуекелге барудан қорқады, өйткені олардың мәртебесі мен жұмысы соған байланысты. Мұның бәрі салыстырмалы зерттеу жұмыстары арқылы Үлкен жетілік (G7) елдері орта білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметтің озық үлгідегілерін ендіру процесін айтарлықтай баяулатады және әдеттегі дағдылы іс-әрекет үлгісінен шығуға мүмкіндік бермейді.

Екінші кезекте басшылық пен осы жұмысты ұйымдастыруға тартылған негізгі мамандардың қарсылығы. Даярланған жаңашыл идеялардың мазмұнын қабылдаумен байланысты мақұлданған шешімдердің ұзаққа созылуы, шексіз келіссөздер мен түзетулер – мұның бәрі жаңашыл идеяларды жылдам және тиімді енгізуге елеулі бюрократиялық кедергі болып табылады.

Жаңашыл идеяларды іске асыру үшін ресурстардың жетіспеушілігі бұлда өзекті мәселенің бірі. Тұрақты жаңашыл идеяларды іске асыру белсенділікті қамтамасыз ету үшін әртүрлі ресурстар қажет, олардың негізгілері мамандар, материалдық-техникалық және әдістемелік жұмыстар.

Қажетті дағдылар мен құзыреттіліктерге ие мамандардың, іске асыру үшін жақсы жұмыс істейтін инфрақұрылымның және жобаны іске қосу және жылжыту үшін жеткілікті әдістемелік қамсыздандырылудың болмауы күрделі кедергі болып табылады.

Көбінесе орта білім беру ұйымдары жеткілікті материалдық ресурстармен қамтамасыз етуге тырысады, бірақ табысқа жету үшін жүктелетін жұмысты жақсы меңгерген жан-жақты мамандардың маңыздылығы туралы ойламайды. Ұжымдағы тиімді психологиялық қызметті қалыптастыру үшін ішкі тренингтер, команда құру және ұжымдық іс-шаралар өткізу

маңызды. Жаңашыл идеяларды тасмалдау, әдістемелік, техникалық қамсыздандыру жұмыстары да дәл осындай терең зерттеуді қажет етеді.

Жаңашыл идеяларды жедел бағалаудың практикалық жүйесінің болмауы. Алға жылжу үшін таңдалған жолдың қажетті нәтижелерге әкелетінін түсіну керек және оны түсіну үшін енгізілген жаңашыл идеялардың тиімділігін бағалаудың нақты, қарапайым және түсінікті жүйесі болуы керек. Бұл мәселені шешу үшін жобаны әзірлеудің басында негізгі көрсеткіштер мен өнімділік көрсеткіштері анықталып, келісілуі керек. Есеп беру уақытыңыздың көп бөлігін алмау керек, оны мүмкіндігінше автоматтандырылған және қарапайым еткен дұрыс.

Алынатын нәтижелерді ұзақ күту, жұмсалған күш ақталмайды деген ой. Іске асырудың бастапқы кезеңдерінде көзге көрініп тұратын нәтижелердің болмауы мамандарды бағдарсыздандырады. Осылайша, іс жүзінде жаңашыл идеялар жұмыс істемейді, деген көзқарас қалыптасады. Егер жаңашыл жобаларды іске қосудың және олардың тиімділігін қадағалаудың тиімді жүйесі енгізілсе, онда жаңашыл идеяларлы қолдайтын топ таңдалған стратегияны жылдам реттей немесе ауыстыра алатын еді.

Сондықтан ұжымның ішінде ішкі және сыртқы жаңашыл жобалар үшін арнайы жетекшілік жасайтын мамандар даярлау, жобаға қатысу шарттарын әзірлеу, ең соңында жаңашыл бағдарламаларды іске қосуды ұйымдастыру маңызды[6].

Қорыта айтқанда, дұрыс енгізілген жаңашыл идеялар орта білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметті бірнеше сатыға көтеріп, осы саладағы қызметтің ықпалын арттырып, бүкіл жүйенің тиімді қызметіне себеп болған болар еді.

Әдебиеттер тізімі

1. Сарсенбаева Л.О., Каракулова З.Ш., Ибраимова Ж.К., Бекмуратова Г.Т. Практическая психология в образовании. КазНПУ им.Абая НИИ Психологии, – Алматы, 2010.
2. Вульфсон Б.Л. Сравнительная педагогика: История и современные проблемы. – М.: УРАО, 2003. – 232 С.
3. Гринин Л. Е. Глобализация и национальный суверенитет. История и современность. № 1-2005. С. 6-31.
4. Сүлейменова О.Я. Қазақ және неміс халықтарының дәстүрлі мәдениетіндегі сабақтас этнопедагогикалық идеялардың дамуы (тарихисалыстырмалы аспект): 13.00.01: автореф. пед. ғыл. кан., Алматы – 2004. – 25 б.
5. Успанов К. С. Теория и практика формирования профессионально значимых качеств у будущих учителей 13.00.08.на соискание ученой степени: док.пед.н. Алматы – 1999. – 255с.
6. Рысбекова А.К. Педагогические основы управления научно-методической работой в гимназии: автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – Алматы: АГУ имени Абая, 2002. – 26 с.

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПЕРЕХОДА К «ЗЕЛеноЙ ЭКОНОМИКЕ» В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Абдурахманова З.А.
магистр, старший преподаватель кафедры «Экономика и право»,
Tashenev University, г. Шымкент
Туралина С.М.
к.э.н., старший преподаватель кафедры «Экономика и право»,
Tashenev University, г. Шымкент
bakbergen_2000@mail.ru

Аннотация: В статье аргументированно приведена необходимость перехода Казахской Республики к формированию «зеленой экономики». Перспектива перехода к принципам «зеленой экономики» в первую очередь предопределяет то, что наша страна богата ростом и человеческим потенциалом. В предлагаемой статье представлен взгляд на проблемы формирования «зеленой экономики» в Республике Казахстан. Проведен подробный анализ таких проблем, как «слабая национальная инновационная система» и «низкая экологическая культура», показала взаимосвязь **данных проблем**.

Ключевые слова: зеленая экономика, экономические, экологические и социальные показатели, экономический рост, экономические аспекты, мировой рынок.

Одним из ключевых приоритетов развития многих стран мира в последние годы стал переход к «зелёной» экономике. На это нацелены усилия международных организаций - ООН, ОЭСР, Евросоюза, «Большой Двдцатки» (G20), а также стран - США, Японии, Китая и других ведущих государств мира. Рост популярности концепции «зеленой» экономики во многом вызван многочисленными кризисами, с которыми столкнулся мир в последние годы, - прежде всего, климатическим, экологическим, продовольственным, финансовым и экономическим.

Высокий уровень конкуренции на мировом рынке стимулирует развитие инновационных процессов, предъявляет дополнительные требования к технико-экономическим характеристикам продуктов и технологиям и заставляет промышленные предприятия активно применять инновации, разрабатывать новые методы и подходы к управлению инновационным развитием. «Зеленая» экономика требует сместить инвестиции на предприятиях в такие виды деятельности, которые характеризуются низкими выбросами углеродных соединений, чистотой, минимизацией отходов, эффективным использованием ресурсов и совершенствованием экосистем. Она также способствует социальному прогрессу и повышению благосостояния людей, во-первых, в результате перенаправления инвестиций в выпуск экологически чистых товаров и услуг и, во-вторых, в результате перенаправления инвестиций в укрепление человеческого капитала

Обсуждение концепции «зеленой» экономики в последнее время занимает центральное место в политических дебатах. Этот вопрос широко рассматривается на многих важных международных форумах, включая ООН, Большую Восьмерку, БРИКС, АТЭС, ОЭСР и мн.др. Рост популярности концепции «зеленой экономики» во многом вызван многочисленными кризисами, с которыми столкнулся мир в последние годы, — прежде всего, климатическим, экологическим, продовольственным, финансовым и экономическим [1]. Уже в этом году будет выделено 7,1 миллионов евро международными организациями Казахстану в рамках проекта "Поддержка Казахстана по переходу к модели зеленой экономики". Данный проект реализуется в рамках Программы развития ООН в качестве ведущей организации в партнерстве с Экономической комиссией ООН для Европы (ЕЭК ООН).

Развития мировой экономики, обусловленные глобальной индустриализацией, во второй половине XX столетия стали причиной обострения экономических и социальных проблем. Сырьевая модель экономического роста, доминировавшая во многих странах, обнажила старые и породила новые противоречия во взаимодействии человека с природой.

На пленарных сессиях обсуждение вопроса о возможных экологических проблемах в будущем при сохранении существующей модели взаимодействия с природой с 1980-х гг. привело к формированию концепции устойчивого развития, основные принципы которой были озвучены в 1992 г. на конференции в Рио-де-Жанейро [1].

В плане развития до 2050 года подчеркнуты основные моменты развития нашей страны. Основной идеей данной Программы является планомерный переход Казахстана к «зеленой экономике». Это означает, что к 2050 году Казахстан имеет шансы стать республикой, имеющей сбалансированные экономические, экологические и социальные показатели [2].

«Зеленая экономика» станет значимым инструментом в достижении главной цели Казахстана – вхождении в 30 самых развитых стран мира. Меры, проводимые в рамках «зеленой экономики», будут способствовать дополнительному увеличению ВВП на 3%, сформируют новые отрасли промышленности и сферы услуг. Как следствие, появится более 2500 тысяч новых рабочих мест, увеличится уровень жизни. По расчетам, объем инвестиций для осуществления поставленных целей составит около 1% ВВП ежегодно [2].

Казахстан также занимает активную позицию в вопросах перехода к «зеленой» экономике. Для Казахстана повышение инновационного развития предприятий с учетом принципов «зеленой» экономики является одной из важнейших стратегических задач, от решения которой зависит экономический рост, развитие бизнеса, уровень жизни населения и возможность эффективного встраивания экономики страны в глобальную мирохозяйственную систему. Единого общепризнанного определения «зеленой» экономики до сих пор нет. Однако в этом термине содержится акцент на экономический аспект устойчивого развития или, отражается «растущее признание, что достижение устойчивого развития почти полностью опирается на экономические права». В этом термине также заключена важная мысль о том, что экономический рост и охрана окружающей среды могут быть взаимодополняющими стратегиями - в противовес распространенному до сих пор мнению о компромиссе между этими двумя целями [3].

Основными предпосылками перехода к «зеленой экономике» являются:

- 1) Неэффективное использование ресурсов в ключевых секторах экономики, что приводит к упущенной выгоде;
- 2) Отсутствие стимула для технологического совершенствования промышленности в связи с недоработанностью системы ценообразования на энергоресурсы;
- 3) Значительное снижение показателей, связанных с природными ресурсами и окружающей средой;
- 4) Высокая зависимость экономики от экспорта сырья и, как следствие, подверженность влиянию колебаний цен на сырьевых рынках;
- 5) Различия в экономических и экологических показателях между регионами, неиспользованный потенциал регионов;
- 6) Содействие перехода к устойчивому развитию Центрально-Азиатскому региону, посредством успешной реализации таких глобальных проектов, как выставка ЭКСПО- 2017 с темой «Энергия будущего» и Программа партнерства «Зеленый мост» [4].

Опираясь на эти показатели, разрабатываются специальные меры для их достижения. Одной из актуальных проблем является загрязнение воздуха. Особенно остро эта проблема наблюдается в промышленных зонах, которые являются центрами размещения производственных предприятий. Большая часть выбросов приходится на городские зоны, следовательно, им необходимо уделить основное внимание. Вещества, которые загрязняют воздух, оказывают влияние на частоту заболеваний, что в свою очередь наносит ущерб национальной экономике в виде затрат на услуги здравоохранения и снижения производительности труда. Казахские стандарты по выбросам гораздо выше европейских и поэтому их необходимо пересмотреть.

Для достижения целей, поставленных Концепцией, на территории Казахстана функционирует объединение юридических лиц «Коалиция за зеленую экономику и развитие G-Global», созданная в марте 2013 года. Коалиция – одна из передовых общественных организаций по содействию реализации проектов «зеленой экономики», комплексному развитию регионов на основе экосистемного подхода, созданию институционального и правового фундамента для перехода к «зеленой экономике». Коалиция действует в шести основных направлениях развития «зеленой экономики»: 1) Энергоэффективность в ЖКХ; 2) Совершенствование системы управления отходами; 3) Внедрение возобновляемых источников энергии; 4) Органическое земледелие в сельском хозяйстве; 5) Сохранение и эффективное управление экосистемами; 6) Совершенствование системы управления водными ресурсами.

Также в обязанности Коалиции входит регулярное совершенствование следующих направлений деятельности:

- 1) Создание и усовершенствование «зеленого» правового поля, посредством введения «зеленых» норм и рекомендаций;
- 2) Создание банка «зеленых проектов, формирование рейтинговых реестров «зеленых» компаний Казахстана;
- 3) Создание образовательных центров, обучающих «зеленым» технологиям.

Одним из значимых проектов Коалиции проект «Виртуальное ЭКСПО- 2017».

Переход к зеленому росту является необходимым приоритетом для Казахстана, поскольку экономическое развитие страны в настоящее время в значительной степени сосредоточено на добывающих производствах и экспорте сырьевых товаров. В то же время, в большинстве секторов экономики наблюдается относительно высокий уровень энергоемкости и загрязнения, а также низкая энергоэффективность. Концепция «зеленой экономики» Казахстана направлена на повышение эффективности использования ресурсов и продвижение новых технологий для обеспечения устойчивого роста для будущих поколений.

Таблица 1. Сроки перехода Казахстана к зеленой экономике (2013-2050 гг.)

2013-2020	2020-2030	2030-2050
Оптимизация распределения и эффективности ресурсов Развитие зеленой инфраструктуры	Рациональное использование природных ресурсов Крупномасштабное внедрение новых ВИЭ и энергосберегающих технологий	Полный переход к модели зеленого роста Преобразование традиционных отраслей экономики и развитие новых отраслей промышленности на основе ВИЭ
Источник: министерство энергетики РК, ФНБ «Самрук-Казына»		

Возобновляемая энергетика в Казахстане. Возобновляемые источники энергии включают в себя солнечные и ветряные электростанции, малые ГЭС, биотопливные установки, геотермальные и некоторые другие виды электростанций. Учитывая географическое расположение и климатические условия Казахстана, малые ГЭС, солнечная и ветровая энергия являются наиболее перспективными возобновляемыми источниками энергии. По официальным оценкам, гидроэнергетический потенциал средних и крупных по величине рек составляет 55 млрд. кВт-ч, а потенциал малых рек - 7,6 млрд. кВт-ч в год. При этом, потенциал солнечной энергии и энергии ветра оценивается примерно в 2,5 млрд. кВт-ч в год и 1,820 млрд. кВт-ч в год соответственно. Таким образом, совокупный потенциал возобновляемых источников энергии составляет 1885 млрд. кВт-ч в год, что эквивалентно суммарной мощности 4,3 ГВт [7-9].

Ключевыми факторами развития проектов в области возобновляемых источников энергии в Казахстане являются:

- 1) Приверженность правительства достижению экологически благоприятного устойчивого экономического роста.

- 2) Механическое старение инфраструктуры генерации электроэнергии, страдающей от относительно высоких (6%) потерь при передаче и распределении электроэнергии. Развитие возобновляемых источников энергии может сократить потери за счет уменьшения расстояния передачи электроэнергии.

- 3) Казахстан имеет относительно высокую долю сельского населения (43%), на долю которого в настоящее время приходится около 10% общего потребления электроэнергии в стране. ВИЭ могут быть удобным источником энергии для отдаленных деревень и регионов.

- 4) Высокие выбросы углекислого газа из-за большой зависимости от угля для

производства электроэнергии. Низкая интенсивность выбросов углерода в атмосферу возобновляемых источников энергии представляет собой привлекательный вариант для руководства страны и инвесторов.

Под устойчивым развитием понимается прекращение нерационального использования ресурсов окружающей среды, что очень сложно осуществить в условиях современной рыночной конкуренции. Потребность в устойчивом развитии обуславливается не только ограниченным количеством природных ресурсов, но и постоянно растущим объемом информации и знаний, которые проявляются в разработке качественно новых технологий [10].

Список использованных источников

1. Повестка дня на XXI век. Конференция ООН по окружающей среде и развитию в Рио-де-Жанейро, 1992 - 237с.
2. Храмов А. «Зеленая экономика» для Казахстана // Литер. – 2012. – 26 декабря.
3. Концепция по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике». – 2013 – 30 мая.
4. <https://www.greenkaz.org/index.php/koaliciya/o-koalitsii/item/797-missiya-i-tsel-koalitsii>
5. <https://www.greenkaz.org/index.php/sotsialnyj-proekt/item/1041-predprinimatelnitsy-kazahstana-nakhodyat-svoj-put-s-coca-cola-belesteri>.
6. Green Economy: «Everyone's talking about it» - Анализ предложений и перспектив ОБДПООН «Нулевой проект» / <http://www.ecoaccord.org>
7. Стратегический план развития Республики Казахстан до 2020 года. Утвержден Указом Президента Республики Казахстан от 1 февраля 2010 года №922 / <http://www.kazpravda.kz>

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАНЕ

Абдурахманова З.А.
магистр, старший преподаватель кафедры «Экономика и право»,
Tashenev University, г. Шымкент
Жасан Г.Ж.
магистр, преподаватель кафедры «Экономика и право»,
Tashenev University, г. Шымкент
bakbergen_2000@mail.ru

Аннотация: В работе рассматриваются вопросы развития малого и среднего бизнеса в Республике Казахстан, который является ведущим сектором экономики и представляет собой потенциальную основу для развития экономики Казахстана. Проведен анализ современного состояния малого и среднего бизнеса Республики Казахстан, раскрыта экономическая сущность бизнеса через призму государственного управления и определена его роль в экономике Казахстана. В результате проведения исследования изучены особенности и выявлены системные проблемы в функционировании малого и среднего бизнеса Республики Казахстан.

Ключевые слова: малый и средний бизнес, предпринимательство, предприятия, предприниматели, концепция, субъекты, экономика.

Развитие малого и среднего бизнеса - основа экономики любой страны. Без развития малого и среднего предпринимательства сложно говорить, о стабильности макроэкономической ситуации государств. Вследствие этого, еще на заре независимости малый и средний бизнес был определен в Казахстане как важнейший сектор экономики. Всесторонняя поддержка малого и среднего бизнеса всегда была приоритетом государственной политики. Так в 2014-2015 годах на развитие малого и среднего бизнеса уже выделен 1 триллион тенге [1].

В Республике предприняты практические шаги по обеспечению необходимых организационных, экономических и правовых условий развития и функционирования малых предприятий.

К субъектам малого предпринимательства относятся:

- индивидуальные предприниматели со среднегодовой численностью работников не более 50 человек;
- юридические лица со среднегодовой численностью работников не более 50 человек и среднегодовой стоимостью активов за год не свыше 60 000-кратного МРП.

Малый бизнес в рыночной экономике - ведущий сектор, определяющий темпы экономического роста, структуру и качество валового национального продукта; во всех развитых странах на долю малого бизнеса приходится 60-70% ВВП.

Малое предпринимательство, оперативно реагируя на изменение конъюнктуры рынка, придает рыночной экономике необходимую гибкость.

Существенный вклад вносит малый бизнес в формирование конкурентной среды, что для нашей высокомонополизированной экономики имеет первостепенное значение.

Нельзя также забывать, что малые предприятия оказывают меньше воздействия и на экологическую обстановку.

Немаловажна роль малого бизнеса в осуществлении прорыва по ряду важнейших направлений НТП, прежде всего в области электроники, кибернетики и информатики. В нашей стране эту роль трудно переоценить, имея ввиду, процесс конверсии. Все эти и многие другие свойства малого бизнеса делают его развитие существенным фактором и составной частью реформирования экономики Казахстана [2].

Программа «Дорожная карта бизнеса-2020» является важным инструментом реализации политики развития предпринимательства в стране и дает много возможностей малым и средним предприятиям, которые представляют собой потенциальную основу для развития экономики Казахстана. Малые и средние предприятия в значительной степени способствуют добросовестной конкуренции. И очень важно, чтобы предприниматели знали о предоставляемых государством инструментах поддержки, так как на сегодняшний день развитие бизнеса в стране и его утверждение в экономике играет огромную роль и для страны и для предпринимателя [3].

В рамках программы «Дорожная карта бизнеса-2020» Фонд предоставляет кредит для начинающих предпринимателей в размере до 20 млн. тенге, для действующих предпринимателей – до 180 млн. тенге по проектам малого бизнеса на конкурсной основе. В современных условиях механизм обеспечения эффективного функционирования малого и среднего бизнеса должен сводиться, прежде всего, к усилению государственной поддержки малого и среднего бизнеса. Для этого, в первую очередь, необходимо:

- формирование концепции, выбор приоритетов и обоснование роли малого бизнеса в экономике;
- разработка государственной политики поддержки и развития малого и среднего бизнеса в экономике;
- совершенствование нормативно-правовой поддержки и развития малого и среднего предпринимательства;
- совершенствование законодательства в сфере инвестиций и формирование благоприятного инвестиционного климата в стране;

- совершенствование налогообложения малых и средних предприятий;
- развитие кредитно-финансовых механизмов и внедрение новых финансовых технологий, направленных на развитие малого и среднего предпринимательства;
- активизация прямого и косвенного участия государства в финансировании развития малого и среднего бизнеса.

Несмотря на предпринимаемые правительством республики и департаментом по поддержке малого бизнеса меры, в этом секторе экономики все еще много проблем, требующих ускоренного решения [4].

Хотя Программы государственной поддержки и развития малого бизнеса ориентированы на развитие главным образом производственной деятельности, на практике по уровню товарооборота и по количеству рабочих мест на первом месте находятся коммерция и посредническая деятельность, на втором прочие услуги, на третьем и четвертом местах - производство и строительство. Наибольший прирост по количеству зарегистрированных малых организаций традиционно приходится в г. Алматы и Астана.

Ныне в Республике насчитывается около 600 тысяч малых предприятий, из них только около 59% функционируют. Причем если количество фирм малого бизнеса, занимающихся коммерцией, растет, то число предприятий производственного характера сокращается.

Из зарегистрированных предприятий малого бизнеса около 12% предприятий промышленного профиля, 30% сельскохозяйственного, 26% коммерческого, 9% строительного и остальные 23% приходятся на посреднические и оказывающие другие услуги фирмы [5].

Главная проблема развития малого бизнеса в РК это действенная и эффективная финансовая поддержка. Имеется в виду получение инвестиционных кредитов предпринимателями: из банковской системы республики; из Фонда развития малого предпринимательства; из открытых кредитных линий Европейского банка реконструкции и развития; Центрально-Азиатского и Американского фондов поддержки предпринимательства. Хотя источники поддержки малого бизнеса определены, использование их требует совершенства механизма инвестирования.

Во-первых, их строгое целевое использование; во-вторых, пересмотр и дифференциация процентных ставок банков в зависимости от видов деятельности и географии размещения объектов малого бизнеса.

К этому еще нужно добавить, что местные банки второго уровня не располагают достаточными кредитными ресурсами для кредитования долгосрочных инвестиционных проектов. Ныне у предприятий малого бизнеса 80-90 % кредитов являются краткосрочными и используются на пополнение оборотных средств или на коммерческие операции, либо того и другого [6].

Одним из наиболее действенных методов стимулирования развития малого бизнеса является налоговая система. Для поддержки и развития малого бизнеса необходимо отказаться от чисто фискального подхода к этому сектору экономики. Ныне в республике по экспертным оценкам прямые и косвенные налоги составляют 50-70% доходов предпринимателей, что побуждает предприятия уклоняться от уплаты налогов, задерживать возвращение кредитов. Поскольку у государства нет возможностей для прямой финансовой поддержки предпринимательства, необходимо установление дифференцированных ставок отчислений в государственный бюджет и предоставление льгот и отсрочек. В целях пополнения потребительского рынка на наш взгляд следует пересмотреть ставки налога в сторону их уменьшения для производственных малых предприятий и увеличения для коммерческих и посреднических предприятий. В развитых странах налоги на прибыль предпринимателя, занятого производственной деятельностью, составляют 20-30% от его прибыли, а у тех, кто занимается коммерческой или посреднической деятельностью, достигают 90-95% (США). Именно производственная предпринимательская деятельность

приводит к более глубоким изменениям в экономике и способствует преодолению экономической нестабильности.

Важным фактором развития малого бизнеса является информационная среда предпринимательства. Информация при становлении “информационного общества” в сочетании с капиталом, трудом, землей и предпринимательскими способностями превращается в мощный фактор ускорения экономического роста.

Поэтому для обеспечения информационно-методической и консультационной помощи малым предприятиям необходимо создавать по опыту зарубежных стран центры развития малого бизнеса, бизнес-инкубаторы, технопарки. Укреплять и развивать связи малых предприятий через систему бирж, торговых ярмарок, банков и инновационных компаний [7].

Как мы знаем, предпринимательство — это неотъемлемый элемент современной рыночной системы хозяйствования, без которого экономика и общество в целом не могут нормально существовать и развиваться. Именно благодаря предпринимателям осуществляется процесс свободного перелива капитала между отраслями и происходит естественное выравнивание нормы прибыли.

Независимые предприниматели представляют собой наиболее многочисленный слой частных собственников и в силу своей массовости играют значительную роль не только в социально-экономической, но и в политической жизни государства. Концепции развития малого и среднего предпринимательства в Республике Казахстан принятый 27 апреля 2022 года гласит, что предпринимательство в современности обеспечивает укрепление рыночных отношений, основанных на демократии и частной собственности и по своему экономическому положению и условиям жизни частные предприниматели близки к большей части населения и составляют основу среднего класса, являющегося гарантом социальной и политической стабильности общества.

Основная цель предпринимательской деятельности - это производство и предложение рынку такого товара, на который имеется спрос и приносит прибыль. Однако ориентация на достижение коммерческого успеха не является самодовлеющей целью в современном бизнесе [5].

Список литературы

[1] Об утверждении Концепции развития малого и среднего предпринимательства в Республике Казахстан до 2030 года № Постановление Правительства РК от 27 апреля 2022 года № 250.

[2] Филимонова Н.М., Моргунова Н.В. «Экономика, организация развития малого и среднего бизнеса», НИЦ ИНФРФ-М, учебное пособие, 2022г.

[3] Предпринимательское право Казахстана: итоги, тенденции и пути развития: монография / Е.Г. Афанасьева, А.В. Белицкая, В.А. Вайпан и др.; отв. ред. Е.П. Губин. М.: Юстицинформ, 2022.

[4] Харченко А.А. Поддержка и развитие малого и среднего предпринимательства в РК // Бизнес-образование в экономике знаний. – 2022. – № 2 (13).

[5] Об утверждении Концепции развития малого и среднего предпринимательства в Республике Казахстан до 2030 года № Постановление Правительства РК от 27 апреля 2022 года № 250.

[6] Филимонова Н.М., Моргунова Н.В. «Экономика, организация развития малого и среднего бизнеса», НИЦ ИНФРФ-М, учебное пособие, 2022 г.

[7] Предпринимательское право Казахстана: итоги, тенденции и пути развития: монография / Е.Г. Афанасьева, А.В. Белицкая, В.А. Вайпан и др.; отв. ред. Е.П. Губин. М.: Юстицинформ, 2022.

[8] Харченко А.А. Поддержка и развитие малого и среднего предпринимательства в РК // Бизнес-образование в экономике знаний. – 2022. – № 2 (13).

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕПТІҢ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ

Абдурахманова З.А.

«Экономика және құқық» кафедрасының магистрі, аға оқытушысы,
Tashenev University, Шымкент қ.
bakbergen_2000@mail.ru

Бухгалтерлік есеп кәсіпорынның есеп жүйесі ретінде макроэкономикалық жалпылау жүргізу үшін Ұлттық шоттар жүйесін құру үшін ақпарат көзі болып табылады. Қазақстанда бухгалтерлік есептің жіктеу принциптері ХҚЕС-ке сәйкес келеді. Алайда, бухгалтерлік есептің теориялық және практикалық мәселелері, ғалымдардың ғылыми еңбектеріндегі қаржылық есептілік әлі де ҰШЖ құру жағдайында есепке, бухгалтерлік есеп пен ұлттық есеп статистикасының өзара байланысына бағытталмаған. Қазақстандық бухгалтерлер арасында бухгалтерлік есептің көптеген негізгі анықтамалары бойынша әлі де Бірлік жоқ. Осыған байланысты әдіснамалық бірлікті, ЖІӨ есептеу кезінде операцияларды объективті және барабар көрсету үшін есеп ақпаратының өзара байланысын қамтамасыз ету мақсатында ғылыми әдебиеттерді жалпылаудың өзектілігі мен практикалық қажеттілігі артып келеді.

Бухгалтерлік есеп және Ұлттық шоттар жүйесі тәуелсіз бухгалтерлік есеп жүйелері ретінде бухгалтерлік есептің мәні, объектісі және бірліктері үшін әр түрлі анықтамаларға ие. Екі есепке алу жүйесіндегі есепке алу субъектілері бірдей, заңды тұлғалар мен жеке кәсіпкерлерді қамту бөлігінде [1]. Барлық заңды тұлғалар мен жеке кәсіпкерлер бухгалтерлік және статистикалық қызметтерге өздерінің шаруашылық қызметі туралы мәліметтерді ұсына отырып, есеп береді. Олардың негізінде ұлттық шоттарда тіркеле отырып көрсеткіштер әзірленеді. ҰШЖ-да есепке алу субъектілері мен объектілерін қамту дәрежесі үй шаруашылықтары мен жеке тұлғалар, сондай-ақ бейресми, заңсыз қызмет бойынша деректерді тарту есебінен бухгалтерлік есепке қарағанда кеңірек. Бухгалтерлер арасында бухгалтерлік есептің нысанасын, объектісін және бірліктерін анықтауда шатасуға жол беріледі. Сонымен, В. Л. Назарова бухгалтерлік есеп пәнін "субъектінің меншігі, өндіріс процесінде шаруашылық құралдарының қозғалысы және олардың көздері", ал есепке алу объектілері тек "процестер: жабдықтау, өндіру, сату" ретінде сипаттайды. Алайда, меншік, процестер сияқты анықтамалар, біздің ойымызша, бухгалтерлік есеп объектісінің сипаттамасына сәйкес келеді. Б. б. Сұлтанова бухгалтерлік есеп пәні бойынша "Ұйымның экономикалық қызметін сипаттайтын экономикалық өмір фактілерін" түсінеді. С.Б. Баймуханова нақты айырмашылық жасайды: шаруашылық операциясы - бұл "құжатпен ресімделген шаруашылық құралдарының қозғалысы мен өзгеруінің жасалған фактісі"[2]. Содан кейін ол экономикалық операцияларды шектейді:

1. Мүліктің құрамындағы, орналастырылуындағы және оның пайда болу көздеріндегі өзгерістерді тудыратын жекелеген шаруашылық әрекеттерді (фактілерді) сипаттайтын оқиға;
2. Қаражаттың көлемінде, құрамында, орналастырылуында және пайдалануында және осы қаражат көздерінің құрамы мен тағайындалуында өзгерістер туғызатын жекелеген шаруашылық әрекеттер".

Кесте 1.

Загты, объектіні, субъектілерді және есепке алу бірліктерін анықтау бойынша бухгалтерлік есеп пен ҰШЖ салыстыру

ҰШЖ	Бухгалтерлік есеп
Есепке алу пәні	

Елдің нарықтық экономикасындағы көбею процесінің барлық кезеңдерінің сандық-сапалық сипаттамасы	кәсіпорынның (ұйымның) барлық шаруашылық қызметінің сандық-сапалық сипаттамасы
Есепке алу объектісі	
Ел экономикасы, оның өңірлері салалар, секторлар, меншік нысандары	Экономикалық процестер бойынша топтастырылған кәсіпорынның ұйымның мүлкі, атап айтқанда: шаруашылық құралдар, олардың көздері, шаруашылық процестері
Есепке алу бірліктері	
Экономикалық операциялар	Шаруашылық операциялар
Есеп субъектілері	
Институционалдық бірліктер: заңды және жеке тұлғалар	Шаруашылық жүргізуші субъектілер: дара кәсіпкерлер, заңды тұлғалар

Сондықтан экономикалық өмір фактілері (оқиғалар, әрекеттер) бухгалтерлік есепте, біздің ойымызша, бухгалтерлік есеп пәні емес, Бухгалтерлік есеп бірлігі ретінде дұрыс түсіндірілетін экономикалық операцияларды құрайды. Осыған байланысты С.Т. Міржақыповаға бухгалтерлік есеп пәнін дәлірек анықтау берілді. Бұл "мүліктің құрамына, орналасуына және олардың пайда болу көздеріне өзгерістер әкелетін жеке әрекеттерді сипаттайтын экономикалық операциялар" [3].

Бірақ сандық өлшем экономикалық құбылыстардың, экономикалық оқиғалардың сапалық мазмұнымен тығыз байланысты.

Біздің ойымызша, бухгалтерлік есеп объектілері - бұл заттың құрамдас элементтері, атап айтқанда: экономикалық құралдар, экономикалық қаражат көздері, экономикалық процестер. Кәсіпорынның экономикалық процестерінде қаражат айналымы жүреді: олардың қозғалысы, бір формадан (тауарлық) екіншісіне (ақшалай), бір процестен (өндірістен) екіншісіне (іске асыруға) ауысуы.

Ұлттық шоттар жүйесін зерттеу пәні елдің нарықтық экономикасындағы көбею процесінің барлық кезеңдерінің сандық-сапалық сипаттамасы болып табылады. Есепке алу бірліктері институционалдық бірліктер: шаруашылық бірліктері, үй шаруашылықтары және әлемнің басқа елдерінің резиденттері жүзеге асыратын экономикалық операциялар болып табылады. Бухгалтерлік есептегі экономикалық операциялардан айырмашылығы, Ұлттық шоттар жүйесіндегі экономикалық операциялардың өзіндік ерекшеліктері бар:

- ел кірістерін өндіруде, тұтынуда, жинақтауда, қайта бөлуде экономикалық функцияларды орындау процесінде жасалатын әрбір жеке операцияға емес, "экономикалық операциялардың тиісті топтарының жалпылама сандық сипаттамаларына" жатады. Экономикалық операциялардың объектілері-бұл елдің және оның аймақтарының көбею процесінің барлық кезеңдеріндегі макроэкономикалық процестерді бейнелейтін тауарлар, қызметтер, ақша ағындары, қорлары: өндіріс, кірістерді қалыптастыру, бөлу және қайта бөлу, кірістерді пайдалану және жинақтау;

- шоттардағы белгілі бір жазбалар экономикалық операциялар емес, табиғи апаттар, өрттер, соғыс және т. б. нәтижесінде активтердің өзгеруін көрсетеді;

- шоттардағы жеке жазбалар ресурстар мен баланстық ресурстарды пайдалану арасындағы айырмашылық ретінде баланстық әдіспен есептелген аналитикалық жалпылау көрсеткіштері болып табылады; мысалы, қосылған құн, жинақ және т.б. [4].

Сонымен қатар, бухгалтерлік есептің негізгі мақсаты мен міндеттері сәйкес келеді, атап айтқанда - басқарушылық шешімдер қабылдау үшін ақпарат беру. Ақпаратты жалпылау

деңгейлеріндегі айырмашылық. Бухгалтерлік есепте ақпарат кәсіпорын деңгейінде шешім қабылдау үшін, ал Ұлттық шоттар жүйесінде тұтастай экономика бойынша шешім қабылдау үшін қолданылады.

Біз екі есептік жүйені басқа белгілермен салыстырамыз: институционалдық табиғат, ақпаратты пайдаланушылар, құралдар жинағы.

1. Бухгалтерлік есеп және Ұлттық шоттар жүйесі біртұтас институционалдық сипатқа ие. Ақпаратты көрсету техникасы мен технологиясы, олардың танымдық қасиеттерінің сипаттамасы институционалдық сипатты құрайды. Ол ұлттық байлық элементтерін микро және макро деңгейлерде көрсету технологиясы ретінде көрінеді. Мұндай бірлік бухгалтерлік есеп жүйелерінің шаруашылық жүргізуші субъектілердің экономикалық қатынастарының макроэкономикалық моделіне негізделіп, енгізілгендігінің Тарихи фактісіне байланысты. Ұлттық есеп пен бухгалтерлік есептің туыстығы экономикадағы қатынастарды көрсету тәсілімен көрінеді: бухгалтерлік есеп, ресурстарды есепке алу, оларды пайдалану принциптерін қолдануда.

2. Бухгалтерлік есеп және Ұлттық шоттар жүйесі ақпаратты ішкі және сыртқы пайдаланушыларды қанағаттандыруға бағытталған. Екі есеп жүйесінде де басшылар мен мамандар тарапынан, бірақ олардың құрылымдық бөлімшелерінің ұйымдарында ақпараттың ішкі пайдаланушылары бар. Екі есептік жүйенің сыртқы пайдаланушылары жалпы болып табылады. Бұл мемлекеттік құрылымдар, меншіктің барлық түріндегі кәсіпорындар, халық, клиенттер, несие берушілер, инвесторлар, жоғары оқу орындары.

3. Бухгалтерлік есеп пен Ұлттық шоттар жүйесінде белгілі, ресімделген және зерттеуге болатын құралдар жиынтығы бар. Мұндай құралдар, нұсқаулықтар: мемлекеттік бағдарлама, есеп пен есептілікті жүргізудің халықаралық стандарттары, әдіснамалық ережелер, нормативтік құжаттар [5].

Екі есепке алу жүйесінің жоғарыда көрсетілген айырмашылығына сүйене отырып: объект, объект, есепке алу бірлігі, мақсат пен міндеттер, Ішкі пайдаланушылар, индикаторлар әр ақпараттық жүйеде қалыптасатын ақпараттың бұрмалануын, дұрыс түсіндірілмеуін, бағаланбауын болдырмау үшін ескерілуі және түсінілуі керек. Екі ресми есеп жүйесін үйлестіру мүмкіндігі оларға тән туыстық сипаттамаларға байланысты, атап айтқанда: ақша өлшегіштерді пайдалану; ұғымдық аппараттағы экономикалық категорияларды пайдалану; ақпаратты сыртқы пайдаланушыларға бағдарлау; бухгалтерлік есеп қағидаттарын қолдану; алынған деректерді жинақтау; рейтингтік бағалаулар үшін негіздер; ақпарат сапасын үнемі арттыру жөніндегі бастамалар.

Ұлттық шоттар жүйесінің тұжырымдамаларына, анықтамаларына жіктемелеріне және көрсеткіштеріне сәйкестігін қамтамасыз ету үшін әдіснаманы микро деңгейде біртіндеп енгізу қажет. Әрбір кәсіпорында ұлттық есеп жүргізу әдіснамасы бойынша экономикалық көрсеткіштерді есептеу қажет: шығару, аралық тұтыну, қосылған құн, жалпы және таза пайда, қолда бар табыс, қаржылық және қаржылық емес активтер, таза несиеу және таза қарыз алу[6].

Әдебиеттер тізімі:

1. Бельгибаева К. К. «Бухгалтерлік есептің тұжырымдамалық негіздері» және «Ұлттық шоттар жүйесінен» // Іргелі зерттеулер. – 2022.
2. «Бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. – 2018. №329. (жаңартылған 13.01.2023).
3. ҚР Қаржы министрінің 02.10.2018 № 877 (01.01.2019 бастап қолданысқа енгізілді) бұйрығымен бекітілген «Бухгалтерлік есеп шоттарының үлгілік жоспарын бекіту туралы».
4. Сейдахметова Ф. С. Қазіргі заманғы бухгалтерлік есеп»: Оқу құралы. - Алматы: Экономика, 2021. – 336 б.
5. Торшаева, Ш.М. «Бухгалтерлік есеп негіздері». – Қарағанды, 2022.
6. Попова Л. А. Кәсіпорындағы бухгалтерлік есеп. – Қарағанды, 2020.

ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУДЫ ФИЗИКАДАН БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУҒА ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

А. Сатей

«Математика, физика және информатиканы оқыту әдістемесі» кафедрасының магистранты
ҚазҰПУ, Алматы
aben_86@mail.ru

Аңдатпа: Мақалада физика пәнінің сабақтарын ұйымдстыруда проблемалық оқытуды пайдалану жолдары ұсынылады. Проблемалық тәжірибелер мен ізденушілік сұрақтар реті проблемалық жағдаятты тудырудың әдістері ретінде қолдануға болатындығын көрсететін мысалдар мен тапсырмалардың үлгілері ұсынылды. Сонымен қатар, проблемалық оқытудың физикадан оқушылардың білім сапасын арттыруға ықпалы тұжырымдалды.

Түйінді сөздер: проблемалық оқыту, білім сапасы, физиканы оқыту әдістемесі, проблемалық тапсырмалар мен сұрақтар.

Аннотация: В статье предлагаются способы использования проблемного обучения при организации уроков физики. Предложены примеры и примеры заданий, показывающие, что последовательность проблемных практик и поисковых вопросов может быть использована в качестве методов создания проблемной ситуации. Также было сформулировано влияние проблемного обучения на повышение качества знаний учащихся по физике.

Ключевые слова: проблемное обучение, качество знаний, методика преподавания физики, проблемные задания и вопросы.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында еліміздің білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі принциптерінің бірі ретінде «баршаның сапалы білім алуға құқықтарының теңдігі» нақты көрсетілген [1]

Осы мақсатты жүзеге асыру үшін орта мектепте ғылым мен практика жетістіктері негізінде білім алушыларды дамытуға бағытталған сапалы білім алу үшін қажетті жағдайлар жасалуда. Соның бірі физика пәні мұғалімдері оқыту мен оқу тәжірибесінде жүйелі жетістікке әкелетін оқыту технологияларын тиімді пайдалану болып табылады.

Жалпыға міндетті мемлекеттік білім стандарты аясында оқу-тәрбие процесі білім алушының жеке тұлғалық функцияларын дамыту үшін барлық қажетті жағдайларды жасауға бағытталады. Бұл сабақта оқушының дамуы мен әлеуметтенуін қамтамасыз ететін тиімді оқу ортасын құруды талап етеді. Осы мақсатта білім алушылардың оқу әрекетінің нәтижесі ретінде олардың білімі, білігі мен дағдыларының қалыптасуына әкелетін әдістердің бірі – проблемалық оқыту технологиясы. Проблемалық оқыту әдетте мұғалімнің жетекшілігімен проблемалық жағдаяттарды құруды және оларды шешу үшін оқушылардың белсенді тәуелсіз әрекеттерін қамтитын оқу сабақтарын ұйымдастыруды білдіреді.

Білім саласында қолданылып жүрген проблемалық оқыту технологиясының теориялық негізін қалаған Джон Дьюи 1909 жылы Чикаго (АҚШ) мектебіндегі тәжірибесі бойынша жазылған «Біз қалай ойлаймыз» еңбегінде балалардың оқу мәселелерін өз бетінше шешуіне бағытталған белсенді әрекеттер оқытудың жоғары тиімділігіне әкелетіндігі атап көрсетті.

Проблемалық оқытудың мақсаты - аз уақытта оқушылардың ойлау және шығармашылық қабілетін дамыту арқылы барынша жоғары оқу нәтижесіне қол жеткізу. Проблемалық оқытуды қолдану пән мұғалімдерінен проблемалық жағдаятты құру және оқушылардың оны шешу жолдарын өз бетінше іздеу дағдыларын дамыту жолдарын білуді талап етеді.

Проблемалық жағдаят оқушылардың зерттелетін мәселеге деген танымдық қызығушылығының белсенді көрінісін және оларды ғылыми ізденіске ұмтылысын қамтамасыз етеді. Оқу барысында фактілер, тұжырымдар, құбылыстар парадоксальды,

ерекше болып көрінетін тосын жағдай көмегімен проблемалық жағдаяттар туғызуға болады. Мысалы, кейде бір-біріне қайшы келетін екі немесе одан да көп зерттеу нәтижелерінің пайда болуынан туындайтын пікір; қақтығыс жағдайы: жаңа фактілер ескі теорияларға қайшы келген кезді атаймыз (кванттық физика); болжам жағдайы: мұғалім кез-келген заңдылықтың немесе құбылыстың болуын болжайды және оқушыларда іздеуге қатысады (электр тогы, магнит өрісі, магнит өрісінің көмегімен токты қоздыруға болады ма?); теріске шығару жағдайы: оқушыларға кез-келген идеяның сәтсіздігін дәлелдеу ұсынылады.

Физиканы оқытуда проблемалық жағдаятты тудыру мақсатында проблемалық мәселелер қоюға, физикалық эксперименттер (демонстрациялар) қолдануға, физикалық заңдардың ашылу тарихынан алынған фактілерді қолдануға болады. Проблемалық тапсырманың дұрыс қойылуы сұрақтың дұрыс тұжырымдалуына; қойылған оқу мәселесінің өткен материал мен жаңа білім арасындағы логикалық байланысты тудыра алуына; белгілі және белгісіз көрінетін шекараларды жазуға; оқушының қызығушылығын және өзіндік ізденіске ұмтылуына байланысты.

Проблемалық оқыту барысында проблемалық жағдаят туғызу және оқушылардың оқу проблемасын дербес шешуіне қатысты іс-әрекеттерін басқару жүзеге асады. Мұнда мұғалім білімді дайын түрде баяндап бермейді, оқушылардың алдына проблемалық оқу міндетін қояды. Оны шешу жолдары мен құралдарын оқушының өзі іздестіруі талап етіледі.

Проблемалық оқыту проблемалық жағдаятты аңғару, жағдаятты талдау негізінде проблеманы тұжырымдау, болжаулар ұсыну, оларды алмастыру және тексеру арқылы проблеманы шешу, алынған нәтижесіне немесе шешімді тексеру кезеңдерінен тұрады. Сонымен, проблемалық оқыту оқушылардың шығармашылық ойлау қабілеттері мен дағдыларын дамытуды; белсенді ізденіс нәтижесінде игерген білімдерін және дағдыларын дәстүрлі оқыту әдістеріне қарағанда жадыда жылдам және берік сақтауды; түрлі проблемаларды көріп, оқушыларға проблемалық жағдаят тудырып, мәселені ізденіп, шеше білетін белсенді оқушы тұлғасын қалыптастыруды көздейді. Бұл нәтижесінде оқушылардың шығармашылық қабілеттері және білімді пайдалану мен оқу материалын игеру деңгейін арттыратын тәжірибелік ойлау дағдыларын дамуына әкеледі.

Сабақ барысында проблемалық жағдаят тудырудың тиімді жолдарының бірі проблемалық тәжірибелер көрсету және оларды шешу жолдарын ұсыну. Проблемалық тәжірибелер демонстрациялық тәжірибелердің бір түрі болып табылады және білім алушылардың бұрыннан бар біліміне байланысты жаңа ақпаратпен қатар жүреді, дегенмен оларды бақылау нәтижелерін түсіндіру үшін бар білімдері жеткіліксіз болып табылады. Олай болса, проблемалық тәжірибе - бұл оқушылардың білімі мен жаңа оқу мәселелерін шешу кезінде қойылатын талаптар арасындағы сәйкессіздікті анықтайтын физикалық эксперимент. Көп жағдайда проблемалық тәжірибенің алдында білім алушыларға белгілі тәжірибелер болуы мүмкін, бұл мәселені түсінуге ықпал етеді. Сондықтан проблемалық тәжірибе қарастырылатын оқу материалын беру алдында қойылады. Проблемалық тәжірибе арқылы оқу мәселесін ұсыну білім алушылардың қызығушылығын тудырады және зейіні мен байқау дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Сабақ барысында жаңа материалды түсіндіру барысында проблемалық оқытуды жүзеге асыруда проблемалық презентация және іздеушілік әңгіме қолданылады.

Бірінші жағдайда мұғалім мәселені тұжырымдайды және шешу жолдарын оқушыларға ұсынуды тапсырады, нәтижесі бойынша оқушылар мәселені шешуге қатысты өз ойларын айтады. Олар мәселененің шешу жолын баяндайды, және тұжырымын, шешімін табудың ықтимал жолдарын талқылауға ұсынады, біртіндеп дұрыс шешімге келеді. Мұндай тапсырмалардың үлгілері оқушылардың проблемаларды шешуде және талдауда логикалық бірізділікте ойлау дағдыларын жетілдіруге, ойлау шапшаңдығының артуына ықпал етеді.

Ал, екінші жағдайда белгілі бір тұжырымдарға әкелетін алдын-ала дайындалған, мәселені шешуге бағытталған демонстрациялық эксперимент қою немесе сұрақтар жүйесі арқылы талқылау ұсынылады. Оның барысында ізденушілік әңгіме негізінде жаңа

тақырыпты түсіндіру оқушылардың материалды өздерінің тереңірек игеруіне мүмкіндік береді.

Мысалы, 7-сыныпта «7.3.1.1 - заттардың молекулалық құрылысы негізінде, газдардың сұйықтар мен қатты денелердің құрылымын сипаттау» оқу мақсатына сәйкес сабақта температураның өзгерісіне байланысты қатты дененің ұлғаюын түсіндіру барысында металл шардың сақинадан өтуіне қатысты демонстрациялық эксперименттің алдында зерттеушілік талқылау ұйымдастыруға болады [2]. Оқушылардың назарын аударып отырып «бірдей металдан жасалған шар және сақина берілген; шар сақина арқылы өтеді. Егер шар мен сақинаны бірдей қыздырса, шар сақина арқылы өтеді ме? Егер тек шарды қыздырса, шар сақина арқылы өтеді ме? Егер тек сақинаны қыздырса, шар сақина арқылы өтеді ме?» деген сұрақтар ретін қолдануға болады. Эксперименттің үш нұсқасын ұсыну керек пе? Кем дегенде, әрбір оқушы екінші сұраққа қатесіз жауап береді, сондықтан бірінші және үшінші сұрақтарға әртүрлі жауаптар ұсынуы мүмкін. Жұмбақ-сақинаны қыздырғанда не болады: оның радиусы артады немесе азаяды. Сақинаны қыздырғанда ол кеңейеді деп ойлау қисынды болып көрінеді, өйткені сақина барлық бағытта кеңейеді. Басқалары үшін сақинаны қыздырған кезде тесік ұлғаяды деп болжау қисынды болып көрінеді, ал басқалары тесіктің өлшемдері өзгермейді деп ойлауы мүмкін, өйткені ол қызбайды. Барлық мүмкін нұсқаларды талқылағаннан кейін, оларды эксперименттік тексеруден өткізеді және эксперименттер арқылы гипотезалардың қайсысы дұрыс екеніне көз жеткізіп, анықтайды. Бұл эксперимент оқушылар үшін қызықты болады және кімнің дұрыс екенін анықтауға мүмкіндік береді. Осындай тәжірибелерді құбылыс туралы әңгімеге иллюстрация ретінде емес, оқушылардың өзіндік гипотезаларын тексеру үшін шешуші эксперименттер ретінде жасаған жөн. Бұл жағдайда оқушылардың теориялық материалды меңгеруге, тәжірибеге деген шынайы қызығушылығы мен назары қамтамасыз етіледі.

Сондай-ақ, 8-сыныптағы өздік индукция құбылысын зерттеу мысалын қарастырамыз. Тәжірибеден құбылыстың негізгі ерекшелігі тізбек тұйықталғанда катушкасы бар контурдағы ток күшінің баяу өсуі айқын көрінеді. Бір қарағанда, оқушыларға байқалатын құбылыс тізбектің бөлігі үшін Ом заңына қайшы келетін сияқты, өйткені олар параллель қосылыстың өткізгіш бойындағы кернеу және өткізгіш кедергісі бірдей таңдалғанын біледі (реостат көмегімен шамдардың қызуы бірдей орнатылды). Проблемалық жағдай туындайды. Сонымен, проблемалық жағдаятты шешу барысында негізгі мәселе шешіледі - өздік индукция құбылысының табиғаты анықталады.

Орта мектепте физикалық құбылыстарды зерделеу келесі алгоритм арқылы жүзеге асады: құбылысты бақылау; құбылыстың өзіне тән ерекшеліктерін анықтау; бұл құбылыстың басқа, бұрын зерттелген құбылыстармен байланысын орнату және құбылыстың табиғатын түсіндіру; қарастылатын құбылысқа қатысты сандық заңдылықты айқындау; зерттелген құбылысты тәжірибеде қолдану жолдарын ұсыну.

Сабақ барысында сұрақтар немесе тәжірибелер арқылы проблемалық оқытуды жүзеге асыруға ықпал ететін тапсырма үлгілері ұсынылды. Молекулалық-кинетикалық теория бойынша «Газ зандары» тақырыбын қарастырғанда «Неліктен сабын көпіршігі алдымен жоғары көтеріледі, содан соң төмендейді? Осы жағдайда қандай параметрлер өзгереді?» деген сұрақ беру арқылы проблемалық жағдаятты шешу ұсынылады. Немесе келесі тәжірибе арқылы зерттеу сұрағын беруге болады. Қажетті құрал-жабдықтар: шыны құты, қағаз, сіріңке, су толтырылған шар. Үрленген шарды шыны құтыға салуға болады ма? Эксперименттің демонстрациялауда қандай шамалардың өзгеретініне, қайсысының өзгеріссіз қалатынына назар аудару керек.

Сонымен, физика сабақтарында проблемалық оқытуды қолдану теориялық материалды терең түсінуге ықпал етумен қатар, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыруға, олардың функционалдық сауаттылығына ықпал ететін оқу әрекеттері мен дағдыларын қалыптастыруға негіз болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Білім туралы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319>
2. Об утверждении типовых учебных программ по общеобразовательным предметам и курсам по выбору уровней начального, основного среднего и общего среднего образования. Приказ Министра просвещения Республики Казахстан от 16 сентября 2022 года № 399. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200029767/history>
3. Ақитай Б.Е. Физиканы оқыту теориясы мен әдістемелік негіздері: оқу құралы. - Алматы: Нур-Принт, 2015. - 236 б.
4. Махмутов, М.И. Избранные труды: В 7 т. // Т. 1: Проблемное обучение: Основные вопросы теории – Казань: Магариф – Вақыт, 2016. – 423 с.

МЕТОДИКА ПРОВЕДЕНИЯ ЛАБОРАТОРНЫХ РАБОТ ПО ФИЗИКЕ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Б.Д. Оразов
Исаева Г.Б., к.п.н., ассоц. профессор,
Ибраев М.С., к.т.н., доцент
Южно-Казахстанский государственный
педагогический университет, г. Шымкент
Казахский национальный педагогический университет
имени Абая, Алматы,
Академия «Кайнар» Алматы,
beksultan_okmpi@mail.ru
Guka_issaeva@mail.ru, m_sl7@list.ru,

Аннотация: В современном образовании информационные технологии стали неотъемлемой частью учебного процесса. Они позволяют улучшить эффективность обучения и позволяют учащимся приобретать навыки работы с современными технологиями. В области естественных наук, таких как физика, использование информационных технологий становится особенно важным, поскольку они позволяют проводить эксперименты и анализировать данные более точно и эффективно. Учащиеся знакомятся с теоретическим материалом, связанным с темой лабораторной работы. Затем они изучают основные принципы работы оборудования и необходимого программного обеспечения.

Ключевые слова: физика, лабораторная работа, информационные технологии, компьютерное моделирование, виртуальные лаборатории.

Abstract: In modern education, information technology has become an integral part of the educational process. They help to improve the effectiveness of learning and allow students to acquire skills in working with modern technologies. In the field of natural sciences, such as physics, the use of information technology is becoming especially important because it allows you to conduct experiments and analyze data more accurately and efficiently. Students are introduced to theoretical material related to the topic of laboratory work. Then they learn the basic principles of the necessary software and hardware.

Keywords: physics, laboratory work, information technology, computer modeling, virtual laboratories.

Андапта: Қазіргі білім беруде ақпараттық технологиялар оқу процесінің ажырамас бөлігіне айналды. Олар оқу тиімділігін жақсартуға мүмкіндік береді және студенттерге заманауи технологиялармен жұмыс істеу дағдыларын алуға мүмкіндік береді. Физика сияқты жаратылыстану ғылымдары саласында ақпараттық технологияларды қолдану

әсіресе маңызды болады, өйткені олар эксперименттер жүргізуге және деректерді дәлірек және тиімді талдауға мүмкіндік береді. Білім алушылар зертханалық жұмыс тақырыбымен байланысты теориялық материалмен танысады. Содан кейін олар қажетті бағдарламалық жасақтама мен жабдықтың негізгі принциптерін үйренеді.

Түйінді сөздер: физика, зертханалық жұмыс, ақпараттық технологиялар, Компьютерлік модельдеу, виртуалды зертханалар.

В настоящее время большое внимание уделяется повышению эффективности учебного процесса. Решение этой проблемы связано с применением в учебном процессе новых методов и приемов обучения. Новые информационные технологии могут эффективно использоваться на традиционных уроках, включающих демонстрационные опыты по физике, лабораторных занятиях, а также на занятиях физического практикума.

Использование компьютера в качестве эффективного средства обучения существенно расширяет возможности педагогических технологий: физические компьютерные энциклопедии, интерактивные курсы, всевозможные программы, виртуальные опыты и лабораторные работы позволяют повысить мотивацию учащихся к изучению физики. Преподавание физики, в силу особенностей самого предмета, представляет собой благоприятную почву для применения современных информационных технологий.

Эффективность использования средств новейших информационных технологий в учебном процессе во многом зависит от успешного решения задач методического характера, связанных с информационным содержанием и способом использования автоматизированных обучающих систем в учебном процессе.

В содержание многих современных электронных учебных изданий по физике входят анимации, интерактивные модели, конструкторы, тренажеры, видеозаписи физических экспериментов, виртуальные лабораторные работы и пр. Эти учебные объекты могут служить основой для организации самостоятельной работы учащихся как в классе, так и в домашних условиях; они призваны обеспечить подготовку школьников к лабораторным занятиям по физике. Данные объекты разнятся по своим обучающим возможностям.

В виртуальной среде представлены модели и достаточно высокого дидактического качества. Некоторые из них ориентированы на отработку у учащихся отдельных экспериментальных умений (тренажеры, конструкторы); другие помогают изучать физические явления, недоступные для воспроизведения в условиях школьной лаборатории; третьи создают условия для самостоятельного моделирования обучаемым разнообразных физических ситуаций.

Необходим тщательный отбор модельных объектов электронных учебных изданий для лабораторных занятий. Считаю, что наиболее эффективным для занятий этой организационной формы является использование виртуальных манипуляторных моделей (в том числе конструкторов и тренажеров), а также видеофрагментов натуральных опытов. Таких объектов пока недостаточно в виртуальной информационной среде. Класс таких учебных объектов необходимо последовательно развивать.

На уроках физики невозможно обойтись без демонстрационного эксперимента, но не всегда материальная база кабинета соответствует требованиям современного кабинета физики. И поэтому здесь на помощь приходит компьютерный эксперимент. Компьютер становится помощником не только ученика, но и учителя. Преимущество работы ученика с программным обеспечением состоит в том, что этот вид деятельности стимулирует исследовательскую и творческую деятельность, развивает познавательные интересы учеников. Программы могут быть полезными при подготовке к лабораторным занятиям с реальным оборудованием и окажутся незаменимыми при его отсутствии. Интерактивные опыты можно использовать для демонстрации на уроке. Это позволит решить вопросы, связанные с недостатком лабораторного оборудования, оптимально организовать рабочее время. Также будет эффективным использование интерактивных лабораторных работ при

самостоятельной работе учащихся.

Важное место в формировании практических умений и навыков у учащихся на уроках физики отводится демонстрационному эксперименту и фронтальной лабораторной работе. Демонстрационный эксперимент на уроках физики формирует у учащихся накопленные ранее представления о физических явлениях и процессах, пополняет и расширяет кругозор учащихся. В ходе эксперимента, проводимого учащимися самостоятельно во время лабораторных работ, они познают закономерности физических явлений, знакомятся с методами их исследования, учатся работать с физическими приборами и установками, то есть учатся самостоятельно добывать знания на практике, в частности на приведенной ниже примере.

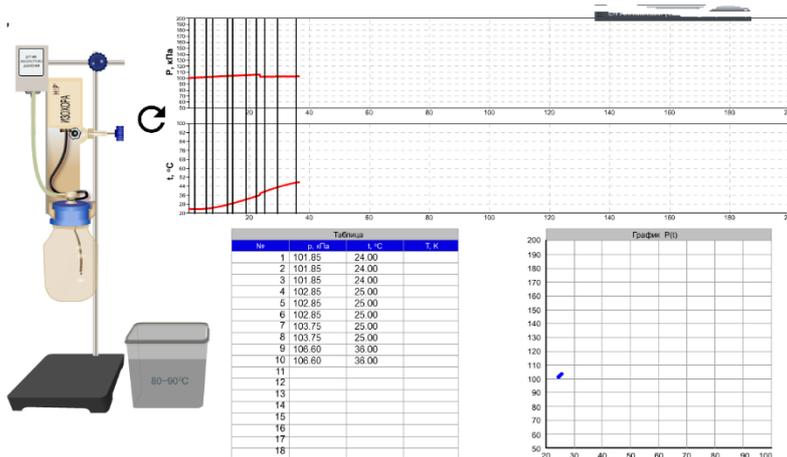

Рис.1. Изохорный процесс

Изменение параметров показанного на рисунке 1 на виртуальной лабораторной работе, разработанной автором и включенной в разработанный им электронный учебник, демонстрирует студентам этого процесса, значительно повышает наглядность и глубокое понимание законов молекулярной физики. Здесь нет необходимости использовать существенные затраты на приобретение дорого лабораторного оборудования и на расходы на обслуживающий персонал. Имеются и другие примеры, которые здесь не приводятся.

Как показывает опыт, применение только традиционной методики проведения физического эксперимента приводит к низкому уровню умений и практических навыков учащихся по физике, так как нет охвата всех учащихся умения:

- анализировать, понимать и интерпретировать графики и таблицы, полученные в ходе эксперимента (не умеют использовать полученные знания по алгебре и геометрии при изучении физики);
- объяснять суть физических явлений (слабый словарный запас терминологии по физике);
- понимать закономерности физических процессов (не видят причинно-следственные связи);
- самостоятельно добывать нужную информацию из различных источников, в том числе электронных (слабо развиты навыки самостоятельной работы с ПК).

Выше перечисленные пробелы в знаниях учащихся влияют на формирование информационной компетентности и уровень подготовки учащихся по физике. В связи с этим появляется идея: если проводить физический эксперимент и фронтальные лабораторные работы, используя виртуальные модели посредством компьютера, то можно компенсировать недостаток оборудования в физической лаборатории в учебном заведении и, таким образом, научить учащихся самостоятельно добывать естественнонаучные знания в ходе физического эксперимента на виртуальных моделях. Таким образом, появляется

реальная возможность формирования необходимой информационной компетентности у учащихся и повышения уровня знаний и практических навыков по физике.

Необходимо отметить, что компьютерный эксперимент способен дополнить «экспериментальную» часть курса физики и значительно повысить эффективность занятий. При его использовании можно вычленить главное в явлении, отсеять второстепенные факторы, выявить закономерности, многократно провести испытание с изменяемыми параметрами, сохранить результаты и вернуться к своим исследованиям в удобное время. К тому же, в компьютерном варианте можно провести значительно большее количество экспериментов. Данный вид эксперимента реализуется с помощью компьютерной модели того или иного закона, явления, процесса и т.д. Считаю, что работа с этими моделями открывает перед учащимися огромную мотивируемость познавательного компонента, делая их не только наблюдателями, но и активными участниками проводимых экспериментов.

Заключение

Методики проведения лабораторных работ по физике с использованием информационных технологий позволяют:

1. Глубже понять физические процессы и закономерности, а также научиться применять полученные знания на практике.

2. Реализовать личностно-ориентированный подход в обучении.

3. Интегрировать знания учащихся.

4. Стимулировать учащихся на освоение персонального компьютера. 5. Поэтапно проводить эксперименты, создание ситуации успеха на уроке, возможность применять методы дифференцированного обучения.

6. Мотивировать учащихся на исследовательскую работу по какой-либо интересующей его теме для самостоятельного создания мультимедийных моделей взаимодействия тел, физических явлений и изменяя параметры взаимодействия, наглядно видеть результат.

Таким образом, обучение на основе КТ создает условия для эффективного проявления фундаментальных закономерностей мышления, оптимизирует познавательный процесс. Фактором, позволяющим это сделать, является визуализация основных математических и физических понятий, процессов и явлений при помощи компьютера.

Использованные источники:

1. Бугаев А.И. Методика преподавания физики в средней школе. Теоретические основы. М.: Просвещение, 1981.

2. Урок физики в современной школе: творческий поиск учителей: кн. Для учителя. Сост. Э.М. Браверман; / Под. ред. В.Г. Разумовского. М.: Просвещение, 1993.

3. Современный урок физики в средней школе / Под ред. В.Г. Разумовского, Л.С. Хижняевой. М.: Просвещение, 1983.

4. Физика: учебник для 10-11 классов общеобразовательных учреждений / А.А. Пинского и др. М.: Просвещение, 2011.

5. Физика: сборник задач для 10-11 классов общеобразовательных учреждений / А.И. Бугаев и др. М.: Просвещение, 2008.

6. Физика: методическое пособие для 10-11 классов общеобразовательных учреждений / И.И. Корсаков и др. М.: Просвещение, 2014.

КӨЛІК САЛАСЫ ҚЫЗМЕТІН РЕТТЕУДІҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ- ЭКОНОМИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Туралина С.М.
э.ғ.к., «Экономика және құқық» кафедрасының аға оқытушысы,
Tashenev Universiti, Шымкент қ.
sveta_m67@mal.ru

Түйіндеме: Мақалада көлік саласының қызметін мемлекеттік реттеудің ұйымдастырушылық және экономикалық аспектілері қарастырылған.

Түйінді сөздер: көлік саласы, мемлекеттік реттеу, жоспарлау, теміржол, табиғи монополия.

Резюме: В статье рассмотрены организационные и экономические аспекты государственного регулирования деятельности транспортной сферы.

Ключевые слова: транспортная сфера, государственное регулирование, планирование, железная дорога, естественная монополия.

Summary: The article considers the organizational and economic aspects of state regulation of the transport sector.

Keywords: transport sector, government regulation, planning, railway, natural monopoly.

Кез-келген елдің экономикасың көлік саласын тірі организмнің қан артериясымен салыстыру заңды құбылыс. Мемлекеттің тиімді қызмет етуі үшін көлік сферасының қауіпсіз және сапалы болуы негізгі шарттардың бірі. Бұл саланы белсенді түрде жаңғыртпай немесе қайта құрылымдамай Қазақстан экономикасы бәсекеге қабілетті бола алмайды және әлемдік шаруашылық жүйесіне интеграциялану мүмкіндігінен айырылады. Бұл, өз кезегінде, шаруашылық жүргізудің нарықтық жүйесіне көшуді, басқару құралдары мен механизмінде өзгерістерді, техникалық тұрғыдан модернизациялауды, мемлекеттік реттеуді талап етеді.

Осыны ескерген Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаев 2022 жылғы 1-ші қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында:

«Келесі мәселе – еліміздің транзиттік қуатын арттыру. Қазақстан қазіргі геосаяси жағдайда Азия-Еуропа арасындағы аса маңызды құрылық дәлізі болып отыр. Біз бұл мүмкіндікті толық пайдаланып, әлемдік маңызы бар көлік-тасымал торабына айналуымыз керек. Елдің транзиттік ахуалын жақсарту үшін әлемдік логистикалық компанияларды тарту жоспарда бар. Еліміз осы салада ірі жобаларды жүзеге асыра бастады. Атап айтқанда, Ақтауда контейнер хабы құрылып жатыр. Транскаспий дәлізі дамып келеді. Осы жұмыстарға әлемдегі үздік логистика компаниялары тартылады. «Қазақстан теміржолы» компаниясы толыққанды транзиттік-логистикалық корпорация болып қайта құрылады», - деп ерекше атап өтті [1].

Жалпы көлік саласы, оның ішінде теміржол көлігі, бір жағынан, ұлттық экономиканың даму деңгейі мен оның бәсекеге қабілеттілігін айқындаса, ал екінші жағынан, барлық экономикалық субъектілердің ынтымақтастығы мен ұзақ мерзімді стратегиялық байланыстарын құруға мүмкіндік береді.

Көлік саласын қайта құру мен бұл саладағы жүргізіліп жатқан реформалар қазіргі Қазақстан экономикасының өсуі жағдайында еліміздің экономикалық дамуында теориялық тұрғыдан да, тәжірибелік тұрғыдан да үлкен басымдылыққа ие.

Өзінің көліктік-транзиттік әлеуетін пайдалана отырып, Қазақстан өндіріс пен ауылшаруашылығының шешуші салаларын дамытуды, континентаралық көлік дәліздерін құруды, қолдағы бар көлік жүйелерін реформалауды жалғастыру арқылы өндірістік-экономикалық қызметті жақсартта келе, шетелдік нарықтарға шығуды қамтамасыз етуді

жоспарлап отыр.

Теміржол көлігі саласы бастапқыдан табиғи монополия саналатындықтан, әсіресе ашық нарықтық қатынастар жағдайы мен экономиканың ғаламдану кезеңінде аталмыш салада сауатты мемлекеттік реттеудің ролі арта түседі.

Теміржол көлігі мысалында көлік саласын реттеу мәселелерін зерттеу көптеген бағыттар бойынша арнайы әдебиеттермен танысып, терең талдауды талап етеді. Мысалы, микроэкономика, макроэкономика, мемлекеттік реттеу мен табиғи монополиялар теориясы, салалық нарықтар теориясы, инновациялық менеджмент, логистика және т.б. [2]

Табиғи монополиялар шаруашылықтың дамуының заңды нәтижесі болып табылады және кез келген дамыған елдің экономикалық жүйесінің ажырамас элементі саналады. Белгілі бір елдердегі табиғи монополиялық салалардың даму деңгейі бойынша аталмыш елдердің экономикасының техникалық және технологиялық дамуының дәрежесі жайлы қорытынды жасауға болады [3].

Орыс ғалымы А.Бутыркиннің пайымдауы бойынша «табиғи монополия» ұғымы алғаш рет 1828 жылы А.Курноның «Байлық теориясының математикалық қағидаларын зерттеу» атты еңбегінде қолданылған және бұл ұғым табиғи ресурстарды пайдалануды бақылау жағдайын білдірген.

Демек те, 1848 жылы Дж.Милль өзінің «Саяси экономия негіздері» атты еңбегінде «табиғи» және «қолдан жасалған» монополиялар арасындағы айырмашылықты айқындап берді. Ғалымның пікірінше, табиғи монополия мемлекеттің заңдары мен рұқсатнамаларынан тәуелсіз өмір сүреді және қолдағы бар технология ірі көлемдегі фирмаларға қолайлы жағдай жасайтын өндіріс түрлерін қамтиды [4].

Жалпылама алғанда «реттеу» ұғымы экономикаға мемлекеттің араласуын білдіреді, ал жекелеген жағдайларда – бизнес саласын әкімшілік-құқықтық реттеуге саяды.

Мемлекеттік реттеу мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық саясатының мақсаттарына қол жеткізу үшін құқықтық құралдарды пайдалануды көздейді. Реттеудің құралдары сан қилы болып келеді. Атап айтар болсақ, фирмалар үшін шекті бағаларды тағайындау; өнімнің қауіпсіздігіне қойылатын міндетті талаптар; құрал-жабдықтардың кейбір үлгілерін орнатуға талап қою; фирмаларды жұмысшыларға мемлекет тағайындаған ең төменгі жалақыдан кем емес ақы төлеуге міндеттеу және т.б.

Реттеу шаралары экономикалық және әлеуметтік болып жіктеледі. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, монополияларға және бәсекелестік шектелген нарықтарға экономикалық реттеу шаралары қолданылады.

Мемлекеттің экономикаға әсер етуін шартты түрде төмендегідей жіктеуге болады:

1. мемлекеттік реттеу (құқықтық құралдарды қолдану арқылы);
2. мемлекеттің араласуы (әлеуметтік-экономикалық саясаттың мақсаттарына сай ұзақ мерзімді реттеу шараларын тағайындаумен қатар бірреттік нақты бағытталған шешімдер қабылдау);
3. мемлекеттің экономикаға қатысуы (әлеуметтік-экономикалық саясаттың мақсаттарымен тікелей байланысты емес меншік құқығын қорғау функциясы).

Мемлекеттік органдар монополист өндірушілердің бағаларын реттеу арқылы нарықтың нәтижелілігіне тікелей әсер ете алады.

Жоғарыда аталғандай, транспорт саласы нарықтық экономиканың негізі болып табылады. Себебі, бұл саланың тиімділігіне көлік қызметін пайдаланатын халық шаруашылығының барлық басқа салаларының да тікелей қатысы бар.

Теміржол көлігін стратегиялық дамытудың теориялық-әдістемелік негіздерін құраушы Ж.Т.Нұрсеитовтың пайымдауынша «көлік қызметі нарыққа ұсынылған тауар бола тұра, бірқатар өзіндік сипатқа ие.

Біріншіден, бұл сала материалды өндіріс саласына жататындығына қарамастан ешқандай материалдық игіліктер өндірумен айналыспайды және заттық сипатта болмайды.

Екіншіден, оны жинақтап, қор жасау мүмкін емес. Дегенмен, барлық уақытта тұрақты

жылжымалы құрамды ұстап тұруы қажет. Мұнда өндіріс процесі мен көлік қызметін тұтыну бір мезгілде жүріп отырады.

Үшіншіден, көлік өнімін ұсынуда тасымалдау құнына тасымалданатын өнімнің құны кірмейді.

Аталған транспорт нарығы мен оның ұсынатын өнімінің ерекшеліктері аталмыш нарықтың барлық субъектілерінің өзара іс-әрекетіне әсер етіп, осы өнімге деген сұранысты қалыптастырудың өзіндік сипаттарын айқындайды» [5].

Әкімшілік-әміршілдік жүйеде орын алатын әртүрлі көліктердің арасындағы бәсекелестік олардың ешбір түрінің банкроттыққа ұшырауына жол бермейтін. Себебі, олардың бәрі мемлекеттік бюджеттен қаржыландырылатын және тарифтар үкімет тарапынан тағайындалатын.

Ал нарықтық экономика жағдайында көліктің әрбір түрі өз қаражаты есебінен дамитын болғандықтан бәсекелестік басқаша сипатқа ие болады. Көліктің әрбір түрі дербес сала ретінде саналғанымен әртүрлі көліктер арасындағы бәсекелестік ішкісалалық болып табылады. Себебі, көліктің барлық түрінің атқаратын қызметі біреу ғана – тауар ағымын қамтамасыз ету.

Көліктегі ішкісалалық бәсеке дегеніміз – жолаушылар мен жүктер тасымалдаудағы тапсырыс берушілер үшін, жоғары табыстылыққа қол жеткізу үшін, тасымалдау қызметінің жоғары сапасы мен сенімділік дәрежесі үшін күрес.

Бәсекелестік нәтижелеріне сай және салынған капиталмен байланысты қол жеткізген табыс көлеміне байланысты әртүрлі көлік түрлері арасында ресурстар қайта бөліске түседі. Демек, бұл бәсекелестік бір мезгілде салаларалық бәсекелестіктің де элементтерін қамтиды. Әртүрлі көліктер арасында бағалық бәсекелестіктен өзге бағадан тыс бәсекелестік те орын алады. Егер бір сала тарифтар бойынша артықшылықтарға ие болса, ал екінші салалар жылдамдық, сенімділік және жайлылық есебінен оза шабуы мүмкін.

Жетілмеген бәсеке теориясында табиғи монополияларды мемлекеттік реттеудің 3 негізгі міндеттері қарастырылады:

- бағалар шекті шығындар деңгейіне барынша жақындастырылған болуы тиіс;
- тек қалыпты пайда нормасын ғана қамтамасыз ету қажет;
- олардың өндірістік іс-әрекеттері тиімді болуы шарт [6].

1990-шы жылдары көптеген елдерде әдетте мемлекеттік меншікте болған бірқатар салаларда түбегейлі өзгерістер орын алды. Бұл сегментті реформалаудағы негізгі өзгерістерді келесідей жіктеуге болады.

• Мемлекет пен бизнестің ресурстарын біріктіру негізінде мемлекеттік-жекеменшік әріптестік есебінен табиғи монополия салаларын мемлекеттік реттеудің қатаңдағын азайту. Әңгіме мұндай серіктестіктің келесідей үлгілері жайлы өрбіп отыр: концессия; мамандандырылған басқару функцияларын бір-біріне ұсыну; коммерциализация; мемлекеттік және жергілікті тапсырыстар мен келісім-шарттар және т.б.

• Табиғи монополияның шешуші құрамдас бөлігі болып табылатын ядроны бөліп алып, нарық заңдары бойынша қызмет етуге қабілетті құрылымға айналдыру (ірі монополияларды өз қызметі есебін бөлек жүргізетін бизнес-дивизиондарға жіктеу);

• Табиғи монополиялық салалардағы бәсекені дәстүрлі шектеуге деген ғаламдандыру процесінің әсері. Нарықтың географиялық көлемі мен экономикалық кеңістігінің ұлғаюы жағдайында монополизм, тіпті табиғи монополизм да, орын алған бәсекелестікпен шектеліп, нәтижесінде жеткізушіні таңдауда тұтынушылардың мүмкіндіктері арта түседі.

Қорыта айтқанда, Қазақстандағы теміржол көлігі саласын қайта құрылымдау бойынша көптеген реформалар жүргізіліп жатқанымен, қызмет көрсету сапасы мен көрсетілетін қызмет түрлерінің әрқилылығы әлі де көңілге толмайды. Ал еліміздің қарқынды инновациялық даму жолына түсуі саладағы сервистік қызметтің дамуы мен оның әртараптандырылуын қатаң түрде талап етеді.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 «Әділетті мемлекет. біртұтас ұлт. берекелі қоғам». Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, Астана, 2022 жылдың 1 қыркүйегі.
- 2 Бутыркин А.Я. Естественные монополии: Теории и проблемы регулирования. - М.: Новый век, 2013. - 152 с.
- 3 Тамбовцев В.Л. Теории государственного регулирования экономики. - М.: Инфра-М, 2018. - 158 с.
- 4 Рой Л.В., Третьяк В.П. Анализ отраслевых рынков. - М.: Инфра-М, 2018. - 442 с.
- 5 Нурсейтов Ж.Т. Стратегия развития железнодорожного транспорта Республики Казахстан: теория, методология, практика: - Алматы, 2012.
- 6 Дерябина М. Реформирование естественных монополий: теория и практика // Вопросы экономики. - 2016. - №1. - С. 102.

ЖАСТАР АРАСЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ АЛДЫН-АЛУ.

Есимбекова Б.К.

«Экономика және құқық» кафедрасының магистр оқытушысы
Tashenev University, Шымкент қ.
balsaya.esimbekova@mail.ru

Аннотация: Жастар арасындағы қылмыстың алдын-алу мемлекеттің басты міндеттерінің бірі болып табылады. Жасөспірімдердің және жастардың қылмысы туралы мәселе-құқық қорғау жүйесінің ғана емес, сонымен қатар басқа да мемлекеттік ұйымдардың және азаматтық қоғам институттарының үнемі қадағалауын талап ететін басты мәселенің бірі.

Аннотация: Профилактика преступности среди молодежи является одной из главных задач государства. Проблема подростковой и молодежной преступности является одной из основных проблем, требующей постоянного контроля не только со стороны правоохранительной системы, но и других государственных организаций и институтов гражданского общества.

Annotation: Preventing crime among young people is one of the main tasks of the state. The problem of teenage and youth crime is one of the main problems that requires constant monitoring not only from the law enforcement system, but also from other government organizations and civil society institutions.

Түйінді сөздер: қылмыс, құқық бұзушылық, жасөспірім, жаза.

Қазіргі уақытта қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістердің жылдам және кең көлемді үрдісі жүріп жатқан кезде, көзқарастары әлі де тұрақталмаған жастарға қиын болып келді. Жасөспірімнің өнеге туралы, құқық туралы ұғымдары жас ерекшеліктеріне байланысты саналы деңгейде емес.

Жасөспірімдердің қатысуымен жасалған қылмысты талдағанда, оның 64,7 % сабақтан тыс және кешкі уақытта болатынын көрсетті. Қазіргі уақытта ойын – сауық орындарында жасөспірімдер жасаған құқықбұзушылық әрекеттердің өсуі Заң қабылдауды қажет етеді. Ойын-сауық орындарында қолданылатын және таратылатын алкогольді ішімдіктерге, есірткі және психотроптық заттарға жасөспірімдерді тарту алаңдаушылық туғызады. Осыған байланысты, жасөспірімдер арасындағы құқықбұзушылықтың және балалардың қараусыз қалуын алдын алуға бағытталған кешенді құқықтық шаралар Заңмен қарастырылған:

1 Түнгі уақытта ойын-сауық ұйымдарға жасөспірімдердің боруына шектеу енгізу (сағат 22.00 ден 06.00 дейін);

2 Ойын-сауық орнына жасөспірімдерді кіргізген ойын-сауық орындарының қызметкерлерінің әкімшілік жауапкершілікке тарту;

3 Жасөспірімдердің ойын-сауық орындарында болғаны үшін ата-аналарды әкімшілік жауапкершілікке тарту.

Жасөспірімдер қылмысының құрылымында қылмыстың келесі түрлері бойынша мәселелер байқалады: біреудің мүлігін ұрлау 23 %, талан- тараж 16,6 %, алаяқтық 25%. Сонымен қатар тәжірибе көрсеткендей аса ауыр қылмыс бойынша бұзақылық 28,5 %, суық қаруды заңсыз ұстағаны үшін 400 %, автокөлікті ұрлау 200%, ЖКА 100 %.

Жасөспірімдер арасындағы қылмыстық іс-әрекет мәселесі

Жасөспірім кезеңі – балалық шақтан ересектікке өткір өтетін, үнемі қиын, критикалық қақтығыстық деп сипатталатын адам онтогенезінің күрделі периоды.

Өтпелі кезеңнің психологиялық ерекшеліктері мінез-құлық модельдерін анықтайды. Кіші жасөспірімдік кезеңде балаларға тән мінез-құлықтың жағдайлық бұзылуы кездеседі. Ол психикалық инфантилизм құбылысы және мидың резидуалды-органикалық бұзылуы тән жасөспірімдерге де қатысты. Мінез-құлықтың арнайы және жасөспірімдік формалары бөлінеді.

Балаларға тән мінез-құлық формаларына гиперкомпенсация, компенсация, имитация, протест, қайтару реакциялары жатады. жасөспірімдік мінез-құлық формалары: қызығу, топтасу, эмансипация реакциялары, сонымен қатар суицидті мінез-құлық, транзиторлы сексуалды девиация, қаңғыбастық. Реакцияны мінез-құлықтың тепе-тең типі деп атау бізге ыңғайсыз, сондықтан «реакция» терминін қолданамыз.

Адам өмірінде өзгермелі кезеңдері болады. Соның бірі, ең бастысы мен ауыр болып келетіні – ересектік кезеңі. Бұл уақытта адам 13-17 жаста аралығында болады, бала емес, бірақ әлі ересек адам болмайды. Бұл жас-“қоғамдық импритинг” кезеңі – барлық нәрселер адамдарға ерекше әсерлі болып келеді. Бұл адамға есеюге мүмкіндік береді. Жасөспірімдердің қылмысы деген термин, жасөспірімдердің заңды бұзуына қатысты іс-әрекеттер жасауы дегенді білдіреді. Бұл терминді, ересек адамдар жасаған қылмыстан бөліп алып қарастыру, олармен салыстыру үшін енгізген. Қылмыс жасаған жасөспірімдерді, арнайы сотта, арнайы судья соттап, әрқашан жеңілірек үкім шығаруға тырысады.

Қылмысты ішімдік және наркотикалық заттар әсерінен жасайтындар көптеп кездесетіндіктен, арнайы зерттеу жұмысын жүргізген. Олардың біреуінің нәтижесі бойынша, егер жасөспірім бұрын тұтқынға алынса, наркоман адамдармен қарым-қатынаста болса, қылмысты ішімдік, есірткі ықпалын жасайды. Яғни, есірткі қабылдау мен қылмыстық іс-әрекеттер бір-бірімен тығыз байланыста болады.

Құрбы-құрдастарының әсері - жасөспірімдерді заң бұзуға, қылмыс жолына итермелейтін фактордың бірі. Заң бұзу мен есірткі қабылдау кезінде, жасөспірімнің антиқоғамдық тәрбиесімен құрдастарының арасында тығыз байланыс байқалады. Социализациялану үрдісі кезінде жеткіншектер арасында қылмыстық іс-әректке даярлану басталады. Жеткіншектерге құрбы – құрдастарының айтқан ойы, әсері үлкен, себебі бұл кезде олар бір-біріне еліктегіш болып келеді.

Жасөспірімдер қазіргі кезеңде тез өзгермелі мәдениетте, хаос және тұрақсыз, құбылмалы ортада өмір сүреді. Мұның өзі қылмыстың жоғарылауына әсер етеді. Бұрынғы баға жетпес құндылықтар күмәндану, сенімсіздік сезімдерін тудыра бастады. Мысалы, отбасы ертеректе, сенімді, қауіпсіз ошақ болса, қазіргі кезде, жанұядағы келіспеушілік, түсініспеушілік әсерінен үлкен мәселелерге (өз-өзіне қол жұмсау, қылмысқа бару, т.б.), итермелуші себептерінің біріне айналып отыр. Көптеген экономикалық – саяси мәселелердің пайда болуы, сенімсіздіктің тууына, көптеген наразылықтарға әкеліп соқтыруы мүмкін.

Атап айтқанда, жалпы білім беретін мектеп оқушылары арасында осы мақсатта құқықтық тәрбие жұмыстарын жетілдіру, қылмыстың алдын алу және болдырмау жөніндегі облыстық білім басқармасының жеке жылдық жұмыс жоспары және облыстық ішкі істер департаментімен бірлескен жылдық жұмыс жоспары жасалынып, бағыттары айқындалыпты.

Сөйтіп, облыстық білім басқармасының алқа мәжілістері мен кеңестерінде осы жоспарға сәйкес кәметке толмаған жасөспірімдер арасындағы құқық бұзушылықтар мен қылмыстың алдын алу мәселелері тұрақты түрде қарала бастаған.

Жасөспірімдер арасында құқық бұзушылықты болдырмаудың тағы бір іс-шаралары – түрлі әскери-патриоттық, спорттық байқаулар ұйымдастырып, клубтар жұмысын жандандыру екені белгілі. Осы мақсатта облыс көлемінде мектептер мен кәсіптік лицейлердің, колледждердің оқушылары арасында 12 жыл қатарынан “Сапта жүріп ән айту” әскери-патриоттық байқауы өткізіліп келе жатқанын айта кету керек. Бүгінде облыста 28 мектепте әскери-патриоттық клубтар құрылып, оған 1604 оқушы қамтылыпты. Сонымен бірге, мектепшілік олимпиадалар мен мектептен тыс іс-шараларды өткізетін орталық базасында 12-14 жасар жас өскіндерге арналған “Ұлан” әскери-спорттық клубы, 9-10 сынып оқушыларына арналған “Құтқарушылар мектебі”, 6-17 жасар балаларға арналған “Мерей” өнер мектебі, сол сияқты “Тараз барыстары”, “Полицейлер академиясы” сияқты әскери-спорттық бағыттағы мектептер де жұмыс істейтінін көріп сүйсіндік.

Мысалы, облыстық ішкі істер департаментінде биылғы жылдың 6 айында кәметке толмаған жасөспірімдер арасында 90 қылмыс тіркелген болса, бұл өткен жылдың 6 айымен салыстырғанда 11-ге кеміп, 10,9 пайызға төмендеген.

Жалпы, құқық тәртібін бұзуға бейім балалар қайдан шығады? Жасыратыны жоқ, қоғамдық тәртіпті бұзған, қылмыс жасаған, сөйтіп ішкі істер бөлімдерінде есепте тұрған балалардың басым бөлігі жайсыз отбасылардан шығады. Ал енді бір тобы кейбір ата-аналардың бала тағдырына алаңдамауынан, оларды өз беттерінше қалдырып, мектептен тыс уақыттарында немен айналысып жүргендерін қадағаламауынан пайда болады. Сондықтан тәртібі нашар, ішкі істер органдарында есепте тұрған оқушылармен жүйелі жұмыс жүргізуден жалықпау керек сияқты. Бізді риза қылғаны, облыстағы білім беру ұйымдарында құрылған қамқоршылық және ақсақалдар кеңесінің тарапынан бүгінде мазмұнды жұмыстар да атқарылуда екен. Атап айтқанда, Тараз қаласының 38 білім мекемесінде осындай қамқорлық кеңестері құрылып, “Білім туралы” Заңның 44 бабының 9 тармағына және Білім және ғылым министрлігінің білім беру ұйымдарында қамқорлық кеңесін құру, оның жұмысын үйлестіру туралы әдістемелік нұсқаулығына сәйкес көп жұмыстар атқарылған. Соның нәтижесінде 38 мектеп бойынша құқық бұзуға бейім 382 бала қамқорлыққа алынған. Олардың ішінде 201-і жетім, 191-і ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар екен.

Жасөспірімдер арасында құқық бұзушылық пен қылмысты болдырмау, оның алдын алу шараларын жүргізу, олардың құқықтық білімін арттыру – жергілікті мемлекеттік органдар мен білім беру ұйымдарының негізгі міндеті десек, бүгінгі күні облыстағы білім беру саласы жұмысында жасөспірімдер арасындағы құқық бұзушылық пен қылмыстың алдын алу – өте өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы, Алматы, 2008 жыл
- 2 Г. Исакова, Н.Газизова, А.Сембаева, Қазақстан Республикасындағы адам құқығы, оқу құралы, Астана, 2008 ж., 9 бет
- 3 Ғ.Сапарғаллиев, А.Ибраева, «Мемлекет және құқық теориясы», Алматы, 2007ж, 198 бет
- 4 Ғ.Сапарғаллиев, А.Ибраева, «Мемлекет және құқық теориясы», Алматы, 2007ж, 181бет
- 5 Бабаев С., Оңалбек Ж. «Жалпы педагогика», Алматы, 2005ж, 163-бет
- 6 Ғ.Сапарғаллиев, А.Ибраева, «Мемлекет және құқық теориясы», Алматы, 2007 ж, 197 бет

АДАМ ҚҰҚЫҒЫ АДАМЗАТ ҚОҒАМЫНЫҢ ҚҰНДЫ ТУЫНДЫСЫ

Есимбекова Б.К

«Экономика және құқық» кафедрасының магистр оқытушысы
Tashenev University, Шымкент қ.
balsaya.esimbekova@mail.ru

Аннотация: Адам құқықтары халықаралық тұрғыда XX ғасырдың екінші жартысында қарқынды дамыды. Егер бұрын адам құқықтары тек мемлекетішілік құқықтармен реттелетін болса, онда мемлекеттердің одан әрі дамуы адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғауға бағытталған халықаралық құқықтық актілерді әзірлеу және қабылдау және келісімдер жасасу қажеттілігін тудырды.

Түйінді сөздер: заң, құқықтық мемлекет, құқық, демократия.

Аннотация: На международном уровне права человека быстро развивались во второй половине 20 века. Если раньше права человека регулировались только внутренними правами, то дальнейшее развитие государств породило необходимость разработки и принятия международно-правовых актов и заключения соглашений, направленных на защиту прав и свобод человека.

Annotation: Internationally, human rights developed rapidly in the second half of the 20th century. If previously human rights were regulated only by internal rights, then the further development of states has given rise to the need to develop and adopt international legal acts and conclude agreements aimed at protecting human rights and freedoms.

Кез-келген елдің шынайы демократиясы мен гуманизмінің басты, айқындаушы өлшемі оның Конституциясында жеке бас бостандығы, оның озбырлық пен заңсыздықтан қорғалуы шарасының бекітілуі болып табылады. Сондықтан тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап республика құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам құрудың стратегиялық бағытын жариялады. Адам құқықтары мен бостандықтарын тиімді қорғауды қамтамасыз ету елдің ішкі және сыртқы саясатының басым бағыттарының бірі болып табылады.

Әр адамға белгілі бір негізгі құқықтар беріледі. Бұл жеке тұлға ретіндегі құқықтар, адам күткен және лайық нәрсе, мысалы: өз пікірі мен теңдігі үшін еркін өмір сүру құқығы. Құқықтардың көптеген түрлері бар, олардың көпшілігі тек белгілі бір топтарға жатады. Бірақ адам құқықтары-бұл барлық жерде балалар мен қарттарға, мұғалімдерге, дәрігерлерге, футболшыларға, полицейлерге тиесілі жалғыз құқықтар, барлығы бірдей адам құқығына ие.

Өздеріңіз білетіндей, құқық мемлекеттің заңсыз қатысуымен қалыптасады. Мемлекет жалпы нормаларды тікелей белгілейді (құрады). Ол құқықты қорғайды, оның әлеуетін мемлекеттік саясаттың мақсаттарына жету үшін пайдаланады. Мемлекеттің заңға неғұрлым елеулі әсері заң және заң шығару саласында көрінеді.

Мемлекет осылайша құқық көздерінің бүкіл жүйесін дамытуды қамтамасыз етеді. Құқықты іске асыруды қамтамасыз етудегі мемлекеттің рөлі өте маңызды болып көрінеді, ол құқықты және басым қоғамдық қатынастарды қорғауды қамтамасыз етеді. Мемлекеттік мәжбүрлеу-бұл құқықты нығайтатын тұрақты кепілдік. Құқық қоғамдық қатынастарды реттеуші болып табылады. Мемлекет белгілеген құқықтық нормалар мәжбүрлеу күші бар тиісті нормативтік актілерде бекітіледі. Заңда құқықтық талаптардың орындалуын қамтамасыз ету мемлекеттің басты функциясы болып табылады. Мұндай жағдайларда мемлекеттің әрекетсіздігі құқықтық нигилизмді қалыптастырады, онсыз құқықтық мемлекет болмайды.

Құқықтық мемлекет ең алдымен, үстемдік құқық үстіндегі мемлекетті болжайды. Сонымен қатар, қоғамдық өмірдің барлық салаларында заңның үстемдігі, биліктің бөлінуі, пікірлердің плюрализмі, жариялылық, соттың жоғары рөлі (оның ішінде конституциялық), азамат пен мемлекеттің өзара жауапкершілігі танылады.

Заңның үстемдігі - бұл әркімнің заң мен тәуелсіз сот алдындағы теңдігі қамтамасыз етілетін, адамның құқықтары мен бостандықтары мойындалатын

және кепілдік берілетін және мемлекеттік билікті ұйымдастырудың негізі заң шығарушы, атқарушы және сот билігін бөлу қағидаты болатын демократиялық мемлекет.

Сонымен, анықтама берілген, оның негізінде қазіргі заңның үстемдігімен сипатталатын негізгі принцип - бұл оны үш тармаққа бөлу: бір-бірін басқаратын заң шығарушы, сот және атқарушы.

Сонымен, заңның қандай принциптерін бөліп көрсетуге болады?

- Басқарма заң бойынша:

Мемлекеттің басты міндеті-әрбір азаматтың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін тек оның күш қолдануға құқығы бар жағдайларды қамтамасыз ету. Заң жоғары күшке ие. Құқық нормалары Конституцияда белгіленген рәсімдерге сәйкес ғана өзгеруі мүмкін. Құқықтық мемлекетте лауазымды тұлғаларды заңға бағынуға мәжбүрлейтін тетіктер жасалды.

- Баршаның заң алдындағы теңдігі:

Бұл әркім заңдарды, соның ішінде оларды шығаратындарды да сақтауы керек дегенді білдіреді. Соттар ақша мөлшерін, билікті және олардың

алдында тұрған адамдардың мәртебесін ескермеуі керек. Егер олар осы нормадан ауытқып кетсе, онда мұндай әділеттілік іріктелген деп аталады.

- Адам құқықтары мен бостандықтарын ең жоғары құндылық деп тану:

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев соңғы Жолдауында адам құқығын қорғау мәселесін саяси жаңғырумен қатар қояды. Ал күні кеше өткен Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің кезекті отырысында Президент бұл жүйені одан әрі нығайту жөнінде айтып, нақты тапсырмалар жүктеді. Еліміздің құқық қорғау мәселелерін ілгерілетудегі жоғары нәтижелілігін ерекше атап өткен Мемлекет басшысы кеңесте сөйлеген сөзінде: «Мен адам құқықтарын қорғау бағытына ерекше назар аударамын, өйткені оның жай-күйі, сайып келгенде, біздің қоғамның даму деңгейіне әсер етеді», деп атап өтті.

Рас, Президент әу бастан адам құқығын қорғау саласын қашанда жеке-дара бөліп қарап, бұл мәселе бірінші кезектегі мәселеге айналды. Жоғарыда біз атап өткен жоспар да саяси жаңғырудың маңызды бір кезеңі болып саналады. Жалпы, елімізде адам құқықтарын қорғау мәселесі егемендік алған алғашқы жылдан ерекше назарда тұр. Осыдан 28 жыл бұрын қабылданған Ата Заңымызда да еліміз өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырып, ең қымбат қазынасын – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары деп бекітті.

Ел дамуының ең маңызды құжатына айналған Конституцияның алғашқы екі бөлімі халықаралық құқықтық шарттарға сай адам құқықтарын қорғауға негізделген. Жалпы әлеуметтік және экономикалық, азаматтық пен саяси құқықтың барлығын бір жерге біріктірсек те, нормалардың ішінде адам құқының қорғалуы басымырақ түседі.

Отыз жылдан бері қастерлеп келе жатқан тәуелсіздігіміздің басты ұстанымының бірі де осы – адам құқықтарының сақталуы. Шындап келгенде, бұл біздің ең жанды жеріміз. Өйткені «Мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы – халық» болса, басты заңға сәйкес «Адамның және азаматтың өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруы басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзбауға, конституциялық құрылыс пен қоғамдық имандылыққа нұқсан келтірмеуге тиіс».

Ең алдымен айтатынымыз – еліміз тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап-ақ әлемдік деңгейдегі құқықтық қалыптың барлығын, соның ішінде адам мен азаматтардың құқықтары мен мүдделеріне ерекше мән берді. Ата Заңның алғашқы бабында да «Мемлекеттің ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» деп тайға таңба басқандай жазылды. Яғни еліміз ең бірінші орынға адамды қойды. Алдымен оның өмірін жоғары бағалады. Сол себепті де айналамыздағы жұрттың барлығы Қазақ елін жай ғана мемлекет деп емес, адам құқығын қамтамасыз ететін егемен ел деп біледі. Сабырмен сансыз қиындықтарды жеңген еліміз ең бірінші мемлекет деген

ұғымның емес, адам деген асыл құндылықтың бағасы биік тұратынын айшықтап берді. Кеңес заманында бұл ұғым керісінше еді. Бірінші орынға мемлекетті қойған Одақ одан кейін қоғамды, ал адамның құқын үшінші кезекке ысырып тастаған болатын.

БҰҰ-ның Бас Ассамблеясы осыдан 73 жыл бұрын 1948 жылдың 10 желтоқсанында адам құқықтары мен бостандықтарының жалпыға бірдей мойындалуын, сақталуын және тиімді жүзеге асырылуын қамтамасыз ететін Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясын қабылдады. Бұл декларацияны ХХ ғасырдағы ең негізгі әрі маңызды құқықтық құжаттардың бірі деуге болады. Адам құқығын қорғаудың нақты ережесі жазылған, барлығы 30 баптан тұратын декларация бүгінге дейін әлемнің 500-ден астам тіліне аударылды. «Еркіндіктің ұлы хартиясы» деп аталып кеткен халықаралық құжат әр адамның тумысынан тиесілі құқықтарын айқындап берді. Басқаша айтқанда, өткен ғасырдың басында болған қанды оқиғалар кез келген мемлекеттің алдымен адам тағдыры үшін жауапкершілігі болуы керектігін түсіндіріп берген еді. Себебі адамның өмірі – ешқандай саяси жүйенің ойыншығы болмауға тиіс.

Ал адам құқықтары мен бостандықтарын, мүдделерін қорғау – әуел бастан Қазақстан саясатының басты бағыты болып саналады. Сол себепті де Мемлекет басшысының бұл Жарлығы осы жауапты шешімнің салмағын арттырып, жауапкершілігін зорайта түсті. Адам құқықтары саласындағы нақты шараларды одан әрі жүзеге асыру саяси жаңғырудың маңызды кезеңі екенін Президенттің өзі де атап өткен еді. Ал Жарлыққа заң саласының өкілдері «адам құқы дейтін басты құндылыққа құрметпен қарауды бағдарлайтын құжат болды» деген баға берді.

Ата Заңның басты принциптері мен идеяларынан бастау алған Жарлықтан туындайтын міндеттер қандай? Еліміз Тәуелсіздігінің 30 жылдығында адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау саласында, демократиялық институттарды нығайтуда маңызды жетістіктерге жетті. Әлемдік тәжірибені негізге алған озық заңнама жүйесі де талапқа сай енгізіліп келеді. Ал Президенттің адам құқықтарын қорғауға бағытталған бұл Жарлығы маңызды саланың нәтижелі жұмыс істеуінің берік іргетасы болып қаланатыны сөзсіз.

Адамның ажырамас табиғи құқықтары деген ұғым бар. Бұл құқықтар мен құндылықтар адамға туа бітеді. Жаратылыстың құдіреті сол – адам дүние есігін ашқанда нәсіліне, дініне, тіліне, туған жері мен ұлтына қарамай бәрі тең және олардың құқықтары бірдей. Оның ең бастысы – өмір сүруге деген құқығы. Конституцияның 15-бабын есіңізге түсіріп көріңіз. Онда: «Әркімнің өмір сүруге құқы бар» деп жазылған. Демек кез келген мемлекет ең алдымен адамның жайлы өмір сүруіне жағдай жасауы керек. Мұның сыртында адамның саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени, тіпті экологиялық құқықтары бар. Түптеп келгенде адам құқығының сақталуы – мемлекет іргетасының беріктігі болып саналады. Себебі «құқықтық нигилизм» – өте қауіпті құбылыс. Егер заң орындалмаса, жай қолжаулық болып қалса, халықта заңға деген құрмет қалмайды, мемлекет пен билікке деген сенім де болмайды. Ал тарихтан белгілі – мұндай сенімсіздіктің салдары өте ауыр. Сондықтан да ел Президентінің жоғарыда аталған Жарлығын адам құқықтарын толыққанды әрі тиімді қорғау тәсілдерін түбегейлі өзгертетін маңызды құжат деп қабылдағанымыз жөн. Өйткені құқықтық актіде санамалап көрсетілген адам құқықтары еліміздің әр азаматына қатысты болғандықтан мұның бәрі мемлекеттік құқық қорғау органдарының жұмысын қайта құруға және заң шығару қызметін жаңғыртуға алып келеді. Басқаша айтқанда, халықаралық стандарттарға сәйкес келмейтін заңнаманы, сот жүйесі, прокуратура мен өзге де мемлекеттік органдардың жұмыс тәжірибесін қайта сүзгіден өткізуге тура келеді. Бұл жерде мәселенің мәнісі тек адам құқықтарына қатысты жаңа Жарлық пен онда көрсетілген іс-шараларды іске асыру жоспарына қатысты емес екенін айқын түсінген жөн. Себебі қолданыстағы заңнама мен сот тәжірибесін қайта қарау қажеттігі – түсіне білген жанға өте ауқымды жұмыс, маңызды реформа. Ал бұл оңай шаруа емес.

Осының бәрі мемлекеттік органдардың азаматтық қоғаммен, ұлттық және халықаралық сарапшылармен, ғалымдармен сындарлы әріптестігіне жол ашады. Ең бастысы –

Президенттің «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасы сөзден нақты іске бет бұрғанын аңғартады. Осы тұста құқық қорғау органдары мен депутаттық корпус жұмыстарының тиімділігі таразыға түсері анық. Бір сөзбен айтқанда, адам құқықтарына қатысты мемлекеттік мекемелердің барлығына маңызды әрі жауапкершілігі зор миссия жүктеліп отыр.

Қазақстан – құқықтық мемлекет. Бізде бұл туралы арнайы доктрина да бар. Ал құқықтық мемлекеттің қалыптасуы мен өркендеуі, елдегі демократиялық процестердің дамуы адам бостандығы мен құқығын сақтау сынды ең асыл құндылықтарымен тікелей байланысты. Басты ұстанымы да адамның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету және оларға қысым жасауға жол бермеу болып қала береді. Жарлық Үкіметтің алдына жаңа міндеттер қойып, қызмет бағыттарын айқындап берді. Бұл іс-шаралар елімізді барлық қызметі құқық нормаларына бағынатын, әр азаматының қадір-қасиетін, бостандығы мен құқықтарын қорғауды алдыңғы орынға қойған құқықтық мемлекет ретінде сипаттайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы, Алматы, 2022 жыл
2. Г.Искакова, Н.Газизова, А.Сембаева, Қазақстан Республикасындағы адам құқығы, оқу құралы, Астана, 2008ж, 9 бет
3. Ғ.Сапарғаллиев, А.Ибраева, «Мемлекет және құқық теориясы», Алматы, 2007ж,
4. Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауы

УДК 343.9

ПОНЯТИЕ ПРЕСТУПЛЕНИЙ В СФЕРЕ ЭКОНОМИКИ

Автор: Тултабаев З.Ч.
кафедра «Экономики и права»
ст. преподаватель, к.ю.н.
Tashenev University, Шымкент қ.
Tultabaev1955@mail.ru

Соавторы: студенты
гр. ИЭФ 20 - 5к : Жолдас М.С., Жасанов Б.Е.

Аннотация: Благосостояние народа; недостаточная правовая урегулированность; экономическая преступность; материальная выгода.

Аннотация: Халықтың әл-ауқаты; құқықтық реттеудің жеткіліксіздігі; экономикалық қылмыс; материалдық пайда.

Annotation: Khalyktyn al-auqaty; please contact us; economics kylmys; material is paid.

Түйінді сөздер: Қылмыс, тұлға, процесс, әрекеттер, қарапайым қылмыскерлер.

Ключевые слова: Преступление, идентичность, процесс, деяния, общеуголовные.

Keywords: Crime, identity, process, acts, common criminals

В условиях экономического процветания Казахстана и роста благосостояния его граждан недостаточная правовая урегулированность указанных вопросов порождает трудности в целом в обеспечении экономической безопасности государства.

Понятие «преступление в сфере экономической деятельности» является относительно новым, поскольку в науку и практику оно вошло с принятием нового Уголовного кодекса РК

и сегодня является названием главы 7 Уголовного кодекса, в которую включены составы преступлений, базирующиеся на использовании экономического механизма и должностного положения субъекта преступления [1, с. 26]

Обозначения «экономические преступления», «экономическая преступность» в последнее десятилетие у всех на слуху. Обращается, в частности, внимание на то, что экономическая преступность стала проблемой национального масштаба, ибо она обладает мощным зарядом деструктивных и дисфункциональных свойств и оказывает «негативное воздействие на процессы, протекающие как в хозяйственной, так и в социальной сфере жизнедеятельности общества» [2, с.75].

В науке уголовного права пока не сложилось единого мнения относительно определения понятия экономических преступлений. Утверждается, что «границы такого понятия вообще очень трудно четко определить в строго уголовно-правовом смысле ввиду его понятия и известной условности [3, с.79]. Изучение литературы дает основание выделить три взгляда на экономические преступления: широкое, узкое, умеренное.

Так, отмечается, что почти любое преступление может быть сведено к категориям экономического, т.е. такого, от которого его субъект получает прямую или опосредованную материальную выгоду. Если считать материальную выгоду обязательным признаком экономического преступления, то такое утверждение имеет право на существование.

Теория уголовного права и судебная практика корыстным считают противоправное умышленное причинение смерти, совершенное в целях получения материальных выгод.

Намерение получить материальную выгоду чаще всего лежит в основе таких посягательств, как убийство, совершенное с целью изъятия органов или тканей человека для трансплантации либо иного использования. Теми же мотивами руководствуется нередко лицо, совершая преступления против личной свободы, это — похищение человека, незаконное лишение свободы и помещение в психиатрический стационар. В частности, в УК РК установлена повышенная ответственность за похищение человека из корыстных побуждений [4, с.121]. Многие преступления против конституционных прав и свобод человека и гражданина также предполагают наличие у виновного корыстных намерений.

Из корысти совершаются многие преступления, это — вовлечение несовершеннолетнего в преступную деятельность, вовлечение несовершеннолетнего в совершение антиобщественных действий, торговля несовершеннолетними, подмена ребенка, разглашение тайны усыновления или удочерения, злостное уклонение от уплаты средств на содержание детей или нетрудоспособных родителей, злоупотребления правами опекуна или попечителя, злостное уклонение от содержания нетрудоспособного супруга или супруги. Нередко и посягательства на общественную безопасность и общественный порядок, на интересы государственной службы и государственного управления, воинские преступления и против мира и безопасности человечества также совершаются в целях наживы.

Так, акты терроризма осуществляются не только в целях нарушения общественной безопасности, устрашения населения либо оказания воздействия на принятие решений государственными органами, но и для удовлетворения неправомерных имущественных или иных интересов. В то же время было бы неправильно именовать эти преступления экономическими, поскольку незаконный имущественный интерес в них выступает в качестве сопутствующего, а экономические отношения — в роли дополнительного объекта уголовно-правовой охраны. Собственно же экономические преступления имеют упомянутые отношения в качестве основного, ведущего объекта. Следовательно, необходимо различать посягательства, имеющие экономическую мотивацию и собственно экономические преступления [5, с.8].

Иного мнения на этот счет придерживается профессор И. И.Рогов, выделяющий основные признаки экономического преступления и в их числе общность объекта посягательства. В качестве такового, по его мнению, выступает экономическая система,

причем в роли как основного, так и дополнительного объекта. Представляется, что такой подход ведет к чрезмерно широкой трактовке экономических преступлений.

Судя по названию: «Преступление в сфере экономической деятельности» — это деяния, совершаемые в сфере экономики. Экономика, это — искусство ведения хозяйства.

В настоящее время некоторые авторы склонны называть только хозяйственные преступления преступлениями в сфере экономической деятельности [6, с.47]. «Экономическая преступность» и «преступления в сфере экономической деятельности», — понятия не идентичные. Второе шире, поскольку включает все преступления, происходящие в экономике, в том числе и относящиеся к традиционным имущественным (кражи, грабежи и т.п.).

Касаясь исследуемого понятия, полагается, что экономические преступления имеют длящееся систематическое развитие и, нося корыстный характер, совершаются в процессе осуществления профессиональных функций в рамках и под прикрытием законной экономической деятельности [7, с.30]. В такой интерпретации главенствует узкая трактовка экономических преступлений — под ними понимаются только деяния, совершаемые в сфере экономической деятельности.

В этот раздел вошли и посягательства против интересов службы в коммерческих и иных организациях, многие из которых, как верно замечается «далеко не всегда связаны с экономикой» [8, с.52]. Тем не менее, с некоторой долей условности, преступления и этой главы должны именоваться экономическими. Еще в большей мере такое наименование применимо к преступлениям против собственности. И вовсе не потому, что, как отмечается в юридической литературе, почти все посягательства в сфере экономической деятельности причиняют вред и отношениям собственности, а преступления против собственности одновременно нарушают и нормальный уклад экономических отношений, что «позволяет сделать вывод о трудностях, о практической невозможности четкого, однозначного разграничения преступлений против собственности и так называемых экономических преступлений».

Несмотря на известные трудности, деяния, направленные против собственности, и совершаемые в сфере экономической деятельности, вполне возможно и нужно различать, и прежде всего по объекту. В отношениях собственности принято выделять статическую и динамическую стороны. Если статическая сторона характеризуется состоянием принадлежности материальных благ собственнику, то динамическая — использованием предмета в процессе производства, распределения, потребления и обмена, нахождением «вещи в обороте» [9, с.22-30].

Ранее, УК Казахской ССР 1959 г., по сути, относил к экономическим преступлениям и посягательства в сфере экологии, признавая последние разновидностью хозяйственных преступлений. В юридической литературе также существовали взгляды, согласно которым объектом преступлений против природы признавались либо отношения собственности, либо отношения по хозяйственному использованию природных ресурсов. Природная среда, сообразно этим взглядам, рассматривалась как своеобразная «кладовая», подлежащая освоению, эксплуатации, а не как среда обитания всего живого на земле — человека, животного и растительного мира. Экологические преступления — это общественно опасные деяния, посягающие на установленный в государстве экологический правопорядок, экологическую безопасность общества и причиняющие вред окружающей природной среде и здоровью человека. Соответственно данные деяния были обособлены в отдельную главу — одиннадцатую и расположены не среди экономических преступлений, а вслед за преступлениями против здоровья населения и нравственности [10, с. 97]. Например, в качестве критерия для отграничения экономических преступлений от должностных и иных, так сказать, общеуголовных, можно выделить наличие у преступного деяния соответствующего объекта в числе основных. Можно утверждать, что к экономическим преступлениям в более широком смысле нужно относить и умышленное убийство из

корыстных побуждений, если его целью являлось, к примеру, воспрепятствование группе акционеров получить большинство при обсуждении на общем собрании вопроса о распределении дивидендов. При этом также учитывается, что выводы, к которым можно прийти в результате даже самого краткого, поверхностного знакомства с понятием термина «экономика» в экономической литературе, способны внести в рассматриваемую сугубо уголовно - правовую проблематику значительный деструктивный элемент, если применять это понятие в том значении, в котором они используются в неюридической науке и практике.

Обобщая изложенное, можно дать следующее определение понятия «преступления в сфере экономической деятельности»: Экономическое преступление — это виновно совершенное общественно опасное деяние, запрещенное Уголовным кодексом РК под угрозой наказания. Общественная опасность, это - материальный признак преступления, раскрывающий его социальную сущность. Она проявляется в том, что общественно опасное деяние причиняет вред или создает угрозу причинения вреда личности, обществу или государству. Закон не содержит подробного перечня тех групп общественных отношений, которые взяты под защиту уголовного закона РК.

Экономические преступления: классификация

Экономические преступления можно условно классифицировать следующим образом:

1) преступления против общего порядка осуществления внутри экономической деятельности — преступления, заключающиеся в незаконном отказе в государственной регистрации юридического лица или выдаче лицензии, манипуляциях с реестром недвижимости, незаконном предпринимательстве без государственной регистрации, производство немаркированной продукции и тому

2) преступления против порядка кредитования и порядка удовлетворения требований кредиторов — незаконное получение кредита, когда сведения, представленные в банк, не соответствуют действительности, преднамеренное банкротство, злостное уклонение от погашения кредиторской задолженности т.е. деньги есть, но не платит;

3) преступления против добросовестной конкуренции, такие как ограничение конкуренции — незаконное недопущение к торгам, принуждение к совершению сделки, незаконное получение и разглашение коммерческой и налоговой тайны и т.д.;

4) преступления против порядка обращения денег, драгоценных металлов, драгоценных камней и ценных бумаг, а также порядка учета прав на ценные бумаги;

5) преступления против порядка осуществления внешнеэкономической деятельности — провоз наличных денег через границу без декларирования;

6) преступления против порядка уплаты налогов и сборов. Показательное преступление в этой области — это сокрытие денег или имущества от налогового взыскания.

7) Мошенничество. Мошенничество определяется как хищение чужого имущества или приобретение права на чужое имущество путем обмана или злоупотребления доверием.

Под хищением понимаются совершенные с корыстной целью, противоправные действия, безвозмездное изъятие и обращение чужого имущества в пользу виновного или других лиц, причинивших ущерб собственнику или иному владельцу этого имущества.

8) Обман, как способ совершения хищения или приобретения права на чужое имущество, может состоять в сознательном сообщении заведомо ложных, не соответствующих действительности сведений, либо в умолчании об истинных фактах, либо в умышленных действиях, направленных на введение владельца имущества или иного лица в заблуждение.

9) Злоупотребление доверием при мошенничестве заключается в использовании с корыстной целью доверительных отношений с владельцем имущества или иным лицом, уполномоченным принимать решения о передаче этого имущества третьим лицам. Доверие может быть обусловлено различными обстоятельствами, например служебным положением лица либо его личными отношениями с потерпевшим.

10. Неуплата налогов. Это преступление считается “уклонение от уплаты налогов, сборов, подлежащих уплате организацией или страховых взносов, подлежащих уплате организацией, путем непредставления налоговой декларации или иных документов, представление которых в соответствии с законодательством РК о налогах и сборах является обязательным, либо путем включения в налоговую декларацию или такие документы заведомо ложных сведений, совершенное в крупном размере”.

Способами уклонения от уплаты налогов, сборов, страховых взносов являются действия, состоящие в умышленном включении в налоговую декларацию или иные документы, представление которых в соответствии с законодательством РК о налогах и сборах является обязательным, заведомо ложных сведений, либо бездействие, выражающееся в умышленном непредставлении налоговой декларации или иных указанных документов. Умышленное включение заведомо ложных сведений — вот камень преткновения. Заведомо ложными сведениями являются сведения, о которых налогоплательщик знал до момента предоставления в налоговый орган. Например, в расчет налога на прибыль включены расходы, которые на самом деле не производились. Очень важно: не те расходы, которые организация реально понесла и включила в уменьшение налога, но впоследствии признанные налоговым органом не соответствующим требованиям закона с точки зрения уменьшения прибыли. То есть имел место обман. Та же ситуация с НДС или с любыми другими налогами.

Список литературы

- 1 Сейдахметов Ф., Кунисова Б., Байженова К. Особенности отдельных экономических преступлений и признаки преступления их проявления // Вестник предпринимателя. — 2013. — № 9. — С. 26.
- 2 Колесников ВВ. Преступность в сфере экономической деятельности и её криминологическая характеристика // Вопросы квалификации и расследования преступлений в сфере экономики. — Саратов, 2019. — С. 75.
- 3 Яни П.С. Экономические и служебные преступления. — М., 1997. — С. 79.
- 4 Уголовный кодекс РК — Астана: ИКФ «Фолиант», 2017. — С. 121.
- 5 Лопашенко Н.А. Преступления в сфере экономической деятельности. — Ростов н/Д., 2019. — С. 8.
- 6 Волженкин Б.В. Экономические преступления. — СПб, 2018. — С. 47.
- 7 Дементьева Е.Е. Проблемы борьбы с экономической преступностью в зарубежных странах: Дис. канд. юрид. наук. — М., 2016. — С. 30.
- 8 Волженкин Б.В. Указ соч. — М., 2017. С. 52
- 9 Пионтковский А.А. Советское уголовное право. Т.2. — М.-Л., 2019. — С. 22.
- 10 Яни П.С. Экономические и служебные преступления. — М., 2017. — С. 97.

КРИПТОВАЛЮТА НАРЫҒЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТӘУЕКЕЛДЕРІ МЕН МҮМКІНДІКТЕРІ

Жасан Г.Ж
«Экономика және құқық» кафедрасының магистр оқытушысы
Tashenev University, Шымкент қ.
g.zhasan@mail.ru

Аннотация: Мақалада биткоин мысалында электрондық ақшаның негізгі сипаттамалары қарастырылады. Криптовалютаның негізгі артықшылықтары мен кемшіліктері келтірілген. Қазіргі экономикадағы биткоин көптеген экономикалық заңдарға

бағынады, мысалы, сұраныс пен ұсыныс заңы, өсіп келе жатқан шығындар заңы және т.б. қазіргі формада биткойн дәстүрлі ақшаны алмастыра алмайтындығы қорытындыланды.

Түйінді сөздер: *криптовалюта, биткин, экономика, ақша, блокчейн*

Аннотация: В статье рассмотрены основные характеристики электронных денег на примере биткойна. Приведены основные достоинства и недостатки данной криптовалюты. Показано, что биткойн в современной экономике подчиняется многим экономическим законам, таким как закон спроса и предложения, закон возрастающих альтернативных издержек и т.д. Подведен итог, что в нынешней форме биткойн пока не может стать заменой традиционных денег.

Ключевые слова: *криптовалюта, биткойн, экономика, деньги, блокчейн*

Annotation: In the article the main characteristics of electronic money on the example of bitcoin are considered. The main advantages and disadvantages of this crypto currency are given. It is shown that bitcoin in the modern economy is subject to many economic laws, such as the law of supply and demand, the law of increasing alternative costs, etc. It is summed up that in the current form, bitcoin can not yet become a substitute for traditional money.

Key words: *crypto currency, bitcoin, economy, money, block*

Біз өмір сүретін қоғам қай салада болмасын өзгерісті талап етеді. Соңғы бірнеше жылда әлемде қаржы сферасында көптеген жаңа институттар, қаржылық активтер және адамдар арасындағы өзара әрекеттесудің көптеген түрлері пайда болды. Бұл оқиғаларға технологияның дамуымен оның түр-түрінің пайда болуы, әмбебап компьютерлендіру, қаржы нарықтарының өсуі және жаһандану сияқты факторлар әсер етті. Қазіргі уақытта танымал болып табылатын осындай активтердің бірі-криптовалюта. Бірақ барлық адамдар қазіргі әлемдегі криптовалюталардың мәні мен оның рөлін және жөн-жобасын түсінбейді. Көптеген адамдар криптовалютаны интернетте төленетін сандық валюта деп санайды, бірақ бұл қасиет әрине ең негізгісі емес. Сондықтан, қазіргі әлемдегі экономикалық табиғатты және криптовалютаның рөлін түсіну бүгінгі таңда басты және өзекті тақырыптардың бірі болып табылады, өйткені криптовалюталардың негізін құрайтын блокчейн жүйесі әлемдік бизнестің барлық салаларына белсенді түрде енгізілуде. Криптовалюта және оның пайда болуы, қолданыстағы активтерге ықтимал балама ретінде салыстырмалы түрде жақында пайда болды және бұл факт өз жинақтарын белсенді түрде инвестициялайтын және заманауи қаржылық қызметтерді пайдаланатын қарапайым азаматтарды да, әлемдік нарықтың дамуын бақылайтын экономистерді де алаңдатады. Криптовалюта нарығының мәні мен табиғатын талдау және ашу, сондай-ақ оны шетелде және Қазақстанда реттеу тәсілдері қазіргі әлемдік қаржы жүйесінің экономикалық қауіпсіздігі мақсатында осы феноменді толығырақ түсінуге мүмкіндік береді. Криптовалюта – ХХІ ғасырдың ең ұлы жаңалығы десе де болады. Осы криптовалюта нарығының қалай пайда болып, қалай нарыққа енгендігі, мүмкіндіктері мен тәуекелдері және болашағы жөнінде сөз етеміз. 1996 жылы танымал американдық бағдарламашы, заңгер және криптограф Н. Сабо «ақылды келісімшарт» (smart contract) тұжырымдамасын ұсынды. Оның мәні келісімшарттардың көптеген шарттары-міндеттемелер, құпиялылық, ақпаратты ашу, меншік құқығының спецификациясы және т.б. Ақылды келісімшарттар үш технологияны біріктіруі керек.

Біріншісі-пайдаланушыларға әр транзакция туралы хабардар болуға және оған жеке келісім беруге мүмкіндік беретін пайдаланушы интерфейстері.

Екіншісі-келісім-шарт талаптарының сақталуын бақылауға мүмкіндік беретін мониторинг.

Үшіншісі-деректерді бақылау үшін қолданылатын сенімді хаттамаларды құру үшін криптография. Н.Сабо идеялары Сатоши Накамотоның алғашқы криптовалютасын жасаушы немесе жасаушылар тобы «Биткойн пирингтік электронды ақша жүйесі» мақаласында көрініс тапты [1]. Бұл анықтамадағы негізгі сөз – пиринг ағылшын тілінен peer to-peer, P2P-теңбе тең. Peer термині әдетте басқа пайдаланушыларға қызмет көрсететін тең желі

пайдаланушысы деп аталады. Накамотоның айтуынша, биткоин жүйесі электронды төлемдерді тікелей бір тараптан екінші тарапқа қаржы институттарының делдалдығынсыз және мемлекеттік реттеу саласынан тыс жіберуге мүмкіндік береді. Тізілімдерде олар жүзеге асырылған тәртіппен барлық транзакциялардың тізімі бар. Олар криптовалютаны пайдаланатын барлық адамдардың балансын көрсетеді, осылайша бұрын табылмаған немесе сатып алынбаған нәрсені жұмсауға мүмкіндік бермейді. Тізілімдерде транзакциялар туралы ақпарат блоктары жинақталған, сондықтан бұл технологияның атауы blockchain – блокчейн. Блокчейн және криптовалюта деген бір-бірінен айырылмайтын екі түсінік. Блокчейнді былай алып қарағанда үйдің фундаменті сияқты, ал, криптовалюта дегеніміз осы фундаменттің үстінде салынған үй іспеттес. Блокчейн технологиясы мәліметтерді хэшке айналдырады, хэш кез-келген сөздерді түсініксіз символдарға айналдырып жібереді. Ал, келесі блокта алғашқы блоктың хэшіне сақтайды. Сондықтан бір блоктағы мәліметтерді өзгертуге тырысатын болса, барлық мәліметтерді қайта өңдеуге тура келеді. Ал, блоктар компьютердің әр жерінде байланысып жататындығын еркерер болса, мәліметтерді өзгерту өте қиынға соғады. Мысалы, блокчейн технологиясында жұмыс жасайтын әр криптовалютаның әрқайсысының өзінің хэш тілі болады. Сол криптовалюталардың хэш жасайтын алгоритмдері сөздерді түсініксіз символдарға айналдырады. Яғни биткоин деген сөздің өзі мәселен JDFRHTGII56DD5FMDI8EGJ6AUFMXGWYI4SGPFEDNS осындай хэшке айналып отырады. [2]

«Криптовалюта» терминінің өзі биткоин деп аталатын пирингтік анонимді төлем жүйесін жүзеге асырумен бірге пайда болды, оны жасаушы Сатоши Накамото. Ол компьютерде пайдаланушының электрондық әмиянын көрсететін арнайы бағдарлама жасақтады. Ол 2008 жылы әлемде үлкен дағдарыс орнаған тұста ол бұдан шығар жол іздеп, биткоин деген төлем жүйесін ойлап табады. Бұл механизмді басқалар қолдана бастады, көп ұзамай Litecoin, Dogecoin, NXT, Darkcoin, Peercoin, YaCoin, Blackcoin және т. б. сияқты түрлі криптовалюталар пайда болды. Криптовалютаның 7918 түрі бар. Ең танымал және сұранысқа ие болып саналатындары: Bitcoin (BTC), Litecoin (LTC), Ethereum (ETH), Dash (DASH), Monero (XMR). Бағам, нарықтағы көлем және капиталдандыру бойынша (бір монетаның құны) биржада белгіленген және белгіленбеген болып бөлінеді. Курс неғұрлым жоғары болса, құбылмалылық соғұрлым жақсы көрінеді. Криптовалютаның қалай пайдаланылуы (қолдану аясы) әзірлеушілерге байланысты. Криптовалюта нарығында ең кең таралғаны - биткоин. Биткоин - бұл ең танымал криптовалюта, ол банктік емес ақша, оларды желіде есептеу үшін пайдалануды білдіреді. Бұл валюта сандық ақшаның негізін қалаушы болды және бір уақытта керемет өсу динамикасын көрсете алды. 2009 жылдың 3 қаңтарында алғашқы 50 биткоин құрылды, ал олардың алғашқы аудармасы бір аптадан кейін - 2009 жылдың 12 қаңтарында болды. Бұл күні Сатоши Накамото Хел Финниге 10 биткоин жіберді. Биткоиннің ұлттық ақшаға алғашқы алмасуы 2009 жылдың қыркүйегінде іске асты. Биткоин қарапайым ақша қаражаттарынан айырмашылығы ешқандай материалдық құндылықтармен қамтамасыз етілмегенін қайталау керек. Эмиссиялық қор да, банктер де криптовалюта бағамын қолдаумен айналыспайды. Бұл криптовалюта құрылған сәттен бастап ешқандай жүйеге бағытталмағандығынан туындайды. Ондағы баға биткоинге нақты сұраныс пен ұсынысқа тікелей байланысты. Бұл криптовалютаның мәні оның құны уақыт өте келе артады. Бұл әр жаңа монетаны жасау шығындары алдыңғы монетаның құнынан асып кететіндігіне байланысты. Инфляциядан қорғау үшін монеталардың максималды санына шектеу енгізілді, ол 21 миллион, содан кейін ол жай ғана ашық қол жетімді және пайдаланылады.

Жалпы әлемде криптовалюта туралы жаңалықтар 2009 жылдан бастап қызу талқыланып өрбісе, ал, Қазақстан үшін 2017 жылдан бері Яндекс ақпараттық желісінің статистикалық мәліметі бойынша ең көп ізделінген тақырып болған екен. Болашақтың валютасы. Бұл электрондық ақша криптовалюта туралы айтылған сөз. Бүгінде бүкіл әлем жаппай криптовалютаға көшіп жатыр. Қазақстанда әлемдік тенденциядан қалмай, жаңалықты

жатырмамай қабыл дауда. Криптовалюталар туралы қазіргі таңда бәрі біледі, ол туралы жаңалықтардан да көріп, естіп жүреміз. Қаржыгерлер, экономисттер болсын жалпы қарапайым адамдардан бастап миллиардерлерге дейін бұл тақырыпқа қызығып талқылау үстінде. Ал, өз елімізде криптовалютаның дәрежесі әлі анық емес, бірақ Қазақстанда криптовалютаны қайда жұмсауға болатыны туралы зерттеулер бар. Криптовалютада төлемді қабылдайтын қазақстандық компаниялар туралы ақпарат жинадым. Қазақстандықтар виртуалды ақшаға пицца, десерттер, тіпті жылжымайтын мүлік пен көлік сатып ала алатыны анықталды. Сондай-ақ, компьютерлік клубта ойнауға және заңгерлік кеңес беруді биткоиндермен төлеуге болады. Бұл ретте Қазақстанда ресми түрде бірыңғай пікір немесе криптовалюталармен жасалатын мәмілелерді реттейтін құжат жоқ. Қазақстанда криптовалюта қабылдайтын бірінші мекеме 2017 жылы пайда болған. Алматы қаласының орталығында орналасқан «Аура» караоке клубы Қазақстандағы криптовалюта үшін төлемдерді қабылдаған алғашқы мекеме болып өз жұмысын жалғастырды. Мекеменің иегері Жомарт Маметкаримнің айтуы бойынша, келуші тек қана QR кодын сканерлеуге және мекеменің мекен-жайына қажетті монеталарды аудару қажет.

Қазақстан аумағы бойынша әлемдегі ең ірі он елдің қатарына кіргеніне қарамастан, ол әлі күнге дейін биткоин қауымдастығының картасында өзін ерекше көрсеткен жоқ. Гугл биткоин картасындағы жағдай өте нашар көрінеді. Бәлкім, қазақстандық кәсіпкерлер өздерін осы картада белгілеу қажеттілігі туралы ойламаған болар. Алайда, coinmap cryptocurrency картасына зер салар болсақ қызықты көрсеткіштер бар. Жергілікті энтузиастардың белсенділігінің арқасында жағдай біртіндеп өзгере бастайды. CoinMap, OpenStreetMap тегін ашық бастапқы әлем картасы негізінде жасалған-кез келген адам картада жаңа нүктені көрсете отырып, оған өзгерістер енгізе алады. Картадан қажетті орынды таңдаса, толық мекен-жайы мен байланыс деректері бар Bitcoin эмияндарынан төлем қабылдайтын компанияларды немесе адамдарды табуға болады. Қазақстан картасындағы нүктелерді саусақпен санауға болатын болса да, Астана Алматыда ғана емес, басқа аймақтардағы белгілер таң қалдырды.

Картадан не табылғаны жайлы нақты айтсақ, мынадай:

Талдықорғандағы Zion компьютерлік клубы. Төлемдерді биткоин, эфириум, биткоин кэш арқылы төлесе болады.

Қарағанды қаласындағы заң қызметтерін ұсынушы Юрлига болса төлемдерді криптовалютаның барлық түрлерімен қабылдайды.

Торттар мен гүлдерді жеткізу қызметі бойынша Yunis Алматы да төлемдерді криптовалютамен қабылдауға дайын. Сондай-ақ төлеуге өз монетасын қабылдайды. YUNIS.KZ waves платформасында сатып алуға болатын тауарды төлеу кезінде 5% жеңілдікпен төлесе болады.

Unihost Алматы қаласында хостинг қызметтерін жеткізушілер биткоиндермен төлеу жоспарланған.

Жоғарыда айтылғандардан басқа, кәсіпкерлер төлемдерді криптовалютамен қабылдау туралы жариялаған бірнеше дүкендер мен кафелер бар:

BAZIS-A компаниясы-Қазақстанның ірі құрылыс ұйымы және құрылыс салушысы пәтерлерді биткоиндерге сатады.

Nexxio пиццерия желісі-фастфудты жеткізу қызметі. Шараны елорданың жас тұрғыны Арслан Айнақұлов ұйымдастырды. Оның пиццаны әрдайым биткоиндермен төлеуге дайын тұрақты клиенттері бар

Алматыда кондитерлік Pierebuplic.kz. кондитер құрылтайшылары техникалық жағынан биткоиндермен төлем жасау оңай екенін мойындады және олар адамдар оны қалай қабылдайтынына алаңдаушылығын білдірді.

biorganic.kz дүкені -органикалық және табиғи тамақ өнімдері, суперфудтар, экологиялық таза бет және дене күтімі құралдары, кір жуу және тазалау құралдарын сататын дүкенде төлемдерді биткоинмен қабылдайды.

Okauto қосымшасы арқылы жол қозғалысы ережелерін бұзғаны үшін мемлекеттік айыппұлдарды төлеу үшін биткоин криптовалютасын қолданады.

Сондай-ақ Астана қаласында орналасқан Отандық Union of Miners компаниясы болса криптовалюталарды дамытумен айналысады. Бұл компания еліміздің тұрғындары арасынан кім криптовалютамен айналысып, дамытқысы келеді сол адамдарға көмектеседі. Криптовалюта дамуы үшін арнайы техникалық білімді арттыру жолдарын, табысты арттыру жолдарын ұсынады. Криптовалюталар нарығына тән күмән мен бизнесті жүргізу кезінде белгілі бір қазақстандық консерватизмге қарамастан, көптеген кәсіпкерлер трендте болуға тырысатыны қуантады. Криптовалютамен төлеуді енгізу Қазақстанды цифрландыруға тағы бір қадам жақындатады.

Тағы да қуантарлық жағдай 2021 жылы Астана қаласындағы АХҚО алаңында қазақстандық криптобиржа жасау жоспарлануда. Бұл жайлы үкімет отырысында белгілі болды. Атап айтқанда, елімізде криптоиндустрия мен блокчейн-технологияларды дамытудың жол картасы жасалмақ. Бүгінде аталған бағытта тек майнерлер ғана жұмыс істейді екен.

Криптовалюта-бұл ақша қатынастары жүйесіндегі жаңа үрдіс, түсінік әлі де қалыптаспаған және толық зерттелмеген. Сондықтан оны зерттеу қажеттілігі өзекті болып табылады. Зерттеу барысында криптовалюталардың пайда болу тарихына және оларды анықтауға, әлемдік нарыққа әсер етуге, оң және теріс жақтарын анықтауға байланысты міндеттер қарастырылды. Жұмысты жазу барысында криптовалютаның жаңа жалпылама тұжырымдамасы ұсынылды, криптовалюталар нарығын талдау мен бағалаудың қолданыстағы тәуекелдері мен мүмкіндіктері туралы айтылды. Сондай-ақ, ақша-қаржы операцияларында қандай да бір жағдайды қалыптастыра отырып, әлемдік экономикаға криптовалюталардың айтарлықтай әсері анықталды. Бұл ретте мемлекеттік органдардың реакциясы бір мәнді емес. Зерттеу барысында криптовалюта қазіргі және болашақ ұрпақтардың өміріне мықтап енуі мүмкін деп болжауға болады. Бірақ дәстүрлі ақшаның орнын басуы екі талай. Қазіргі қоғамның виртуализация процесін тоқтату мүмкін емес, яғни өзгеретін жағдайларға бейімделу керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Князева А.И. Криптовалюта - деньги будущего. российский биткоин // Современные тенденции развития науки и технологий. 2016. № 7-8. С. 46-47.
2. Кувайцев А.В., Мукминов Р.Р. Криптовалюта денежная система будущего // Современные научные исследования и инновации. 2017. № 7 (75). С. 16.
3. Танющева Н.Ю., Дюдикова Е.И. Дискуссионные вопросы финансовой сущности электронных денег // Экономические науки. 2015. № 129. С. 134- 138.
4. Тетерева Е.Н. Криптовалюта в современной инфраструктуре: за и против // Образование и наука без границ: социально-гуманитарные науки. 2016. № 4. С. 105-109.

ҚАЗАҚСТАН ӨЗБЕК БАЛАЛАРЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ БИЛЕРДІҢ ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫҚ ҚАҒИДАЛАРЫ

Мавжуда Махаметова,
Ж.Тәшенев атындағы университет
Филология факультетінің 1-курс магистранті
Сурайё Исматова,
Өзбекстан мемлекеттік хореография академиясы
Өнертану мамандығының 4-курс студенті

*Ғылыми жетекшілері: Х. Хамроева, филология ғылымдарының докторы (DSc)
Ш.Наралиева, педагогика ғылымдарының философия докторы (PhD)*

Аннотация. Бұл мақалада Қазақстанның өзбек балаларының халық билерінің лингводидактикалық принциптері ұлттық құндылықтармен және мәдени дәстүрлермен үндестікте зерттеледі.

Негізгі сөздер: ұлттық мәдениет, құндылық, мәдени дәстүр, шығармашылық ынтымақтастық, дәстүр, балалар, би, фольклор.

Аннотация. В данной статье исследуются лингводидактические основы узбекских детских народных танцев Казахстана в гармонии с национальными ценностями и культурными традициями.

Ключевые слова: национальная культура, ценности, культурная традиция, творческое сотрудничество, традиция, дети, танец, фольклор.

Annotation. This article explores the linguodidactic foundations of Uzbek children's folk dances of Kazakhstan in harmony with national values and cultural traditions.

Key words: national culture, values, cultural tradition, creative cooperation, tradition, children, dance, folklore.

Мәдени дәстүрлер мен халық өнерінің үлгілері өскелең жас ұрпақтың санасында ұлттық бірегейлік, туған жерге деген сүйіспеншілік, бірегей құндылықтарға адалдық сезімдерін қалыптастырудың басты факторы болып табылады. Сондай-ақ, жылдар өткен сайын фольклорлық билер мен әндер де жылтырап, ақпаратты жеткізу мен қабылдаудың бірегей құралына айналады. Расында, жас ұрпақтың көркемдік-эстетикалық талғамын, дүниетанымын, ой-өрісін қалыптастырып, рухани кемелденуін қамтамасыз ететін басты қайнар көздің бірі – тартымды фольклорлық шығармалар екені жасырын емес. Сондықтан да өзін әлемдік өркениетке мойындатқан әрбір халық, әрбір ұлт ең алдымен халық шығармашылығының құндылығын арттыруға, фольклорлық билердің, музыкалық тәрбиенің тиімділігін арттыруға тырысады.

Орталық Азия республикаларының ішінде ата-бабадан ұрпаққа жалғасып келе жатқан ұлттық құндылықтарды, салт-дәстүрлерді, мәдени дәстүрлерді жарқын бейнелеуімен Қазақстанның өзбек балаларының халық билері ерекше маңызға ие. Ежелден фольклорлық әндер мен билер өмірдің бір бөлігі болды. Өзбек билерін Қазақстанда тұратын түрлі ұлт өкілдері бірдей жақсы көреді, әсіресе, «Хоразм лазгисі», «Қайроқ лазгисы», «Сурнай лазгисі», «Андижан полькасы» әуендері шырқалып, ойынға құмар балалардың бәрі көңіл көтеріп, би билейді. Ұлттық билер ерекше мәдениеттің белгісі ретінде түрлі ұлт балаларын жақындастырып, жақсылыққа, ізгілікке шақырады. «Өзбекстан ұлттық энциклопедиясында»

ұлттық би өнері туралы: «Әр халықтың тарихи-әлеуметтік, географиялық жағдайлардың әсерінен қалыптасып, дамып келе жатқан би дәстүрі, орындау мәнері, бейнелеу құралдары болады. Би – халықтық рәсімдер мен мерекелердің құрамдас бөлігі».

Шындығында, балалар биі адамзат тарихынан бұрыннан бар. Ең алдымен балалардың жас және психофизиологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, олардың шығармашылық қабілеттерін дамытып, өнерге деген қызығушылықтарын ояту керек. Рухани-эстетикалық тәрбиенің басты қағидаларының бірі – жалпыадамзаттық идеялар мен ұғымдардың ұлттық құндылықтармен ұштасқан би-ойындардағы құндылығы рухани иммунитетті қалыптастыруда балаларды ойлауға баулуда айқынырақ көрінеді.

Оңтүстік Қазақстанда өзбек ұлттық би өнерінің дамуы халық дәстүрлерімен, әдет-ғұрыптарымен, мәдени дәстүрлерімен тығыз байланысты. «Достық» қауымдастығының толеранттылықты, ұлтаралық келісімді, ынтымақты одан әрі нығайтуға ерекше үлес қосып келе жатқанын дәстүрлі «Алла айтар өзбек әйелі» республикалық фестивалі мысалында көруге болады. Фестиваль аясында өзбек мәдениеті мен әдебиетінің жанашырлары Нұрхан Досметова, Еркиной Султонова, Озода Мұсаева сынды орталық белсенділері жазған сценарийлер бойынша композициялық билер орындалады. Сәбиді бесікке салу, шашын тарау, ат қою, ас пісіру, көрші-қолаңға тарату сияқты салт-дәстүрлер би түрінде орындалады. Өзін өзбек ұлтының өкілі санайтын әрбір адам ата-бабамыздан қалған орны толмас бай рухани мұраны мақтан тұтып, жастарды осы рұхта тәрбиелеуде.

2023 жылдың 18 қарашасында Шымкент қаласында Жұмабек Тәшенев атындағы университет Қазақстан халқы Ассамблеясының қолдауымен Қазақстан Республикасы өзбек этномәдени бірлестіктерінің «Достық» қауымдастығының, Өзбекстан мемлекеттік хореография академиясымен бірлесе «ҒЫЛЫМ, БІЛІМ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНТЕГРАЦИЯСЫ: ПЕРСПЕКТИВАЛЫҚ ЖОБАЛАР» тақырыбында ғылыми-теориялық конференция өтті. Сондай-ақ конференция аясында Өзбекстанның халық әртісі, Америка Құрама Штаттарындағы Еуразия би академиясының академигі, профессор Гавхар

Матёкубова атындағы халықаралық би байқауы өтті. Бұл байқауға Қазақстан мен Өзбекстаннан жастар мен мектеп оқушылары қатысты. Бірінші орынды Шымкент қаласындағы 13-ші жалпы білім беретін мектептің «Бахор» би ұжымы және Ташкент қаласындағы 280 мектептің «Рақс» тобының ұл балдары орындаған «Чогирма» биі жеңіп алды.

Осы жерде Шымкент қаласындағы 13-ші жалпы білім беретін мектептің «Бахор» би ұжымына тоқталғымыз келеді. «Бахор» – Қазақстандағы ең танымал балалар ансамбльдерінің бірі. Ансамбль тұрақты түрде көптеген халықаралық байқауларға қатысып, жүлделі орындарға ие болып жүр. Ансамбльде «Лазги» және «Әндіжан полькасы» билерінің жеке және топтық нұсқалары, сондай-ақ «Чаманда гүл», «Чанковуз» сияқты балаларға арналған халық билері асқан шеберлікпен, ерекше мәнерлі әдістермен орындалды.

Адамзат ерте кезден-ақ ойды тікелей айтудан гөрі, ән түрінде жеткізу тиімдірек екенін түсінді. Қазақстан өзбектерінің балалар билерінің көпшілігі лапар және өләнмен орындауға бейімделген. Солардың қатарында «Бойчечак», «Джамалаги тилло қизгина», «Жаңбыр жағалақ», «Нан жапқанда менің мамам» сияқты билер бар. Адам сезімдер әлемінде өмір сүреді, сондықтан оған бір ойды немесе идеяны би, ән арқылы жеткізу өте тиімді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Өзбекстан Ұлттық энциклопедиясы, 7-том. Т.: «Өзбекстан Ұлттық энциклопедиясы» мемлекеттік баспасы., 2004 ж.
2. Хамроева Х.Өзбек балалар фольклорлық би өнері: дәстүрлілік және қазіргі заман. Т.: 2023 ж.
3. Джахангиров Ғ'. Өзбек балалар фольклоры.Т.: 1995.
4. Хашимжонов И., Қырғызбоев Ғ', Тұрдықұлов Б., Тұрсынметов С. Оңтүстік Қазақстан облысы өзбек мәдениет орталығына 25 жыл. Шымкент.: 2019 ж.
5. Хой-хой өл, өлер жан... Қазақстан өзбектерінің халық ауызша шығармашылығы. Шымкент.: 2019 ж.
6. Түркістан тарихы. Жинақ. 1-том. Шымкент.: 2018 ж.

УДК 340.20

ИННОВАЦИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВУЗА В СВЕТЕ ПОСЛАНИЯ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Татимова М.Н.-магистр юридических наук
старший преподаватель, Университет им. Ж.А. Ташенева, г. Шымкент
Ергебекова А.О. - магистр юридических наук
старший преподаватель, Университет им. Ж.А. Ташенева, г. Шымкент

Аннотация: Мақалада Қазақстанда жоғары кәсіби білім сапасын қамтамасыз етудің инновациялық бағыттары қарастырылады. Болон декларациясымен келісілген жоғары оқу орындарында білім беру қызметін сапалы қамтамасыз ету бойынша қазақстандық жоғары оқу орнының даму процедуралары мен ұсынымдарын әзірлеу мәселелерін талдау, университеттің білім беру іс-әрекетін заманауи білімдік шындық жағдайында инновациялық сапамен қамтамасыз ету мәселесі.

Кілтті сөздер: *бағыт, ұсыныс, жоғары оқу, мәселе, сапа, қызмет, білім*

Аннотация : Проблема инновационного обеспечения качества образовательной деятельности вуза в современной образовательной реальности весьма актуальна прежде всего в связи с переходом отечественной системы подготовки специалистов на двухуровневую систему бакалавриата и магистратуры.

Ключевые слова: образование, обучение, результат, направление

Summary: The article examines the directions of innovational providing of the quality of professional education in Kazakhstan. The author analyses the problems of creating standards, procedures and recommendations of guaranteeing quality of institutional educational activity based on Boloney's declaration.

Key words: direction, offer, higher education, problem, quality, service, education

Проблема инновационного обеспечения качества образовательной деятельности вуза в современной образовательной реальности весьма актуальна прежде всего в связи с переходом отечественной системы подготовки специалистов на двухуровневую систему

бакалавриата и магистратуры. И главным акцентом в данной связи, на наш взгляд, является не только повышение качества образования, но и сохранение лучших образцов его обеспечения. Формирование единого европейского образовательного пространства исходит из того, что каждое государство несет ответственность за качество высшего образования, а это подразумевает использование понятных и общепринятых форм его достижения и контроля. Для этого Европейской ассоциацией по гарантии качества высшего образования (ENQA) в середине 2000-х гг. были разработаны «Стандарты и рекомендации для гарантии качества высшего образования в Европейском пространстве». Предпосылкой тому стало подписание министрами образования европейских стран Болонской декларации, к положениям которой присоединилась и Россия. Поэтому российская высшая школа должна разработать согласованные стандарты, процедуры и рекомендации по гарантии качества. Проблема стандартизации качества высшего образования рассматривалась также на Бергенском (2005 г.) и Лондонском (2007 г.) коммюнике министров образования стран Евросоюза, позитивно оценивших стандарты ENQA как гарантию качества вузовской подготовки специалистов.

Несмотря на то, что Болонский процесс неоднозначно оценивается специалистами (ученые и практики высшего образования как критикуют, так и поддерживают европейскую инициативу), нельзя не отметить его роль в развитии инновационной деятельности в российской высшей школе. Такая роль связана прежде всего с тем, что сами инновации являются неотъемлемой частью образовательного процесса и, как и последний, должны быть реализованы по определенным стандартам качества.

В Лиссабонской стратегии развития высшего образования Европы поставлена цель - построить наиболее динамичную и основанную на знаниях экономику в мире. А для этого, по мнению разработчиков названной стратегии, европейское высшее образование должно продемонстрировать, что качество образовательных программ и присваиваемых квалификаций основано на инновациях.

В этой связи основными гарантиями качества выступают следующие характеристики:

- ответственность за уровень и качество образования несут сами вузы;
- качество образовательных программ должно непрерывно совершенствоваться (т. е. иметь внутренний механизм инновационного развития). Гарантия качества образовательных программ подразумевает: разработку и представленность результатов обучения; дифференциацию требований, предъявляемый к различным видам обучения (дневному, заочному, дистанционному, Интернет-обучению и др.); доступность соответствующих ресурсов обучения; мониторинг успеваемости студентов и периодическую оценку образовательных программ; постоянное взаимодействие вузов с работодателями, представителями рынка труда и другими организациями и субъектами, заинтересованными в результатах обучения в вузе; участие студентов в процедурах гарантии качества;

- в вузах должны существовать организационные структуры, предоставляющие образовательные программы и обеспечивающие их реализацию, а также формирующие культуру качества образовательной деятельности. Это подразумевает, что вузы должны разработать и реализовать механизмы и критерии оценки компетентности преподавателей. Данные критерии должны быть доступны организациям, осуществляющим внешнюю оценку, и быть отражены в публичные отчетах вуза;

- обеспечение прозрачности внешней экспертизы. Вузы должны регулярно публиковать своевременную, непредвзятую и объективную информацию в отношении количества и качества реализуемых образовательных программ, их эффективности;

- вузы, как гаранты качества, должны демонстрировать свою подотчетность за общественные и частные финансовые инвестиции в образовании. Это подразумевает, что вузы должны гарантировать, что имеющиеся в наличии ресурсы для организации процесса обучения студентов являются достаточными и соответствуют требованиям каждой реализуемой программы и современному уровню науки и практики. Соответственно,

необходимо обеспечить сбор, анализ и доступность необходимой информации для эффективного формирования программ обучения;

- используемые процедуры стандартизации качества и оценки его соответствия в конкретном вузе не должны подавлять разнообразие научных: и педагогических школ и инновационную деятельность.

Опыт реализации механизма инновационного обеспечения качества образовательной деятельности вуза актуализирует потребность в разработке политики (стратегии и тактики) в данной сфере. Она должна отражать такие аспекты, как развитие связей между образовательной и научно-исследовательской сферами, организация системы управления качеством в стратегии развития вуза, обязанности кафедр и факультетов в осуществлении гарантий качества, участие студентов в данном процессе.

В свою очередь, для получения требуемого международными стандартами уровня качества необходимо внедрять и инновационную систему оценки уровня знаний студентов. Для этого сами оценочные процедуры должны быть составлены согласно планируемому результату обучения, должны соответствовать своему назначению (диагностическому, воспитательному, текущему или итоговому и др.), проводиться специалистами, которые осознают влияние их оценки на дальнейший процесс обучения и успехи студентов, иметь административный характер для гарантии точности и объективности оценки.

Таким образом, можно с уверенностью сказать, что адаптация к отечественным условиям и внедрение международных стандартов качества в образовательный процесс российских вузов выступает значимым механизмом реализации инноваций. Система менеджмента качества инновационна уже потому, что содержит принципиально новый подход к организации учебного процесса, к оценке его результатов. Вместе с тем качество подготовки студентов есть основной параметр, по которому образовательные заказчики - субъекты рынка образовательных услуг - оценивают деятельность вуза, а сама система высшего профессионального образования выступает стратегическим фактором прогресса общества в целом.

Бизнес делает ставку на творческий потенциал, на интеллект и инновации, на совершенствование кадров. Сформировался особый тип специалиста - так называемый инновационный менеджер, функции которого состоят в превращении фундаментального знания и новой научной идеи в ходовой рыночный продукт. Умение быстро трансформировать знания в товар является ключевым качеством современного специалиста. Именно знания, утверждает профессор Калифорнийского университета, известный эксперт по инновационной экономике Дэвид Тис, формируют основу конкурентного преимущества в современном мире. Он говорит о "неявном компоненте знания", которое невозможно описать. Его создание Тис сравнивает с тайной творчества Антонио Страдивари. Именно к этой категории знаний ученый по праву относит знание технологических процессов (ноу-хау) на промышленных предприятиях.

Овладение таким знанием и способность творчески применить его ставят работника в привилегированное положение и щедро вознаграждаются.

В инновационной экономике, таким образом, человеческий фактор играет неизмеримо большую роль, чем в традиционной. Здесь нужны работники с поисковым менталитетом, творческой интуицией, ясным видением того, к чему должна привести та или иная новая технология. Именно творческая и инициативная деятельность работников, их способность в том числе строить собственную деловую карьеру и через это обеспечивать предприятию процветание являются фундаментальной основой современного предпринимательства, ключевым компонентом бизнес-образовательной парадигмы инновационного общества.

В заключении необходимо отметить, что изучение отечественной и зарубежной практики подготовки кадров говорит о том, что результативность и качество обучения выше в тех учебных заведениях, где успешно реализуется принцип интеграции образования и науки. Поэтому переход развитых стран на путь инновационного развития будет в значительной

мере определяться состоянием системы высшего образования, приоритетной ценностью научных знаний, исследовательским потенциалом общества, особенно в вузовском секторе науки.

Первые отечественные инновационные программы, осуществленные вузами-победителями в рамках приоритетного нацпроекта «Образование», выявили два важных обстоятельства. С одной стороны - огромный научно-образовательный потенциал российской высшей школы. С другой - пока еще низкую отдачу этого потенциала. Взаимодействие исследовательских, образовательных учреждений и предприятий не отлажено; хорошо поставленные фундаментальные исследования не сопряжены с так называемым трансфером научных и прикладных разработок в качественные товары; недостаточно используются высокие технологии. Кроме того, сама идея грантовых конкурсов (во всяком случае, в их нынешней форме), на наш взгляд, ущербна. Инновации - это не просто нечто новое, а носящий системный характер качественный скачок в повышении эффективности и конкурентоспособности учебного заведения и его выпускников. Скачок, который позволит российскому образованию сделать стратегический прорыв (для чего только грантовой поддержки со стороны государства, разумеется, недостаточно). Сейчас же преимущества получают те школы и вузы, которые "натерели" в составлении соответствующих заявок и оформлении документов.

Сегодня образование и наука, их синергия - главный ресурс инновационной экономики. В Казахстане успех в этой сфере может быть обеспечен только при соблюдении основного условия - востребованности науки и образования со стороны деловых и властных структур, общества в целом.

Литература:

1. Горленко О. А. Менеджмент качества: анализ основных определений // Методы менеджмента качества. 2004. № 12. С. 34-36.
2. Востриков А. С. и др. Система менеджмента качества в техническом вузе: Опыт Новосибирского государственного технического университета // Университетское управление: Практика и анализ. 2003. № 2(25). С. 78-85.
3. Стратегия Казахстан -2030

METAPHOR IN MODERN UZBEK POETRY (using the example of Halima Akhmedova's poems)

Yuldasheva Dinara
University named after J. Tashenev
1st year student of the Faculty of Philology
Atajanova Dildora
University named after J. Tashenev
1st year student of the Faculty of Philology
Sherzod Kodirov
State Academy of Choreography of Uzbekistan
2nd stage student of art studies

*Scientific supervisors: Kh. Khamroeva, Doctor of Philology (DSc)
Sh. Naraliev, Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD)*

Annotation: This article analyzes the role of activation, which is part of the metaphor, in the creation of an artistic image in poetry on the example of the poems of the poet Halima Ahmedova.

Keywords: metaphor, artistic image, poetry, stylistic originality, aesthetic ideal, art, emotion, the world of imagination.

Аннотация: В данной статье анализируется роль активации, входящей в состав метафоры, в создании художественного образа в поэзии на примере стихов поэтессы Халимы Ахмедовой.

Ключевые слова: метафора, художественный образ, поэзия, стилистическое своеобразие, эстетический идеал, искусство, эмоция, мир воображения.

Abstract: This article analyzes the role of activation, which is part of metaphor, in the creation of an artistic image in poetry using the example of the poems of the poetess Halima Akhmedova.

Key words: metaphor, artistic image, poetry, stylistic originality, aesthetic ideal, art, emotion, world of imagination.

In Uzbek linguistics, there are a number of studies on the study of metaphors, which are a means of deeper knowledge of the world. For example, U.S. Kabulova considers metaphor a literary innovation and distinguishes it by the absence of comparisons. The promotion of metaphor as an alternative to metaphor is the result of views that existed in the scientific and literary heritage. Abdurauf Fitrat, like other literary scholars, considered metaphor as a poetic art. As in other languages, the study of metaphors in Uzbek linguistics by the last decades of the twentieth century found its serious scientific development.

Scientist M.M. Mirtodzhiev, who conducted multifaceted research on Uzbek lexicology, divides metaphors into speech and linguistic phenomena. Types of metaphors in German linguistics: personification, symbolization, allegory, synesthesia: "These types of metaphors related to the phenomenon of speech, with some modifications, can also be classified as metaphors related to the phenomenon of language. In this case, it is necessary to exclude symbolization and allegories arising from the pure nature of speech. Because symbolization is a metaphor that arises in relation to ellipses in speech. And the allegory comes to the surface in the context of speech and intonation. Based on this, metaphors, which are linguistic phenomena, are divided into such forms as simple metaphor, personification and synesthesia.

Time affects everything. As times change in poetry, not only ideas, themes, and points of view can become outdated, but also symbols, symbols, and similes. In such a process, freshness and renewal become the first necessity of poetry. True talent will begin to open up new paths, new forms and directions.

It will not be an exaggeration to say that Halima Akhmedova, one of the most talented representatives of modern Uzbek poetry, has updated literature with her unique works. Deep philosophy, a glimpse of divine feelings, the ambiguity of words in his poems will not leave anyone indifferent.

Poetic metaphor is the product of the expansion and individualization of general metaphorical thinking. Metaphor opens the way not only to the appearance of an image, but also to the depiction or expression of events in its spiritual world on the basis of an extraordinary artistic judgment that the listener or reader does not expect. Metaphors therefore differ from other means of artistic representation in that they require the most creativity. Creating a metaphor requires the creator to have a broad outlook, to think deeply about the universe and man, to have a good knowledge of the psyche and nature.

Talented poetess Halima Ahmedova skillfully uses metaphors, which are a means of artistic image and expression. It is as if she paints the image of the soul in poetry as an artist, as a film director. In these images, the role and importance of metaphor is well known.

According to Professor A.Ulugov, "Many of the poet's writings have become so clear in terms of their meaning, melody, fluency and artistic features that it is impossible to imagine that they could be further improved.

There is no "regular expressions" in these poems. The analogies and adjectives that move from poem to poem without being noticed by many make it impossible to express the rebellion in the poet's soul, her sad, painful experiences. "

In particular, the activation, which is part of the metaphor, played an important role in creating an artistic image in the poet's poetry:

'The cloud landed on the top of the trees,

*Spring yawns and stretches.
The sky that full of delights of swallow,
It's as if it was out of control."*

When the poetess depicts a cloud in the first verse, she translates the meaning based on the similarity of the situation. The cloud is like a bird perched on the top of a tree. In fact, when you look at the landscape, the cloudy sky, when you look at the trees from afar, the cloud seems to have landed on the top of the trees, not in the sky. This can be understood only from the point of view of the artist.

The poetess also gives a wonderful example of activation in her poem "Learning":

*"Where can I hide my coward eyes?
If the sun forgets the name of my soul.
Why every moment in my veins,
Darkness satirizes as it raises its head!"*

The metaphor of the second verse of the poem "The sun forgets the name of my soul" refers to the psyche of the lyrical hero, her past and passing days. How are these days? The sun is alien these days. We know that the sun is light, a ray. As it ascends to the sky, the universe begins to turn into bright colors, with which the breath of life awakens. Darkness began to crumble under its spear-like rays. It means that the sun has forgotten the soul of the lyrical hero, there is no morning in his solitude.

In her poem, which begins, "Happiness wanders far away from me," the poetess draws a picture of winter, in which the sorrow in the heart, the frost on the hair of life, complement and harmonize with each other. The poem begins with hot metaphors, and continues to this artistic imagery and expression until the last verses:

*"Happiness wanders far away from me,
Joy divagates in far distance from me.
Turn my heart to the sun,
If you are really heaven, the sky."*

The metaphors of "wandering happiness, divagating joy" express the strangeness of these feelings in the heart of the lyrical hero, these feelings are still wandering, unable to find their creator. He looks up at the sky and claims, "Turn my heart into the sun." So, a heart of a poetess needs light, enlightenment; she wants to feel hot senses.

The issues of stylistic originality in the poetry of the poetess, the ability to use metaphors in her work, her views on man, life, society and being are manifested in a unique way.

The creative aesthetic ideal is reflected in the scope of art and literature samples. In this context, the role of metaphors in influencing the reader's emotions, mind, and enriching the imaginary world is invaluable.

Literatures:

1. Ulugov A. You are a free flower, life. Chandelier of the heart. T.: "Akademnashr", 2013.
2. Ahmedova H "Green", "Uzbekistan" Tosh.2016-y, 3-164 page
3. Lakoff D., Johnson M. Metaphors we live by // Theory of Metaphor. - M., 1990.
4. Qabulova U.S. The relation of integral and differential symbols in a metaphorical text (in the example of Uzbek folk riddles). Phil. science. nom. scientific school. thesis submitted to receive. - T., 2007.
5. Mirtojiev. M.M. Semasiology of the Uzbek language. - T.: Mumtoz Soz, 2010.

ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА В СИСТЕМЕ НАУЧНОГО ЗНАНИЯ

Татимова М.Н. - магистр юридических наук
старший преподаватель, Университет им. Ж.А. Ташенева, г.Шымкент
Сатыбалдиева М.Т. - магистр юридических наук
старший преподаватель, Университет им. Ж.А. Ташенева, г.Шымкент

Аннотация: Бұл мақалада ғылымның объективтік заңдылықтары және даму мәселелері қарастырылады.

Кілтті сөздер: білім, оқыту, нәтиже, жүйе

Аннотация : В данной статье рассматриваются объективные закономерности как объект науки - знание о наиболее значимых, глубинных качествах явлений, их связях между собой, взаимодействии, тенденциях развития.

Ключевые слова: образование, обучение, результат, система

Summary: In the article of human capital, it is proposed to allocate capital for education, health, vocational training, migration, as well as the possession of economically significant information and motivation for economic activity.

Key words: education, human capital, vocational training

Наука - это область общественной жизни, которая занимается изучением объективных закономерностей существования и развития природы и общества. Одновременно это и система достигнутых человечеством на протяжении своей длительной истории объективных знаний о наиболее существенных свойствах изучаемых явлений прошлого и настоящего. Объективные закономерности как объект науки - это знание о наиболее значимых, глубинных качествах явлений, их связях между собой, взаимодействии, тенденциях развития. Научные знания существуют во взаимосвязанной, упорядоченной системе, они логически обоснованы, доказаны, последовательно изложены. Подлинная наука всегда в непрерывном поиске истины. Это не нечто неизменное, статическое, а постоянное углубление и развитие наших представлений о мироздании, накопление знаний.

В настоящее время наука - это важнейшая производительная сила, двигатель прогресса человечества, социальный институт, оказывающий существенное влияние на развитие мировой цивилизации.

В юридическую науку включаются также те проблемы теории государства, которые непосредственно связаны с правом, без которых право не может быть глубоко и всесторонне понято и проанализировано как эффективный инструмент государственного руководства обществом. Учение о государстве в целом включается в особую науку - политологию, но изучать многие основные закономерности создания и развития государства признано также и правоведение, учитывая тесную и непосредственную связь между этими общественными явлениями, тот факт, что государство является тем инструментом, который создает право, организует и обеспечивает исполнение юридических норм. В юридической литературе правильно отмечается, что правоведение изучает правовые свойства государства, что ее предмет - это понятие права и соответствующее правовое понятие государства[1].

Юридическая наука - эффективный инструмент познания права и его роли в жизни общества, а также совершенствование правовой системы в целом и отдельных ее элементов, ее изменения в соответствии с динамикой, постоянного преобразования общественной жизни. При этом эффективность юридической науки во многом зависит от установления тесных связей и взаимодействия с другими отраслями гуманитарной, а также и естественной науки в творческом познании государственно-правовой действительности.

Основой образования будущего является обеспечение и гарантия постоянного качества образования, от которого зависит конкурентоспособность как организаций образования, так и в целом национальной системы образования. Для вузов качество подготовки специалистов было и есть первостепенной задачей профессорско-преподавательского состава. В своих программных документах ЮНЕСКО отмечает, что «возрастание роли высшего образования идет параллельно с ростом требований к его качеству».

Качество интеллектуальных ресурсов и, прежде всего, качество подготовки специалистов с высшим образованием, способных решать самые сложные задачи во всех сферах науки, техники, технологий и общественной практики, выдвинулось в число первоочередных национальных проблем во всех странах. Таким образом, повышение качества образования, в первую очередь, высшего, является ключевой задачей, а для Казахстана - еще и актуальнейшей.

Повышение качества образовательных услуг, а также стратегия развития вузов предъявляют серьезные требования к их ресурсному обеспечению. Это относится в первую очередь к таким аспектам как подготовка магистров, кандидатов, докторов наук, оснащение вуза современной техникой, достижение высоких результатов в науке. Конкурентоспособными на казахстанском рынке образовательных услуг являются вузы, обладающие высококвалифицированным штатным профессорско-преподавательским персоналом, хорошей материально-технической базой, условиями для занятия наукой, творческого развития.

В конкурентных условиях необходимо воспитать новое поколение талантливых и способных предпринимателей, бизнесменов и менеджеров, свободно ориентирующихся на внутреннем и международном рынках. Качественное развитие рынка образовательных услуг является определяющим фактором экономического развития страны, так как способствует повышению эффективности производства.

Человеческие ресурсы являются важнейшим фактором экономики. **Человеческие ресурсы** - это люди, составляющие трудоспособное население страны, обладающие определенным человеческим капиталом. Очевидно, что чем выше качество человеческих ресурсов, тем выше возможности для качественного экономического роста страны. То что в основе потенциала любого индивида комплекс генов сегодня ни у кого не вызывает сомнений. Если человек наделен музыкальным слухом, то высока вероятность того, что в результате развития заложенных способностей он добьется успехов на поприще музыки. Однако, если музыкальных способностей нет, и человек начисто лишен музыкального слуха, то никакими тренировками, ни учебой добиться успехов не удастся. При этом затраченное время и деньги на учебу пропадут даром. Удел такого музыканта игра для себя, но никак не для публики и тем более для заработка средств для существования. Но музыка и подобные ей виды деятельности являются публичными, и результат получается явным уже на начальной стадии. Сложнее положение, когда деятельность не является публичной и выявить профессионализм человека сложно. Как раз менеджмент - эта та сфера, когда результат труда не проявляется сразу и необходимо длительное время, чтобы установить профессиональную пригодность того или иного специалиста. Если же принять во внимание, что в Казахстане активно действуют такие специфические человеческие отношения как протекционизм во всех его формах, то становится очевидным существующая низкая эффективность построения менеджмента, основанного на низком профессионализме менеджеров во многих частных и государственных организациях. В такой ситуации говорить об инновационном развитии экономики не приходится. Остро стоит проблема коррупции, которая также является сильным сдерживающим фактором не только развития, но и эффективного использования человеческого капитала. Построение эффективной экономики может быть реализовано лишь при соответствии деятельности общества глубинным экономическим законам, которые строятся на основании законов диалектики. Не соответствие осуществляемых обществом действий фундаментальным законам, принятие не

адекватных регуляторных решений, несоблюдение фактической деятельности принятым нормативным актам, все это тормозит развитие экономики общества и соответственно его социальное развитие. Таким образом, общество для своего постоянного и наиболее быстрого развития должно постоянно следить за обеспечением соответствия своих действий фундаментальным законам экономики. Для этого необходимо, во-первых, принимать адекватные законодательные акты, а, во-вторых, обеспечивать безусловное их соблюдение на практике.

В результате конкуренции один субъект конкуренции отрицается другим, более совершенным. Чем сильнее конкуренция, тем быстрее происходит развитие конкурирующей среды. Наиболее наглядным примером является спорт, где высокий уровень конкуренции приводит к выдающимся результатам. Возьмем казахстанский спорт. Здесь присутствует высокий уровень конкуренции среди боксеров и недостаточный ее уровень в футбольной среде. Поэтому не случайно мы можем наблюдать высокие достижения отечественных боксеров на фоне постоянных неудач футболистов.

Острая конкуренция в экономике приводит к быстрому и самое главное к качественному ее развитию. В противоположность, монополия порождает застой.

Слово "качество" широко используется в быту, деловом общении, в прикладных и теоретических научных работах. Интуитивно смысл употребления этого слова понятен любому грамотному человеку. Но тем не менее анализ литературы, исследования показывают, что понятие «качество» не имеет однозначного смысла и требует дальнейшего обсуждения. В качестве философской категории «качество» еще рассматривалось Аристотелем, Гегелем, которые связывали его суть с бытием объекта. По мнению Э.Деминга, К.Исикавы, Джурана и др. известных специалистов в области менеджмента качества смысл «качества» рассматривается в 2-х направлениях: первое - это производство такой продукции или оказание такой услуги, характеристики которых удовлетворяют конкретным требованиям, имеющим численное значение; второе - степень удовлетворения ожиданий потребителя при применении или использовании данной продукции или услуги

Анализируя понятие "качество образования" западные ученые выделяют три основных подхода: объективистский, релятивистский и концепцию развития. В рамках объективистского подхода наиболее важными в понимании качества являются возможность объективных измерений и сравнимость результатов оценки качества различных курсов, учреждений и т.п. Данные, полученные в ходе оценивания, являются показателями не только одного учебного заведения, но дают также сравнительную картину по отношению к другим вузам.

Слово развитие является ключевым словом в подходе - концепция развития. Если релятивистский и объективистский подходы относятся к уровню внешней оценки качества образовательного процесса, то концепция развития - к уровню внутренней оценки деятельности высшего учебного заведения (преподавательский состав и студенты, обучающиеся в данном институте или университете). Это, однако, не означает, что данная концепция исключает внешнюю оценку качества.

Делая обзор по определению качества, можно отметить, что достижение конкретных образовательных целей является характерным элементом качества. Достижение практических целей эквивалентно степени качества конечного "продукта". Согласно данной концепции качество может быть отнесено к релятивистскому подходу; отдельно подчеркивается, что качество является многомерным понятием. Применительно к целям, это положение можно переформулировать так: качество измеряется относительно множества различных целей, стоящих перед участниками образовательного процесса.

Оценивание качества образовательного пространства является коллективным и многофакторным процессом, цель которого не только оценивание, но и контроль системы стандартов, отслеживание изменений и новшеств. Процесс оценивания должен быть

очевидным, основанным на реальных явлениях и фактах, касающихся работы конкретных институтов и образовательных учреждений.

Следовательно, систему качества в высшем образовании можно рассматривать как:

- специальный процесс, направленный на положительный результат на "выходе";
- соответствие целям, что обозначает выполнение запросов, требований и ожиданий потребителей;
- результат капиталовложений;
- процесс усовершенствования в рамках образовательного процесса;
- трансформации, обозначающие изменения в совершенствовании, предоставлении возможностей для студентов или в развитии новых знаний.

Понимая под качеством образования качество функционирования системы образования, некоторые специалисты вместе с тем трактуют его как достижение обучающимися заданного (нормативного) уровня подготовленности. Отсюда одну из основных проблем высшего образования разработчики современной государственной политики Казахстана в области образования связывают с необходимостью достижения и превышения требований государственных образовательных стандартов высшего профессионального образования. Более того, завершенность процесса стандартизации в вузах напрямую связывают с сертификацией соответствия предоставляемых образовательных услуг указанным государственным стандартам. Тем самым состояние образовательного процесса пытаются оценивать, опираясь только на результаты этого процесса.

Подтверждением приверженности этому методическому несоответствию служат закладываемые в концепцию создания комплексной системы управления качеством подготовки специалистов. Ее построение связывается с решением трех взаимосвязанных задач:

- формирование эталона качества;
- сравнение достигнутого уровня подготовки с эталоном и на этой основе оценка качества;
- выработка управляющих воздействий с целью минимизации обнаруженных отклонений.

Как видно, и в этом случае оценка качества системы управления образованием производится основе представлений об эталоне качества подготовки специалиста.

В Европе часто употребляется термин *quality assurance*, который можно перевести как обеспечение качества или уверенность в качестве. Система обеспечения качества, помимо этапов, связанных с оцениваем, включает также этапы поиска и принятия решений по усовершенствованию и этапы их внедрения. Наиболее важными характеристиками системы обеспечения качества являются ее цикличность и направленность на усовершенствование.

Проблемами обеспечения качества подготовки специалистов в вузах занимались и продолжают заниматься в Казахстане. В последние годы наша республика с точки зрения развития систем менеджмента качества проходит путь познания международного опыта. «Индустрии менеджмента качества» существуют сейчас во всех без исключения развитых странах мира, как в сфере производства продукции, так и сфере образования. Становится очевидным, что для создания и развития такой индустрии в Казахстане необходимы согласованные действия организаций, способных обеспечивать развитие методологии и конкретных технологий менеджмента и основную роль в этом процессе должна играть высшая школа Казахстана.

Литература:

1. Реформа и развитие высшего образования. ЮНЕСКО, Париж 2015.

2. Deming W.E. Out of the Crisis. - Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology, Center for Advanced Engineering Study,
3. Ishikawa K. What is Total Quality Control? The Japanese Way. Englewood Cliffs.- NJ: Prentice-Hall Lnc.,1985. p.44-45.
4. Juran J., Gryna F. Juran,s Qality Control Handbook. - New York: Mc Graw - Hill book Co., p. 21.

УДК 81

МЕЖКУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ МЕТАФОРИЧЕСКОГО ПЕРЕВОДА В ФОЛЬКЛОРЕ

Ющенко В.А.
Магистрант 2 курса
КазНУ им. аль-Фараби, г. Алматы
visada7@mail.ru

Аннотация: посвященное метафорическому переводу народных произведений, с акцентом на межкультурные аспекты и влияние национальных традиций на интерпретацию метафор. Автор анализирует, как культурные особенности и контекст влияют на восприятие и перевод метафор в народном творчестве, подчеркивая ключевую роль метафоры в языковом выражении, а также ее значимость в художественной литературе и фольклоре.

Статья освещает различные подходы к переводу метафор, включая буквальный и адаптивный перевод, а также новые перспективы, предложенные когнитивной лингвистикой, которая акцентирует внимание на когнитивных структурах, лежащих в основе метафор. Рассматривается стремление современных переводов к максимальной сохранности культурного контекста, а также роль метафор в отражении глубоких культурных кодов и традиций в народном творчестве.

Ключевые слова: метафорический перевод, народные произведения, межкультурные аспекты, национальные традиции, культурные особенности

Abstract. The article is dedicated to the metaphorical translation of folk works, with a focus on intercultural aspects and the influence of national traditions on the interpretation of metaphors. The author analyzes how cultural features and context affect the perception and translation of metaphors in folk art, emphasizing the key role of metaphor in linguistic expression, as well as its significance in artistic literature and folklore.

The article covers various approaches to metaphor translation, including literal and adaptive translation, as well as new perspectives offered by cognitive linguistics, which focuses on the cognitive structures underlying metaphors. The aspiration of modern translations to maximize the preservation of cultural context is discussed, as well as the role of metaphors in reflecting deep cultural codes and traditions in folk art.

Keywords: metaphorical translation, folk works, intercultural aspects, national traditions, cultural characteristics

Аңдатпа. Мақала халық шығармаларының метафоралық аудармасына арналған, оның ішінде мәдениетаралық аспектілерге және ұлттық дәстүрлердің метафораларды түсіндіруге әсеріне ерекше назар аударылады. Автор мәдени ерекшеліктер мен контекстің халық шығармаларындағы метафораларды қабылдауға және аударуға қалай әсер ететінін талдайды, тілдік білдіруде метафораның маңызды рөлін, сондай-ақ оның өнер әдебиетінде және фольклордағы маңыздылығын атап өтеді.

Мақалада метафораларды аударудың әртүрлі әдістері қарастырылады, оның ішінде буквалды және бейімделген аударма, сондай-ақ когнитивті лингвистика ұсынған жаңа

көзқарастар, ол метафоралардың негізінде жатқан когнитивті құрылымдарға назар аударады. Заманауи аудармалардың мәдени контексті максималды түрде сақтауға ұмтылысы, сондай-ақ метафоралардың халық шығармаларында терең мәдени кодтар мен дәстүрлерді бейнелеудегі рөлі қарастырылады.

Түйін сөздер: метафоралық аударма, халық шығармалары, мәдениетаралық аспектілер, ұлттық дәстүрлер, мәдени ерекшеліктер

Введение. Метафора, являясь ключевым элементом языкового выражения, играет важную роль в художественной литературе и народном творчестве. В лингвистике и переводоведении, метафора изучается как средство, передающее не только лексические значения, но и культурные, эмоциональные и философские аспекты исходного текста [1]. Основной вызов при переводе метафор состоит в том, чтобы сохранить их исходное значение и эстетическую функцию, учитывая при этом культурные и языковые различия между исходным и целевым текстами.

Существуют различные подходы к переводу метафор. Традиционно, переводчики руководствуются двумя основными стратегиями: буквальным переводом, при котором метафорические выражения переводятся как есть, и адаптивным переводом, при котором метафоры заменяются на более понятные или соответствующие целевой культуре выражения. Буквальный перевод может сохранять структуру и форму метафоры, но иногда теряет её первоначальный смысл или эмоциональный оттенок. Адаптивный же подход, хотя и способен передать смысл, часто упускает уникальные культурные и исторические особенности исходного текста [2].

Когнитивная лингвистика предлагает новый взгляд на перевод метафор, акцентируя внимание на том, как метафорические концепции формируются и понимаются в разных культурах. В этом контексте, переводчик не только передает слова, но и стремится передать скрытые когнитивные структуры, лежащие в основе метафор. Этот подход требует глубокого понимания как исходной, так и целевой культуры, а также способности к творческому подходу в переводе [3].

Среди современных тенденций в переводе метафор выделяется стремление к максимальной сохранности культурного контекста. Это подразумевает не только перевод слов, но и передачу социокультурных, исторических и философских аспектов, которые влияют на интерпретацию метафоры. Такой подход требует от переводчика не только лингвистической, но и культурологической экспертизы [4].

Народное творчество — это не просто собрание фольклорных текстов, песен или преданий; это живая ткань культуры, отражающая исторические, социальные и духовные аспекты жизни общества. Метафоры в народном творчестве зачастую являются ключом к пониманию глубоких культурных кодов и традиций. Они могут отражать общественные настроения, исторические события, моральные и этические нормы [5].

Перевод народного творчества, и особенно метафор в нем, является важным инструментом культурного обмена и сохранения культурного наследия. Через перевод народной литературы разные культуры могут лучше понять друг друга, расширяя горизонты взаимопонимания и сотрудничества. Однако, это также представляет собой сложную задачу, поскольку требует от переводчика не только передачи текста, но и глубокого понимания культурного и исторического контекста, в котором этот текст был создан [6].

В культурологии метафора рассматривается как средство передачи и сохранения культурных ценностей и представлений [7]. Культурно-специфические метафоры отражают уникальные аспекты идентичности, истории и традиций народа. Они служат не просто языковым инструментом, но и средством для передачи глубоких философских и эстетических концепций, присущих каждой культуре. Метафора в эволюции своего понятия стала рассматриваться как основной способ структурирования человеческого опыта. Лингвисты, такие как Лакофф и Джонсон в своей работе «Метафоры, которыми мы живем»,

утверждают, что метафорическое мышление является фундаментальным для понимания человеческого опыта [8].

Когнитивная лингвистика рассматривает метафору как важный инструмент для понимания того, как люди воспринимают и описывают мир вокруг себя. Метафоры позволяют нам концептуализировать абстрактные идеи через более конкретные и понятные образы. Например, когда мы говорим о «высоких ожиданиях» или «преодолении препятствий», мы используем метафорические образы для описания абстрактных концепций [10].

Метафоры могут быть глубоко укоренены в культурных традициях и истории, отражая уникальные способы, которыми различные культуры воспринимают и интерпретируют мир. Например, метафоры, связанные с морем, будут иметь особое значение для культур, тесно связанных с морской жизнью, в отличие от культур, базирующихся в горной или пустынной местности [11].

Метафоры в народном творчестве занимают центральное место, отражая глубокие культурные, исторические и социальные контексты. В каждой культуре метафоры фольклора несут уникальные значения и функции, опираясь на общенародные убеждения, природные особенности окружения, исторический опыт и религиозные представления.

Перевод английских пословиц на русский язык представляет собой интересный культурный и языковой вызов. Рассмотрим несколько примеров и проанализируем, как они переводятся и воспринимаются в русском языковом контексте.

Пример 1: «The early bird catches the worm»

Перевод: «Кто рано встает, тому Бог подает.»

Английская пословица подчеркивает важность раннего начала для достижения успеха. Русский перевод сохраняет основную идею, но добавляет религиозный элемент ("Бог подает"), который отсутствует в английском варианте. Этот перевод хорошо адаптирован к русской культуре, учитывая более высокую религиозность в русскоязычных обществах по сравнению с англоязычными.

Пример 2: «A rolling stone gathers no moss»

Перевод: «На волнах не вырастешь мохом.»

В английском языке эта пословица часто интерпретируется как похвала переменам и активному образу жизни. Русский перевод передает основную идею, но использует другую метафору ("волны" вместо "камня"), что делает его более понятным в русском культурном контексте. Этот пример показывает, как метафоры могут быть адаптированы для сохранения смысла при переводе между разными языками.

Пример 3: «Don't count your chickens before they hatch»

Перевод: «Не говори «гоп», пока не перепрыгнешь.»

Английская пословица предостерегает от преждевременного оптимизма. Русский перевод передает аналогичное предупреждение, но использует другую метафору, более привычную для русскоязычных. Оба варианта подчеркивают важность ожидания реальных результатов перед планированием или радостью.

Пример 4: «An apple a day keeps the doctor away»

Перевод: «Яблоко в день – и врач не нужен.»

Эта пословица подчеркивает важность здорового питания для поддержания здоровья. Русский перевод очень близок к оригиналу, сохраняя как смысл, так и структуру фразы. Этот пример демонстрирует, что некоторые идеи и концепции легко переносятся между культурами без значительных изменений [12].

Заключение: Одним из ключевых аспектов в переводе метафор является сохранение их смысла и эмоционального оттенка. Иногда это достигается за счет адаптации или замены метафоры на более подходящую в контексте целевой культуры. Например, если английская пословица переводится на русский язык, она может потерять свою остроту или юмор, если

переводчик выберет дословный перевод вместо поиска аналогичного выражения в русском языке.

Важным инструментом в работе переводчика является использование аннотаций и комментариев, особенно когда метафора имеет глубокий культурный смысл, который сложно передать. Это помогает читателю лучше понять контекст и глубину оригинального выражения. Кроме того, творческий подход в создании новых метафор или аналогий, которые лучше соответствуют целевой культуре, может значительно улучшить качество перевода.

Наконец, непрерывное обучение и развитие являются ключевыми для переводчиков. Следить за литературными и культурными тенденциями в обеих культурах, улучшать свои навыки и знания – все это помогает делать переводы более актуальными и точными.

Список литературы

1. Ещанова Р.М. Когнитивный подход к переводу метафор // Мировая наука. 2022. №12 (69). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kognitivnyy-podhod-k-perevodu-metafor> (дата обращения: 29.11.2023).
2. Солончак Т. Ю. Когнитивные аспекты перевода метафор //Актуальные вопросы лингвистики, межкультурной коммуникации и методики преподавания иностранных языков в вузе. – 2021. – С. 199-204.
3. Веред В. Т. К вопросу о сохранении метафорического образа в художественном переводе //Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Лингвистика. – 2020. – Т. 17. – №. 1. – С. 58-64.
4. Белова А.Н. «Метафора в фольклоре: межъязыковые и межкультурные исследования». Челябинск: ЮУрГУ, 2021. - 225 с.
5. Григорьева С.В., Андреева И.К. «Сравнительный анализ метафорических переводов». Иркутск: Изд-во ИГУ, 2019. - 192 с.
6. Смирнов А.Ю. «Фольклор и перевод: метафоры культуры». Екатеринбург: Уральский университет, 2022. - 198 с.
7. Васильева Е.И., Козлова Н.П. «Когнитивные аспекты метафорического перевода». Казань: Казанский университет, 2021. - 165 с.
8. Лакофф, Дж., Джонсон, М. Метафоры, которыми мы живем. Чикаго: Издательство Чикагского университета, 1980. 241 с.
9. Николаева Т.Б. «Язык и культура в переводе фольклора». Новосибирск: Наука Сибири, 2019. - 189 с.
10. Морозова О.В. «Перевод метафор: исторический и культурный контексты». Воронеж: ВГУ, 2023. - 202 с.
11. Иванов С.А. «Метафора в переводе фольклорных текстов: теория и практика». Москва: Наука, 2021. - 210 с.
12. Дубровин М.И. Английские и русские пословицы и поговорки в картинках. М.: АСТ, 2008. 352 с. ISBN 978-5-17-049094-3.

КІТАПХАНА МАМАНДЫҚТАРЫ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ЦИФРЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ДАМУ

Кукеева М.К.
пед.ғыл.канд., «Тілдер және әдебиет»
кафедрасының доценті
Tashenev University, Шымкент қ
mira0945@mail.ru
Мусаева С.Т.
пед.ғыл.канд., «Тілдер және әдебиет»
кафедрасының доценті
Тастыбаева Р.К.
магистр, «Тілдер және әдебиет»
кафедрасының аға оқытушысы

Аннотация: Мақалада цифрландыру дәуірінде жоғары кітапханалық білім беру сапасын арттыру саласындағы қолданыстағы міндеттер қарастырылады. Кітапханашылардың цифрлық құзыреттілігі оқу аудиторияларында маңызды бола түсуде, өйткені цифрлық ресурстар мен цифрлық медиа кітапханашылардың күнделікті кәсіби тәжірибесінің маңызды бөлігіне айналуға. Сандық құзыреттіліктің негізгі компоненттерін зерттеу кезінде болжамды-аналитикалық әдіс, тұжырымдамалау әдісі және психикалық модельдеу әдісі қолданылды.

Кілт сөздер: цифрлық құзыреттілік, ресурстар, кітапханалық білім, кітапханашы, технология.

Аннотация : В статье рассматриваются существующие задачи в области повышения качества высшего библиотечного образования в эпоху цифровизации. Цифровые компетенции библиотекарей приобретают все большее значение в учебных аудиториях, поскольку цифровые ресурсы и цифровые медиа становятся важной частью повседневной профессиональной практики библиотекарей. При исследовании ключевых компонентов цифровых компетенций были использованы прогнозно-аналитический метод, метод концептуализации и метод ментального моделирования.

Ключевые слова: цифровая компетентность, ресурсы, библиотечное образование, библиотекарь, технология.

Annotation

The article examines existing challenges in improving the quality of higher library education in the era of digitalization. Digital competencies for librarians are becoming increasingly important in classrooms as digital resources and digital media become an important part of librarians' daily professional practice. When studying the key components of digital competencies, the predictive-analytical method, the conceptualization method and the mental modeling method were used.

Keywords: digital competence, resources, library education, librarian, technology.

Кітапханалық білім берудің қазіргі жағдайы цифрлық қоғамның еңбек нарығының талаптарына сәйкес білім беру процесін ұйымдастыру қажеттілігін көрсетеді. Білім беру іс-шараларын жаңартуды іске асыру оқыту бағдарламаларында нақты пәндер деңгейінде цифрлық құзыреттерді бекітуді көздейді.

Кітапхана қызметкері өзінің кәсіби мамандануы саласында құзыретті болуға, пайдаланушыларға сапалы қызмет көрсету талаптарын сақтауға, негізгі технологиялық процестерді, кітапхана ісінің экономикасын, еңбек заңнамасын, менеджмент негіздерін білуге, заманауи техниканы белсенді меңгеруге, компьютерлік технологияларды пайдалануға дайын болуға тиіс.

Кітапхана ісінің қарқынды дамуы кітапханаларда өндірістік, техникалық және коммуникациялық міндеттерді заманауи деңгейде шеше алатын мамандар ұжымдарын қалыптастыруға көбірек көңіл бөлуге, кітапханаларды жаңғыртуға байланысты түрлі бағдарламаларды зерттеуге және іске асыруға барлық санаттағы қызметкерлерді белсенді тартуға мәжбүр етеді.

Сонымен қатар, кітапхана қызметтерін пайдаланушыларға ұсынылатын көлемнің, мазмұнның және сапаның тұрақты өсуі мамандардың үздіксіз оқуын, кәсіби шеберлікті дамытуды, кітапхана білімін үнемі жаңартып отыруды, маңызды және өзекті құзыреттерді игеруді талап етеді.

Бұл үдерісте кадрлардың біліктілігін арттыру жүйесі маңызды рөл атқарады, оны кәсіби біліктілік деңгейіне қойылатын жаңа талаптарға және жаңа өндірістік міндеттерді шешу қажеттілігіне сәйкес теориялық және практикалық білімді жаңарту ретінде қарастыру қажет.

Оқу, ғылыми, әдістемелік семинарлар, конференциялар, конкурстар, шығармашылық зертханалар, шеберлік сыныптары, тренингтер, біліктілікті арттыру курстары- бұл кәсіби қолдау саласындағы кітапханалар қызметінің бағыттарының толық емес тізімі.

Қазіргі кітапханашының цифрлық құзыреттілігі кітапхана саласында ақпараттық және коммуникациялық технологияларды қолданумен байланысты әртүрлі дағдылар мен білімдерді қамтиды. Төменде, қазіргі кітапханашы иеленуі керек негізгі цифрлық құзыреттер беріліп отыр.

Электрондық ресурстармен жұмыс істеу қабілеті: қазіргі заманғы кітапханашы әртүрлі электрондық дерекқорлармен, электрондық каталогтармен және онлайн-мұрағаттармен таныс, электрондық көздерден ақпарат іздейді және осы ресурстарды пайдаланушыларға қызмет көрсету үшін тиімді пайдаланады.

Сандық кітапханалармен және мұрағаттармен жұмыс істеу дағдылары: заманауи кітапханашылар цифрлық кітапханалар мен мұрағаттармен байланысты технологиялар мен стандарттармен таныс, электрондық ресурстарды ұйымдастыру және сақтау, цифрлық жинақтарды құру және қолдау және оларға қол жеткізуді басқару қабілеті.

Facebook, Twitter және Instagram сияқты танымал платформаларда кітапхана аккаунттарын құру және қолдау, әлеуметтік медианы тиімді пайдалану стандарттары мен тәжірибелерімен таныс, кітапхана қызметтері мен ресурстарын жылжыту үшін әлеуметтік медианы пайдалану мүмкіндігін игерген.

Электрондық құралдармен және бағдарламалық қамтамасыз етумен жұмыс істеу дағдылары: электрондық құралдар мен бағдарламалық қамтамасыз етуді пайдалану (электрондық кестелермен, дерекқорлармен, мәтіндік редакторлармен, презентациялық бағдарламалармен және т.б. жұмыс істеу).

Пайдаланушыларға цифрлық технологиялар саласында оқыту және кеңес беру іскерлігі: пайдаланушыларға цифрлық ресурстар мен технологияларды пайдалануға үйрету, цифрлық құзыреттілік саласында оқыту іс-шараларын, тренингтер мен консультациялар өткізу.

Деректерді қорғау және құпиялылық дағдылары: қазіргі кітапханашылар деректерді қорғау және құпиялылық принциптерімен таныс болуы, деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз етуі және деректерді қорғауға қатысты ережелер мен стандарттарды сақтауы керек.

Отандық және шетелдік зерттеушілердің ғылыми еңбектерінде бұл тұжырымдама әртүрлі жолдармен түсіндіріледі, мысалы, цифрлық сауаттылық, электрондық сауаттылық, электрондық дағдылар, электрондық құзыреттілік, компьютерлік сауаттылық және медиа сауаттылық [1, 147-бет].

Электрондық ресурстарды ұйымдастыру және басқару: кітапханашы электронды кітаптарды, журналдарды, мәліметтер базасын және басқа да сандық материалдарды сатып алуға, қол жетімділікке және жаңартуға жауап береді.

Электрондық кітапхананы дамыту және қолдау: сандық ресурстардың функционалдығы мен ыңғайлылығы, мәліметтер базасын басқару, әзірлеу пайдаланушыларға арналған интерфейс және жіктеу жүйелері.

Пайдаланушыларға цифрлық ресурстарды пайдалануға көмектесу: пайдаланушыларға қажетті сандық материалдарды табуға және оларға қол жеткізуге, электрондық каталогтар мен дерекқорларда бағдарлауға, сондай-ақ, eLearning бағдарламалары мен қолданбаларын пайдалануға кеңес беру.

Ақпараттық сауаттылықты ілгерілету: пайдаланушылар алған білімдерін сыни тұрғыдан түсініп, тиімді пайдалана алатындай етіп сандық кеңістікте ақпаратты іздеу, бағалау және пайдалану дағдыларын дамыту.

Кәсіби қоғамдастыққа қатысу: әріптестермен тәжірибе және білім алмасу, білім беру іс-шараларына қатысу, цифрлық ортада пайдаланушыларға қызмет көрсетудің жаңа технологиялары мен әдістерін талқылау.

Осылайша, сандық кеңістіктегі кітапханашы пайдаланушы мен ақпарат арасындағы ұйымдастырушы және делдал рөлін атқарады, оларға сапалы цифрлық ресурстарға қол жеткізуге мүмкіндік береді және оларды тиімді пайдалануға көмектеседі.

Сандық кеңістікте кітап оқу қазіргі әлемде танымал бола бастады. Сандық кеңістікте оқудың басты артықшылықтарының бірі-кітаптардың кең таңдауына қол жеткізу мүмкіндігі.

Сандық оқу да ыңғайлылықты қамтамасыз етеді. Электрондық кітаптар мен планшеттер компам және портативті, оларды ауыр физикалық кітаптарды өзіңізбен бірге алып жүрмей-ақ саяхатқа, жұмысқа немесе мектепке оңай апаруға болады.

Сандық оқу сонымен қатар кітаптарды сатып алуға және жүктеуге ыңғайлылықты ұсынады. Оқырмандар кітаптарды үйден шықпай-ақ тәуліктің кез келген уақытында онлайн сатып алып, жүктей алады.

Дегенмен, сандық оқудың кейбір кемшіліктері бар. Біріншіден, кейбір адамдар әлі де қолдарындағы физикалық кітап сезімін қалайды. Қағаздың текстурасы мен кітаптың иісін сезіну бірегей оқу атмосферасын жасай алады, оны цифрлық түрде қайта жасау оңай емес. Сонымен қатар, оқу құрылғыларын пайдалану көздің шаршауын немесе тітіркенуін тудыруы мүмкін.

Сандық кеңістікте оқу мен дәстүрлі оқу арасындағы түпкілікті таңдау жеке оқырманның қалауына байланысты. Екі нұсқаның да артықшылықтары мен кемшіліктері бар және олардың барлығы оқу қажеттіліктері үшін оңтайлы форматты таба алады.

Кітапханадағы жұмыстың сандық формалары мыналарды қамтуы мүмкін:

1. Электрондық каталог: кітапханашылар электронды каталогты құру және қолдау үшін арнайы бағдарламалық жасақтаманы пайдаланады, онда пайдаланушылар кітаптарды автор, тақырып, кілттік сөз және басқа параметрлер бойынша іздей алады.

2. Кітаптарды электронды түрде беру және қайтару: кейбір кітапханалар пайдаланушыға арнайы штрих-код оқырмандары немесе RFID технологиялары арқылы кітаптарды өз бетінше алып, қайтаруды ұсынады.

3. Электрондық ресурстар мен мәліметтер базасы: компьютер немесе мобильді құрылғы арқылы көруге және жүктеуге болатын электрондық кітаптар, журналдар, мақалалар және мәліметтер базасы.

4. Электрондық құжаттарды жеткізу: пайдаланушының сұранысы бойынша журналдардағы немесе кітаптардағы мақалалар сияқты электрондық құжаттарды жеткізу қызметтері.

5. Онлайн оқыту және кеңес беру: белгілі бір салалардағы білімдерін тереңдетуді немесе зерттеу көмегін алғысы келетін пайдаланушыларға арналған онлайн курстар, вебинарлар және кеңестер.

6. Электрондық кітапханалар: кітапханалар толығымен цифрлық форматтарға ауысады және тек онлайн оқуға және жалға алуға болатын электрондық кітаптар мен ресурстарға қол жеткізуге мүмкіндік береді.

7. Сандық мұрағаттар: кітапханалар интернет арқылы көпшілікке қол жетімді тарихи құжаттарды, мәдени құндылықтарды және басқа материалдарды сақтайтын электрондық мұрағаттарды құрып қолдай алады.

Тұтастай алғанда, кітапханада жұмыс істеудің цифрлық нысандары кітаптармен және басқа да ақпараттық ресурстармен жұмысты тиімдірек ұйымдастыруға мүмкіндік береді, сондай-ақ пайдаланушыларға оларға ыңғайлы қол жеткізуді қамтамасыз етеді.

Қорытынды. Қорытындылай келе, Кәсіби дайындық процесінде болашақ кәсіби білім беру кітапханашыларының цифрлық мәдениетін қалыптастырудың маңыздылығы жоғары оқу орны енгізетін білім беру процесінің еңбек сыйымдылығы мен тиімділігін арттыруға ықпал ететіні сөзсіз.

Қазіргі заманғы шындықтар болашақ кәсіптік білім беру кітапханашыларының дәстүрлі оқыту әдістері мен біліктілігі қоғамның білім беру қажеттіліктерін толық қанағаттандыра алмайтындығын көрсетеді. Кітапханашылар өзін-өзі тәрбиелеу, дамыту, өзін-өзі дамыту арқылы цифрлық мәдениеттің белгілі бір деңгейін қалыптастыру қажеттілігін түсінуі керек, бұл болашақта олардың цифрлық білім беру ортасында өзін-өзі толық жүзеге асыруына әкеледі.

Кітапхана медиа және мультимедиа мазмұнын алу, беру, жасау, пайдалану, шығармашылық, демалыс, ойын-сауық, жұмыс, коммуникация дағдыларын қамтитын пайдаланушылардың медиа мәдениетін қалыптастыру кезінде цифрлық кураторға айналады.

Әдебиеттер тізімі

1. Барышев Р.А. Формирование модели цифровых компетенций сотрудников университетских библиотек // Науч.и техн.б-ки. - 2021. - №9.- С. 129-149.

2. Степанов В.К. Библиотека в структуре цифровых коммуникаций // Открытые информационные ресурсы: Сб. материалов межд.конф. 14-15 ноября 2000 г. – Алматы, 2001. – С. 51-55.

3. Макеева О.В. Компетенции библиотечных специалистов в эпоху цифровой экономики // Непрерыв. библиотечное образование. - 2019. - № 4.- С. 84–88.

4. Каптерев А.И. Концептуальные основания цифровой трансформации библиотек // Библиотечное образование. - 2023. - №1. - С.67-78.

5. Кукеева М.К., Мусаева С.Т. Кітапхананың инновациялық-әдістемелік қызметі: Оқу-әдістемелік құралы: - Шымкент: М. Әуезов атынд. ОҚУ, 2022. - 102 б.

6. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2022 жылғы 17 мамырдағы № 311 қаулысымен // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827>.

ВСЕМИРНАЯ БИБЛИОГРАФИЯ И ЕЕ ВЗАИМОСВЯЗЬ С НАЦИОНАЛЬНОЙ БИБЛИОГРАФИЕЙ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

Мусаева С.Т.

доцент кафедры «Языки и литература», канд.пед.наук
Tashenev University, г.Шымкент, suikum@mail.ru

Мухтар Аружан

студентка ОП 6В03201 – Библиотечное дело гр.ФИ22-4к

Аннотация: В статье раскрываются основные понятия всемирной библиографии и показаны потребности науки, общественной жизни и культуры, отражающиеся в новых тенденциях обмена библиографической информацией между странами, выдвигающие

конкретные задачи и определяющие перспективу библиографической деятельности, пути совершенствования международного библиографического сотрудничества.

Особое внимание уделяется раскрытию разносторонней деятельности Международной федерации библиотечных ассоциаций, цель которой - координация библиотечной деятельности в международном масштабе, установление контактов между библиотекарями, ассоциациями библиотекарей и библиографов разных стран.

Ключевые слова: международная библиография, библиографическое сотрудничество, библиотечно-библиографические организации, библиографические программы, библиографические фирмы

Түйін: Мақалада Дүниежүзілік библиографияның негізгі ұғымдары ашылады және елдер арасындағы библиографиялық ақпарат алмасудың жаңа тенденцияларында көрініс табатын, нақты міндеттер қоятын және библиографиялық қызметтің болашағын, Халықаралық библиографиялық ынтымақтастықты жетілдіру жолдарын айқындайтын ғылымның, қоғамдық өмір мен мәдениеттің қажеттіліктері көрсетіледі.

Халықаралық кітапханалық қауымдастықтар Федерациясының жан - жақты қызметін ашуға ерекше назар аударылады, оның мақсаты-кітапханалық қызметті халықаралық ауқымда үйлестіру, кітапханашылар, әр түрлі елдердің кітапханашылары мен библиографтары қауымдастығы арасында байланыс орнату.

Түйін сөздер: Халықаралық библиография, библиографиялық ынтымақтастық, кітапхана-библиографиялық ұйымдар, библиографиялық бағдарламалар, библиографиялық фирмалар

Annotation: The article reveals the basic concepts of world bibliography and shows the needs of science, public life and culture, reflected in new trends in the exchange of bibliographic information between countries, putting forward specific tasks and determining the prospects of bibliographic activity, ways to improve international bibliographic cooperation.

Special attention is paid to the disclosure of the diverse activities of the International Federation of Library Associations, the purpose of which is to coordinate library activities on an international scale, establish contacts between librarians, associations of librarians and bibliographers from different countries.

Keywords: international bibliography, bibliographic cooperation, library and bibliographic organizations, bibliographic programs, bibliographic firms

Под всемирной библиографией понимается организация учета документов разных стран (в идеале всех стран мира). В международной практике используется термин «международная библиография». Основной ее целью является отражение мировой печатной продукции и других не книжных материалов. Появление международной библиографии связывают с именем швейцарского ученого Конрада Геснера (1516-1565), поставившего задачу учесть все рукописные и печатные книги на латинском, древнегреческом и древнееврейском языках. Так, появилась «Универсальная библиотека», содержащая около 15 тыс. описаний произведений печати.

На протяжении XIX-XX вв. подготовка и издание библиографических пособий, как правило, велись крупными библиотеками, частными издательскими и библиографическими фирмами, отдельными коллективами. В 1897 г. начал выходить наиболее значительный из международных библиографических указателей, учитывающий статьи из периодических изданий многих стран – «Международная библиография журнальных статей» немецкой фирмы «Дитрих».

Сейчас, когда ежегодно в мире выходит более 900 тыс. названий книг, брошюр и периодических изданий, естественно, выпуск библиографических указателей с международным охватом не возможен без тесного сотрудничества библиографов всех стран.

В истории международного библиографического сотрудничества условно выделяют три этапа:

1. Организация и становление (конец XIX - начало XX в.);
2. Возникновение библиографических объединений и проведение первых совместных исследований (1919-1939);
3. Широкое сотрудничество библиографов в рамках международных и региональных организаций и осуществление крупных международных библиографических программ (с 1945 г.) [1, С.142.].

Первый период характеризуется резким увеличением выпуска международных библиографических указателей, что, с одной стороны, было обусловлено ростом потребности в информации о научных работах, опубликованных в разных странах, а с другой - привело к возникновению контактов в области библиографии.

Наиболее значительным событием этого периода стало создание в Брюсселе Международного библиографического института (1895). Поль Отле и Анри Лафонтен, основатели института, выдвинули в качестве основной задачи МБИ создание Универсального библиографического репертуара (УБР), цель которого - описать на карточках издания, включенные в библиографические указатели, библиотечные и издательские каталоги.

Во второй период возникает 15 международных библиотечно-библиографических организаций, в том числе Международная федерация библиотечных ассоциаций (ИФЛА, позднее Международная федерация библиотечных ассоциаций и учреждений), цель которой - координация библиотечной деятельности в международном масштабе, установление контактов между библиотекарями, ассоциациями библиотекарей и библиографов разных стран.

Третий период начинается после второй мировой войны. Он характеризуется значительной интенсификацией и дифференциацией международного научного сотрудничества. Образование мировой системы социализма, углубление общего кризиса капитализма, крушение колониализма, активизация международного сотрудничества в области науки, техники, культуры, современная научно-техническая революция способствовали появлению новых международных организаций. Рост их числа во многом определил и повышение сотрудничества в области библиографии.

Наиболее крупной среди межправительственных организаций в области культуры является Организация Объединенных Наций по вопросам просвещения, науки и культуры (ЮНЕСКО), созданная в ноябре 1945 г. Вся многогранная деятельность ЮНЕСКО рассредоточена по департаментам. Например, библиографической деятельностью ведает департамент документации, библиотек и архивов. ЮНЕСКО оказывает огромную помощь в развитии библиотечного дела и библиографии.

Одной из функций ЮНЕСКО является осуществление ею роли организационного и руководящего межправительственного центра в области международного библиографического сотрудничества, в частности, в создании системы всемирных текущих библиографических пособий. Большое значение придается унификации принципов отбора, библиографического описания, классификации, составлению вспомогательных указателей, точности перевода.

Формирование системы библиографических пособий ЮНЕСКО началось уже в конце 40 - начале 50-х годов. В 1950 г. в рамках ЮНЕСКО создан Международный комитет по информации и документации в области социальных наук, основной формой работы которого является составление и издание системы библиографических пособий по общественным наукам, информирующих о произведениях печати, вышедших в разных странах [2, С.248.].

После консультаций с экспертами различных стран, изучения деятельности и анализа документации об информационных центрах сформировалась концепция международной системы передачи научной информации - ЮНИСИСТ, создан Информационный центр ЮНИСИСТ. ЮНИСИСТ не ставит перед собой задачу организовать единый мировой информационный центр, а предполагает создание необходимых условий для координации и

кооперации деятельности национальных центров ЮНИСИСТ с целью организации передачи информации в международных масштабах.

Осуществление программы ЮНИСИСТ, однако, натолкнулось на определенные трудности. Оказалось, что весьма несовершенны были внутригосударственные информационные системы. В 1974 г. по инициативе ЮНЕСКО состоялась межправительственная конференция по планированию национальных инфраструктур документации, библиотек и архивов, на которой были сформулированы рекомендации по созданию национальных информационных систем (НАТИС).

В документах ЮНЕСКО концепция НАТИС в общих чертах сформулирована следующим образом: "Конкретная форма и характер национальной информационной системы (НАТИС), состоящей из ряда подсистем, в разных странах могут быть различными, но конечной целью должна оставаться координация всех ее элементов [3, С.142.].

Элементами, которые составляют структуру НАТИС, являются службы, участвующие в информационном обеспечении всех секторов общества и всех категорий потребителей. Задача НАТИС состоит в том, чтобы все лица, занятые политической, экономической, научной, просветительской, социальной и культурной деятельностью, получили необходимую им информацию, что повысит общественную отдачу их работы". Принятие программ НАТИС и ЮНИСИСТ потребовало принятия новой программы деятельности ЮНЕСКО, которая была утверждена на Генеральной конференции в 1976 г. - Общая информационная программа.

В плане реализации программы ЮНИСИСТ в 1972 г. была создана Международная система данных о периодических изданиях (International serial date system - ISDS), цель которой - формирование мирового банка данных о периодических и продолжающихся изданиях. На его базе должен осуществляться выпуск регистра периодических изданий и бюллетеня новых, переименованных и прекратившихся изданий.

Международный обмен библиографической информацией, особенно в машиночитаемой форме, требует соответствующего уровня стандартизации. В этом направлении много делает ИФЛА и специально созданная в ее структуре Комиссия по каталогизации, которой подготовлено Международное стандартное библиографическое описание монографий (ISBD (M)). К настоящему времени введены в действие ISBD на книги, сериальные издания, некнижные материалы, карты, ноты, подготовлен проект аналитического описания, ставится вопрос о разработке ISBD машиночитаемых форм. На основании международных стандартов повсеместно создаются национальные [4, С.29.].

Международная организация по стандартизации (ISO) и созданный в ее составе ТК-46 утвердили Международный стандартный книжный номер (ISBN) и Международный стандартный номер сериальных изданий (ISSN).

Библиографическая комиссия ИФЛА постоянное внимание уделяет изучению состояния, проблем и тенденций развития библиографии, определению места библиографии в системе научно-технической информации, перспективам механизации и автоматизации библиографических процессов [6, С.315.].

До середины 1970-х годов основным направлением работ МЦНТИ было удовлетворение потребностей центров НТИ, библиографические службы лишь частично участвовали в некоторых работах, в основном по регистрации периодических изданий и опубликованных документов.

В 2016 г. на заседании Ученого Совета МЦНТИ была принята программа, предусматривающая более тесное сотрудничество национальных библиотек с МЦНТИ, что отразилось в утверждении следующих тем исследовательских работ: унификация принципов отбора и типологии документов, отражаемых в изданиях ТНБ; унификация структуры библиографических пособий; стандартизация принципов формального анализа документов; автоматизация процесса подготовки и выпуска органов ТНБ.

За последние десятилетия многое было сделано для расширения и совершенствования ТНБ в социалистических странах, возникли и постепенно вступают в строй крупные системы библиографической информации, в которых ТНБ принадлежит ведущая роль. Были усовершенствованы методы описания произведений печати, особенно благодаря стандартизации библиографического описания и форматов для автоматизированных систем.

Потребности науки, общественной жизни и культуры, отражающиеся в новых тенденциях обмена библиографической информацией между странами, выдвигают конкретные задачи и определяют перспективу библиографической деятельности.

Список литератур

1. Володин Б.Ф. Всемирная история библиотек. – 2-е изд., доп. – СПб: Профессия, 2014. – 432 с.
2. Шомракова И.А. Всеобщая история книги. – СПб: Профессия, 2015. – 368 с.
3. Беловицкая А.А. Книговедение. Общее книговедение: Учебник. – М.: МГУП, 2017. – 393 с.
4. Грузинова Л.Б. Иностранная библиография. – М.: Изд МГАП «Мир книги, 1995. – 64 с.
5. Кузьмин Е.И., Фирсов В.Р. Нормативно-правовое обеспечение деятельности библиотек в зарубежных странах. – М.: Либерия, 2003. – 212 с.
6. Романович К.С. История иностранной библиографии. – 2-е изд., доп. – М.: ЛКИ, 2010. – 736 с.

БОЛАШАҚ ИНФОРМАТИКА МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУҒА КӘСІБИ ДАЯРЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Құрамыс Д.Т.

7M01503 – Информатика педагогтерін даярлау білім беру бағдарламасының магистранты
Өзбекәлі Жәнібеков атындағы ОҚПУ, Шымкент қ.
kuramys.daulet@yandex.ru

Аңдатпа: Жасанды интеллект технологияларының білім беруге әсері соңғы кездері айқын байқалуда. Мысалы, машиналық оқыту және үлгіні тану сияқты технологиялар білім алушыларды білім қорларына және жекелендірілген оқытуға қол жеткізу арқылы оқу тәжірибесін байыта алады. Сонымен қатар авторлық бағдарламаларын жасауға және оқу материалын білім алушылардың жеке қажеттіліктеріне бейімдеуге мүмкіндік береді. Осыған байланысты болашақ информатика мұғалімдерін білім беруде жасанды интеллект технологияларын қолдануға дайындау педагогикалық білім берудің маңызды міндеттерінің біріне айналуға.

Мақалада болашақ информатика мұғалімдерін білім беруде жасанды интеллект технологияларын қолдануға дайындау мәселесі қарастырылады.

Түйінді сөздер: жасанды интеллект, машиналық оқыту, информатика мұғалімінің кәсіби дайындығы, жоғары технологиялар, Python.

Аннотация: Влияние технологий искусственного интеллекта на образование в последнее время становится все более очевидным. Например, такие технологии, как машинное обучение и распознавание образов, могут обогатить учащихся опытом обучения, предоставив им доступ к базам знаний и персонализированному обучению. А также позволяет создавать авторские программы и адаптировать учебный материал к индивидуальным потребностям обучающихся. В связи с этим подготовка будущих учителей информатики к использованию технологий искусственного интеллекта в образовании становится одной из важнейших задач педагогического образования.

В статье рассматривается проблема подготовки будущих учителей информатики к использованию технологий искусственного интеллекта в образовании.

Ключевые слова: искусственный интеллект, машинное обучение, профессиональная подготовка учителя информатики, высокие технологии, Python.

Abstract

The impact of artificial intelligence technologies on education has recently become more and more obvious. For example, technologies such as machine learning and pattern recognition can enrich students' learning experiences by giving them access to knowledge bases and personalized learning. It also allows you to create author's programs and adapt educational material to the individual needs of students. In this regard, the preparation of future computer science teachers for the use of artificial intelligence technologies in education is becoming one of the most important tasks of teacher education.

The article deals with the problem of training future computer science teachers to use artificial intelligence technologies in education.

Keywords: artificial intelligence, machine learning, professional training of a computer science teacher, high technologies, Python.

ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев жасанды интеллект және деректерге талдау жасаудың өзекті мәселелеріне арналған «Artificial Intelligence Journey» атты онлайн конференцияда қатысушыларының назарын жасанды интеллектіні дамыту және енгізу кезінде ескерілуі тиіс мәселелерге аударды. Оның айтуынша, жаңа заманның табысы біздің жаңа технологияларға енгізетін адамгершілік деңгейіне тәуелді болмақ. Машиналар мен роботтардың ойлау процестері сындарлы бағытта ғана дамуы тиіс, – деді Қасым-Жомарт Тоқаев [1].

Қазіргі әлемде ақпараттық технологиялар, соның ішінде жасанды интеллект (ЖИ) технологиялары өмірдің әртүрлі салаларында, соның ішінде білім беруде маңызды орын алып отыр. Мысалы, ЖИ күнделікті тапсырмаларды автоматтандыру, жекелендірілген оқу материалдарын жасау, білім алушылардың оқу жетістіктерін диагностикалау және түзету, сондай-ақ олардың шығармашылық ойлауын дамыту үшін пайдаланылуы мүмкін. ЖИ оқытудың тиімділігі мен сапасын арттыруға, білім беруді дараландыруға, білім алушының жеке басын дамыту үшін жаңа мүмкіндіктер жасауға әлеуеті бар. ЖИ технологияларының қарқынды дамуы, бүгінгі таңда мектептерде ЖИ саласында сұранысқа ие Python бағдарламалау тілінің танымалдылығының артуы, мамандандырылған университеттер деңгейінде математика және компьютерлік ғылымдар бойынша арнайы дайындықты қажет етпей-ақ, әртүрлі ЖИ әдістерін іске асыру үшін интерфейстер ұсынатын Python тіліне арналған ашық бағдарламалық кітапханалардың пайда болуы және дамуы, оқушылар мен студенттердің техникалық шығармашылығы, жобалық қызмет мүмкіндіктерін едәуір кеңейтті. Бүгінгі таңда білім алушыларды ЖИ технологияларының мүмкіндіктері мен қолдану салаларымен таныстырып қана қоймай, сонымен қатар осы технологияларды қолдана отырып, кәсіптік бағдар беру және жобалау қызметін ұйымдастыра алатын, сондай-ақ ЖИ технологияларын педагогикалық құрал ретінде қолдана алатын педагогтарды даярлау қажет. ЖИ жалпы білім беру мазмұнының құрамдас бөлігі ретінде енгізудің өзектілігі алыс және жақын шетелдік зерттеушілер күмән тудырмайтынын атап өтуде. Әлемдік тәжірибені талдай отырып, әлемдік мектептерде жүргізген зерттеулері жасанды интеллектті оқыту бастапқы кезеңінде екенін көрсетті, алайда бұл бағытта белсенді жұмыс жүргізілуде. Бейінді емес білім беру саласында ЖИ көбінесе зерттеу нысаны емес, құрал ретінде қарастырылуда [2-4].

Алайда, біздің ойымызша, ЖИ технологияларының қазіргі даму тенденцияларын ескере отырып, педагогикалық университетте болашақ информатика мұғалімдерінің ЖИ саласындағы кәсіби дайындығын тікелей жаңғыртуға жеткілікті көңіл бөлінбеген. Осы мәселеге арналған соңғы басылымдар әлі күнге дейін ЖИ оқу курстарының классикалық

мазмұнын ұсынады, онда негізгі дидактикалық бірліктер сараптамалық жүйелер және Prolog тіліндегі логикалық бағдарламалау болып табылады, ал нейрондық желілерді зерттеуде тек нейросимуляторы қолданылады [6, 7].

Python тілі туралы айтылмайды, бірақ бүгінде ЖИ саласында кеңінен қолданылатын Python кітапханалары деректерді талдау, машиналық оқыту, компьютерлік көру, табиғи тілді өңдеу (NumPy, Pandas, Scikit-learn, TensorFlow және Keras, PyTorch, OpenCV, NLTK және т.б.) қарастырылмайды. Осылайша, болашақ информатика мұғалімдерін осы технологиялардың қазіргі даму деңгейін және олардың қол жетімділігін ескере отырып, ЖИ технологияларын қолдануға дайындаудың өзектілігі бірқатар қайшылықтарға байланысты болуда. Бір жағынан, қоғам мен мемлекет ЖИ технологияларын меңгерген бәсекеге қабілетті мұғалімдерге мұқтаж, екінші жағынан - жоғары педагогикалық білім берудегі оқу бағдарламалары мен оқу-әдістемелік құралдардың мазмұны ескіргендіктен. Кәсіби даярлығын қалыптастыруды әзірлеу мен енгізу үшін - болашақ информатика мұғалімдері білім беру процесінде ЖИ технологияларын қолдануға дайындау мақсатына жеткізетін келесі міндеттер анықталды:

1. Болашақ информатика мұғалімдері ЖИ технологияларын қолдануға дайындаудың кәсіби даярлығын қалыптастыру шарттарын анықтау, әзірлеу және негіздеу;
2. Анықталған және әзірленген кәсіби даярлығын қалыптастыру жүйелі іске асырудың негізі ретінде "Жасанды интеллект технологиялары" оқу курсы әзірлеу;
3. Педагогикалық жоғары оқу орнында болашақ информатика мұғалімдерінің кәсіби даярлау процесінде "Жасанды интеллект технологиялары" оқу курсы сынақтан өткізу;
4. Әзірленген критерийлер негізінде ЖИ технологияларын қолдануға болашақ информатика мұғалімдері даярлауға кәсіби даярлығын қалыптастыру шарттардың әсер етуінің нәтижелілігін тексеру.

Болашақ информатика мұғалімінің ЖИ саласындағы кәсіби дайындығының мазмұнын ретроспективті талдау және оның қазіргі жағдайын талдау негізінде бакалаврларды даярлаудың алғашқы кәсіби даярлығын қалыптастыру шарты анықталды. Ол пән мазмұнының сипатын математикалықтан негізден технологиялық негізге өзгерту, ЖИ технологияларын дамытудың заманауи бағыттарын зерттеу және технологияларды іске асырудың заманауи құралдары туралы материалдарды енгізу [8].

Педагогикалық университетте жасанды интеллектті классикалық зерттеу веб-камералар, микрофондар, дыбысты ойнатудың әртүрлі құралдары сияқты қосымша аудиовизуалды техникалық құралдарды қолдануды көздемеді. Алайда, компьютерлік көру, сөйлеуді тану және синтездеу технологияларын зерттеу кезінде осы технологияларды жүзеге асыру құралдарын қолдану қажет. Осыны негізге ала отырып, екінші кәсіби даярлығын қалыптастыру шарт ЖИ технологияларын іске асырудың аудиовизуалды техникалық, аппараттық қамтамасыз етілуін пайдалану болып табылады. Бұл студенттердің ЖИ технологияларын неғұрлым тиімді қолдану үшін техникалық қамтамасыз етумен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді [9, 10].

ЖИ технологияларының қарқынды дамуы жағдайында мұндай технологияларды қолдануға байланысты дайын оқу ақпараты өзектілігін тез жоғалтады және негізінен мұндай ақпаратты болашақ информатика мұғалімдеріне беру олардың кәсіби дайындығының тиімділігін айтарлықтай төмендетеді. Бұл студенттердің зерттеу қызметінің сипатын күшейту арқылы репродуктивті оқыту түрінен шығармашылыққа көшуге мүмкіндік беретін оқыту тәсілдері мен әдістерін қолдану қажеттілігіне әкеледі. Проблемалық оқыту (Т.А. Ильина) атап өткендей, кейбір алгоритмге немесе үлгіге сәйкес стандартты шешімі жоқ проблемалық оқу есептерін қолдануға негізделген, олар ең алдымен іздеу болып табылады. Проблемалық оқыту білім алушының дербес қызметке дайындығын дамытуға ықпал етеді. Осындай мақсаттарға эвристикалық оқыту арқылы қол жеткізуге болады, және т. б.. Осылайша, үшінші кәсіби даярлығын қалыптастыру шарт-оқу іс-әрекетінің зерттеу сипатын

күшейту арқылы репродуктивтіден шығармашылыққа оқыту түрінің бағытын өзгертуге мүмкіндік беретін проблемалық және эвристикалық оқытуды біріктіру[11, 12].

Болашақ информатика мұғалімінің ЖИ технологияларын қолдануға дайындық деңгейін анықтау үшін критерийлер мен бағалау-диагностикалық құралдар әзірленді. Критерийлерді анықтаудың әдіснамалық негізі қызметтік тәсіл болды, оған сәйкес кәсіби қызметте ЖИ технологияларын қолдануға дайындықты бағалау үш сұраққа жауап береді:

1. "Бакалавр ЖИ технологиясын қолдану бойынша қызметті жүзеге асыра ала ма?"(немесе: "бакалаврда жасанды технологиясымен жұмыс істеу дағдылары бар ма?»).

2. "Бакалавр ЖИ технологиясын қолдануға үйрету қызметін жүзеге асыра ала ма?"(немесе: "бакалаврда ЖИ технологияларымен байланысты білім, білік және дағдыларды игеру бойынша білім алушылардың қызметін ұйымдастыру дағдылары қандай деңгейде қалыптасты?»).

3. "Бакалавр ЖИ технологияларын педагогикалық құрал ретінде пайдалану бойынша қызметті жүзеге асыра ала ма?"(немесе: "бакалаврда осы технологияларды педагогикалық құрал ретінде қолдануға мүмкіндік беретін ЖИ технологияларын меңгеру дағдылары қандай деңгейде қалыптасқан?»).

Сипатталған критерийлер мен деңгейлер болашақ информатика мұғалімдерінің критерийлер топтары бойынша (жеке проблемалық аймақтарды анықтау үшін) ЖИ технологияларын қолдануға дайындық деңгейлерін диагностикалауға, сондай-ақ олардың кәсіби педагогикалық қызметте ЖИ технологиясын қолдануға дайындығының жалпы деңгейін бағалауға мүмкіндік берді.

Президент сөзін қорытындылай келе, жасанды интеллекті дұрыс қолданған кезде бізге барынша үйлесімді әрі байсалды дамуға мүмкіндік беретін құрал болатынын атап өтті. Аталған конференцияға 90 елден 28 мыңнан астам адам қатысқан бұл шара әлем бойынша биылғы ең ірі конференция болды.

Әдебиеттер тізімі

1. Қ.К. Тоқаев «Artificial Intelligence Journey» онлайн конференция // <https://www.akorda.kz/kz>

2. Vazhayil A. et al. Focusing on Teacher Education to Introduce AI in Schools: Perspectives and Illustrative Findings. // 2019 IEEE Tenth International Conference on Technology for Education (T4E). IEEE, 2019:71–77.

3. Садыкова А. Р., Левченко И. В. Искусственный интеллект как компонент инновационного содержания общего образования: анализ мирового опыта и отечественные перспективы. / Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Информатизация образования. 2020;17(3):201–209.

4. Chen L., Chen P., Lin Z. Artificial Intelligence In Education: // A Review. IEEE Access. 2020;(8);75264–75278.

5. Gunawan K. D. H. et al. The responses to artificial intelligence in teacher integrated science learning training program. // Journal of Physics: Conference Series. IOP Publishing, 2021;2098(1):1–5.

6. Даниленко С. В., Мартынюк Ю. М., Ванькова В. С. «Системы искусственного интеллекта» в подготовке будущего учителя информатики. // Московский педагогический государственный университет. М.: 2020:83–86.

7. Жигалова О. П. К вопросу о подготовке учителя информатики в области искусственного интеллекта. / Вестник педагогического опыта. 2019;44:97–101.

8. Розов К. В. О необходимости изменения содержания профессиональной подготовки будущего учителя информатики в области искусственного интеллекта. / Информатика и образование. 2020;35(4):12–26.

9. Исаева Г. Г. Подготовка будущего педагога профессионального обучения к использованию элементов искусственного интеллекта: на примере отрасли «Информатика, вычислительная техника и компьютерные технологии» // дис. канд. пед. наук. Махачкала, 2013. 194 с.

10. Широких А. А. Методическая система подготовки учителя информатики по основам искусственного интеллекта // дис. канд. пед. наук. Пермь, 2007. 177 с.

11. Ильина Т. А. Проблемное обучение-понятие и содержание. / Вестник высшей школы. 1976;(2):39–48.

12. Кудрявцев Т. В. Психология технического мышления: процесс и способы решения технических задач. // Педагогика; 1975. 304 с.

РЫНОК СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ РК, ЕГО РАЗВИТИЕ

Кәрім Ж.Д. - магистрант
Tashenev University, г.Шымкент
k.didar@mail.ru

Демесинова А.А.
К.э.н., ст. преподаватель кафедры «Экономика и право»
Tashenev University, г.Шымкент
d.aziza_1960@mail.ru

Аннотация: Сельское хозяйство является одной из самых развитых отраслей экономики в Казахстане. От развития сельского хозяйства зависит благосостояние населения, а также развитие перерабатывающих и потребляющих отраслей экономики.

В статье дан анализ современного развития и потенциала сельского хозяйства за 2021-2022 годы, экспорта и импорта сельскохозяйственной продукции, мер государственной поддержки агропромышленного комплекса страны. Рассмотрены факторы, влияющие на развитие сельского хозяйства, принципы государственного регулирования развития агропромышленного комплекса и сельских территорий в Казахстане. Выделяются приоритеты развития АПК.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, государственная поддержка, растениеводство, животноводство, импорт, экспорт.

Түйін: Ауыл шаруашылығы – Қазақстан экономикасының ең дамыған салаларының бірі. Халықтың әл-ауқаты, сондай-ақ экономиканың өңдеуші және тұтынушы салаларының дамуы ауыл шаруашылығының дамуына байланысты.

Мақалада 2021-2022 жылдарға арналған ауыл шаруашылығының заманауи дамуы мен әлеуеті, ауыл шаруашылығы өнімдерінің экспорты мен импорты, еліміздің агроөнеркәсіптік кешенін мемлекеттік қолдау шараларына талдау жасалған. Ауыл шаруашылығының дамуына әсер ететін факторлар, Қазақстандағы агроөнеркәсіп кешені мен ауылдық аумақтардың дамуын мемлекеттік реттеудің принциптері қарастырылады. Агроөнеркәсіп кешенін дамытудың басым бағыттары атап өтілді.

Кілт сөздер: агроөнеркәсіп кешені, мемлекеттік қолдау, өсімдік шаруашылығы, мал шаруашылығы, импорт, экспорт.

Abstract: Agriculture is one of the most developed sectors of the economy in Kazakhstan. The well-being of the population, as well as the development of processing and consuming sectors of the economy, depend on the development of agriculture.

The article provides an analysis of the modern development and potential of agriculture for 2021-2022, exports and imports of agricultural products, measures of state support for the country's agro-industrial complex. The factors influencing the development of agriculture, the principles of state regulation of the development of the agro-industrial complex and rural areas in Kazakhstan are considered. The priorities for the development of the agro-industrial complex are highlighted.

Key words: agro-industrial complex, state support, crop production, animal husbandry, import, export.

В своем Послании «Экономический курс Справедливого Казахстана» от 1 сентября 2023 года народу Казахстана Глава государства Касым-Жомарт Токаев отмечает необходимость реального прорыва в агропромышленном комплексе [1]. Как он подчеркнул, потенциал отечественной сельскохозяйственной отрасли огромен, однако его нужно раскрыть в полной мере.

В соседних государствах имеются огромные рынки сбыта, которые нуждаются в продукции агропромышленного комплекса. Как отметил Глава Правительства РК Токаев Касым-Жомарт, стратегическая цель нашей страны – стать одним из ведущих аграрных центров Евразийского континента. Это потребует поэтапный переход от первичного производства к выпуску продукции более высоких переделов. Задача – в течение трех лет увеличить долю переработанной продукции в АПК до 70%.

Для развития собственных рынков, а также выхода на внешний рынок необходимо создать предприятия, способные обеспечить масштабы, качество и регулярность поставок. Поэтому необходимо стимулировать укрупнение отечественных агрофирм, а также на взаимовыгодных условиях активно привлекать транснациональные корпорации.

Для развития рынка сельскохозяйственной продукции необходимо государственное вмешательство. Государственное регулирование развития агропромышленного комплекса и сельских территорий осуществляется в соответствии со следующими принципами [2]:

- 1) приоритетности развития агропромышленного комплекса и сельских территорий, имеющих потенциал экономического роста;
- 2) соответствия требованиям международных соглашений по сельскому хозяйству, санитарным и фитосанитарным нормам;
- 3) прозрачности мероприятий, осуществляемых государством;
- 4) адресности в предоставлении мер государственной поддержки;
- 5) развития конкурентных преимуществ отечественного агропромышленного производства;
- 6) защищенности внутреннего рынка от недобросовестной конкуренции;
- 7) разграничения полномочий между уровнями государственного управления;
- 8) экологической безопасности деятельности агропромышленного комплекса и проживания жителей в сельских населенных пунктах;
- 9) взаимодействия с общественными объединениями, ассоциациями (союзами) предпринимателей;
- 10) эффективности мер государственного регулирования;
- 11) обеспечения необходимого ежегодного объема государственной поддержки развития агропромышленного комплекса и сельских территорий;
- 12) развития оптимальных форм взаимодействия субъектов агропромышленного комплекса.

АПК Казахстана является крупнейшим межотраслевым комплексом, объединяющим несколько секторов экономики: производство, переработку сельскохозяйственного сырья и поставку готовой продукции конечным потребителям, перевозку, хранение, переработку и поставку сельскохозяйственной продукции, а также обеспечение техникой, химикатами и удобрениями.

Занимая пятое место в мире по площади сельскохозяйственных земель, Казахстан обладает огромным потенциалом для развития сельского хозяйства. Достаточное количество водных ресурсов и относительно чистая природная производственная база позволяют производить высококачественную продукцию. Кроме того, у страны выгодное географическое расположение, открыт доступ к международным транспортным и торговым коридорам.

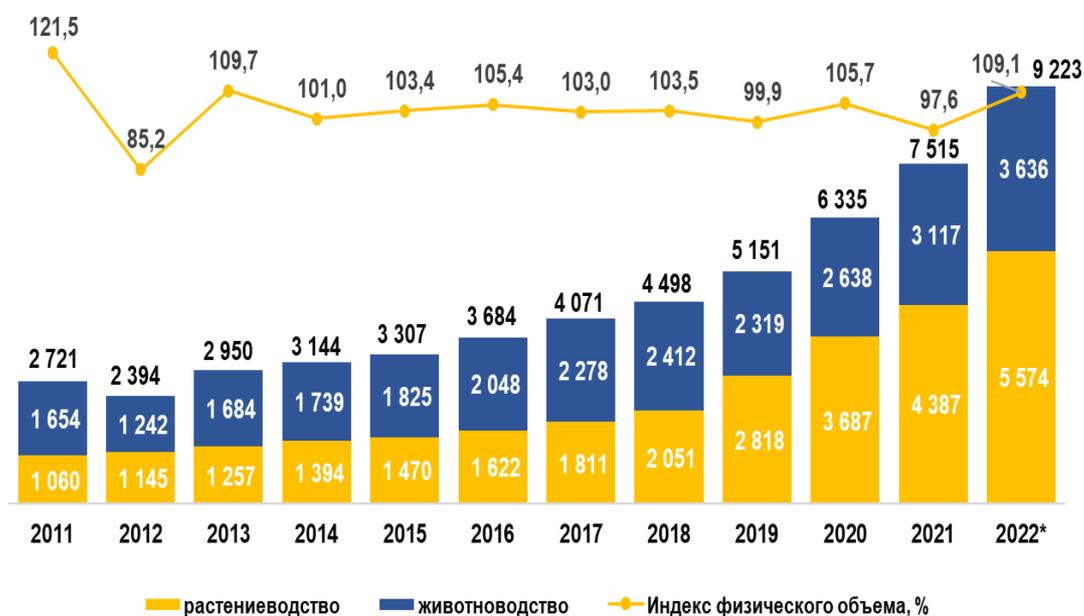
Правительство Казахстана намерено использовать огромный потенциал сельского хозяйства, включая животноводство, для создания добавленной стоимости, развития экспорта, создания рабочих мест и достижения инклюзивного и устойчивого роста.

В 2022 году валовой объем производства сельскохозяйственной продукции в Казахстане достиг 9223 млрд тенге [3]. Индекс физического объема ВВП сельского хозяйства за январь-декабрь 2022 года составил 109,1% по сравнению с предыдущим годом. При этом валовой объем производства продукции растениеводства вырос до 5574 млрд тенге, а животноводства – до 3636 млрд тенге (рис.1).

В 2022 году на долю растениеводства пришлось 60,4% от общего валового производства сельскохозяйственной продукции, что несколько выше по сравнению с 2021 годом (58,3%). Несмотря на рост показателей растениеводства, наблюдается высокая зависимость от природно-климатических факторов, что сказывается на колебаниях урожайности основных сельскохозяйственных культур.

Казахстан традиционно является одним из крупнейших экспортеров зерна и муки. Основными экспортными рынками являются страны СНГ, Европейского союза, Ближнего Востока и Северной Африки. Отрасль развивается в условиях растущей конкуренции со стороны России и Украины. Перспективным направлением для увеличения объемов экспорта является рынок Китайской Народной Республики.

Основными факторами, оказывающими влияние на объемы производства продукции животноводства, являются забой или реализация скота и птицы, надой молока и производство яиц.

Источник: Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК

Рисунок 1. Валовой объем производства с/х продукции, млрд тенге

Объем забоя в хозяйствах или реализации на убой всех видов скота и птицы в живом весе в 2022 году увеличился на 0,2% по сравнению с предыдущим годом, а производство

коровьего молока соответственно – на 1,9%. Количество куриных яиц также увеличилось на 4,4%. Средний надой молока на одну дойную корову вырос на 2,1%, а средний выход яиц на одну курицу-несушку на 23,7%.

В целом в животноводстве наблюдается устойчивый рост поголовья основных видов скота в сельскохозяйственных формированиях. Например, за период с 2011 по 2022 год среднегодовой темп роста поголовья КРС составляет около 3,6%, а лошадей – 8,0%.

Казахстанская сельхозпродукция поставляется почти в 70 стран. Основные традиционные рынки сбыта – страны ЕАЭС, Узбекистан, Таджикистан, Афганистан, Турция, Латвия, Италия и другие. При этом имеется хороший потенциал для дальнейшего наращивания экспорта продукции мукомольной и крупяной промышленности, мяса и пищевых мясных субпродуктов, растительных масел и других видов переработанной продукции, а также органической продукции в КНР, страны ЕС и Средней Азии [4].

С января по июнь 2022 года экспорт продукции АПК составил 2,6 млрд долларов, что на 44% больше по сравнению с аналогичным периодом 2021 года (1,8 млрд долларов). Экспорт переработанной продукции за указанный период составил один миллиард долларов – на 43% больше по сравнению с аналогичным периодом 2021 года (0,7 млрд долларов). Доля экспорта переработанной продукции от общего объёма тоже выросла и составила 40,4% (январь – июнь 2021 года – 36,3%).

В рамках развития казахстанского агропромышленного сектора одним из приоритетов, помимо обеспеченности собственным продовольствием внутри страны не менее 80%, увеличения производительности труда в три раза, притока инвестиций в четыре раза и снижения доли теневой экономики в сельском, лесном и рыбном хозяйстве до 0,5% в ВВП, становится расширение зарубежных рынков сбыта казахстанской сельхозпродукции в три раза – с 3,5 млрд долларов в 2021 году до 9,9 млрд долларов в 2030 году.

С учетом имеющегося потенциала сельского хозяйства по производству сырья и узкость внутреннего рынка, переход от сырьевой направленности экспортной политики на переработанную продукцию становится приоритетом развития АПК. Рост отраслей переработки за счёт увеличения объёмов экспорта обеспечит и качественный рост сельского хозяйства, и рост доходов по всей цепочке добавленной стоимости.

Список литературы

1. Токаев Касым-Жомарт К. /Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Экономический курс Справедливого Казахстана», Акorda, 1 сентября 2023 года, Астана.
2. Закон Республики Казахстан от 8 июля 2005 года № 66.
«О государственном регулировании развития агропромышленного комплекса и сельских территорий». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000066>
3. Годовой отчет акционерного общества «Аграрная кредитная корпорация» за 2022 год. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://kase.kz/files/emitters/AGKK/agkkr_2022_rus.pdf
4. Агропродукция на экспорт: что, куда и в каких объёмах поставяет Казахстан. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://informburo.kz/stati/agroprodukcija-na-eksportcto-kuda-i-v-kakix-obyomax-postavlyet-kazakhstan>

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ РЕГИОНА

Демесинова А.А.

К.э.н., ст. преподаватель кафедры «Экономика и право»

Tashenev University, г.Шымкент

d.aziza_1960@mail.ru

Абдурахманова З.А.

Ст. преподаватель кафедры «Экономика и право»

Tashenev University, г.Шымкент

bakbergen_2000@mail.ru

Сапарбаева Э.А.

Ст. преподаватель кафедры «Экономика и право»

Tashenev University, г.Шымкент

saparbaeva_e@list.ru

Аннотация: Развитие динамично меняющейся рыночной среды, нестабильность среды функционирования энергетического производства требуют разработки методических подходов, концептуальных теоретических и прикладных аспектов научной проблемы формирования стратегии развития энергетического комплекса региона. Решение данной проблемы обеспечит формирование стратегии и механизма развития регионального энергетического комплекса, способствующих созданию необходимых условий для экономического подъема энергетического комплекса, гарантирующего энергетическую безопасность региона и максимальное удовлетворение потребностей населения. В статье предложены пути совершенствования теоретических и методологических основ формирования стратегии развития ТЭК энергодефицитного региона и разработки конкретных рекомендаций по обоснованию направлений устойчивого развития ТЭК в условиях индустриально-инновационного развития экономики. Теоретико-методологическую основу научного исследования составил системный подход к исследованию проблемы стратегического развития энергетического комплекса Казахстана и его субъектов, позволяющий рассматривать его в неразрывной взаимосвязи с процессом реформирования отечественной экономики.

Ключевые слова: энергетика, стратегия, методология, механизм, совершенствование.

Түйін: Динамикалық өзгеретін нарықтық ортаның дамуы, энергия өндірудің операциялық ортасының тұрақсыздығы аймақтың энергетикалық кешенін дамыту стратегиясын қалыптастырудың ғылыми мәселесінің әдіснамалық тәсілдерін, тұжырымдамалық теориялық және қолданбалы аспектілерін әзірлеуді талап етеді. Бұл мәселені шешу өңірдің энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге және барынша қанағаттандыруға кепілдік беретін, энергетикалық кешеннің экономикалық өсуі үшін қажетті жағдайларды жасауға ықпал ете отырып, өңірлік энергетикалық кешенді дамытудың стратегиясы мен механизмін қалыптастыруды қамтамасыз етеді. халықтың қажеттіліктері. Мақалада энергия тапшылығы бар өңірдің отын-энергетика кешенін дамыту стратегиясын қалыптастырудың теориялық және әдістемелік негіздерін жетілдіру және отын-энергетика саласының тұрақты даму бағыттарын негіздеу бойынша нақты ұсыныстар әзірлеу жолдары ұсынылған. экономиканың индустриялық-инновациялық дамуы жағдайындағы кешен. Ғылыми зерттеудің теориялық және әдістемелік негізі Қазақстанның энергетикалық кешені мен оның субъектілерінің стратегиялық даму проблемасын зерттеуге жүйелі көзқарас болды, бұл оны отандық экономиканы реформалау процесімен ажырамас байланыста қарастыруға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: энергия, стратегия, әдістеме, механизм, жетілдіру.

Abstract: The development of a dynamically changing market environment, the instability of the operating environment of energy production require the development of methodological approaches, conceptual theoretical and applied aspects of the scientific problem of forming a strategy for the development of the energy complex of the region. The solution to this problem will ensure the formation of a strategy and mechanism for the development of the regional energy complex, contributing to the creation of the necessary conditions for the economic growth of the energy complex, guaranteeing the energy security of the region and maximum satisfaction of the needs of the population. The article suggests ways to improve the theoretical and methodological foundations for the formation of a strategy for the development of the fuel and energy complex of an energy-deficient region and the development of specific recommendations for substantiating the directions of sustainable development of the fuel and energy complex in the conditions of industrial-innovative development of the economy. The theoretical and methodological basis of the scientific research was a systematic approach to the study of the problem of strategic development of the energy complex of Kazakhstan and its subjects, which allows us to consider it in inextricable connection with the process of reforming the domestic economy.

Key words: energy, strategy, methodology, mechanism, improvement.

Проблемы формирования энергетических стратегий развития регионов, не обеспеченных значительными запасами собственных энергетических ресурсов, до настоящего времени полностью в научной литературе не исследованы и не проработаны, что и определяет актуальность исследования. При формировании энергетической стратегии недостаточно полно раскрыт региональный аспект. Регионы Казахстана, как известно, значительно отличаются друг от друга вследствие природных, экологических и прочих факторов регионального характера. Необходимость учитывать индивидуальные особенности обуславливает потребность в разработке энергетических стратегий на уровне каждого отдельного региона.

Таким образом, актуальность проблемы развития топливно-энергетического комплекса, недостаточная степень ее научной разработанности, важность вопросов развития отраслей топливно-энергетического комплекса определили выбор темы настоящего исследования.

При выборе стратегии развития энергетической отрасли необходим анализ вариантов будущего технического перевооружения с учетом внешних факторов (политических, экологических, организационных). Предлагается альтернативный путь, когда невозможность достижения требуемого уровня потребления является сигналом к изменению промышленной стратегии и побуждает экономику к вводу инвестиций.

На основе высказанных предположений построим экономико-математическую модель оптимизационного типа, которая позволит получить автоматизированный метод построения вариантов технико-экономического развития. Под вариантами технико-экономического развития подразумеваются возможные рациональные структуры будущего производства.

В данном случае рассматриваются стоимостной баланс при фиксированных ценах и вектор потребления, уже сбалансированный наилучшим (оптимальным) для экономики способом [1].

В процессе получения сценариев (вариантов) развития экономики региона нецелесообразно изменять все коэффициенты технологической матрицы. Используя механизм управления критерием предпочтения, на основании мнения экспертов мы можем либо разрешить изменение коэффициентов технологической матрицы для направлений, требующих наибольшей реорганизации, либо запретить изменение коэффициентов технологической матрицы там, где отсутствует возможность для инноваций или существуют какие-либо объективные или субъективные ограничения

При расчетах использованы три критерия матрицы – базовая, полученная путем экспертного оценивания, и две матрицы, полученные по прямым и обратным трудозатратам. Использование матриц, основанных на величинах трудовых затрат в соответствующих

отраслях, отражает два противоположных подхода к определению «трудностей» перехода. В первом случае утверждается, что структурные изменения осуществляются легче там, где требуется меньше трудовых ресурсов. Во втором утверждается, что там, где требуются высокие трудозатраты, не все экономически рационально, там нужно что-то менять, и в целом это будет дешевле и легче. В экономической истории человечества много примеров, подтверждающих второе утверждение: когда именно в производственных секторах с высокими трудозатратами происходили открытия и изобретения, сильно меняющие структуру производства.

В качестве исходной информации для расчетов были использованы: отчетный стоимостной баланс производства и распределения продукции по данным областных управлений по статистике за 2021 год, отчет о воздействии на окружающую среду отраслей народного хозяйства и базовые нормативы платы за выбросы загрязняющих веществ в окружающую природную среду и размещение отходов по данным Министерства экологии и природных ресурсов РК, результаты экспертного оценивания.

Полученные численные результаты показывают адекватность модели реальным (ожидаемым) экономическим условиям. Новые матрицы технологических коэффициентов дают возможность выработать конкретные рекомендации для получения различных сценариев развития региона и последующего их обсуждения.

Новые векторы выпуска, удовлетворяющие экологическим ограничениям, полученные с использованием всех трех критериальных матриц, демонстрируют одну и ту же тенденцию перераспределения объемов выпуска продукции по отраслям, что объясняется использованием постоянного блока экологических ограничений для всех трех случаев. Новые матрицы B для разных критериальных матриц получаются различными. При этом матрица B , полученная с использованием матрицы, сформированной экспертами, и матрица B , полученная с использованием данных по прямым трудозатратам, значительно ближе друг к другу, чем матрица B , полученная по обратным трудозатратам.

Смена технологий, скорее всего, приведет к снижению коэффициентов вредного воздействия некоторых отраслей на экологию, что, в свою очередь, позволит при необходимости увеличить выпуск продукции в этих отраслях.

Результаты, полученные по статистическим данным, относящимся к Республике Казахстан, могут быть использованы и для Южного региона. Относительные коэффициенты вредного воздействия отраслей промышленности на окружающую среду и нормы ПДК взяты средние по Казахстану.

На практике разносторонний и полный анализ вариантов на основе измененных производственных матриц целесообразно проводить только в случае их небольшой размерности (хотя возможности программной реализации не ограничивают размерность); поэтому вместе с описываемой моделью рекомендуется использовать современные методы агрегирования и декомпозиции.

Стратегическим направлением модификации нашей модели следует считать включение моделей распространения нововведений, которые, в свою очередь, учитывают изменения уровня распространения и затрат на внедрение нововведения в зависимости от фактора времени. В результате получим модель динамического баланса. В этом случае «трудность» перехода определяется затратами на внедрение необходимых новых технологий в определенные промежутки времени. Кроме того, появляется возможность расширения баланса за счет включения в него новых отраслей (направлений деятельности) или реструктуризации существующих.

Интересным и важным также представляется изучение закономерности изменения балансовых матриц для стран, реализующих стратегию индустриально-инновационного развития.

В процессе анализа построенных вариантов развития можно оценить наиболее перспективные направления инновационной деятельности, определить «узкие» места

возможных структурных сдвигов и трудности перехода к новым технологиям, что является важным для выработки промышленных стратегий и государственного регулирования инвестиционной политики в области НТП (таблица 1).

Таблица 1

Агрегированная нормированная технологическая матрица коэффициентов прямых затрат за 2021год

(на примере Южного региона в относительных единицах)

	Сель-ское хозяйство	Легкая и пище-вая промышленность	Прочая промышленность (кроме ТЭК)	Топливо-энер-гетический комплекс	Транс-порт и связь	Про-чие отрас-ли
Сельское хозяйство	0,1549	0,0777	0,0016	0,0018	0,0075	0,0174
Легкая и пищевая промышленность	0,0311	0,1765	0,0182	0,0144	0,0247	0,0229
Прочая промышленность (кроме ТЭК)	0,1314	0,0324	0,5142	0,0482	0,1533	0,1140
Топливо-энергетический комплекс	0,0735	0,0125	0,0687	0,2061	0,1129	0,1866
Транспорт и связь	0,0525	0,0017	0,0054	0,0004	0,0019	0,0161
Прочие отрасли	0,0354	0,0183	0,1033	0,2544	0,0014	0,0185

В целом, описанную выше модель следует понимать как один из эффективных инструментов анализа, генератор сценариев (вариантов) развития энергетики. В процессе анализа построенных вариантов развития оцениваются наиболее перспективные направления инновационной деятельности, определить «узкие» места возможных структурных сдвигов и трудности перехода к новым технологиям, что является важным для выработки промышленных стратегий и государственного регулирования инвестиционной политики в области НТП.

Список литературы

1. Болдырев Р.Л., Русман И.Б., Щепина И.Н. Имитационное моделирование структурных сдвигов на основе балансовых моделей.//Экономическая наука современной России.-1999.- №4.

XIX ҒАСЫРДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ЖАҒДАЙДЫҢ ШИЕЛЕНІСУІ

А.Т. Кашкинбаева

Тарих және география кафедрасының аға оқытушысы
Tashenev University, Шымкент қ.

asemai7@mail.ru

Н.М. Мағжанов

Tashenev University магистранты

Аннотация: В статье рассматриваются национально-освободительные движения и периоды в Южном Казахстане.

Annotation: National liberation movements and periods in South Kazakhstan are considered in the article.

XIX ғасырдың басындағы Қазақстанның оңтүстігіндегі саяси жағдай оның қалған бөліктеріндегі жағдайдан ерекше болды. XIX ғасырдың басында Оңтүстік Қазақстан ортаазиялық феодалдық мемлекеттер – Хиуа, Бұхара және ең үлкен дәрежеде – Қоқан экспанциясының объектісіне айналды. 1810-1866 жылдар аралығында Қазақстанның оңтүстігінде олардың үстемдігі орнады. Ұлы жүз руларының басым көпшілігі Қоқан ханының қол астында болды. Қоқан хандары басып алған жерлерінде тек феодалдық тонау мақсатын көздеп қана қойған жоқ, сонымен бірге сауда-саттық мүддесін де ойлаған [1].

Қоқан хандығына бағынышты қазақтар өте ауыр салық езгісін бастан кешті. Қазақтардан алынатын салық екі түрге бөлінді: малдан – зекет, егістіктен – харадж. Қазақтарға олардан басқа да міндеткерліктер жүктелді. Мәселен, олар жер жыртуға, бау-бақша өңдеуге, камал қабырғаларын жөндеуге, тағы басқа міндеткерліктерге мәжбүр болды. Әскери іс-қимыл кезінде әрбір қазақ өз атымен Қоқан бегіне келуге міндетті болды, ал сол әскери қызметі үшін ешқандай ақы алмады.

XIX ғасырда қазақ халқының жауынгерлік рухы ауыр сынға тап болды [2].

Ауыр езгіні бастан кешкен қазақтар қоқан билеп-төстеушілігіне қарсы талай рет көтеріліске шықты. Омар хан басқаруының соңғы жылдарында тұтанған көтеріліс ерекше сипат алды. Көтерілісті Тентек төре басқарды. Оның төңірегіне жиналған 12 мың қол Қоқан әскери бекіністерін қоршап алып, қалалардың бірінен соң бірін ала бастады. Көтерілістің қарқынынан шошынған Омар хан арнайы әскер жіберіп оны басты. Оңтүстік Қазақстанға Қоқан билеушілері ғана емес, сонымен қатар олармен бақталас Бұхара және Хиуа феодалдары да қызығушылық көрсетті. Қазақстанның оңтүстігінде белсенді саясат жүргізуге мүмкіндігі шектеулі болған Бұхара билеушілері өздерінің Қоқан мен Хиуаға қарсы күрестегі табиғи одақтастары ретінде қазақ сұлтандарына ара-тұра қолдау көрсетіп отыруды жөн көрді. Ал Хиуа ханы Мұхаммед Рахим 1815-1816 жылдары екі рет қазақтарға қарсы шапқыншылық ұйымдастырып, қазақ сұлтандарының бір бөлігіне өз үстемдігін мойындатты [3].

Орта Азия хандықтарының Қазақстандағы белсенділіктерін орыс өкіметі де мұқият қадағалап отырды. Қоқан билеушілерінің экспанциясынан сескенген Ұлы жүз өкілдері 1818 жылы патша үкіметіне өздерін Ресей бодандығына қабылдау туралы өтініш жасады. 1819 жылғы 18 қаңтарда орыс үкіметі өтінішті қарап, Ұлы жүз қазақтарын ресми түрде Ресейдің бодандары деп жариялады.

Орыс патша өкіметінің саясатының Орта Азияда және сонымен бірге Қазақстанда жандандырылуы XIX ғасырдың 20-жылдары басындағы «Сібір қырғыздары туралы жарғы» деп аталуына байланысты (1822) Ресей әкімшілігі жүйесін әуелі Орта, одан соң Кіші жүзге енгізу жеделдетілген кезден басталды. Ал іс ағылшын-орыс бақталасының шиеленісуіне байланысты 30-жылдарда бұрынғысынан да кең өрістей түсті.

Егер ағылшын-орыс бақталастығының майданы орыс меншігі шекарасынан сыртқары созылып, Хиуа – Бұқара – Қоқан – Иран – Ауғанстан – Үндістан бағыты арқылы өтсе, ал Қазақстан бұл кезде жақын мандағы тылға, шабуылға әзірлік аймағына айналды да, оған бекіну патшаның бірінші кезектегі міндеті болды.

Ресей Орта Азиялық хандықтар және Қытай аралығында орналасқан Қазақстанның орасан зор стратегиялық маңызы нақ осы жылдары неғұрлым айқын көрінді.

Қазақстанға бекіну қажеттігі өсіп келе жатқан орыс капитализімінің экономикалық мүддесінен туындағын-ды. Бүкіл Орта Азия секілді Қазақстан да өнім өткіз және арзан шикізат базары ретінде, отарлық үстеме пайда көзі ретінде патша өкіметінің назарын өзіне бірден аударған.

XIX ғасырдың басында Қазақстан Ресейге тек сөз жүзінде ғана бағынды. Онда да тұтас емес, себебі оның бір бөлігі Қоқан мен Қытайдың ықпал өрісінде болғандықтан, патша өкіметі бірінші кезекте қазақтардың саяси тәуелсіздігінің қалдықтарын құртудан бастады. Осы мақсатпен негізінен жүретін бірқатар шаралар жасалынды, олар:

1. Гарнизондарды қаптата отырып, тізілте және жекеленген бекіністерді жеделдетуден және осы бекіністерге жапсарлата қазақтардың тұрақты елді-мекендерін орнатудан көрінген әскери тұрғыда бекініп алу бағыты.

2. Ең әуелі округтер мен округтік приказдар құрып, әкімшілік басқару реформаларын жасап, содан соң нәтижесінде қазақтардың саяси құқықтары күрт шектелетін, басқарудың дистанциялық жүйесін енгізуден көрінген саяси тұрғыда орнығып алу саясаты.

3. Қазақтардың жерін жаппай басып алудан, салық салуды және әр-түрі монополияларды енгізуден көрінген экономикалық экономикалық тұрғыда бекіп алу бағыты.

Осындай шаралардың жиынтығы, сайып келгенде патша өкіметінің Қазақстандағы отарлау саясатының мазмұнын айқын көрсетеді. Патша өкіметінің Қазақстандағы отарлау саясатының ақиқат мақсатын патша чиновниктерінің қоғамдық пікірден жасырғаны түсінікті еді. [4].

Патша қызметіне ауысқан қазақ феодалдары - аға сұлтандар, болыс билеушілері, ауылдық старшындар және дистанциялық бастықтар — еңбекшілерді феодалдық жаншудың бұрынғы формаларың сақтап қана қойған жоқ, сондай-ақ үкімет атынан салық жинады (түндік басынан алым, заттай төлем, жөндеу жүргізгені үшін алым, билет үшін алым, көшіп-қонғаны үшін ақша төлеу т. б.). Осындай ақшаны жинау кезінде қазақ феодалдарының қылмаған қиянаты жоқ [5].

Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азиядағы иеліктерінде басқару жүйесін ұйымдастырушы патша өкіметі жаулап алудың бастапқы кезінде-ақ қолға алды.

XVIII ғасырда басталған Ресей империясының қазақ жерлерін жаулап алу саясаты XIX ғасырда жалғасын тапты. XIX ғасырдың ортасына қарай аш күзендей алға ұмтылған Ресей империясы қазақ жерінің оңтүстік өңірі мен Орта Азияны жаулап алу үшін мұздай қаруланған әскери экспансиясын қолданды.

Ресейдің Оңтүстік Қазақстанды жаулап алу жөніндегі экспансиялық мақсаттары, негізінен алғанда, екі жолмен: біріншіден, қазақ даласына бірқатар әскери-барлау және жазалау экспедицияларын ұйымдастыру; екіншіден, дала арқылы өтетін стратегиялық жағынан тиімді жағдайда болған бекіністер шебін салу арқылы жүзеге асырылды. Бұл шаралардың бәрі аймақта жергілікті түрде жүргізілді, соның нәтижесінде көптеген ықпалды қазақ көсемдері не шайқаста өлтірілді, не тұтқынға алынды .

XIX ғасырдың басында патша үкіметі Қазақстан мен Орта Азия хандықтарына тереңдей ене бастады. Егер өткен ғасырда патша билік тек шекаралас жатқан аудандарға ғана жетіп, қалған бөліктеріне зерттеу экспедицияларын жіберсе, енді жылдан кейін Сырдария өңіріне де жетті. Бұл әрекет қазақтың қоғамының түбегейлі өзгеруіне, саяси шиеленістерге әкеліп соқты [6].

Таза бодандық кезеңі, 1860 жылдары басталады. Оның негізгі белгісі Қазақ жерінің тұтастай Ресей империясының құрамына енуі, облыстарға бөліну, олардың уездерге т. б.

бөлінуі. Қазақтың саяси элитасы – сұлтандар мен билер биліктен біржолата шеттетілді. Қазақ шаруашылығы Ресейдің тауарлы-сауда қарым-қатынастарының шеңберіне тартыла бастады .

Қазақ хандарының билігін жойғаннан кейін Ресей өзіне бағынышты аймақтарында Ресейдің әскери - әкімшілік жүйесін енгізуге нақты мүмкіндік алып, оны іске асырады. Олардың міндетіне қазақ даласындағы әскери-полициялық және азаматтық істерді жүргізу тапсырылып, шексіз биліктің иелеріне айналды. «Қазақстандағы патша әкімшілігі, - деп жазды академик С.З.Зиманов,- үлкен дербес саяси билікке ие болды. Бұл мекемелердің іс-әрекеттерін жоғарғы сатыда тұрған билік орындары қолдады немесе үнсіз ғана келісіп отырды» .

Ресей империясының өз қарамағына Оңтүстік Қазақстанды қосып алуы оның қазақ даласын толық жаулап алуының аяқталғанын көрсетті. Нәтижесінде патша өкіметі отаршылдық саяси мүдделерін басшылыққа ала отырып, қазақ сұлтандарының өз билігін қалпына келтіруге деген ұмтылысын және олардың тәуелсіздігін аяусыз жаныштап, қазақтың оңтүстік өлкесінде отаршылдық-әкімшілік жүйесін орнатуға кіріседі.

Әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.А. Уроки истории и современность. – Алматы: Қазақстан, 1997. - 121 б.
2. Назарбаев Н. Қазақтың бүкіл тарихы – бірігу тарихы, тұтастану тарихы // Егемен Қазақстан. – Алматы, 1998. – 7 шілде.
3. Әбдәкімұлы Ә. Қазақстан тарихы. – Алматы: Қазақстан, - 2005. – 604 б.
4. Қозыбаев М. Тарихнама мәселесі толғандырады // Қазақ тарихы. – Алматы, 1996. - №6.
5. Миссия капитана Никифорова в Хиву и действия отрядов, высылаемых в Киргизскую степь с Сибирской и Оренбургской линией для усмирения Кенисары Касимова и других мятежников. Составил полковник А.Г.Серебренников // Сборник материалов для Туркестанского края. Том III. - 1841.
6. Н. Серета. Бунт киргизского султана Кенисара Касимова // Вестник Европы. 1870, - № 8, 9; 1871, - № 8.

УДК 621.01; 539.3

МЕТРИКАЛЫҚ МАЗМҰНЫ БАР ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУ ӘДІСТЕРІ

С.А.Жолдасов
тех.ғ.к., доцент, joldasov10@mail.ru
Ж.А.Тәшенев атындағы университеті

Резюме:В этой работе при решении метрических задач используется скалярное произведение векторов, наряду с аффинными координатными методами. В зависимости от постановки задач методами применения скалярного произведения, эти задачи делятся на пять видов: 1) расчет расстояний; 2) расчет углов; 3) классификация векторов; 4) нахождение набора точек; 5) геометрические неравенства.

Ключевые слова: Расчет расстояний, расчет углов, классификация векторов, нахождение набора точек, геометрические неравенств, скалярного произведения.

Summary: In this work, the skolar product of vectors is used for solving metric problems, along with affine coordinate methods. Depending on the formulation of problems using scalar product methods, these problems are divided into five types: 1) calculation of distances; 2) calculation of angles; 3) classification of vectors; 4) finding a set of points; 5) geometric inequalities.

Keywords: distance Calculation, angle calculation, vector classification, finding a set of points, geometric inequalities, skolar product

Аффиндік координаталардағы есептерге қарағанда метрикалық есептер ауқымы кеңірек. Метрикалық есептерді шығаруда аффиндік әдістермен қатар векторлардың скаляр көбейтіндісі қолданылады.

Метрикалық есептерді, шартты түрде бірнеше түрге бөлуге болады. Скаляр көбейтіндіні қолдану әдістерімен есептердің қойылымына байланысты бұл есептерді келесідей бес түрге бөлеміз:

1. Ара қашықтықтарды есептеу;
2. Бұрыштарды есептеу;
3. Векторларды жіктеу;
4. Нүктелер жиынын табу;
5. Геометриялық теңсіздіктер.

Кейбір есептерді бірнеше түрге жатқызуға болады. Бұл есептерді шешу-де сызбалардың ролі өте зор. Бұл топтағы есептер стереометриялық немесе планиметриялық болуы да мүмкін. Бірінші топтағы есептерді қарастырар ал-дында көп қолданылатын мектеп математикасының бағдарламасы көлемінде кездесетін келесі метрикалық – векторлық формулаларды келтірейік.

1. Кез келген үш нүкте A, B және C үшін
$$\vec{AB} \cdot \vec{AC} = \frac{1}{2}(|AB|^2 + |AC|^2 - |BC|^2)$$

2. Кез келген екі вектор $\vec{a}$ және $\vec{b}$ үшін
$$\left(\vec{a} \cdot \vec{b} \right) \leq |\vec{a}| |\vec{b}|$$

3. Нольдік емес екі вектор үшін
$$\left(\vec{a} \cdot \vec{b} \right) = 0$$
 орындалады егер $a \perp b$

4. Нольдік емес екі вектор $\vec{a}$ және $\vec{b}$ үшін
$$\left(\vec{a}, \vec{b} \right) = \left| \vec{a} \right| \left| \vec{b} \right| \Leftrightarrow \vec{a} \parallel \vec{b}$$

5. Кез-келген үш вектор $\vec{a}, \vec{b}, \vec{c}$ үшін
$$\left(\vec{a} + \vec{b} + \vec{c} \right)^2 = a^2 + b^2 + c^2 + 2\vec{a} \cdot \vec{b} + 2\vec{b} \cdot \vec{c} + 2\vec{c} \cdot \vec{a}$$

6 Кез келген екі вектор $\vec{a}$ және $\vec{b}$ үшін
$$\left| \vec{a} + \vec{b} \right| \leq \left| \vec{a} \right| + \left| \vec{b} \right|, \quad \left| \vec{a} - \vec{b} \right| \geq \left| \left| \vec{a} \right| - \left| \vec{b} \right| \right|$$

7. Кез-келген төрт нүкте A, B, C, D үшін
$$ABCD = \frac{1}{2}(|AD|^2 + |BC|^2 - |AC|^2 - |BD|^2) \quad [2]$$

Осы тараудағы есептерді шығарғанда бұл формулалар қолданыс табады.

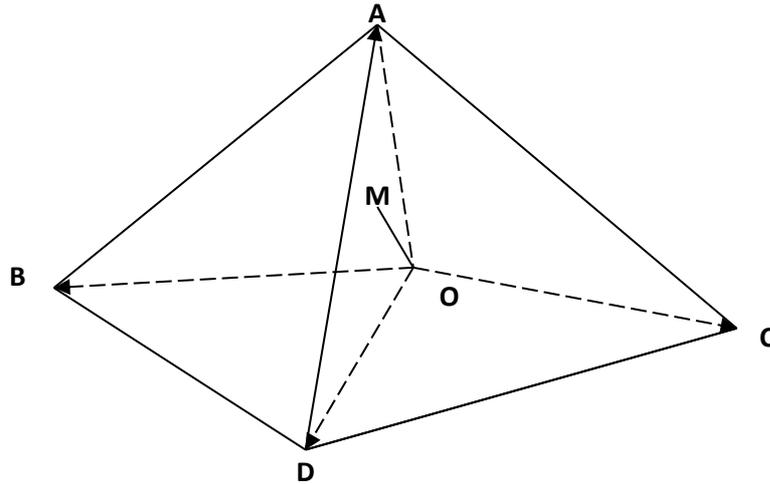
Ара қашықтықтарды есептеу.

Мысал – 1. $ABCD$ тетраэдрінің қырларының ұзындықтары мен оған сырттай сызылған сфераның радиусы – R берілген. Сфераның центрі O нүктесінен тетраэдрдің медианаларының қиылысу нүктесі M -ге дейінгі ара қашықтықты табыңыздар.[3]

Шешуі: Сфераның центрі O нүктесінен тетраэдрдің төбелеріне дейін

(1 – сурет) белгілеулер ендірейік $|OA| = |OB| = |OC| = |OD| = R$

$BC = a, CA = b, AB = c, DA = a_1, DB = b_1, DC = c_1$

1 – сурет

$$M \text{ нүктесі үшін } \vec{OM} = \frac{1}{4}(\vec{OA} + \vec{OB} + \vec{OC} + \vec{OD})$$

$$|\vec{OM}|^2 = \frac{1}{16}(4R^2 + 2R^2 - a^2 + 2R^2 - b^2 + 2R^2 - c^2 + 2R^2 - a_1^2 + 2R^2 - b_1^2 + 2R^2 - c_1^2)$$

$$OA^2 = R^2, \quad 2\vec{OA}\vec{OB} = \vec{OA}^2 + \vec{OB}^2 - \vec{AB}^2 = 2R^2 - c^2;$$

$$|\vec{OM}|^2 = \frac{1}{16}(R^2 - a^2 - b^2 - c^2 - a_1^2 - b_1^2 - c_1^2)$$

Осы есептің шешуінен келесідей сандар шығады:

1. $a^2 + b^2 + c^2 + a_1^2 + b_1^2 + c_1^2 \leq 16R^2$

2. Дұрыс тетраэдр үшін $R^2 = \frac{3}{8}a^2$

3. Дұрыс үшбұрышты пирамида үшін $OM^2 = R^2 - \frac{9}{32}a^2$

Бұл есепті шешкенде A_1, B_1, C_1, D нүктелер бір жазықтықта жатады деген шарт берілмеген. Сондықтан, қорытып шығарылған формулалар шеңберге іштей сызылған төртбұрыштар үшін де орындалады.

Мысал – 2. Радиусы R тең шеңбер ABC үшбұрышына сырттай сызылған. Осы шеңбердің центрі O нүктесінен ABC үшбұрышы бойынша салынған $ABCD$ параллелограммының D төбесіне дейінгі қашықтықты табыңыздар.

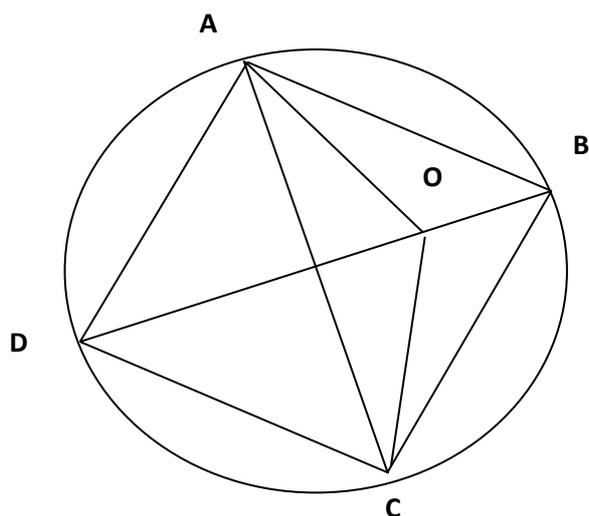
Шешуі: $ABCD$ параллелограмм болғандықтан (2 – сурет)

$$\vec{OA} + \vec{OB} = \vec{OC} + \vec{OD}$$

$$OD^2 \text{ табайық } \quad \vec{OD} = \vec{OA} + \vec{OB} - \vec{OC}$$

$$OD^2 = 3R^2 + 2R^2 - c^2 - 2R^2 + a^2 - 2R^2 - b^2$$

$$\text{немесе } OD^2 = R^2 + a^2 + b^2 - c^2$$

2-сурет

Салдар: $a^2 + b^2 + R^2 \geq c^2$ Осыдан $a^2 + b^2 + R^2 = c^2$ егер $D = 0$

Онда $\angle C = 120^\circ$ $\angle A = \angle B = 30^\circ$

Салдарда көрсетілген теңсіздіктен басқа да

Теңсіздіктер шығады:

$$1. \frac{a}{\sin \alpha} = \frac{b}{\sin \beta} = \frac{c}{\sin \gamma} = 2R \text{ болғандықтан} \quad a^2 = 4R^2 \sin^2 A$$

$$b^2 = 4R^2 \sin^2 B \quad c^2 = 4R^2 \sin^2 C \quad \text{Осыдан} \quad \sin^2 A + \sin^2 B + \frac{1}{4} \geq \sin^2 C$$

$$2. \sin^2 A = \frac{1 - \cos 2A}{2}, \quad \sin^2 B = \frac{1 - \cos 2B}{2},$$

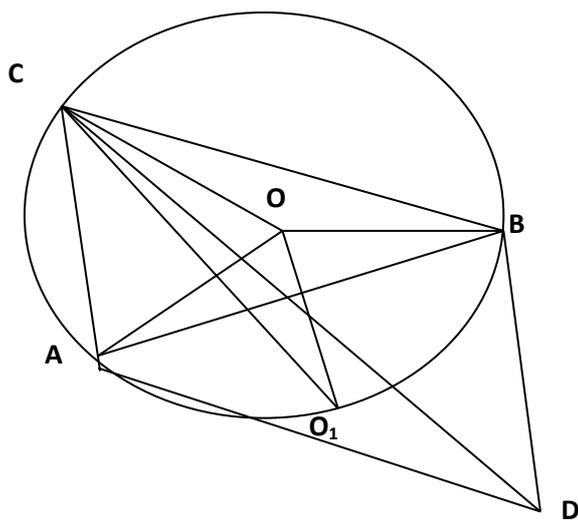
$$\sin^2 C = \frac{1 - \cos 2C}{2} \text{ болғандықтан,}$$

$$\frac{1 - \cos 2A}{2} + \frac{1 - \cos 2B}{2} + \frac{1}{4} \geq \frac{1 - \cos 2C}{2}$$

$$1 - \cos 2A + 1 - \cos 2B + \frac{1}{2} \geq 1 - \cos 2C$$

$$\cos 2A + \cos 2B - \cos 2C \leq \frac{3}{2}$$

Бұл қарастырылған есептің шартын басқа түрде келтірсе болады: ABC үшбұрышының қабырғаларының ұзындықтары мен сырттай сызылған шеңбердік радиусы R берілген. Шеңбердік центрі O нүктесіне AB қабырғасы бойынша симметриялы O_1 нүктесінен бойынша C төбесіне дейінгі қашықтықты O_1C табыңыздар. Егер үшбұрыштың қабырғалары берілсе және сырттай сызылған шеңбердік радиусы R берілсе. Бұл мәселенің шешімі 3 – суреттен көрініп тұрғандай, шындығында CO_1 AB кесіндісінің ортасы M нүктесі бойынша OD -ға симметриялы. Онда $CO_1 = OD$ осыдан $\vec{CO}_1 = \vec{OA} + \vec{OB} - \vec{OC}$

3 – сурет

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қ.Абдрахманов, Н.Касимова. «Аналитикалық геометрия» Шымкент. 2014ж
- 2 А.Н.Шыныбеков Геометрия 9 сынып оқулығы Алматы «Атамұра» 2013
- 3 А.Н.Шыныбеков Геометрия 9 сынып оқулығы Алматы «Атамұра» 2013
- 4 В.Гусев, И.Бекбоев, Ж.Қайдосов, А.Абдиев. Геометрия Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану- математика бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық Алматы Мектеп 2010.

ОҚУШЫЛАРДЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУДЫҢ ЖОЛДАРЫ МЕН ШАРТТАРЫ

Исаев Бори
ҚР мәдениет қайраткері
«Өнер және саз» кафедрасының доценті
Tashenev University, Шымкент қ.
bal_67@list.ru

Абрайкулова Н.Э.
Өзбекстан мемлекеттік мәдениет және өнер институты,
«Дене шынықтыру және сахналық қозғалыс»
кафедрасының меңгерушісі
Ташкент қ.
nasiba.abraykulova.68@mail.ru

Аңдатпа Шығармашылық-бұл өте күрделі процесс және адамның қалыптасуында ерекше. Жасөспірімдерге жүйелі Музыкалық білім беруді шығармашылық қиялы бар, арнайы аспапты еркін меңгерген, музыкалық сауатты, жан-жақты білімді, кең ой-өрісі бар музыка мұғалімі бере алады.

Түйінді сөздер: эстетикалық тәрбие, рухани байлық, музыкалық білім, мәдениет, дидактикалық ізденістер.

Аннотация Творчество является очень сложным процессом и уникальным в формировании человека. Систематическое музыкальное образование подросткам может дать тот учитель музыки, который обладает творческим воображением, свободно владеющий специальным инструментом, музыкально грамотный, всесторонне образованный специалист, обладающий широким кругозором.

Ключевые слова: эстетическое воспитание, духовные ценности, музыкальное образование, культура, дидактические поиски

Abstract Creativity is a very complex process and unique in shaping a person. Systematic musical education for teenagers can be given by a music teacher who has a creative imagination, is fluent in a special instrument, is musically literate, comprehensively educated specialist with a broad outlook.

Keywords: aesthetic education, spiritual values, musical education, culture, didactic searches

Заман талабына сай біліммен қаруланған ой-өрісі жетілген, зерделі де саналы, жан-жақты дамыған маман – уақыт талабы. Кеше ғана көк туын желбіретіп шаңырақ көтерген егемен елімізді өркениетке жетелейтін білім бастауында мектеп, ал сол мектепте жас ұрпақ бойына білім негізінің мәңгілік іргетасын қалаушы- ұстаз тұрады. «Мұғалімдер – қоғамның ең білімді, ең отаншыл, білгілеріңіз келсе, ең «сынампаз» бөлігі болып табылады», - деп Елбасы Н.Ә.Назарбаев бекер айтпаса керек. Сондықтан да бүгінгі таңда тәуелсіз елімізге білікті де білімді маман, өз ісінің шебері қажет.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында білім беру жүйесінің басты міндеті ғылым мен тәжірибе жетістіктерімен қатар ұлттық рух пен жалпы адамзаттық құндылықтар негізінде жеке адамды қалыптастырып дамытуға жағдай жасау қажеттігі айтылған.

Осы қажеттіліктерді дамытуда өзіндік орны бар музыка пәнінің маңызы мол. Өйткені музыка өнері ұлттық рух пен адамгершілік құндылықтарды көркемдік образ, әсем үн, сазды сыңғыр арқылы оқушы дүниетанымына әсер етеді. Адам боласының шығармашылық іс-әрекетінің бүкіл тіршілік көзі ретінде адам баласының сөйлей бастаған кезінен бастап, бүгінгі күнге дейін жеткен жетістіктері шығармашылықтың нәтижесі екендігі, әр жаңа ұрпақ өзіне дейінгі ұрпақтың қол жеткен жетістіктерін меңгеріп қана қоймай, өз іс-әрекетінде сол жетістіктерді жаңа жағдайға бейімдей, жетілдіре отырып, барлық салада таңғажайып табыстарға қол жеткізудегі орны философия, психология, педагогика ғылымдарында қарастырылған: Шығыс ойшылдары әл-Фараби, Ж.Баласағұн және қазақ ойшылы А.Құнанбаев, философтар Ғ.Есім, Д.Кішібеков, Ә.Нысанбаев, М.Орынбеков еңбектерінен кең орын алған. Сонымен бірге шетел философтары Платон, Гегель, И.Фихте, Декарт, Д.Дьюи, И.Кант, Г.Лейбниц, Б.С.Гершунский және т.б. еңбектерінде жан-жақты зерделеніп, талданған.

Зерттеуші ғалым Бердах балаларды оқыту-тәрбиелеу үдерісінде өнерге үлкен көңіл бөлуін ұсынып, оларды жан-жақты дамытудың құралы деп таныды. Жеке тұлғаның жетілуі мен дамуында тәрбиенің орнын ерекше бағалады. Авлони білімге адамды жоғары мәдениет әлеміне ендіретін жоғары қасиеті ретінде үлкен көңіл бөлді. Ол мұғалім тәрбиеленуші үшін жауапты, сондай-ақ ол өз пәнін жақсы біліп, сабақтарды тәжірибемен байланыстырып, өмірдегі мысалдарды келтіру керек деп түсіндірді. Айни әсемдікті, сұлулықты тамашалауға шақырып, тәрбие берудегі үлкен рөлді және басты құрал ретінде әдебиет пен өнерге берді.

Сонымен, мәдениет, этнопедагогика, музыкану теориясы мен тарихы, халық шығармашылығы дәстүрін мәдени-тынығу және тәрбиелік қызметі саласындағы атқарылған кең көлемді жұмыстарға қарамастан, бүгінде музыкалық фольклор мен фольклорлық ұжымдардың тәрбиелік мүмкіндіктерін толық зерттеу көкейкестілігі және күшейтілген көңіл күй мен осы проблеманы шешудің тиімді шарттарын іздестіруді қазіргі таңдағы музыка өнері талап етуде [1].

Қазіргі таңда қазақ халық шығармашылығы бірегей «жазылмаған тарих» ретінде «өмір оқулығы», нағыз білім энциклопедиясы қызметін атқарып, рухани әлем мен халық даналығының идеялық – эстетикалық байлығы жайлы толыққанды мәлімет береді. Кеңес адамының көпжылдық бірыңғай рухани бейнесін қалыптастыру еуропалық діңгекке енгізілген мәдени қызметте үйлесімділік тапты. Бұл дәстүрлі мәдениеттің тәрбиелік ықпалын меңгеру мен оның дамуын түзеуде қиын зардаптарға әкеліп соқтырады. Осыдан кейін музыкалық фольклордың мән – мағынасын түсіну және оның ерекшеліктері халықтық рухани құндылықтарын игеруге тартумен қатыстыруға түсіністікпен қарап, оны қайта жаңғыртуды айқындаудың қажеттілігі туындайтындығын көрсетуде.

Музыка сабағында оқушыларды шығармашылыққа баулудың педагогикалық шарттарын ескерумен қамтамасыздандырылады:

- музыка мазмұнын оқушының қызығушылығы мен мүмкіндігіне қарай қарастыру;
- музыка өнерін меңгеруде іс-әрекетті саналы түрде орындауға ықпал ететін оқыту формаларын жетілдіру;
- оқушылардың музыка өнері арқылы шығармашылыққа дамытудың әдіс тәсілдері мен құралдарын ұтымды пайдалану;
- музыканың көркемдік ерекшеліктерін оқушыларға талдауды үйрету, талдау дағдыларын қалыптастыруды кешенді-жүйелі түрде жүзеге асыру;
- музыка туындыларына оқушылардың қызығушылығын, ішкі қажеттіліктерін ояту.

Мектептерде музыка өнері сабағында оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытудың мазмұнын оқушының қызығушылығы мен мүмкіншіліктеріне қарай қарастырып, ғылыми тұрғыда зерттеп оның жаңаша бағытын жүйелеу, оқушылардың өзіндік бір орындаушылық шеберліктерінің дамуына негіз болады. Өйткені, кез келген ғылыми жұмыстың нәтижелі болары оның мазмұнының зерттелетін нысанына негізделіп құрылуына байланысты болып келеді. Сондықтан да музыка өнерінің мазмұнын дұрыс құрып эксперименттік тұрғыда зерттеп негіздеуіміз қажет. Сонда ғана кез келген ғылыми жұмыстың мақсаты мен міндеттері нәтижелі жүзеге асады.

Мектеп оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамытудың келесі педагогикалық шарты, музыка өнерін меңгеруде іс-әрекетті саналы түрде орындауға ықпал ететін оқыту формаларын жетілдіру болып табылады. Заман ағымына қарай еліміздегі барлық мектептердегі оқу формаларын дамытып, жетілдіріп, жаңашалап отыру барлық уақытта да өзінің оң әсерін тигізген. Мектептегі музыка өнері пәнінің оқу формалары әлі күнге дейін толықтырулар мен өзгертулерді талап етеді. Музыка өнерінің түрлері мен жанрларын жеке дара оқыту және оның жаңа технологияларын қарастыру қазіргі таңдағы музыка өнері ғылымының өзекті мәселелері. Музыка өнерінің адам бойында кәсіби деңгейде орын алуы ол мектеп табалдырығынан бастау алады. Сондықтанда өмірге, қоршаған ортаға енді ғана бейімделіп келе жатқан оқушылардың жан-жақты тұлға ретінде қалыптасуында ерекше орын алатын музыка өнерінің түрлері мен жанрларын тереңірек оқыту мәселелерін қарастыруымыз қажет.

Жасөспірімдерді музыка әлеміне терең бойлап, түсініп қабылдауға, талғамын арттыруға, эмоциялық сезімдерін қалыптастыруға жан-жақты білімді, мәдениетті болып өсуіне зор ықпал ететін музыка сабағының орны ерекше. Ал осы музыка сабағын баланың мектепке келген алғашқы күнінен бастап дұрыс ұйымдастырып, музыкалық тәрбие беру музыка пәні мұғалімінің алдында көптеген міндеттер жүктейді.

Музыка пәнінің мұғалімі шығармашылық қиялы мол, арнайы бір аспапты еркін меңгере алатын, музыкалық сауатты, жан-жақты ғылым-білімнен хабардар, ой-өрісі кең маман болғанда ғана жасөспірімдерге жүйелі музыкалық білім бере алады.

Еліміз тәуелсіздікке қол жеткізіп, өлгеніміз тіріліп, өшкеніміз қайта жанған, өз өнеріміз бен рухани байлығымызды, әдет-ғұрпымыз бен салтымызды толық меңгеруге мүмкіндік алған жағдайға келген кезде, өз халқымыздың ғасырлар бойы жиналған бай мұрасын ұрпақтан-ұрпаққа жалғастыру музыка пәні мұғалімінің басты мақсаты болуы керек.

Сондықтан музыка пәні мұғалімі үнемі ізденіспен әр сабағында оқушылардың бойына ізгілік пен адамгершіліктің, әсемдік пен сұлулықтың, инабаттылық пен қайырымдылықтың нәрін беретіндей әдістерді қолданып отыруы керек. Қазіргі жалпы мектептер де ұсынылған музыка пәнінің бағдарламасына сай сабақтарды өткізуге мол мүмкіндік бар. Сол мүмкіндікті тиімді пайдалана отырып сабақтың түрін, формасын ауыстыра отыра, әр түрлі әдістерді қолданып, музыка сабағын мағыналы етіп өткізу мұғалімнің міндеті [2].

Сабақтар әр уақытта бірсарынды болмауға тиіс. музыка өнері сабақтары түрі, формасы мен мазмұны бойынша әр алуан болғандықтан бұл шартты орындау қиындыққа соқпайды.

Мектептің тірегі де, жүрегі де, білімнің тұтқасы да – мұғалім. Бала тағдыры қолына сеніп тапсырылып отырған басты тұлға да ұстаз екені де баршаға белгілі.

К.Д. Ушинский пікірін П.Ф. Каптерев одан өрі дамыта отырып, педагогикалық үрдіс оқушы мен мұғалімнің бірлескен әрекеті: бір жағынан, бұл - мұғалімнің бағыттаушы, ал екінші жағынан - оқушының өзіндік ішкі әрекеті. Ол оқушының белсенді білім игеруі мен қызығушылығына, талпынысына ерекше мән берді. Каптерев оқушының білімді игерудегі ішкі процестерін зерттеуді бірінші орынға қойды. Ең маңыздысы, бұл процестерге жағымды жағдайлар жасау дейді.

Қазақ мектептерінде дидактикалық міндеттерді шешуде Ы.Алтынсарин үлкен үлес қосты. Алтынсариннің мұғалім міндеттері туралы, қалай оқыту керек, қалай оқу керек деген талаптары біздің зерттеулерімізде маңызы болды. Ы.Алтынсарин бойынша оқытудың жеке әдіс-тәсілдеріне:

а) оқыту әдісі - бұл баланың білімге құштарлығын оятатын, кейіннен өз бетінше білім көтеруіне бастайтын жол;

ә) сабақта баланың ой-әрекетін жаттықтыру. «Маңыздысы, оқушының өз бетінше ойлана білуі.».

Тәуелсіз елдің тірегі - білімді ұрпақ, өркениет біткеннің өзегі – білім, ғылым, тәрбие дейтін болсақ, осының барлығының бастауы – бастауыш мектеп. Ал бастауыш буынның негізгі міндеті баланың жеке басын бастапқы қалыптастыруды қамтамасыз ету, оның қабілеттерін дамыту, адамзаттың асыл қасиеттерін оқушы бойына сіңіру.

Кейбір зерттеулерде оқушының танымдық белсенділігі – бұл интеллектуалды және кәсіптік дайындыққа бағытталған үздіксіз оқу үрдісі, оқу тиімділігі мен оқытудың ғылымилығы деңгейін оптималдандыру ретінде түсіндіреді.

Баланың шығармашылық іс-әрекеттерін, ұлттық мәдениет пен рухани құндылықтарын тәрбиелеу ана тілі арқылы да жүзеге асады. Осы пәннің маңызы туралы Ж.Аймауытов былай дейді: «Оқытатын пәндердің бәріне бірдей керекті, бәрін қаусырып, орап алатын пән - ана тілі екені даусыз. Ана тілін жақсы меңгеріп алмай, өзге пәндерді түсіну мүмкін емес. Ана тілін үйрену – сөздерді жаттау, олардың жүйесін, өзгеру заңдарын білу ғана емес, тіл үйренумен қатар, бала тілдің сансыз көп ұғымдарын, ойларын, сезімдерін, сұлу үлгілерін ойлау жүйесін, ой пәлсафасын да меңгереді». Ал ана тілін оқыту арқылы шығармашылық іс-әрекетті қалыптастыру дегеніміз- өмір шындығында өзін-өзі тануға ұмтылу, іздену. Осыған орай В.В.Давыдов: «Бастауыш мектепте шығармашылық қабілеттіліктерді оқу әрекетінде көрінеді, даму өнімі- оқуға құштарлық, ынталылық» - дейді. Ал шығармашылық қабілет әр баланың табиғатында болуы мүмкін. Біздің міндетіміз оқушыға оның бойында көрінбей тұрған мүмкіншіліктерін ашып көрсету. Осы міндеттерді орындауға мұғалімге бірден-бір керегі – дұрыс, тиімді әдіс-тәсілдерді таңдап пайдалану. Мен өз тәжірибемде жаңа технологияларды қолдану арқылы біраз нәтижеге жеттім. Бұл жұмысты дұрыс ұйымдастырған жағдайда оқушының өз даму деңгейіне сәйкес ойы шыңдалып, белгілі бір жетістіктерге жетері сөзсіз. Мұғалім оқушының өзін ізденуге жетелейді, ойлауға үйретеді, түрлі іс-әрекетке бағыттайды.

Оқушылардың танымдық ізденімпаздығы қалыптастыруға бағытталған шақтар түрлері төртке бөлінеді: «танымдық, коммуникативтік, шығармашылық, әдіснамалық».

Оқушылардың танымдық ізденімпаздығы арттыруда шығармашылық сипаттағы сабақтар түрлерін өткізудің маңызы зор.

Бұл түрдегі сабақтардағы түрлі оқу жұмыстары оқушының шындық белсенділігін арттырып, оқу мен ойлау әрекетінің тиімді амал-тәсілдерін, яғни материалының негізгі ұғымдары мен тұжырымдарын айыру, жаңа материалды өткен материалмен салыстыру оларды белгілі жүйеге топтастырады және қортындылау жасау сияқты амалдарды дайындауға үйренеді.

Шығармашылық яғни музыкалық шығармашылық сабақтарының жоспарын жасауда оқушының шығармашылық әрекетінің бағдарына сәйкестендіріп, олардың қабілетері, ескерілуі тиіс. Бастауыш мектеп оқушыларының шығармашылық әрекетін тудыратын сабақтарды өткізу жоспары мен кезеңдерін қарастырамыз. Музыкалық шығармашылық сипаттағы сабақтардың жоспарын жасау үшін тақырыбы, мақсаты, әрекет түрі және нәтижелері бір-біріне жуық байланысты сабақтарды топтастырып, таңдап алуға болады. Жалпы бағдарламада көрсетілген пәндік сабақтардың әр тарауында жететін жетістіктері негізінде оқушылар білім алуға нәтижеге жетеді.

Оқушылардың шығармашылық әлеуетін көтеруді мұғалім алдына мақсат етіп қояды. Мұғалім оқушы күйіне кіріп, олардың тақырыпқа қатынас әрекетін ойлайды, өтілетін сабақтың проблемасына қажет жағдайда жоспарланған сабақ мазмұны мен оқыту әдістеріне түзетулер енгізеді. Музыка бойынша мұғалім оқулықтар, кітаптар, әдістемелік кітаптар, басқа да материалдармен танысады. Мұғалім өзіне, оқушыларға мықты болатын мәселелерді іздестіреді. Осы мәселелер жөнінде көптеген материалдарды қарастырып, мамандардың пікірлерін ескере отырып, табу қажет.

Шығармашылық – нәтижесі жаңа материалдық және рухани құндылықтар болатын әрекет; психикалық белсенділіктің жоғары формасы, жаңа бір нәрсе жасауға қабілеттілік. Шығармашылық – адам іс-әрекетінің түрі. Шығармашылық әрекет нәтижесінде шығармашылық қабілеттер дамиды және қалыптасады. Шығармашылық әрекет - өте күрделі үдеріс және ол адамға ғана тән. Мұндай әрекеттің ерекшелігі, даму деңгейі тек әлеуметтік факторларға ғана емес, табиғи, биологиялық факторларға да байланысты.

«Шығармашылық қабілеттер» немесе «креативтілік» деген не? Латын тілінен аударғанда креативтілік «ойлап табу, жасап шығару» дегенді білдіреді.

Шығармашылық - өте күрделі психологиялық үдеріс. Шығармашылықты төмендегідей ерекшеліктермен сипатталған адам әрекеті деуге болады:

- шығармашылықта қарама-қайшылықтардың болуы;
- әлеуметтік және жеке адамға тән мәнінің болуы;
- шығармашылыққа арналған шарттардың, жағдайдың болуы;
- шығармашыл тұлғаның даралық қасиеттерінің болуы;

Зерттей келе шығармашылықтың мәні, шығармашылық іс-әрекет туралы әр кезде әр түрлі пікірлер болғанына көз жеткізуге болады. Мысалы, ХХ ғасырдың басында белгілі философиялық сөздікте «шығармашылық» деп жаңа нәрсе ойлап табу, жаңалық ашу», - дей келе, – ол әр адамға тән нәрсе емес, құдайдың құдіретімен болады. Ал адам шығармашылығы тек салыстырмалы түрдегі әрекет» - делінген.

Бүгінгі күнде «шығармашылық» сөзі мен «жаңалық» сөзі мәнделі, астарлас болып табылғандай. Психологиялық анықтамаларда берілгендей «бұрын болмаған жаңалық» деу үзілді-кесілді мүмкін болғанымен, ерекше соны жаңалық, жаңа жол, жаңа шешім екенін мойындаған жөн. Ал баланың ашатыны субъективті жаңалық, ол тек қана өзі үшін жаңалық болып табылады.

Е.П.Торренстің пікірінше, креативтілік - білімдердегі кемшіліктерді, олқылықтарды қабылдауға қабілеттілік. Ғалым шығармашылық әрекеттің құрылымында төмендегілерді бөліп көрсетеді:

1. Проблеманы қабылдау.
2. Шешімді іздеу.

3. Болжамның пайда болуы және көрінуі.
4. Болжамды тексеру.
5. Олардың өзгерісін тексеру.
6. Нәтижелерді табу.

Жалпы шығармашылық - бүкіл болмыстың, қозғалыстың, дамудың, тіршіліктің көзі. Табиғат, қоғам құбылыстарында жеке адамның ақыл-санасында, іс-әрекетінде, ішкі жандүниесінде – бәрінде шығармашылықтың табиғи үдерістері үздіксіз жүріп жатады. Табиғат ішкі шығармашылық үдерістерді өзі басқарады. Сыртқы факторларды басқару, реттеу жеке адамның ой санасына, қызметіне байланысты. Сыртқы факторлардың бірі – оқыту және тәрбиелеу жүйесі екендігі анық.

Осы зерттеулерге сүйене отырып, Б.А.Тұрғынбаева өз диссертациясында шығармашылық үдерістің кезеңдерін шартты түрде төмендегіше топтастырады:

1. Жаңалықпен бетпе-бет келу.
2. Шығармашылық екіұштылық, белгісіздік.
3. Шешімнің жарқ етуі.
4. Шығармашылық акт.
5. Шешімнің дұрыстығын дәлелдеу.

Шығармашылық қабілеттілік – баланың өз бетінше жаңа бір бейне құруымен сипатталады, яғни іс-әрекеттің қандай түрінде болмасын жаңалық ашу, жасампаздық бейне жасау арқылы өзіндік жеке даралық дамудың бір көрінісін байқатқан жағдаймен түсіндіріледі [3].

Оқушылардың шығармашылық әрекеті оның оқу үдерісіне араласуын арттырады, білімдерді табысты игеруге ықпал жасайды, интеллектуалдық күш-жігерді, өзіне деген сенімділікті ынталандырады, көзқарастардың тәуелсіздігін тәрбиелейді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан Республикасының Президенті Қазақстан халқына Жолдауы, 27.01.2012 ж.
- 2 Қыдырбаева М. Мектептегі музыкалық тәрбие әдістемесі. Оқу-әдістемелік құрал. – Астана: Фолиант, 2016 ж. –136 б.
- 3 Сүлейменова Р.Ә., Жұмалиева Г.Ғ. Музыка пәнін оқыту әдістемесі (бастауыш сыныптарға арналған). Оқу-әдістемелік құрал.-Астана: Фолиант, 2015ж. -232 б.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МУЗЫКА МӘДЕНИЕТІ

Естемесова С.С.
п.ғ.к., «Өнер және саз» кафедрасының доценті
Tashenev University, Шымкент қ.
bal_67@list.ru

Тлеубаев С.Ш.
филос.ғ.д., профессор
Шымкент қалалық саз колледжінің директоры
Шымкент қ.
tleubaev63@list.ru

Аңдатпа Қазақ ұлт болып құрылғаннан бастап еліміздің төл музыкасы бірге дамыды. Өн-күй арқылы әдет-ғұрып, дәстүрлі салт-сана ұрпақтан - ұрпаққа жетіп, көшпелі халқымыздың рухани мәдениетіне айналды. Бастапқы даму кезеңінде халық музыкасы діни

және тұрмыс-салт, дәстүр сабақтастығын жырлауға арналған құрал ретінде қаралды. Қазақ халқының ұлттық этнос ретінде қалыптасу кезеңінде жыраулардың жыр толғаулары көбінесе ата-баба дәстүрімен батырлық - ерлікті дәріптеуге көп арналған. Қазақ халқының музыкалық қазынасы үшінші мыңжылдықтың алғашқы кезеңіне дейін өзінің сан қырлы көркемдік сипатымен сақталынып, көшпенділердің руханияттық және эстетикалық талғамдарына сәйкес ұлттық діліміздің сарқылмас бұлағына айналуда.

Түйінді сөздер: мәдениет, музыка, халық әндері, ұлттық этнос, эстетикалық тәрбие.

Аннотация С момента образования казахской нации вместе развивалась оригинальная музыка нашего народа. Через песни и кюи передавались как обычаи, так и традиции из поколения в поколение, становились духовной культурой нашего кочевого народа. На начальном этапе развития народная музыка рассматривалась как инструмент для воспевания преемственности религии и быта, традиций. В период становления казахского народа как национального этноса песнопения жырау во многом посвящены прославлению батыров и героизма предков. Музыкальная сокровищница казахского народа сохранилась в своем многогранном художественном характере до начала третьего тысячелетия и в соответствии с духовными и эстетическими вкусами кочевников становится неиссякаемым источником нашей национальной ментальности.

Ключевые слова: культура, музыка, народные песни, Национальный этнос, эстетическое воспитание.

Annotation Since the formation of the Kazakh nation, the original music of our country has developed together. Through songs, customs, traditional customs and consciousness passed from generation to generation and became the spiritual culture of our nomadic people. At the initial stage of development, folk music was considered as a means of singing the continuity of religious and life, traditions. During the formation of the Kazakh people as a national ethnic group, the songs of zhyrau are often devoted to the glorification of heroism and heroism in the traditions of their ancestors. The Musical Treasures of the Kazakh people are preserved until the first period of the third millennium with their multifaceted artistic character and become an inexhaustible source of our national mentality in accordance with the spiritual and aesthetic tastes of nomads.

Keywords: culture, music, folk songs, National ethnicity, aesthetic education.

Ерте заманнан бүгінгі күндерге дейін әуен және ән өнерінің шыққаны туралы қазақ халқының аңызы бар. Бұл аңыз бойынша, әуеде қалықтаған құдыретті ән көшпенді қазақтың ұлы даласынан ұшып бара жатып төмендеген, сондықтан оны естіген халықтың табиғатынан бойына музыкалық қабілеті дарыған.

Қазақ ұлт болып құрылғаннан бастап еліміздің төл музыкасы бірге дамыды. Ән-күй арқылы әдет-ғұрып, дәстүрлі салт-сана ұрпақтан - ұрпаққа жетіп, көшпелі халқымыздың рухани мәдениетіне айналды. Әлдилеген сәбиден бастап қарттарымызға дейін қуаныш пен мұңын музыка арқылы жеткізді. Бесік жыры, қыз ұзату, келін түсіру, сүндет той, т.б ойын-сауық, ән-күймен әсерленіп отырды. Әсіресе, лирикалық- әлеуметтік тақырыпқа арналған оқиғалы желіде туған, формасы күрделі музыкалар орындаушылығы жағынан мықты шеберлікті қажет етті. Қазақ халқының ақын, жырау, жыршы, әнші, өлеңші, күйшілері музыкалық мәдениеттің негізін қалады.

Сондықтан да болар, шеттен келген адамдар XVIII-XIX ғасырлар бойы қазақ халқының өмірі мен салтын бақылап, халықтың өнерге деген қабілетін, суырып-салма ақындығын, еңбектеген баласынан еңкейген қартына дейін ән-күйге деген әуестігіне таңдана қараған.

Тағы да бір халықтың айтуында «Жаратқан Тәңір әр қазақтың жанына туылғанынан күйдің бөлшегін салған», – дейді.

Қазақ халқы әр қоғам мүшелерінің жас ерекшеліктеріне қарай, әуен аспаптары, оның түрлері, құрамы және орындау ерекшеліктерін қалыптастыра білген. Жас балалар шеберлердің қолымен жасалған, сыртын жылтыр бояулармен бояп, әр түрлі өрнектермен

әшекейлеген, әр түрлі аңдардың, құстардың, балықтардың, үй жануарларының бейнесіндегі саз балшықтан жасалған үрмелі аспаптармен ойнап, үйренген. Олар осындай әуен құшағында, анасының бесік жырымен, үлкендердің өсиет- өлеңдерін тыңдап, өмірге деген көзқарастары қалыптасып, үлкен өмірге аяқ басқан. Содан соң жастардың әуезге, әнге деген білімдері мен шеберліктері әртүрлі отырыстарда қайым-айтыс, тартыс, қара өлең айту арқылы шыңдалып отырған. Есейе келе ән қорына махаббат әуендері, тойларда айтылатын жар-жар, қалындықтың қоштасу әні және де аңшылардың аңға шығарда, сарбаз әскерлердің жорыққа аттанарда қолданған – дабыл, дауылпаз, шыңдауыл секілді аспаптардың үндері мен толықтырылып отырған. Ал, үлкендер өз ән-күйлерінде елдің бірлігі, халықтың мұң-мұқтажы, салт-дәстүрі мен айтыстарды өз руларының жеңіс, жетістіктерін жырға қосып жырлаған. Ақсақал, қариялар әуен арқылы жастарға өнеге-өсиет, өмірдің өткінші, бақыттың баянсыз, жалындаған жастықтың да жастығы қисайып, қарттықтың кіретінін терең ойланып, түсінуге шақырған.

Міне, ғасырлар бойы көшпенді қазақ халқының жылдан-жылға, ұрпақтан-ұрпаққа қалдырып келе жатқан ән-әуен өнері осындай болса керек. Сондықтан да бұл халқымыздың тарихында ерекше орын алмақ.

XX ғасырдың басына дейін, қазақ халқының рухани байлығы әкеден балаға, ұстаздан шәкіртке, өткеннен болашаққа тек ауызба- ауыз беріліп отырған. Көшпенді, жартылай көшпенді өмір де халықтың музыкалық дәстүр мен саз аспаптарын, сондай-ақ көркем өнердің бір тамаша үлгісі ретінде ауызша және ақындық өнердің дамып қалыптасуына өз әсерін тигізді.

Бастапқы даму кезеңінде халық музыкасы діни және тұрмыс-салт, дәстүр сабақтастығын жырлауға арналған құрал ретінде қаралды. Қазақ халқының ұлттық этнос ретінде қалыптасу кезеңінде жыраулардың жыр толғаулары көбінесе ата-баба дәстүрімен батырлық - ерлікті дәріптеуге көп арналған. Қыл қобыз бен домбыраның сүйемелдеуімен орындалатын мыңнан аса жыр жолдары төгілген, жүзден аса маржан жырлар халық есінде жатталып қалған. Қазақ халқының бұрынғы және қазіргі тарихында ойып орын алатын «Қобыланды», «Алпамыс», «Ер -Тарғын», «Қамбар батыр», «Қыз Жібек», «Қозы-Көрпеш-Баян-Сұлу», «Еңлік-Кебек» және ерліктің белгісі, ұлттың алтын қазынасы ретінде жеткен.

Кейінірек пайда болған күй өнері де өзінің тылсым табиғатымен тәнтті еткен. Дәстүрлі жыр өнері мен құдіретті күй өнерінің бастауында әрине қыл қобызын арқалаған Қорқыт бабамыздың тұрғаны айдан анық.

Кейбір күйлерден тірі табиғаттың тылсым үнімен қоса өмір мен өлімді, тіршіліктің мағынасына үңілген ұлылықты сезінгендей боласың. Бірақ барлық дерлік күйлерден қайталана естілетін әуен- бұл тәңірге жалбарыну, ұрпаққа өсиет, ата-бабалар дәстүрі, табиғат тылсым күштері мен аруақтарға арнаулар.

Домбыра мен сыбызғы аспаптарының даму тарихы ғасырлар қойнауына терең кетеді. Көне қала Хорезмге жасаған археологиялық қазбалар кезінде табылған екі ішекті музыкалық аспаптарда ойнап отырған мүсіндер, домбыраның шығу тарихының көнеден басталатындығының куәсі. Ғалымдардың пайымдауынша, 2000 жыл бұрын пайда болған Хорезм екі ішекті аспаптарының қазақ домбырасымен тәркіндес екендігі және бұл аспаптардың Қазақстан территориясында пайда болған ежелгі көшпенділердің алғашқы аспаптары екені анықталып отыр.

Домбыра мен сыбызғы саздарының ежелгі үлгілері ретінде жеткен күй дастандары өте көп. Мысалы, «Аққу», «Қаз», «Нар», «Ақсақ құлан», «Ақсақ қыз», «Жорға аю», және қайғы-мұңға толы «Зарлау», «Жетім қыз». Бұл күйлерде ежелгі көшпенділердің діні, салт-дәстүрі, қуаныш-қайғысы мыңдаған ғасырлар бойы сақталып, бізге жеткен.

Тек XIX ғасырда қазақ музыкасы діни әуендерден арылып, толық қанды көркемөнер саласы болып дами бастады. Осы кезеңде аспаптар ақындар айтысы, өлең өнері халық арасында кеңінен тарап, рухани қолдау тауып, қарқынды алға басты. Әртүрлі жанрлар қалыптаса бастады.

Кең байтақ Қазақстан өңірінде әр түрлі сазгерлер мен орындаушылар мектебі ашылып, әр өлкелердің әуендері жарық көрді.

Мәселен, Батыс Қазақстан төкпе күйдің отаны саналса, Сарыарқа өңірі дәстүрлі ән орталығы, оңтүстік өңір жыраулық, шешендік сөз өнері, ал Жетісу ақындар айтысын дамытты. Құрманғазы, Дәулеткерей, Тәттімбет, Қазанғап, Дина, Біржан, Ақан, Жаяу Мұса, Естай, Ыбырай, Нартай, Мәди, Мұхит, Абай, Кенен Әзірбаев аттары тек қазақтың емес, әлем музыка мәдениетінде ойып орын алған.

Олардың шығармашылығы өзіндік жарқын стилімен және музыкалық қайталанбас таңбаларымен қазақ классикалық музыка мәдениетінің мақтанышына айналды.

Қара халықты құдыретті музыка үнімен сусындата отырып, олардың өздері де халық арасында үлкен құрмет пен ілтипатқа ие болған. Олардың ең талантты, үздіктеріне халық сал, сері атағын берген.

XIX-шы ғасырдың қазақ кәсіби музыканттары өздерінің музыкалық шығармаларын орындауымен қатар, сөз өнері, импровизация, өте жоғары дәрежедегі вокалдық техника, музыкалық аспаптарда виртуоздық орындауымен, театр және цирк өнерінің элементтерін араластырғаны орта ғасырдағы Батыс Европа музыканттар арасында дамыған жанглер, трубадур, трувер, мейстер, миннзингерлер өнерімен бір дәрежеде қарастыруға болады.

XX-шы ғасырда қазақ музыка мәдениеті музыкалық жаңа формалар және жанрлармен байытылды. Азғантай уақыт аралығында бүкіл классикалық Европа музыка өнерін-операны, симфонияны, балетті, контатаны, ораторияны, ансамбльді, оркестрді, хор орындаушылық формасын меңгеріп қана қоймай, жазбаша типтегі музыка өнерінің жаңа кәсіби сазгерлік мектептерін ашты.

XX-шы ғасырдың 30-40 жылдары қазақ ұлттық мәтінді музыкамен және европалық классикалық музыканы-органикалық синтез жасау арқылы қазақ опера өнерінде Е. Брусиловскийдің «Қыз Жібегі», А. Жұбанов пен Л. Хамидидің «Абайы», М. Төлебаевтың «Біржан мен Сара» классикалық туындылар дүниеге келді. Бұл туындылардың драматургиялық және музыкалық негізі қазақ фольклоры мен ауызша кәсіби музыканың бай қорынан алынған болатын.

60-70-ші жылдары республикада европалық аспаптық музыканың қиын жанры-симфонияның дамыған уақыты. Формасы жағынан классикалық симфонияға келетін Ғ. Жұбанова мен К.Кужамьяровтың симфониялық күй синтезі өмірге келді.

Әсіресе ғалым - фольклорист Б. Сарыбаев жаңғыртқан қазақ халқының ежелгі ұмыт болған музыка аспаптарын құрамына енгізген «Отырар сазы» фольклорлық-этнографиялық оркестрі халық арасында үлкен беделге ие болды. Бұл жерде оркестрдің басшысы- дирижері, сазгер, домбырашы Н. Тілендиевтың сіңірген еңбегі өте зор.

Қазіргі заманда Қазақстанда музыка өнері әр түрлі салада дамып келе жатыр. Европалық орындаушылық және композиторлық творчестволық жанрдан басқа республикамызда басқа рок, эстрада, джаз және әлемдік діни музыкалық концессиясы, фольклор, ауызша кәсіби орындаушылық шеберліктері дамыған ұйғыр, неміс, кәріс, дұңған, орыс, татар музыкалық ұжымдары бар.

Қазақстан – орындаушылық таланттары жағынан әлемдік классикалық музыка дәрежесіне көтерілген Е. Серкебаев, Б. Төлегенова, Г. Есимова, Ә. Дінішев, Г. Қыдырбекова, А. Мусаходжаева, Ж. Әубәкіровалардың отаны ретінде белгілі, сондай-ақ М. Бисенғалиев, Е. Құрманғалиев, апалы-сіңлілі Нақыпбековалардың шет елде ұйымдастырған қазақ музыкалық диаспоралары да өз жұмысын жалғастыруда.

Халық тәрбиесі ғасырлар бойы сараланып, ой-арманның тіршілік тынысы мен шаруашылық кәсібі мен отбасы, аймақтық, қоғамдық, ұлттық тәлім-тәрбие, салт-сана, өнер-білім, тарих дәстүрімен байланыста болып, үнемі өркендеп, дамып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып жатқан әлеуметті-философиялық тарихи-педагогикалық, мәдени көркемді, музыкалы-эстетикалық мұра болып қалыптасты.

Осы тұрғыдан қарағанда қиын-қыстау, өсу, даму кезеңдерін бастан кешірген қазақ халқының өткен шағы мен болашағы ұрпаққа әлеуметтік мәдени мұра қалдыра отырып, сол мәдени көркем мұраның салаларын жастардың бойына дарытып, жүрегіне ұялатып, ұрпақтан ұрпаққа жалғастыру. Әлеуметтік мәдени мұра неғұрлым бай, алуан арналы болса, өткен мен бүгінгі мәдениет мұралары жарасымды жалғасып жатса, соғұрлым өміріміздің мән-мағынасы терең, мақсаты айқын, тарихи үлгі өнеге тұтар парасатты ой-толғаныстары күшті қауым, жан-жақты дамыған ерекше тұлға тәрбиелейтін боламыз.

Қазіргі Қазақстан Республикасының аймағында жүргізілген археологиялық қазбалардың, тарихи зерттеулердің нәтижесіне қарағанда, көшпелі сахарадағы тайпалар тек малшы, жауынгер ғана емес, сонымен бірге тамаша сәулетші, мүсінші, суретші, ұста, зергер, әнші, жыршы, термеші, айтыскер, әрі домбыра, шертер, қобыз, шаңқобыз, саз, қурай-сырнай, жетіген, асатаяқ, т.б музыка аспаптарда ән-күй мәдениетінің жоғары дәрежеде дамығандығын байқау қиынға түспейді.

Қазақ халқының музыкалық қазынасы үшінші мыңжылдықтың алғашқы кезеңіне дейін өзінің сан қырлы көркемдік сипатымен сақталынып, көшпенділердің руханияттық және эстетикалық талғамдарына сәйкес ұлттық діліміздің сарқылмас бұлағына айналуға. Көне музыкалық-поэтикалық нұсқалар -ұмытылмас бабалар даналығы, ғасырлардан жеткен өшпес сарын. Теңдесі жоқ рухани байлығымыз ауызекі түрде қалыптасып, әр заманда сұрыпталып, тек өзіне тән сұлу да сүйкімді әуенімен, қайталанбас ұлттық ерекшеліктерімен, сан түрлі бояуларымен ХХІ жүзжылдықта өз жалғасын табуда.

Әдебиеттер тізімі

1. Кашканова Р. Қазақ музыка мәдениетінің қалыптасуы мен өркендеуі, -Астана «RUH.KZ» ақпараттық-танымдық порталы:2019, 1571
2. Қазақ музыкасы Антология, 1т. – Алматы, 2005.
3. Қоңыратбай Т.Ә. Қазақ музыкасының тарихы, оқулық, - Алматы: ЖШС «Дәуір», 2011, 264б

ЖАСТАРДЫ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ХАЛЫҚТЫҚ ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАР МЕН САЛТ-ДӘСТҮРЛЕР

Тлеубаева Б.С.
п.ғ.к., доцент «Өнер және саз»
кафедрасының меңгерушісі
Tashenev University, Шымкент қ.
bal_67@list.ru

Рустамов В.К.
Өзбекстан мемлекеттік мәдениет және өнер институты,
«Мәдениет және өнер менеджменті» кафедрасының доценті
Ташкент қ.
rustamov@list.ru

Аңдатпа Мақалада көшпелі халықтың өмір салтын пластикалық қозғалыстар тілінде бейнелейтін қазақ халықтық би дәстүрлерінің сипаттамалары баяндалған. Халықтық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар өндірістік қызмет процесінде адамдардың тұтынуынан туындайды. Адамдардың әлеуметтік мінез-құлқындағы тұрақты нормалар мен позицияларды бекіте отырып, олар үлкен танымдық мәнге ие. Дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар ұлттың ұлттық

бейнесін көрсетеді: тұрмыс, халық мәдениеті, жалпыға танымалдық, балалар мен жастарды тәрбиелеудің құралы мен әдісі.

Түйінді сөздер: салт-дәстүр, мәдениет, халықтық әдет-ғұрыптар, музыка, халық биі.

Аннотация В статье изложены характеристики казахских традиций народного танца, отражающие языком пластических движений жизненный уклад кочевого народа. Народные традиции и обычаи проистекают из потребительства людей в процессе производственной деятельности. Закрепляя устойчивые нормы и позиции в общественном поведении людей, они имеют большое познавательное значение. В традициях и обычаях отражается национальный образ нации: быт, культура народа, общепризнанное восприятие, средство и метод воспитания детей и молодежи.

Ключевые слова: традиции, культура, народные обычаи, музыка, народный танец.

Abstract The article describes the characteristics of the Kazakh traditions of folk dance, reflecting the way of life of the nomadic people in the language of plastic movements. Folk traditions and customs stem from the consumerism of people in the process of production activity. Fixing stable norms and positions in people's social behavior, they have great cognitive value. Traditions and customs reflect the national image of the nation: the way of life, the culture of the people, the generally accepted perception, the means and method of educating children and youth.

Keywords: traditions, culture, folk customs, music, folk dance.

Қазақ халық биінің теориялық пайымының мәселесі, оның халық салт-дәстүрлерімен органикалық үндесуі тарапынан қаралады. Елбасы Н.А. Назарбаев Қазақстан халқына жылдағы жолдауында әрбір халықтың өмірде салт-дәстүрдің маңызды орын алатынын атап айтты: «...Олардың халық өміріндегі орыны даусыз. Мәдени дәстүрлер әрдайым әлеуметтік өркендеудің қайнар көзі болған... Нақ осы салт-дәстүрлер адамның «жоғалуына» мүмкіндік бермей, қайта қазіргі заманның өзгерістеріне өзінің өмірін ыңғайластыруына жол ашады» /1/.

Зерттеушілер халық билері деп нақты бір ұлттың биін атайды. Би өнерінің танымал зерттеушісі С.Ш. Тлеубаев /2/ аталған феноменнің интерпретациясы «ұлт» және «халық» түсініктерінің мазмұнының арасында тепе-теңдік белгісін қоймайтынын айтады, немесе соңғысы әртүрлі тарихи кезеңдерде өзгеріп отырады деп санайды. Автордың пікірі бойынша этностың ертедегі өркендеу кезеңдерінде қалыптасқан және сол халықтың биі дәстүрінде түрлі нұсқалық негіздерді құрайтын халық биі этнопластикалық қалыптарда негізделген. Би мәдени көрініс ретінде өзіндік мәтінге ие. Ол өзінің ерекше ырғақты тілінің көмегімен сол этностың нақты бір мәдени-тарихи кезеңінің ерекшеліктері мен түрлері ретінде көрініс береді.

Қазақ халқының би өнері салт-дәстүрлермен, музыкалық фольклормен, өткізілген ойын-сайыстармен, отау құру әдет-ғұрыптармен және т.б. тікелей байланысты. «Ертедегі билердің көптеген канондық түрлері бізге жетпегенімен, халықтың есінде олардың мазмұндық тақырыбы, көптеген ұрпақтардың дәстүрлік қызығушылығы, би ырғағының майталмандары қалып қойды, немесе өнердің осы түрі қазақтарда қозғалыстар мен қимылдардың нақты бір жүйесімен шектелмеген, - деп жазды С.Ш. Тлеубаев – Фольклорды, материалдық мәдениеттің ескерткіштерін, жазба құндылықтарымызды, қазақ тілінің лексиконын оқу мынадай негіздеуге алып келеді – шамандық, ойын-сайыстық билер қазақ қоғамының рухани мәдениетін байыта отырып, ежелгі уақыттан қазіргі күндерге дейінгі даму үрдісін береді» /сол жерде/.

Халық дәстүрлері туралы айтар болсақ: күрделі, заңды әлеуметтік көрініс болып табылатын дәстүрлердің өміршеңдік мәселесін анықтау және олардың қоғам өмірінің барлық жағына әсері отандық және шетелдік танымал ғалымдардың зерттеулеріне көрініс тапқан. Олардың әрқайсысы халық шығармашылығындағы дәстүрлердің пайдаланылу мәселесінің теориясы мен практикасына өздерінің үлесін қосты.

М.С. Мағауов /3/ жүргізген зерттеулердің талдауы көрсетіп отырғанындай, «дәстүр» түсінігі көпқырлы. Зерттеушілер философиялық әдебиеттегі дәстүрлердің болуын анықтау

мәселесінің үш негізгі жолын анықтады. Бірінші жолдың өкілдері (Э.А. Баллер, Э.С. Маркарян, В.Д. Плахов және т.б.) дәстүрді әлеуметтік заңдармен, топтық стереотиптермен, әлеуметтік-мәдени сабақтастықпен қатқылдана түседі. Екінші жолдың өкілдері (С.А. Артюнов, Ю.Б. Бромлей, И.В. Суханов және т.б.) «дәстүр» түсінігінің көлемін қоғамдық сана саласымен шектейді. Үшінші жолдың өкілдерінің (Л.П. Бувейтың, В.Б. Власовтың, В.А. Кочетовтың және т.б.) ойы бойынша дәстүр әлеуметінің және күнделікті өмірдің тәжірибесінің шығармашылық факторының құралы, заттық әлемнің адами қатынастарының және іс әрекетінің көрінісі болып табылады. /сол жерде, 146./

Н.С. Сәрсенбаевтың, В.Б. Власованың, Ж.К. Хайрушинаның жұмыстары халық салт-дәстүрлерін зерттеу мәселесіне, олардың заманауи мәдениеттегі орны мен рөліне, мұралық құндылықтардың өзара әрекеті мен рухани инновацияларға, дәстүрлер мен жаңашылдықтардың, шығармашылықтың байланысына арналған.

Н.С. Сәрсенбаев «дәстүр» мен «әдет-ғұрып» түсінігіне салыстыру жасайды. Ғалымның анықтауы бойынша **әдет-ғұрыптар** – «... қоғамдық пікір күшімен қорғалып, ұрпақтан ұрпаққа берілетін адамдардың қоғамдық мінез-құлқының, өмірі мен тұрмысының тарихи қалыптасқан аз немесе көп тұрақты нормалары. Әдет ғұрыптар адамдардың тұрмысындағы қалыптасқан қоғамдық қатынастардың тұрақты нормалары... **Салт-дәстүрлер** – бұл тарихи тұрақты қалыптасқан және қоғамдық пікір күшімен қорғалып, ұрпақтан ұрпаққа берілетін адамдардың қоғамдық қарым-қатынасының барынша қамтылған нормалары мен ұстанымдары» /4/.

Халықтық әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер адамдардың өндірістік әрекеті үрдісіндегі тұтынушылығынан туындайды. Адамдардың қоғамдық мінез-құлқындағы тұрақты нормалар мен ұстанымдарды бекіте отырып, олар үлкен танымдық маңызға ие. Дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарда сол халықтың ұлттық бейнесі: тұрмысы, халықтың мәдениеті, балаларды және жастарды тәрбиелеудегі жалпы танылған қабылдауы, құралы мен әдісі көрініс табады (Н.С. Сәрсенбаев, С.А. Ұзақбаева, К.Ж. Қожахметова).

Осылайша, туындылар «дәстүр» түсінігі, «әдет-ғұрып» түсінігіне қарағанда барынша ауқымды екенін көрсетеді. Ғалымдар «дәстүр» түсінігін түрлі мағынада қарастырады: 1). Тұлғаның әлеуметтену құралы; 2). әлеуметтік-педагогикалық ортаның бөлімі; 3). Тұлғаның қалыптасу факторы; 4). Қалыптасқан өзара қарым-қатынастарды жүзеге асыру тәсілдерін жаңа ұрпаққа беру формалары.

Біздің зерттеуіміздің бағытын соңғы анықтау нақтылай түседі. Осы туралы бізге ғасырлар қойнауынан жеткен дәстүрлі қазақ халық билері растайды. Олардың бойында дала халқының өмір сүру нақышы көрініс тапқан.

Қазақтардың дәстүрлі халық билері мазмұндық бағыты, сипаты және орындалу мәнері бойынша мынадай топтарға бөлінеді:

Салт жоралғы, әдет-ғұрыпты – «Бақсы ойыны», «Айқосақ» (бақсы билері), «Жезтырнақ» (жалмауыздың биі), «Буын би», «Жар-жар», «Қоштасу» (қалыңдықтың құрбыларымен қоштасуы), «Айда былпым» (бойжеткен биі), «Келіншек» (бойжеткеннің бозбаламен биі), «Шалқыма» (биік өкшемен билеу).

Жауынгерлік-аңшылық – «Сайыс» (жекпе-жек), «Ақат» (ежелгі ерлер ырғағының мәтіні бойынша би), «Қылышпен би», «Мерген» (садақпен би), «Қоян бүркіт», «Құсбегі-дауылпаз» (құс аулау және дауылпазбен билеу).

Тұрмыстық-еліктеушілік – «Өрмек би» (тоқымашылар биі), «Ортеке» (секіргіш-таутеке биі), «Қаражорға», «Тепең көк» (жүйріктің шабысы.)

Топтық көпшілік – «Алқа-қотан» (бүйір мен бүйір), «Алтынай», «Кербез-би», «Ырғақты», «Қаз-қатар», «Балбырауын», «Көкпар», «Қосалқа», «Шашу» және т.б.

Қазақ билерінің барынша сипаты ерекшеліктеріне олардың домбыра, қобыз және даңғыра әуенімен орындалуы болып табылады. Дәстүрлік биді орындау жылдамдығында, буындар қозғалысында, қимылдар шаттығында байқалады. Ерлер биінде тұлғаның жинақтылығы, ал әйелдер биінде белдің икемділігі мен қолдың қимылы міндетті. Кез-келген

жігіт ат үстіндегі кәсіби ойынды жеңіл орындай алмайды. Осындай шеберлік тек дарынды бишіге ғана тән. Қазақ халық билері үшін алтыбақан теуіп, жалын айналасында түнгі топ болып ән салу дәстүрлері.

Қазақ музыкалық фольклорының арсеналында халық биінің дәстүрлі билер ырғағы – «күйлер биі» терминологиясы бар.

Әдебиеттерден білгеніміз: өткен уақытта халық би өнерін көптеген суырып салма ақындар мен әншілер меңгерген. Олардың қатарында – «ағаш-аяқ» атанған танымал әнші Берікбол Көпенев, Шашубай Қошқарбаев, Жүнісбек Жолдинов, Қарсақ Қопабаев және тағы басқалар бар. Суырып салма ақындар-әншілер барлық мерекелерде, жәрмеңкелерде, сахналық көріністі билерде, бишілердің икемділігі мен күшін көрсететін би-ойындарда, пантомимо мен әзілдер қойылымында құрметке ие болған.

Өзбекәлі Жәнібеков халық ақыны, повлодарлық Жүнісбек Жолдинов туралы айтқанда, оның қозғалыстары мен қимылдарына бас иген. Ж.Жолдинов өзінің биінде бүркіттің шарықтап ұшуын, аңға түсуін, оның қырағы да қаһарлы көз қарасын, басының маңғаз кейпін кереметтей суреттей білген. Ол сонымен қатар, «Айқосақ», «Жезтырнақ», «Қылышпен би», «Баала бүркіт», «Қазақ-қалмақ биі», «Құсбегі», «Алқа-қотан» және тағы басқаларын өте шеберлікпен орындаған. Қазақ халық билерінің дәстүрлілігін сипаттай отырып, қазақтардың этникалық мәдениетінің және өнерінің белгілері Ө.Жәнібеков өз естеліктерінде өзге мұсылман халықтарына қарағанда қазақ билерінің айырмашылығын, яғни бозбала мен бойжеткеннің қосарлана билеуін ерекше атап көрсетті. Мысалы «Келіншек», «Қоян-бүркіт», және т.б., алайда сол заманда далада би мектептері болмағаны бәрімізге аян. Жазба көздері куәландырғандай, кейбір рулардың, тайпалардың сарай сайқымазақтары мен күлдіргілері сынды өздерінің биші-шеберлері мен өзбек «масқарампаздары» сияқты өнерлі жігіттері болған.

Оның Шымкент қаласында өткен пікірсайыс кешінде Мұхтар Әуезовтың аузынан естіген халық биі «Ортекені» орындаушылардың, яғни апанға түскен таутекені бейнелейтін ортекеші-бишілердің өнері туралы әңгімесі барынша қызықты. Бұл бидің мазмұндық сызығы біздің заманымызға дейін жеткен бірқатар жартастағы суреттерде, аңыздарда кездеседі.

Осылайша фольклорды, замандастарымыздың естеліктерін, материалдық мәдениет ескерткіштерін, жазба деректерін, қазақ тілінің лексиконын оқығанымызда, халық билері: шамандық ойын –сайыс билері және т.б ерте заманнан бүгінгі күндерімізге дейінгі қазақ қоғамының даму үрдісінде бірге өріліп, оның рухани мәдениетін байыта және дәстүрлерді сақтай отырып, заманауи би мәдениетін дамытуда.

Әдебиеттер тізімі

1. Н.Ә. Назарбаев қоғамның идеялық шоғырлануы – Қазақстанның ілгерілеуінің шарты ретінде. - Алматы: "Қазақстан ХІ ғ.", 2003-Б. 10.
2. Тілеубаев С. Ш. Би ойын мәдениеті. Автореферат...дисс..ф. ғ. к., Алматы, 2001.-45 Б.
3. Мағауова А.С. Халық педагогикасының прогрессивті дәстүрлері және олардың тұлғаның дамуындағы рөлі //"Семей" университетінің хабаршысы. №1.-1997.С 12-17
4. Сәрсенбаев Н.С. Дамудағы дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар. - Алматы; Қазақстан, 2005.

ОБРАЗОВАНИЕ – ВАЖНЕЙШИЙ ФАКТОР ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Автор: Тултабаев З.Ч.

кафедра «Экономики и права»

Tashenev University, Шымкент қ.

tultabaev1955@mail.ru

соавторы: студенты гр: ИЭФ 20-5к

Дауылбай Д. Ж.; Дуйсебай Р. З.

Ералиева Л.Е.

Аннотация: В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты повышения конкурентоспособности национальной системы образования РК, отмечаются ключевые аспекты, которые необходимо совершенствовать для развития человеческого капитала в РК.

Аннотация: Мақалада Қазақстан Республикасының ұлттық білім беру жүйесінің бәсекеге қабілеттілігін арттырудың теориялық және практикалық аспектілері қарастырылып, Қазақстан Республикасында адами капиталды дамыту үшін жетілдіруді қажет ететін негізгі аспектілер атап өтілген.

Annotation: The article discusses the theoretical and practical aspects of increasing the competitiveness of the national education system of the Republic of Kazakhstan, and notes the key aspects that need to be improved for the development of human capital in the Republic of Kazakhstan.

Ключевые слова: человеческий капитал, высшее образование, финансирования высшего образования, человеческие ресурсы, университет.

Негізгі сөздер: адами капитал, жоғары білім, жоғары білімді қаржыландыру, адам ресурстары, университет.

Keywords: human capital, higher education, higher education financing, human resources, University.

Образование является основным правом человека, расширяющим его возможности. Для соблюдения этого права все государства должны обеспечить всеобщий равный доступ к инклюзивному и справедливому качественному образованию и обучению, которое должно быть бесплатным и обязательным и охватывать всех людей. Образование должно быть направлено на всестороннее развитие человеческой личности и содействие взаимопониманию, терпимости, дружбе и миру [1 с.276].

Образование – это общественное благо, ответственность за которое возлагается на государство. Образование является совместным делом общества, что предполагает осуществление инклюзивного процесса разработки государственной политики и ее реализации. Ключевая функция государства заключается в разработке норм и стандартов и управлении ими.

Государственная программа развития образования в Республике Казахстан ставит перед средним образованием задачи формирования в общеобразовательных школах интеллектуально, физически и духовно развитого гражданина РК, удовлетворения его потребности в получении образования, социализации личности, помогающей ей успешно жить и действовать в динамично меняющемся мире.

С первых лет независимости в Республике Казахстан реформирование образования было направлено на создание системы обучения, соответствующей лучшей мировой практике и охватывающей все уровни – от дошкольного до высшего и постдипломного обучения.

Образование является одним из важнейших приоритетов, что закреплено во всех государственных документах и программах стратегического характера. Особое и исключительное внимание к вопросам образования имеется у Президента РК Касым-Жомарт Токаева. Лидер страны постоянно подчеркивает: «Знания и профессиональные навыки – это ключевые ориентиры современной системы образования».

Главные цели и задачи развития образования сформулированы в Государственной программе развития образования Республики Казахстан, ими являются: «повышение конкурентоспособности образования, развитие человеческого капитала для улучшения материального и духовного благосостояния граждан, устойчивого роста экономики путем обеспечения доступности качественного образования для всех. Качество и доступность образования является ключевым фактором конкурентоспособности страны и успешности ее развития в условиях разворачивающейся четвертой промышленной и индустриальной революции. Человеческий капитал сегодня является главным фактором успешного развития Казахстана».

Современный этап мирового развития определяется стремительно развивающимися процессами Четвертой промышленной революции, в которой все более усиливается роль человеческого капитала. Важнейшей составляющей человеческого капитала является образование, его доступность и качество.

Сегодня же в связи с глобальными процессами развития новой научно-технологической революции, роль образования еще более возрастает. В наше время преимущества в конкурентной борьбе уже не определяются ни размерами страны, ни богатыми природными ресурсами, ни мощностью финансового капитала. Теперь все решает уровень образования и объем накопленных обществом знаний [2 с.158].

Из категории социальных затрат государства - образование превратилось в главный фактор экономического роста, а инвестиции в образование стали вкладом в лучшее будущее страны. Уже давно мировая практика рассматривает государственные расходы на развитие образования как очень доходные инвестиции. В глобальной конкуренции в условиях четвертой промышленной и индустриальной революции выигрывают страны, системно продвигающие свой образовательный потенциал и улучшающие его качество. Сегодня именно качество образования становится ведущим трендом мирового развития.

Образование является основным правом человека, расширяющим его возможности. Для соблюдения этого права страны должны обеспечить всеобщий равный доступ к инклюзивному и справедливому качественному образованию и обучению, которое должно быть обязательным и охватывать всех людей. Образование должно быть направлено на всестороннее развитие человеческой личности и содействие взаимопониманию, терпимости, дружбе и миру.

Образование – это ключевой элемент обеспечения полной занятости и искоренения нищеты, и соответственно важный фактор социально-экономического развития и устойчивого роста. Социальные аспекты образования связаны с такими вопросами, как здоровье, смертность, общественная жизнь, принятие решений, репродуктивное поведение, насилие в обществе.

Гендерное равенство неразрывно связано с правом на всеобщее образование. Достижение гендерного равенства требует использования основанного на соблюдении прав человека подхода, в рамках которого девочки и мальчики, женщины и мужчины не только получают доступ к образованию и возможность пройти его полный цикл, но и приобретают равные права и возможности в образовании и посредством образования.

Образование в настоящее время стало важнейшим, системообразующим ресурсом социокультурной модернизации общества, социально-экономического развития государства, важнейшим фактором создания инновационной системы и развития человеческого капитала страны. Развитие системы образования, как главной составляющей человеческого капитала, является одним из основных приоритетов государственной политики Казахстана [3 с.96].

Государственная программа развития образования в РК ставит перед средним образованием задачи формирования в общеобразовательных школах интеллектуально, физически и духовно развитого гражданина Республики Казахстан, удовлетворения его потребности в получении образования, социализации личности, помогающей ей успешно жить и действовать в динамично меняющемся мире.

Человеческий капитал является главным фактором успешного развития страны, поэтому любое социально ответственное государство в приоритете своего развития ставит заботу о своих гражданах. На 3-ем заседании Национального совета общественного доверия Глава Государства Касым-Жомарт Токаев заострил особое внимание на развитии человеческого капитала, в частности вопросам развития сферы образования [4 с.12].

Борьба с коронавирусной пандемией обнажила многие проблемы, особенно сильный стресс пережила сфера образования. За короткий срок школы, колледжи, вузы, система дополнительного образования перешли на дистанционный формат преподавания. В целом опыт перехода на дистанционное обучение обнажил как недостатки в подготовке кадров, так и большой потенциал такой формы обучения. Изменились подходы, методы подачи и восприятия информации, появились новые возможности, повысилась цифровая грамотность и цифровая активность населения.

Величина и качество человеческого капитала зависит прежде всего от уровня образования и знаний граждан. И здесь ощущается реальная забота государства о его гражданах и видны конкретные действия. Президентом страны на 3-м заседании НСОД были даны четкие рекомендации и указания по повышению индекса человеческого развития страны. Радуют и вселяют уверенность такие меры, как повышение заработной платы профессорско-преподавательского состава вузов, значительное увеличение стипендий докторантов, планируется планомерное увеличение финансирования науки и увеличение количества грантов для социально уязвимых категорий граждан и молодежи из семей с низкими доходами. Мы уверены, что данный комплекс мер, направленный на улучшение качества образования и развитие отечественной науки, даст ощутимый результат в повышении качества человеческого капитала, как важнейшего фактора развития страны.

Мы живем в эпоху, когда во многих странах мира, в том числе и в Казахстане, современные глобальные события привели к дальнейшему установлению новых стандартов жизни и формированию человеческого капитала, соответствующих именно этому времени. Наиболее полно человеческий капитал можно охарактеризовать следующим образом: это врожденный, созданный в результате инвестиций и накопленный определенный уровень здоровья, образования, навыков, способностей, мотиваций, энергии, культурного развития как конкретного индивида, группы людей, так и общества в целом, которые целесообразно используются в той или иной сфере общественного воспроизводства, способствуют экономическому росту и влияют на величину дохода их владельца. Человеческий капитал, являясь частью совокупного капитала, представляет собой совокупность составляющих его элементов, т.е. имеет свою внутреннюю структуру. Высшее образование является необходимым условием для производства высококвалифицированных специалистов, что в свою очередь способствует развитию организаций и экономики в целом. Поэтому ожидается, что высшее образование будет играть важную и все возрастающую роль в развитии человеческого капитала нации. Целью исследования является рассмотрение механизмов финансирования высшего образования путем оценки и анализа, показать важность финансирования высшего образования как фактор развития человеческого капитала в Казахстане.

Однако большинство развивающихся экономик, хотя и признают те преобразования, которые несет с собой образование, все еще не в полной мере используют его потенциал. Это объясняется тем, что способность генерировать и использовать знания для достижения устойчивого развития и повышения уровня жизни еще не была полностью изучена.

В последние десятилетия уровень и темпы развития экономики всех стран мира всё больше зависят от степени развития науки и образования. В развитых странах мира происходит формирование инновационной экономики, «экономики знаний». Обусловленность уровнем и качеством образования темпов экономического роста, а также дифференциация доходов населения по регионам и странам выявлена многочисленными теоретическими и эмпирическими исследованиями экономистов разных стран. Поэтому приоритетным направлением экономической политики многих стран в условиях четвертой промышленной революции стало повышение уровня и качества образования населения. Развитие образования все чаще рассматривается как условие и предпосылка экономического роста, качественного развития экономики и социальной сферы. Именно этим оправдывается увеличение бюджетных вложений в систему образования, поскольку человеческий капитал в современной экономике играет все бóльшую роль. Чем сложнее становятся технологии, тем более компетентным должен быть работник, как для выполнения трудовых операций, так и для создания новых технологий, для поддержания темпа внедрения технических и научных инноваций. Одновременно с усложнением технологической среды растет и сложность социальных отношений, что требует иного уровня социализации молодого поколения. Повышается и сложность самой системы образования, что предъявляет новые требования к педагогическим работникам, к их квалификации, образовательным программам, к качеству управления данной сферой.

Человеческий капитал в широком определении — это интенсивный производительный фактор развития экономики, общества и семьи, включающий образованную часть трудовых ресурсов, знания, инструментарий интеллектуального и управленческого труда, среду обитания и трудовой деятельности. Человеческий капитал является необходимым условием для поддержания конкурентоспособности экономики страны и государства на мировых рынках в условиях глобализации, а также важнейшей характеристикой деятельности органов законодательной и исполнительной власти в стране. Для оценки качества человеческого капитала измеряется уровень жизни, грамотности, образованности и долголетия населения, состояние медицинского обслуживания и производства ВВП на душу населения. Эти показатели учитываются при расчете Индекса развития человеческого капитала [5 с.19].

Например: В рейтинге индекса человеческого развития ООН Казахстан занял 56 место. Согласно последнему докладу ООН о человеческом развитии за 2021-2022 годы, Казахстан занял 56 место в списке из 191 страны. Республика вошла в рейтинг стран с очень высоким уровнем развития, который замкнул Таиланд, занявший 66 место.

Список литературы:

1. Мухамеджанова А. Человеческий капитал Казахстана: формирование, состояние, использование. – Алматы: Ғылым, 2017. – б.276.
2. Нурбек С. Международная стипендия президента Республики Казахстан «Болашақ» как фактор развития человеческого капитала. – М. – Астана: ТОО «Шаңырақ – Медиа», 2014. – б.158.
3. «Инновационная индустрия науки и знаний – стратегический ресурс Казахстана в XXI веке» // Казахстанская правда. – №381 – б. 96 .2019.
4. Бюллетень Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан «Об инновационной деятельности предприятий в Республике Казахстан». 2015 б.12.
5. Официальный сайт Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан – [http:// www.stat.kz](http://www.stat.kz). б.19.

КҮЙ-ХАЛЫҚТЫҢ ЖАНЫ

Байгунова Д.М.

«Өнер және саз» кафедрасының аға оқытушы, магистрі
Tashenev University, Шымкент қаласы

baigunova@mail.ru

Шикиртаев Б.Б.

«Өнер және саз» кафедрасының аға оқытушы, магистрі
Tashenev University, Шымкент қаласы

Batrjan@mail.ru

Аңдатпа: Бұл мақалада қазақ халқының баға жетпес күйшілік өнерінің мазмұны, сипаты, құдіреттілігі, қасиеті, ғажаптылығы және күй жанрының орындалу ерекшеліктері жан-жақты қарастырылған.

Кілт сөздер: Күй, аспап, күйші, тарих, жанр, өнер

Аннотация: В данной статье всесторонне рассматриваются содержание, характер, сила, качество, чудобесценного искусства куйчик казахского народа, а также исполнительские особенности жанра кюй.

Ключевые слова: Кюй, инструмент, музыкант, история, жанр, искусство

Absrtact: In this article, the content, character, power, quality, wonder of the invaluable art of kuychik of the Kazakh people and the performance features of the kuy genre are comprehensively considered.

Key words: Status, instrument, musician, history, genre, art

Домбыра мұнша шешен болдың неге?

Күй толған көкірегің шежіре ме?

Сыр қозғап ғасырлардан жөнелесін

Саусағым тиіп кетсе ішегіңе

(К. Аманжолов)

Қазақ халқының басқа халықтардан ерекшеліктерінің бірі ол өзінің ұлттық музыкасының болуы. Атадан балаға жеткен, қадірлеп көзінің қарашығындай сақталып, қымбат қазынаға айналды. Қаймағы бұзылмай жеткен бұл өнердің бір шыңы домбыра күйлері. Бұл мұра ғасырдан ғасырға іріктеліп, сұрыпталып, сүргіленіп, түрленіп жеткен халықтың өзімен бірге дамып, қалыптасып отырған. Байырғы кезде қазақ үйінің төрінде әрдайым домбыра ілулі тұрған немесе үй-ішінің біреуі домбырада күй шертпейтін отбасы қазақ арасында кемде-кем болған. Қазақ халқы үшін сондай құнды, бағалы мұралардың бірі – күй.

Қазақ күйінің тарихы әріде жатыр. Күйді ел тарихынан бөліп қарау мүмкін емес. Кешегі замандарда күйлерде халықтың қайғы-қасіреті, азат өмірге ұмтылысы, әділетсіздікке күресі өрнек тапты. Негізі, күй жайдан-жай шығарыла салмайды. Ол адам жанының ішкі толқынысынан, сезімінен пайда болады. Біз «Күй атасы – Қорқыт» дегенімізбен өнер зерттеушілері Қорқытқа дейін де күйдің «өмір сүргендігін» дәлелдейді. Есте жоқ ескі замандарда адамзаттың пайда болуынан бастап Ертіс пен Еділдің, Алтай мен Атыраудың арасын жайлаған қазақ деген елдің мәдениеті халық ауыз әдебиеті арқылы қалыптасқаны байырдан белгілі. Соның ең көркем түрінің бірі – күй. Осынау табиғат ана сыйлаған шет-шегі көрінбейтін ұланғайыр атыраптың әрбір тау-тасының дабылы, аққудың сұңқылы, қаздың қаңқылы, желдің гуілі мен бұлақтың сылдыры, қамыстың сыбдыры, ат тұяғының дүбірі, ботаның боздауы, қасқырдың ұлығаны. Тіпті бұлбұлдың сайрағаны. Бәрі-бәрі қазақтың қоңыр күйінен тыс қалмаған.

Қазақ халқының тұрмыс-харекетімен, өмір-тіршілігімен әрқашанда тығыз байланыста болатын күй-жүздеген жылдардан бері қанат жайып, өркендеп келе жатқан

жанр.Халқымыздың музыкалық қазынасында сары алтындай сандалкер күйлер жүздеп саналады.Оларды хатқа түсіретін нота мәдениеті жоқ болса да,сыры мен сымбатын жоғалтпай,қайта ажарлана,әрлене түсіп,ауыздан ауызға көшіп,атадан балаға мирас боп қала берді.Әлбетте,күм басқан қалалардай,бізге жетпей,уақыт шыңының астына көміліп қалған күйлер де есепсіз екені және даусыз.

Қазақ халқының баға жетпес хас өнерінің бірі—күйшілік.Ғасырлардан ғасырларға жеткен ұлтымыздың осы бір саф өнері дала үні мен табиғаттың тылсымын,адам атаулының қуанышы мен мұңын қос ішекке түскен сазды әуен арқылы жүректерден жүректерге жетіп келеді.Талай мың жылдықтар өтсе де қазақпен бірге жасап келе жатқан қазақтың күй өнері күдірет деп қалай ғана бағаламайсың? Халық даналығы «әуен – бейнесіз тарих» деп қалай тауып айтқан. Қазақ өнерінің қоржынында қаншама баға жетпес жауһарға айналған күйлер болса, олардың шығу тарихын баяндайтын соншама аңыздар бар.Ақселеу Сейдімбектің «Күңгір-күгір күмбездер» атты еңбегінде: «Соңғы деректер бойынша халқымыздың алты мыңдай күйі жинақталған.Ән мұрасы одан да көп.Сол алты мыңдай күйге шамалай зер салсақ бір мыңдайы ХХ ғасырдың,төр мыңдайы XVII-XIX ғасырдың,бір мыңдайы одан арғы ғасырлардың еншісіне тиеді екен.Аспапты музыка ішінде қазақ күйлерінің еш уақытта себепсіз шықпайтыны—өзіндік айрықша сипаты.Күйге арқау болмайтын өмір құбылыстары жоқ.Қоршаған орта,жан-жануарлар дүниесінен бастап,адамдардың мінез-бітімі,көңіл-күйі,батырдың ерлігі,шешеннің тапқырлығы,ел басындағы кесек тарихи уақиғаларға дейін күй тілінде баян етіле береді.Тіптен күйге арқау болған қиял-ғажайып,мифтік тақырыптың өзі оқшау арна құрайды.

Күй жанрының бұл ерекшелігі халқымыздың тарихи аужайынан хабар берерлік ең мол,ең жанды шежіре екенін пайымдатады»,–деген дерек кездеседі.Автор осы еңбегінде күй аңыздары халық музыкасы мен бай ауыз әдебиетіміздің арасында бөгіп жатқан, әлі мән беріліп,зерттеу нысаны болмаған тың қазына екеніне ерекше тоқталады.Аспапта ойналатын кез-келген күйдің міндетті түрде қатарласа айтылатын қызықты әңгімелері, әсерлі аңыздары болатынын алға тартады.Ел арасындағы күйші орындаушылардың қай-қайсысы да топ алдында күй тартпас бұрын сол күйдің шығарушысы туралы,сырлы саздың дүниеге келуіне себепші болған жай-жағдаят жайында әдемі әңгімені ауызша баяндайтынын жазады.

Көне күйлердің әуен-сарыны ертедегі Сақ,Ғұн,Үйсін,Қаңлы,Көк түріктер және басқа да тайпалар өмірінен бастау алатынын алға тартады. Бұған мысал ретінде халық күйлері аталып жүрген «Аққу»,«Кеңес»,«Боз айғыр»,«Сары өзен»,«Шұбар ат» және басқа да туындыларды келтіреді.Ғұн дәуірінен келе жатқан «Боз айғыр» күйінің шығу тарихына тоқтала кетейік. «Өткен заманда бір байдың жылқыларының ішінде Боз айғыры болады.Боз айғыр жылқылардан ұзап, алысқа кетпей шет жақта жайылып жүреді.Бір күні жылқыны ұрылар айдап кетеді.Боз айғыр үйірімен бірге ұрылардың қолында үш күн болып, төртінші күні өздерін айдап келе жатқан адамдардың бөтен екенін сезіп, ауылға қарай қашып иесіне келеді.Боз айғырдың үйірінен бұлайша бөлініп кетуі тегін емес екенін сезген байдың баласы айғырды жүгендеп жылқының соңынан қуады.Жылқыға жетіп, алдын орап,үйірді кейін қайырады.Ұрылар балаға жан-жақтан лап қойып,ортаға алмақшы болғанда Боз айғыр үстіндегі баланы бір шетке алып шығады.Бала ұрыларға бір бүйірден тиісіп,бір-екеуін құлатады.Ұрылар баланы тірідей ұстап жәбірлегісі келеді.Бірақ олардың бұл ойына бала да,Боз айғыр да көнбей ұрылардың тағы екеуін құлатып,кейін қарай бет бұрғанда ұстай алмасын көздері жеткен ұрылар садағымен баланы атып,санынан жаралайды.Бала жаралы санын белбеумен таңып алып,ұрыларға өшіге қайта тиісіп тағы да екі-үшеуін құлатып, кері қайтады.Жолшыбай бір төбенің басына жетіп,өзі аттан түсіп, жүруге шамасы келмей қансырап жатады да, атты қоя береді.Боз айғыр босанған бойда ауылға тартады.Боз айғырды көрген бай қамығып: «балам өлген екен,енді не болса да ізіне түсіп іздейін»,–деп айғырға мінгенде,Боз айғыр байға бас бермей,тауда қалған балаға қарай ала жөнеледі. Келсе,шынында да,бала өліпті.Баласының өліміне қайғырып,жылап-еңіреп бай далада отырғанда қасында тұрған Боз айғыр оқыранып қоя береді. «Тағы да ұрылар келіп қалған

екен»,–деп бай зәресі кетіп орнынан ұшып тұрса,бір салт атты жалғыз жолаушы екен.Ерінің қасында домбырасы бар.Әлгі жолаушыға бай болған жағдайды түгел баяндайды.Сонда жолаушы: – Шіркін,жануарым-ай!Ат болса осындай, ер болса сенің балаңдай болсын. Жақсы ат ер сүйегін далаға тастамайды деген осы да.Балаңның ерлігіне астындағы аты сай екен.Жақсы ат жаман жігітті де ер етеді деген бар ғой. Мына жағдай дәл соған сай келеді екен, – деп қолына домбырасын алып бір күйді тарта беріпті.Күй күңірене барып аяқталғанда үнсіз отырған бай: – Замандас! Мына тартқаның қайғылы саз болды ғой? Атын не дейсіз? – депті. Сонда күйші: – Жануарға, мына тұрған Боз айғырға разы болып, соған арнап тарттым. Өйткені бұл айғыр болмаса сенің балаң қайда қалар еді,сен балаңды қайдан табар едің, – депті».Осыдан бастап бұл күй ел арасында «Боз айғыр» аталып, тараған көрінеді.

Күйді жай ғана музыкалық жанр десек қателесеміз.Ол сан қырлы,сан сырлы күрделі шығарма.Оның мазмұнына,сипатына қарай тарихи,лирикалық,аңыз,қаралы,арнау секілді тақырыптарға да бөлінетіні содан.Идеялық-көркемдік жағынан да сан алуан.Күйлерде тек көңіл-күй ғана емес,жер-су аттары,жануарлар,құстар,табиғат құбылыстары және басқалар суреттеледі.

Нағыз қазақ күйсіз өмір сүре алмайды.Күй–қазақтың жансерігі, мұңдасы,сырласы.Күйдің ғажаптығы сол–ол өзің бастан кешіріп отырған өмірдің мән-маңызын ұқтырады.Күй ойға жетелейді.Адам боп өмір сүруге, жақсылыққа,ізгілікке ұмтылдырады.Күй тыңдап,күйді түсінген пенде жамандыққа,арамдыққа бара алмайды.Күй құдыреті деген осы.Қазақ ежелден қабағын мұң басып, қатты қапаланғанда не болмаса бөркін аспанға атып, қатты қуанғанда қастерлі домбырасын қолына алып,күмбірлеген күймен жұбанған. Тарих беттерінде ақтаңдақ болып қалған Кеңес дәуірінің қыспағы жанши түскен қапас заманда ұлы жазушы Мұхтар Әуезов «қазақтың ұяты күйінде ғана қалды» деп күңіренуі тегін емес.Түсінген адамға астарлы ой салып тұр.Күй–қашан да қазақтың қорғаны болғанын анық аңғаруға болады.Күй өнері туралы сүбелі еңбек жазған Ахмет Жұбанов бабамыз да қос ішектен туған сазды әуеннің өшпес тарих екенін дөп басып,күйшілер туралы еңбегін «Ғасырлар пернесі» деп атауы қандай жарасымды.

Қазақ күйден ажырамауы тиіс.Қайта дамыта берген ләзім.Ұлттық сана,ұлтты сүю, қадірлеу бабаларымыз аманат етіп кеткен дәстүрден, өнерден бастау алатынын ұмытпағанымыз абзал.Сол қасиетті өнеріміздің бір тармағы, құдыреттісі – күй өнері.Қазақтың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезов кезінде «Жалпы музыка атаулы нәрсе елдің сезім байлығы мен ішкі жаратылыс қалпын білдіретін болса,солардың ішіндегі ең толғаулы,ең терең сырлысы – күй» деген.Күйге бұдан артық баға беру де қиын.Толғаулы,сырлы өнеріміздің көсегесін көгертіп, ұрпақтан ұрпаққа жалғастыра беру – мерейлі парыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Ахмедияров Қ.Күй –ұран.–Алматы, 2001. –Б. 336
2. Балмағанбетов С.Қазанғап.–Ақтөбе:ЖШС«Ақжар -АБК», 2005. – Б.120
3. Жүсіпов Б. Жиделі Байсын күйлері: оқу құралы. – Алматы: «Ғылым», 2000. – Б. 288
4. Райымбергенов А.,Аманова С.Күй қайнары.–Алматы:Өнер,1990.–Б. 288
5. Ермекбайұлы М. И. Күй маржаны. – Павлодар, – 1999.– Б.288
6. Сахарбаева Қ.Атырау ән-күй мұхиты.–Алматы:«Дайк Пресс»,2001.

КӨРКЕМ ЕҢБЕККЕ ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ЖАЛПЫ ДИДАКТИКАЛЫҚ ҚАҒИДАТТАР

Алшымбаева С. магистр, аға оқытушы
Шымкент қ. Ж.А. Тәшенев атындағы университет

АННОТАЦИЯ: Дидактикалық қағидаттар - оқытудың мазмұнын, ұйымдастыру түрлерін, әдістерін оқытудың мақсаты мен заңдылықтарына сай анықтайтын қағидаттар жүйесі. Бұл мақалада көркем еңбекке оқыту жүйесіне қолданылатын жалпы дидактикалық қағидаттар жөнінде түсінік берілген.

АННОТАЦИЯ: Дидактические принципы-система принципов, определяющих содержание, виды организации, методы обучения в соответствии с целями и закономерностями обучения. В данной статье дается представление об общих дидактических принципах, применяемых к системе обучения художественному труду.

Annotation: Didactic principles are a system of principles that define the content, types of organization, and methods of teaching in accordance with the goals and patterns of learning. This article provides an idea of the general didactic principles applied to the system of teaching artistic work.

Көркем еңбекке оқыту қағидаттары туралы түсінік. Дидактика – оқыту, жалпы оқыту, кәсіптік білім беруді зерттейді. Педагогикалық зерттеулерде қағидаттарды келесі құрылымда көрсетеді: оқытудың қағидаттары (оқушылардың әртүрлі іс-әрекеттерін қамтамасыз етеді), оқытудың мазмұны мен әдістерін іріктеу қағидаттары (дидактикалық қағидаттар, олардың мәні, бағыттылығы). Сондықтан да, оқыту қағидаттары дидактикалық қағидаттары негізінде қарастырылады. Сонымен қатар, қағидат дегеніміз – негіз, көзқарас, пікір деген ұғымдарды білдіреді. Қандай болмасын ілімнің, ғылыми көзқарастың негізгі басы, алғашқы жағдайы болады. Оқыту қағидаттары-оқытудағы пікір, көзқарас. Жасөспірімдерді тәрбиелеу және оқыту мақсатына сәйкес оқытудың сипатын айқындайтын негізгі басшылық ережелер.

Қағидат/принцип (латын сөзі) - басшылыққа алатын пікір, негізгі талап, қағидат. Дидактикалық қағидаттар - оқытудың мазмұнын, ұйымдастыру түрлерін, әдістерін оқытудың мақсаты мен заңдылықтарына сай анықтайтын қағидаттар жүйесі. Оқыту қағидаттары дидактиканың категорияларына жатады. Олар оқыту заңдарын және заңдылықтарын пайдалану әдістерін сипаттайды.

Дидактика тарихында зерттеушілер оқыту қағидаттарын, негізгі қағидаттарды белгілеуге көп күш салды.

Дидактикалық қағидаттар нақтылы тарихи-әлеуметтік жағдайларға байланысты. Қоғамның оқытуға қойылатын талаптары өзгеріп отырғандықтан, кейбір қағидаттар секіріп (табиғатқа сәйкестік, саясаттық), кейбіреулері жаңадан пайда болады (кіріктіру, ізгілендіру). Кейбір авторлар оқыту қағидаттарының санын қысқартуды ұсынса, басқалары, керісінше, кеңейтуді ұсынып келеді. Заманауи қағидаттар оқу үдерісінің барлық құрамдас бөліктеріне (логикасына, мақсатына, міндеттеріне, мазмұнын қалыптастыруға, түрлері мен әдістерін таңдауға, ынталандыруға, нәтижелерді жоспарлау мен талдауға) өз талаптарын ұсынады.

Дидактикалық қағидаттары кез келген мұғалім дидактиканың қағидаттарын басшылыққа ала отырып оқытудың мазмұнын, амал-тәсілдерін және ұйымдастыру формаларын таңдап, шәкірттерін жоғары нәтижелерге жеткізуі шарт. Мұғалім дидактикалық қағидаттары дұрыс таңдаса, оқытуды дұрыс ұйымдастырса сабақ тиімді және нәтижелі болары даусыз.

Оқушылардың қол жеткізген білімділік деңгейі және олардың танымдық бағыты ескеріле отырып, кәсіптік білім беру жүйесінің тұлғалық бағдар беруге бейімделуін басты сұрақтардың бірі деп есептеуге болады.

Тұлғаға бағдарлану қағидатты оқушылардың кәсіпке деген қызғушылығын арттыру, кәсіби қабілеттерін қалыптастыру, логикалық ойларын дамыту арқылы орындалады. Бұл аталған міндеттердің оң шешімін табу үшін оқушыларды дамыта оқыту әдістемесін ұтымды игергенде ғана мүмкін болады.

Психологияда оқыту мен дамудың өзара байланысы туралы мәселе өте ертеден зерттеле бастаған. Көрнекті психолог Л.С.Выготский өз кезегінде осы проблеманы шешу жолдарын талдай келе, баланы оқыту мен дамытудың өзара байланысының негізгі үш бағытын көрсете келе, дамыту оқытуға, ал оқыту өз кезегінде дамытуға ықпал етеді деген қорытынды жасайды. Бұл жерде оқыту жаңа құрылымдардың ескі құрылымдарға бойлай енуі ретінде түсініледі, сондықтан оқыту дамытудың соңына ілесіп қана қоймай, жаңа туындылар аша отырып, оның алдында болуы керек.

«Дамыта оқыту» терминіне әдіскерлер сақтықпен, үлкен жауапкершілікпен қарайды. Баланы дамыту психикалық, ал оны оқыту әдістемелік үдеріс. Демек, баланың психикалық дамуын психология ғылымы зерттейді және ол міндетті түрде психологиялық зерттеулер нәтижесіне сүйенеді.

Дамыта оқыту қағидаттарын *жалпы* және *арнайы* деп бөлуге болады. Арнайы қағидаттар жүйенің жекелеген элементтерімен қатысты болады.

Жалпы қағидаттар оқушыны кәсіби дамытуға бағытталады.

Дидактикалық ережелер - оқыту қағидаттын қолданудың жекелеген кандай да бір жағын ашуда басшылыққа алынатын ережелер. Мысалы, көрнекілік қағидаттын іске асырудың бір ережесі: түрлі көрнекіліктерді қолдануға болады, бірақ олардың санын көбейтудің қажеті жоқ.

Көркем еңбекке оқытудың дидактикалық қағидаттарының жүйелігі.

Қағидаттар – оқу-тәрбие үдерісін құруды, сабақ беру мен оқытудың бүкіл барысын айқындап, басшылыққа алатын қағидаттар.

Оқытып-үйретудің негіздеріне немесе оқытуды дидактикалық қағидаттарына мыналар жатады: ғылымның оқытудың тәрбиелік сипаты; теорияның тәжірибемен байланысы; жүйелік пен дәйектілік; көрнекілік, саналылық пен белсенділік; оқытудың түсініктілігі мен қолданушылығы; білімді меңгерудің біліктілігі; политехникалық үрдістер.

Білімнің ғылымилық қағидатын осы заманғы техникалық оқушылардың біліміне сүйене отырып, оқыту үдерісін ұйымдастыру деп түсіну керек.

Жалпы тәрбиелеу үдерісінде оқытып-үйретудің сипаты еңбекке баулуға байланысты. Бұл шеберханалардағы сабақтарды оқушыларға идеялық-саяси, адамгершілік, еңбек, дене, ақыл-ой, эстетикалық тәрбие беру міндеттерін кешенді түрде шешумен түсіндіріледі:

Дамытып оқыту қағидатты жас ұрпақты жан-жақты тәрбиелеуге оқышыларды ғылыми біліммен, сарамандық шеберлікпен және дағдымен жарактандыруға олардың танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған. Бұған кәсіптік оқыту пәнін оқыту бағдармасының мазмұны сәйкес келеді. Онда тігін бұйымдарын конструкциялау мен модельдеу, тігін мәдениетіндегі қарапайым ақауларды жөндеу, технологиялық нұсқау карталарымен жұмыс істеу және әр түрлі практикалық жұмыстарды орындау жөніндегі мектеп оқушыларының дербес қызметтері көзделген.

Теорияны тәжірибемен байланыстыру қағидаты. Көркем еңбекке оқыту сабақтарының ерекшеліктері сол оларды таза күйінде теориялық және тәжірибелік деп болу мүмкін емес. Мектеп оқушыларына теориялық деректер белгілі бір тәртіп бойынша беріледі; яғни бағдарламаның жаңа тақырыбын оқып, білгеннен кейін өткен материалды тәжірибемен бекіту, алынған білім негізінде оқушыларда сарамандық шеберлік пен дағдыларды қалыптастыру ісі ескерілуі тиіс.

Технология сабақтарында теорияны тәжірибемен байланыстыру қағидаттын іске асыруға қолайлы жағдайлар жасалған. Өйткені бүкіл теориялық материалдар мектеп оқушыларына тәжірибелік тапсырмаларды дұрыс орындау үшін беріледі.

Оқу шеберханаларында өтетін технология сабақтары еңбекке баулудың негізгі міндеттерін шешуге және оның мақсаттарына жетуге мүмкіндік береді.

Технология сабақтарында оқушылар теориялық материалды зерттеп қана қоймай сонымен бірге практикалық жұмыстарды да орындайды. Ал бұл қосымша уақытты қажет етеді. Сабақ мақсатының айқындылығына оның ұйымдастырылуы да мазмұн көлемі оқушыларды оқыту мен тәрбиелеудің әдістері мен құралдарын таңдау да байланысты. Сабақ барысында бірнеше дидактикалық мәліметтердің біреуі басым келіп, ол бүкіл сабақтың барысына ықпал етуі де мүмкін.

Мысалы, тігін бұйымдарын модельдеуге арналған сабақтардың басты міндеті-оқушылардың шығармашылық және конструкторлық қабілетін дамытуға олардың модельдерді жасауға өз бетінше шешім қабылдауға қолайлы жағдайлар жасау. Басқа қалған міндеттер қосалқы болуы мүмкін, дегенмен кейде оларда сабақтың барысына ықпал ете алады.

Оқытушы сабақ өткізгенде, ол басты және қосалқы мақсаттарды айқындайды және сабақ барысында оған жету үшін барлық күш жігерін жұмсайды.

Тәрбие берудің мақсаты еңбекке сүйіспеншілікпен қарау, еңбек адамдарын құрметтеу, адамдардың еңбек нәтижелеріне сипастықпен қарау, материалдар мен тағам өнімдерін ұқыптылықпен және үнемді жұмсау, аспаптарға, құрал мен басқа да оқу заттарына ұқыпты қарау болып табылады.

Эстетикалық талғамды, көпшілік ортасындағы мінез – құлық мәдениетін тәрбиелеу. Сондай-ақ, сабақтарда жұмыстың кәсіптің бағдарын анықтауды, адамдардың еңбек қызметінің алуан түрлерімен, олардың өндірістің жалпы жүйесіндегі рөлімен танысуын жүзеге асыру.

Мақсат – оқушыларды материалды салыстыруға, талдау жасауға, қорытуға үйрету. Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін оқушыларға шығармашылық жобалар беріледі соның нәтижесінде олар материалдық ерекшелігі мен айырмашылығын жүйелілігін айыра білу қабілетін дамытады.

Оқытуға қойылатын талаптардың бастапқы белгілі жүйесін оқыту үдерісінің қағидаттары деп атайды. Оқыту үдерісінің бірнеше қағидаттарын атауға болады.

Оқыту үдерісінің мақсаттылық қағидаты. Әрбір сабаққа дайындалу үшін ең алдымен оның мақсатын анықтайды. Мақсатсыз сабақ жақсы нәтиже бермейді. Өйткені оқыту әдістері олардың мақсаттарына байланысты. Осыған орай әрбір баланың және ұжымның ерекшеліктерін еске алып, мұғалім оқыту жұмыстарының формаларын, мазмұнын, әдістерін іріктеп алады. Оқыту мен тәрбие жұмыстарын осындай мақсатпен ұйымдастыру мұғалім мен оқушылардың іс - әрекеттерінің үнемі жоспарлы түде өтуіне игі әсер етеді.

Оқытудың ғылымилық қағидаты. Бұл қағидат табиғат, қоғам, мәдениет, ойлау дамуының заңдылықтарын білуді талап етеді. Ғылымилық қағидат оқу бағдарламаларын, оқулықтарды жасағанда еске алынып, оқыту үдерісінде жүзеге асырылады. Ғылымилық қағидатты оқушылардың таным қабілетін дамытуға, дүниеге көзқарасының жоғары адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуына әсер етеді.

Оқыта отырып тәрбиелеу – бұл баланың өмірге, білімге қатысы, ақыл – ойының қабілеттілігі, адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуы. Сонымен, білім беру, тәрбие оқытудың бірыңғай үдерісінде іске асырылады. Бұл үш категория бірін-бірі өзара нығайтады, толықтырады.

Түсініктілік қағидаты. Түсініктілік қағидаты оқытуды оқушылардың дайындық деңгейіне сай ұйымдастыруды талап етеді. Сонымен бірге оқушыларға тапсырма «ең таяу даму зонасына» сәйкес берілуі тиіс, яғни тапсырманы мұғалімнің басшылығымен терең ойлап орындауды оқушылардан талап ету керек. Егер тапсырма аса ауыр болса, онда оқушылардың ықыласы төмендейді, сенімі кетеді, күшіне зиян келеді.

Түсініктілік қағидатынан оқыту ережелері туады. Мысалы:

1. Жеңілден қиынға көшу. Бұдан оқушыларды таным іс - әрекетіне бірте – бірте үйрету, яғни нақты фактілерден жалпы қорытындыға көшу ұғымы туады. Дара фактілерді жинақтау негізінде жеке нәрседен жалпы қорытындыға көшуді индуктивті жол деп атайды.

2. Қарапайымдылықтан күрделілікке көшу. Мәселен, оқушыларға құрмалас сөйлемді түсіндіру үшін, оларды ең алдымен жай сөйлеммен таныстыру қажет.

3. Белгіліден белгісізге көшу деп оқушылардың өткен сабақтан алған біліміне сәйкес жаңа сабақ материалын меңгеруін, яғни өткен сабақ үстінде білімді терең түсініп, игеруін айтады.

Жүйелілік және бірізділік қағидаты. Оқыту үдерісінде оқу бағдарламалары мен тақырыптық жоспарда көрсетілген тақырыптар бойынша теориялық және практикалық мәселелер бірізділікпен белгіленеді. Жүйелілік және бірізділік қағидатты оқыту үдерісінде балаларды үнемі өз бетімен жұмыс істеуге (сабақ үстінде, үйде кітаппен, лабораторияда, шеберханаларда және тағы басқа), сонымен бірге балалардың білімін жүйелі түрде тексеріп отырып есебін алып отыруда, оларды күнделікті сабақтарға дайындылықпен келуге де үйретеді. Бұл қағидат жалпы пәндерді оқыту жүйесінде де қолданылады.

Саналылық пен белсенділік қағидаты. Саналылық пен белсенділік дегеніміз білімді саналылық және белсенділікпен қабылдап, оның өмір және практикамен байланысын тереңдету, оқылатын фактілер мен құбылыстардың мәніне түсіну болады. Сабақ үстінде берілген тапсырмаларды оқушылардың саналылық пен орындауы, олардың белсенділігін арттырады. Әрбір іс - әрекетін орындауда оқушылар оның теориялық және практикалық мәніне терең түсінуі қажет. Мысалы:

1. Тіл сабақтарында грамматикалық ережелерді теория – тұрғысынан терең ұғыну қажет болса, ал сөйлемдерді сөз тарапынан, сөйлем мүшелеріне ажырата білу оқушылардың іскерлік пен дағдыны саналылықпен игеруін көрсетеді.

2. Ауыл шаруашылық дақылдарын өсірудің теориясын жете түсінумен бірге, оларды қалай өсіруді практикалық тәсілдерін шәкірттер жақсы білуі қажет.

Оқушылардың дүние танымын тереңдетуге, белсенділік сезімін оятуға ғылыми – техникалық даму кезеңіндегі оқытудың жаңа үдемелі әдістері мен формалары ықпал жасайды. Сонымен бірге саналылық және белсенділік қағидатын іске асыруда мұғалім мен шәкірттердің бірлесіп істейтін шығармашылық жұмыстары да игі әсер етеді.

Көрнекілік қағидаты. Көрнекілік қағидатын алғаш зерттеп, оған мәнді үлес қосқан Я.А.Коменский, К.Д.Ушинский тағы басқа. Осы қағидат негізінде Я.А. Коменский алғашқы оқытудың әдістемесін жазды.

К.Д.Ушинский көрнекілік жайындағы ілімді дамыта келіп, көрнекілік – балалардың психологиялық ерекшеліктеріне жауап берді, балалар заттардың пішіні, дыбысы, бояуы арқылы ойлайды деді.

Оқыту үдерісінде сөз бен іс, теория мен практика өзара байланысты болады. Әр түрлі көрнекілікті қолданудың нәтижесінде сабақ әрі түсінікті, әрі қызықты болып өтеді. Мысалы, жоғары сыныптарда сабақты демонстрациялап өткізу өте тиімді және нәтижелі болады. Көрнекілік абстракты ұғымды игеруге әсер етеді. Сонымен, көрнекілік қағидаттын оқыту материалдарын, әсіресе, теориялық ережелерді терең оқытуда, берік есте сақтауда алатын орны ерекше.

Көрнекіліктің түрлері:

Табиғи көрнекілікке кодағы кептірілген өсімдіктер, хайуандар мен құстардың тұлқыбы, минералдар және тағы басқа жатады.

Заттармен бейнелеу көрнекілігі: Муляж, геометриялық фигура, макет, портреттер, архитектура, кескіндеме және мүсін үлгілері, жер бетінің бедер және тағы басқа.

Символикалық көрнекілікке карталар, картограммалар, схемалар, диаграммалар, кестелер жатады. Мысалы, кестенің бірнеше түрлері бар. Олар: хронологиялық, синхрондық, тақырыптық, графикалық кестелер.

Экранды – динамикалық көрнекілік шындық дүниені бейнелейді. Олар: диапозитивтер, диафильмдер, эпипроекциялар, оқу киносы, оқу теледидары.

Дыбысты технологиялық көрнекілікке магнитофильмдер, радиоқабылда ғыштар жатады. Көрнекі құралдар оқу материалдарын, әсіресе, теориялық ережелерді есте жақсы сақтау және жеңіл түсіну үшін қолданылады.

Педагогикалық үдерістің бағыттылық қағидаты. Педагогикалық үдерістің бағыттылық қағидаты жеке адамның әр жақты дамуына, оқыту мен тәрбие үйлесімділігіне ықпал жасайды.

Кешенді ықпал жасау идеясы қоғамдық құрылыстың өз табиғатынан шығады - оқыту мен тәрбие жұмысы жүйесінің тұтас, мызғымас бірлігі.

Педагогикалық үдерістің басты идеясы – оқыту және тәрбиелеу жұмысында мақсаттың, міндеттердің, қағидаттардың, заңдылықтардың мазмұны, әдістері мен формаларының бірлігі, тұтастығы және өзара байланыстылығы. Бұл идеяны іске асыру үшін ең алдымен ғылымның соңғы жетістіктеріне сәйкес әр түрлі жабдықтармен, оқыту машиналарымен, технологиялық құралдарымен, атап айтқанда, символикалық экранды – динамикалық дыбысты – техникалық құралдармен жабдықтау, оқыту және тәрбие үдерісінің сапасын және тиімділігін арттырады.

Оқыту мен тәрбие үдерісінде моральдық – психологиялық жағдайдың да мәні өте зор. Сабақ үстінде, тәрбиелік шараларды өткізу үдерісінде тәрбиешілер мен оқушылар арасындағы бір-біріне тілектестік, жанашырлық, қолқорлық және қиын жағдайларда өзара көмек іс - әрекетінің сапасына тиімді ықпал жасайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Көркем еңбек. Орта білім беру мазмұнын жаңарту аясында бастауыш мектепке (1-4 сыныптар) арналған оқу бағдарламасы. – Астана, 2016. -6 б.

2. Өңірлік және мектеп үйлестірушілеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық: Оқу-әдістемелік құрал /«Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ /О.И.Можаева, А.С.Шилибекова, Д.Б.Зиеденованың редакциясымен. - Астана, 2016. - 46 б.

3. Жолдасбекова С.А., Қалназаров Б., Рахметова Н.Б., Абашева П.А., Мадиева Д.П. Еңбекке баулу: Әдістемелік құрал. Жалпы білім беретін 11 жылдық мектептің 2-сынып мұғалімдеріне арналған. Алматы кітап баспасы, 2019.- 104 бет.

ЗЕРГЕРЛІК БҰЙЫМДАРДЫҢ ТӘЛІМ-ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Алшымбаева С.Н., магистр, аға оқытушы,
Ахметова З.Д., магистр, оқытушы
Шымкент қ. Ж.А. Тәшенев атындағы университет

Аннотация: Сәнді тауарлардың мұндай талғампаздығы таңқаларлық емес, өйткені қазақ даласындағы зергерлік қолөнер қола дәуірінде пайда болған және ұзақ тарихы бар және даму барысында жасалу техникалары жетілдіріліп, тың дәстүрлі идеялар алынды. Сонымен бірге бұл мақалада қазақ халқының зергерлік бұйымдарының мағыналық, дәстүрлік мазмұны жайлы айтылып өтіледі. Қазақ халқының көркем және мәдени мұрасын зерделеп, ғасырлар бойы жинақталған тұрмыстық қолөнер бұйымдарының көркем және эстетикалық сапасын, олардың тұрмыста сән үшін әрі әрбір заттың қолдануға ыңғайлылығы жөнінде мәліметтер берілген.

Аннотация: Такая эlegантность предметов роскоши не удивительна, ведь ювелирные ремесла в казахской степи возникли в эпоху бронзы и имеют долгую историю и в ходе развития были усовершенствованы техники изготовления и получены новые традиционные идеи. Кроме того, в этой статье будет рассказано о смысловом, традиционном содержании ювелирных изделий казахского народа. Изучив художественное и культурное

наследие казахского народа, даны сведения о художественно-эстетических качествах предметов бытового ремесла, накопленных на протяжении веков, их удобстве использования в быту и для моды.

Annotation: such elegance of luxury goods is not surprising, because the jewelry craft of the Kazakh steppe originated in the Bronze Age and has a long history, and in the course of development, the techniques of creation were improved and fresh traditional ideas were obtained. At the same time, this article discusses the semantic and traditional content of jewelry of the Kazakh people. The study of the artistic and cultural heritage of the Kazakh people provides information on the artistic and aesthetic quality of household crafts accumulated over the centuries, their convenience for use in everyday life and every item.

"Қазақ халқының қолөнері - сонау ескі заман тарихымен бірге өсіп, біте қайнасқан өте бай қазына". Қазақ халқы күнделікті еңбек қызметінде өзінің қолданбалы өнерін дамытып отырды. Талғаммен талапқа сәйкес олар отбасының, жеке басының қажеттерін қанағаттандыру үшін, айырбас сауда үшін ең қажетті заттарды дайындады.

Қазақтардың қолданбалы өнері негізінен тұрмысты әшекейлеу үшін пайдаланылғаны белгілі. Солардың ішінде халықтың қолөнер кәсібінң бірі зергерлік өнері де дамып, керамикалық, қола және басқа бұйымдарды жасау шеберлігі жетілдіріліп отырған. Қазақтардың арасында өте нәзік эстетикалық талғамы бар тамаша зергерлер аз болмаған. Қазақ шеберлері нақыштаудың сан қилы тәсілдерін бағзы замандардан-ақ пайдаланады. Олардың жасаған бұйымдары жүзік, шолпы, алқа, білезіктер эстетикалық жағынан өте құнды.

Қазақ қолөнерінің бір түріне зергерлік өнері жатады, ол өте ерте заманнан келе жатқан өнер.

Оларға: шолпы, шашбау, білезік, сақина, жүзік, сырғаларды асыл тастармен әшекейлеудің асқан шебері болған халық. Оны барлық халықтар жоғары бағалап, ең қалаулы өнер етті. Тарихи этнографиялық мұражайлардағы археологиялық сәнді бұйымдар мен қарулар, ыдыс-аяқ, теңге –моншақтар алтын мен күмістен және асыл тастардан жасалған қымбат заттар әлгі шеберлер қалдырған халықтық мұра болып табылады. Бұл өнерді жасаумен бірге батырлық пен саятшылыққа қажетті садақ пен жебе, айбалта мен шоқпар, сойыл мен бас мойыл, құстың тоғыры мен томағасын дайындап кәсіпшілікке айналдырған. Мал шаруашылығына қажетті ноқта, шылбыр жүген, құрық, бұғалық, тұсамыс, шідер, кісен, қада, ертұрманды да дана халық ойлап тауып халық қажетіне айналдырған. Қазақ арасында жалпы темір соғатын ұсталарды да, зергерлерді де «ұста» деп атаған. Ұста сөзі шебер, өнегелі, ісмер деген ұғымда ағаш ұстасы, темір ұстасы, күміс ұстасы, сөз ұстасы, ақыл айтуға ұста деген сияқты тізбектерде айтыла береді. Бірақ алтын- күміс әшекейлі бұйымдарды жасаумен әуестенушілер өздерін темір ұстасынан бөлек санаған. Осыған қарай оларды зергер деп атау бүкіл Орта Азия халықтарында ерте кезден-ақ қалыптасқан.

Зергерлік өнер – сәндік-қолданбалы өнердің ең танымал түрлерінің бірі. Алтын, күміс, сүйек сияқты асыл тастар әйелдер зергерлік бұйымдарына, ал сәнді заттарға сәндік жиһазға және т.б. пайдаланылады.

Халқымыздың ұсталары мен зергерлерін «темірші» деп атаған. Ұсталық өнер атадан балаға мұра ретінде дамыды. Бір кездері «ақ ұсталар», кейінірек «зергерлер» атанған ұсталар тобы алтын, күміс сияқты асыл металдар мен тастарды өте тамаша зергерлік бұйымдар жасау үшін жиі пайдаланған. Ұста сөзі шебер, өнегелі, ісмер деген ұғымда ағаш ұстасы, темір ұстасы, күміс ұстасы т.б. тізбектерде айтыла берген. Бірақ алтын-күміс әшекейлі бұйымдарды жасаумен әуестенушілер өздерін темір ұстасынан бөлек санаған. Осыған орай, оларды зергер деп атау бүкіл Орта Азия халықтарында ерте кезден-ақ қалыптасқан.

Өнерді сүйеге, қастерлеп өскен қазақ халқы қашанда өнер иелеріне үлкен құрметпен қараған. Халқымыздың қолөнер шеберлерінің қолынан шыққан көркем бұйымдар ата-

бабаларымыздың өнерлі, сырлы, сұлу жан болғанын көрсетіп, дәлелдейді. Қазіргі сұранысымызға сай халық қолөнерін жасап, дамыту – тарихи маңызы бар игілікті іс.

Қазақ тілінде алтын, күміс, жез, мыс сияқты түсті металдардан жіңішкелеп, суырылған жіптерді зер деп те атайды да зерлі тон, зерлі шапан, зерлі кимешек сияқты т.б. сөз тіркестері жиі кездеседі.

Сондай-ақ, зер, зерделі деген сөз, асыл, таза, жігер, намыс деген ұғымдарды да қолданады. Зергерлер сән-салтанат бұйымдарын жүлдеге берілетін заттарды және әртүрлі әшекей жиһаздарын жасады.

Халқының қамын ойлаған шеберлер ел сүйген ерлерді, маңдайлы батыр таңдайлы шешен, еліне пана, жеріне тұлға ұл-қыздарының үлгі істерін зергерлік өнерінде бейнелеп, мұра етіп қалдыра білді.

Сондай-ақ балаларды ерте бастан металды (күміс, алтын, мыс) сүйекті, ағашты көркем өңдеу ісімен құю, соғу, оймалау, кертпелеу, таспалау, бағдар қондыру және т.б. істерімен таныстырып, үйретуден жалықпады. Зергерлік бұйымдарды наным-сенімге, ырымға т.б. жағдайларға қарай пайдаланған. Қасиетті тұмар ретінде ұстаудың алғашқы белгілері полеолит дәуірінде басталған. Зергерлік бұйымдардың материалы, ою-өрнегі, тасы, формасы, белгілі бір мән-мағынаны білдірген. Асыл тастардың емдік және киелілік қасиеттері бар. Мысалы, халық арасында күмісті аса зор қадірлеген сондықтан әйел адамының қолында міндетті түрде жүзік немесе сақина болу керек деп санайды. Болмаған жағдайда даярлаған тамағы арам деп есептеген.

Бүгінгі қоғамымыздың даму барысында халқымыздың мәдени асыл қатынасының өзекті бір саласына айналған қазақтың қолөнері қайта оралып бай мазмұнмен жаңа түр табуда. Халқымыздың ісмерлі көз майын тауысып жасаған бұйымдардың қай-қайсысына болмасын тәлім-тәрбие, адамгершілік жатыр. Соны тани біліп, ұрпаққа ұғындыра білу әрбір ұстаздың төл міндеті.

Ертедегі халық әшекейі тәрбие тәртіпке, әдет-ғұрыпқа салт-сәндіктерге лайық туындаған. Қазақтың жазу-сызусыз көшпелі тұрмыс жағдайында тәрбие-тәртіп, адамгершілік, мейірімділік, әділеттілік деген ұғымдарды жастарға осындай дүниелер арқылы жеткізіп түсіндіріп отырды.

Халықтың қастерлі бір дүниесі - сыңар білезік. Ерте кездегі әдет-ғұрып бойынша жас жігіт өзі ұнатқан бойжеткенге сыңар білезік сыйлайды екен. егер қыз жігітті ұнатса бұл сыйлықты жүрекке жақын көріп сол қолына салады.

Жиынды жерде қыз біреуге ұнап қалса, білезігін көрген адамның қызбен танысуға құқы болмайды. "Қыз жақсы-ау тек бізге бұйырмаған екен деп үмітін үзеді. Жігіттерді таласқа, жүрек қалауын саудаға салмаудың сара жолы еді бұл".

Білезікке шынжырмен тіркелген екі жүзіктің біріне - Күн, біріне Құстұмсық белгісі салынады. Бұл көгінде ұдайы күн болсын, құстай ерікті, бақытты бол деген тілек белгісі екі жас үйлену тойларын өткізіп, қосылғаннан кейін "сыңар білезік - махаббатымыздың куәсі деп қос білезік сыйлайды. Бұған көбінесе "сыңар өкше", "ырғақ", "бұрма", "көз" өрнектері салынады. Ал қолдағы білезікті - бес білезік деп атайды. Себебі, онда күмістен немесе алтын шынжырмен шыжымдап қойған бес сақина бар. Бес білезікке асыл тастардан алуан түсті көз орнатып үстіңгі бетіне "ирек", "мүйіз", "құс қанаты" сияқты күрделі өрнектер жүргізіледі.

Алқа - қыз баланы сыпайы, сәнмен, әсем жүруді үйрету үшін, есейгендік белгісі ретінде тағылады. Қазақ қызы он үш жасқа келген соң, оған екі алқа сыйлап, мүшел жасын тойлаған. Екі қос алқаны қызының омырауына таға отырып, анасы "Сен енді үлкейдің. Секірме. Жүгірме. Ерсі болады. Жаймен баппен сыпайы жүр. Жақсы жүрсең алақандағы күміс қоңырауларың да жақсы өңдетеді. Одырандап жүрсең берекесі шалдыр-шүлдір етіп өзінді бездіреді" деп ақыл-кеңес береді.

Қазақ халқы жүзік бетіне көбінесе дөңгелек Күн суретін салған. Оны "Күніміз ашық болсын" деген тілекпен салған. Қос дөңгелек немесе мөр жүзік мейірімділік пен

әділеттіліктің белгісі. Қалың қос дөңгелекті жүзікті, әдетте қолбасшы адамдарға сыйлайды. Мұндай жүзіктер мөр ретінде де жүрген.

Қос дөңгелекті құдағи жүзік - мөр жүзіктен екі есе кіші болу керек. Оны ұзаатылған қызының соңынан барған анасы тағып барып қызыншат тұрмыста көрсе, қыз енесінің қолына салады. Құдағи жүзік айтқа, тойға, мейрамға барғанда салынады. Қолында құдағи жүзігі бар үлкен адамды қайда да мейірімді әділетті адам екен деп төрге отырғызады. Қазір де құдағи жүзікті үлкен адамды көрсек, "Шіркін, ақ ниетті, мейірімді жан екен" деп бір көтеріліп қаламыз.

Шолпы - әйел әшекейлерінің ішінде сәнді әрі күрделілерінің бірі. Қазақ арасында оның түрлері өте көп. Шолпыны сән-әшекей ретінде сондай-ақ, оның салмағының әсерінен шаш ұзын болып өседі деп таққан. Мұны байлықтың, барщылықтың белгісі деп санаған. Ондағы құтышылар мен салпыншақтар көптігіне қарай, бір-біріне төгіліп, ажарлануымен қатар шылдырлап, сыңғырлап дыбыстар шығарып тұрады.

"Сыңғырлаған күлкісіне сылдырлаған шолпысы үн қосады" дейтін теңеу сөздер осыдан қалған. Шолпыдан шыққан үнге қарап, қыздың тәрбиелілігін сөз еткен. "Жақсы қыздың шолпысы сыңғыр-сыңғыр етедіг жаман қыздың шолпысы қаңғұр-құңғыр етеді" деген сөз осыдан қалған.

Бұдан қазақ халқының зергерлері жасаған алуан түрлі әшекейлі бұйымдарына қарай отырып, зергерлік өнерін өмір мүддесіне, тұрмыс қажетіне асқан зейінділік, сезімтал тәсілмен тамаша пайдаланғанына көзіңіз жетеді

Міне осылай, халқымыздың өнерін оның тарихынан, мәдениетімен, тілімен, бір сөзбен айтқанда бүкіл қазақтың табиға болмысынан бөліп қарау мүмкін емес. Ол - халықтың өзіне тән ерекшелігі, мәдени болмыстың ажырамас бір бөлігі. Оны жастарымыздың санасына сіңіріп тәрбие құралына айналдыру бүгінгі таңның міндеті болуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абдрасилова, Г. Қазақ әйеліне қатысты зергерлік бұйым атаулары. Қазақ әйеліне қатысты зергерлік бұйым атаулары. Алматы, 2009.
2. Әмірғазин Қ. Қазақ қолөнері. ЖОО студенттеріне арналған оқу құралы. -Алматы: «Дайк-Пресс», 2009.-162 б.Әбдіғаппарова Ұ.М. Қазақтың ұлттық ою-өрнектері. (оқу құралы) Алматы. Өнер. 2005.-225 б.
3. Әбдіғаппарова Ұ.М. Қазақтың ұлттық ою-өрнектері. (оқу құралы) Алматы. Өнер. 2005.-225 б.
4. Болысбаев Д.С. Әлем халықтарының сәндік-қолданбалы өнер тарихы. Шымкент, Әлем, 2016, 328 б.
5. Тілеубекұлы Тоғанбек Қазақтың ою-өрнектері мен зергерлік бұйымдары. Астана: Фолиант, 2008. 136 б. ISBN 9965-35-317-4.

ӘН АЙТУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мәшір П.І. «Өнер және саз» кафедрасының оқытушысы
Tashenev University, Шымкент қ. mashir.perizat@mail.ru

Аннотация: Ән айту - бұл вокалдық жаттығулар жиынтығы. Бұл вокалдық жаттығулар бұлшықеттер мен дауыс аппараттарын қыздырып қана қоймайды, сонымен қатар әртүрлі вокалдық тапсырмаларды шеше алады. Бірінші және басты міндет-диапазонды кеңейту. Жоғары және төмен ноталарға тек дәйекті түрде жақындауға болады және қажет. Вокалдық жаттығуларда музыкалық есту қабілетін дамыту, есту мен дауыс арасындағы үйлестіру міндеттері шешілуі мүмкін. Вокалдық жаттығулар кантиленадан бастап диапазонның

тіліміз күрмеліп қалмас үшін осы жаттығуды жасаймыз. 1-ші жаттығу ерінді алға жинақтаймыз 10 реттен 3 рет қайталаймыз 2-ші жаттығу тілді айналдыру оңға қарай 10 рет солға қарай 10 рет 3 рет қайталаймыз. Вокалды есінеу – ән айтқан кезде таңдай көтерілуі қажет. Дұрыс дем алған кезде, біз таңдайды көтеріп айтқан кезде ән объективті түрде әдемі шығады. Сол себептен осы вокалды есінеу жаттығуын жасап үйренуіміз қажет. Бұл жаттығуды қалай жасаймыз? Біз ұйқымыз келгенде есінегеніміз секілді, ауа жұту арқылы. Осы жаттығудың бәрін 10 реттен 3 рет қайталау керек. Осы жаттығулар жасау арқылы ән айту кезінде ешқандай кедергі болмайды. Жаттығулар пайдасы зор. Таңдайды көрету өте жақсы сонда ән құлаққа жағымды шығады. Негізі тыныс алуға байланысты артикуляциялық жаттығулардың күрделі түрлері көп алдымен осындай қарапайым түрін жасап көріңіздер. Кез келген әннің тексін артикуляциялық жаттығу арқылы айтамыз. Резанаторлық жаттығулар – біз дұрыс дем алғаннан кейін диафрагмамыз төмен түскеннен кейін, біздің дыбысымыз дұрыс шыққан кезде, ол біздің желккемізге кетпеуі керек, тамағымызда қалып қоймау керек, ол дыбыс ұшып шығу керек, сондай құлаққа жағымды дыбыс болу керек. Таңдайымыз көтеріліп тұру қажет. Енді жаттығулар:

1. «М» дыбысына дыханиені отырғызу. Қай нотаға дейін ыңғайлы сол жерге дейін, бірақ тамаққа, связкіге күш түсірмейміз. До, ре, ми, фа, соль, ля, си тарта отырып «М» әрпін айту.

2. Бұл жаттығуда дыхание, тынысты отырғызады. «БРРР» жоғары қарай шығамыз-түсеміз

3. А-Е-И-Е-Уууу. Жоғары шыққан дыбысты таңдайға қарай жібереміз, мұрынға кетпеу керек.

4. Ми-мииА-МиА-МииА-МииЯяяаа таңдай көтеріледі жоғары шыққан сайын.

Ән таңдау барысында жүрегімізге жақын әнді таңдаған дұрыс. Әнді таңдаған соң текстті қарап шығып, жаттау. Қалай орындаймыз? Алдымен динамикалық тұрғыда орындаймыз ақырын бастап, орташа, жоғарғы, ең жоғарғы шыңына шығып, ақырын ғана нүктесін қойып қайтадан төмен түсуіміз қажет. Бір қалыпты айтқан әндер қазіргі таңда жалықтырарлық болып келеді. Сол үшін қарапайым ән болса да әнді құбылтып орындасаңыз әдемірек шығады. Шет тілдегі ән айтсаңыз алдымен аударып не мағынасы бар екенін түсініп аламыз. Содан кейін грамматикалық қатесіз айтамыз.

Жаттығулар өз алдына оқшау нәрсе емес, күрделі де қиын әншілік өнерге баулудың негізгі құралы деп қараған жөн. Қандай бір жаттығу болмасын. Вокалдық-техникалық талаптарды жүзеге асырып қана қоймай, сезімталдыққа баулуды қанағаттандыруы тиіс. Әрбір жаттығу егер ол бір ғана дыбыстан тұрса да, әуезді, мәнерлі орындағаны жөн. Бұл жағдайда оқытушының әр жаттығуды өз дәрежесінде қойылған талаптарға мән бере, дауыстың тембрін студенттің дауысына жақындатып, орындай білуінің маңызы зор. Сондықтан қандай жаттығу болмасын оны орындауға кешенді талап қойылуы қажет деп білеміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. М.С.Смайлова - Музыка сауаты. – Шымкент, 2013
2. Р.Сүлейменова, Г.Жұмалиева, «Музыка пәнін оқыту әдістемесі». Астана
3. Қ.М.Меңдіаяқова, Г.Қарамолдаева. Мектепте музыка тәрбиесін беру әдістемесі. – Алматы.

КЕРЕЙ ХАН МЕН ЖӘНІБЕК ХАННЫҢ ЖАҢА ҚАЛЫПТАСЫП КЕЛЕ ЖАТҚАН ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДЕРБЕС МЕМЛЕКЕТІН ҚҰРУЫ

Шеримбаева Ж.Д.

Тарих және география кафедрасының
аға оқытушысы szhibek010@mail.ru,

Дүйсебай Б.Е. магистрант

Ж.А.Тәшенев атындағы университет
Шымкент қаласы

Резюме: В статье рассказывается о причинах создания Казахского ханства — политических и этнических процессах

Кілт сөздер: Мемлекет, хандық, қазақ, ұлыс, Керей, Жәнібек

Summary: The article describes the reasons for the creation of the Kazakh Khanate — political and ethnic processes

Ключевые слова: Государство, ханство, Казах, улус, Керей, Жанибек

Қазақ хандығының пайда болуы 14-15 ғғ. болған әлеуметтік-экономикалық және этникалық-саяси процестерден туған заңды құбылыс. Өндіргіш күштердің дамуы, көшпелі ақсүйектердің экономикалық қуатының артуы, феодалдық топтардың тәуелсіздікке ұмтылуы, осы негізде Әбілхайыр хандығы мен Моғолстан арасындағы тартыстың өршуі, әлеуметтік қайшылықтардың үдеуі 15 ғ. 2 жартысында бұл мемлекеттердің құлдырап, ыдырауына апарып соқтырды.

Әсіресе Әбілхайыр(1428-1468) Жошы-Шайбан- Дәулет-Шайх оғланның ұлы хандығы өте нашар еді. Территориясы – батысында Жайықтан бастап, шығысында Балқаш көліне дейін, оңтүстігінде Сырдың төменгі жағы мен Арал өңірінен, солтүстігінде Тобылдың орта ағысы мен Ертіске дейінгі жерді алып жатты. Бір орталықа бағынған мемлекет болмады. Көптеген ұлыстарға бөлінді. Олардың басында Шыңғыс әулетінің әр тармақтағы ұрпақтары, көшпелі тайпалардың билеушілері тұрды. Әбілхайыр билік еткен кезде халық өзара қырқыс пен соғыстан шаршады. 30 жж. ол Тобыл бойында Шайбани ұрпағы Махмұт Қожаханды талқандады. Сыр бойындағы далада Жошы әулетінің Махмұтханы мен Ахметханын(Тоқа Темір тұқымы) жеңді. 1446 жылы Әбілхайыр Темір ұрпақтары мен Ақ Орда хандарының ұрпақтарынан Сыр бойы мен Қаратау баурайындағы — Сығанақ, Созақ, Аққорған, Өзгент, Аркүк сияқты қалаларды басып алады. 1457 ж. Үз-Темір тайшы бастаған ойраттардан (жайылым жер іздеген) Түркістан өңірінде жеңіліп қалды. Масқара ауыр шарт жасасып, ойраттар Шу арқылы өз жерлеріне кетті. Ал Әбілхайыр өз ұлысында, қатал тәртіп шараларын орнатуға кіріседі. Бұл халық бұқарасының оған деген өшпенділігін күшейтті. Нәтижесінде, халықтың жартысы Шығыс Дешті Қыпшақтан Түркістан алқаптарына және Қаратау бөктерлерінен Жетісудың батыс өңіріне көшіп кетті. Оны Жәнібек пен Керей басқарды.

Дешті Қыпшақ пен Жетісудағы көшпелі бұқара феодалдық қанаудың күшеюіне, соғыстарға наразылық ретінде, хандар мен феодалдардың қол астынан көшіп кетіп, қоныс аударды. Сөйтіп, 15 ғ. 50-70 жж, яғни 1459ж. Әбілхайыр хандығынан Жетісудың батысына Есенбұға хан иелігіне Шу мен Талас өзендерінің жазықтығына көшіп келді. Олардың қоныс аударуының бір себебі, оларды Шыңғыс әулетінен шыққан Керей хан мен Жәнібек ханның жаңа қалыптасып келе жатқан қазақ халқының дербес мемлекетін құру, оның тәуелсіз саяси және экономикалық дамуын қамтамасыз ету жолындағы қадамы мен қызметі өз ықпалын тигізді. Жетісу рулар мен тайпалар мемлекет бірлестігінің орталығына айналды. Олардың саны 200 мың адамға жетті. Моғолстан ханы Есенбұға өзінің солтүстік шекарасын қорғату үшін, сондай-ақ өзінің бауыры Тимурид Абу Саид қолдап отырған Жүністің шабуынан батыс

шекарасын қорғату үшін пайдаланғысы келді. Жәнібек қазақ хандығының тұңғыш шаңырағын көтерген Барақ ханның ұлы, ал Керей оның ағасы Болат ханның баласы. Барақтан басталатын қазақтың дербес мемлекеттігі жолындағы күресті оның туған ұлы мен немересінің жалғастыруы табиғи құбылыс. Мырза Мұхамед Хайдар Дулати Қазақ хандығының құрылған уақытын хижраның 870 жылына (1465-1466 жж.) жатқызады.

Қазақтың алғашқы ханы болып Керей жарияланды (1458-1473 жж.). Одан кейін қазақ ханы болып Жәнібек сайланды (1473-1480 жж.). Бұлардың тұсында Жетісу халқы, 1462 жылы Моғолстан ханы Есенбұға өлгеннен кейін ондағы тартыстың күшеюіне байланысты, өзара ынтымақтықты нығайтуға үлес қосты. Әбілхайыр хандығынан көшіп келушілер Жәнібек пен Керейдің қазақ хандығын күшейте түсті. Едәуір әскери күш жинаған және Жетісуда берік қорғанысы бар Жәнібек пен Керей, Жошы әулетінен шыққан сұлтандардың Шығыс Дешті Қыпшақты билеу жолындағы күресіне қосылды. Бұл күрес 1468 ж. Әбілхайыр өлгеннен кейін қайтадан өршіді. Қазақ хандарының басты жаулары Әбілхайырдың мұрагерлері- оның ұлы Шайх -Қайдар мен немерелері Мұхамед Шайбани мен Махмұд сұлтан болды.

Сыр өңірі мен Қаратау — қазақ хандарының Батыс Жетісудағы иеліктеріне ең жақын болды. Жәнібек пен Керей хандар сауда-экономикалық байланыстардың маңызды орталықтары және күшті бекініс болатын Сыр бойындағы қалаларға өз құқықтарын орнатуға тырысты. Сондай-ақ Сырдың төменгі және орталық сағаларының жерлері қазақтың көшпелі тайпалары үшін қысқы жайылым да еді.

70-жылдары Сауран, Созақ түбінде үлкен шайқастар болды. Асыны (Түркістанды), Сығанақты біресе қазақ хандары, біресе Мұхамед Шайбани басып алып отырды. Осындай шайқастардың бірінде көрнекті қолбасшы Керейдің ұлы Мұрындық болды. Ол 1480 жылдан бастап хан болды. Соның нәтижесінде 15 ғ. 70-ж-да қазақ хандығының шекарасы кеңейе берді. Оңтүстік Қазақстан қалалары үшін Шайбани әулетімен арадағы соғыстар Жәнібек ханнан кейін қазақ хандығын билеген Бұрындық хан (1480-1511 жж.) тұсында да толастамады. Батыс Жетісудағы иеліктеріне оңтүстіктегі өздеріне қараған қалаларға (Созақ, Сығанақ, Сауран) сүйене отырып, алғашқы қазақ хандары Дешті Қыпшақтағы өкімет билігіне талаптанушы барлық хандарды жеңіп, өз иеліктерін ұлғайтты. Дешті Қыпшақта қазақ хандары билігінің орнығуы, Мұхаммед Шайбаниды Дешті Қыпшақтағы тайпалардың кейбір бөлігін соңына ертіп Мәуереннахрға кетуге мәжбүр етті. Мұнда ол Темір әулеті арасындағы өзара тартысты пайдалана отырып, өкімет билігін басып алды.

Сонымен қазақ хандығының құрылуына ұйтқы болған себептер — саяси және этникалық процестер болды. Оның басты этапы — Керей мен Жәнібектің қол астындағылармен бірге көшпелі өзбектердің басшысы Әбілхайырдан кетіп, Моғолстанның батысына қоныс аударуы. Мұндағы маңызды оқиға — Керей мен Жәнібекті жақтаушылардың өзбек-қазақтар, кейін тек қазақтар деп аталуы. Әбілхайырдың өлімінен кейін Керей мен Жәнібектің Өзбек ұлысына келіп, үкімет билігін басып алуы. Жаңа мемлекеттік бірлестік Қазақстан атана бастады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Алаштың арадағы: (танымдық және тіл танымдық жинақ). Құрастырған Е.Е.Тілешов, Г.П.Әріпбек. Астана:"Руханият", 2010ж - 264 бет. ISBN 978-601-80133-1-7
2. Қазақстан тарихы. - Алматы, 2001

ОСОБЕННОСТИ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ НА УРОКАХ МУЗЫКИ

Мажитов У.Х., старший преподаватель кафедры
«Искусство и музыка»

Tashenev University, г. Шымкент

Кенжебаева У.Е., старший преподаватель кафедры «АКТ»

Tashenev University, г. Шымкент

makusa1962@mail.ru

Түйін: Мақалада жастарды отансүйгіштікке тәрбиелеу, отансүйгіштікке тәрбиелеу принциптері, студенттердің материалдық және рухани мәдениетін қалыптастырудағы патриоттық тәрбиенің рөлі туралы айтылды.

Сондай-ақ мақалада патриоттық тәрбиенің неге негізделгені, Қазақтың ұлы ойшылдарының патриоттық идеялары туралы айтылды.

Мақалада патриотизм адамның адамгершілік қасиеті ретінде қарастырылып, көшпелі халықтардың рухани байлығы еңбекпен бағаланатыны айтылды.

Сондай-ақ мақалада әрбір адам үшін отансүйгіштікке тәрбиелеуде отбасының маңызы зор екендігі айтылған. «Тәуелсіздік күні», «Қазақстан Республикасының күні» сияқты мерекелер де жастардың патриоттық сезімін оятуға әсер етеді.

Мақалада айтылған тағы бір маңызды мәселе – болашақ музыка мұғалімдерін тәрбиелеу. Патриотизм халықтың рухани сауықтырылуына, ұлттық байлықты молайтып, өмір сүру сапасын жақсартуға қабілетті ұрпаққа тың серпін беруді көздейді.

Түйін сөздер: патриотизм, тәрбие, құрмет, мәдениет, Отан.

Аннотация: В статье говорится о патриотическом воспитании молодежи, о принципах патриотического воспитания, о роли патриотического воспитания в формировании материальной и духовной культуры учеников.

Также говорится о том, на чем основано патриотическое воспитание, о патриотических идеях великих Казахских мыслителей.

В статье патриотизм рассматривается как нравственное качество человека, говорится о том, что духовное богатство кочевых народов оценивается трудом.

Также, в статье говорится, что семья имеет для каждого человека большое значение в воспитании патриотизма. Такие праздники как «День Независимости», «День Республики Казахстан» также влияет на чувство патриотизма у молодежи.

Еще одним важным вопросом, рассматриваемым в статье, является воспитание будущих учителей музыки. Патриотизм призван дать новый импульс духовному оздоровлению народа, поколения, способного приумножить национальное богатство и улучшить качество жизни.

Ключевые слова: патриотизм, воспитание, уважение, культура, Родина

Abstract: The article talks about the patriotic education of youth, the principles of patriotic education, and the role of patriotic education in the formation of the material and spiritual culture of students.

It also talks about what patriotic education is based on, about the patriotic ideas of the great Kazakh thinkers.

The article considers patriotism as a moral quality of a person; it says that the spiritual wealth of nomadic peoples is assessed by labor.

Also, the article says that family is important for every person in the education of patriotism. Holidays such as “Independence Day”, “Day of the Republic of Kazakhstan” also influence the sense of patriotism among young people.

Another important issue discussed in the article is the education of future music teachers. Patriotism is intended to give a new impetus to the spiritual healing of the people, a generation capable of increasing national wealth and improving the quality of life.

Key words: patriotism, education, respect, culture, Motherland

В нашей стране патриотическое воспитание молодежи всегда было краеугольным камнем, так как оно влияет на формирование у учеников высокого патриотического сознания.

Мы живем в независимом государстве, а это, в свою очередь влияет на различные изменения, происходящие во многих сферах жизни казахстанского общества.

Тысячелетиями продолжается процесс воспитания патриотизма у казахского народа. Казахстанцы создали свою культуру, которая основывается на национальности, патриотизме, духовности, солидарности и уважении к традициям. Патриотическое воспитание молодежи — это будущее стабильного развития страны в будущем.

Патриотизм (греч. *patris* — Родина) — нравственно-политическое начало, общественное чувство, содержанием которого являются любовь и преданность отечеству, гордость за прошлое и настоящее, стремление к защите интересов Родины. Воспитание патриотизма должно основываться на героической истории нашего народа, которая способствует не только нравственному развитию личности, но и формированию гражданственности. Основными принципами патриотического воспитания казахстанской молодежи являются принцип системности, предполагающий целенаправленную работу всех молодежных объединений по патриотическому воспитанию, опыт прошлых поколений, чувство гордости за своих легендарных предков, национальные традиции, идеи и патриотические ценности [1].

Патриотическое воспитание способствует приобщению людей к материальной и духовной культуре народа; укрепляет черты национальной психологии, тем самым прививая людям уважительное отношение к своему народу, к своей Родине. Любовь к Родине, единство — первооснова нравственности.

Передовые представители казахского народа всегда отличались патриотизмом и любовью к народу. Доказательством этого являются патриотические идеи казахских мыслителей А. Кунанбаева, Ы.Алтынсарина, Ч.Валиханова и многих других представителей того времени [2].

В огромном наследии Абая важное место занимают «Слова назидания» - плод его многолетних раздумий — представляющие собой философско — моралистические, психолого- педагогические высказывания поэта. Главная мысль в «Словах назиданиях»- утверждение красоты человеческого духа, неисчерпаемых возможностей личности.

«Качества духовные — вот что главное в человеческой жизни» - утверждал Абай. Его суждения в «Двадцать первом слове» назиданий пронизаны идеями патриотизма и демократизма. Патриотизм можно определить как нравственное качество человека. «Патриот — это человек, служащий Родине, а Родина — это, прежде всего народ». (Народное изречение) [3].

Народ является хранителем патриотических традиций созданных многими поколениями. Известный ученый, этнограф Ч.Валиханов писал, что «Для нормального роста и развития народа — необходимы, прежде всего, свобода и знание».

Он страстно желал прогресса для своей Родины, для своего народа. один из первых положил начало распространению передовых идей о пользе знаний, о необходимости

образования. Исследователь считал, что духовное богатство кочевых народов оценивается только через труд [4].

Для развития педагогики в Казахстане большое значение имели деятельность и творчество Ы.Алтынсарина, который составил первый учебник родного языка с применением алфавита на основе русской графики (Киргизская хрестоматия), оказавшие положительное влияние на развитие казахских детей [5].

В своих произведениях он выступал против несправедливости, притеснения, беззакония. Мечтой Ы.Алтынсарина было видеть свой народ просвещенным. В его педагогических произведениях четко прослеживаются идеи народности, гуманизма, любви к Родине.

Педагог-просветитель показал великое значение труда и утвердил целью воспитания — уважение к труду. Во многом воспитание патриотизма начинается с государственного языка, который является таким же символом государственности, как гимн, флаг и герб.

Уважение к государственному языку, изучение языка, гордость за него - это достоинство казахстанского народа, священный долг каждого из нас. Быть патриотом своей страны — всегда большая честь для любого человека. Патриотами не рождаются, ими становятся. Очень важно понимать, что эффективность патриотического воспитания молодого поколения зависит от совместных усилий государства и семьи.

Основы патриотизма закладываются именно в семье. И от того, какой будет казахстанская семья, будет зависеть, кого мы воспитаем, и каким будет наше будущее и будущее Казахстана. Только в тесном сотрудничестве и взаимодействии этих субъектов воспитания можно достигнуть полноценного развития личности. Сегодня мировая система образования обогащается и развивается, опираясь на историко-педагогическое наследие, используя национальное своеобразие и его неповторимость [6].

В настоящее время образование является одним из ключевых компонентов индекса человеческого развития. Профессиональная деятельность педагога высшей школы состоит из двух компонентов: учебной и воспитательной. При проведении практических занятий по практическому русскому языку на темы: «Национальные традиции в воспитании», «Традиции и обычаи», «Казахстанское общество глазами иностранцев» преподаватели используют различные педагогические технологии с применением современных инновационных технологий.

На основе тематического планирования воспитательной работы в казахской аудитории проводятся комплекс мероприятий по формированию патриотических чувств. Подобные мероприятия способствуют формированию у студенческой молодежи основ гражданственности и патриотизма, воспитанию чувства гордости за свою Родину, уважения и любви к родной стране, ее истории.

Сегодня, изменилось отношение молодого поколения к патриотизму, теперь они воспринимают его как общечеловеческую ценность. Радует тот факт, что увеличилось количество молодых людей, понимающих ответственность перед государством и обществом. Именно молодое поколение будет определять будущее нашей страны в XXI веке [6].

«Быть патриотом своей Родины – это носить Казахстан в своем сердце!»

Воспитание чувства патриотизма у школьников – процесс сложный и длительный. Любовь к близким людям, к родному городу и родной стране играют огромную роль в становлении личности ребенка. Патриотизм начинается с любви и уважения к тому, что завещано отцами и дедами. Нам можно гордиться не только завоеваниями науки и покорением природы, но и великой самобытной культурой, обычаями и традициями казахского народа, музыкальным наследием.

Патриотическое, духовно – нравственное развитие личности гражданина Казахстана является одним из ключевых факторов модернизации нашей страны. Воспитание человека, укрепление его интереса к жизни, любви к своей стране, родине, потребности творить и совершенствоваться есть важнейшее условие успешного развития Казахстана. Особая роль

в гражданско-патриотическом воспитании ребенка принадлежит музыке. С этим искусством дети соприкасаются от рождения, а целенаправленное музыкальное воспитание они получают в детском саду и в школе.

Главная цель, учителя музыки, не в воспитании отдельных талантов, а в том, чтобы все ученики любили музыку, песню, чтобы для всех она стала духовной потребностью. Уроки, формирующие духовность личности, её нравственный «стержень», в основе которого лежит стремление к красоте, добру, правде, к тому, что возвышает человека.

Так, патриотическое воспитание на уроках музыки в школе осуществляется через:

- постижение основных пластов мирового музыкального искусства: фольклора, и духовной музыки, произведений композиторов-классиков;
- введение ребенка в мир музыки посредством интонаций, образов казахской музыкальной культуры «от родного порога»;
- знакомство с народной музыкой, историей народа, его традициями и обычаями, народными инструментами;
- знакомство с историей страны, символикой, историческим наследием;
- изучение основных жанров фольклорных сочинений;
- знакомство с культурой разных народов Казахстана, их традициями, обычаями, музыкой [7].

В первом классе учащиеся, знакомясь с народными инструментами казахского народа, учатся не только понимать и различать их, но и в тоже время приобщаются к культуре своей страны.

Во втором классе тема: «Столица моей Родины – Астана» настраивает учеников на высокое чувство гордости за прекрасную столицу нашей Родины. Знакомясь с творчеством композиторов, пишущих о столице и о Казахстане, разучивая и слушая их произведения, у детей возникают патриотические чувства, формируется мировоззренческое отношение к Родине. В третьем классе учащиеся, изучая темы: «Кюй о родном крае», «Кюй о быте народа» знакомятся через музыкальные произведения для слушания и исполнения с природой своей Родины, с историей, бытом, традициями народа. Чувства и переживания, которые вызывают у детей музыкальные произведения, приобщают их к великим ценностям, к сохранению народных традиций, любви родному краю, духовности. В четвертом классе учащиеся изучают тему: «Музыка народов моей страны».

Таким образом, через произведения для слушания и разучивания у учащихся воспитывается чувство интернационализма, дружбы, бескорыстной взаимосвязи, чуткости и доброжелательности к народам других наций, формируется понятие «гражданственность», «гражданская позиция».

Именно народная музыка воспитывает активную жизненную позицию современного молодого поколения, дает ему высокие ориентиры в жизни. Чувство патриотизма нельзя привить в принудительном порядке. В связи с этим мастерство педагога заключается в тонком искусстве преподавания. Для этого он сам должен быть не только творческой, но и глубоко патриотичной личностью. Быть примером высокого патриотизма перед своими учениками. Только собственным примером, “горением души”, проявляя уважение к людям и к родной земле, взаимопонимание и уважение к воспитаннику, можно приобщить ребенка к общечеловеческим, морально-нравственным ценностям. Работая в этом направлении, нужно начинать с первого класса, в детях закладывать основы патриотизма, нравственности и доброты.

В среднем звене учащиеся через изучение темы: «Становление казахской профессиональной музыки» знакомятся с творчеством казахских, русских и зарубежных композиторов. Так, изучая произведение М. И. Глинки невозможно не поговорить с учениками о подвиге главного героя оперы «Иван Сусанин», о его бескорыстной любви к родине, желанию защитить ее, даже ценою собственной жизни. Слушая произведение Д. Д. Шостаковича «Ленинградская симфония», учащиеся узнают о героических подвигах людей разных национальностей во время Великой Отечественной войны.

Защита Родины считалась высшей обязанностью и священным долгом человека во все времена и для всех народов. Для каждого народа, беззаветно любящего родную землю, не было, нет, и не будет ничего, дороже Отчизны. Вот почему уже две тысячи лет человечество воспеваёт образ защитника Родины. Изумительное поэтическое и одухотворённое чувство Родины и родной природы присуще творчеству казахских, русских и зарубежных композиторов.

Поэтому на песенном, музыкальном материале дети осознают понятие «родной край» в патриотическом аспекте, который предполагает не только любовь к родным местам, природе, но и любовь к родному народу, его культуре и традициям, любовь к родному языку. Созданная в школе вокальная группа учащихся является постоянным участником всех мероприятий. Ученицы с огромным чувством патриотизма исполняют песни на казахском и русском языках: «Казахстан – моя жизнь», «Республика моя, Независимая», «Атамекен» и др.

Воспитание патриотизма учащихся не ограничивается только уроками музыки. Оно продолжается и во внеклассной работе. С огромным успехом в школе проводятся праздники: День Независимости РК, День Защитника Отечества, День Победы, День Государственной символики, где дети исполняют песни Казахстане, о Родине, о символах, об армии. Вся работа по развитию и воспитанию патриотических чувств на уроках музыки и во внеклассной работе даёт хорошие результаты:

- дети с интересом воспринимают материал;
- у учащихся появляется устойчивый интерес к народной музыке и к истории народа, чувство гордости за свое Отечество;
- уважительное отношение к коренным жителям края, где они родились;
- развивается казахстанский патриотизм, духовность, любовь к Родине;
- воспитывается гражданская позиция, гражданственность.

Обычно в народе говорят: что посеешь, то и пожнешь. Поэтому мы должны посеять добрые зерна воспитания, чтобы получить хорошие плоды.

Основные термины (генерируются автоматически):

гуманизм, патриотическое воспитание, национальное своеобразие, чувства гордости за свою Родину.

Можно сделать такой вывод: Кто забывает свою историю, обречён пережить её вновь. Нельзя забывать, сколько миллионов людей отдали свою жизнь за то, чтобы вы жили под мирным небом, радовались солнцу.

Список литературы

1. Патриотическое воспитание в школе/Ирина Агапова, Маргарита Давыдова. – М.: Айрис пресс, 2012, 186с.
2. Алпыспаева Ж.А. Патриотическое воспитание младших школьников. Интернет-журнал «Просвещение».
3. Аунасова А. Национальная валюта Казахстана – тенге, подлинный символ финансовой независимости. Мирас – 2018, 77с.
4. Формирование казахстанской гражданственности и патриотизма школьников: учебное пособие/ Бронский Е.В. Васильев С.И. Павлодар 2016, 112с.
5. Е.Сыдыков Воспитательная система вуза: Концепция, опыт, традиции // высшая школа Казахстана, 2003, № 2, 20с.
6. А. Кунанбаев, Избранное. М.,1945,с.33. Б. Адамбаев «Казахское народное ораторское искусство», А.2007, 69с.
7. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 5 томах. Т. 3. — Алматы «Атамұра» 2016, — 768 с. .

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИГРОВЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ ПРИ ОСВОЕНИИ ДИСЦИПЛИН

Мажитов У.Х., старший преподаватель кафедры
«Искусство и музыка»
Tashenev University, г. Шымкент
Кенжебаева У.Е.,
старший преподаватель кафедры «АКТ»
Tashenev University, г. Шымкент
makusa1962@mail.ru

Аннотация: В статье рассмотрены вопросы использования игр при обучении в средней школе.

Данное исследование необходимо для изучения возможностей игр, которые должны повысить интерес учащихся к изучению дисциплин. Исследования в этой области очень необходимы и продолжаются. Игры в настоящее время находятся в центре внимания. Это потому, что они способствуют глубокому и правильному изучению предметов.

Многие преподаватели, разработчики учебных программ, понимают, что игры оказывают существенное влияние на процесс изучения предметов, ведь внедрение игровых методов в учебный процесс позволяет создать интересную атмосферу в обучении, а это, в свою очередь, мотивирует учащихся к обучению.

Ключевые слова: методика, игра, мотивация, психика, внимание

Түйін: Мақалада орта мектепте сабақ оқыту барысында ойындарды пайдалану сұрақтары қарастырылды.

Бұл зерттеу ойындардың мүмкіндіктерін меңгеру үшін қажет, бұл оқушылардың пәндерді үйрену кезінде қызығушылығын арттыру керек. Бұл саладағы зерттеулер өте қажет және ол тоқтамай жүргізіліп жатыр. Қазіргі уақытта ойындар көпшіліктің назарында. Себебі, олар пәндерді терең, дұрыс меңгеруіне ықпал етеді.

Көптеген мұғалімдер, оқу бағдарламаларын әзірлеушілер, ойындардың пәндерді меңгеру процесіне айтарлықтай әсер ететінін түсінеді, өйткені оқу процесіне ойын тәсілдерін енгізу оқуда қызықты атмосфераны құруға мүмкіндік береді және бұл, өз кезегінде, студенттерді оқу процесі, оларды пәндерді үйренуге ынталандырады.

Түйін сөздер: әдістеме, ойын, мотивация, психика, зейін

Abstract: In the article, the questions of using games in high school education are considered.

This study is necessary to study the possibilities of games that should increase the interest of students in learning disciplines. Research in this area is very necessary and ongoing. Games are currently in the center of attention. This is because they contribute to the deep and correct study of subjects.

Many teachers, developers of educational programs, understand that games have a significant impact on the process of learning subjects, because the introduction of game methods into the educational process allows you to create an interesting atmosphere in learning, and this, in turn, motivates students to learn.

Key words: methodology, game, motivation, psyche, attention

Многие ученые считают, что игры помогают ученику развивать свои знания, развивают при этом свои творческие возможности [1].

Причем, на практике убедились, что такие игры могут использовать в младших и старших классах. Это мотивирует учеников на интенсивное изучение темы урока, ученик может освоить дополнительный материал по пройденной теме, и если материал сложный, в игровой форме освоить его намного быстрее.

Этот процесс интересен преподавателям и тем, кто занимается методикой преподавания различных предметов. Открываются новые горизонты, а также происходит процесс межкультурного взаимодействия и взаимопонимания [1,2].

Очевидно, что для постоянного прогресса нужен интерес обучающихся к серьезному изучению различных дисциплин. Существуют различные подходы к изучению дисциплин, которые считаются традиционными.

Поэтому, возникает необходимость в использовании различных инновационных и интересных методик, которые позволят вызвать интерес у обучающихся и позволят повысить мотивацию к изучению дисциплин. Это должно будет привести к тому, что усвоение дисциплин станет более эффективным, а также повысится долгосрочность владения знаниями [3].

В различных источниках, книгах и Интернете можно найти различную информацию об этих методиках. Очень часто стали говорить об игровых методиках при изучении дисциплин, так как игры привлекают обучающихся своими возможностями, они интересны и увлекательны. Это, в свою очередь, вовлекает обучающихся в процесс изучения, но при этом они получают удовольствия.

Используя игровые методики, а также свои методические наработки и контексты преподаватель использует на уроках мотивационные элементы, которые присущи играм. Тем самым они повышают вовлеченность обучающихся к изучению дисциплин. Это в свою очередь делает изучение дисциплин более осваиваемым и динамичным.

Например, существуют игры, которые разрабатываются для того, чтобы углубленно изучать дисциплины. Они повышают интерес и мотивацию при изучении предметов. В их комплект входят различные задания, задачи, кроссворды, головоломки. Все они связаны, естественно, связаны с той дисциплиной, которую преподают.

Это предоставляет обучающимся взаимодействовать с дисциплиной в игровой форме. Такие игры дают обучающимся возможность осмысленно использовать знания по дисциплине. Кроме этого обучающийся развивает коммуникативные навыки. Этот процесс позволяет испытывать обучающимися чувство удовлетворенности и достижения хорошего результата.

Вообще, тема исследования является достаточно актуальной проблемой в педагогической практике, так как внедрение игр при обучении дисциплин развивает внимание. Внимание же, в свою очередь, из всех психических процессов является одним из главных процессов.

Внимание играет важную роль в познавательном процессе. С помощью внимания можно выразить интересы и направленность личности. Под вниманием подразумевают способность направлять и сосредотачивать сознание на определенном объекте. А это, в свою очередь, обеспечивает его особо ясное отражение [4].

Очень часто, когда преподаватель работает с учениками, он видит, что они часто невнимательны, несобранны, отвлекаются на что - то другое. То есть внимание неорганизованное и неустойчивое.

Второй причиной является то, что дисциплина не всех интересует и не у всех пользуется популярностью. Это тоже является одной из больших проблем в образовательных учреждениях.

Поэтому в настоящее время в образовательных учреждениях используют различные дидактические игры, которые развивают внимание обучающихся, вызывают интерес к изучаемому материалу. Можно уверенно сказать, что игра делает урок занимательным и интересным. Поэтому, в этом направлении проводится большое количество исследований, в

которых изучаются вопросы влияния игры на познавательную активность обучающихся [5].

Поскольку залогом успеха учебной деятельности является активизация внимания обучающихся, в направлении разработки различных методик обучения русскому языку выдвигаются новые идеи. Они обеспечивают вариативность обучения и создают хорошие стимулы для учеников.

Для человека, как мы знаем, внимание избирательно. Поэтому, очень важно развивать произвольное внимание. Кроме этого, человек должен правильно использовать непроизвольное внимание. Для этого, преподаватель меняет на уроках способы и средства обучения. Поэтому в настоящее время очень большое значение имеют игровые формы обучения, в том числе различные дидактические игры.

Когда преподаватель проводит урок нестандартно, необычно, он вызывает у учеников удивление, интерес, и как следствие, материал легче усваивается учениками.

Если учитель использует на уроках игру, то она может использоваться также для воспитания различных сторон личности. Игра помогает повысить эффективность педагогической работы и развивает внимание учеников [6].

Роль игровой формы обучения рассматривали многие ученые, такие как Ж.Пиаже, Л.С.Выготский, А.Р. Лурия, П.Я. Гальперин, А.С.Макаренко, А.Н.Леонтьев Д.Б.Эльконин и др. Все они говорили, что кроме активации внимания игра дает возможность развития интереса к изучаемой дисциплине. [7].

Складывается такая ситуация. Преподаватель знает, что игра дает большой плюс в образовательном процессе при изучении дисциплин. Но чаще всего они редко используются на практике. Дело в том, для того, чтобы полноценно использовать игры, необходимо разработать соответствующую систему работы.

Чтобы активизировать интерес к изучению дисциплин, как было сказано выше, необходимо:

1) Использовать постоянно в процессе преподавания игры, которые являются одним из важных методов и приемов в обучении;

2) Использовать игру как один из приемов организации познавательной деятельности обучающихся;

3) Использовать на уроках не только какой-то один из видов игр, а его разнообразие.

Дадим определени понятия «внимание», «познавательная активность», «свойства внимания», «познавательная деятельность».

Понятие «внимание» специалисты трактуют по-разному. В книгах Р.С. Немова под вниманием понимается какое-то особое свойство психики человека. Считается, что оно тесно связано с работой памяти, мышлением, восприятием, движением.

С.Л. Рубинштейн определял это понятие как избирательную направленность на определенный объект, а также возможность сосредотачивания на этом объекте, а также познавательную деятельность, которая направлена на данный объект.

Л.Д.Столяренко под вниманием понимает направленность психики на определенные объекты, которые имеют для данного человека какое – то значение

Н.Ф. Добрынин считал, что внимание относится к особому виду психической деятельности. Оно может выражаться в том, что человек выбирает и поддерживает те или иные процессы этой деятельности. Человек при этом выбирает и сосредотачивается. Это делает его деятельность избранной и отчетливой [11].

Вообще внимание можно разделить на несколько групп: произвольное, непроизвольное и послепроизвольное.

Непроизвольное внимание формируется у человека пассивно. Присутствует раздражитель и под действием него оно возникает. Также оно может возникнуть, если раздражитель очень контрастный и имеет какую-то значимость для человека.

Произвольным вниманием можно назвать такое внимание, которое сам человек регулирует. Человек при этом, сам активно сосредотачивается на каком-то объекте [5].

При послепроизвольном внимании человек начинает действовать, то есть начинает заниматься определенной практической деятельностью и при этом у него возникает интерес. Здесь длительное время сохраняется целенаправленность.

Как видно из опыта у школьников в основном развито непроизвольное внимание. Обычно школьники направляют свое внимание на то, что для них очень значимо. Поэтому преподавателю предметов очень затруднительно удержать внимание школьника на каком-то определенном объекте.

Бывает так, что школьник сосредотачивает внимание на каких-то неважных второстепенных вещах. Поэтому произвольное внимание необходимо, так для достижения цели это необходимо. Ведь существуют какие-то вещи, которые неинтересны для школьника, но их необходимо усвоить.

Чтобы школьник овладел произвольным вниманием, надо его тренировать. И в этом ему помогает учитель.

Таким образом, активация учебного процесса очень сильно зависит от того, насколько часто при нем применяются игровые средства обучения. Считалось, что игровые средства обучения хорошо применять у дошкольников. Но в настоящее время их применение имеют огромную значимость и в начальных классах.

Многие ученые в своих работах отмечают то, что занятия с использованием игр как бы интегрируют занятия и игру, а также игру и труд. Выготский Л.С. видел в игре неиссякаемый источник развития личности, сферу определяющую «зону ближайшего развития» [6].

Педагогический процесс выходит на другой уровень, в случае если используются игры. Когда используется обучение в игровой форме, ученики становятся более активными, проявляют самостоятельность, у них развивается воображение, создается представление об окружающем.

Еще в своих статьях Н.К.Крупская говорила о том, что школах школькам преподносят материал как взрослым, и что необходимо в процессе обучения использовать игры. Многие не понимают роль игры в образовании. Существуют два понятия: занятия и игра. Если они используются совокупно, то нет разрыва между ними. Между тем, игра должна поставлена так, чтобы ученики чувствовали в ней урок [6].

В настоящее время широко применяются дидактические игры, которые появились в 80-е годы. Дидактические игры являются разновидностью игр, причем игр с правилами. Такие игры разрабатываются специалистами-педагогами. Создаются они для решения различных задач обучения и воспитания.

Обычно делают соотношение между содержанием обучения и воспитания. В соответствии с этим можно предложить следующую классификацию игр:

- игры, в которых присутствует сенсорное воспитание,
- лингвистические игры,
- игры, где происходит знакомство с природой;
- игры, при которых формируются различные представления, например математические др. [8].

Таким образом, игровая форма обучения является полной противоположностью «классических» способов закрепления знаний. Ее главная задача - помочь ребенку освоить важный материал легко и увлекательно. В этом и состоит концепция современного обучения в игровой форме.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Амонашвили, Ш.А. Личностно-гуманная основа педагогического процесса /Ш.А.Амонашвили. – Минск: Университетское, 1990. – 560 с.
2. Пидкасистый, П. И. Самостоятельная познавательная деятельность школьников в

обучении / П. И. Пидкасистый. - М. : "Педагогика", 2010. - 180 с.

3. Коновалова, О. В. Классификация дидактических игр как теоретическая основа их выбора и практического применения / О. В. Коновалова // Педагогика: традиции и инновации: матер. междунар. науч. конф. - Челябинск : Два комсомольца, 2014. - С. 35-36.

4. Аникеева Н.П. Воспитание игрой: кн. для учителя. М.: Просвещение, 2001. 144 с.

5. Ерофеева Т.Н. Образование и развитие младших школьников. М., 2010. 304 с.

6. Вергелес, Г.И. Дидактические основы формирования учебной деятельности младших школьников [Текст]: Учебное пособие к спецкурсу /Г.И.Вергелес. — Л.: Педагогика, 1989. – 128 с.

7. Богуславская З.М. Развивающие игры для детей младшего школьного возраста / З.М. Богуславская, Е.О. Смирнова. - М., 2011. - 207 с.

8. Шмаков С.А. Игры для учащихся - феномен культуры. - М.: Новая школа, 1994. - 203 с.

СПЕЦИФИКА ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДИРИЖЕРА

Шерметов С.Г.

«Өнер және саз» кафедрасының оқытушысы

Tashenev University, Шымкент қ.

mashir.perizat@mail.ru

Хашимханова Д.Р.

«Өнер және саз» кафедрасының оқытушысы

Tashenev University, Шымкент қ.

. dianahashimhanova@gmail.com

Аннотация В данной статье рассматривается дирижер как личность.

Ключевые слова: дирижер, хор, личность, руководитель, музыка.

Annotation This article examines the conductor as a person.

Keywords: conductor, choir, personality, leader, music.

Деятельность дирижера хорового коллектива является одной из сложных музыкально-исполнительских профессий, включающей целый комплекс необходимых компетенций, удовлетворяющих самым высоким профессиональным требованиям. Ранее обучение хормейстеров в основном заключалась в формировании у них необходимых знаний, умений и навыков, приобретенных в области предметной и методической подготовки будущих специалистов. В настоящее время дирижирование все больше становится той специфической профессией, которой не могут заниматься музыканты другого профиля без соответствующей профессиональной подготовки, как это часто практиковалось раньше. Не случайно, исследователь Готсдинер А. отмечает: «Дирижерская деятельность – одна из самых сложнейших среди музыкально-исполнительских профессий. Ее структура многокомпонентная, а проявления многогранны. Поэтому к дирижеру предъявляются самые высокие требования». Поэтому, уже в начале своей карьеры современный дирижер должен обладать глубокими знаниями, умениям интересно и содержательно интерпретировать произведения. Если обратиться к этимологии слова «хормейстер», то она берет свои истоки в немецком языке и переводится как «начальник хора», функции которого заключались в руководстве хором на репетициях при разучивании партитур. Хоровое пение как один из видов музыкального искусства зародилась еще в античной Греции. Интересно, что хормейстера того времени называли корифеем, параллельно выполнявшего функции конферансье. Сообщение о появлении нового действующего лица, резюмирование монологов персонажей, осуществление построения связывающей линии между участниками действия, а так же показ и отстукивание ритма исполняемых песен. В XIX веке эти функции

частично были возложены на регента, контора или капельмейстера. Такие же обязанности в певческих школах и церквях Франции выполняли капелланы. Известен факт из истории, что дирижеры не всегда стояли лицом к своему хору. До середины XIX века они дирижировали коллеттивами, стоя к ним спиной, потому что стоять спиной к многоуважаемой публике считалось дурным тоном. Первым, кто нарушил это правило, был Рихард Вагнер, который и ввел за правило дирижеру стоять лицом к хору. В дореволюционное время в России подготовка хоровых дирижеров проводилась в музыкальных учебных заведениях Санкт-Петербурга и Москвы; Придворной певческой капелле и Синодальном училище церковного пения.

В Казахстане формирование и развитие хоровой музыкальной культуры и исполнительства начинается в послереволюционный период, во многом благодаря энтузиазму и профессионализму руководителей хоровых коллективов: Р. Макатов, К. Джандарбеков (Кзыл-Орда), И. Коцык (Петропавловск), Д. Ковалев (Кзыл-Орда), Б. Байкадамов (Алма-Ата), Л. Хамиди (Семипалатинск), В. Писаренко (хор при Казахском радиокомитете), Д. Мацуцин (хор при АлмаАтинской филармонии), Б. Лебедев (Алма-Ата, ансамбль песни и пляски семиреченских казаков) и т.д. Не секрет, что эффективность профессиональной деятельности руководителей хоровых коллективов во многом зависела от личностных качеств самого дирижера. В связи с этим, обратимся к содержанию понятия «личность».

Под «личностью» понимается конкретный живой человек, обладающий сознанием и самосознанием и являющийся своеобразным феноменом общественного развития. Структура личности представляет собой целостное системное образование, включающая в себя совокупность социально значимых психических свойств, отношении и действия индивида, сложившихся в процессе онтогенеза. Все это определяет поведение личности как поведение сознательного субъекта деятельности общения.

Важно отметить, что стержневым образованием личности является самооценка, которая строится на оценках индивида другими людьми и его оценивании этими другими.

Согласно А.Н.Леонтьеву, личность- качественно новое образование, формирующееся благодаря жизни в обществе и под которой под разумеается только человек определенного возраста. В ходе деятельности человек вступает в общественные отношения с другими людьми, который становятся личностно- образующими. Со стороны самого человека его формирование и жизнь как личности выступают, прежде всего, как развитие трансформация, подчинение и переподчинение мотивов. В совокупности все это позволяет выделить очень важный аспект человеческого бытия, связанный с общественным характером его жизни. Человек как общественное существо обретает новое качество и как личность, с определенного времени, начинает вносить определенный вклад в жизнь общества и отдельных людей. Поэтому рядом с понятиями личности и личностного появляется понятие общественно значимого.

Критерии сформировавшейся личности следующие:

- наличие способности преодолевать собственные непосредственные побуждения ради чего-то другого, т.е. способности к поведению опосредованному:

-способность к сознательному руководству собственным поведением, которое вводится на основе осознанных мотивов- целей и принципов, т.е. предполагается наличие самосознания:

- единство личности на всем его жизненном пути обеспечивать памятью – преемственностью целей, поступков, отношении, притязаний, убеждения, идеалов и т.д.:

-природное свойство и особенность индивида выступают в личности как ее социально обусловленные элементы.

Таким образом, личность является опосредующим звеном, через которое внешнее воздействие связано со своим эффектом в психике индивида. Причем «индивид в

деятельности совместной с другими индивидами изменяет мир и посредством этого изменения преобразует и себя, становясь личностью», которое характеризуется:

1) Активностью- стремлением субъекта выйти за собственные пределы, расширить сферу деятельности, действовать за границами требованиями ситуации и ролевых предписаний:

2) Направленностью- устойчивой доминирующей системой мотивов:

3) Глубинными смысловыми структурами (согласно Л.С. Выготскому смысловыми, динамическими системами), обуславливающими ее сознание и поведение:

4) Степенью осознанности своих отношений к действительности. Что касается личности хормейстера то ему как руководителю профессионального коллектива музыкантов необходимо обладать обширным комплексом профессионально важных качеств, в состав которых помимо музыкальных, входят так же педагогические, психологические, организаторские и др. Следовательно, искусство дирижирования –это особый способ управления, в связи с этим это роль личности дирижера очень высока и ответственна. Можно сказать что успешность профессиональной деятельности дирижера зависит во многом от его личностных качеств, т.к. творческий процесс создания художественных произведений во многом зависит от целого комплекса психологических механизмов. Это и общение дирижера и музыкантов; взаимопонимание и умение подчинить свои действия воле дирижера во время исполнения музыкального произведения коллективом; воспитание сплоченного музыкального коллектива. Отсюда мы видим, что дирижер должен обладать не только музыкальной одаренностью и специальной подготовкой владеть знаниями, умениями и навыками не важными в его профессиональной деятельности, а иногда и решающими являются психологические качества: умение найти контакт и наладить творческое отношение с коллективом, волевые и суггестивные качества (способность внушать, воздействовать, убеждать). Выстраивание хороших межличностных отношений с коллективом, помогают руководителю и музыкантам быть в хорошем контакте и увлеченно служить своему искусству.

Отметим, что дирижерская деятельность построена на рациональной и эмоциональной основе, она многофункциональна и включает различные виды деятельности: аналитическая, исполнительская, управляющая, педагогическая и организующая. Дирижер постоянно должен решать не только художественные, но и другие задачи, присущие всем видам человеческой деятельности. В первую очередь это относятся к механизмам общения, коммуникации и психологических воздействиях. Для успешной деятельности дирижера важно, чтобы в нем совмещались функции руководителя и психологические качества лидера. Воспитание сплоченного музыкального коллектива- одна из задач, которая встает перед многими руководителями хоров; она включает в себя как музыкальные проблемы, так и психологические, связанные с закономерностями общения людей друг с другом.

Психологические особенности дирижерской деятельности обусловлены также и тем, что дирижер работает с коллективом музыкантов, каждый из которых является отдельной личностью, которая обладает собственными психологическими особенностями (характером, темпераментом, способностями и т. п.), определенным уровнем профессиональной подготовки. Поэтому одно из главных качеств личности, которыми должен обладать успешный дирижер хора, -это способность к коммуникации, то есть умение выстраивать профессиональные взаимоотношения с музыкантами. Выдающийся немецкий дирижер Бруно Вальтер говорил: «Кто не умеет общаться с людьми, не может влиять на них, то не в полне пригоден для этой профессий».

Взаимодействуя с музыкальным коллективом, дирижер выполняет целый ряд задач, составляющих основу его профессиональной деятельности.

И так, резюмируя вышесказанное, мы приходим к следующим выводам;

- деятельность дирижера является одной из сложнейших среди музыкальных профессий;

- дирижер- это не только музыкант, но и руководитель творческого коллектива;

- каждый дирижер является личностью, представляющей собой совокупность социально значимых психических свойств, отношений и действий;
- дирижирование – это не стиль руководства и исполнительства, а образ жизни Человека культуры, который бескорыстно служит музыке, стремится к высокому идеалу, можно создать единый творческий коллектив, добиться творческих побед. Следовательно, дирижер должен обладать необходимыми личностными качествами, чтобы реализовать себя в этой сфере деятельности.

Список литературы:

- 1.К.Ольхов – О дирижировании хором. – Ленинград,
- 2.В.С.Калинников – Мастер хоровой миниатюры.
- 3.В.Г.Соколов – Работа с хором

УДК 624.011.75

ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ КОСТЮМІНДЕГІ ТҮС ШЕШІМІНІҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Джанпаизова В.М., х.ғ.к., доцент,
Ким И.С., аға оқытушы, магистр,
Рахманкулова Ж.А., аға оқытушы, магистр,
Асилова К.С., аға оқытушы, магистр,
«Өнер және саз» кафедрасы
Tashenev University,, Шымкент қ.
E-mail: vasmir1 @ mail.ru

Мақалада «ұлттық костюмнің этникалық бағыты» ұғымы қарастырылады, сән мен көркемдік түс схемасы мысалында дизайндағы оны жаңартудың ерекшеліктері анықталады. "Рухани Жаңғыру" бағдарламасын іске асыру шеңберінде костюм дизайнының Батыс, қиыр және Таяу Шығыс практикасында осы бағыттың дамуына салыстырмалы талдау жүргізіледі. Этникалық бағыттың экологиялық эстетикамен, дизайндағы эргономиканың дамуымен байланысы анықталды. Экономикалық-географиялық (Еуразияның аса маңызды көші-қон және сауда жолдарының қиылысы), әлеуметтік-экономикалық (көшпелі өмір салты) факторлардың, табиғи-климаттық жағдайлардың, көркемдік дәстүрлер мен ежелгі діни нанымдардың әсерінен қалыптасқан қазақтардың колористикалық қалауы ерекше қызығушылық тудырады.

В статье рассматривается понятие «этническое направление национального костюма», определяются особенности его актуализации в дизайне на примере моды и художественного цветового решения. В рамках реализации программы «Рухани Жаңғыру», проводится сравнительный анализ развития данного направления в западной, дальне- и ближневосточной практике дизайна костюма. Выявляется связь этнического направления с экологической эстетикой, с развитием эргономики в дизайне. Особый интерес представляют колористические предпочтения казахов, сформировавшиеся под воздействием экономико-географического (пересечение важнейших миграционных и торговых путей Евразии), социально-экономического (кочевого образа жизни) факторов, природно-климатических условий, художественной традиций и древних религиозных верований.

The article discusses the concept of “ethnic direction of the national costume”, defines the features of its actualization in design using the example of fashion and artistic color solution. A comparative analysis of the development of this direction in the Western, Far-Eastern and Middle Eastern practice of costume design is carried out. The connection between ethnic direction and ecological aesthetics, with the development of ergonomics in design is revealed. Of particular interest are the color preferences of the Kazakhs, formed under the influence of economic and geographical (the intersection of the most important migration and trade routes of Eurasia), socio-economic (nomadic lifestyle) factors, climatic conditions, artistic traditions and ancient religious beliefs.

Түйінді сөздер: этникалық бағыт, дизайн, колористика, түс, транскультура.

Ключевые слова: этническое направление, дизайн, колористика, цвет, транскультура.

Keywords: ethnic direction, design, coloration, color, transculture.

XXI ғасырда, дүрбелең әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістер, түбегейлі өзгерістер, қарқынды дамып келе жатқан технологиялар, қарқынды ізденістер дәуірінде Қазақстанның өнері қазақ халқының бай мәдени мұрасының маңызды құрамдас бөліктерінің бірі ретінде дүниетанымдық көзқарастарды іздеуде, руханиятты жандандыруда маңызды рөл атқарады. Мәдени мұраны түсінудің, өзінің этникалық бастауларына, тарихи-мәдени тамырларына тартудың қарқынды процесі жүріп жатыр; осыған байланысты қазақ өнерін одан әрі зерттеу процесі айтарлықтай жанданды.

Қазақстандық дизайнерлер мен суретшілердің көркемдік көзқарасы ерекшелігінің бір аспектісі-ұлттың рухани дәстүрлерін толық ашатын, құрылған көркем образдардағы халық шығармашылығының түсіне жанды рефлексия болып табылатын бірегей түстер палитрасы. Тарихты, психикалық колористикалық ерекшеліктерді, қазақтардың бейнелі және колористік ойлауының ерекшелігін көрсете отырып, бұл көрінбейтін байланыс ұлттық бірегейліктің мәнін, халқымыздың көркемдік-эстетикалық қалауларын сыйымды және терең білдіреді, ежелгі эстетикалық канондар, киелі идеялар мен символдық нанымдар туралы ақпаратты қалпына келтіру мүмкіндігімен байланысты этностың көркемдік көрінісінің бір түрі болып табылады.

Қазіргі заманғы өнерде дәстүрлі халық шығармашылығының түстер палитрасы өмір сүреді. Бұл дәстүрлер ғасырлар бойы қалыптасып, адамдардың көптеген ұрпақтарымен тегістелді. Халық өнерінің халықтың өмірімен, еңбегімен өте мықты байланысы халық мәдениетінің түс гаммасының тарихи сабақтастығын анықтады.

Заманауи дизайнерлер үшін ұлттық костюм жасау дәстүріне жүгіну заманауи сәнді киімдерді модельдеу кезінде шабыт көзі болады. Бір жарым мың жыл бойы дамып келе жатқан ұлттық костюм этникалық формалардың байлығы мен алуан түрлілігімен ерекшеленеді, халықтың тарихымен терең байланысты ашады.

Бүгінгі таңда сән зерттеушілерінің ұлттық костюмнің тарихына және оның қазіргі заманғы сәннің дамуына әсеріне байланысты сұрақтарға қызығушылық танытқанына қарамастан, Қазақстандағы қазіргі заманғы сәннің негізгі бағыттарын қалыптастырудағы дәстүрлі костюмнің рөлі мәселесі жеткілікті зерттелмеген күйінде қалып отыр. Бұл осы зерттеудің өзектілігін анықтады. Сонымен қатар, дәстүрлі костюмді модельдеу элементтерін қолдана отырып, заманауи сән бағыттарын біріктіретін бірегей киім үлгілерін жасауда ұлттық костюм байлығының маңыздылығын зерттеу қажет.

Тарихи өнертану дамуының қазіргі кезеңінде ұлттық өзін-өзі тануды цементтеген өнер мен мәдениеттің ғасырлық дәстүрлері мәселесі ерекше өзекті болып отыр. Осыған байланысты, экономикалық-географиялық (Еуразияның маңызды көші-қон және сауда жолдарының қиылысы), әлеуметтік-экономикалық (көшпелі өмір салты) факторлардың, табиғи-климаттық жағдайлардың, көркемдік дәстүрлер мен ежелгі діни нанымдардың әсерінен қалыптасқан қазақтардың колористикалық қалауы ерекше қызығушылық тудырады [1, 766].

Өнердегі көркемдік дәстүрлерді қосу үдерісі контекстіндегі колористика-эстетикалық сызбаларды анықтау тамыры қарабайыр мәдениетке терең енетін қазақтардың

этномәдениеттану призмасы арқылы жүргізілуі қажет. Қазақстан тұрғындарының сыртқы және ішкі өзара байланыстарға енген өнердің эстетикалық жүйесінің элементтері ретіндегі протодизайнындағы колористикалық шешімдерді зерттеу қажеттілігі объектінің табиғаты мен ғылыми ізденістер нысанасының сипатына байланысты туындайды. Этнос материалдық мәдениетте бейнелеген қоршаған ортаны игерудің эстетикалық-колористикалық тәжірибесі қазіргі заманғы өнердің түсінде проекцияланған дәстүрлі мәдениет жүйесінде қазақтардың сәндік-қолданбалы өнері саласындағы эстетикалық категориялардың білім беру тетіктерін кешенді зерттеуді талап етеді

Қазіргі заманның айрықша сапасы, ең алдымен, сән тұрғысынан қарама-қайшылық ретінде емес, стильдер мен құндылықтардың өзіндік «мұрағатын» құрайтын әртүрлі өзектіліктер ретінде бағаланатын әртүрлі әлеуметтік-мәдени нормалар мен үлгілердің тең өмір сүруіне ұмтылу болып табылады. Сәнді қозғалыс деп атауға болады, оның мақсаты қозғалыстың өзінде, өзгергіштік үшін өзгергіштікте. Сонымен қатар, белгілі бір мәдениетке тән құндылықтардың сыртқы түрі, мінез-құлқы, беделі арқылы сән нормативтік құндылықтардың әлеуметтік-мәдени динамикасымен байланысты. Қазіргі сән туралы айтатын болсақ, олар «Look» образ сияқты әртүрлі стильдердің жеке үйлесімін қамтитын ұғыммен жұмыс істейді. Жиль Липовецкий бұл процесті ғасырлар бойы "дирижерлік", монотонды сәннің "ашық" сәнге ауысуы ретінде сипаттайды, қосымша, ойын логикасы бар, "әр түрлі киім үлгілері арасында ғана емес, сонымен қатар өздерін әлемге танытудың сәйкес келмейтін тәсілдері арасында" [2, 150б]. Қазіргі сән үшін тарихи көркемдік стильдер, ұлттық костюм дәстүрлері, өзекті мәдениет-образ жасалатын түстер палитрасы.

Егер тұтастай алғанда Мәдениет үшін дәстүрлер мен мәдени үлгілер қорғаныс мәні бар ядро болса, онда сәнде кері процесс жүреді – суреттердің мәні сән стандарттарының өзгеруімен анықталады. А. Гофманның сәндегі инновацияның бұл әдісі туралы дәстүрлерді жаңарту арқылы жаңарту туралы айтуы кездейсоқ емес, бұл бағыт қазіргі заманның өнертабысы емес екенін атап өтті [3, 43б].

Заманауи көркемдік дизайн процесі дәстүрлі көркем образдардың, дизайнерді жаңа өрнек құралдарымен қуаттандыратын колористикалық мөрлердің әсерінсіз мүмкін емес. Осыған байланысты түс мәдениетінің дәстүрлері қазіргі қоғамның санасында сақталып, қазіргі адамның дүниетанымын қалыптастыра отырып, дизайн саласында қойылған жобалық міндеттерге қол жеткізудің тамаша құралы болып табылады. Қазақстан Республикасында дизайнның қалыптасу кезеңінде осы терең мәдени қабаттың көрінісін зерттеу түс пен оның семантикасының эстетикалық категорияларын пайдалана отырып дизайнды дамытудың негізгі тенденцияларын анықтауға мүмкіндік береді.

Ұлттық түс дәстүрлі сәндік-қолданбалы өнер арқылы, әсіресе сәндік ою-өрнек мәдениеті арқылы "оқылады". Дәстүрлерді зерттеу Дизайн саласындағы жобалық міндеттердің қалыптасуына, декорациясына, эстетикалық және семантикалық мазмұнына айтарлықтай әсер етеді. Бұл мәселені шешудің ғылыми негізделген талдауын тарихи дәуірлер мен дәстүрлердің эволюциялық байланыстарынан бөлек зерттеу мүмкін емес. Қазіргі қазақстандық өнертану қазақ этносының тарихи-мәдени мұрасын, тарихи уақыт тұрғысынан көркем мәдениеттің даму заңдылықтарын зерттеуге көп көңіл бөледі.

Қазақстанның заманауи дизайнында өзіндік ұлттық нақыштың сақталуы ғылыми-танымдық, мәдени және идеологиялық сипаттағы міндеттерді шешуге мүмкіндік береді. Бұл зерттеу тақырыбын таңдауға байланысты, оның мақсаты колорит саласындағы ұлттық көркемдік дәстүрлердің Қазақстанның қазіргі заманғы дизайнының түстер палитрасының динамикасына әсер ету дәрежесін анықтау болып табылады. Зерттеу түс өнерінің қалыптасуының табиғи және ерекше белгілерін, осы процеске әлеуметтік-экономикалық, географиялық, діни және басқа факторлардың әсерін, сондай-ақ Қазақстанның қазіргі заманғы дизайнындағы Шығыс және Батыс эстетикалық бейнелеу құралдарының симбиозын байқауға мүмкіндік береді.

Тәуелсіз Қазақстанда танымал болған мемлекеттік рәміздерде: Ту, Елтаңба, сондай-ақ жеке басты куәландыратын құжаттарда (паспортта, куәлікте) бейнеленген сары (алтын) және көк түстердің Тәңіршілдік мәдениетінен бастау алатын ұзақ тарихы бар. Еуразияшылдық идеясы Түркілердің әлемдік мәдениеттің дамуына қосқан елеулі үлесін алғаш түсінген лингвист, филолог, мәдениеттанушы, саясаттанушы, қоғам қайраткері Н. Трубецкийге (1890 - 1937 жж.) тиесілі. Кеңес заманында түркілердің дәстүрлі дүниетанымы сұранысқа ие зерттеу тақырыбы болған жоқ, өйткені елдің коммунистік басшылығы біртұтас "кеңес халқын" қалыптастыру мүддесінде мәдениеттің этникалық компоненттерін сақтау мен жандандыруға мән бермеді [4, 40-бет].

Мәдениеттің жаһандануы әртүрлі аймақтар арасындағы шекаралардың бұлыңғырлануына әкелді, бұл іс жүзінде балама мәдени тәжірибелердің практикалық жойылуына әкелді. Бұл ХХІ ғасырға қарай хиппидің наразылық субмәдениеті аясында дүниеге келген этникалық тақырыптың динамикасы мысалында көрінеді. Этникалық идеялар костюм дизайнында бірнеше бағытта көрінеді. Бұл көптеген сәнгерлердің (Ямомото, Разумихина) жұмысында көрінетін экологиялық ойлау контекстіндегі этникалық бағытқа қызығушылық.

Эргономикалық компоненттің этникалық формаларын іздеу (қоян, Кензо, Рикель). Этникалық стильді образдағы жеке тұлғаның бояуы ретінде (Вествуд, Маккуин, Галлиано) немесе П.Пуаре (Валентино, Феррагамо, Прада) кезінен бастап сәнгерлерді қызықтыратын сәнді ертегінің бөлігі ретінде дамыту. Бұл 1960 жылдардан бастап этникалық бағыт. бүгінгі күні prêt-à-porter-де (машинамен тоқу мүмкіндіктері), жоғары сәнде (handmade құндылығы) жүзеге асырылатын табиғи маталарды, бояғыштарды, қолөнерді қалпына келтіреді, жеке тұлғаны көрсету, жеке тұлғаның шығармашылық әлеуетін дамыту тәсілі ретінде көрінетін үй қолөнерінің дәстүрлерін жандандырады. Бұл әсіресе Таяу және Қиыр Шығыс сәнін дамыту мысалында көрінеді және отандық дизайнерлер үшін үлгі болуы керек.

Этнотенденциялардың даму мысалында қазіргі мәдениеттің дамуының бірнеше векторлары оқылады. Технологиялық өркениет, бір жағынан, адамды дәстүрден алшақтатады, ал екінші жағынан, дәстүрдің әртүрлі нұсқаларының қатар өмір сүруі "көрермендік" [5, 636] тарихқа Үшінші тарап көзқарасын қалыптастырады, әртүрлі мәдени тәжірибелер арасындағы шекараны бұлдыратады. Мұндай жағдайда сән билік құралына, жаһандық корпорациялардың маркетингтік механизмінің бір бөлігіне айналады. Транс мәдениеті әркімге көңіл-күйге сәйкес келетін бояуды таңдауды ұсынады, бұл жағдайда этникалық ерекшелік тек ойын ретінде жаңартылады.

Қазіргі заманғы білім беру жүйесінде, дизайнер-мамандарды даярлау процесінде түстің әлеуетін неғұрлым маңызды аспектіде, оның ішінде дәстүрлі қазақ мәдениеті шеңберінде әзірленген оның құндылық категорияларын көруге мүмкіндік беру маңызды. Оның көркемдік мүмкіндіктерінің, ішкі қасиеттері мен функцияларының кең ауқымын ашу маңызды. Осы зерттеуде ұсынылған «Тұстану» пәніне көзқарасты өзгерту және оны ҚР Көркемсурет жоғары оқу орындарында "Дизайн" бейіні бойынша мамандықтар мамандарын даярлау шеңберінде "Колористика" атауына өзгерту инновациялық және дәстүрлі тәсілдерді органикалық пайдалануға бағытталған, семантикалық мазмұнды едәуір кеңейтеді.

Сонымен қатар, колористика түстің физикалық негіздеріне, оны қабылдаудың психофизиологиялық негізіне сүйенеді, қоғамның түрлі-түсті мәдени идеяларын ескереді, сондықтан оның барлық салаларына бағытталған, сонымен қатар адамды эстетикалық және утилитарлық тұрғыдан қанағаттандыратын түс ортасы ретінде қарастырылады. Осыған байланысты, интеграцияланған білімді, түс мәдениетін талдауды, зерттеу ізденісін, ақпараттық түс кеңістігін бағдарлай білуді талап ететін зерттеу, шығармашылық жоспарларда маңызды міндет қою Қазақстанның болашақ дизайнерлері үшін аса өзекті болып отыр.

Қазіргі уақытта колористиканы заманауи дизайнда қолданудың тұжырымдамалық тәсілдері айтарлықтай өзгертілуі керек-замандастарға ұлттық түстің этникалық тамырларын,

дәстүрлі этникалық мәдениеттің бірегейлігін және оның қазіргі даму тенденцияларымен өзара әрекеттесуін анықтау және көрсету қажет.

Дәстүрлі және қазіргі заманның синтезі, біздің ойымызша, қазақтардың этникалық өзіндік санасын цементтеуге, сондай-ақ рухани үйлесімділік негізінде жүзден астам этносты қамтитын Қазақстан ұлтының бірлігін нығайтуға, қазақ мәдениетінің ұлттық мәдениеттің доминанты болудың Тарихи құқығын тануға ықпал етеді, оның өзіндік ерекшелігі мен әлемдік мәдениет жүйесіндегі позициясы этнодифференциациялаушы белгілердің корреляциясына байланысты. өзіндік және колористикалық шешімдер.

Қазіргі заманғы суретшілердің шығармаларынан табылған түс ұқсастықтары генетикалық деңгейде әдеттегі түс гаммасы қандай керемет экспрессивтілікпен қайта жасалатынын және уақыт өте келе, халық шеберінің ұрпақтан-ұрпаққа түс колоритінің пульс соғуынан кейін жүретінін көрсетеді.

Заманауи дизайнер ұлттық колоритті бастапқы материал ретінде қарастырады, өйткені ол өз заманының рухында түске жаңа пішін беруі керек. Колорит көзқарастардың, эстетикалық канондардың, техникалық әдістердің, мәдени өзара әсерлердің эволюциясына сәйкес өзгерістерге ұшырайды. Бағынышты рөлден (мысалы, Кеңес дәуіріндегі киім дизайнерлері сапалы шикізаттың жалпы тапшылығы кезеңінде жасалған эскиздерді колористикалық шешуде қолда бар мүмкіндіктерге сүйенді), түс колориті басым және анықтаушы болып келеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Джанибеков У. Культура казахского ремесла / У. Джанибеков. -Алмата: Онер, 1982.
2. Захарова И.В. Казахская национальная одежда / И.В. Захарова, У.Д. Ходжаева. Алма-Ата: Наука, 1964. - 177с., ил.
3. Гофман А. Б. Мода и люди: новая теория моды и модного поведения. М.: Наука, 1994.
4. Ефимов А.Е. Цвет в предметной среде. Актуальные проблемы/ А.Е. Ефимов. -М.: Технич. эстетика, 1989. 103 с.
5. Калашникова Н. М. Народный костюм(семиотические функции): учебное пособие. М., 2002.
6. Лелеко В. Д. Пространство повседневности в европейской культуре. СПб.: СПбГУКИ, 2002.

УДК 624.011.75

ҚҰРҒАҚ КИІЗ БАСУ ТЕХНИКАСЫНДА ҰЛТТЫҚ ҚАЗАҚ КИІМДЕРІН БЕЗЕНДІРУ

Ким И.С.,аға оқытушы, магистр,
Джанпаизова В.М.,х.ғ.к., доцент,
Рахманкулова Ж.А.,аға оқытушы, магистр,
«Өнер және саз» кафедрасы
Ж. А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
E-mail:vasmir1 @ mail.ru

Мақалада дәстүрлі ұлттық костюмді шығармашылық көз ретінде талдау, заманауи киімдерді жобалауға арналған дәстүрлі қазақ ою-өрнектері қарастырылады. Қазіргі заманғы киімдерді қазақ ұлттық ою-өрнектерімен безендіруді таңдауға назар аударылады. Зерттеудің мақсаты-киіз басу арқылы авторлық кенептерді жасау жолдары мен әдістерін зерттеу, қасиеттерін зерттеу және ою-өрнектерді қолдана отырып, киізден жасалған кенептердің

әртүрлі түрлерін қолдану бойынша ұсыныстар әзірлеу. Қойылған мақсатты іске асыру үшін әдеби іздеу және эксперимент әдістері пайдаланылды.

В статье рассматриваются анализ традиционного национального костюма как творческого источника, традиционные казахские орнаменты для проектирования современной одежды. Внимание сосредоточено на выборе декорирования современной одежды казахскими национальными орнаментами. Цель исследования — изучение способов и техник создания авторских полотен методом валяния, изучение свойств и разработка рекомендаций по использованию различных видов валяных полотен с применением орнаментов. Для реализации поставленной цели использованы методы литературного поиска и эксперимента.

The article considers the analysis of the traditional national costume as a creative source, traditional Kazakh ornaments for the design of modern clothes. Attention is focused on the choice of decoration of modern clothes by Kazakh national ornaments. The purpose of the study is to study the methods and techniques of creating author paintings using the method of felting, studying properties and developing recommendations on the use of various types of felt fabrics using ornaments. To achieve this goal, the methods of literary search and experiment were used.

Түйінді сөздер: киіз; өнер, киіз басу, жүн, сәнді киім, құрылыс *Ключевые слова:* войлок; искусство, войлоковаления, шерсть, модная одежда, конструкция

Keywords: felt; art, felts, wool, fashionable clothing, construction

Киіз көшпелі қазақ тайпаларының мәдениетінің тамырына терең енеді. Ол тауар ретінде ғана емес, көшпенділердің күнделікті өмірінде де қолданылған. Қазақтар түрлі-түсті киіз кілемдермен және тұрмыстық заттармен безендірілген киіз үйлерде тұрып, киізге ұйықтап, киіз киім киіп, жылқыларды жауып паналатты. Ол зұлым рухтар мен жау жебелерінен қорғады, жылу мен суықтан құтқарды.

Киіз басу өнері ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келеді. Қазіргі уақытта Қазақстанда бұл қолөнердің жандануы жүріп жатыр. Бүкіл әлемде киіздің табиғи, экологиялық таза, жеңіл және практикалық екендігі, қой жүнінің денсаулыққа пайдалы қасиеттері жоғары бағаланады. Киізден жасалған бұйымдар халыққа өз тамырын еске түсіре отырып, қазақтардың мәдени құндылықтарын айқын көрсетеді. [2].

Халық костюмін оқуға және оны қазіргі өмір салтына бейімдеуге деген қызығушылықтың артуына қарамастан, этникалық стильдегі костюмді жобалау мәселесі жеткілікті зерттелмеген. Кейбіреулер оның бірегейлігін қолдайды, халық костюмін белгілі бір этникалық топ жасаған көркем шығарма ретінде қарастырады, мұнда оның барлық элементтері өз орнында қалуы керек, өйткені олар көбінесе оның сенімдерін бейнелейді, оның мәдениеті мен дәстүрлері туралы айтады. Басқалары костюмнің ұлттық элементтерін еркін өзгертуді және оларды еркін түсіндіруді талап етеді. Сондай-ақ, ұлттық және қазіргі заманның кез-келген бірлестігі эклектиканы тудырады деген пікір бар.

Қазіргі уақытта көптеген сәндік ою-өрнек мотивтерінің мазмұндық мәні жоғалды. Ең көне космогоникалық ою-өрнектер, олардың ішіндегі ең танымалы-күннің символы болып табылатын тұз шеңбері.

Олар көбінесе талисмандарда, сондай-ақ керамикалық бұйымдарда және сәулет декорында бейнеленген. Бұл мотивтер өрнектерді жақтау, аралықтар ретінде қызмет етеді. Қазақ ою-өрнегіндегі зооморфтық өрнектер тотемдік жануарлар мен құстардың : қошқардың, жылқының, бұғының, қасқырдың, бұқаның, сұңқардың және басқалардың реалистік бейнелері негізінде жасалған. Олардың кейбіреулері, мысалы, мүйіздер мен жануарлардың іздері сияқты, діни-салттық мағынаға ие болды. Халық жасаған ою-өрнектердің барлық атауларын толығымен қамту немесе олардың әрқайсысына сипаттама беру мүмкін емес, өйткені әр жасаушы өз ою-өрнектеріне ерекше атау берді. Сәндік ою-өрнек шебері халықта ерекше және құрметті адам болып саналды.

Киіз басу процесінде алынған және жақсы дыбыс оқшаулау және жылу оқшаулау қасиеттеріне ие материал киіз деп аталады (түріктің "ojlyk" — төсек жапқышынан шыққан). Киіз қолданылған төсеніш, тығыздағыш болып саналады. Киіз басу-бұл талшықтардың бір-біріне жабысуы мен тоқылуына байланысты пайдаланылған материал пайда болатын киіз алудың ғылыми-техникалық кезектілігі. Жүн талшықтары қабыршақты қабатқа ие және будың немесе ыстық судың, қышқылдардың немесе сілтілердің ерітінділерінің әсерінен бұрын талшықтардың бір-біріне жабысып қалуына мүмкіндік береді, осылайша талшықтар арасындағы ең күшті байланыстарды жасайды. Жүнді киіз басу процесі киіз басу деп те аталады. Мұндай киіз негізінен № 1 тығыздағыш, жылу және дыбыс өткізбейтін материал ретінде қолданылады. Мұндай прозалық материалдың сәндік-қолданбалы өнерге қандай қатысы бар және ол қазіргі адамды не қызықтыра алады. Мұны түсіну үшін бұл анықтаманы толық деп санауға болатындығын, сондай - ақ қазіргі заманғы материалдар мен технологиялар дәуірінде тек табиғи материалға - жүнге ғана емес, сонымен қатар ежелгі уақытта пайда болған киіз басу техникасына қызығушылық пайда болғанын түсіну қажет.

Киіз басу процесінде өндірілген өнім мөлшері азаяды (кішірейеді), сәйкесінше өнімнің беріктігі мен тығыздығы артады. Киіздің шөгуі 30-дан 80 пайызға дейін өзгереді, тығыздықтың максималды мәні $0,55 \text{ г/см}^3$ құрайды. Тығыздықтың жоғарылауымен талшықтардың шамадан тыс кернеуі пайда болады және өнім бұзылады.

Киіз басу кезеңдері: жүнді қопсыту; қоспаны араластыру және майлау; негіздерді жасау; негіздерді тығыздау және сіңдіру; әрлеу.

Басында жүн талшықтары арнайы шымшу және ұру аппараттарында қопсытылады. Содан кейін дайындалған жүн араластырғыш машиналарға түседі, онда оны майлап, араластырады. Киіз басудың үшінші кезеңі-тарақ аппараттарында қабаттарды алу. Процесс барысында қабаттар бір-бірінің үстіне қойылып, дайындаманы қажетті мөлшерден үлкен етіп қалыптастырады. Осыдан кейін дайындама қажетті температураға дейін қыздырылған жылжымалы плиткалары бар өз құрылғыларына түседі, онда негіз тығыздалады, содан кейін қышқыл немесе сілтінің ерітіндісімен сіңдіріледі. Киіз басу машиналарында дайындалған бұйымдар қажетті мөлшерге және тығыздыққа дейін азаяды (қайнатылады). Өңдеу барысында келесі кезеңнен кейін дайындама созылуға арналған арнайы құрылғыларға теңестіріледі. Әрлеу тегістеуді, ворстан тазартуды, престеуді, кесуді және аппретациялауды қамтиды [1, с. 8-13].

Киімді безендірудің ең қызықты түрлерінің бірі-құрғақ киіз басу.

Сурет 1. Құрғақ киіз басу техникасымен дайындалған бұйымдар

Техника сізге ертегі қосымшаларын, өрнектерді, шарфтарды, ерекше ханымдар сөмкелерін, гүлдерді және тіпті зергерлік бұйымдарды жасауға мүмкіндік береді. Киіз басу немесе басқаша фелтинг -иірілмеген жүннен көлемді бұйымдар жасау техникасы. Жұмыс барысында жүн түктері бір-біріне оралып, тығыздалып, киіз массасын құрайды. Мұндай әсерге қол жеткізу үшін әр түрлі диаметрлі арнайы тікенекті инелер қолданылады.

Бүгінгі таңда киіз ежелгі, дәстүрлі материалдардың бірі ретінде қайтадан танымал бола бастады. Ең алдымен, бұл дизайндағы экологиялық фокусқа байланысты. Бүгінгі таңда экология мәселесі ХХІ ғасыр қоғамының барлық салаларында бірінші орында тұр. Сондықтан көптеген өндірістер табиғи шикізатқа көшуге тырысады. Одан машиналарға арналған отын, құрылыс материалдары, интерьер заттары, жиһаз, арнайы киім жасалады, бірақ маталар өндірісінде табиғи шикізатты қолдану әсіресе өзекті. Экологиялық сән - бұл жаңа заманауи тренд қана емес. Жетекші дизайнерлердің пікірінше, бұл бағыт қазіргі сәннің болашағы. Олардың айтуынша, бұл бағыттың мақсаты бар — адамдарға салауатты өмір салтын ұстануға және қоршаған әлеммен үйлесімді өмір сүруге көмектесу. [2 б.12-28].

Киіз басу әр түрлі қалыңдықтағы және тығыздықтағы кенептерді жасауға мүмкіндік береді, әр түрлі түстер мен текстуралардың талшықтарын қолдану оларды ерекше етеді. Мұндай кенептерден алынған өнімдер, олардың салыстырмалы қымбаттығына қарамастан, экологиялық таза және эксклюзивті болып табылады.

Осының бәрімен бірге киіз адам денсаулығына пайдалы әсер етеді, өйткені жүн теріс электр зарядтарын бейтараптандыруға қабілетті, бұл ауырсынуды, жүйке шиеленістерін жеңілдетуге, қан айналымын жақсартуға, бүкіл дененің тонусын қалыпқа келтіруге көмектеседі [3 б.25-37].

Киізге, тіпті құрғақ киіз сияқты бағытқа арналған бірде-бір маңызды ғылыми жұмыс жоқ. Киіз басуды сәндік-қолданбалы өнердің бір түрі, осы өнердің қалыптасуының тарихи процесі және киізден жасалған кенептерді жасау техникасының қазіргі жағдайы ретінде қарастыратын оқулықтар мен ғылыми әдебиеттердің болмауы [4б.10-15] зерттеудің теориялық маңыздылығы туралы айтуға мүмкіндік береді.

Киіз-бұл пластикалық материал, оның шеттері сәгілуге бейім емес, бұл өнімнің технологиялық өңделуін азайтады. Бұл бөлшектердің түйіндерін өңдеу процесін жылдамдатады және өнімді тігуге кететін уақытты айтарлықтай үнемдейді. Жақсы пішін қалыптастырады-бұл БЖӨ процесін жеңілдетеді. Осыған байланысты техниканы жаппай және сериялық өндіріске енгізуге болады, өйткені киізден киім өндіруде үлкен қуат пен күрделі жабдық қажет емес, бұл дайын өнімнің өзіндік құнына айтарлықтай әсер етеді.

Зерттеу тақырыбы өзекті екені анық. Ол аз зерттелген және киім жасаудың қолөнер әдісі ретінде қарастырылған, бірақ сонымен бірге авторлық, сапалы және заманауи бұйымдарды жасауға үлкен мүмкіндіктер береді. Сәндік сипаттамалардан басқа, техникамен жасалған кенептер әртүрлі тұтынушылық қасиеттерге ие, олар киіз басудың құрғақ әдісінде қолданылатын негізгі шикізат пен толықтыруларға —басылған материалдарға байланысты.

Зерттеудің негізгі міндеттері: түпкілікті өнімнің қасиеттерінің бастапқы шикізат пен оның қоспаларына тәуелділігін, сондай-ақ өндіріс әдісін эксперименттік зерттеу; алынған материалдарды қолдану мүмкіндігін талдау. Қойылған міндеттерді шешу үшін эксперимент жүргізілді, оның мақсаты пайдаланылған қосымша материалдарға байланысты кенептің қасиеттерінің өзгеруін зерттеу болып табылады.

Алайда, киізден жасалған маталар бірқатар кемшіліктерге ие: олар шынтақ, жамбас аймағында созылады, жүннің құрамы жоғары болуына байланысты сызықтық өлшемдердің өзгеруі мүмкін. Жіңішке кенептер белгілі бір жүк түсіру кезінде жыртылуы мүмкін. Жұқа немесе тығыз нашар басылған кенептер де пиллингке ұшырайды, бұл уақыт өте келе өнімнің эстетикалық көрінісін нашарлатады. Сондықтан, мұндай кенептердің барлық артықшылықтары болса да олар кең таралмады, мысалы, трикотаж сияқты. Қалдық деформация киізден жасалған кенептерде өте жоғары, бірақ бұл кемшілікті түзетеміз. Бастапқы көрінісін қайтара отырып, өнімдерді дымқыл өңдейді.

Пиллингтің жоғарылауын жою және өнімнің қызмет ету мерзімін ұзарту үшін құрғақ киіз басу техникасы ұсынылуы мүмкін, бұл сізге беріктігі, деформацияға төзімділігі жоғары киімге жарамды жұқа кенептер жасауға мүмкіндік береді. Құрғақ киіз материалдары жоғары эстетикалық қасиеттерге ие. Түрлі түсті жібекті, сондай-ақ өндірістік және қолмен боялған жібекті пайдаланудың арқасында авторлық, бірегей кенептер жасауға және бұйымдарды дизайндық мотивтерімен байытуға болады. Материалды қолдану жүн қабатының қалыңдығына байланысты: жұқа кенептер көйлек-блуска ассортиментінде, қалыңдығы жоғары кенептер пальто — костюм ассортиментінде қолданылады. Бұл кенептерді

пайдалануда ешқандай шектеулер жоқ, бірақ қалдық деформацияны азайту үшін созылуы жоғарылаған жерлерде тігістерді, сәндік элементтерді, жапсырма төсемдерді жобалауға болады. Сондай-ақ, олардың қызмет ету мерзімін ұзарту үшін конструкциялық қосымшалары жоғарылаған нуно-кенеңтерінен жасалған бұйымдарды жобалау ұсынылады.

Сонымен, құрғақ киіз басу техникасында бұйымдар жасау-қазіргі заманғы тоқыма дизайнының өзекті мәселесі. Киіз басу жаппай хоббиге айналады, кәсіби киіз басушылар шеберлікті жетілдіреді және көптеген танымал тоқыма материалдарының эстетикалық және тұтынушылық қасиеттерінен асып түсетін кенеңтер жасайды, ал дизайнерлер бұл материалды өз коллекцияларында көбірек қолданады. Қазіргі уақытта киіз басу сәндік шығармашылық, қолөнер санатында. Киіз басу нақты терминологияны қалыптастыруды, технологиялар мен әдістерді егжей-тегжейлі сипаттауды және жүйелеуді, әр түрлі кенеңтердің қасиеттерін зерттеуді қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. История валяния шерсти [Электронный ресурс] — Режим доступа. — URL: <http://gaanna.ru/page/istoriya-valyaniya> (дата обращения: 26.02.2015).

2. Масалимов Т.Х., Ахадуллин В.Ф. Художественный войлок: учеб. пособие. Уфа, 2007. — 112 с.

3. Основные техники валяния из шерсти // Статья. — 2011. [Электронный ресурс] — Режим доступа. — URL: <http://inhandmade.ru/vojlukovalyanie/osnovnye-tekhniki-valyaniya-iz-shersti.html> (дата обращения 25.08.2013).

4. Шайтанова М.М. Войлоковальние — от ремесла к искусству // Исследовательская работа, Кафедра теории и методики обучения изобразительному искусству и дизайна костюма Волгоград, 2010. [электронный ресурс] — Режим доступа. — URL: <http://www.livemaster.ru/topic/43703-moya-studencheskaya-rabota-po-vojloku> (дата обращения 28.08.2013).

5. Модное пальто 2015. Актуальные тенденции моды пальто осень-зима 2015 [Электронный ресурс] — Режим доступа. — URL: http://platis-hki.uc-oz.ru/index/modnoe_pal to_2011_2012/0-15 (дата обращения: 12.03.2015).

ӘОЖ: 94(574):332

ЖҰМАБЕК АХМЕТҰЛЫ ТАШЕНЕВ ЕЛІМЕН ЖЕРІНЕ ҚОРҒАН БОЛҒАН НАР ТҰЛҒА

Қожабеков Нұржігіт Абубәкірұлы
nur390@mail.ru

магистр, аға оқытушы.

Байжанова Алма Амирхановна

alma_2786@mail.ru

магистр, оқытушы

Юлдашбекова Махлие Элмуратовна

mahliyo290505@gmail.com

студент

Tashenev University, Шымкент қ,

Резюме: В статье рассматриваются о заслугах и подвигах Жумабека Ташенева, великого человека, сумевшего защитить Землю и народ Казахстана.

Summary: About the merits and exploits of Zhumabek Tashenev, a great man who managed to protect the Land and people of Kazakhstan

Кешегі КСРО-ның тұсында қазақ жерінің территориялық ұзақтығының жойқын шабуыл жасалғаны бүгінде баршаға белгілі. Алып империяның сол кездегі көсемі Н.С.Хрущев кең байтақ еліміздің Солтүстігінде орналасқан бес бірдей облысты біріктіріп өлке жасап, түбінде Ресей құрамына қосып жіберуді көздеді. Өзінің осы жымысқы саясатын жүргізу мақсатында әуелі «Тың өлкесі» (Целинный край) деген аймақ құрды. Тың өлкесінің басшылығына Т.И.Соколов деген өз адамын жіберді. Ол империялық пиғылды жүзеге асыру үшін «Тың өлкесін» Ресейге өткізуге бейімдеп, Қазақстан басшылығына бағынудан бас тартты. Бұл - бүгінде ақиқаты ашылып жатқан тарих санасының бір көрінісі. Ел басына күн туған сондай сәтте аренаға алаштың арда азаматтары шықты. Сондай азаматтардың бірі һәм бірегейі мемлекет және қоғам қайраткері Жұмабек Ахметұлы Ташенев еді. Жұмабек Ахметұлы Ташенев (1915-1986жж) қазіргі Ақмола облысы Аршалы ауданында дүниеге келіп, 71 жасында Шымкент қаласында өмірден өтті. Ұлт жанашыры Ақмола құрылыс техникумын (1932ж) және КОКП Орталық комитеті жанындағы жоғары партия мектебін (1955ж) бітірген. Еңбек жолында Бейнетқор аудандық Кеңесі атқару комитетінің төрағасы, аудандық жер бөлімінің меңгерушісі болған, Еліміздің басына бұлт үйірілген соғыс жылдары Ақмола облыстық жер бөлімі бастығының орынбасары (1939-43жж), Солтүстік Қазақстан облыстық партия комитеті хатшысы, мал шаруашылығы бөлімінің меңгерушісі, облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасары, төрағасы (1943-52жж) болды. Одан кейін Ақтөбе облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы (1952-55жж). Қазақ КСР- Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Төрағасы (1955-60жж), Қазақ КСР-і Министрлер Кеңесінің Төрағасы (1960-61жж) сияқты еліміздегі ең бір жауапты қызметтерді атқарды. Өткен ғасырдың алпысыншы жылдары ел тұтастығы сынға түскен кезеңде Қазақстанның аса ірі аймағын билеу құқығына ие болған Т.И.Соколов республика басшыларының тапсырмаларын, соның ішінде тың өлкесі болып отырған аймақтардың бюджеттік мәселелерін республикалық жоспарлау комитетіне өткізуді қасақана қажет деп таппайды. Дәл осы кезде Алматыдан арнайы ұшып келген Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы Жұмабек Ташенев оған қатаң ескерту жасайды. Мәскеу сеніп отырған Т.Соколовты қызметінен алып, 24 сағаттың ішінде Қазақстаннан қуып жіберетінін және «Тың өлкесі» ешқашан Ресейге берілмейтінін ескертеді. 1960 жылға қарай сәл шегініс жасайық. Бұл кезде елімізде 500-ден астам қазақ мектебі жабылды. Қазақ балалары орыс тілді мектептерде білім алды. Ең үлкен қасіреттің бірі елдегі демографиялық ахуал еді. Қазақ халқы өз жерінде отырып азшылыққа айналды.

Қазақ халқының үлесі 29пайызға дейін түсіп кетті. Жерімізге де қауіп төнді, бұл қиындықтан аман алып қалған тұлғаларға біз мәңгілік қарыздармыз. Солардың бірі әрі бірегейі болған, әсіресе, Жұмабек Ташеневке мәңгілік қарыздармыз. Жұмабек Ташенев Шымкент облысында атқару комитеті төрағасының орынбасары кезінде, күзде Түркістан аймағының мақташылары мақта тазарту зауытында су мақтаны кептіруге отын таба алмай қиналып жатқанда сол ауданға уәкіл болып барған Жұмабек Ташенев Қарағанды облысының басшылығымен хабарласып қажетті 1,5 мың тонна көмірді жеткіздіріп береді. Соның арқасында аудан мақта дайындау жоспарын 102,7 пайыз орындайды. Сонымен қатар Жұмабек Ахметұлы Ташенев Түркістандағы Қ.А.Яссауи кесенесінің жанында топырақпен көміліп жатқан шығыс моншасын қалпына келтіріп іске жаратуды жүзеге асырады. Кезінде Жұмабек Ташеневтің іскерлігін, қабілетін Шымкент облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы В.А.Ливенцовтың өзі мойындауға мәжбүр болған. Ол 1964 жылы Мәскеудің өкілі қатысып отырған Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетіндегі мәжілісте: «Н.С.Хрущев Жұмабек Ташеневтың намысына тиіп, қызметінен төмендетіп бізге облатком төрағасының орынбасары етіп жіберсе де, ол өзінің таңғажайып қабілетінің арқасында Оңтүстік Қазақстандағы ең құрметті адам болып отыр», - деп мәлімдеген.

Ж.А.Ташенев Шымкент облыстық Атқару комитеті төрағасының орынбасары болған. Төменгі қызмет болса да, ол Шымкентте абыройлы істеді. Ел оны өте жақсы көрді, сыйлады, тіпті көп мәселені облыс басшыларына бармай, Ташенев арқылы шешкенін бүгін

Шымкенттіктер аңыз қылып айтады. Мен оны 1959 жылдың басында Министрлер Кеңесінің төрағасы болып келген кезде таныстым деп жазған екен Серік Қирабаев. Осы аралықта «Ж.А.Ташенев қандай қызметте болса да ең алдымен өз елінің мақсат-мүддесінен шығатын, халықтың жағдайын ойлайтын, ұлттық мәселелерді КСРО басшыларының алдында тайсалмай қоятын, жүрегі қазақ деп соғатын біртуар азамат еді» деп толғанатын Кеңес Одағының Батыры, Қазақстанның Халық Қаһарманы, генерал Сағадат Нұрмағанбетовтың сөзі еріксіз еске түседі. Ел бірлігі мен жер тұтастығы үшін күрескен, өмірінің соңына дейін «маған керегі-лауазым емес, қазақ халқының бірлігі мен жерінің тұтастығы. Ол арманым жеттім. Елім, жерім орнында» деп тебіренген тау тұлғалы Жұмабек Ахметұлы Ташеневтің есімі мәңгілік жадымызда сақталады.

Пайдаланған әдебиеттер.

1. Ш. Арзымбетова, педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор. Оңтүстік Қазақстан газеті: 18 мамыр 2023ж, №54, 5бет.
2. Рамазанов А. «Шынжырда өткен жолбарыс» Алматы 2004, 165-176.
3. Тұяқбаев Ж. «Парызын өтеген перзент» Шымкент 1996, 5-61 б.
4. Ж.Ташенев туралы естеліктер кітабі: Алматы «Білім» 2005ж, Т29, 51бет
5. ЖҰМАБЕК ТӘШЕНОВ ҺӘМ ОТАРДАҒЫ БАСҚАРУШЫ
Нысанбаев Ә. “Қазақстан”: Ұлттық энциклопедия “Қазақ энциклопедиясы” Алматы 1998.

ӘОЖ 93(2К)

ЕЛІМІЗДІҢ БІРТУАР АЗАМАТЫ – ЖҰМАБЕК АХМЕТҰЛЫ ТӘШЕНЕВ

Қожабеков Нұржігіт Абубәкірұлы nur390@mail.ru
магистр, аға оқытушы
Байжанова Алма Амирхановна alma_2786@mail.ru
оқытушы
Турумбетова Гульжан Абубакировна ayanat1974@mail.ru
аға оқытушы
Tashenev University, Шымкент қ

Резюме: В статье рассказывается о великом человеке Жумабеке Ахметовиче Ташеневе, который трудился на благо сохранения казахской земли и народа.

Summary: The article describes the great man Zhumabek Tashenov, who worked for the preservation of the Kazakh land and people.

Әр халықтың өркендеуі, даму жолында ұрпағына сабақ болар елеулі ізі қалды. Сол елдің, халықтың болашағы үшін сол тарих жолында аянбай халқы үшін қызмет еткен қайсар да, саналы азаматтары тұрды. Олар халқы елі үшін даму жолындағы кездескен кедергілерді жеңе білді.

«Өркенім өссін десең,
Кекшіл болма -
Кесапаты тиер еліңе.
Елім өссін десең,
Өршіл болма -
Өскенінді өшірерсің.» - деп,

Қазыбек би бабамыз айтқандай, елінің өсіп, өркендеуіне елеулі үлес қосып, оның дамуына барынша ат салысып, алаң болып, сол жолда құрбан болған арыстарымыз қаншама. Кезінде тоталитарлық жүйеге қарсы тұрып, елінің бірлігі, жерінің тұтастығы үшін күресіп, содыр саясаттың соққысына ұшырап, түрлі қиянаттарды бастан кешірген кесек тұлғаның келбеті, парасаттылығы, перзенттік адалдығы, азаматтық ірілігі, ұлтжандылығы бүгінгі ұрпағымыз үшін тәрбиелік мәні зор дер едік.

Дегенмен ,халық аман болса, өзінің қаһарман ұлдарын ешқашан ұмытпайды, тәуелсіздік таңы атып, өз тағдырын өзі қолға алған соң-ақ, сол халық өзінің дара перзенттерін өткен тарихы қойнауынан аршып ала бастады.

Жұмабек Ахметұлы Тәшенев 1915 жылы 20 – наурызда Ақмола облысының Аршалы ауданындағы Танакөл ауылында дүниеге келген» бұрынғы жері қазіргі Береке және Қойгелді ауылдары арасында). Кейбір деректерде туған жері Бабатай стансасы деп көрсетіледі. Әкешесі орта дәулетті адамдар болған. Арғы ата-бабалары осы өңірде ежелден мекендеген. Әкесі Жақсыбаев Тәшен, шешесі Гүлсімнің шағын шаруашылығы болды. Танакөл ауылы Бабатай кентіне өте жақын орналасқан болатын, ал 1930 -жылдары колхоздарды біріктіру және ірілендіру кезінде Танакөл ауылы жойылып кеткен. Жұмабектің неге Ахметұлы болып жазылуы туралы айтсақ, Тәшеневтардың жақын туысы Дәметкен жеңгейдің айтуынша, қазақтардың ежелгі туыстық дәстүрі бойынша Жұмабек пен Манап Тәшеннің баласы жоқ кіші інісі Ахметке балалары етіп асырауға берілген. Қайраткердің кеңестік дәуірде қызмет жасаған уақыты өте қиын кезеңге болды. Жұмабек Тәшенев еңбекке жастайынан араласты. 1936 жылы 26 қарашада Вишнев аудандық Жер комитетінің өкілі Школьныйдың қолы қойылып, мөр басылған құжатта(есімі, әкесінің аты өшіріліп қалған) Жұмабек әкесі Тәшенмен бірге «Қуаңшылықпен күрес» колхозының малын баққаны жазылған. 20-30 жылдарда Тәшеневтар отбасы күрделі жағдайда өмір сүріп қиналғанымен жас Жұмабек мойымай шыңдалып өсті. Адамдардың аштан қырылуы, қоныс аударуы, халықтың жаппай наразылығы, басқаша ойлайтындарды саяси қуғындау жас Жұмабектің көз алдында өтіп, оның қоғам туралы көзқарасына , жан дүниесіне әсер етті. Адам болмысының заңдарын терең тану, оның өмірлік тәжірибесін молайтып берік мінез-құлқын қалыптастырды. 1928 жылы комсомол жастары қатарына қабылданды. 1928-1932 жылдары шаруа жастары мектебінде білім алуы 1933 жылы ағасы Манаптың ақылымен Ақмола құрылыс техникумына оқуға түседі. Жұмабек Ахметұлы техникумдағы оқуын үзіп, 1934 жылы Ақмола аудандық атқару комитетінде 4-ай қызмет атқарып, сол жылдың қазан айында Көкшетау облысының (ол кезде Қарағанды облысы) жаңадан шаңырақ көтерген Красноармейский аудандық Атқару комитетінің жауапты хатшысы қызметіне тағайындалады. 1934 жылы Ж. Тәшенев Вишнев аудандық Атқару комитетіне жұмысқа қабылданып, Солтүстік Қазақстан облысы Красноармия ауданына жұмысқа ауыстырылады. Осылайша 1934 жылы Ж.А.Тәшенев мемлекеттік қызметке қабылданып 1975 жылғы 28 мамырға дейін атқарды. 1940 жылы БК(б)П (1952жылыКОКП) қатарына қабылданады. 1934-1944 жылдары Ақмола, Қарағанды және Солтүстік Қазақстан облыстарында әртүрлі қызметтер атқарды. 1945 жылы Солтүстік Қазақстан облысы партия комитеті хатшысының орынбасары және мал шаруашылығы бөлімінің меңгерушісі қызметіне ауыстырылды. 1947-1951 жылдар аралығында осы Облыстық атқару комитетінің төрағасы болып бекіді. 1952 жылы Ақтөбе облыстық партия комитетінің бірінші хатшылығы қызметіне тағайындалды. Облыста жақсы қызмет істеп , жоғары көрсеткіштерге жеткен Ж.Тәшеневті халық 1955 жылы Қазақ КСР Жоғары Кеңесі Президиумының төрағасы қызметіне сайлады. Мұнан бес жыл өткен соң лайықты басшысы болып саналған 45 жастағы Тәшенев 1960 жылы қаңтар айында Қазақ КСР Министрлер Кеңесі төрағасына тағайындалды. Кейін құйтырқы саясаттың кесірінен Шымкент облыстық атқару комитеті төрағасының қатардағы орынбасары қызметіне дейін төмендетілді. Содан Жұмабек Тәшенев алпыс жасқа жеткенін күткендей , оны 1975 жылы наурыз айында мемлекеттік қызметтен шұғыл еңбегі сіңген дербес зейнеткерлер қатарына босатып

жіберді. Ел ағасы болып танылып, халық құрметіне бөленді. Жанқиярлық адал еңбегі үшін Ленин орденімен, Еңбек Қызыл Ту және «Құрмет белгісі» ордендерімен марапатталған. Соқтықпалы соқпақсыз өмір жолын бастан өткерген аяулы азамат 1986 жылы қарашаның 18 күні 71 жасында дүниеден өтті.

Халқымыздың ардақты азаматы, жанашыры, елім деп құрақ болған адал ұлы Жұмабек елдегі билік істеріне ерте араласты, халықтың мұң-мұқтажын көре жүріп қолынан келген ауқымды істерде оң шешімін көрсетті. Елі мен жерінің тұтастығын сақтап қалу жолында кеңестік жүйеге қарсы шыққан Жұмабек Тәшенев Н.С.Хрущевтің Қазақстанның бес облысын (сол кездегі Целиноград қаласымен қоса) Ресейге қосуға тырысқан әрекетіне батыл тойтарыс берген. Осындай табанды қарсылыққа кездескен Н.С.Хрущев бұдан кейінгі уақытта қазақ ішінен шыққан басшылардың сөздеріне құлақ салуға, халқының пікірімен санасуға мәжбүр болған болатын.

Жер мәселесі-адамзат қоғамы өміріндегі басты мәселелердің ең бастысы ғой. Ал бір кезде құнарлы жерлері тартып алынып, шөл мен шөлейт далаға қуылып тасталған қазақтар үшін оның маңызы өте-мөте ерекше. Саналы өмірін енді ғана бастаған өрімтал да, асарын асап, жасарын жасаған қарт та жер хақында сөз болғанда елең ете қалады. Әділдік атаулының бастауы - жер қатынсатарында әділдік орнатылуын бар жанымен тілеп тұрады. Сол ой-арманын шама-шарқынша айқайлап айтуға күш салады. Солай десек, Ж.Тәшенев республиканың саяси, экономикалық, мәдени дамуына басшылық жасаған жылдары қазақ мемлекетінің аумақ тұтастығының сақталуына көп еңбек сіңірді. Маңғыстауды Түркменстанға қосу жөніндегі ұсыныстарға тойтарыс берді. Тың өлкесіне біріктірілген солтүстік облыстарды Ресейге, Оңтүстік Қазақстанның мақта егетін аудандарын Өзбекстанға беруге қарсы шықты. Қазақстан жерінде ядролық жарылыстар жасауға қарсылық білдірді. Шығармашылық одақтар өкілдеріне үй-пәтер бергендігі үшін Алматының ортасында «қазақ ауылын» құрды деп айыптады.

«Қазақ әдебиеті» газетін жабудан, «Социалистік Қазақстан» газетін «Казправданың» аудармасы етіп шығарылуы қаупінен қорғап қалды. «Ұлтшыл» деп айыпталып, Н.Хрущевтің нұсқауымен қызметінен босатылды.

Жұмабек Тәшенев қандай қызметте жүрсе де адалдықты бетке ұстап қолынан келген әділ істерді атқарды. Сондай істің бірі жоғары қызмет бабына орай бір мезгіл Мәскеуде де басшылық жұмыс атқарып отырған. Сол кездегі тәртіп бойынша КСРО құрамындағы 15 одақтас республика Жоғары Кеңестерінің төрағалары КСРО Жоғары Кеңесі Төрағасының орынбасарлары болып есептелетіндіктен «мәскеулік төраға» демалысқа шыққанда 1 ай бойы Мәскеуге барып, КСРО Жоғары Кеңесі Төрағасының қызметін уақытша атқарған. Мәскеуге барар бір сапары қарсаңында Сәбит Мұқанов пен Ғабит Мүсрепов Жұмабек Тәшеневтен Бауыржан Момышұлының екі рет Батыр атағына ұсынылып өтпей қалғанын, сол атақты алып беруге араласуын өтінеді. Жұмабек Тәшенев Мәскеуге барысымен мұрағаттан Б.Момышұлының құжаттарын алғызып танысады. Батырлыққа екінші рет ұсынылған құжаттың қорытындысында соғыс кезіндегі кейбір қылықтары кеңес офицерлерінің ар-ожданына қайшы келгендіктен Б.Момышұлына мұндай атақты беруге болмайды деп маршал Конев қолын қойыпты. Ж.Тәшенев Жоғары Кеңестің атынан маршалды шақырып алып мәселені түсіндіреді. Маршал Конев «Бұл туралы менің пікірімді білмек болсаңыз, мен өз өмірімде ешқашан бір айтқан пікірімді өзгерткен адам емеспін. Бұл жолы да солай қаламын», -деп көнбей қояды.

Мәскеуде кезекті қызметін атқару кезінде де бір украиндық ғалымның қылмысты ісі алдына келеді. Қарт ғалымға жауапты қызметкерді өлтірді деген айып тағылып өлім жазасына кесіліпті, кешірім сұрау өтініші қабылданбапты. Бұл істі анықтау үшін Ж.Тәшенев түрмеге барып, ғалыммен жолығып істің мәніне көз жеткізіп, өлім жазасы туралы үкімге қол қоймай, істі қайта тергеуге жіберіп ақтап қалады.

Міне осындай адал істер атқарып, халықтың мұнын, жоғын жоқтап қамқор болған, әрбір қызметінде елдің жанашыры болған арыстай азаматымыздың істері бүгінгі ұрпаққа

сабақ болып қана қоймай, оларды өз елінің қорғаны болуға, халқының жанашыры болуға, ата-бабаларымыздан мұра боп қалған жерімізге ие болып қорғауға сабақ болатын, саналарын оятып алды-артын болжайтын азамат болуға жетелейтін үлкен баспалдақ үлгі дейміз.

Әрбір жас ұрпақтың намысын шыңдайтын, қайсарлығын жандандырырлық тәрбиелі саты дер едік.

Жұмабек Тәшеневтың ерте басталған өмір мектебі, қандай қиын кезең болса да содан әділ жолды таба білуі, көкірек көзінің ояулығы, саналық пайымдауының өзі сол атқарған қызметтерінде елінің, халқының бүгінгі жарқын болашағына әкелер қажырлы істері үлкен мектеп болып отыр.

Артында жас ұрпағы, халқы тұрғанда ардақты азамат, елінің көркеюіне еңбегі сіңген қайраткер Ж.Тәшеневтың аты өшпейді, жаңғыра түсіп мәңгі жасайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Арыстанбеков Х.Елім, жерім деп өмір сүрген тұлға(ж.Тәшенев туралы естеліктер)- Алматы, 2015, 8 бет
2. Дүйсен С., Еңсенов Қ. Жұмабек Тәшенев- Алматы, «Елтаным», 2015.
3. Қазақстан «Ұлттық энциклопедия»-Алматы, 1998
4. Тұрысов Е. Жұмабек Тәшенев жайлы естеліктер.- Алматы, «Білім», 2005.-116 бет.
5. Тұяқбаев Ж. Парызын өтеген перзент.- Шымкент, «Қасиет», 1996.- 49-54 беттер.

ӘОЖ: 94 (574) :81:1

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ МЕН ТІЛ БІЛІМІ ҒЫЛЫМЫНЫҢ БАСЫМ БАҒЫТТАРЫ

Қожабеков Нұржігіт Абубәкірұлы
nur390@mail.ru

магистр, аға оқытушы
Турумбетова Гульжан
аға оқытушы

Нұржан Назерке Ерланқызы
nazerkenurjan775@gmail.com

Tashenev University, Шымкент қ,

Резюме: В данной статье рассматривается создание Казахского ханства, формирование казахского народа, а также влияние языкознания на сферу науки.

Summary: This article examines the creation of the Kazakh khanate, the formation of the Kazakh people, and the influence of linguistics on the field of science.

Қазақ хандығының пайда болуы Қазақстан жерінде XIV- XV ғасырларда орын алған этникалық-саяси және әлеуметтік-экономикалық процестерден туындаған заңды қоғамдық құбылыс. Көшпелі ақсүйектердің экономикалық қуатының артуы, феодалдық топтардың тәуелсіздікке ұмтылуы, осы негізде Әбілхайыр хандығы мен Моғолстан арасындағы тартыстың өршуі, әлеуметтік қарсылықтардың үдеуі XV ғасырдың екінші жартысында дәл осы мемлекеттердің жойылып ыдырауына апарып соқтырды.

Қазақ хандығы - шаруашылықтың дамуы, өндіргіш күштердің өсуі, феодалдық қатынастардың қалыптасуы нәтижесінде ерте заманнан бері Орта Азияның ұлан-байтақ өңірін мекендеген көшпенді тайпалардың бірыңғай этникалық топ қазақ халқының негізінде бірігуі арқылы XV-ғасырдың орта шегінде құрылды. Қазақ хандығының құрылуына 1457

жылдан кейін Керей мен Жәнібек сұлтандардың Әбілхайыр хан үстемдігіне қарсы күрескен қазақ тайпаларын бастап шығыс Дешті-Қыпшақтан батыс Жетісу жеріндегі Шу мен Талас өңіріне қоныс аударуы себеп болды. [1] «Қазақстан тарихы» Қ.С.Қаражан, Алматы 2011.

Ол кезде Жетісуді билеген Моғолстан ханы Есенбұға (1434- 1462 жылдары билік еткен) қоныс аударған қазақтарды Әбілхайырға кері пайдалану үшін жылы қарсы алып, қоныс берді. Осы оқиға жөнінде тарихшы Мұхаммед Хайдар Дулати «Тарих-и-Рашиди» атты еңбегінде былай дейді: «Ол кезде Дешті Қыпшақты Әбілхайыр хан биледі. Ол Жошы әулетінен шыққан сұлтандарға күн көрсетпеді. Нәтижесінде Жәнібек хан мен Керей Моғолстанға көшіп барды. Есенбұға хан оларды құшақ жая қарсы алып, Моғолстанның батыс шегіндегі Шу мен Қозыбас аймақтарын берді. Олар барып орналасқан соң, Әбілхайыр хан дүние салды да, өзбек ұлысының шаңырағы шайқалды. Ірі-ірі шиеленістер басталды. Оның үлкен бөлігі Керей хан, Жәнібек ханға көшіп кетті. Сөйтіп, олардың маңына жиналғандардың саны 200 мыңға жетті. Осы орайда тұңғыш қазақ хандығын құруға Керей мен Жәнібек сұлтандардың сіңірген еңбегін көрсете отырып, саясатты кәсіп деп түсінген, жасынан қоғамдық-әлеуметтік өмірдің бағыт-бағдарын ойластырып, ел тағдырына байланысты шешім қабылдап үйренген хандардың отбасында өскен адамдар екенін айта кеткен жөн. Жәнібек қазақ хандығының алғашқы шаңырағын көтерген Барақ ханның ұлы, ал Керей оның ағасы Болат ханның баласы. Барақтан басталатын қазақтың дербес мемлекеттігі жолындағы күресті оның туған ұлы мен немересінің жалғастыруы, әрине, табиғи құбылыс. Жаңа бас көтерген Қазақ хандығы құрамында, дәлірек айтсақ батыс Жетісу өңірінде он шақты жыл айналасында 200 мыңдай саны бар көшпелі халықтың жиналуы кең өріс-қонысты керек етті. Сонымен қоса көшпелі халықтың отырықшы-егіншілігі көркейген аймақтармен, әсіресе қолөнері мен саудасы дамыған экономикалық орталық - Сырдария жағалауындағы қалалармен сауда-саттық қарым-қатынасқа қолайлы жағдай жасау маңызды мәселеге айналды. Осыған байланысты жаңадан бой көтерген Қазақ хандығының алдында тарихи 3 үлкен мақсат міндеті тұрды. Бірінші, жаңа қоныстанған аймақта бұрыннан Дешті-Қыпшақ даласында орналасқан мал жайылымдарын қалпына келтіру.

Екінші, «Ұлы Жібек жолы» бойында қалыптасқан ірі қолөнер мен сауда орталықтары – Сығанақ, Созақ, Отырар, Яссы (Түркістан), тағы да басқа қалаларды Қазақ хандығына қарату. Үшінші, қазақ ру-тайпаларын бір орталыққа біріктіріп, қазақ елінің жеке территориясын құру болды.

Сырдария бойындағы қалалар мен Дешті-Қыпшақ даласы үшін күресте Қазақ хандығының басты қарсыласы және жауы Әбілхайыр хан болды. 1468 жылы қыс айында Әбілхайыр хан Қазақ хандығын құлатпақ болып, Жетісуға жорыққа шығады. Алайда бұл сапары сәтсіз аяқталды. Әбілхайыр хан қаза тапқаннан соң өзбек ұлысының шаңырағы шайқалды, ішкі шиеленістер күшейді. Әбілхайырдың қаза болуы Қазақ хандығының нығаюына және оның көлемінің кеңеюіне үлкен жағдай тудырды. Өзбек ұлысының үлкен бөлігі Керей мен Жәнібек хандардың тұсына көшіп кетті. Әбілхайыр ханның мұрагерлерімен күресте Қазақ хандары Әбілхайыр хан 40 жыл билеген Шығыс Дешті-Қыпшақ даласын және ондағы көшпелі тайпаларды бірте-бірте өзіне қосып алды. XV ғасырдың 70-жылдарында қазақтар Сырдария бойымен оған жалғасқан Қаратау өңірінің біршама аумағын басып алды. Сөйтіп қазақ хандығының аумағы әлдеқайда кеңейді, оған бірте-бірте қазақ тайпалары келіп қосылды. Сырдария бойындағы қалалар үшін соғыс Әбілхайырдың немересі Мұхаммед Шайбани ханмен отыз жылдан астам уақытқа созылды. Сыр бойындағы қалалар үшін қазақ хандары қажырлы күш жұмсады. 1470 жылы қыста Керей қол бастап Түркістанға шабуыл жасады. Сауран түбінде қазақтардан соққы алған Мұхаммед Шайбани Бұхараға қашып, содан соң Сыр бойындағы Созақ және Сауран қалалары Қазақ хандығының құрамына енді.

Қазақ хандығының құрылуы қазақ халқының тарихындағы аса маңызды оқиға болды. Ұлан-байтақ өңірді мекендеген қазақ ру-тайпаларының басын қосып шоғырлан- дыруда, қазақтың этникалық территориясын біріктіруде маңызды рөл атқарды. Қазақ хандығының

қалыптасуы қазақтың байырғы заманнан басталған өз алдына жеке ел болып бірігу жолындағы күресін біржолата аяқтауда шешуші кезең болуымен ерекшеленді. [2] «Қазақстан тарихы» 4-басылым, Мусин Ч. Алматы 2008

Осыған орай тіл білімі жайында айтар болсақ, қазақ тілінің тәуелсіздік тұсындағы дамуы мен қолданысының жай-күйі жөнінде аз айтылып, кем жазылып жүрген жоқ.

Тіл білімі-дербес ғылымның бірден бірі. Оны әдетте, тіл ғылымы деп те, лингвистика деп те атайды. Тіл – адамдар арасындағы пікір алмасу, өзара түсінісу құралы болып есептелінеді. Кез-келген тіл адамдар үшін, өзінің ортасы үшін, дәлірек айтқанда қоғам үшін қызмет етеді. Тіл адам қоғамында өмір сүріп, оның қажетін жүзеге асыратын құрал болғандықтан, тіл білімінің әлеуметтік лингвистика деп аталатын саласының атқарар қызметі де, ғылыми маңызы да ерекше. Тіл - қоғамның дамуы мен күресінің де құралы. Өзі қоғамдық болғандықтан, лингвистика басқа да қоғамдық ғылымдармен қоян-қолтық байланыста болады. Бір ескертер жәйт, баяғы заманның өзінде-ақ, біздің жыл санауымыздан көп ғасыр бұрын-ақ, тіл мәселелері ғылымдармен қоян-қолтық байланыста болады. Солардың бөлімі деп есептелген. Шынында да, тіл туралы ғылымның философиямен тығыз байланысты екені қазірде де әркімге аян. Өйткені философия - адамның рухани да, табиғи да көзін ашушы ұлы күш. Философия әр ғылымға жөн сілтеп, бағыт береді. Бұл - маркстік философия. Сондықтан да лингвистика ең озық ғылым, ең озық ой маркстік ілімге сүйенеді.

Тіл білімі психологиямен байланысты. Өйткені психология адамның психикасын, адамның ойлау заңдарын тексереді. Психология адамның сөйлеу процесін, қабылдау, түсіну заңдылықтарын, сөз мағыналарын ауыстырып қолдану сияқты жайлардың мәнін, сөйлеу мақсатына қарай сөйлем түрлерінің мәнін тағыда басқа түсінуді жеңілдетеді. Соңғы, кездерде адамның сөйлеу қызметін арнайы зерттейтін ілім психоллингвистика дамып келеді.

Тілдің қазіргі жайын, оның даму заңдылықтарын тарихи тұрғыдан зерттегенде ғана дұрыс түсініп, танып білуге болады. Өйткені тіл тарихы сол тілді жасаушы, қолданушы халық тарихымен тығыз байланысты. Сондықтан тіл білімі тарих ғылымымен, этнографиямен (гректің *ethos+ prarpo* халық туралы жазамын деген сөздері). Археологиямен (гректің *archailogia* - ежелгі туралы әңгіме деген сөзі), Антропологиямен (гректің *anthropos* - адам туралы ілім деген сөзі) қоян-қолтық ынтымақта болып келеді. [3] «Тіл білімі» 3-басылым, Ә.Хасенов, Алматы 2003. Демек, тіл тікелей тарихтан сонау ежелден бері дамып келе жатқаны айдан анық. Тіліміз тарихымызды айтадында рас. Тіл мен тарих тамырлас десекте артық етпесі белгілі жайттардың бірі. Ежелгі бабаларымыздың тарихы, шежіресі және түрлі әдеби мұралары бүгінгі ұрпаққа өзіміздің осы ана тіліміз арқылы жетіп отыр.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қаражан Қ.С. Қазақстан тарих, Алматы, 2011ж.
2. Мусин Ч. Қазақстан тарихы 4-басылым, Алматы, 2008ж.
3. Хасенов Ә. Тіл білімі 3-басылым, Алматы, 2003ж.
4. Интернет жүйелері.

ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ КОММУНИКАТИВТІ БІЛІКТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Исламова М.М.

«Шетел тілдері» кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.м.
islamova.makhabbat@mail.ru

Ақберді Б.Ә.

«Шетел тілдері» кафедрасының оқытушысы, п.ғ.м.,
akhberdi.bidos@mail.ru

Назар Д.Б.

«Шетел тілдері» кафедрасының оқытушысы, п.ғ.м.
Tashenov University, Шымкент қ.
diana_nazar@bk.ru

Аннотация. Бұл мақалада басқа компоненттердің дамуына негіз бола алатын коммуникативті дағдылар мен лингвистикалық дағдылар ұғымы қарастырылады.

Түйінді сөздер: тұлға, ана тілі, өзге тіл, мәдениет, қарым-қатынас

Аннотация. В этой статье рассматривается понятие о коммуникативных навыках и лингвистические навыки которые могут служить основой для развития других компонентов.

Ключевые слова: личность, родной язык, чужой язык, культура, общение

Abstract. The concept of communicative skills and linguistic skills that can serve as the basis for the development of other components are considered in this article.

Keywords: personality, native language, foreign language, culture, communication

Халықаралық ақпарат алмасудың үнемі артуы, мемлекеттер арасындағы қарым – қатынастардың өсуі және халықаралық қоғамдық ұйымдардың әрекеттесуінің артуы - мұның бәрі шетел тіліне оқытудың практикалық мақсатын қазіргі лингводидактикадағы басты мақсат ретінде анықталады. Оны іске асыру арқылы оқушы шетел тіліндегі коммуникативтік біліктіліктің белгілі бір деңгейіне жетеді.

Шетел тіліне оқытуда коммуникативтік біліктілікті қалыптастыру күрделі процес, сондықтан әрекет түрі ретінде сөз қарым – қатынасының ерекшеліктерін ескеру қажет. Қазіргі лингводидактика шетел тіліне оқытудың басты мақсаты ретінде коммуникативтік біліктілікті қалыптастыруды көрсете отырып лингвистикалық біліктіліктің де маңызын атап көрсетеді. Коммуникативтік біліктіліктің маңызды бөлігі бола отырып лингвистикалық біліктілік шет тілін сөз –ойлау әрекетінің құралы ретінде қолдануға даындық болып табылады.

Лингвистикалық біліктілік, бұл ең алдымен, коммуникативтік әрекет актісі ретіндегі сөз айтылымды құру және түсінуге қызмет ететін тіл аспектілерін білу болып табылады [1].

Шетел тілін оқыту практикасында лексика – грамматикалық материалдың тіркесуі және комбинаторкасы, сөз үлгілерінің синонимдік ауыстырылуы өзекті әселе болып отыр.

Лингвистикалық біліктілікті қалыптастыруда аса маңызды рөл алатын лексикалық материалды меңгеру кезеңдері: танысу, бекіту және практикада қолдану. Коммуникативтік тапсырмалар жүйесіндегі сөз жаттығулары басыңқы орындалады. Әдіскерлер атағандай, лексикалық материалды белсенділендіруді лексика –грамматикалық белсендіру деп атаған дұрыс, өйткені лексика изоляцияланған түрде тек сөздікте кездеседі. Осылайша грамматика лексикамен байланыстырыла оырып бірнеше рет жаттықтырылады [2].

Әдетте лингвистикалық біліктілік вербалдық, мәтіндік негізде дамытылады. Лингвистикалық материалды меңгерудің соңғы кезеңінде, яғни сөз әрекетінде қолдануға шығу кезеңінде, вербалдық емес құралдар: суреттер, фотосуреттер қолданылатын жаттығулар өте тиімді. Мұндай жаттығулар лингвистикалық және ой болжамы механизмдерін дамытуда өте тиімді болады.

Лексикалық біліктілікке оқытқандай, грамматикалық біліктілікке оқытқанда да тілдік материалды минимизациялау аа маңызды сондықтан да грамматиканы ауызекі сөз грамматикасына және оқылым грамматикасына бөлеміз. Жоғарыда айтылғандай, грамматикаға шетел тілі лексикамен байланыссыз оқыту мүмкін емес, өйткені грамматика тілдік бірліктердің мағыналық қатынастарын ұйымдастырудың және іске асырудың тармақталған жүйесі болып табылады. Басқаша айқанда, грамматика сөз бен сөзді байланыстырады. Шетел тілі грамматикасына үйретуде әсіресе маңыздысы – грамматикалық жаттығулардың шынайы коммуникация жағдайларына жақын болуы.

Э.Б. Иванюшина атап көрсеткендей, шетел тілі грамматикасы саласы бойынша оқушының лингвистикалық біліктілігін дамыта отырып біз оқушыда ана тілімен салыстырмалы түрде шетел тілінің грамматикалық жүйесі жайлы ұғым қалыптастырамыз [3]. Лингвистикалық (тілдік) қабілеттіліктер шетел тілін жеткілікті меңгерудің, коммуникативтік дағдыларды дамытудың, тілдік интуицияны дамытудың басты шарты болып табылады. Лингвистикалық қабілеттіліктер вербалдық интеллектімен, яғни тілдік материал арқылы міндеттерді шешумен тығыз байланысты. Шетел тілін меңгеру дегеніміз тілде берілген ақпаратты өңдеу және өз әрекетін жоспарлау.

А. Н. Щукин «оқыту ұстанымы» терминіне анықтама берді. Оқыту ұстанымы – жалпы оқу процесіне және оның құрамдас бөліктеріне қойылатын талаптарды жинақтайтын қағидалар, Оқыту ұстанымдары табиғи заңдылықтарды бейнелеу және жалпылау болып табылады[4].

Кейбір әдістемелік еңбектерде сипатталған лингвистикалық ұстанымдарды төмендегіше қарастырылған:

Жүйелілік ұстанымы тілді әртүрлі деңгейдегі элементтерден құралған, бітұтас болып біріккен жүйелі құрылым ретінде қарастырады. Бұл ұстанымның сабақтарда іске асуы:

1.Тіл бірліктері әртүрлі мағыналарды беру үшін коммуникативтілік және функционалдық жақтарынан қарастырылатындай жағдайда тілдің оқу мақсатындағы суреттелуі;

2.Оқушы санасында тіл туралы әртүрлі тілдік және сөз элементтерінен құралған және оларды сөз әрекетінде қолдану ережелерінен құралған біртұтас жүйе ретінде ұғым қалыптастыру;

3.Грамматиканы лексикамен тығыз байланысты оқыту, тілдік бірліктердің қызмет ету барысында лексика –семантикалық ерекшеліктерін табу;

4.Морфологияны синтаксистік негізде оқу, қарым –қатынас жағдаятына байланысты аяқталған сөз бірліктерін кіргізу.

Концентрализм ұстанымы бойынша лексика –грамматикалық материал бірнеше рет қайталана отыратындай және біртіндеп тереңдетіле және дамытыла отыратындай іріктеледі және таныстырылады. Бұл ұстанымды сақтай отырып:

1.Оқытудың бастапқы кезеңдерінен –ақ сөз қарым –қатынасына қатысу мүмкіншілігіне байланысты коммуникативтілік пен жоғары мотивация;

2.Шамаға лайықтылықты, өйткені материал “жеңілден ауырға қарай”, “ меңгерілгеннен жаңаға қарай” беріледі;

3.Оқыту мазмұнын құрайтын тақырыптар мен жағдаяттар бойынша сөз айтылымдар құру үшін жеткілікті;

4.Сабақ мазмұнына сай бұрын өтілген материалды толықтыру үшін ашықтықты қамтамасыз етеміз.

Тіл құбылыстарын тіл және сөз деңгейлерінде шектеу ұстанымына қарай тіл және сөз аспектілері үшке бөлінеді: тілдік (тіл жүйесі), сөз (тіл арқылы ой құру жолдары), сөз әрекеті (қарым – атынас процесі іске асады). Жеке аспектілердің өзара әрекеттесу сипаты оқыту мақсатымен кезеңіне қарай анықталады.

Функционалдылық ұстаным бұл сабақтарда тілдік материалдың сөз айтылым мазмұнына сәйкес енгізілуі болып табылады. Практикалық курста бұл ұстаным грамматикалық құбылыс формасы мен мағынасын бірге қарастыруы арқылы көрініс табады.

Функционалдық ұстанымын іске асыру жолы оқыту мақсатына сәйкес таңдалады.

Стилистикалық дифференциация ұстанымы оқыту процесінде әртүрлі сөз стильдеріне тән тілдік және сөз ерекшеліктерін ескере отырып оқытудың маңызын білдіреді. Қысқа мерзімді курстарда басты назар ауызекі стильге аударылады, қарым – қатынастың оқу және тұрмыс салаларындағы сөз әрекеті меңгеріледі. Белгілі бір стильдегі мәтінді таңдау, оның көлемі мен мазмұнын тереңділігі оқу мақсаты мен мерзіміне байланысты болады. Оқушылар өз кәсіби дайындық мідеттеріне сәйкес өз таңдауларын түсіндіре алулары тиіс.

Тілді минимизациялау ұстанымы сабақтардағы тілдік және тілдік емес құралдарды іріктеу болып табылады. Бұл іріктелген бірліктер оқыту кезеңіне сәйкес келуі және қатысты түрде аяқталған функционалдық жүйе болуы тиіс және де жалпы алғанда тіл құрылымын барабар бейнелеуі тиіс.

Оқыту мақсатында тілді минимизациялау арқылы а) фонетикалық, лексикалық, грамматикалық материал іріктеледі, мұнда оқытудың әртүрлі кезеңдері мен салалары бойынша сәйкес минимумдар жасалады; б) сөз жағдаяттары; в) елтану материалы; г) оқу мәтіндері; д) тіл стильдерінің негізгі сипаттамаларын қамтыған стилистикалық материал іріктеледі [5].

Жоғарыда аталған лингвистикалық ұстанымдарды ескеру мұғалімге оқушылардың лингвистикалық біліктілігін қалыптастыруда көмектеседі және де оқушылардың коммуникативтік біліктілігін дамытуға үлкен үлес қосады.

Оқушылардың бойында шетел тілінде қарым – қатынас біліктілігін қалыптастыру – олардың шетел тілін ұзақ мерзімде оқып үйренуі, әсіресе тілдік ортаның жоқтығы кезінде, қол жеткізетін білім, білік, дағдының қиын компоненттерін меңгеруінде деп есептеледі. Оқушыларды шетел тілінде қарым – қатынас жасауға үйрету үшін тек лингвистикалық немесе коммуникативтік біліктіліктің басқа компонентіне оқыту жеткіліксіз. Коммуникативтік біліктіліктің барлық компоненттерін меңгеру қажет, ең бірінші кезекте лингвистикалық біліктілік орын алады. Лингвистикалық компоненттің құрамына тілдің танымдары, лексика – грамматикалық және фонетикалық дағдылар және оқушылардың тілдік біліктілікті қаншалықты меңгергендігін білдіретін сөйлеу және ойлау іс - әрекеті ретіндегі шетел тілін қолдана білу. Алайда, шетел тілі мұғалімінің іс - тәжірибелерінде қарым – қатынас біліктілігін – лексика, грамматика және фонетикаға негізделген жүйе деп есептеу орын алған, бұл пайымдаулар бойынша оқушылар шетел тілін тек теориялық тұрғыдан ғана меңгереді, оны олар қарым – қатынас жағдайында қолдана алмайды.

Қатынастық бағдарлы оқыту кезінде оқушы, Литлвуд атап өткендей қатынас біліктілігін меңгеру үшін лингвистикалық төмендегідей төрт шартын басты назарда ұстауы тиіс:

- Оқушы лингвистикалық біліктілікті мүмкіндігінше ең жоғарғы дәрежесіне қол жеткізуі тиіс: яғни, бұл оқушының кез- келген дәрежеде тіл жүйесін қолдана білуі, хабарламаны көз жүгіртіп, тез айыру үшін тіл жүйесін пайдалануға бейімді болып шығуы қажет;

- Оқушы өзінің тілін әлеуметтік жағдайға байланысты қайта құра білуі тиіс [6].

Теориялық білімдерді іс жүзінде қолдануды үйрету қажет, оның негізіне тілдің ережелері мен құрылымы емес, шетел тілінде қарым- қатынас жасау дағдыларын дамыту алынуы тиіс (яғни, қатынас біліктілігін дамыту). Бұл кезде ең бастысы - әңгімелесуші адамды түсіну және өз ойын жеткізе білу. Сондықтан, шетел тіліне оқыту нәтижесі лингвистикалық және қатынас біліктілігін меңгеру болуы тиіс. Лингвистикалық біліктілікті тіл жүйесі мен оның ережелерін коммуникация барысында жүзеге асыру деп түсіндіріледі. Қатынастық біліктілік сойлесу арқылы қарым- қатынас жасаудың шарттары. Лингвистикалық біліктілік қатынастың алғы шарты болып табылады, сөз іс - әрекеті тек коммуниканттардың тіл жүйесін меңгеруі нәтижелерінде ғана жүзеге асады.

Әдебиеттер тізімі

1. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. Пособие для учителя. – М.: АРКТИ, 2000.

2. Касимова Г.М. Коммуникативная компетенция в обучении иностранному языку./ Актуальные проблемы профессиональной подготовки личности будущего специалиста (материалы междунар. Научно- практич. конференции). Алматы, 2001ж.

3. Иванюшина Э.Б. Формирование лингвистической компетенции студентов младших курсов в процессе самостоятельной работы. www.mail.vis.ru

4. Щукин А.Н. Обучение ИЯ. Теория и практика. М., 2004.

5. Нурбекова Г.Ж., Сакиева Г.О. Шете тілін оқытуда қолданылатын жаңа технологиялар. // Языковая политика и философия иноязычного образования в РК. А. 2006.

6. Жусупова Р.Ф. Методика формирования коммуникативной компетенции у студентов агроинженерных специальностей. Караганда-2003. Докт. дисс.

CROSSCULTURAL ANALYSIS OF EDUCATIONAL SYSTEMS WITH THE POINT OF INTRA LINGUODIDACTICS

Назар Д.Б.

«Шетел тілдері» кафедрасының оқытушысы, п.ғ.м.

diana_nazar@bk.ru

Исламова М.М.

«Шетел тілдері» кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.м.

islamova.makhabbat@mail.ru

Ақберді Б.Ә.

«Шетел тілдері» кафедрасының оқытушысы, п.ғ.м.

Tashenov University, Шымкент қ.

akhberdi.bidos@mail.ru

Abstract. The best investment in the world is a quality education that is the key to the success of the state. But not every country can boast of the high quality of education. The author of the paper discusses the issues in the field of educational and language policies; introduces a new concept in the methodology of teaching foreign languages.

Keywords: intralinguodidactics, education system, regional linguistics, foreign language teaching, innovative technologies

Аннотация. Әлемдегі ең жақсы инвестиция-бұл мемлекеттің табысының кілті болып табылатын сапалы білім. Бірақ әр ел білім берудің жоғары сапасымен мақтана бермейді. Мақала авторы білім беру және тіл саясаты саласындағы мәселелерді қарастырады, шет тілдерін оқыту әдістемесіне жаңа тұжырымдама енгізеді.

Түйінді сөздер: тілішілік дидактика, білім беру жүйесі, аймақтық лингвистика, шет тілін оқыту, инновациялық технологиялар

Аннотация. Лучшая инвестиция в мире - это качественное образование, которое является ключом к успеху государства. Но не каждая страна может похвастаться высоким качеством образования. Автор статьи обсуждает вопросы в области образовательной и языковой политики; вводит новую концепцию в методику преподавания иностранных языков.

Ключевые слова: внутрilingводидактика, система образования, региональная лингвистика, преподавание и изучение иностранного языка, инновационные технологии

Modern integration processes and activation of the interaction of countries put forward the official and foreign languages into educational priorities, a competence component of the model of the modern-day specialist, a useful tool for preparing the younger generation for life in the new conditions of international interaction and cooperation.

In modern terms, the competence in the official and foreign is singled out as one of the mandatory components of the future functional structure of their activities at the level of professionally oriented communication skills. Requirements to a specialist in the field of professional development include the formation of the ability to work on interdisciplinary projects, analyze the dynamic growth of the world economy, navigate in changing conditions and acquire new knowledge using several languages and innovative technologies.

The possession of several languages naturally enhances the ability of specialists to interact with the multicultural world. There is an urgent need to revise language education in a multinational country that demands requirements for the professional level of a specialist, the quality of their preparation, the formation of a future generation of Russia with a developed worldview culture and the established system of universal values [1].

The effectiveness of the language education system naturally depends on the education system within the state. It makes sense to consider the features of advanced education systems in the world space. For example, the education system in Ireland is considered one of the best, as education in this country is free of charge at all levels, including higher education and colleges.

A feature of the education system in the Netherlands is the free choice of a teenager from the age of 16 to study full-time or part-time, to go on or not to higher education. The Government of Canada pays excellent attention to quality and standards of education, so Canada has a much higher percentage of schooling. The UK education system ranks second in Europe through university education (Oxford University). The highest level of IQ on the planet among the population of Hong Kong. By the level of education and literacy of people, new technologies, this country surpasses many other nations. By investing \$ 12.1 billion a year in education, Singapore is one of the most developed countries with a literacy rate of over 96 %. South Korea leads the number of people with higher education with a literacy rate of 99,9 %. Thanks to the education system and government reforms, this country is far ahead of the rest of the world regarding technology development.

Education is the fundamental life principle of the population, which is achieved through the education system and government reforms. The annual budget for education in this country is \$ 11.3 billion, so the literacy rate is 99.9 % here. The same level of literacy has the population of Japan, although only primary education is compulsory. Thanks to the reform of the educational system, the "country of the Sun" completely changed the model of education and created an active control system in this area. The Program for International Student Assessment (PISA) aids to estimate the effectiveness of strategic decisions, compare the adjustments in the world educational space. According to the monitoring study, by Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), leading international scientific organizations and national centers, every country can state competence-oriented measures of educational achievements, standards, and

recommendations. In general, the PISA program has a significant impact on the educational policy of the country covered by this study.

Countries, using the results of the survey, were able to determine the strengths and weaknesses of education objectively, to see their profile against the background of other states and to identify the directions for improving the educational process in educational institutions [2].

It is worth noting that in the monitoring of PISA Finland has been in the lead for almost ten years. Education here starts with high-quality subsidized children's and preschool institutions, where highly qualified specialists with a bachelor's degree work as educators, therefore every child comes to school with a strong foundation. At the age of up to 7 years, the principal emphasis is on practical training, in the process of playing and moving. A necessary condition for the position of a teacher is it the presence of a master's degree, which means an educational preparation for his profession from 5 to 7.5 years. The Government of Finland provides teachers with greater autonomy, namely freedom to test innovative approaches to learning (maths "outdoors"), making decisions on educational programs at the local level. Due to the small training load in the classroom, Finnish teachers have additional time to study the needs and interests of their students, develop new learning strategies and evaluate individually. One of the factors that help educational institutions show high results is a national priority for achieving equality, both among schools and among students. The state pays back students to attain the educational goal, which is to train all children, including those with special needs. Classes are formed according to the level of abilities, ensuring high expectations of all students.

Despite the fact that Finnish children usually show the best results in international tests in mathematics and reading, standardized testing is not part of the Finnish education system. There is only a mandatory state test for Finnish students at the end of the last year of high school. Before this, there may be additional tests at the district level, but the results are not made public, and they are not given particular attention to teachers, schools, even parents or the media.

The foreign language for the student today is not only a means of communication, but also a means of adaptation, socialization, professional and career growth, self-development, obtaining new knowledge in various spheres of culture, economics, politics, industry, etc. Specialists and teachers of different countries are developing and intensively use new methods and techniques of foreign language teaching. To date, there is a considerable number of teaching aids, guidelines for studying and teaching foreign words, many of which are based on innovative technologies [3].

Joint application of information and innovative technologies and their use in teaching foreign languages allows improving the quality of education and increasing the level of motivation and learning of students. Innovative technologies include: - developing training, - problem-based training, - test system, - game training, - designing, - immersion in the foreign culture, - training in cooperation, - integration, - web-quest technologies, - level differentiation, - case-study method, etc. To choose the best methodological approach to teach our own students, we use intralinguodidactics, which considers both the teaching of a foreign language and the learning of a foreign language.

Intralinguodidactics examines the general patterns of teaching languages, develops methods and means of teaching a specific language depending on educational goals, studies the influence of monolingualism or bilingualism on the mastery of the language and solves some related tasks. At the same time, a Common-European system of levels of knowledge of foreign languages is brought to the forefront. The components of the teaching content of foreign languages are analyzed in detail: linguistic, methodological, psychological. Comparing different systems of teaching foreign languages, postgraduates of the Peoples' Friendship University of Russia build universal approaches to the process of preparing foreign languages through their own electronic learning materials (ELM). Training is conducted in the mainstream of intercultural communication. At the same time, different technologies for teaching foreign languages are compared (European and North American models of training). Particular importance is given to the social relations of the individual and the socio-cultural environment.

Intralinguodidactics supposes a thorough analysis of different educational systems in language teaching and learning. As a result, teachers can apply new ideas and approaches in reflective practice in their own teaching and learning context. Thanks to cross-cultural analyze educators can evaluate experiences to plan further development and transform the quality of teaching and school leadership to improve the outcomes of students. Without a doubt, educational institutions need a systemic change of operational culture and a new pedagogical leadership which is actively oriented towards the future. New teachers have to be facilitators of student's personalized learning processes. Some offered programs do the disservice both teachers and students because they force the students to adhere to any particular or limiting methodology. Apparently, a teacher should choose those approaches and methods that are most effective for his/her students. The best teachers determine the best practices and the best strategy for each lesson or activity. They aren't wedded to any particular methodology. A good teacher uses the variety of approaches to the experiences. Jonathan Ludwig calls it principled eclecticism, when teachers freely move between lessons, tasks, methodologies, and approaches, almost seamlessly [4].

Typically, when teachers explain grammatical constructions and students have practiced it by writing, they use the grammar-translation method. Then, teachers talk to their students in question/answer form to work through the grammatical theme. In this case, teachers use the direct approach. Every teacher uses the total physical response method on the lesson, giving the students commands to open their textbook to a certain page. Some teachers use Computer Assisted Language Learning (CALL) with traditional classroom instruction in tandem. If the teachers repeatedly drill grammatical endings, numbers, or months, perhaps before showing them to your students, they use the audio-lingual method. If the students write a thematic unit on a topic not covered by the textbook, incorporating all four skills and culminating in a final assignment, they practice task-based learning. If a teacher has made all of these approaches, he/she is practicing principled eclecticism.

The main aim of intralinguodidactics to choose from all the possible methodologies and approaches in advanced world educational systems the best ones. Each approach or method has an articulated theoretical orientation and a collection of strategies and learning activities designed to reach the specified goals and achieve the learning outcomes of the teaching and learning processes. But the teacher must use it at the appropriate time, for the proper activities, and for those students whose learning styles require that approach. Many factors make it possible to bring the country's educational system to a high level.

Creative educational systems will always be able to see the potential for an idea and are particularly adept at customizing approaches to meet the individual needs of their learners.

List of references

1. International Program for Evaluation of Educational Achievements of Students of 03.01.2018.
2. Mikheeva N.F. Current approaches to the development of Russian education as multicultural, polylingual space // VESTNIK of PFUR. Education issues: languages and speciality. № 2. Moscow, 2017. Pp. 63-67. ISSN 0869-8732, ISSN 2312- 8011 (Print), ISSN 2312-802X (Online).
3. Rogova N.Ju. Possibilities of using the method of casestudy in foreign language training // Modern technologies of teaching foreign languages. Proceedings. Responsible editor N.S. Sharafutdinov. Publishing House: Ulyanovsk State Technical University (Ulyanovsk). 2017. Pp. 39-42.
4. <https://www.fluentu.com/blog/educator/foreignlanguage-teaching-methodology/>

ACTUAL PROBLEMS OF INTERCULTURAL COMMUNICATION AND ETHNOSOCIOLOGISTS

Ақберді Б.Ә.

«Шетел тілдері» кафедрасының оқытушысы, п.ғ.м.

Tashenov University, Шымкент қ.

akhberdi.bidos@mail.ru

Исламова М.М.

«Шетел тілдері» кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.м.

Tashenov University, Шымкент қ.

islamova.makhabbat@mail.ru

Назар Д.Б.

«Шетел тілдері» кафедрасының оқытушысы, п.ғ.м.

Tashenov University, Шымкент қ.

diana_nazar@bk.ru

Abstract. The article highlights the issues related to the increasing role of foreign languages in the modern world, analyzes the objective reasons for updating the language policy and its orientation towards multilingualism, releases the conditions for its implementation in the context of interrelated processes of internationalization and population migration.

Keywords: language policy, internationalization, migration, additional qualification, course Portfolio

Аннотация. Мақалада қазіргі әлемдегі шетел тілдерінің өсіп келе жатқан рөліне байланысты мәселелер баяндалады, тіл саясатын жаңартудың объективті себептері және оның көптілділікке бағдарлануы талданады, оны интернационалдандыру мен халықтың көші-қонының өзара байланысты процестері аясында іске асыру шарттары ашылады.

Түйінді сөздер: тіл саясаты, интернационалдандыру, көші-қон, қосымша біліктілік, курс портфолиосы
Түйінді сөздер: тіл саясаты, интернационалдандыру, көші-қон, қосымша біліктілік, курс портфолиосы

Аннотация. В статье освещаются вопросы, связанные с возрастающей ролью иностранных языков в современном мире, анализируются объективные причины обновления языковой политики и ее ориентации на многоязычие, раскрываются условия для ее реализации в контексте взаимосвязанных процессов интернационализации и миграции населения.

Ключевые слова: языковая политика, интернационализация, миграция, дополнительная квалификация, портфолио курсов

The importance of foreign languages throughout the world has dramatically increased. More and more young people and adults come to the understanding that the prospects for future professional life are higher if they start to learn a foreign language earlier, master new competencies, improve qualifications. In times of globalization and mobility, foreign languages are no longer a privilege but become critical competencies that every educated person must possess. With the changing conditions and demands, new generation attempt to match the rapid development of modern society. Therefore, kindergartens offer classes in a foreign language.

In elementary school, children learn a foreign language as an obligatory subject. In gymnasiums and schools with advanced study, teachers offer students two and three foreign languages. University gives students more opportunities to choose the conditions for mastering practical communication skills and developing readiness for intercultural communication based on information, telecommunication and communication technologies in institutions of additional professional foreign language education: student foreign language clubs, television studios,

information project associations, research laboratories. Many educational institutions act with their bilingual concept.

In the context of the internationalization of education and migration of young people and adults, the policy of multilingualism is realized through:

- academic and professional mobility,
- joint research projects,
- labor practices,
- free trips and travel,
- educational tourism,
- exchanges,
- language courses.

It is essential to participate in events of global significance for intercultural linguistic and methodological science: symposiums, forums, scientific and practical conferences on which joint scientific and practical activities, Olympiads and contests. Internationalization in education should be understood as a process, the essence of which is the active introduction of the international component into all functional areas of the university, which affects not only educational, but also research, and even administrative activities. Internationalization of universities is associated with significant changes in the content of higher professional and additional professional education, which should carry international knowledge. Both teachers and students need international knowledge and practical foreign language skills to successfully communicate and solve problems with representatives of other countries at their personal, business and professional level in their professional activities [1].

The problem of migration today is one of the most debated issues among politicians, scientists, the general public, both in Europe and in Russia. Its main reasons have always been the level of socio-economic development of the state, the military-political situation, wages, and national-religious relations. In recent years, one of the main reasons for the increased migration flows in European countries is the war in Syria, which resulted in the influx of refugees and migrants. Citizens of Afghanistan, Pakistan, Iraq, Macedonia, Serbia asked asylum in Germany in 2015. The current situation required urgent measures to ensure that those who arrived could adapt to the European living space and integrate into society with new laws, rules, customs and traditions for them.

The process of teaching migrants and refugees is significantly different from the method of preparing pupils and students. In addition to the high professional level of foreign language skills, it is desirable for the teacher to know the answers to the following questions: What country has the student come from? What is the culture of the country? Which curriculum vitae has the trainee got? What foreign language did the student study at school or in another educational institution? What is the reason for migration? What perspectives does the language course participant see?

The teacher should strive to learn as much as possible about each to use this information when choosing social forms and methods of teaching. It is imperative that qualifying events make possible the exchange of experience between teachers. It is a powerful tool for motivating new knowledge, acquiring new competencies, expanding the scope of professional activity, developing contacts with colleagues. Portfolio of the course participant was developed to ensure a close connection between theory and practice, to assist in mastering the specifics of the training process for migrants and refugees, to encourage the participants of the course to analyze, independently model, plan, implement the educational process, reflect the experience. The portfolio is a kind of report on the experience gained, both in the process of training in the courses of additional qualification, and in the direction of independent work. Using the Portfolio, the course participants have the opportunity to show their achievements and knowledge at various levels. The main thing is that they look at themselves from the side of a teacher who is ready to join the work of integration courses. The Portfolio contains essential requirements, goals, content, methods of professional development and recommendations for their practical implementation. In the process of training, the instructors participating in the courses perform useful tasks and solve specific tasks related to foreign language classes [2].

The portfolio consists of two parts: the first part is an indicator of achievements in the Basic Module; the second part is the achievement indicator in the subbase - Extended module.

The Basic Module includes the following tasks: analysis of textbooks, lesson planning, attendance and registration of the results of the lessons of colleagues visited, reflection of the acquired learning experience, progress in knowledge, and the ability to realize the learning goals. The advanced module contains: tasks related to the planning of lessons, visiting the lessons of their colleagues and analyzing all the stages of the lesson, reflexion of the learning experience, achievements, and realization of professional goals.

Work on both parts Portfolio is carried out simultaneously, and the results are provided one week before the scheduled individual interview. The recommendations emphasize that each participant of the course works on the Portfolio independently and is personally responsible for creating it. In the Portfolio, the teacher presents: initially general information about the group (number of participants, from which countries, nationality, level of language proficiency), educational material (used textbooks and additional material), a global goal (what should be able and know the participant at the end of the courses), educational content.

The teacher needs to fill out the proposed table, based on the developed criteria for planning a lesson. The planning criteria are learning objectives; educational content; the phase of the teaching (introduction, presentation, systematization, comprehension, training); what actions the teacher is doing, which participants in the course; social forms of work (steam, group, individual); additional training materials (worksheets, electronic manuals, TV programs); methodical instructions; time (for which goals were achieved at each phase of the lesson); reflexion of achievements.

The portfolio contains recommendations for the analysis of textbooks. We recommend for use them in the training of migrants. The teacher is invited to independently choose the position with which he/she wants to analyze the textbook. For example, how to take heterogeneity or differentiation into account in the book; how to present intercultural learning, or how to realize effective education.

The analysis of the foreign language textbooks allows the teacher to understand and determine the strengths and weaknesses of the book independently, show methodological guesses and replace the training material, pick up more interesting assignments and exercises, pay attention to linguistic and regional studies, regional studies, and the comparison and comparison of cultures[3].

In conclusion, we can conclude that the language policy, the methods of internationalization and migration are related to each other. Their successful implementation in a multi-faceted mobile world depends on timely measures aimed at organizing the teaching of languages and cultures of peoples for different objective reasons living in a single living space. Language and culture are practical tools in the adaptation of migrants. The experience of Europe and specifically of Germany has shown the need to introduce mandatory testing for knowledge of a foreign language as a way of more successful integration into a new living space. The study, analysis, and implementation of the best experience of European countries and advanced teaching experience in their country, the exchange of achievements, innovative ideas for the development of concepts and multilevel programs, the organization of educational practices for teachers of foreign languages are essential areas in modern language policy and determine its success.

List of references

1. Kulikova Yu. O. Problems of migration in European countries // *Young Scientist*. 2017. № 12. P. 417-420. – URL: <https://moluch.ru/archive/146/41009/> (date of reference: 12.03.2018)
2. February M. A. The problem of migration in modern Europe: causes and consequences // *Scientific and methodical electronic journal "Concept"*. 2016. T.
3. Rosemarie Buhlmann, Birgit Esser, Lisa Schlamp, Dr. Annegret Schmidjell (Goethe-Institut Research and Development Section German as a Second Language) and Erke Leese (Federal Office for Migration and Refugees Division; Endredaktion) (2009):

ПОВЕЛИТЕЛЬНОЕ НАКЛОНЕНИЕ ГЛАГОЛА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Умаралиева М.А.

Старший преподаватель, магистр кафедры «Иностранные языки»

Кемелова Г.М.

Старший преподаватель

Tashenev University, г.Шымкент

Umaralieva_m@mail.ru

Аннотация: Целью статьи являются глаголы повелительного наклонения. Противопоставление повелительного наклонения наклонениям изъявительному и сослагательному, которые в основных своих значениях не выражают волеизъявления, очень значимо, так как повелительное наклонение дает представление о требуемом действии.

Ключевые слова: глагол, специфика, повелительное наклонение, классификация, модальная форма

Аннотация: Мақаланың мақсаты-императивті көңіл-күй етістіктері. Императивті көңіл-күйді индикативті және субъективті көңіл-күйге қарама-қарсы қою, олардың негізгі мағыналарында ерік-жігерді білдірмейтін, өте маңызды, өйткені императивті көңіл-күй қажетті әрекет туралы түсінік береді.

Түйін сөздер: етістік, ерекшелік, императивті көңіл-күй, жіктеу, модальды форма

Annotation: The purpose of the article is imperative verbs. The opposition of the imperative mood to the indicative and subjunctive moods, which in their basic meanings do not express will, is very significant, since the imperative mood gives an idea of the required action.

Keywords: verb, specificity, imperative mood, classification, modal form

Важно заметить, что повелительное наклонение, выражая волю говорящего, побуждающего адресата стать субъектом какого-нибудь действия, характеризуется особой интонацией. Эта интонация, по мнению В.В. Виноградова, является главным показателем повелительного наклонения, и она сама по себе может превратить любое слово в выражение приказа, повеления [1, с.464].

В процессе работы были рассмотрены вопросы, связанные со спецификой употребления в речи глаголов повелительного наклонения. Характеристика глаголов этой формы составлена путем анализа примеров, отобранных из произведения Роллана Сейсенбаева «Если хочешь жить». Причин, определивших этот выбор, несколько, и одна из основных – интерес к творчеству писателя-современника, одинаково свободно владеющего казахским и русским языками, органично сочетающего знание национальной среды со способностью воспринимать ценности других «миров». Роллан Сейсенбаев – автор романов «Лестница в никуда», «Ночные голоса», «Бегство», «Трон сатаны», нескольких повестей и цикла рассказов, а также десятков пьес и киносценариев. Во всех его произведениях, как отмечают критики, идея целостной судьбы казахов прослеживается и утверждается на материале сегодняшней жизни, где историческое ни в коем случае не отрицается современным, присутствуя в нем по-философски зримо и значимо. Обратимся к анализу использования глаголов повелительного наклонения в речи героев произведения Роллана Сейсенбаева «Если хочешь жить».

В.В. Виноградов считает, что при употреблении глаголов в форме повелительного наклонения преобладают модальные оттенки пожелания, побуждения или приглашения к совместному действию, предостережения, заклинания, долженствования [1, с. 446].

Опираясь на это мнение, можно не только классифицировать отобранные глаголы повелительного наклонения, но и найти новые характеристики значений, расширить ранее известную классификацию, распределив анализируемые глаголы по смысловым оттенкам.

Выделяются следующие оттенки значений форм повелительного наклонения, встреченных в тексте:

1) побуждение к действию: *Если у тебя есть важное предложение, **обдумай** его основательно, **сделай** расчеты, **подтверди** их чертежами...*

2) приказание: *Пантелей Матвеевич, срочно **отправьте** телеграмму в Саратов о моноблоках.*

3) запрещение: ***Прекратите** этот бесполезный спор!*

4) команда: *Немедленно **возврати** ребятам деньги!*

5) разрешение: *Как хочешь, так и **понимай**, виновато улыбнулся Искаков.*

6) пожелание: *Да только с ответом **не задерживайся!***

7) призыв: *Ладно, **успокойся!***

8) наказ: *Не **испытывай** дважды того, кто не выдержал и первого испытания.*

9) совет: ***Ознакомься** с его расчетами, чертежами, а тогда уж и **суди** его...*

10) предостережение: ***Учти**, я не могу две ноги в один сапог засунуть!*

11) напутствие: *«**Спешите** медленнее, сударь», - процитировал Искаков.*

Конечно, существуют определенные наложения смысловых оттенков глаголов в повелительном наклонении. Зачастую различия определяются, как мы уже сказали выше, императивной интонацией:

1. ***Не прыгай!** Будешь бригадиром или нет, мы решим (запрет или команда).*

2. ***Валяй дальше**, что еще скажешь о моей блестящей карьере? (побуждение или разрешение).*

3. *"**Приди**, о Искаков, **возьми и владей**", - уныло сказал он (пожелание, призыв или команда).*

4. ***Не бойся, лежи смирно!** (предостережение, запрет или побуждение).*

Такая классификация носит условный характер: передаваемое с помощью глагола волеизъявление часто имеет ярко выраженную эмоциональную окраску, поэтому правильно определить оттенки значений помогает контекст. Способствует этому и глагол, с помощью которого автор указывает на характер волеизъявления. Роллан Сейсенбаев использует для показа оттенков глаголы речи: *попросил, приказал, посоветовал, распорядился, обратился, крикнул, подсказал и др.* Достаточно часто с этой же целью используются им и такие глаголы, как: *прищурился, смутился, покраснел, усмехнулся и др.*

Экспрессивные оттенки побуждения, призыва, совета, наказа могут быть переданы определенной формой времени и соответствующей интонацией:

1. Сочетание глагола в форме настоящего времени с инфинитивом: ***Хватит дурачиться**, лучше смотри на дорогу, – засмеялась Галя.*

2. Глагол 1-го лица множественного числа буд. времени: ***Пойдем** домой.*

3. Сочетание глагола в изъявительном наклонении с модально- императивными частицами *дай (дайте)*; форма 1-го лица единственного числа с частицами *давай (давайте)*; форма 1-го лица множественного числа будущего времени: ***Дай угощу** тебя. **Давай возьмем шампанского!** **Давайте** что-нибудь **придумаем!***

4. Форма неопределенного времени в значении повелительного наклонения: *Быстро **закончить!** – не сдержался Кожиков.*

Модальные значения форм повелительного наклонения закреплены за тем или иным видом: следовательно, видовые различия тоже могут служить средством выражения экспрессивных оттенков. Чаще глаголы несовершенного вида, определяя продолжительность течения действия, выражают побуждение, приглашение: 1. ***Иди, забирай** своих работниц, если, конечно, они к тебе возвратятся.* 2. ***Жди** меня во дворе...* Императив несовершенного вида более конкретен, в нем повеление или волевой акт непосредственно направлен на самый процесс. Н.С. Валгина пишет: «Формы от длительных основ (т.е. формы несовершенного вида) выражают или немедленность исполнения требования, или решительность требования» [2, с.179].

Для выражения совета или просьбы обычно используются глаголы совершенного вида: 1. **Собери** все свои мысли, которые пока витают..., **изложи** их на бумаге. 2. Так что **посоветуйтесь** с семьей, сами **обмозжьте**, по плечу ли вам это. Просьба, выраженная формой повелительного наклонения совершенного вида, представляется менее произвольной и вследствие этого более мягкой. Но стоит заметить, что экспрессивные оттенки видовых значений в формах императива могут резко измениться, почти до полной противоположности, поскольку в форме совершенного вида приказание, при определенной ситуации и при соответствующем взаимоотношении лиц, иногда звучит более решительно, призывая к безоговорочному исполнению. Напротив, форма повелительного наклонения несовершенного вида, заключая в себе команду или убеждение сделать что-нибудь, при соответствующей интонации может звучать более вежливо и мягко. Ср. для примера: *смотри – посмотри, приди – приходи, садись – сядь*.

Личные местоимения, присоединяясь к форме повелительного наклонения, влияют на экспрессивные оттенки высказывания. В позиции перед глаголом повелительного наклонения они усиливают категоричность приказа, совета, побуждения; после глагола в указанной форме они способны (если нет оттенка пожелания, заклинания) смягчить приказание. Например: 1. **И вы меня** деньгами не корите. 2. **Жди меня** во дворе... 3. **Ты попробуй** одну ногу в два сапога засунуть! 4. **Проверь ты** сначала!

Еще одна отмеченная нами особенность анализируемого текста заключается в использовании устойчивых оборотов, где глагол в повелительном наклонении является одним из компонентов: *заруби себе на носу, помани мое слово, полюбуйтесь на него, не лезь в чужие дела, выбирай выражения, не обращайтесь* внимания и др.

Форма повелительного наклонения характеризуется в лингвистике как императивная; ее употребление требует от говорящего или пишущего не только знаний о способах образования, но и об особенностях использования в речевой практике. Являясь важной составляющей речевого этикета, органично определяя связи между языком и человеческим обществом, эта грамматическая категория выводит нас на понятие *коммуникативной компетенции* и дает представление о специфике такого общения, в котором возникает необходимость в выражении приказов, советов, рекомендаций, просьб, пожеланий.

Изучение модальных форм императива и основных принципов их употребления обуславливает выход на исследование вопросов культурогенеза речи. Во многих формулах речевого этикета используются глаголы повелительного наклонения, умноженные на эмоциональную интонацию. По мысли Л.Ф. Бердник, условно можно выделить три основных типа значений императива:

а) *категоричное побуждение* с частными значениями требования, приказа, команды, распоряжения, запрещения;

б) *смягченное побуждение* с частными значениями просьбы, упрощивания, убеждения, мольбы;

в) так называемое «нейтральное» побуждение, представляющее собой переходную ступень между смягченным и категорическим побуждением: совет, приглашение, разрешение, предостережение.

Примечательно, что эти оттенки значений вне контекста и без учета ситуации не всегда можно четко разграничить: большую роль играет интонация и лексическое наполнение.

Наблюдения свидетельствуют, что глаголы в форме повелительного наклонения, заключающие в себе призыв к собеседнику, стремление возбудить его внимание к чему-нибудь, подчеркнуть перед ним что-нибудь, выделить какой-нибудь факт или вызвать в нем то или иное отношение к сообщению, к самому себе, могут быть усвоены при изучении русского языка как неродного путем анализа большого количества примеров.

Отмечается, что чаще других используется вежливая форма императива. Например: 1. *Но, извините, в этот раз вам придется все сделать так...* 2. *А теперь прощайте, товарищ*

Искаков, - обратился он к Бекену. 3. Турсын, **прости**, но у меня нет ни секунды времени... 4. **Позвольте**, но ведь здесь строители большой роли не играют.

Лингвисты считают, что приведенные выше формы – это модальные слова, облеченные в форму императива. Они представляют как бы промежуточный тип между категорией модальности глагола и междометиями. При этом глагол представляет собой форму императива и выражает просьбу, пожелание, совет: *простите (прости), извините (извини), прощайте (прощай), здравствуйте (здравствуй), давайте (давай), позвольте (позволь), признайтесь (признайся), разрешите (разреши) и т.п.* Развитие этих форм сопровождается изменением их лексических и грамматических значений. Они постепенно превращаются в новые потенциальные слова и совсем отделяются от соответствующих глаголов [3, с.102]. Эти этикетные формы служат для выражения *приветствия, прощания, просьбы, благодарности, вежливого обращения* и т.д., могут употребляться с сочетаниями таких междометий, как *пожалуйста, спасибо*.

Помимо названной группы пограничных слов, для выражения волеизъявления используются также глаголы повелительного наклонения второго лица единственного и множественного числа. Например: 1. *Если у тебя есть важное предложение, **обдумай** его основательно, **сделай** расчеты, **подтверди** их чертежами...* 2. *Немедленно **возврати** ребятам деньги!* 3.: *Да только с ответом **не задерживайся!*** 4. ***Слушайте**, ребята, **прекратите** этот бесполезный спор...* 5. *Бекен Искакович, **подождите** в приемной, я вас вызову.* 6. ***Вы сидите, сидите**, не обращайтесь внимание на меня, старика.*

В художественном тексте благодаря конструкциям этикетного обращения, можно определить характер, социальное положение каждого из героев. Распознавание особенностей воспитания и настроения при помощи императивных форм, обладающих значением и смыслом, выводит нас на психолингвистический анализ. Мы стремимся определить степень индивидуальности или типичности героев, исходя из особенностей их речевых характеристик. Различия характеров героев определяются потенциалом используемых слов, а обращение к анализу императивов в их речи в достаточной мере обуславливает расположение на социальной лестнице. Таким образом, роль императивной формы в речи, в бытии конкретного человека рассматривается с учетом культурогенеза речи. Намечаются культурно-психологические модели смысловых оттенков используемых форм повелительного наклонения, так как смыслообразование при этом характеризуется несколькими психологическими признаками:

1. Образование значений зависит не столько от активной речевой деятельности, сколько от усилий героя представить через собственное *Я* адресованные кому-либо просьбу, приказ, запрет, наказ, совет, приглашение. В этом случае они наполняются разнообразными интонационными эффектами личного переживания, включая интеллектуальные, эмоциональные, интуитивные. Например: 1. ***Смотри**, какой прыткий! Ну, танцуй, танцуй!* 2. ***Я же** сказал тебе – не вуалируй! – покраснел Сеитов.*

2. Модальный оттенок значения императива адресуется говорящим лицом не столько анонимной (т.е.) незнакомой общности, сколько своему близкому окружению. Но в некоторых случаях возможны прямые контакты между незнакомыми лицами, побуждающими к действию и осуществляющими это действие. Например: 1. ***Не робей**, это же не сам министр, а всего лишь его дочка.* 2. ***Пусть** покапризничает до свадьбы.*

3. Смысл формы повелительного наклонения не только дает представление о говорящем лице, но и определяет характерные черты другого лица, к которому обратился говорящий, отношения между ними, эффекты глубинных влияний друг на друга. Например: 1. ***И не зыркай**, не зыркай на меня глазами.* 2. ***Раздевайся**, тут никого нету!*

4. Смысловое присутствие формы императива узнается в изменениях значения под воздействием ситуативного употребления этой формы, или в зависимости от контекста, или в необходимости слова другой формы, когда говорящий вовлекается в личный мир адресата,

раскрывая его скрытые черты характера. Например: 1. *Прекратите оскорблять меня, Бекен Искакович!* 2. *А ну кончайте болтать, записывайте меня! Ну!*

Наряду с рассмотренными особенностями смысла форм повелительного наклонения, необходимо отметить еще один аспект этой глагольной категории. Он, как правило, проявляется в живом общении, нацеленном на коммуникацию, совместную деятельность, взаимопонимание, взаимовлияние и сопереживание.

Свобода индивидуального обращения к модальным смысловым оттенкам императивных форм обусловлена межличностными отношениями, возникающими по поводу познания общезначимого дела. И экспрессивные оттенки глагола в форме императива при использовании начинают формировать определенные понятия. А они, в свою очередь, дают нам представления об отношениях между людьми и об определенных ситуациях, где субъекты, их состояния, действия, а также инвариантные отношения крепко-накрепко связаны. Модальные значения глаголов повелительного наклонения, совершенствуясь, формируются под влиянием культурогенеза речевой деятельности.

Список литературы

1. Виноградов В.В. Русский язык, Грамматическое учение о слове. – М., 1972.
2. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. – М., 1991.
3. Маслова В.А. Лингвистический анализ экспрессивности художественного текста. – Минск, 1999. – 121 с.

GRAMMAR GAMES – MOTIVATION IN LEARNING ENGLISH

Tursynova G.I., Ormakhanova G.S.
Senior teachers of the department “Foreign Languages”
Tashenev University, city Shymkent
guldar.tursynova.74@mail.ru

ANNOTATION: This article discusses grammar games that are effectively used when learning English. The game is a process that does not take into account age characteristics, lifts the mood, makes you think. The game is one of the most effective pedagogical methods, which has a great ability to form endurance, ingenuity, attentiveness, curiosity, entrepreneurship, the volume of the field of worldview, multitasking, as well as other qualities of quality.

Keywords: *English, learning, grammar games, motivation, skills, formation, improvement*

АННОТАЦИЯ: Бұл мақалада ағылшын тілін үйренуде тиімді қолданылатын грамматикалық ойындар қарастырылады. Ойын дегеніміз – жас ерекшеліктеріне қарамайтын, адамның көңіл-күйін көтеретін, ойландыратын үрдіс. Ойын – төзімділікті, алғырттықты, тапқырлықты, ұқыптылықты, ізденімпаздықты, іскерлікті, дүниетаным өрісінің көлемділігінің, көп білуді, сондай-ақ, басқа да толып жатқан сапалылық қасиеттердің қалыптастыруға үлкен мүмкіндігі бар педагогикалық тиімді әдістердің бірі.

Түйін сөздер: *ағылшын тілі, үйрену, грамматикалық ойындар, ынталандыру, іскерліктері мен дағдылар, қалыптастыру, жетілдіру*

АННОТАЦИЯ: В этой статье рассматриваются грамматические игры, которые эффективно используются при изучении английского языка. Игра-это процесс, который не учитывает возрастные особенности, поднимает настроение, заставляет задуматься. Игра-

один из наиболее эффективных педагогических методов, обладающий большой способностью к формированию выносливости, сообразительности, смекалки, внимательности, любознательности, предприимчивости, объемности поля мировоззрения, многозадачности, а также других качеств качества.

Ключевые слова: английский язык, обучение, грамматические игры, мотивация, умения и навыки, формирование, совершенствование

Grammar is perhaps so serious and central in learning another language that all ways should be searched for which will focus student energy on the task of mastering and internalizing it. One way of focusing this energy is through the release offered by games. Teenagers are delighted to be asked to do something that feels like an out-class activity and in which they control what is going on in the classroom – they become the subjects, while for a lot of the 15,000 hours they spend in schools they are the objects of teaching. The point is that fun generates energy for the achievement of the serious goal.

Where exactly do such games fit into a teaching program? Grammar games can be used in three ways:

- diagnostically before presenting a given structure area to find out how much knowledge of the area is already disjointedly present in the group;
- after a grammar presentation to see how much the group have grasped;
- as revision of a grammar area.

One should not use grammar games as a Friday afternoon ‘reward’ activity. Using them as a central part of the students’ learning process would be a better idea. Thus, each game is proposed for a given level ranging from beginner to advanced. This refers simply to the grammar content of that particular game. But, as it has been already mentioned above, a lot of activities can be adapted to different classes with different grammar components. By changing the grammar content a teacher can, in many cases, use the game frame offered at a higher or lower level. Generally, any frame can be filled with any structures you want to work on with your students. The students have to take individual responsibility for what they think the grammar is about. The teacher is free to find out what the students actually know, without being the focus of their attention. Serious work is taking place in the context of a game. The dice throwing and arguing lightens and enlivens the classroom atmosphere in a way that most people do not associate with the grammar part of a course. The ‘game’ locomotive pulls the grammar train along. Everybody is working at once- the 15-30 minutes the average game lasts is a period of intense involvement.

Other reasons for including games in a language class are:

1. They focus student attention on specific structures, grammatical patterns.
2. They can function as reinforcement, review and enrichment.
3. They involve equal participation from both slow and fast learners.
4. They can be adjusted to suit the individual ages and language levels of the students
5. They contribute to an atmosphere of healthy competition, providing an outlet for the creative use of natural language in a non-stressful situation.
6. They can be used in any language-teaching situation and with any skill area whether reading, writing, speaking or listening.
7. They provide the immediate feedback for the teacher.
8. They ensure maximum student participation for a minimum of teacher preparation.

A game should be planned into the day’s lesson right along with exercises, dialogues and reading practice. It should not be an afterthought.

Games are a lively way of maintaining students’ interest in the language, they are fun but also part of the learning process, and students should be encouraged to take them seriously. They should also know how much time they have to play a game. It’s not useful to start a game five minutes before the end of the lesson. Students are usually given a ‘five-minute warning’ before the time is

over so they can work towards the end.

The older the students are, the more selective a teacher should be in choosing a game activity. Little kids love movements, while older ones get excited with puddles, crosswords, word wheels, and poster competitions whatever.

Modern language teaching requires a lot of work to make a lesson interesting for modern students who are on familiar terms with computers, Internet and electronic entertainment of any kind. Sympathetic relations must exist not only among students but between students and a teacher. It's of special importance for junior students because very often they consider their teachers to be the subject itself, i.e. interesting and attractive or terrible and disgusting, necessary to know or useless and thus better to avoid.

A teacher should bear in mind that it is the content, not the form, which is of interest to the child. A toddler does not learn to say, "Cookie, please", in her native language because she is practicing the request form. "Cookie, please" is learned because the child wants a cookie.

So children learn with their whole beings. Whole-child involvement means that one should arrange for the child's participation in the lesson with as many senses as possible. Seeing pictures of children performing actions and repeating, "The boy is running", "The girl is hopping" is not at all as effective as when students do the actions themselves in response to commands and demonstrations from the teacher.

All said above is fairly true to adult learners not only children, because of our common human nature to possess habits through experience. We all learned to understand and speak our first language by hearing and using it in natural situations, with people who cared for and about us. This is the most effective and interesting way to learn a second language as well. The experts now advise language teachers to spend most of the classroom time on activities that foster natural acquisition, rather than on formal vocabulary and structure explanations and drills.

References

1. Abbott G., D. McKeating, J. Greenwood, and P. Wingard. 2021. The teaching of English as an international language. A practical guide. London.
2. Azar B. Sh. Fun with grammar. New York. 2020
3. Horwitz E.K., Horwitz, M.B., and Cope, J.A. 2016. Foreign language classroom anxiety. The Modern Language Journal 70 (2)

THE ROLE OF NEW INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN LEARNING FOREIGN LANGUAGES

Aitzhanova S.E senior teacher, master degree, Zh.
Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan, saraaytzhanova@mail.ru
Toleshova.L.K teacher, master degree,
Tashenev University, Shymkent,
Kazakhstan, safari-555@mail.ru

Abstract: This article deals with the necessity and importance of innovative technology in the foreign language classroom. It also discusses in detail multimedia technology acting as a method for special intellectual activity. This technology has a number of advantages compared with other information technology training. The use of innovative learning technology creates the most favorable conditions and contributes significantly to motivation in learning foreign languages. The use of computer programs makes it possible to shift the focus from reproductive activity to creative activity, to enrich learning, to develop associative and emotional memory and audiovisual perception. Parallel texts in Russian and English also help to achieve unconscious establishment of interrelation between words. Listening to the materials facilitates and accelerates their assimilation,

helps to improve English, and develop a correct intonation of the English language. Learning foreign languages is impossible to imagine without the use of multimedia learning tools. Of course, important tasks for the methodology of teaching foreign languages include providing opportunities to illustrate the actual process of communication in English, and creating an educational environment that provides real conditions for learning use of the target language and its culture.

Keywords; innovative technology, method, technology training, innovative learning technology, reproductive activity

Түйін: Бұл мақалада шет тілі сабақтарында инновациялық технологиялардың қажеттілігі мен маңыздылығы қарастырылады. Ол сондай-ақ арнайы интеллектуалды қызмет әдісі ретінде әрекет ететін мультимедиялық технологияларды егжей-тегжейлі қарастырады. Бұл технология ақпараттық технологияларды оқытудың басқа түрлерімен салыстырғанда бірқатар артықшылықтарға ие. Оқытудың инновациялық технологияларын қолдану ең қолайлы жағдайлар жасайды және шет тілдерін үйрену кезінде мотивацияны айтарлықтай арттырады. Компьютерлік бағдарламаларды пайдалану репродуктивті әрекеттен шығармашылыққа баса назар аударуға, оқу процесін байытуға, ассоциативті және эмоционалды есте сақтау мен аудиовизуалды қабылдауды дамытуға мүмкіндік береді. Орыс және ағылшын тілдеріндегі параллель мәтіндер сөздер арасында бейсаналық байланыс орнатуға көмектеседі. Материалдарды тыңдау олардың сіңуін жеңілдетеді және тездетеді, ағылшын тілін жақсартуға және ағылшын тілінің дұрыс интонациясын дамытуға көмектеседі. Шет тілдерін оқытуды мультимедиялық оқыту құралдарын қолданбай елестету мүмкін емес. Әрине, шет тілдерін оқыту әдістемесінің маңызды міндеттері ағылшын тіліндегі қарым-қатынастың нақты процесін суреттеуге мүмкіндік беру және зерттелетін тіл мен оның мәдениетін пайдалануды үйренудің нақты жағдайларын қамтамасыз ететін білім беру ортасын құру болып табылады.

Түйінді сөздер; инновациялық технология, әдіс, оқыту технологиясы, оқытудың инновациялық технологиясы, репродуктивті қызмет

Аннотация: В этой статье рассматривается необходимость и важность инновационных технологий на занятиях по иностранному языку. В ней также подробно рассматриваются мультимедийные технологии, выступающие в качестве метода специальной интеллектуальной деятельности. Эта технология обладает рядом преимуществ по сравнению с другими видами обучения информационным технологиям. Использование инновационных технологий обучения создает наиболее благоприятные условия и значительно повышает мотивацию при изучении иностранных языков. Использование компьютерных программ позволяет сместить акцент с репродуктивной деятельности на творческую, обогатить процесс обучения, развить ассоциативную и эмоциональную память и аудиовизуальное восприятие. Параллельные тексты на русском и английском языках также помогают добиться неосознанного установления взаимосвязи между словами. Прослушивание материалов облегчает и ускоряет их усвоение, помогает улучшить английский и выработать правильную интонацию английского языка. Изучение иностранных языков невозможно представить без использования мультимедийных средств обучения. Конечно, важными задачами методики преподавания иностранных языков являются предоставление возможности проиллюстрировать реальный процесс общения на английском языке и создание образовательной среды, обеспечивающей реальные условия для изучения использования изучаемого языка и его культуры.

Ключевые слова; инновационная технология, метод, технология обучения, инновационная технология обучения, репродуктивная деятельность

XXI century is the age of informatization undoubtedly, makes its own adjustments to the traditional teaching of foreign languages. And our aim is to learn how to use modern information technologies correctly and effectively in the educational process within the framework of the university.

In recent years, the issue of using new modern technologies for teaching foreign languages in the Institution of Higher Education has been increasingly raised. This is not only new technical means, but also new forms and methods of teaching, and a new approach to the learning process.

The use of information technology elements in classes helps to form the ability of schoolchildren to work with various information, critical attitude towards it, develops logical thinking, provides information and emotional saturation of lessons, promotes interest of students to the subject, and activates their creative potential with the surrounding life.

The use of computer and information technologies in the second and third levels of training allows students to prepare better for the final certification in English in accordance with the requirements of the state standard. In the process of training: students not only improve the knowledge they acquired during the previous period of training, but also expand their vocabulary taking into account the practical knowledge of a foreign language in the standard situations (within the framework of monologue utterances with elements of reasoning and dialogical conversations in the form of an exchange of views).

The use of computer programs makes it possible to shift the focus from reproductive activity to creative activity, to enrich learning, to develop associative and emotional memory and audiovisual perception. Parallel texts in Russian and English also help to achieve unconscious establishment of interrelation between words. Listening to the materials facilitates and accelerates their assimilation, helps to improve English, and develop a correct intonation of the English language. The use of information technologies also facilitates the implementation of group work; allows planning creative activity, active, and purposeful communication (within the group and with the outside world); provides opportunities for organizing collective creativity, information retrieval in open information networks (when creating a project and preparation of individual tasks) and preparation of reports on the work performed or the event. Great opportunities for teaching students in foreign languages provide multimedia. A distinctive feature of multimedia is a high information density and a full set of the most effective learning components – a synthesis of text, visualization, and audio materials that allow you to perceive information in a multimodal manner, with the activation of several information channels, which allows you to use the most effective ways of perception for each student.

Thus, the use of information technology in lessons provides a lasting result, primarily due to the use of the creative potential of students, which leads to the formation of a situation of success and increases the motivation in the teaching. The pedagogical process is the cooperation with the student, when the teacher helps in overcoming difficulties; explains, shows, reminds, points out, brings, advises, consults, prevents, empathizes, encourages, stimulates confidence and interests; inspires and gives the student the joy of communication; helps learning to develop and improve. The result of the work is achieved due to the optimal combination of innovative tools and teaching methods, which maximizes the cognitive activity, the desire to resolve problem situations and the independence of students. Thus, information and computer technologies are a means of activating the creative potential and improving the quality of knowledge when learning a foreign language. Information technology is only for teachers who love to learn new. Learning foreign languages is impossible to imagine without the use of multimedia learning tools. Of course, important tasks for the methodology of teaching foreign languages include providing opportunities to illustrate the actual process of communication in English, and creating an educational environment that provides real conditions for learning use of the target language and its culture.

The 21st century, often called the information age, is bringing about changes to the traditional teaching of language. The use of computer technology in teaching in our time is of great importance, thanks to its new possibilities. The introduction of new information and communication technology expands access to education, forming an open education system, and changes the idea of the qualifications needed by modern graduate students [1].

The most significant group of benefits is teaching the virtues of computer-based training. For example, teachers use the ability of computers to react instantly to input information to create simple training programs in the form of exercises. The technical advantage of teaching English with the help of multimedia technology is that sound cards allow users to record their speech and then compare it with the pronunciation of native speakers. Graphics capabilities of computers can

represent any type of activity in the form of pictures or animation. This is particularly important when learning new vocabulary, as images on the monitor allow students to associate English phrases directly with actions, rather than with phrases in their native language. These advantages allow us to conclude that multimedia learning has great potential for teaching oral speech in other languages. Through the optimal combination of a number technology (language laboratory, video, television, radio, newspapers, magazines, books, bibliographies, and phones) and having additional features (interactivity, graphics capabilities, etc.), multimedia learning provides almost limitless opportunities for teaching and learning.

In recent years, there has been a tendency in the education system to change the learning paradigm, such that schools are transitioning from transfer of knowledge to students in finished form toward the organization and management of self-learning and cognitive activity. With today's requirements for education, where a major element is independent work by students, high schools can enhance the process of learning, teaching methods, and forms of work organization that will develop the ability to learn, find needed information using a variety of information sources, and students' cognitive independence .

Since the purpose of learning the English language is communicative activity, which requires practical command of the language, the task of teachers is to revitalize all students in the learning process to create a context for their creative activity. The use of modern means, such as awareness programs and Internet technology, as well as cooperative learning and project methodology, allow us to solve these problems .

So, Internet sources that may come to the aid of foreign language teachers in the organization of independent work, include broadcasting, interacting with and searching in online resources, where cognitive information, training materials and conditions can be found that are conducive to the formation of professional competence for future specialists [3]. Today we have a unique helper that allows us to bring in the best teachers from many countries through the software they create. Intensification of the process of transition to an information society, associated with the widespread introduction of new information technology and computer telecommunications, necessitates the development of other forms and methods of teaching foreign languages.

Multimedia technology is considered to be information technology training that integrates audiovisual information in several media (text, video, audio, graphics, animation, etc.) [4].

The use of multimedia technology in the learning process allows for improvements in the process of organic combination of traditional and innovative forms and methods of education; implementation of training, information, games, modeling, design and analysis functions; performance of such general didactic principles as visibility and accessibility; feasibility of systematic transition from education to self-education; a positive emotional background for training; and linking theory to practice [5].

The use of computer and information technologies in the second and third levels of training allows students to prepare better for the final certification in English in accordance with the requirements of the state standard. In the process of training: students not only improve the knowledge they acquired during the previous period of training, but also expand their vocabulary taking into account the practical knowledge of a foreign language in the standard situations (within the framework of monologue utterances with elements of reasoning and dialogical conversations in the form of an exchange of views). At present, various forms of organization of the educational process are used. Since information technologies are both a means of supplying material and a controlling agent — such technologies provide high quality of the material supply and use various communication channels (text, sound, graphic, and touch). All this allows increasing students' motivation and forming their communicative competence. The computer at the lessons of a foreign language makes it possible to implement a personality-oriented approach to learning, provides for individualization and differentiation of instruction, increases activity, motivates students, intensifies the learning process, fosters adequate self-esteem for students, and provides them with a comfortable learning environment.

References

1. Robert I. V. Modern information technologies in education. Moscow School Press, 1994. 215 p.
2. Yang L. R. Benefits and drawbacks of controlled laboratory studies of second language acquisition. Cambridge University Press, 2001. P. 173-193.
3. Frolov N. H. Problems of application of multimedia technology in higher education // High technology in the pedagogical process: abstracts Interuniversity: Scientific Conference university professors, scientists and specialists. Nizhny Novgorod, VSPI, 2000. P. 96-98.
4. Polat E. S. New teaching and information technology in the education system. Moscow, Education, 2000. P. 45-46.
5. Galtsova N. P., Mezentceva T. I., Shvadlenko I. A. V. The use of electronic information and educational resources to support scientific research of young scientists. // Tomsk State Pedagogical University Bulletin, 10. Series: Pedagogy, 2006. 13-18 p.

УДК 624.011.75

БОЛАШАҚ ДИЗАЙНЕРЛЕРДІҢ МАМАНДАНДЫРЫЛҒАН ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ОРИГАМИ ӨНЕРІ

Джанпаизова В.М.,
Х.ғ.к., доцент,
Рахманқұлова Ж.А.,
магистр, аға оқытушы,
Асилова К.С.,
магистр, аға оқытушы,
«Өнер және саз» кафедрасы
Tashenev University, Шымкент қ.
E-mail:vasmir1 @ mail.ru

Мақалада дизайнерлердің дағдыларын қалыптастыруға оригамидің әсері қарастырылады, осы өнердің дамуына мысалдар келтіріліп, оның өзін-өзі көрсетуге әсері келтірілген. Авторлар заттардың өзгермелі табиғатын көрсететін трансформация принципін ашады және оригамидің сындарлы принципін мәнін талқылайды. Бұл тұтастық пен үйлесімділік принципін түсіну қиын болса да, табысты дизайн маманы үшін ажырамас болып табылады. Мақала сонымен қатар оригами өнерінің дизайнердің кәсіби және жеке қасиеттерін қалыптастырудағы рөлін атап көрсетеді, мысалы, шындықты қабылдау және көрсету қабілеті, үйлесімділік пен ойлау бейнесін дамыту.

В статье рассматривается влияние оригами на формирование навыков у дизайнеров, приводятся примеры развития этого искусства и его воздействие на самовыражение. Авторы раскрывают принцип трансформации, который указывает на изменчивую природу вещей, и обсуждают сущность конструктивного принципа оригами. Этот принцип целостности и гармонии, хоть и может быть сложен для понимания, является неотъемлемым для успешного профессионала в области дизайна. Статья также подчеркивает роль искусства оригами в формировании профессиональных и личностных качеств дизайнера, таких как умение воспринимать и отражать реальность, развитие чувства гармонии и образности мышления.

The article examines the influence of origami on the formation of skills among designers, provides examples of the development of this art and its impact on self-expression. The authors reveal the principle of transformation, which indicates the changeable nature of things, and discuss the essence of the constructive principle of origami. This principle of integrity and harmony, although it may be difficult to understand, is essential for a successful professional in the field of design. The article also emphasizes the role of origami art in the formation of professional and

personal qualities of a designer, such as the ability to perceive and reflect reality, the development of a sense of harmony and imaginative thinking.

Түйін сөздер: дизайн, оригами, шаршы қағаз, оригами технологиясы, қағаз парағы, модель

Ключевые слова: дизайн, оригами, бумажный квадрат, технология оригами, лист бумаги, модель.

Keywords: design, origami, paper square, origami technology, sheet of paper, model.

Қазіргі қоғамдағы дизайн тұтынушының қоршаған ортаның функционалдығы мен эстетикалық үйлесімі туралы сұраныстарына жауап беретін сұранысқа ие сала болып табылады. Демек, бұл сұранысты қанағаттандырып қана қоймай, оны болжай алатын кәсіби дизайнерлер де сұранысқа ие, олар еркін және креативті тәсілдің бір бөлігі ретінде түпнұсқа, әсерлі және мұқият ойластырылған шешімдерді ұсынады.

Болашақ дизайнерлерге тез өзгеретін әлемде қажет нәрсенің бәрін қалай үйрету керек-бұл сұрақ, өйткені бұл саладағы маман тек негізгі дағдыларға ие болып қана қоймай, сонымен қатар еңбекқор, стресске төзімді, ойлауға икемді, идеяларды қалыптастыруға және оларды жүзеге асыруға қабілетті, кеңістік пен шындықтың даму тенденцияларын сезіну, сондай-ақ мәдениет шеңберінде және де одан тыс жұмыс істеу.

Сонымен, болашақ дизайнерлерді оригами арқылы оқытудың қандай мүмкіндіктерін көруге болады?

Оригами-қағаз парағын бұғу арқылы әртүрлі заттардың, жануарлардың, құстардың, гүлдердің үлгілерін жасаудың ерекше жапон өнері. Оригамиді кім және қашан ойлап тапқанын және оның жазылмаған ережелері қалай жасалғанын ешкім білмейді. Алғашқы оригами фигуралары дәстүрлі жапон киімдерін жасау кезінде матаны жинап бүктеу өнерінен пайда болды. Қағаздың өзі Қытайда пайда болғанына қарамастан, Жапонияда олар оның сұлулығымен таңғажайып фигураларды қалай бүктеуді үйренді. Тіпті бұл өнер қағаздан үлкен деген пікір бар.

Дегенмен, оригами сонымен қатар азиялық және еуропалық мәдениетте айтарлықтай маңызға ие бірегей халықаралық қарым-қатынас тілі бар өзін-өзі көрсетудің қолжетімді құралы болып табылады.

Оригами-бұл үлкен нәрсені кішігірім түрде білдіру тәсілі, Ғаламды күрделі қағаз фигураларында, оның алуан түрлілігінде көру. Оригамиде ғарыштық символизмнің болуы таңқаларлық емес. Сонымен, құрылымдардың негізінде шығыста Ғарыштың, Біртұтас, Қуыстың ежелгі символы болған қағаз парағының шаршы формасы жатыр.

Егер қағаз квадраты үлкен Бастықтың символдық көрінісі болса, онда оригами оның философиясының визуализациясы болып табылады. Әлемді біртұтас процесс ретінде көру заттар әлеміндегі қайшылықтарды жояды. Он мың нәрсе бәрімізде бірге, барлық нәрсе біртұтас принципті біріктіреді. Оригамиде бұл принцип барлық көрінетін бейнелер арқылы қағаз пішінінің үздіксіз қалыптасуына байланысты жүзеге асырылады. Оригами фигурасы статикалық аяқталған пішін емес. Қағаздағы бүктемелерді өзгерту арқылы Суретші жаңа көріністердің шексіз жиынтығын жасайды. Үздіксіз трансформацияның бұл тұжырымдамасы уақытты ерекше шығыстық қабылдауды қамтиды, онда әлем тұрақты қалыптасу процесі ретінде қабылданады, онда қозғалмайтын формаларға орын жоқ. Мыңдаған фигураларға айналдырылған кішкентай қағаз квадраты сияқты, мың оқиғаға толы бір күн сияқты. Мәңгілікті бір күнде көруге бола ма? Оригами мүсіншелерімен қоршалған метаморфоз принципі-кез келген нәрседен туындауы мүмкін деген идея және заттардың өзгермелі табиғатын көрсететін трансформация принципі оригамидің конструктивті принципінің мәнін барлық жасалған пішіндерге тән ішкі идея ретінде ашады [3].

Дизайнға мұндай көзқарас әлемді әдеттегі қабылдауды кеңейтуге және жобалық қызметке проблеманы қоюға жаһандық көзқараспен көрінетін идеялар, бейнелер мен принциптердің жаңа ағымын енгізуге мүмкіндік береді. Шынында да, бүкіл контексті көру

кабілеті тар тапсырмаға назар аудара білу сияқты маңызды. Бұл тұтастық пен үйлесімділік принципін түсіну және түсіну қиын болуы мүмкін, бірақ табысты дизайн маманы үшін қажет.

Осы мақалада сипатталған процестерді толық түсіну үшін оригами тарихына да назар аудару керек.

Қытайда Ежелгі уақытта қағаз әртүрлі тәсілдермен, соның ішінде оны діни рәсімдерге қолдану, сондай-ақ әйгілі аспалы шамдар сияқты әртүрлі тұрмыстық заттарды жасау үшін қолданылған. Оларды құру барысында бүктеу әдісі қолданылды. Жапонияда көбелек, Тырна, гүл немесе дерексіз геометриялық фигура түрінде бүктелген жазбалар достықтың символы немесе жақын адамдарға жақсы тілектер білдіру ретінде қызмет етті.

Оригами өзінің шығу тегі бойынша буддистердің назарын қағаз парағының құпиясына аударған синтоизммен байланысты. Жапондық "қағаз" және "Құдай" — "ками" сөздерінің ұқсас дыбысы да маңызды фактор болды. Жапондықтардың өкілдіктерінде діни рәсімдер мен бүктелген қағаздан жасалған бұйымдар арасында ерекше мистикалық байланыс пайда болды.

Оригами дамуының жаңа кезеңі екінші дүниежүзілік соғыстан кейін басталды және әйгілі жапон шебері Акиро Йошизаваның есімімен байланысты. Ол ойлап тапқан қарапайым шартты белгілердің көмегімен кез-келген өнімді бүктеу процесін бірқатар сызбалар түрінде ұсынуға болады. Ол бүктеу өнері авторлық болуы мүмкін екенін дәлелдеп қана қоймай, оның кең таралуына ықпал етті [4].

XIX ғасырдың басында неміс педагогы және алғашқы балабақшалардың негізін қалаушы Фридрих Фребель алғаш рет балаларға геометрияның қарапайым ережелерін үйретудің дидактикалық әдісі ретінде қағаздан бүктеуді қолдануды насихаттай бастады. XX ғасырда Жапонияның ашылуымен оригами өнері еуропалықтардың жүрегін белсенді түрде жаулап алды.

Еуропалық жерге түскен заманауи оригами біртіндеп діни символизмді жоғалтады. Уақыт өте келе дәстүрлі модельдерде, қазіргі оригами формаларында дамыған форманың қалыптасуы кеңістіктегі статика мен дамуға ұмтылады.

Оригамидегі заманауи дизайн модульділік, бөліктердің біртұтас тұтастықтағы байланысы, визуалды тілдің конвенциясы, шындықтың символдық көрінісі, торды модельдеу элементі ретінде пайдалану, минималды құралдармен максималды экспрессивтілік, ритақты ұйымдастыру, құрылымның анықтығы, экспрессивті құралдардың нақтылығы және т.б. сияқты бірқатар сипаттамаларға тартымдылық береді.

Оригами техникасы өнеркәсіптік дизайнда кеңінен қолданылады. Талғампаз тұтынушыны қуантуға тырысып, дизайнерлер концептуалды, бірақ сонымен бірге күнделікті өмірде өміршең жобалар жасайды, бізді қоршаған әлем мен жабайы табиғаттан ғана емес, сонымен қатар әртүрлі халықтардың мәдениеті, өнері мен дәстүрлерінен шабыт алады. Пәндік-кеңістіктік ортаны ұйымдастырудың дәстүрлі жапондық принциптері әлемдік дизайн мен архитектураға айтарлықтай әсер етті. Ал соңғы жылдары оригами технологиясы жиһаздың үнемді және экологиялық таза нұсқаларын әзірлеуде жиі енгізілуде.

Оригами және оның принциптері жарнама саласында тұтынушыны бөлектеу, таң қалдыру және есте сақтау мақсатында сәтті қолданылады. Жарнамалық мазмұн тұтынушыға бала ретінде бағытталған, мұнда әрбір жаңа бейне, ұран немесе постер жаңа ойыншықпен байланысты. Ондаған жылдар бойы қарапайым қағаз жарнамалық медиа ретінде әрекет етеді. Қыңыр тұтынушы ақпаратты оқуды құлықсыз түрде тереңдетеді, тіпті егер ол жарнамаға тапсырыс беруші үшін маңызды және қажет деп саналса да.

90-жылдардың ортасында АҚШ-тағы теледидарда "CITI BANK" жарнамасы пайда болды. Алдымен қозғалыссыз жатқан долларлық вексель кенеттен өмірге келді, иіле бастады және секундтың бірнеше бөлігінде сүйкімді түпнұсқа қоянға айналды. Бірінші қоянның жанында екінші долларлық қоян пайда болды.

Бірнеше секунд танысу, иіскеу, танысу және экранда көптеген кішкентай қояндар секіріп, бүкіл кеңістікті тез толтырады. Финалда "біз сіздің ақшаңызды көбейтеміз" деген жазу бар.

Бұл роликте фигураның жалпақ парағынан пайда болуының салыстырмалы қарапайымдылығы мен фокус эффектісі, тосынсый [5,6] бақыты біріктірілді.

Алайда, бұл дизайнерлер кеңінен танымал модельдерді қолданған кезде немесе қолөнершілерден жаңа түпнұсқа модельдерге тапсырыс берген кезде түпнұсқа фигуралардың суреттеріне қатысты. Дегенмен, оригами мен бүктеу технологиясын қолдану тек плакаттардағы немесе жарнамалардағы суреттермен ғана шектелмейді.

Жарнамадағы оригамидің ең көп сұранысқа ие түрлерінің бірі-оларға жарнамалық ақпараты бар нақты фигуралар деп атауға болады. Сонымен қатар, фирмалар негізінен қарапайым фигуралар әлеуетті тұтынушының көз алдында жасалғанын қалайды. Түпнұсқа кәдесый, ашықхат, буклет бірегейлігімен, қайталанбайтындығымен және әртүрлілігімен ерекшеленеді. Бұл әрқашан қолмен жасалған жұмыс, бұл әрқашан шектеулі шығарылымдар және пішіндердің эксклюзивтілігі, бұл қуыршақ мүсіншелері ретінде бір-бірінің ішіне жасырылған көптеген жарнамалық беттер, бұл әрқашан талғампаз көрермендер үшін таңғажайып ашылулар.

Сонымен қатар, оригами сабағы балалардың дамуына оң әсер етеді. Медицина мамандары бұл мидың екі жарты шарын үйлесімді дамыта отырып, психиканың ресурстарын толық пайдалануға мүмкіндік береді деп санайды. Балалар қолдың ұсақ моторикасын жетілдіреді, саусақтардың қозғалысы дәлірек болады (бұл жазуды меңгерген бастауыш сынып оқушылары үшін маңызды), табандылық дамиды. Өйткені, әдемі фигураны алу үшін сізге дәлдік, назар, назар аудару қажет. Сонымен қатар, оригами есте сақтауды, ойлауды, кеңістіктік қиялды, тапқырлықты дамытады. Бұл сабақты логопедтер өз тәжірибесінде қолдануы бекер емес. Бұл тірек-қимыл аппараты бұзылған, психикалық ауытқулары бар адамдарға да көмектеседі [7].

Оригамиді үйренуде оригами техникасында жасалған бұйымдарды қолданатын сюжеттік-тақырыптық композициялар жасауға көп көңіл бөлінеді.

Оригами еңбек дағдыларын жетілдіреді, еңбек мәдениетін қалыптастырады, дәлдікке, материалды ұқыпты және үнемді пайдалануға, жұмыс орнын тәртіпшен ұстауға үйретеді.

Дизайнерлерді негізгі геометриялық ұғымдармен таныстырады: шаршы, үшбұрыш, бұрыш, жағы, шыңы және т.б.

Кеңістіктік қиялды дамытады-фигуралар жиналатын сызбаларды оқуға және оларға өнімдерді көлемде ұсынуға үйретеді, сурет салу дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Болашақ дизайнерлердің көркемдік талғамы мен шығармашылық қабілеттерін дамытады, олардың қиялы мен фантазиясын белсендіреді. Бірақ бәрібір оригами, ең алдымен, адамдарға қуаныш сыйлауға арналған өнер.

Осылайша, оригами өнерінің оқу кеңістігіндегі рөлі дизайнердің кәсіби және жеке қасиеттерін қалыптастыру болып табылады:

- дәйекті әрекеттерді орындауға үйретеді;
- ми арқылы қолдар мен саусақтардың нәзік қимылдарын бақылау қабілетін дамытады;
- кеңістіктік қиялды және көлемді заттармен ойша жұмыс істеу қабілетін жақсартады;
- фигуралар жиналатын сызбаларды оқуды үйретеді;
- іс жүзінде негізгі геометриялық ұғымдармен таныстырады;
- өз күштері мен қабілеттеріне деген сенімділікті дамытады;
- есте сақтаудың дамуын ынталандырады;
- зейінді шоғырландыруға үйретеді;
- шығармашылық пен зерттеу дағдыларын дамытады;
- көзді жақсартады;
- мазасыздықты азайтады.

- белгілі бір мәдениет, стилистикалық бағыт және т. б. контекстінде шындықты қабылдау және көрсету мүмкіндігі;
- қажетті құралдармен жұмыс істей біледі: - сәндік өнердің бейнелеу және экспрессивті құралдары, атап айтқанда: сәндік өнердің композициялық заңдылықтары, кеңістік сезімі, материалдардың физикалық және текстуралық ерекшеліктері, символдық және символдық тәртіптердің құралдары т. б.
- еңбекқорлық, шыдамдылық, стресске төзімділік, қиғаштыққа қарсы тұру және екіұштылыққа назар аудару, креативті шығармашылық.
- үйлесімділік сезімін, талғамды, көзді, ұсақ моториканы, ойлау қабілетін дамытады.

Әдебиеттер тізімі

1. Аронов, В. Р. Концепция современного дизайна. 1990–2010. В. Р. Аронов.-М.: «Типография «Новости», 2011г.-224с
2. Афонькин, С. Волшебные шары — кусудамы / С.Афонькин, Е.Афонькина- СПб.: Кристалл, 2001г. –223с.: ил.
3. Васерчук, Ю. А. Бумагопластика в проектной культуре дизайна: материал, технология, принципы моделирования: диссертация кандидат искусствоведения:17.00.06/ Ю. А. Васерчук, — М.2007.-427с
4. Фокина И.А. «Искусство оригами». - Ростов н/Д.: Феникс, 2006г
5. Дизайн: иллюстрир. сл.- справ. / под общ. ред. Г. Б. Миневрина; В. Т. Шимко. М.: Архитектура — С, 2004. — 288 с.: ил.
6. Зими́на, Е. К. Креативная бумага / Е. К. Зими́на // ОЦРТДиМ. Творчество педагога в системе дополнительного образования. Н.Новгород. ООО «Педагогические технологии», 2003.-С.44–55
7. Зими́на, Е. К. Межпредметная связь школьных дисциплин при помощи оригами в начальной школе/ Е. К. Зими́на, Е. Л. Иванова, Е. С. Истомина // Проблемы развития непрерывного профессионального образования: Сборник статей по материалам VI Международной научно-практической конференции (ноябрь 2012).-Н.Новгород: НГПУ им. К.Минина,2012.-С.272–274.

ӘОЖ: 821.512.122:81'28

С. АМАНЖОЛОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ДИАЛЕКТОЛОГИЯСЫ

Байболова Айжан Жанасбекқызы
«Тілдер және әдебиет» кафедрасының
ғылым магистрі, аға оқытушы
Tashenev University, Шымкент қ.
aizhan.baibol@bk.ru

Абдувалиева Рафоат Махмалюкқызы
6В01701 – «Қазақ тілі мен әдебиеті»
мұғалімдерін даярлау (4 курс студенті)
Tashenev University, Шымкент қ.

Резюме: Научное наследие С. Аманжолова в казахской диалектологии является национальной ценностью казахского языка.

Summary: The scientific heritage of s. amanzholov in kazakh dialectology is the national value of the kazakh language.

Сан салалы ұлттық ғылымымыздың өркениетті елдерден еш қалыспай, иық теңестіріп келе жатқаны үшін бүгінгі ұрпақ оның көш басында тұрған сонау 20-30 жылдардағы аз ғана топ ағаларға алғыс айтады. Сол ғалым ағалардың бірі де бірегейі – Сәрсен Аманжолов. Қазақ тіл білімінің ірге тасын қалауға ат салысқан ағамыздың өмір жолына үңіле отырып, сан соқпақты ғылым жолымен бірге аса жауапты қоғамдық қызметті қатар алып жүргенін көреміз. С. Аманжолов – көрнекті қоғам қайраткері, ұйымдастырушы басшы ретінде республикамыздың мәдени өмірінің көркеюіне ат салысқан, заманының алып тұлғасы болған кісі екенін көреміз.

Сәрсен Аманжолұлы 1903 жылы Шығыс Қазақстан облысы Ұлан ауданыдағы Егінсу деген жерде дүниеге келеді. Өз еңбегімен күн көріп, кедей шаруа болған әкесі Аманжолдан болашақ ғалым он бір жасқа келгенде айырылған. Әке өлімі бала Сәрсенге қатты батады, оның балалық шағымен ерте қоштасып, өзінше қарекет етуіне себеп болады. Ауыл қарттарынан аңыз-әңгімелерді, ертегілерді көп тыңдап, зейініне тұтқан Сәрсен Аманжолов оқуға қатты құмарланады [1].

1916 жылы Қатонқарағайдағы орыс-қазақ мектебін бітіргенін Сәрсен аға Өскемен қаласындағы қалалық реалдық училищеге түседі. Алайда тұрмыстың ауыр тауқыметін көріп, оқуға қаражаты болмағандықтан Сәрсен ағаның училищеге қош айтысып, жалшы болып жұмыс істеуіне тура келеді. Бірақ ол кісінің оқуға деген ықыласы, зейіні мұқалмай, оқу сәулесіне қолым жетсе деген арманы әркез санасынан кетпесе керек.

Сәрсен Аманжолұлының осы бір арманы Қазан таңы атқаннан кейін орындалады. Сәрсен Аманжолов 1920 жылы Семей қаласындағы үш айлық мұғалімдік курс оқып бітіреді. Мұнан кейін өз білімін ел игілігіне жұмсау мақсатында ауылға келіп, Нұрман ауылындағы мектепте екі жыл сабақ беріп, қараң қазақ балаларының көзін ашып, мейілінше білім нәрін себеді.

Өзінің жігерімен, белсенділігімен көзге түскен болашақ ғалымды Семей губерниясы Бұқтарма уезінің (қазіргі Шығыс Қазақстан облысы, Бұқтарма ауылы) тұрғындары жаста болса сол жердің халық соты етіп сайлайды. 1924 жылы Шығыс Қазақстан облысының Атқару Комитеті Сәрсен Аманжолұлын қызметке шақырып, сол Атқару комитетінің жауапты хатшысы етіп тағайындайды.

Елді жаппай сауаттандыру, жастарды оқыту сияқты, Кеңес үкіметінің жүргізіп жатқан шараларына байланысты губерниялық атқару бөлімінің ұйғарымы бойынша Сәрсен Аманжолов 1926 жылы Ташкентке оқуға жіберіліп, ол Орта Азия мемлекеттік университеті жанындағы педагогика факультетінің қазақ тілі мен әдебиеті бөліміне түседі. Университетте оқып жүрген кезінде Сәрсен Аманжолұлы оқуға да, ғылыми қоғамдық жұмысқа да алғыр студент болып, түрлі үйірмелерде, конференцияларда, талай рет ғылыми конференцияларда біршама ғылыми баяндамалар жасайды [2].

1928-1930 жылдары Сәрсен Аманжолов Орта Азия жазушылар бюросындағы қазақ жазушылар секциясының төрағасы болып сайланады.

Сәрсен Аманжолұлының ғылымға деген талантын Орта Азия мемлекеттік университетінің академиктері мен профессорлары ерте байқаған. Академик В.В.Бардольд, профессор С.Е.Малов сияқты ірі ғалымдарған дәріс алып, өзінің алғашқы еңбектерін де сол кезде бастаған.

Ұшқыр ойлы, ғылымға табанды Сәрсен ағаның тамаша қабілетін аңғарған ұстаздары оның Орта Азия мемлекеттік университеті қасындағы аспирантураға түсіп, ассистенттік қызметті де атқаруын ұйғарды. Сәрсен Аманжолұлы осы кездерден бастап педагогтік іс пен ғылыми жұмысты қатарластыра жүргізеді. Орта Азия Орталық партия Комитетінің және Қазақстан өлкелік партия Комитетінің ұйғаруы бойынша, 1928 жылы ашылған қазақтың Абай атындағы педагогикалық институтына Сәрсен Аманжолұлы 1931 жылдың күзінде оқытушылық қызметке келді. 1931 жылы бұл институтта әрі аспирант, әрі ассистент болып, 1932 жылдан доцент қызметін атқарды.

Сәрсен Аманжолұлы – қазақ филологиясына үлкен еңбек еткен ғалым. Ол 1931 жылдың педагогикалық институтында лекция оқып, 20 жыл бойы сол институттағы қазақ тілі кафедрасының меңгерушісі болумен қатар, басқа да филология майданындағы мекемелерде басшы қызметте болады. Осы жылдарда Сәрсен Аманжолұлы республикадағы ұлт мәдениетін зерттеу институтының да көрнекті қызметкерлерінің бірі болған. Ол мекеме ел арасындағы ән-күй, музыка, тілге байланысты материалдар және Қазан төңкерісіне дейінгі де, одан кейінгі де кенес дәуіріндегі де халық ауыз әдебиетін жинап, қажеттілерін өңдеп, жұртшылықтың керегіне жаратып отырды. 1936 жылы бұл мекеме СССР Ғылым академиясының Қазақстандық филиалына қосылып, музыка бөлімі оның «искусство» секторын құрды да, тіл мен әдебиет бөлімі өз алдына сектор болып бірігеді. Сәрсен Аманжолов осы тіл мен әдебиет секторын басқарды. Сектордың қазіргі Тіл мен әдебиет институты дәрежесіне дейін көтеруіліне Сәрсен ағаның сіңірген еңбегі өте зор еді. Сәрсен Аманжолұлы Қазақ ССР Ғылым Академиясының Тіл мен әдебиет институтының ұйымдастырушыларының, ұзақ жылдар оның барлық салалардағы ғылыми жұмысына жан аямай ат салысқан ғалымның бірі болды.

Сәрсен Аманжолұлы Аманжолов ұйымдастыру-басшылық жұмыстарын атқара жүріп, негізінен ғылыми еңбектер, оқулықтар жазу ісімен шұғылданды. Сондықтан оның ғылыми-педогогтік еңбектері дер кезінде бағаланған. Сол еңбектерді бағалаудың нәтижесінде 1938 жылы СССР оқу Министрлігінің жанындағы Жоғарғы Аттестациялық комиссия (ВАК) Сәрсен Аманжолұлы Аманжоловқа доцент атағымен қоса, ғылыми жұмысын қорғамай-ақ филология ғылымының кандидаты дәрежесін берді [3].

Алғаш рет ғылым кандидаттығы дәрежесін алған тілші – қазақ ғалымы С.Аманжолов Ұлы Отан соғысы басталған жылы КСРО Ғылым академиясы қазақ филиалының тіл және әдебиет бөлімін басқарып отырған жерінен қан майданға аттанып, төрт жыл қатарынан соғыстың өтінде жүріп қайтады. Зұлмат соғыс оның шығармашылығына тосқауыл қоя алмады. Ол 1942 жылдан 1944 жылдың наурыз айына дейін Карел майданында орыстан басқа ұлттардың жауынгерлері арасында үгітші болып қызмет атқарады. 1944 жылдың наурыз айынан 1946 жылдың маусым айына дейін майор Сәрсен Аманжолұлы Совет Армиясының Жоғарғы Саяси Басқармасында қызмет етті. Сәрсен аға майданда жүріп, Кеңес Одағының Батырлары жөнінде ақпараттар жариялап, қазақ тілінде «Қызыл Армия үгітшісінің блокнотын» шығарып тұрды. Осы бір адамның аз ғана ғұмырында қаншама істер атқарғанын көріп, қажыр – қайратына таң қалмасқа болмайды. Соғыс аяқталысымен көп ұзамай дара туған дана ғалым 1948 жылдың өзінде Мәскеуде «Қазақ диалектологиясының негізгі мәселелері» атты докторлық диссертациясын қорғап шығады. Осы жылы Сәрсен Аманжолұлына профессор деген атақ берілді.

Қазақ филологиясына үлкен, зор, бағалы еңбек сіңірген Сәрсен Аманжоловтың ғылыми қызметі ескеріліп, 1954 жылы ол Қазақ ССР Ғылым Академиясының корреспондент – мүшесі болып сайланды.

Профессор Сәрсен Аманжолов көпшілікке ғылыми және саяси білім тарату ісіне де белсене қатысты. Ол бірнеше жыл бойы Қазақ ССР саяси және ғылыми білім тарату қоғамының әдебиет секциясының бсақарып келді. 1949 жылы осы қоғам арқылы «Қазақтың әдеби тілі» деген кітабын шығарды. Сәрсен Аманжолұлы осы кітапшасында және бұрынғы еңбектерінде де қазақ тілінің тазалығы үшін күресті. Әдеби тілдің қалыптасуына зор еңбек сіңірді.

Осыншама ғылыми және қоғамдық жұмыстарымен қатар, Сәрсен Аманжолов - Отандық ғылым үшін бірнеше маман – шәкірттер даярлаған үлкен ұстаз. Оның жетекшілігімен талай шәкірттері диссертация жазып, ғылым кандидаты дәрежесін алды. Ол көптеген кандидаттық, докторлық диссертациялардың бірінші оппоненті болды. Солардың бірі - ғалымның ұлы, әрі шәкірті Алтай Сәрсенұлы Аманжолов. Мәскеу университетінің түркітану бөлімін бітіріп, көне түркі жазба ескерткіштерінің тілін зерттеп келе жатқан

филология ғылымының докторы, Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университетінің профессоры Алтай Сәрсенұлының есімі де дүние жүзіне кеңінен танымал.

Сәрсен ағаның көзі көрген әріптестері, шәкірттерінің айтуы бойынша, ол кісі адами тұрғыдан алғанда өте мейірімді, адал да өткір, мінезі ақ жарқын, жайдары болған. Ғалымның мінезінің тағы бір ерекшелігі – турашылдығы болса керек. Қандай жерде болмасын өз пікірінің дұрыстығын сан алуан ғылыми фактілерімен дәлелдеп беріп отырған [4].

Сәрсен Аманжолұлы - өмірінің соңғы минутіне дейін халқы үшін қызмет еткен жан. Ол ғылыми және ұстаздық қызмет атқару үстінде 54 жасында ғана 1958 жылы 28-қаңтарда мезгілсіз дүниеден өтеді. «Орнында бар оңалар» демекші Сәрсен ағаның артында өзінің орнын басқан ұрпағы қалды. Ғылымның жары – Евгения Степановна – химия ғылымдарының докторы, ұзақ жылдар ұстаздық қызмет атқарды. Жоғарыда атап өткеніміздей ұлы Алтай – филология ғылымдарының докторы, профессор. Ұлы Орал мен қыздары Алтын, Әлия да ұстаздың жолын таңдап, өз мамандықтарының айтулы мамандары болып отыр.

Халқы сүйген көрнекті ғылым, қажымаған ұстаз-педагог, Қазақ ССР ғылым академиясының корреспондент – мүшесі, филология ғылымның докторы, профессор Сәрсен Аманжоловтың қалдырған еңбектері мен аянбай атқарған қызметі қазақ халқының мәдени және ғылыми қазынасына қосылған зор үлес болып табылады. Осындай ерен еңбегі үшін ұлттық ғылымымыздың сан түрлі саласына үлес қосқан ғалым ағаның алдында қашанда басымызды иеміз.

Қазақ тіл білімінің негізін салушыларының бірі, профессор, танымал түрколог, ҚР Ұлттық Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі, көрнекті ғалым Сәрсен Аманжолұлы Аманжолов бүкіл саналы ғұмырын ғылым мен педагогикалық абыройлы іске арнаған ғалым артына өзі туып - өскен Алтайдың сарқылмас байлығындай мол ғылыми мұра қалдырған. Бүгінгі күнде ол еңбектерінің мәні мен маңызы арта түспесе кеміген жоқ.

Тұстас – тұрғыластары тәрізді С.Аманжолов та өз заманының перзенті. Ол өмір сүрген кезеңде жас мемлекеттің жаңа қалыптасып келе жатқан ғылымы қазақ ғалымдарының әмбебап болуын талап етті. С.Аманжоловтың ғылыми мұраларына назар аударар болсақ, тіл, әдебиет, тарих, этнография, әдістеме ғылымдарының түрлі салаларына қатысты аса құнды еңбектер жазғанын көреміз. Әсіресе тіл тарихын халық тарихымен бірлікте қарастыруы ғылымда соны сүрлеу болып табылады.

Сәрсен Аманжолов өткен ғасырдың - отызыншы, қыркыншы, елуінші жылдарда қазақ тілінің күрделі проблемаларының зерттеуге айтарлықтай үлес қосқан дарынды ғылымдардың бірі. Ол қазақ тілі синтаксисін көлемді зерттеді. 1940 жылы Сәрсен Аманжоловтың жоғары мектептерге арналған «Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқаша курсы» оқу құралы басылып шықты[5].

Х. Басымов, Қ. Жұбанов, С. Жиенбаев сияқты ғалымдарымен қатар ол қазақ тілі, грамматикасының жеке мәселелерін зерттеуге атсалысқаны мәлім. Ол-көп жылдар мектептегі «Қазақ тілі» оқулығының негізгі авторларының бірі. Сәрсен Аманжолов - қазақ тілінің тарихи мен диалектологиясын зерттеуде де өзінше айрақша із қалдырған ғалым [6]. Ғалымның көп жылғы ғылыми-зерттеу жұмыстары жинақталып, ол дүние салған соң бір жылдан соң-1959 жылы «Қазақ тілінің диалектологиясы мен тарихының мәселелері» атты монографиялық еңбегі жарық көрді. Сәрсен Аманжоловтың бұл еңбегінде қазақ халқы мен оның тілінің тарихына қатысты ұшан-теңіз деректер мен мағлұматтар берілді. Қазақ тілінің тарихы, оның тайпалар тілінен ұлыс тіліне, ұлыс тілінен ұлт тіліне айналуы жөнінде дәлелді мол деректер негізінде жазылған ғалымның бұл туындысы қазір ұлтжанды қазақ зиялыларының үстелі үстінен кетпейтін әрі сирек кездесетін бағалы кітабына айналғаны шындық.

С.Аманжоловтың қалдырған ғылыми мұрасына бүгінгі күн биігінен көз салсақ, айналысқан мәселесінің бәрі халық игілігіне арналғанын байқаймыз. Сол бір аласапыран, аумалы – төкпелі күндерде халықтың сауаттылығын арттыруға, көңілін оятуға

ұлтжандылықпен ұмтылған, қоғамдағы өзгерістердің бәріне бір кісідей атсалысып, ел үшін, жер үшін, әділдік үшін қайшылықтардың бәріне арқасын төсеп, қасқайып қарсы тұрған С.Аманжоловты бүгінгі ұрпақ шын мәніндегі қоғам қайраткері деп танығаны дұрыс, солай таниды да.

Асқар таудың алыстаған сайын асқақтай түсетіні сияқты, уақыт өткен сайын, жылдар алға жылжыған сайын ғалым мұрасының құндылығы артып, бейнесі биіктей түсетіні анық [7].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.Қазақ грамматикасы. – Астана: Елорда, 2002
- 2.Қалиев Ғ., Сарыбаев Ж. Қазақ диалектологиясы. – Алматы: Жалын, 1967
- 3.Нақысбеков О. Қазақ тілінің ауыспалы говоруы. - Алматы: Жалын, 1972
- 4.Досқараев Ж. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері. – Алматы: Жалын, 2019
- 5.Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории Казахского языка. Алма-Ата, 1959
- 6.Досқараев Ж., Мұсабаев Ғ. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері. 1 бөлім. Алматы, 1951
- 7.Омарбеков С. Қазақ тілінің Маңғыстау говоруы. – Алматы: Жазушы, 2013
ӘОЖ821.512.122

«Т.АЙБЕРГЕНОВ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ТІЛДІК-ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ»

Байболова Айжан Жанасбекқызы
«Тілдер және әдебиет» кафедрасының
ғылым магистрі, аға оқытушы
Tashenev University, Шымкент қ.
aizhan.baibol@bk.ru

Азат Ұлдана Құдайбергенқызы
6B01701 – «Қазақ тілі мен әдебиеті»
мұғалімдерін даярлау (4 курс студенті)
Tashenev University, Шымкент қ.

Резюме: В этой теме Мир видов и цветов имеет особое содержание в раскрытии универсалистского характера языкового образа Вселенной.

Resume: In this topic, the World of species and colors has a special content in revealing the universalistic nature of the linguistic image of the Universe.

Ғаламның тілдік бейнесінің әмбебаптық сипатын ашуда түр-түс әлемі ерекше мазмұнға ие. Осыған сәйкес түр-түсте кез келген этностың ғаламды түсінуі жақсы көрінеді. Түстік мағыналар мен символдар жүйесі-дәстүрлі танымда ғалам бейнесінің қабылдауына негіз болатын кодтардың бірі. «Түр-түс адам санасында өмірлік тәжірибе негізінде берілген эмоционалды күй мен жағдайлар байланысы, шындық бейнесі, оны әлемді көрудің ерекше концептері ретінде қараудың мәні де осында. Осымен байланысты түр-түс атаулары бинарлы қатынастағы концепт жасауға қатысады» [1].

Бұл тарауда түр-түстердің поэтикадағы көрінісі негізге алынды. Сонымен бірге түр-түс атауларының негізінде туындаған сөз тіркесі, фразеологизмдік оралымдардың Т.Айбергенов лирикасындағы қолданысын зерделеу. Ондағы логикалық ой екпіні түсетін тіркес сөздер-когнетивтік семантика тұрғысынан алғанда, өзіне сай келетін объектілермен тығыз байланыстағы танымдық концептер тіл иесінің өмір тіршілігі үшін маңызды құбылыстарды,

заттарды, қимыл әрекеттерді, мәнді саналатын абстракты ұғымдарды таңбалайды. Т.Айбергенов поэзиясында түр-түс атауларының түрлі аталымдары қолданылған. Айталық, ақ, көк, қара, қызыл, сары атаулары. Әсіресе, ақ, көк, қара түс атаулары жиі қолданылған тілдік бірліктер. Сол түс атаулары арқылы өрбіген перифраздар ұдайы қолданылып, қайталанып отырады.

Ақ түс атауларына байланысты: ақ шыңдар, ақ қағаз, ақ сазан, ақ тас, ақ қар, ақ сырық, ақ сәуле, ақ сүңгі, ақ жүрек, ақ шымылдық, ақ залдар, ақ жалдар, ақ сұңқар, ақ шылбыр, ақ көйлек, ақ қайың, ақ қыс, ақ өлең, ақ қолғап, ақ ала бас, ақ ерке, ақ жақұт, ақ сүйрік, ақ тіл, ақ дидар, ақ төс, ақ бурыл, ақ жаңбыр, ақ босаға, ақ сапар, Ақ Жайық, ақ ару, ақ жұпар, ақ бидай, ақ самал, ақ шабыр, ақ жайлау, ақ мамық, ақ бұлт, ақ жауын, ақ бұлақ, ақ сүт, ақ кен, ақ қыз, ақ үй, ақ жібек, ақ бас, ақ алтын, ақ көңіл, ақ өркеш, ақ мата, ақ текемет, ақ күміс.

Көк түс атауымен байланысты туған сөз тіркестері: көк тас, көк көл, көк әуе, көк аспан, көк мұхит, көк поезд, көк кілем, көк толқын, көгілдір дүние, көк айдын, көгілдір сағым, көк заңғар, көк теңіз, көк пішен, көк сынық, көгілдір ерітінді, көк Ертіс, көк арман, көк бұлақ, көк су, көк шалқар, көк желкен, көк жусан, көгілдір сезім, көк шөп, көк өзен, көк жүрек, көк боран, көгілдір тас, көк ерке, т.б.

Қара түс атауы: қара бас, қара мақпал, қара семсер, қара орман, қап-қара орман, қара көк мақпал, қара тас, қара шаңырақ, қара шалдар, қара мәрмәр, қара бұлт, қара бұрым, қара жүрек, қара түн, қара жер, т.б.

Қызыл түс атаулары: қызыл аяқ, қызыл гүл, қызыл жалқын, қызыл ала, қып-қызыл шоқ, қызыл құм, қызыл бидай, т.б.

Сары түс атауы: сары тамыз, т.б. [2].

Ендеше ұлттық танымымызға сәйкес алынған түс атауларының тіліміздегі семантикасы мынадай болып келеді:

«Ақ» ұғымы дала өмір тіршілігін етене таныған қазаққа терең философиялық таным ретінде сіңірілген және ол ұғымды тіршілікте тұмарындай қастерлеп, адамға тән болмыста өзіндік дара символикалық мәнмен ерекшеленеді. «Ақ» ұғымы заттықтан гөрі арғы түркілік кезеңдерде алдымен космологиялық таным бірліктерден тарқатылып, келе-келе мазмұндық қыры кеңейген.

Көк сөзіне келетін болсақ, оның түркі тектестігі, тіпті монғол, оның ар жағында бүкіл алтай (тұңғыс-маньчжур, жапон, корей) тілдеріне ортақ дүние екендігі көп талас тудырмайтын сияқты. «Көк» сөзі әр түрлі фонетикалық және семантикалық вариант ретінде бұл тілдердің бәрінде де кездеседі. Олай болса, бұл сөз өзінің тегі жағынан бүкіл алтай әлеміне ортақ дүние болып саналады.

Көк түстің де көп мағына беретіндігін көреміз. Оның негізгі бір себебі-жалпы түркі халықтары көпке дейін көк пен жасылды ажыратпай келгендігінде. Дегенмен, қазақ және басқа түркі халықтары үшін көк табиғаттағы бір түс бола тұрса да, іс жүзінде бір-біріне жақын бірнеше реңктерге жіктелетіндігін көреміз.

Қазақ тілінің өз фактісіне жүгінсек, көк атауы өзінің негізгі мағынасынан басқа мынадай ауыс мағыналарда қолданылады екен:

Көк-аспан, аспан әлемі, аспан әлемін жайлайтын тәңірі. Мысалы: төбесі көкке жету (ерекше қуану), көктен іздегені жерден табылу (жерден жеті қоян тапқандай қуану, аяқ астынан мол табысқа кенеліп, қарық болу); көк соққыр! (қарғау: космогониялық сенім-наным бойынша көктегі тәңірінің қаһарына душар болуды тілеу); көкке көтерілу, т.б. [3].

Қызыл. Бұл түстің анықтамасы да елге белгілі. Оның символикалық мәні де мол. Ал қызыл түсінің қолданылып жүрген ауыс мағыналарына келсек, оларға төмендегілер жатады.

Қызыл-жалпы алғанда, малдың, хайуандардың, құстардың еті: мәселен, қазақтар «тісіме қызыл бастырмағалы көп болды» деп, өзінің біраздан бері ет жемей жүргенін білдірсе, аңшы-саятшылар лексиконында баптау кезінде бүркітті қызылға отырғызу (яғни оны түлету үшін жаңа сойылған малдың сыртына қаны шыққан жас етін жегізу), немесе

қызыл (кесектеп тураған жас етті) жегізу деген тіркестер қолданылады. Кейде ол ет қызыл жем деп те аталады. Қызыл көрген қырандай құстың тартқан қызылы, т.б. тұрақты тіркестер де осы орайда жасалған. «Ет» мағынасында қолданылған қызыл сөзінің негізінде қызылсырау (етті сағыну мағынасында) туынды тұлға пайда болғанын айтпаса да түсінікті [4].

Қызыл-қырманда үйілген астық. Мысалы: қырман толы қызыл; қызыл тазалау (қырмандағы бидайды жел өтіне үрлетіп, шөп-шарынан, шаң-тозаңынан айыру); қызыл қырман қылу (ауыс мағынасында: қырып салу, жайрату, ұлан-асыр етіп үйіп-төгу), т.б.

Қызыл-жас нәресте, балапан, оның әлі қатаймаған кезі. Мысалы: қызыл шақа балапан, қызыл қарын жас бала, қызыл қарын бұты шыт, т.б.

Қызыл-«қызылдар» формасында субстантивтеніп барып, біздің елімізде болған төңкеріске, жаңа өмір ісіне белсене қатысушы төңкерісшілерді білдіреді. Осыған байланысты қызыл әскер, қызыл армия, қызыл сақшы, қызыл партизан, т.б. тіркестер орыс тілінен калька жолымен аударылып, тілімізде қалыптасып кеткен.

Қызыл-контоминация жолымен кейде қызыл шарап деген тіркес қызыл түрінде де айтыла береді: Тостағандарға қызылдан құйылды.

Қызыл-табиғат құбылыстарының кейбір қалпын білдіреді: қызыл іңір, қызыл шұнақ аяз, қызыл жел, қызыл су (еріген қардың суы), қызыл арай, т.б. **Қызыл-шебер**, көкркем, жылтыр, айшықты (сөзге, тілге қатысты): Толғауы

тоқсан қызыл тіл, Сөйлеймін десең өзің біл (Абай); қызыл сөз (шебер де шешен айтылған, бірақ тиянақсыз, байлауы жоқ, пәтуасы жоқ сөз), т.б.

Қоңыр. «Қоңыр» сөзінің қазіргі қолданыстағы биік, жай, бос, салқын, бірқалыпты, баяу, жұтаң, момын, кем, т.б. мағыналары ертедегі мәндерімен сыбайласатыны даусыз. Түрік сөздігінде «қоңыр үн» көмейден шығатын үн деп түсіндірілген. (М.Қашқари) «Оғлан үні қоңрады-Баланың дауысы қоңырланды», яғни бала балиғатқа жеткенде дауысы өзгерді, дауысы қоңырланды. Көріп отырғанымыздай, қоңыр, үн, қоңыр дауыс ер адамға тән, ер баланың белгілі бір даму кезеңіне сай пайда болатын, ән салғанда кәсіби әншілікті қажет ептейтін дауыс, үн. «Шұбар, тарғыл» сөздері де үн, дауыс сөздерімен тіркесетіні және жағымсыз мән тудырыуы кездейсоқтық емес.

Қоңыр, сондай-ақ, жердің түсі. Жер халықтың тіршілік орны ретінде қазақ елінің танымында ерекше жағымды мәнге ие.

Сары. Қазақ тілінде Сар-кең, тұтас. Сарыл-күту, ұзақ таусыла күту; сарыл-дыбыс (еліктеуіш)-су, сұйықтықтан құйылғанда шығатын дыбыс; сарық-тауысу, бітіру, сарқу; сарғаю-күю, кебу, қурау, солу; Сара-дара, саралау; айығу, сорттау; сап-шапшаң, сап тию-шапшаң, тез тию; сап ету-тез түсу (еске түсіру); сарын-дыбыс, үн, ұзық, біртекті, толғамды, мұңды дыбыс; сарнау-бірнәрсе жанға батқанда шығаратын дыбыс.

Сары түстің де қазақ және басқа тілдерде негізгі түстік мағынасынан басқа ауыс мағыналары бар. Сары түс те о баста күннің, оттың, түсі (алтын, жез, қола, мыс) металдардың бейнесіне, реңкіне байланысты қалыптасқанымен, дами келе табиғаттағы, тіршіліктегі әр алуан құбылыстарға телініп, солардың сыр-сипатын аша түүсге мүмкіндік алған. Солардың кейбір айқын танылатындарына тоқтала кеткеніміз жөн болар.

Сары-кең дүние, ұшы-қиыры жоқ жалпақ дала. Мысалы: сары дала, сары бел, Сарыарқа, сары жайлау, сары құм, сары аңыз, сары жазық, сары дүз, т.б.

Сары-табиғи, физиологиялық кейбір құбылыстың ұзыққа созылуын, заттың ұзын, созылыңқылығын сипаттайды. Мысалы: сары күз (ұзаққа созылған күз), сары төсек, сары жамбас (аурудың ұзаққа созылуы), сартап болу (ұзақ жатудан, аурудан қатып-семіп қалу), сары уайым (уайым-қайғыға қатты берілу), сана менен сарғаю, сары ізіне шөп салу, сары аяз (ұзаққа созылған қатты суық), сарғая күту (ұзақ күту), сары өзек уақыт, ұзын сары.

Қара. Бұл түстің анықтамасын түсіндірме сөздіктерде «ақтың қарама-қарсы түсі» деп беріп жүр. Бұл анықтамаға жалпы дау айтуға болмайды. Халық ұғымындағы қара түсті біз оның негізгі, номинативтіке мағынасы деп тануымыз шарт. Мәселен: қара көмір, қара күйе,

қара түтін, қара шаш, сүліктей қара айғыр дегендегі «қаралар» оның негізгі мағыналары болып саналады.

Ал табиғатта, адам қоғамында басқа түр-түстер сияқты қара түстің де толып жатқан ауыспалы, шартты, символикалық мағыналары бар. Бұл тек қазақ тіліне ғана емес, бүкіл түркі дүниесіне ортақ құбылыс.

Қара сөзінің түркі тілдеріндегі ауыс мағыналары шын мәнінде бұдан әлдеқайда көп. Ал қазақ тіліне келетін болсақ, төмендегі мысалдарды келтіруге болады [6].

Қара-сиыр, жылқы, түйе сияқты ірі мал: ірі қара мал, қара мал; Қара малдың түп-түгел бәрі де аман. Қара сөзі қазақ тілінде кейде жеке тұрып та, дәл осы мағынаны береді: Тоқсан мың екен қарасы, нокта тимеген. Кейде қара сөзі қара аң түрінде айтылып, ірі аңдарды да білдіреді.

Қара-алыстан бұлдырап, қарауытып көрінетін бейне, жанды және жансыз зат тұлғасы:

Қара-хан, ақсүйектер, төре тұқымына жатпайтын, жалпы халық, не сол қалықтың өкілі: қарадан шығып хан болған (жай халықтың арасынан шығып хан болған), Қарахан (қара халықтан шығып хан болған хан есімі), қара қазақ (мұнда да түр-түсінің қаралығы емес, «қарапайым қазақ» мағынасында айтылып тұр), қара халық, қара тобыр, қара шаруа (дене жұмыспен ғана шұғылданып, мал бағып күн көретін шаруа адамы), қара тобыр, қара жұрт, қара бұқара (бұлар да мағыналас сөздер). Орхон-енисей ескерткіштерінде де қара бұдұн, бұдұн қара түрінде қолданылып, дәл осы мағынаны білдірген.

Қара-серік, ес, жәрдемші (іні-қарындас, бауырлас адам): Артымда жалғыз қараны Көретұғын күн қайда («Алпамыс»); бала болса да адамға қара, ес [5].

Қара-үлкен, қадірлі, қастерлі, қасиетті; қара шаңырақ-ел қадәрлейтін әкенің, атаның, не бабаның отырған не дәстүр бойынша кенжесінің еншісіне тиген үлкен үйі. ҚазҰПУ-білім ордасының қара шаңырағы. Жоғарыда берілген түс атауларының тіліміздегі мәні халықтың тұрмыс тіршілігінің

дүниетанымның кеңдігінің нәтижесі деп түйсінгеніміз жөн. Бұл ұғымдағы түр-түс атаулары жазушының, ақынның тілінде адам психологиясын, дүниені танудағы өзіндік көзқарасын, таным-талғамының биіктігін көрсетуде жиі қолданылады. Соның бірі – Т.Айбергенов. Поэтикадағы түр-түс атаулары реңктік мағынада қолданумен бірге дүние болмысының формаларымен параллель жүреді. Яғни символикалық мәнге ие. Айбергенов поэтикасында ақ сөзі басымырақ көрініс тапқан. Сондай-ақ, көк, қара, қызыл, сары секілді түс атаулары да орын алады. Поэтик ақынның сезімдік дүниетанымын бейнелеуде аталған тілдік бірліктердің маңызы зор. Мәселен:

*Ақ жүректі Адам!
Мәрттік пен ардан жасалған,
Мен сендер үшін көз жұмбай барам құрбанға.
Ешқашан да мен құлайтын шыңнан қаша алман,
Құлағымға қуанбас жандар тұрғанда [6]*

«Ақ жүректі Адам»-индивидуалды сезімнің биік көрінісі. Жүрек культінің тазалығын, пәктігін, адалдығын бір ғана «ақ» сөзі ерекше таңбалаған. Таным процесіндегі психикалық үрдістер арқылы «Адам» дүниетанымының реңкті сипатын көреміз. Таным үрдісінде аса бағаланатын нәрсе-ол адамның таланттылығы. Ол адамға берілген табиғи дарынмен байланысты екенін байқауға болады. Демек, «ақ» моделі заттың түр-түстік реңкін ғана емес адами құндылықтың адами реңкін сипаттауда ерекше мәнге ие.

Тіліміздегі тұрақты сөз тіркестерінің біразы түр-түс атауларының қатысуымен жасалған. Бұл, әрине, заңды құбылыс. Өмірдегі сан алуан құбылыстар мен заттық деректердің ерекше белгісін сипаттауда түстердің маңызы ерекше екенін Т.Айбергенов лирикасынан аңғаруға болады. Бұл, ақынның сөз саптаудағы талғампаздықты, жоғарғы дәрежеде меңгергенінің көрінісі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.Оразалиева Э. «Танымдық және тіл танымдық универсалий негіздері». ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. №6 (96) 2017.
- 2.Абақан Е. Тілдің мәдени философиясы. – Алматы: Аякос, 2014.
- 3.Мақырұлы С. Адамтану өнері. – Алматы: Арыс, - 2016.
- 4.Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, 2006
- 5.Айбергенов Т. Бір тойым бар. –Алматы: Атамұра,- 2017.
- 6.Сыздық Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: Санат, 2017.

ӘОЖ: 821.512.122:82-392

МӘШҰР ЖҮСІП КӨПЕЕВ ШЕЖІРЕСІ – ҚАЗАҚ ТАРИХЫНЫҢ ҚАЙНАР КӨЗІ

Байболов Айжан Жанасбекқызы
«Тілдер және әдебиет» кафедрасының
ғылым магистрі, аға оқытушы
Tashenev University, Шымкент қ.
aizhan.baibol@bk.ru

Өмірбек Тұрсынай Айдусқызы
«Қазақ тілі және әдебиеті мұғалімдерін
даярлау» (4 курс студенті)
мамандығының студенті
Tashenev University, Шымкент қ.
tursinai02t@mail.ru

Резюме: Машхур-Жусуп Копеевич (1858-1931, родился в Баянаульском районе Павлодарской области) — мыслитель, фольклорист, этнограф, историк, философ, известная личность казахской культуры и литературы. Аргынское племя происходит из отдела Кульдык клана Суяндык [1]. Машхур-Жусуп не только свободно говорил на арабском и персидском языках, но и многоязычный ученый.

Summary: Mashkhur-Zhusip Kopeevich (1858-1931, born in Bayanaul district, Pavlodar region) — thinker, folklore connoisseur, ethnographer, historian, philosopher, famous person of Kazakh culture and literature. Argyn tribe suyundik tribe comes from the Kulik Section[1]. Mashhur-Joseph is a scholar who not only knew Arabic and Persian well, but also knew many languages.

Халқымыздың атакты ақыны, ғұлама оқымыстысы Мәшһүр Жүсіптің көп қырлы талант екені елге мәлім. Қаршадайынан оқыған, оқып қана қоймай, көңіліне мол дүние тоқыған білімдар. Ақынның “Мифраж”, “Хаятбақшы”, “Қорқыт”, “Гүлшат–Шеризат” деп аталатын қисса, дастандарын, публицистикалық, этнографиялық еңбектерін, халық ауыз әдебиетін жинаудағы қыруар жұмысын атасақ та жеткілікті. Ол өз шығармаларын былай қойып, басы ашық үлгілерді жазып алып, біздің дәуірімізге жеткізген еңбек Мәшһүрде мол екенін және естен шығармау керек. Сондықтан қазақ ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің ғылымдық бір саласы историография бөлімінде Мәшһүрдің ол түрдегі еңбегіне әрдайым орынды баға берілуі шарт.

Аса зерделі жанның асыл қасиетін терең сезінген Мұхтар Әуезов былай дейді: «ХҮІІІ ғасырда жасаған ақындардың ішінен жыры көп сақталған Бұқар жырау. Бұқардың жырларын

сақтап, тарих алдында ерекше еңбек сіңірген адам - Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Бұқардың жырларын жазып алған Мәшһүр Жүсіп «Мес» жинағына қарасаң, көңілің тояттайды, оқысаң көзің қуанады. Әсем көшірілген қолжазба Мәшһүр махаббатына лық толы. Ол көне қолжазбаның әрбір сөзіне дейін жеткізуге, қазақ тілінің алтын қорын шашпай-төкпей сақтауға тырысқан.»,- деген осы екен-ау [1] деп қызығыпты.

Қазақ елінің тарихы шежіреден бастау алады. Жекелеген қаһарман тұлғаларды сипаттау барысында ел тарихын шежіре сипатында баяндаған Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің еңбектерінің маңызы зор. Мәшһүр Жүсіп тарихты жазуда жер тарихын, ел тарихын, жеке адам тарихын біртұтас сипатта қарастырып, өзара тығыз қарым-қатынастар жүйесінде баяндайды. М.Ж.Көпеев қолжазбасы – халқымыздың тарихына өз үлестерін қосқан қаһарман тұлғалар хақында фольклорлық нұсқалардың, жазба зерттеулердің, зерттеуші автордың өз ой-пікірлерінің өзара байланыстырылған мағлұматтарының аса мол казынасы.

Мәшһүр жырлары оқушысын еңбекке, адалдыққа, мейірімділікке үндеумен қымбат. ХХ ғасырдың бас кезінде ұлы Абайдың соңын ала шыққан Мәшһүр Жүсіп Көпеев сол Абайдың сара жолын арман-мұрат тұтып, соның соқпағымен “тас қияға өрлегендердің” бірі еді. Ақын өзі ғана ұстазынан тәлім-тәрбие алып қоймай, өзге жұрттың да сол жолмен ілгері басуын тіледі. Ол бұл тілегін күндіз-түні өлең жазып, халықтың ішкі жан дүниесін тербетіп, олардың өнер-білімге, отырықшылыққа шақыру арқылы жүзеге асырды. Ақынның түпкі арманы – халықты жаппай сауаттандыру еді. Алайда ол мұндай игілікті іс тек сөзбен ғана аспайтынын, ол үшін қолда билік болуымен қатар, мол қаражаттың қажет екендігін кейін сезінді. Амалсыз ішкі

мұң-шерін тағы да өлеңмен шертті:

Бұлттай жауатұғын менің өзім,

Көкірегім – қан, жаспен толған көзім.

Жаңбырдың рахымет тамшысындай,

Ғаламға дастан қылып айтқан сөзім [2]

Кезінде ақынның көкірегінен шыққан сөзді түсінетін, оған еміренетін жанның аз болғанына қынжыласың. Әйтпесе ол “жауатұғын бұлттай” түнермес еді ғой. Ақын ойлары заңғар. Ол ауыл үйдің әңгімесін айтып отырған жоқ, адамға, қоғам өміріне қатысты мәселені толғайды. Көкірегі

толған шуақты жұртшылыққа шашқысы келеді, “Қырымнан қияға қарап” алысты шолғысы бар. Ақынның арғы жағы жұлдыздай жарқырап тұрған соң (жанының тазалығын айтамыз), оған барлық әлем шуақты да сәулетті, барлық адам адал да абзал. Ол көпшіліктің берекесін алатын, жарастығын бұзатын озбырларға үнемі қарсы тұрып келіпті. Бұл тұрасында профессор Мәшһүр шығармаларының көпшілігінде заман жайын айтады, қазақтың жаман мінездерін, қазақ арасындағы феодализм қалдығын, би-болыстарды, патша үкіметінің чиновниктерін сынайды. М.Көпеевтің өмір сүрген тұсы – бір рудың малын екінші бір рудың елі барымталап, шетке шыққан жылқы - сиырын айдап алып, сіңіріп кете беретін, әлсіздің күні қараң, күштінің сөзі жүріп тұрған феодалдық қоғамның нағыз қаны тамып тұрған кезі еді. Ақын сөз өнерін өте жоғары бағалаған. Ол адамзат баласының бірбірімен табыспайтын, жақындаспайтын кезі болмайды, олар бір-бірінің ішкі жан сырын сөйлесу арқылы түсінеді, ұғысады дей келіп:

Кем емес – кейбір сөзім жанған шоқтан,

Әр кімге ауыр тиер атқан оқтан.

Ұшқан құс, жүгірген аң-жануарлар,

Атанды бәрі хайуан – тілі жоқтан, – [3].

деп түйіндейді. Бұл жерде ол адамның “ұшқан құс, жүгірген аңнан” артықтығы – ақылында дегенді білдіріп отыр.

М.Көпеев өз өлеңдерінде әркім өз еңбегімен күн көрсін дегенді

үндейді, сонымен бірге біреудің есебінен күн көретін арамтамақтардың

кімдер екендігін де айта кетуді ұмытпайды. Ақын адам өміріндегі ең бір қымбат дүние достық екенін, досы мол жанның бақытты екенін жан-жақты айта келіп:

Бұл сөзімнің балы бар уы аралас,
Ойлаймысың бір іске деп жарамас.

Келіп пе едің жалғанға киім киіп,

Тумап па едің анадан тыр жалаңаш – [4] деп бір тоқтайды.

Яғни, бізді қоршаған табиғат бір қалыпты тұрып қалмай, үнемі даму,

өсу үстінде болатынын осылай нақты қағидалармен толық түсіндіреді.

Мәшһүр Жүсіптің бөліп айтуға тұрарлық айырықша бір ерекшелігі –

өлеңдерін жазып шығарған. Ол әрбір жырын қағазбетіне түсіріп, рет-ретімен тәртіппен, шашау шығармай ықтияттап жинап отырған. Оның алғашқы өлеңдері “Дала уалаяты” газетінде 1889 жылдан бастап көріне бастады. Ақын 1889 және 1890 жылдар аралығында бірнеше мақаламен қоса, бес өлең жариялады. Олар мыналар: “Әңгіме”, “Бәрі қысқа, еркін дүниеге келеді екен”, “Кедейлікке үш қырсық оралады”, “Күн шықпай ерте тұрып”,

Қазағым, өнер іздеп, ұрлық-зорлық, “Білмейді ел өнерлісін, аулақ болар”. Бұл өлеңдердің бәрінің сарыны ортақ, ой арнасы біреу – ол жастарды еңбекке, өнер-білімге, егін салуға, сауда істеуге шақырады. Ал, ел ішінде бос тентіреп кәсіпсіз жүрген кейбір желбуаз бозбаланы сынап мінейді:

Өзінің малын күтіп баға алмайды,

Бір тиын қолдан кетсе таба алмайды.

Бір саңлау оймен іздеп табары жоқ,

Біреудің айтқан тілін тағы алмайды [5].

Осылай дей отырып, еңбек етпейтін, сыбай-сылтаң жүрісті жандарды ұрыспай, сөкпей, тілдемей, жай ғана сыпайы сөзбен ұялтып, қызартады. Оларға “мынадай бол, мынадай істе” деп те ақыл айтпайды. Тек қана еңбек ет, еңбек адам баласының – анасы дегенді меңзейді. Ақын бұл ойын қолына домбыра ұстап тоймен топта емес, баспа бетінде айтты. М.Көпеевті өзі көзімен көрген, оның барлық еңбегімен таныс-біліс болған сол кездегі орыс оқымыстысы Белослюдов төмендегідей ой айтады: “М.Көпеев халықтың мұңын жырлай бастайды. Мәшһүр Жүсіп өлеңді жазып шығарды, мұның өзі қазақ әдебиетінің тарихында халықтық сипаттағы жаңа бағыттың дамуына зор түрткі жасады. Бұрын өлең көпшілік алдында ауызша айтылатын, ал ақын атану үшін біреумен айтысқа түсетін, жаршы міндетті түрде суырып салма ақын болуы шарт еді. Енді Көпеев өлеңдері оқырмандарға жазбаша түрде ұсынылды, ақын деген сөз тек ақын-жырауларға қатысты ғана емес, өлең жазуға қабілетті талант иелеріне де қолданыла бастады. Мәшһүр Жүсіпті 1874 жылы он алты жасында өз ауылының ауқатты адамы Әкімбек деген кісі келіп әкесінен сұрап алады. Бұл байдың Қалибек деген жалғыз баласы бар еді. Арманы перзентін оқыту болатын. Оның молданың алдынан енді ғана босанған Мәшһүрді ата-анасынан “аттай қалап, атандай сұрануы” кілті осы еді. Бұл жайында ақын:

Әкімбек он алтымда алып кетті,

Жалғызы Қалибекке ұстаз етті.

Басында Ақшакөлдің жаз жайлауда, Әкемді мол жылқымен бір жөнелтті деп шындықты бүкпесіз айтады. М.Көпеевтің өз шәкірттеріне берген аса маңызды тәрбиесі – ғылым жайында еді. Оқыған адамның көзінің алды жарық дүние де, қара танымаған кісіге бар нәрсе бұлдырап тұрады. Білімі таяз адам дірілдеп-қалтырап әркімге бір жалтақтағыш келеді. Білікті кісі құйған қорғасындай салмақты болады. Сондықтан терең де парасатты білім әрбір адамға ауадай қажет. Ғылым – пенденің ішін анау-мынау лас қылықтан тазартатын түңілік сияқты. Түңілік арқылы үйге күндіз Күннің, түнде Айдың сәулесі түсіп тұратын болса, сапалы білім де адам жанын баспалдақтай биіктете беретіні анық дегендерді айта келіп, ақын ғылым жөнінде ойын былайша қорытады: “Әркім өз жанын тірілтуді керек қылса, ғұмырын сарп қылған пенденің жаны тіріліп сыйлы болады. Ғылым-білімге ғұмырын сарп қылмаған пенденің жаны өлік жан есепті. Өзі өліп жатқан өлікті кім керек қылады” .

Ақын шығармаларында көпшілік қауымды еңбекке, оқу-білімге, адалдыққа үндейді. Әсіресе қолыңнан келгенше кісіге жақсылық істе, кедейкембағалдың қажетін өтеу – адамдық борышың. Ал, халық үмітін ақтарлық игілікті ісің болмаса, кісі санатына қалай қосылмақсың? – [6] деген пікір қорытады. Ол адалдық, адамдық жайындағы толғамды ойларын өлең, мақала, аңыздың айналасында ғана айтпай, көптеген дастан да жазған. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы – азаматтық тарихымызда ерекше орны бар тұлға. Оның мұрасы шамамен 30 томды құрайды екен. Өкінішке қарай, осы еңбек халыққа там-тұмдап қана жетті. Тозақтан аман қалған байлық Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының өзі “Мес” деп атаған қолжазбасы сақталған. Рас, әркім ол байлықтан үзіп-жүзіп пайдаланып жүрді

М.Ж.Көпейұлының халық қазынасына қамқорлығы, мәдени-рухани мұраға жанашырлығы, оныңкелешекке жету жолындағы жанкешті әрекеттері кімкімді де бейтарап қалдырмайды. Айталық, көптомдықтың – 4-5-6 кітаптарына енгенхалық әдебиеті үлгілерінде (аңыз-әңгімелер, ертегілер, тұрмыс-салт жырлары, ақындар айтысы, өлең-дастандар, мақалмәтелдер, шешендік өрнектер, т.т.), жекелеген кітаптарында өмір мұраты, адамфакторы, уақыт-тұрмыс сырлары кеңінен көрініс береді. Қоғамдық әлеуметтік ахуал, дүбірлі дәуір дидары, мәдени-рухани мәселелер деуақыт шындықтары тұрғысынан сөз болады.

Мәшһүр-Жүсіп жазба мұрасының ерекшелігі – тарихи деректерге, сондай-ақ көптеген билеушінің (Қасым хан, Есім хан, Тәуке хан, Абылай хан, Кенесары хан, т.б.) [7] өміріндегі оқиғаларды егжей-тегжей сипаттап баяндауы. Мысалы, оның жазуынша Тәукенің шешесі – қалмақтың хошоут тайпасының билеушісі Күнделең тайшының қызы. Жәңгір өлгеннен кейін Тәуке жас болғандықтан қазақ хандығын сұлтандар биледі. Мәшһүр-Жүсіп Тәукенің кемеңгер, зерделі билеуші болғанын жазады. Ол, әсіресе, Абылай хан мен Кенесары хан сынды тұлғаларға терең тоқталған. Сондай-ақ ол жинаған шығармалардың едәуір бөлігі Қазыбек би, Байдалы би, Едіге би, Бөлтірік би, Тайкелтір би, т.б. билер мен жырауларға арналған.

Фольклоршы Шыңғыс хан, Жошы хан, Шейбани хан, Хулагу, т.б. тұлғаларды да терең зерттеген десек те болады. Мысалы, қазақ халқының үш жүзге бөліну уақытына қатысты көзқарастары ерекше қызығушылық тудырады. Оның пайда болуын Майқы бидің дәуірімен байланыстырады [8].

Қорыта айтқанда, Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шежіресі тарихымыз үшін құнды негізгі деректер көзі болып табылады. М.Ж.Көпеевтің еңбектері тарихи тұлғаларымызды ғана емес, жалпы қазақ тарихына қатысты мәселелерді де жан-жақты қарастыруымызға мол мүмкіндік береді. Оның еңбектері келешек ұрпақты өткен дәуірлерге қатысты тарихи мәліметтермен байыта түседі және бір қарағанда кездейсоқ болып көрінетін қазақтардың қоршаған ортамен байланысын, олардың тарихи үрдістегі әлемдік тарихтың дамуындағы рөлін анықтауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Көпейұлы М.Ж. Қазақ шежіресі. 2-ші бас. толық.- Астана: «Алтын кітап», 2007,-233б.- (Қазақ этнографиясының кітапханасы, 32-ші том).
2. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі.- Алматы: «Қазақстан» және «Санат», 1991. -80 б.
3. Жүсіпова Л. Қазақ тарихы туралы жазылған жемісті еңбегі – «Қазақ түбі» / Аңыз адам №19 (79) Қазан, 2013. 26-27бб.
4. Әуезов М. Әдеби мұра және оны зерттеу. – Алматы, 1961. – 358 б.
5. ҚР Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапхананың қолжазбалар қоры. 1173-папка. – 20-27 б.
6. М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қоры. 239-папка. – 43 б.
7. Көпеев М.Ж. Сарыарқа кімдікі екендігі. – Қазан, 1907. – 11 б.

8. Дала уалаятының газеті. – 1889. – № 9.9. ҚР Орталық ғылыми кітапхананың қолжазбалар қоры. 1773-папка. – 43 б.

ӘОЖ: 821.512.122:82-1

ШЫҢҒЫС АЙТМАТОВТЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ МӘНІ

Байболова Айжан Жанасбекқызы
«Тілдер және әдебиет» кафедрасының
ғылым магистрі, аға оқытушы
Tashenev University, Шымкент қ.
aizhan.baibol@bk.ru

Нышанбай Ақнұр Абайқызы
6B01701 – «Қазақ тілі мен әдебиеті»
мұғалімдерін даярлау (4 курс студенті)
Tashenev University, Шымкент қ.
anr.nyshanbay@mail.ru

Резюме: Чингиз Айтматов — советский и киргизский писатель, творчество которого для его народа по своей значимости сравнимо с народным эпосом «Манас». Киргизы так и говорят: первое тысячелетие прошло под знаком героической истории о великом воине, второе — под знаком Чингиза Айтматова. Прозаик внес большой вклад в развитие культуры тюркоязычных народов. Отдавая дань прошлому, он всегда с оптимизмом смотрел в будущее, создавая искренние и глубокие произведения.

Summary: Chingiz Aitmatov is a Soviet and Kyrgyz writer, whose work for his people is comparable in its significance to the folk epic “Manas”. This is what the Kirghiz say: the first millennium passed under the sign of the heroic story of a great warrior, the second - under the sign of Chingiz Aitmatov. The prose writer made a great contribution to the development of the culture of Turkic-speaking peoples. Paying tribute to the past, he always looked to the future with optimism, creating sincere and deep works.

Шыңғыс Айтматов (1928 ж. желтоқсанның 12 Шекер, Қырғыз АКСР - 2008 ж. маусымның 10, Оренбург, Алмания) – ойшыл гуманист, данагөй, қазақ-қырғызға ортақхалық жазушысы, Социалистік Еңбек Ері, КСРО мемлекеттік сыйлығының үш мәрте иегері және Лениндік сыйлықтың лауреаты. Ш.Айтматовтың бүкіл шығармашылығы мен өмірі бастан-аяқ қазақ халқымен тығыз байланысты болды. Сонау «Жәмиладан» бастап, әлемге танымал «Қош бол, Гүлсары», «Ақ кеме», «Ғасырдан да ұзақ күн», «Жанпида» сияқты барлық шығармаларындағы көркем образдарының рухы мен мінезі қырғыздангөрі қазаққа өте-мөте жақын еді. Жазушының өзі де қазақ ауылымен іргелес, қоныстас жерде туып-өскен [1].

Әкесі Төрөқұлды Тұрар Рысқұлов қолынан жетектеп жүріп, Ташкентке оқуға түсірген. Кейін қырғыздың көрнекті қоғам қайраткері болған, 1938 жылы «халық жауы» ретінде атылып кеткен Төрөқұл Айтматов Т.Рысқұловтың тікелей тәрбиесін көрген шәкірті болған.

Мұхтар Әуезовті өмір бойы пір тұтып өткен жазушы жазып жатқан жаңа шығармасын Жуалы топырағынан бастамақ болған еді. Қазақстандағы БТА банктің құрметті президенті болып тағайындалған. Жазушының кандидатурасын жақында түркі тілді елдердің мәдениет министрлерінің кеңесі (ТҮРКСОҰ) түрік әлемінің атынан Нобель сыйлығына ұсынғанды.

Және Ш. Айтматов түркі әлемінің дамуына қосқан ерекше үлесі үшін ТҮРКСОҮ тағайындаған халықаралық көрнекті сыйлықтың тұңғыш лауреаты атанған [2].

2008 жыл Қырғызстанда Айтматов жылы болып жарияланғаны белгілі. Осы жылдың желтоқсан айының 12-де 80 жасқа толатын жазушының мерейтойы халықтық мереке ретінде тойланбақ еді. Жоғарыда айтқан ТҮРКСОҮ сыйлығы осы 80 жылдық мерейтойына орай тапсырылмақ еді. Тағдыр оны кемеңгер жазушыға тірі көруді жазбапты. 2008 жылы маусымның 10 күні «Адамзаттың Айтматовы» атанған Айтматов 79 жасында Алманияның Оренбург қаласындағы ауруханада бүйрек ауруынан қайтыс болды.

Жазушының мүрдесі 14 маусымда Бішкек 10 км маңындағы Чон-Таш (Шын-тас) ауылындағы «Ата-Бейіт» мемориалды-мұражай кешеніне қойылды. Сол күн Қырғызстанда ұлттық қайғылық деп жарияланды.

Тарихи танымы мен рухани дамуы есте жоқ ескі замандардан бермен қарай сабақтасып жататын қазақ-қырғыз ұлыстарының ұлағат биігінен орын алған ортақ мұралары туралы сөз болғанда, ойға оралатын құндылықтар шоғыры адамзат өркениетінің өзекті бір бөлшегін құрайтынын байқаймыз. Санадан туындайтын салтпен дәстүр, таныммен сабақтасатын тылсым сырлы толғаулар жүйесі тоғысатын тұстарда да қазақ пен қырғыз жұртының рухани үндестігімен мұңдалап тұрады.

Басыма кидім ақ қалпақ,
Оюлап шетін сырғызған.
Менің де бетім жап-жалпақ
Айырмам қане қырғыздан!?

- деп жырлаған көрнекті қазақ ақыны Әбділда Тәжібаев өлеңіндегі тірлігі бір ордалы жұрттардың абзал бейнесі - рухани бірлікпен адами үндестіктің тарихи дамуда сирек кездесетін нұсқасы. Адамзатқа ортақ құндылық - ұлы "Манасты" [3] құбылмалы саясаттан арашалап алуға ат салысқан ұлы Мұхтар Әуезов дәстүрінен дәрмен көрген текті тұлғалар, қай-қай заманалар болсын, "бір туған" ниетті қос ұлыстың игі бірлігіне дәнекер болудан жазған емес.

Шыңғыс Айтматовтың алыстарды шарлаған атағы мен даңқына шын пейілімен қуана қол соққан қазақ қауымының, ұлы суреткерге деген ықылас-пейілінің уақыт пен заманның барлық сынынан сүрінбей өтіп келе жатуының да бір жұмбағы осы ұлттық-адами тереңдіктерде жатса керек. Шыңғыс десе: "Адамзаттың Айтматовы", дейтін сөз тіркесі көлденең дейді. Бұл, заңғар суреткерге қазақ бауырларының дуалы аузымен телінген толағай теңеу болатын. Өз дәуірінің өзегін жарып шыққан дара перзенттерге тән ерекше қасиеттердің көшбасында олардың еткен еңбегі мен тындырған шаруасының жалпы адамзатқа түсінікті болуы жатады. Тілі мен дініне, әдеті мен ғұрпына, қоғамдық құрылысы мен қауымдық қағидасына, идеологиясы мен идеясына қарамай мұхит асып, теңіз басып, биіктіктермен біте қайнасып кету үрдісі де дара тұлғаларға тән құбылыс десек, Шыңғыс Төрешұлұлы осы қатардан ойып тұрып орын алған ғасырлық құбылыс.

Адам бойындағы асыл қасиеттердің арда тармағын алаулы азаптар құрсауында ғұмыр кешкен, біреулер үшін - көптің бірі, енді біреулер үшін - биік рухтың, бірегей болмыстың иелері - Жәмила мен Данияр бейнесі арқылы жеріне жеткізе айшықтап берген жас Айтматов "тау мен дала жыршысы" биігінен ешқашан аласарған жоқ. Қарапайым тіршілік пен қатыгез болмыстың ара-қатынасында жататын иірімдердің илеуінен шыққан жазушы кейіпкерлері, зерделі оқырмандардың сансыз толқынын: "Қайткенде адам қалады адам болып?..." - дейтін тереңге жетелеп келеді, әлі де жетелей берері сөзсіз. Суреткер мұраты - Расул Ғамзатов айтпақшы: "Адамдар менің жұлдызым, соларға жетсем болғаны" - десек, Шыңғыс Айтматов сол мұраттан көрінген жазушы. Өркениет тарихына өзіндік бетбұрыс әкелуімен ерекшеленетін ХХ ғасырдың адамауи галереясын жасаған суреткерлер, өздеріне тұстас дәуірдің ғаламшар кезіп, мұхит табанын тоздырып, жер құрсағын індеткен пенделерінің іс-әрекеті арқылы уақытқа уағыз айтушылар биігіне көтерілгенін кез келген адамға мойындата алатын мысалдар жеткілікті. Осы тұста Габриэль Гарсиа Маркестің "Жүз жылдық

жалғыздығы", Михаил Шолоховтың "Тынық Доны" мен "Адам тағдыры", Эрнест Хемингуэйдің "Шал мен теңізі", Мұхтар Әуезовтің "Абай жолы" эпопеясы болып жалғаса беретін ғасырлық сөз-тұлғалар сөресінде "Қош бол, Гүлсары" "Боранды бекет", "Кассандра таңбасы" тәрізді құндылықтардың тұруының сыры неде дейтін сұрақтың көлденеңдеуі бек мүмкін. Сана сапырылысын сабырға шақыру үшін мифологиялық өрімдер мен табиғи таным деңгейіндегі өрістерде жатқан қарапайым қағидаларды шендестіру, орға түсуді оқыстан дегенімізбен одан шығудың тәсілі біреу-ақ екендігін мойындай білу, немесе мойындата білу шығар. Айтматов феномені міне, осындай құбылыстардан тұратын күрделі әлем болғандықтан жоғарыда тілге тиек еткен қарапайым сұрақтың жауабын да осы тұстардан іздеп көруіміз керек.

Жалпы "Илиада" мен "Одиссея", "Махабхарата" мен "Манастан" бермен қарайғы "адами оқулықтардың", шамамен "Дон-Кихоттан" бастап екінші демі ашылды деп пайымдауға әбден болатын сияқты. Әңгіме, асыра дәріптеу мен әсірелей әрлеуден, тарихи баяндаудан бірте-бірте арыла бастаған сөз өнері, енді екінші бір ерекше әлем - адам зердесінің ішкі иірімдері мен ой толқындарынан бастау алатын таным табиғатына қарай бет бұра бастаған тұс туралы. Әдебиәлемнің осы екінші кезеңінде туған жұлдыздар шоғыры ерлік пен өрліктің, зұлымдық пен махаббаттың, наным мен сенімнің шырмала шиеленген қиын түйіндерін залалсыз шешіп, зардапсыз тарқату тәсілін зерттеп, зерделей бастады. Дәл осы екінші кезеңнің тұсында күшті мен әлсіздің, билік пен бұқараның, пенде мен табиғаттың ара-қатынастарындағы аласапыран арпалыстардың асау ағындарынан қанмен тердің, қайғы мен қасіреттің, үміт пен мақсаттың ара-жігін ажырату амалдарын іздеу мұраты алға шықты.

XX ғасырда сол мұраттың көсегесін көгерткен топтың бел ортасында Шыңғыс Айтматовтың суреткерлік тұлғасы тұр. Қазақ пен қырғыздың қадым заманнан бері көзінің қарашығындай сақтаған қасиетті жәдігерлері - таулары мен далаларының биіктігі мен кеңдігін, оларда ғұмыр кешкен толымды тұлғалардың жан әлемі арқылы жер-жаһанға жар сала дәріптеген заңғар суреткердің өзіне тұстас дәуір болмысына тигізген әсер-ықпалы да зор болғанын мойындауымыз керек.

"Адамзаттың бәрін сүй", дейді қазақтың бар жақсысының басында тұрған ұлы Абай. Сондықтан да болар, Ш. Айтматов "Жанпида" романының бір желісі ретінде Інжіл аңыздарымен астасқан мыңжылдықтардың бүгінгі болмысын алуан түрлі ұлт өкілдерінің іс-әрекеттері арқылы әдіптеп, "тәуелсіздік теориясының" мәңгілік заңдылықтарын, Жер бетінен жұмақ іздегендердің жан пида тірлігінің түйінін - "бостандық - заң заһарынан жасқанбағанда ғана бостандық. Басқа жағдайдың бәрі - далбаса" - дейтін философиялық тереңмен ұштастырады. Жалаң түсініктер мен жадағай ұрандар шеңберінде "анархия" ұғымымен түстес болып келетін осынау ой-түйіннің негізгі нысаны - адам болудың алғы шарттарымен астасатын құндылықтарды көксеудің, түптеп келгенде: "Қайткенде адам қалады адам болып?!" мұратының аңсауы жатқандығын ойлы оқырман жазбай таныры анық.

Айтматовтың шабытты шағы адамзат тарихының алмағайып арпалыстар жаналып-жан беріскен қанқамау тұсына дәл келді. Ал ұлы суреткер өмір сүрген орта - бір-біріне қарама-қайшы, бірін-бірі жағадан алып, етектен тартқан екі наныммен екі сенімнің майдан даласы еді. Шеңберден шығып кету мүмкіндігі мыңнан біреу ғана бұйырған қоғамда жүріп-ақ адамзатқа ортақ қауіптің - қоғамдық құрылыстар мен идеологиялық ұстанымдардың түр-түсіне қарамайтынын асқан шеберлікпен алғаш айтып бергендердің де көш басында Шыңғыс Төрешұлұлы тұр [4].

Адамзат тарихындағы "ең жетілген, еңсесі биік, ережесі қатал" коммунизм құрушы қоғамның ішкі дерті мен қайшылығын елден кетіп, еңсесін түсірмей-ақ, тек суреткерлік күдіретпен сыналап сипаттап, жаңқаламай жарып орны-орнына қоя білген, көрнекі жерге көрмелеп орналастырып, қауіп-қатердің алдын алуға шақыра білген шеберлердің де көш басында Шыңғыс Төрешұлұлы тұр. Адамзаттың ортақ арманын, ортақ мақсатын, ізгі үмітін оңаша отырып ой елегінен өткізгендер тобын тарлан тарих тұлғалар қатарына қосады.

Жарық пен көлеңкенің көлбеуінде жатқан көмескі сызықта күнкешумен өркениет өрімдерін еселейтін - адамдардың ара-қатынасындағы айтса ауыз бармайтын, айтпасаң арың шыдамайтын, арпалыстарды ақ пен қара деп ежіктемей суреттеп беру үшін де тұлғалық тұрпат керек. "Жәмиладан" басталып, "Жанпидамен" жалғасып, "Кассандра таңбасымен" дами түскен сөз дәуірінің Шыңғыс Айтматов өнерінің шоқтығын биіктетіп тұрған, әр біреуі бір-бір кезеңіне татитын шығармалар шоғыры бұл күнде адамзатқа ортақ құндылықтарға айналды [5]. Аңыз бен ақиқатты астастыру, жаратылыс пен жарық дүниені үндестіру, есте жоқ ескі заманалар елесінің шұбатылған шырғалаңын шегендеген шындық пен әділдіктің алтын арқауын айшықтау, өмір мен өлім заңының қос биігін пайымдау, адами болмыстың Шығысы мен Батысында барымтаға түскен құндылықтардың көнбіс құдіретін толғау жөнінде дәл қазір Айтматовтың алдына түскен суреткер кемде-кем. Айдай әлемге қазақ пен қырғыз ұлысының ұлағатынан нәр алған тау мен дала бейнесін тарту еткен тұлғаның, әдебиет әлеміне, қалаберді - адамзат өркениетіне қосқан үлесі туралы сөз қозғауымыздың басты себебінде осы төңіректен өрбіген болатын [6]. Сондықтан да, сауатты сәтке тап болып, толағай заманда өмір сүру мұратына жеткен әрбір адамның, Шыңғыс шығармаларын тәптіштеп талдаумен, ежіктеп түсіндірумен әуреге-сарсаңға түспеуі керек. Шыңғыс Айтматовты тек оқу керек!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақ әдебиеті -1999, маусым 24-2.бет Әлемге әйгілі Айтматов 70 жаста.
2. Қазақ әдебиеті 1999,14-мамыр 3.б Айтматов және театр фестивалі Бишкек қаласында өтті
3. Қазақ тілі әдебиеті -1999,42.бет Шыңғыс Айтматов публицист.
4. Қазақстан әйелдері – 1999,6.б Шыңғыс Айтматов отан орденімен марапатталды.
5. Жас алаш -2000ж,8-тамыз . Шыңғыстың. Шыңғыс Айтматов.
6. Ш.Айтматов «Боранды бекет» «Алматы» 1998 ж.

ӘОЖ: 821.512.122:808.5

ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР – АУЫЗ ӘДЕБИЕТІНІҢ ҚҰНДЫ МҰРАСЫ

Байболова Айжан Жанасбекқызы
«Тілдер және әдебиет» кафедрасының аға оқытушысы
Tashenev University, Шымкент қ.
aizhan.baibol@bk.ru

Аманәлі Қарақат Пернебайқызы
6B01701 – «Қазақ тілі мен әдебиеті»
мұғалімдерін даярлау (4 курс студенті)
Tashenev University, Шымкент қ.

Резюме: Научное наследие С. Аманжолова в казахской диалектологии является национальной ценностью казахского языка.

Summary: The scientific heritage of s. amanzholov in kazakh dialectology is the national value of the kazakh language.

Шешендік сөздер – ауыз әдебиетінің ең аз зерттелген жанрлық түрлерінің бірі. Мұның себебі кеңестік саясаттың қазақ шешендік өнерінің зерттелуіне тежеу салып келгендігі.

Себебі, шешендік сөздерде халықтың ұлттық тарихы мен дүние танымы, азаматтық пен тәуелділікті аңсаған күрескерлік рухы жатты. Сондықтан кеңескерлік тотаритарлық тәртіп тұрғысында шешендік сөздерді жинап, жариялау, зерттеу ісіне шек қойылып отырды. Дегенмен қазақ ауыз әдебиетін алғаш зерттеушілердің бірі- М.Әуезов «Әдебиет тарихы» атты еңбегінде шешендік сөздерге «Билер айтысы» терминдік атау беріп, оның билер сөзі екенін айтқан еді. Әйтсе де әдебиет зерттеушілері күні бүгінге дейін шешендік сөздерді фольклор қатарына қосып келеді. Расында шешендік сөз белгілі бір би-шешеннің атынан айтылатыны мәлім. Ал атақты В.Г.Белинский фольклорда даңқты есімдер болмайтынын алдағы көркем сөз авторы халық екенін көрсеткен [1]. Сонда шешендік сөздерді фольклорға телу кеңестік дәуір тұсында би, шешендер есімін ауызға алудан тайсақтағандықтан ба, әлде фольклор мен авторлы ауыз әдебиетінің ара жігінің ғылыми тұрғыда түпкілікті ажыратылмағандығы ма?

Рас, шешендік сөздер ғана емес, белгілі әдебиет зерттеушісі Е.Тұрсыновтың айтуынша жақын уақыттан бері ғана баспасөз авторы шығарма деп танылған және осы күнге дейінгі авторлығы ауызша сақталып келген, қазақ ақын жырауларының бай поэзиясы неге екені беймәлім фольклор қатарына жатқызылып келген. Сондықтан кеңестік дәуір тұсында жазылған еңбектерге жаңаша көзқарас тұрғысынан баға беру ләзім.

Қазақ халқының шешендік өнерінің алғашқы нұсқалары түркі халықтарының Орхон, Енесей ескерткіштері мен көне жазба мұраларынан табылған. Мұнда Қорқыттың айтқан нақыл сөзі жазылған. Көне жазба мұраларында М.Қашқари, Баласағұни, А.Иүгники, С.Сарайи, Құтып, А.Хорезм айтқан даналық сөздер табылған. Шешендік өнердің бастауымен даму кезеңдері 7 жарғы заңына байланысты. 7 жарғы заңы Салон заңымен ұқсас. Халық ауыз әдебиеті үлгілерінің бәрінде де көркем айшықталған тіл өрнектері аса мол. Шешендік сөздерді халық әдетте белгілі бір аяулы аруының, ардагер асыл азаматтың есімдерімен қабыстыра қозғайды. Олардың санатына Жиреншеден бастап тарихқа танымал ұлы жүздің атақты Төле биін, орта жүздің қаз дауысты Қазыбек биін, кіші жүздің Әйтеке биі мен бертіндегі Сырым батырын қосып, сол есімдерге байланысты өнегелі сөздерді шарапатты дұға есебінде ұсынады. Шешендік сөздер терең мағыналы, тіл өнегелі қисынды, ой ұшқырлығымен шешендікті дәріптейтін дуалы сөз үлгілері ғана емес, халық даналығының дүниетанымдық тәлім-тәрбиелік, мән-маңызы өлшеулі асыл қазынасы болып табылады.

Шешендік өнер 5 кезеңге бөлінеді:

1. Майқы би мен Аяз биден басталады. 12-13 ғасыр.

2. Асан Қайғы мен Жиреншенің кезеңі. 14-16 ғасыр.

Осы екі дәуірдің шешендерін «Ел құрасқан шешендер» - [2] деп атайды.

3. 17-18 ғасыр «Ел қорғасқан шешендер» Төле би, Әйтеке, Қазыбек бидің уақытын атайды.

4. 18 ғасыр Хан сұлтандарға қарсы шешен Байдалы, Әз Жәнібек, Тіленші би, Шалқар би, Тарақты Тұяқ.

5. 19 ғасыр би, болыстарға қарсы шешен Махамбет, Бала би, Тұрысбол, Сырым батыр шешендіктері.

Қазақ шешендік өнерінің тарихы тым әріге кетсе де оны теориялық тұрғыдан толық зерттеу А.Байтұрсынұлынан басталады. Кезінде Ш.Уәлиханов, С.Сейфуллин, М.Әуезовтер шешендік сөздерді жинастырып, билер сөзінің тәрбиелік мәнін, философиялық сипатын, билердің қоғамдағы орнын түсіндіріп берді. Кейін Ә.Мәметова, Б.Адамбаев билер шешендігін арнайы тақырып етіп алып, кандидаттық диссертациясын қорғады. Бұл еңбектерде шешендік өнер бір ғана кезең, яғни ХҮІІ – ХІХ ғасырлар арасын қамтиды да, осы кезеңде өмір сүрген билердің шешендік сөздері тарихи әлеуметтік мәні, тақырыптық мазмұны жағынан талданады. Өз кезінде жырау-шешендер, би-шешендер, ақын-шешендер артына ғибратты сөздер қалдырғанымен, шешендік сөздерді теориялық жағынан тұжырымдаған жоқ.

Ал А.Байтұрсынұлы зерттеулері – қазақ шешендік сөзінің сипаты мен түрлері, тілдік көркемдік белгілері туралы жазылған алғашқы еңбек. 1926 жылы жарық көрген «Әдебиет танытқыш» деген еңбегінде шешендік өнерді сөз өнеріне жатқызып, сөз өнерінің ішкі және тысқы қалпын теориялық жағынан толық негіздеп береді.

Гректер мен римдіктер «өнердің патшасы» [3] ретінде санаған шешендік өнердің қазақ елінде де қасиеті саналғанын түсінген ғалым қазақ шешендік сөздерін зерттеп зерделеуде де алғашқы болады. «Әдебиет танытқыш» деген еңбегінде ол өнердің түрлі-түрлі болатындығын, солардың ішіндегі ең алды сөз өнері екендігін «Өнер алды – қызыл тіл» деген халық мақалымен растады. Бұл мақалды шығарған қазақтың сөз баққан, сөз күйттеген, сөз қадірін білген халық болғандығын айтты. Сөз өнерінен жасалып шығатын нәрсенің жалпы атын «шығарма сөз» деп атады да, ғалым шығарманың мазмұнына қарай үш түрге: әуезе, әліптеме, байымдамаға бөлінетіндігіне тоқталады. Болған оқиғаны бастан аяқ болған түрінде, ретінше мезгілін, мекенін көрсете мазмұндап, мағлұмат беру-әуезе болады. Бір нәрсенің тұрпатын реттеп айтып, әлібін суреттеп шығару - әліптеме болады. Көсем сөзбен жазылған шығарма бір пікірді қуаттап, толықтырып баяндаса, баяндауын түрлі сипаттармен дәлелдесе, ондай шығарма байымдама деп аталады. Сондықтан шығарманың асылы – байымдама дей келіп, оларды негізгі белгілеріне қарап бірнеше түрге бөледі де, шешен сөз бен көсем сөзді байымдауға жатқызады. Шешендік сөздің байымдамасы басқа түрлерінен өзгешелігі – шешен сөзде айтушының мақсаты баяндап, сипаттап түсіндірумен қоймай, пікіріне нандыру, сендіру, ұйыту, бұйыту, иман келтіру екендігін айтады. «Оны істеу үшін, - дейді А.Байтұрсынұлы, - шешендер жай байымдаушыларша айтқан сөзі адамның ақылына қону жағын ғана көздемейді. Сөз қанға, жанға әсер етіп, арбау сияқты адамның ойын да, бойын да балқытып, билеп алып кетуге ыждағат етеді. Сондықтан шешен сөздің «қыздырма» яки «қоздырма» деген айрықша бөлімі болады. Оның қызметі – адамның жүрегін билеп, жүйесін босату, қанын қыздыру, намысын келтіру, арқасын қоздыру. А.Байтұрсынұлының шешендік сөзге берген осы анықтамасын әлемдік дәрежеге көтерілген әйгілі шешендердің берген анықтамаларымен салыстырғанда, пікір ортақтығымен үндестікті табуға болады.

Мәселен, көне Грецияның атақты шешені Демосфеннің айтуы бойынша, шешеннің міндеті: 1) түсіндіру; 2) ояту; 3) ләззатқа бөлеу болса. А.Ф.Кони «Сот және саясат тақырыптарындағы шешендік» деген шығармасында: «Шешендік дегеніміз – тыңдаушылардың жан-сезім әлемін сөзінің әдемілігімен, образдарының жарқындығымен, нақыл, ғибрат сөздердің ұшқырлығымен толқытатын, баурайтын өнер, өзгеше қабілет, тума қасиет», - деп жазған.

А.Байтұрсынұлы да өзге ғұламалар тәрізді шешендік сөздің құрылымын белгілеп береді. Ежелгі Рим дүниесіндегі шешендіктің теоретигі Цицерон нені айтуды білу үшін, шешендік сөздің құрылым жағынан үш бөліктен тұратынын білу керек, олар: кіріспе, негізгі бөлім және қорытынды екенін нұсқаса, А. Байтұрсынұлы: «Шешен сөздің зор мүшелері бесеу: 1.Бастамасы. 2. Ұсынбасы. 3. Мазмұндамасы. 4. Қыздырмасы. 5. Қорытпасы» - [4] дейді. Ұлы ғалым әр бөліктің айтылу мақсатына қарай қажетті атауларды тандап қоя білген.

Ұлттық шешендіктанудың ғылыми негіздерін жасап, методологиялық арналарын белгілеп берген А.Байтұрсынұлын қазақ шешендік сөздерінің алғашқы теоретигі деуге әбден болады. А.Байтұрсынұлы шешендік сөздерді шешендіктің тақырыбымен мазмұнына, айтылу орнына қарай бес түрге бөледі: а) шешендер жиынды аузына қаратып, нандырып, сендіріп, мемлекет ісіне қарар шығарту мақсатпен сөйлегенде – саясат шешен сөзі деп аталады; б) шешендер сотта айыпкер адамдарды ақтау я қаралау мақсатпен сөйлеп сот билігіне әсер ету үшін айтқан сөздері – билік шешен сөзі деп аталады; в) біреудің халық алдында еткен еңбегін, өткізген қызметін айтып, қошеметтеп сөйлеген шешеннің сөзі – қошемет шешен сөзі деп аталады; г) білімділердің, ғалымдардың пән мазмұнды сөйлегені – білім шешен сөзі деп аталады; ж) дін жайынан сөйлеген ғұламалар сөзі, молдалар сөзі – уағыз деп аталады.

Ол демек шешендік сөздерді алғаш айтушы жеке адамдар болғанмен оны кейін өңдеп жөндеуші сақтаушы халық. Сондықтан оның шын иесі авторы да халық дейміз деген ой айтады. Ал оның шешендік сөздерден құрылысына қатысты бірен-саран өңдеу, жөндеу жасау кез келген кісінің қолынан келе бермейді - [5] дейтін пікір де шешендік сөздердің «халықтығын» паш етіп тұрмағанын баяндауға болады. Шындығында М.Әуезов есте қалмаған ескі заманда шыққан Алдар көсе, Жиренше, шешен әңгімелерін, халықтық аңыздарды ғана қалың бұқара туындысы деп бағалаған. Демек тарихи таңба бедері бар шешендік сөздердің жолы басқаша. Олардың белгілі бір би шешенге тән екенін нақтылы тарихи оқиғалар шеңберінде айқындауға болады. Айталық «Алты Емен дауына дауа» сөзінің тек Бөлтірік шешен атынан айтылуының мәнісі осында. Көп нұсқалы болуын мұраны жеткізушінің шығармашылық құрамы деп түсінген жөн. Сонымен қатар шешендік сөздердің авторлығына қатысты мәселенің бірі – дәстүрлі шешендік сөздердің би шешендердің көпшілігіне қатар телінетіндігі. Өйткені оларды айтушы адам сөзі өтімді болу үшін көнеден қалған сөзді өз елінің беделді би шешендерінің атынан айтқан.

Өйткенде, бұл кемшіліктердің сөзге ұйытудың тәсілі екені рас. Алайда дәстүрлі тарихи деректер мен шежірелер, жазба мұрағаттар айғақ болмақ жағдайларда да дәстүрлі шешендік сөздердің алғашқы шығарушысын айқындау қиын. Дейтұрғанмен де ауызша сақталып жеткен дәстүрлі шешендік сөздердің билер сөзі екенін жоққа шығара алмаймыз. Ал дәстүрлі шешендік сөздердің би шешендердің көпшілігіне қатар телінетіндігі ауызша тарағандығымен байланысты екенін дәлелдеуді қажет етпесе керек.

Олай болса, ұлы М.Әуезов пікірін қазық ете отырып, жаңаша таным тұрғысынан шешендік өнердің авторлы шығарма екенін танытатын еңбектің бірі – Бөлтірік Әлменұлының «Шешендік сөздер» [6] жинағы.

Белгілі ғалым Ж.Дәндібаев «Бөлтірік Әлменұлы және қазақ шешендік өнері» атты оқу құралында Бөлтіріктің Төленің шешендік сөздерін олардың төл туындысы ретінде қарастырады. Сондай-ақ белгілі би-шешендерінің өнер туындысының көркем шығарма екендігіне көз жеткізеді.

Сонымен қатар ұлы жазушы М.Әуезов аталмыш еңбегінің «Билер айтысы» деген тараушасында бұл жанрлық түрдің толық жиналмағандығы зерттеу ісінде қиындық келтіретінін, сондықтан оны сол кезеңде түгел жіктеп бөліп қоюға болмайтынын айта отырып: «Бірақ бұл жіктеу уақытша ғана жіктеу және ылғи ішкі мағынасына қарай жасалған жіктер болады» - деп ескертеді.

Шындығында М.Әуезовтің алғашқы жіктемелері кейінгі зерттеушілер - Ә.Қоңыратбаев, С.Садырбаев, Б.Искакова, С. Қасенов еңбектеріне ғылыми негіз болып, одан әрі дамытылды.

Жалпы М.Әуезов тұжырымдарының шешендік сөздері бүгінгі жаңаша таным көкжиегімен бағалауда айтарлықтай мәні бар.

Бұлардан басқа А.Байтұрсыновтың шешендік сөзді 5 түрге бөледі:

1. саясат шешендік сөзі.
2. билік шешендік сөзі.
3. қошемет шешендік сөзі.
4. білмір шешендік сөзі.
5. молдалардың уағыз сөзі.

Рабиға Сыздықова 4-ке бөлген:

1. әлеуметтік саяси мазмұнды шешендік сөз.
2. әлеуметтік тұрмыстық мазмұндық шешендік сөз.
3. білім, ғылымдық мазмұнды шешендік сөз.
4. сотта қолданатын шешендік сөз.

Г.З.Апесян 5 түрге бөледі:

1. әлеуметтік саяси шешендік.
2. академиялық шешендік.

3. сотта айтылатын шешендік.
4. әлеуметтік тұрмыстық шешендік.
5. діни қызметке қолданатын шешендік [7].

Шешендік сөздер көбінесе түсінік сөзбен басталады. Түсінік сөздің көркем болуы шарт емес, қысқа әрі нұсқа болуы шарты.

Қазақтың шешендік сөздері бата-тілектен бастап, бүкіл айшықты, өнегелі-өсиет сөздерді қамтиды. Шешендік сөздерді атадан балаға қайталап, ұропақтар сабақтастығы басынан кешірген алуан түрлі оқиғалардың нәтижесінде туған көрегі мен тергені көп терең ойдың қортындысы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Төрекұлов Н., Қазыбеков М. Қазақтың би-шешендері. – Алматы, 1993.
2. Шоқанова Б. Шешендік сөздердің жанрлық ерекшеліктері. – Алматы, 1995.
3. Шындалиева М. Шешендік пен ақындықтың дәстүрлі байланысы. – Алматы, 1996.
4. Садырбаев С. Халық әдебиетінің тарихи негіздері. – Алматы, 1995.
5. Қ. Жарықбаев «Ақылдың кені» Алматы. 2018
6. Шешендік шиырлары - Алматы: Қайнар, 1993.
7. Адамбаева Б. Алтын сандық. - Алматы: Жазушы, 1989.- 195 б.

ӘОЖ: 821.512.122

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ТАРИХЫНДАҒЫ АЙТЫС ӨНЕРІНІҢ ДАМУЫ

Байболова Айжан Жанасбекқызы
«Тілдер және әдебиет» кафедрасының
ғылым магистрі, аға оқытушы
Tashenev University, Шымкент қ.
aizhan.baibol@bk.ru

Абдивахаб Нұрсұлтан
6B01701 – «Қазақ тілі мен әдебиеті»
мұғалімдерін даярлау (1-курс студенті)
Tashenev University, Шымкент қ.

Карибаева Асем
6B01701 – «Қазақ тілі мен әдебиеті»
мұғалімдерін даярлау (3-курс студенті)
Tashenev University, Шымкент қ.

Резюме: В условиях казахской жизни, когда не было письменной литературы, важнейшей поэзией был «айтыс», давший поэту звание «поэта».

Айтыс находит место в истории духовной жизни не только казахов, но и многих других народов.

Summary: In the conditions of Kazakh life, when there was no written literature, the most important poetry was "aytys", which gave the poet the title of "poet".

Aytys finds a place in the history of spiritual life not only in Kazakh, but also in many other peoples.

Жұмыс тақырыбының өзектілігі ертеде жазу өнері болмағандықтан қазақ халқының әдебиетінің негізгі бір саласы ретінде айтыс өнері туды. Айтыс – қазақтың халық ауыз әдебиетінің әлеуметтік жүгі мол, кең өрісті үлкен бір саласы. Ол суырып салып айтатын

тапқырлық, өткірлік мазмұныменде дараланады. Осындай әлеуметтік мәні зор бір алуан айтыстарды сол ездегі ел өмірінің көркем шежіресі деуге болар еді[1].

«Айтыс» - қазақтың байырғы төл сөзі, ежелден айтысу, сөз жарысы, өнер бәсекесі ұғымында қолданып келген. Бізде екі адамның бетпе – бет келіп өнер жарыстырып бәсекеге түсуі сөз арқылы да, белгілі бір аспапта кезектесіп күй тартысу менде, қолма - қол шығарып айтылатын өлеңмен болуыда мүмкін. Мұның бәрі «қиыннан қиыстыратын» кәнігі шеберлік, алғырлық пен тапқырлықты керек етеді. Ерте заманнан ақ «өнер алды қызыл тіл» деп сөз қадірін қадір тұтып қазақ халқы жалпы әдеби мұраға, оның ішінде айшықты сөз өрнегі ақындар айтысына ерекше мән беріп, соны өзінің рухани өмірінің жарқын көрінісі ретінде ұрпақтан – ұрпаққа жалғастырып отырған. Ақындар айтысының бәрі дерлік жұрт бас қосқан ойын – сауық, үлкен жиын, ас – тойларда өтетін болған. Шаршы топта бәсеке сайысына түскен екі ақынның сөзін сарапқа салып, әділ төрелік айтушы да көпшілік, сөз мәнісін білетін көшелі би, абыройлы ақсақалдар. Сол себепті екі жақ тапқырлық пен тауып айтқан уәжді де аталы сөзін мойындамауға немесе билікті көрер көзге бұрып айтуға ешбір қақы жоқ. Екі жақта «сөз тапқанға қолқа жоқ», «аталы сөзге арсыз жауап қайтарады» деген ұлағатты принципті ұстанады.

Айтыс – көшпелі өмір кешкен елдердің бәріне тән өнер, бірақ ол бірінде аз, енді бірінде мейлінше ол дамыған. Бұл кездегі жазу – сызудың жоқтығынан, ауызекі дәстүрінің мейлінше кең етек алуынан туған қажеттілік еді. Айталық, өмір салты мен әдет – ғұрып, салт – санасы бізбен егіз кешегі көшпелі қырғыз, қарақалпақ алтай елдерінде де айтыс өнері болған, алайда бұл жаныр оларда дәл біздегідей жетіліп, кемелдене қоймаған.

«Айтыс жанрының XVIII ғасырда даму қалыптасу ерекшелігі деген тақырыпта таңдау себебін күні бүгінге дейінтөл әдибетіміздің төрінен орын алып келе жатқан ұлы өнерге деген басты қызығушылығым себеп болды. Бұл тақырыпқа қалам тартып өз көзқарасын айтып өтпеген жазушы немесе ақын кемде – кем шығар. Өз жұмысымды жазу барысымда Х. Сүйіншәлиев, С. Мұқанов, М. Әуезов, Е. Ысмайылов, Жармұқанмедов, М. Ғабдуллин, А. Байтұрсынов, М. Мағауин, Р. Бердібаев, Қ. Жұмалиев, Ғ. Мүсірепов, сынды т.б. көптеген ғалымдардың еңбектері мен танысып шықтым [2].

Жұмыстың мақсаты айтыс жанрының XVIII ғасырдағы дамуы қалыптасуы кейінгі дәуірдегі айтыстың кемелдене түсуіндегі алатын орны оның түрлеріне тоқталу. Жұмыстың басты міндеті айтыстың ешқашанда ұлт тарихынан өшпейтін өміршең өмір екендігін таныту. Бұл тақырыпты зерттей келе айтыс өнерінің сонау ерте заманнан бері етек алып келе жатқанына көзім жетті. Көне ислам дәуірі әдебиетінің кезінде – ақ ақындық өнер біртіндеп дамып қалыптаса бастаған. Сөзімді дәлелді болуы үшін сол кездегі өмір сүрген Әбу Насыр Әл – Фараби, Махмуд Қашқари, Жүсіп Баласағұн, Сүлеймен Бақырғани сияқты аты әлемге мәшһүр ойшылдардың шығармаларымен қалыптасып өзіндік даму жолына түсті. Әл - Фараби өзінің өлең кітабында поэзияның бірқатар теориялық мәселелеріне өлеңнің композициялық құрлысына, шумағына, өлшеміне, ұйқасына т.б. шолу жасай келіп өлеңнің барлық компоненттері ақын айтайын деп отырған ой жүйесіне лайық орынды болу керек деген түйін жасайды. Жақсы өлеңде қашанда басы артық оғаш тұрған шумақ, тармақ болмайтынын ескертеді.

«Өлең өнерінің қағидалары туралы трактат» [3] атты еңбегінде Фараби ақындарды үш топқа бөліп қарастырады, әрі әрбір топқа өзінше сипаттама береді.

Бірінші топқа Фараби табиғи дарыны мол тамаша теңеулер табуға мейлінше бейім, бірақ өлең өнерінің сын-сипаты мен, яғни теориясымен онша таныс емес ақындарды жатқызады. Ал , енді екінші топтағылары, өлең өнерімен толық таныс ақындар, олар өлең жазу қағидасына да, бейнелеу құралдарын қолдануға да шебер болып келеді. Үшінші топтағылар – жоғарыда аталған екі ақындық топқа еліктеушілер деуге болады. Бұлардың әлі өзіндік жазу мәнері толық қалыптасқан емес.

Сонымен, Фараби біз әңгіме етіп отырған ежелгі дәуірдегі араб, парсы және грек поэзиясының тарихы тақырыбы, композициялық құрылымы, өлшемі, шумағы, ырғағы, тармағы, буыны, бунағы, ұйқасы, түр – тұлғасы т.б. мәселелерін әдебиетші ғалым жан – жақты зерттейді.

Түркі тектес халықтарды айтыстың ертеде өзге жанрлардан басым сала болып келгенін дәлелдейтін жазба ескерткіштердің бірі –М. Қашқаридің «Диуани лұғат ат –түрік» атты еңбегі. Осында берілген «Жаз бен Қыстың айтысы» өзінің сыртқы түр-құрылысы мен мазмұны жағынан мысал айтыстың бағзы бір үлгілерін еске түсіреді.Тіпті, өзін дәріптей аспанға көтеріп, қарсыласын тұқырта сынап, аяусыз мінеп шенеуі жағынан бұл нұсқа өзіміздегі ақындар айтысына да, көбірек ұқсас.Табиғаттың от пен судай бір-біріне қарама-қарсы кезеңдерін әдейі беттестіріп,екеуін қолма-қол айтыстыру арқылы ол табиғат пен адам өмірін астастыра, шендестіре бейнелеуді мақсат етіпті. Айталық,айтысты алғаш бастаған Қыс өзін бірден көкке көтере дәріптеп:

Ауруды емдедім,
Қуаттанар ерлерім.
Тұлпарларды жемдедім,
Күш беремін тәнге де...
Ауру -сырқау тынады,
Дұшпандарда бұғады, -
деп, келесі бір сәтте қарсыласа Жазға үлкен мін таға сөйлеп:

Сен келіп ең әлденіп,
Бәрі бірдей әлденіп,
Шыға келер секіріп,
Жылан уы жетіліп.
Бүйі жүрер тайрандап,
Шыбын – шіркей жайрандап...

Жауда қыста тынады,
Жазда ғана құлағы [4]
Ербеңдей кеп тұрады, -
деп айыттайды. Жаз бұған қарсы Қыстың адамға, табиғатқа қатаң, ызғарлы суығын, қыстағы бүрсең қаққан жұрттың көңілсіз сұрқын, көлденең тартып, өзінің жер – көкке қажетті шапағатты, жарқын нұрын мақтан тұта сөйлейді:

Айдың нұры төгілді,
Жұлдыздар да өрілді.
Ақша бұлттар көрінді
Шапқылады бұлақтар.
Қарашы кеп сайларды,
Жасыл көлге айналды.
Жер жасарып жайланды,
Лебі есті өмірдің
Халық бас қосқан.

Әр тұстағы үлкен жиын, ас пен той қай кезде де ақындар айтысынсыз өтепейтін болған. Ат бәйгесі, балуандар күресі, жаяу жарыс, күй тартысу бәсекесі, туды – бітті серігі, қызығы болып келеді. Әсіресе, тұрақты театры жоқ елде айтыс өнерінің ерекше ел ықыласына бөленіп келуі де осыдан. М. Әуезовтың айтыста халықтық театр өнерінің мол белгілері бар деп көрсетуінде де үлкен мән бар. Алайда кейбір зерттеушілер осыған қарап, айтысты тікелей драмалық жанрға келіп әңгімелеуді жөн көреді. Шын мәнісінде мұндағы сөз айтыстың бұқарашыл, көптік сипатымен оның кейбір жанрлық ұқсас белгілері жөнінде ғана болып отыр. Сондықтан айтыстың осындай синкреттік ерекшеліктерімен халықтық мазмұнын бір – бірінен бөле жарып, байланыссыз алып қарауға болмайды дер едік. (Айтыс, 8 – 9 б.б.)

Арбтардың жалаңаяқ, жалаңбас балаларына дейін өзін қойылған сауалға көркем өнерге өлеңмен жауап бере алатыны жайында Арабстанның шөлін кешіп, аптабына күйіп, көшпенділердің шатырында түнеген Европа саяхатшыларының қайсысы болмасын таңырқай баяндайды, біздің қазақтардың да ақындығы осы дәрежеде дейді Шоқан. Бұл – жалғыз Шоқанның ғана аузынан шыққан сөз емес. Қазақтардың ақындығы, сөз өнеріне ерекше

күрметпен қарайтындығы, қазақтың халық әдебиеті үлгілерінің құндылығы жайында орыс әдебиетшілерімен этнографтары тіпті, өткен ғасырдың өзінде ақ ғылыми маңызын күні бүгінге дейін жоймаған көптеген салиқалы пікірлер айтты.

«Рухани жағынан алғанда қазақтар бойына үлкен қабілет дарыған халықтардың қатарына жатады. Олардың әдебиеті байлығымен де мазмұндылығымен де ерекше көзге түседі», - деп жазады. Д. Клеменц «Қазақтар нақысты сөйлеуді бар өнердің алды деп біледі, сондықтан олардың поэзиясы дамудың жоғарғы сатысына жеткен», - [5] дейді Радлов. Радлов атап көрсеткендей, қазақ поэзиясының дамуының қайнар көзі – халықтың нақысты сөйлеуді бар өнердің алды деп білетіндігінде. «Өлең, жыр – қазақтардың жан серігі. Жай қарапайым адамдардың өзі суырып салып айтуға бейім тұрады», - дейді П. И. Пашино. Айтыс – синкреттік жанр. Ол ауыз әдебиетіндегі батырлық жырларымен тығыз байланысты. Бұл екеуінің көне көздерінің бір негізден, атап айтсақ, ертеден тұрмыс-салт өлеңдерінен бастау алатынын М. Әуезов атап көрсеткен. Алайда, бұл жанр дәуір талабына орай бірде бәсең тартып, бірде кең өріс алып дамып отырған. Айталық, айтыс жанрының XIV – XVIII ғасырларда біршама толастағаны байқалады. Бұл кезде туған айтыстар ұмтылды ма, әлде заман талабына сай өзге түрлерге жол берілді ме, осы арасы әзірге беймәлім. Біздің ойымызша, мұны халқымыздың сол кездегі өмір салты мен тұрмыс – тіршілік, тарихи болмысынан іздеу керек сияқты. Тарихи деректерге қарасақ, XIV – XVIII ғасырлар халқымыздың өмірінде жеке ел болып бірігу, сыртқы жауларға қарсы сан алуан азаттық күрестері кезеңдерін құрайды. Сондықтан бұл тұста бұл ерлік күрес жырлары бел алып, айтыс кең қанат жая алмаған сияқты. Дегенмен айтыс сол тұстың өзінде де кең тынысты лиро – эпикалық жанрдың түрмен мазмұны жағынан көркейіп жетіле түсуіне өз әсер - ықпалын тигізді. Бұл орайда батырлық жырларымыздағы әр қилы «Жар-жар» мен айтыс – қағыс үлгілерін, тіпті, сондағы сан алуан сөз тартысы мен пікірі – таластарын сипаттайтын диалогтарды да тілге тиек ете аламыз. Айтыстың, әсіресе, ерекше дамыған XIX ғасырдың II-ші жартысы бұған сол тұстағы әлеуметтік өмірдің дамуы басты себеп болды.

Қазақ айтыстарының жиналуы жарық көруі XIX 2-ші жартысынан басталады. Бұл игі іске ақдемик Б. Радлов бастаған бір топ орыс зерттеушілері мен Ы. Алтынсарин, Ш. Нұрмағамбетұлы, Т.А. Сейдалин, С. А. Жантөрин, Ж.Шайхысламов [6] тәрізді жинаушылар, ал Совет өкіметі жылдары Ә. Диваев, С.Сейфуллин, І. Жансүгіров секілді ақын, жазушылар елеулі еңбек етті. Кейінгі жылдары айтыстың III томдық жинағының жарық көруі де (Алматы, 1965- 1966ж.ж) мәдени өмірімізде елеулі оқиға болды.

Айтыстың тұрмыстағы орны мен табиғи ерекшеліктерін алғаш рет ашып әңгімелеу Шоқан Уәлиханов үлесіне тисе, ал, кейінгі жылдары туралы М.Әуезов, Е. Ысмайылов, Қ. Жұмалиев, М. Қаратаев, Ә. Тәжібаев, М. Ғабдуллин, Б.Кенжебаев, Р. Бердібаев, М. Дүйсенов, Н. Төреқұлов зерттеулер жазғанын атап айтқан жөн.

Қазақ қоғамында ақынның ақын болып танылуы да тек айтыс арқылы жүзеге асқан. Көбіне-көп айтыста жеңілген ақын өткен айтысты ел арасына таратуға міндетті саналған. Сөйтіп, бір-біріне логикалық ой-жүйемен терең жымдасқан екі ақынның өлеңдері біртұтас дүниеге, қисса, дастан секілді желілі шығармаға айналған. Айтыс ақындарының ұғымында өлең белгілі бір кісіге қонатын өнер саналған. [Кемпірбай](#), Базар, Бұдабай, [Бақтыбай](#), [Сүйінбай](#), [Жамбыл](#) тәрізді ақындар өлеңнің “киесі бар, иесі бар” деп білген. Мысалы, [Бұдабай](#), [Бақтыбай](#), [Жанак](#) ақындар [7] түсінде бір ақсақалды әулиенің “өлең аласың ба, көген аласың ба?” деген таңдатуынан соң, өздерінің өлеңді қалағандарын айтады. Бұл табиғатынан осы өнер түріне бейім жаратылған ақындардың ой-қиялының жемісі болуы да ғажап емес.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «Айтыс» жинағы 1941.
2. Ақшолоқов Т., Жұмажанова Т., Қалиев С., Дүйсебаева С. Қазақ әдебиеті жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. - Алматы; «Мектеп» баспасы 2005.
3. Ә. Қоңырбаев, Қазақ фольклорының тарихы. - Алматы, 1991, - 288б
4. Әуезов. М., Әдебиет туралы, О литературе. Оқу құралы, - Алматы, «Санат», 1997.

5. Байтанасова Қ.М., Айтуғанова С.Ш. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі . Оқу құралы , - Астана : Фолиант, 2008.

6. Габдуллин М., Ысқақов Б. Халық ауыз әдебиеті . Оқу құралы, - Алматы «Мектеп» баспасы, 1974.

7. Жұмажанова Т.Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. Алматы: Білім, 2009.

ӘОЖ 741.312.2

АКВАРЕЛЬ ТЕХНИКАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Жаппарқұлов Ерболсын

«Көркем еңбек» пәнінің оқытушысы

Б. Момышұлы атындағы № 6 мектеп-гимназия

Жетісай қаласы

Түркістан облысы

Аннотация: применения техники, специфика и эффективность акварелью на уроках художественного труда в начальной школе

Annotation: the application of the technique specifics and effectiveness of watercolor in art lessons in elementary school

Кілт сөздер: акварель, көркем сурет, көркем стиль, техника, эстетика, бояулар

Ключевые слова: акварель, художественная живопись, художественный стиль, техника, эстетика, краски

Keywords: watercolor, art painting, art style, technique, aesthetics, paints

Акварельдерді қабылдау көбінесе сурет салудың өте қарапайым, тіпті жеңіл-желпі тәсілімен, майлау техникасын үйретудің алдындағы дайындықтың бастапқы кезеңіне ыңғайлы болуымен байланысты болды. Акварель техникасы кәсіпқойларға оны байыпты қабылдауға себеп болған жоқ. Бүгінгі күні мұндай қалыптасқан пікір сирек емес. Қазіргі суретшілер акварель техникасын дамытуға баса назар аудара бастады, классикалық акварельді қайта жаңғыртуға алғашқы қадамдар жасалды .

Бұл зерттеудің мәселесі акварель техникасының әдістері, технологиялары мен тәсілдерінің жеткілікті түрде зерттелмегендігінде. Осы уақытқа дейін педагогикалық және көркемдік оқу орындарында акварельді оқытуда үлкен әдістемелік тәжірибе жинақталған.

Ол зерттелуі, ғылыми талдауға ұшырауы, педагогикалық және көркемдік қоғамдастықтың меншігінде болуы керек. Сонымен, акварельдің кескіндеме және графика құралы ретіндегі көркемдік-экспрессивтік ерекшеліктерін зерттеу, акварельдік кескіндеменің және акварельмен жұмыс істейтін жетекші суретшілердің әдістемелік тәжірибесін талдау, акварельдердегі ең тиімді әдіснамалық және техникалық тәсілдерді анықтау - осының бәрі өзекті мәселелер акварель суретшілерін оқыту теориясы мен әдістемесі.

Акварель балаларға арналған әр түрлі білім беру түрлерінде бейнелеу өнерін оқытуда өте қажет, өйткені мектеп оқушылары үшін көркем материалдар арасында ол қол жетімділігімен ерекшеленеді, күрделі арнайы құрылғыларды қажет етпейді. Бірақ бұл «қол жетімді» техниканы оқыту үшін мұғалім өзі акварельмен сурет салу дағдыларын сенімді түрде игеруі керек, бірақ мұғалімдердің бұл бағыттағы дайындығы жеткіліксіз [1].

Қазіргі уақытта кескіндеме кезінде ол көбінесе екінші роль атқарады, майлы кескіндеменің дамуының бастапқы кезеңіне айналады. Бейнелеу өнерінің ең маңызды және мәңгілік өзекті мәселесі - көрерменді тәрбиелеу

Акварельмен жасалған жұмыстың қадір-қасиетін сезіну және бағалау үшін көрермен оның әлемді көркем бейнелеу құралы ретінде құрметтей отырып, оның мүмкіндіктерімен таныс болуы керек. Акварельдер (латынның aqua - су сөзінен шыққан) - суда еритін

жабысқақ бояулар. Осы бояулармен салынған кескіндемені акварель деп те атайды. Бұл мақалада акварельдің ерекшеліктері, қасиеттері мен құрамы туралы айтылады.

Акварельдің ерекшелігі - түстің ерекше мөлдірлігі. Осы қасиеттің негізінде қалғанын салуға болады. Акварельдің туынды қасиеттеріне бояудың кептірілген қабаттарын алдыңғы бояуларға жағу арқылы өзгеретін реңктер жатады. Сол сияқты, егер бірдей бояғыш композиция қолданылса, түс қанықтылығы жоғарылайды. Басқаша айтқанда, сіз қағаздың жарқырауы үшін бояуды қолдана аласыз, түстерді түске қоюыңызға болады, осылайша астыңғы қабат жарқырап, жаңа түсті көлеңке қалыптастырады. Бұған қолданылатын материалдардың тазалығымен, сондай-ақ пигменттердің жоғары дисперсиясымен қол жеткізіледі.

Гуашьтен айырмашылығы, акварель паста жағуға арналмаған, өйткені бүкіл мағынасы жоғалады. Акварельдің қасиеттері бізге ережелерді талап етеді, оның бастысы - суды көп мөлшерде пайдалану, өйткені тіпті акварель атауы да «су» сөзінен шыққан. Тағы бір айырмашылық - үш негізгі түстерге жету қиын. Сондықтан акварельдер мәселесі әрдайым «түрлі-түсті» (16 түстен және одан да көп). Түстерді механикалық араластыру кезінде акварельдің қасиеттері айтарлықтай жоғалады, мөлдірлігі мен тазалығы төмендейд. Акварель бояуы бар ыдыстар әрдайым кішкентай, гуашьтен айырмашылығы аз, өйткені қайтадан қолдануға көп су қажет, ал егер бояулар жаңа болса гуашьті сусыз қолдануға болады.

Олар акварельді түтіктерде (жартылай сұйық акварель), пластик түтіктерде (жұмсақ акварель) жасайды.

Акварельмен жұмыс көбінесе көп мөлшердегі тиіннің шаштарындағы щеткалармен (4 саннан щеткалар) жүзеге асырылады, бірақ бөлшектерді нақтылау кіші сандар щеткаларымен орындалады. Акварельмен жұмыс жасағанда қылқаламның алғышарты - былғалдың көп мөлшерін сақтап, жіңішке тамшы ұшы болуы.

Кескіндеме бейнелеу өнері мұғалімдерін дайындау саласындағы мамандықтың негізгі пәнінің бірі болып табылады. Кескіндемені оқытудың мақсаты - кескіндеме жазуды оқыту тарихынан, техникасы мен технологиясынан, жарық пен көлеңкеден, перспективадан, тұстанудан кеңістік пен формадан бірігетін көркемдік білім беру, табиғат формалары мен өнер туындыларын талдауға, кескіндеме жазу техникасын меңгерту болып табылады.

Кескіндемені оқытудың міндеттері: табиғат пен өнердегі эсемдікті қабылдауға, натюрморт пен пейзаждар салуға, зат құрылымын салуға, зат формасын бояу арқылы көлемін шығаруға, кеңістік көріністерін бейнелеуге, кескіндеме жазу барысында білімгерлерге жарық пен көлеңке, тұстану, перспектива заңдылықтарын қолдана отырып кескіндеме жазуға үйрету болып танылады геометриялық денелерді түрлі бояулармен бейнелеуден басталып, интерьердегі екі адамның бейнесін тіршіліктегі көрінісіндей етіп кеңістіктегі көріністерін салумен аяқталады [2].

Табиғат көрінісі бейнеленген пейзаждар өмірде бар нақты өлкелердің көріністерін бейнелесе, кейбіреулері сурегшінің қиялынан туындайды. Пейзаж шығармаларында студенттер табиғаттың мінез-құлқын айнытпай бейлеуге тырысады. Олар ашық аспан бұлтты күн, ұшқан құс, алыстағы көкжиек, тау, өзен жағасы, жартас-жайлау, жайылған мал: көріністерін бейнелеу тақырыбы етіп алады. Осылзрды нұсқасына қарап салады.

Кескіндемені оқыту барысында оқытушының ұстанымының бірі - оқытудың педагогикалық бағыттылығы болып табылады. Бұл ұстанымның негізгі мақсаты болашақ бейнелеу өнері мұғаліміне кескіндемені салу барысында мұғалімге қажетті кейбір іс-эрекеттерді меңгертуге жағдай туғызу. Бейнелеу өнері мұғалімі сурет салу мен кескіндемені жақсы меңгерсе, оны шәкіртіне үйретуі де жеңіл болады. Кескіндемені салуды кезеңдерге бөліп, шәкірттеріне көрсетеді. Бейнелеудің заңдылықтары мен ережелерін меңгертуді дұрыс ұйымдастырады.

Кескіндеме сабақтарында оқытудың педагогикалық бағытылығына ықпал ететін оқытушының оқыту әдістеріне мыналар жатады: нұсқаны талдау, суретті талдау, сурет салу кезеңдерін көрсету, сурет салу кезеңдеріне басшылық жасау, заттың құрылысын салуды

түсіндіру, заттың бетіндегі жарық пен көлеңке деңгейлерін анықтау түстердің қатынасын табу, кеңістік көріністерін бейнелеуді көрсету аяқталған кескіндеме жұмысының үлгісін көрсету. Бұл іс-әрекеттер біріншіден, болашақ мұғалімдерге бейнелеу техникасын көрсетсе, екіншіден, оқытушының педагогикалық іс-әрекеті, педагогикалық қызмет үлгісін танытады.

Оларды кәсіби педагогикалық іс-әрекетке бейімдейді кескіндемеден білім шеңбері бейнелеу іс-әрекет дағдылары, сурет салудағы педагогикалық бағыттылық бірлікте көріне келе болашақ бейнелеу өнері мұғалімнің әдістемелік дайындығын құрайды [3].

Табиғат көрінісі (пейзаж) - бейнелеу өнерінің жеке дара өзіндік ерекшелігі бар жанры болып табылады. Сондай-ақбұл жанр, жанрлық сюжеттік және тарихи туындыларда да негізгі роль атқарады. Болашақ мұғалімдер табиғат жанрымен жан-жақты таныс болуы тиіс. Француз тілінен аударғанда «пейзаж» сөзі (paysage) «табиғат» дегенді білдіреді. Дәл осылай көркем сурет өнерінде негізгі мақсаты табиғи немесе адамның өзгертуімен табиғатты көрсетуі болып табылатын жанрды айтады.

Сонымен қатар, пейзаж – көрермендерге табиғатты көрсететін графика немесе суретте нақты көркем бейнелеу. Мұндай бейнелеудің «кейіпкері» табиғи немесе автордыңойлауымен шығарылған табиғат мотиві болып табылады. Табиғат көрінісін бейнелеудің тарихына үңілсек, ол сонау неолит дәуірінде алғашқы шеберлер үңгірлердің қабырғаларында өзен, көлдер, ағаштар мен тасты кесектерді сұлбалы түрде бейнеледі.

Пейзаждың мазмұны, оның сұңғаттық әуені композициядан, натураның көркемдік – тұтас көрінуі, композициялық пластикалық қатынастағы және колориттегі басты таңдаудан айырғысыз. Сондықтан пейзажбен жұмыс сюжет композициясын кеістіктегі ортаңғы, алдықы және қашықтықтағы жоспарларды іздеуден басталады. Бұл сәтте көзқарасы таңдау мен қағаз немесе кенеп форматын анықтау маңызды. Бейнелеу өнері бұл адам баласының заманнан заманға рухани, эстетикалық байлығы ретінде ұласып келе жатқан өнер саласы. Сурет тек жеке ғана бірн өнер саласы емес, бірнеше өнер саласының өмірге келуіне себепкер болған бүкіл бейнелеу өнерінің атасы.

Ондаған ғасырлар бойы бүкіл әлем тарихын, тіршілік тарихын шашуын шығармай, жоғалтпай жеткізген бірден – бір куәгер. Біз осы куәгер сурет арқылы мыңдаған жылдар жемісіндегі тіршіліктің тынысын, адамзаттың әдет-ғұрпын, кәсібін, мәдениетін, оның бастан кешкен барша қайғы –мұңы мен таңдай қақтырар, тамсантар, дәуірлеп гүлденген шағын, табиғаттың мың құлпырған бояуын, жан-жануарлар дүниесінің алуан-тірлігін танып білеміз.

Бейнелеу өнері шығармаларын жақсы дәрежеде қабылдау үшін балада өнердің өзінің бейнелеу тілін түсінетін дамыған қабілет болуы қажет. Өнерді қабылдау балада арнайы үйренуді қажет етеді. Бұл жағдайда ол үшін бейнелеуді алғашқы міндет бейнелеуді шындықтың көрінісі ретінде қабылдау болады.

Оқушының өз болмысын тануға көмектесіп, қабілетін ояту, жаңа рухани күш беру білімнің ең маңызды мақсаты болып табылады.

Бастауыш сынып оқушысының зейіні тұрақсыз, импульсивті, қабылдау мүмкіндіктері де әір түрлі болады. Дегенмен де әр баланың әр нәрсеге бейім болады. Бейімділік оянып келе жатқан қабілеттің алғашқы бергісі. Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуға бейнелеу өнері сабағы ғана мақсатты түрде ықпал ете алады

Пейзаждың мазмұны, оның сұңғаттық әуені композициядан, натураның көркемдік – тұтас көрінуі, композициялық пластикалық қатынастағы және колориттегі басты таңдаудан айырғысыз. Сондықтан пейзажбен жұмыс сюжет композициясын кеістіктегі ортаңғы, алдықы және қашықтықтағы жоспарларды іздеуден басталады. Бұл сәтте көзқарасы таңдау мен қағаз немесе кенеп форматын анықтау маңызды [4].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 А Ғалымбаева. Сурет техникасы Алматы, «Өнер», 2002.
- 2 Б Әлмұхамедов., Балкенов Ж. Сурет салу және бояумен жұмыс істеу әдістері. Алматы, Мектеп, 1987.

- 2 Ж.К. Балтабаева «Бейнелеу өнері» Алматы «Мектеп» 2001.
- 3 Қазақстан акварелі. Алматы, «Өнер», 1989. 5 -20 бет.
- 4 К.Е. Ералин. Қазақстан бейнелеу өнері шеберлері. Алматы, М – Талант, 1997 -105 б.

ӘОЖ: 821.512.122:808.5

ЖЫРАУЛАР МЕН БИ ШЕШЕНДЕРДІҢ ШЕШЕНДІК ҮЛГІСІ

Байболов Айжан Жанасбекқызы
«Тілдер және әдебиет» кафедрасының
ғылым магистрі, аға оқытушы
Tashenev University, Шымкент қ.
aizhan.baibol@bk.ru

Оспанова Әсел Нуржанқызы
6B01701 – «Қазақ тілі мен әдебиеті»
мұғалімдерін даярлау (4 курс студенті)
Tashenev University, Шымкент қ.
a.ospan03@icloud.com

Ключевые слова: народ, история, традиции, ранг, закон

Резюме: В статье рассказывается о красноречии ораторов жырау и би. При рассмотрении данного вопроса в научно-теоретическом и методологическом плане, прежде всего, учитывается, что казахские танцы, в какой бы момент они ни были из страны, обладали высоким интеллектом, компетентностью, лидерскими и дальновидными качествами

Summary: The article tells about the eloquence of the speakers zhyrau and bi. When considering this issue in scientific, theoretical and methodological terms, first of all, it is taken into account that Kazakh dances, at whatever moment they were from the country, had high intelligence, competence, leadership and visionary qualities

«Өнер алды – қызыл тіл» деп қазақ бекер айтпаған. Қоғам тарихына көзсалсақ, қай халықтың болмасын күрделі қоғамдық, мемлекеттік қайраткерлері, қолбасылары, ғалымдары ойға шебер, тілге шешен болғанын байқаймыз. Қоғам қашанда дарынды қабілетті адамдарға мұқтаж. Дарынды адамдар қатарын көбейту үшін олардың сөйлеу тілі және танымын дамыту керек. Сондықтан біз, мұның негізі халқымыздың даналықпен айтқан шешендік сөздерінде жатыр деп қарастырдық. Қазіргі кездегі оқу-тәрбиенің міндеті осы тың жатқан дүниені, даналыққа құрылған қанатты сөздерді, мақал-мәтелдерді, шешендік өнерді жас ұрпақтың бойына қалыптастырып, сол арқылы рухани байлығын арттыру [1].

Қазақ жұрты – жаратылысынан шешендік өнерге бейім халық. Оның қиыннан қиыстыра, төтеден төге сөйлейтін тапқыр да ақылды, бейнелі де бедерлі, аталы да баталы, нақыл, қомақты ойлары жөнінде өзіміз де, өзгелер де таңдай қағып айтудамыз. Қазақ шешендік өнері- атадан мирас болып, алтын баулы желісі үзілмей келе жатқан ардақты өнер. Теңіз тербеп тереңінде шайқалған інжу маржандай ғасырлар бойы халық жадында сақталып, жұпталып көптің көкейіне орнаған шешендік сөздер шешендердің даналық сөздерінде ашылады, айқындалады, ал шешендер әлденеше ұрпақтың сана сезімін аралап, көптің көкейіне қонақтаған ойлы, сырлы сөздерді жаттап, жадында сақтайды керекті, келеңді жерінде жаңартып кәдеге жаратады.

Ұлттық өнеріміздің тарихында Майқы би Мәнұлынан бастап, Майқы би Төбейұлы (1105-1225 жылдар шамасы), Аяз би Жаманұлы (11-12 ғ.), Мөңке би (1207-1250), Едіге би (1354-1419), Бәйдібек би (1356-1419 жылдар шамасы), Әз Жәнібек (1406-1473), Жиренше шешен, Шоған би (1584-1642), Әсет би (1676-1723), Қадір-Тайжан, Тоқсан, Жанкісі, Антайлақ, Бөлтірік, Сары, Сырлыбек, Бала би, Ноғайбай, Саққұлақ, Бапан, Шоң, Шорман, Байдалы, Қараменде, Зіл-қара, Алшынбай, Асаубай секілді, сондай –ақ, Төле би, Қаз дауысты Қазыбек және Әйтеке билердің жарқын бейнелерін әлі де қазақ даласындағы айтулы шешен-билер есімімен толықтыра, молықтыра айтуға болады [2].

Қазақташешен, би дегенұғымдардербестұрып та, қосарланып та айтылабереді. Белгілібіршешендерініңдептанысақ, мәселен, Жиреншешешен, Зілқарашешен, Әлібекшешен, Сүйінбайшешен, Бөлтірікшешен, Шәңкішешен, Мүсірепшешен, Тұяқшешен, ал ендібірсыңарын би дептүстеу, мәселен, Майқы би, Аяз би, Мөңке би, Әйтеке би, Бала би т.б. депатауқалыптасқан.

Би атауы-әлгін дейем ес, белгілі бір мақсатқа, мемлекеттік мүддеге қызмет ететін, жалпы шешендіктен салыстырмалы түрде тар арнаға ыңғайланған шешендердің тобын көрсететін атау.

Бұдан билердің рөлі тек қоғамдық мәселелерді шешу үстін де ғана айрықша да, одан былайғы тұста шешендік сипаты жойылады деген ой туындамауы керек. Би дегеніміз - ел-жұрттың әдет - ғұрпын, салт - дәстүрін, өткен-кеткен көне шежіресін, тарихын, қоғамдық даму барысын, айнала қоршаған табиғаттың, жан-жануарлардың сан алуан қасиеттерін, құпияларын жетік білетін, бүгінгіге баға беретін, болашаққа болжам жасап, адамдардың көкірек көмбелеріне ой көзімен қарап көре алатын, қырлы-қырлы мінез-құлықтарды айтқызбай – ақ доп басатын, ғылым-білімнен хабардар, кемел пікірлерінше шентіл мен жеткізіп беруде дара қасиеті бар бір тумажандар[3].

XVII ғасырдың екінші жартысы мен XVIII ғасырдың бірінші жартысы қазақ тарихының шоғыры деп бекер айтылмаған. Сол заманда Қазақ хандығының басында Жәңгір, Тәуке, Әбілқайыр, Абылай болған. Бұл хронологиялық кезең сыртқы агрессиямен күреспен, аумақтық өсу үрдісімен, ел ішіндегі көптеген көші-қонмен, этникалық қауымдастықтың дамуымен, қазақтардың әлеуметтік және саяси құрылымындағы өзгерістермен ерекшеленді. Әрине, қазақ халқының жүздік, рулық бытыраңқылығы туралы сөз қозғауға болады, бірақ сонымен бірге қазақ жүздерінің ішкі экономикалық және саяси жағдайы салыстырмалы түрде тұрақты болғанын атап өту қажет. Қазақ хандары өз билігін едәуір дәрежеде шоғырландырып, қазақ қоғамының ішкі өмірінде және жоңғар агрессиясын тойтару кезінде табысқа қол жеткізді. Бұл көбінесе батырлардың қоғамдық жағдайының көтерілуіне байланысты болды. Батырлар институтының өзі өзгеріске ұшырады. Батырлардың қатарына тек әлеуметтік шыңдардан шыққан адамдар ғана емес, сонымен қатар салтанатты түбінен шыққан мықты, батыл, ержүрек адамдар да кірді.

Алайда, қазақ мемлекеттілігін бір ғана күшпен нығайту, хандардың билігін нығайту мүмкін болмас еді. «Идеологиялық қамтамасыз етуді» құра алатын адамдар қажет болды. Көптеген елдердегі Шығыс халықтары үшін бұл рөлді дін өзінің постулаттарымен ойнады. Қазақтар негізінен зайырлы халық болды. Дін олардың өмірінде басым рөл атқарған жоқ. Алайда, мемлекеттіліктің барлық институттарымен көтерілуі тек идеологияның арқасында дами алмады. Осы сәтте қазақ билері институтының тарихи аренаға ұсынылуы кездейсоқ емес.

Ең алдымен Төле бидің, Қазыбек бидің, Әйтеке бидің күшімен «Жетіжарғы» әдеттегі құқық нормаларының жинағы құрылды. Онда Қасым мен Есіл хандарының ескі әдет-ғұрыптары жаңа нормалармен сәтті біріктірілді. Мақал-мәтелдер мен афоризмдер түрінде қысқаша және дәл тұжырымдалған бұл Заңның ережелері салыстырмалы түрде оңай есте сақталды және билер оларды сот процестерінде білуге міндетті болды. Халық арасында олар «Жеті жарғы» (жеті ереже) немесе «Тәуке хан заңдары» деген атаққа ие болды. Заңдарда әкімшілік, қылмыстық және азаматтық құқық нормалары, сондай-ақ салық және дін

ережелері қамтылған. Осылайша, Тәуке хан тұсында қазақтардың әдеттегі құқық нормаларын ресми бекіту әрекеттері сәтті болды. Заңға енгізілген нормалар әртүрлі толықтырулармен елдің бүкіл аумағында ұзақ уақыт бойы қолданылып келді. «Жеті жарғы» болашақта қазақ қауымы мен жалпы қазақ қоғамының ғимараты салынып жатқан кірпіш болды.

Уақыт өте келе хан билігі мен билер кеңесі өзгеру қажеттілігін сезінді. Өткір сыртқы саяси ахуал мен ауыр ішкі жағдай жағдайында билер кеңесінде өзгерістер болды. Кеңес үш адамға дейін тарылды— жүзден бір өкіл. Оған Аға жүз — Төле би, орта — Қазыбек би және кіші — Әйтеке би кірді [3].

Жоңғар шапқыншылығы кезінде және «Ақтабан шұбырынды» жылдарында Төле бидің рөлі күшейе түсті. Ол батырлар Қабанбай, Бөгенбай, Жәнібекпен бірге тәуелсіздік үшін күресті басқарады. Ол туралы көптеген аңыздар сақталған. Қазақтардың ауызша тарихи дәстүрі Төле биге көптеген афоризмдерді, қанатты өрнектерді жатқызады.

Ақындық, шешендік өнердің өсіп-өркендеуіне қажетті жағдай еркін сөйлеуге бостандық, сөз бостандығы. Бұл жөнінде де қазақ қауымында сөзге тыйым салынбаған, сынға шек қоймаған. Тілімізде «би», «шешен» деген сөздердің бір мағынаға бірігіп, кірігіп кеткені белгілі, би болу үшін бір ғана сөзге шеберлік жеткіліксіз. Бұл ең алдымен елдің шежіресін, тарихын ұлылы-кішілі ел басынан өткен уақиғаларды, тарихи қайраткерлерді, әсіресе дау-дамай, соғыс біткен мәселелеріне реттеу тәртібін екінші сөзбен айтқанда, әдет-ғұрып заңын жетік білуге тиіс. «Ойлансақ мың бір пәле тілден туған, шешендер топ ішінде белді буған», - деп Шал ақын бекер айтпаса керек. «Жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар» дегендей көп ішінен дарынды шешендер шыққан. Шешендердің басым көпшілігі билеуші тап өкілдері болған. Көбінесе шешендер жер дауы немесе жесір дауы немесе ердің құнымен байланысты айтылған билік төрелік сөздер. Шешендік сөздер, өнер көп жағдайда әншілік, күйшілік тіпті ақындық сияқты өнер танымай кейбір тыңдаушы адамдардың «жақсылар» мен жайсаңдардың жеке бастарының қасиеттері ретінде де бағаланған. Ақындар сияқты шешендер арнайы өнер жарысына түспеген, түсуге арналған, олардың шешендігі белгілі бір дауларды шешу үстінде көрінген, шешендік – тапқырлық сөздері белгілі бір мақсатпен байланысты туыған. Олардың дауласқан, айтысқан мәжілістеріне екіншісі араласа алмаған. Алайда үстем тап өкілдері ру басы – билер шешендік өнерді өзінің шын иесі халықтан бөліп – жарып әкете алмаған. Нағыз кедей мен жарлы жалшыдан небір күміс көмей, жез таңдай халық шешендері шығып, әдеби тілімізді, тілдік қорымызды байытуға қалыптастыруға қазақтың алғашқы авторлары өлең-жырлары, аңыз-әңгімелері, шешендік сөздері өз Жәнібек хандығының төңірегінде дамыған. Қазақтың шешендік өнері үш жүздің басын қосқан Тәуке ханның тұсында, ханның ордасы Түркістан қаласында жанданған, ердің ұнына екі ауыз сөзбен бітірген даңқты дала Демосфендері ме Цицерондары, Төле би, Қаз дауысты Қазыбек би және қара жігіт Әйтеке шешендердің атақ-даңқтары да осы кезде шыққан.

Халық «Әйтеке бауыздап, Қазыбек іреп, Төле мүшелеп берер»- деп Әйтеке айтса “қандай қикар даукесің де қалай құлақ аспасқа”, Қазыбек айтқанда төресі осы тығыла кетпеске лажы жоқ еді деп кесіп айтқан. Сондай –ақ халық тағы да «Әйтеке жорып жеткізіп айтады» деп үш биге байланысты бағасын беріп қойған [4].

Елімізде қалыптасқан шешендік сөздердің басқада қайталанбас өзіндік ерекшеліктері де мол. Бұлар – «аттыңжалы, түйенің қомында» көшпелі өркениеттің мақсат-мүддесіне сай ауызекі, суырып-салмалық дәстүрінде туған мұралар.

Суырып-салмалық қазақ өнерінің қай-қайсысына болмасын тән, бірегейі құбылыс. Дәстүрлі қазақ өнерінің негізгі қасиеті сақталған жыраулық өнерді, ақындық өнерді, жалпы кең мағынасындағы ақындық өнерді импровизациясыз пайымдау аса қиын.

Шешендік сөздер көбінесе түсінік сөзден басталады. Түсінік сөзде айтылмыш шешендік сөздің немен байланысты, қандай жағдайда туғандығы мен кім айтқандығы баяндалады. Шешендік сөздің, айтылар ойдың негізі – мазмұн. Сөз нақтылы, нені айтса да сендіретіндей, иландырып, қарсыласын мойындататындай дәлелді айтылған. Жазба

әдебиетіміз дамыған кейінгі дәуірде шешендік сөздер саптан шыққан жоқ. Заманға сай жаңа мазмұн, жарасымды түр тапқан шешендік сөз нұсқалары көбейді. Шешендік сөздер мән-мағынасының тереңдігімен ғана емес, сондай-ақ тақырыбының кеңдігімен де ерекшеленеді. Шешендік сөз терең ойға, ұтқыр шешімге, тапқыр логикаға құрылады. Халық мақалдарында: "Таяқ еттен өтеді, сөз сүйектен өтеді", "Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ", "Қылыш жарасы бітеді, тіл жарасы бітпейді", "Аталы сөзге арсыз ғана тоқтамайды", – деп сөзді айтушыға да, оған құлақ қоюшыға да биік талап қойған. Демек, шешеннің ең негізгі құралы – сөз. Ол тындаушының жүрегіне жетіп, ерекше сезімге бөлеген. Мыңдаған, жүздеген жыл өтсе де, Бәйдібек, Қазыбек, Байдалы билердің, Домалақ ана, Гауһар, Ақбикеш, Айбике аналардың, Қабанбай, Бөгенбай, Ағынбай батырлардың есімін жұрт әлі де мақтанышпен айтып отырады. Шаршы топта сөз бастау қиын: Тауып айтсаң, мереке қылады, таппай айтсаң, келеке қылады. Түгел сөздің түбін түсірген, аталы да, баталы сөз қалдырған түп атамыз Майқы бидің ұрпағымыз.

Біз – шешендік өнерді сүйетін де, оны бағалай білетін де халықпыз. "Жүйріктен жүйрік озар жарысқанда", - [5] дейді дана халқымыз. "Жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар" шығарған қазақтың өресі биік, өрісі кең, шығар асуы жоғары десек, нағыз бағасын бергеніміз. Иә, көпті көрген, көп жасаған қазақ қариялары оқымаса да көкейге тоқығандарын, одан жасаған қорытындыларын құймақұлақ жастарға үйретуден жалықпаған. Талапты жастар үлкендерден, қариялардан өнер-білім үйренуді өздеріне міндет, мұрат тұтқан, жақсының атын ерттеп, қасына ерген. Олардан үлгі-өнеге алуды ар-намыс санамаған. Үлгілі, аталы сөз кемеңгер ой мен шебер тілден ғана тумаса керек-ті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сейфуллин С. Шығармалар. 6-томдық. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 1964. ҮІ том. Қазақ әдебиеті. (Құрастырған Т. Кәкішев). – Б. 456.
2. Омарханов Қ. Дәстүрлі құқықтағы билер соты. 2-кітап. – Алматы, 2008. – Б. 320.
3. Төрекұл Н. Даланың дара ділмарлары. – Алматы: ЖШС «Қазақстан» баспа үйі, 2006. – Б. 502.
4. Төрекұлов Н., Қазбеков М. Қазақтың би-шешендері. 1, 2-кітап. – Алматы: Жалын, 1993. – Б. 400.
5. Төрекұлұлы Н. Қазақтың 100 би-шешені/ «Атамұра» сериясы. – Алматы: Қазақстан, 1995. – Б. 384.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ БІЛІМ АЛУДАҒЫ ЖЕТІСТІКТЕРІНЕ ОТБАСЫ ЖАҒДАЙЫНЫҢ ӘСЕРІ

Сейдина Б.З., магистр. аға оқытушы
Б.Алтынсарин атындағы Арқалық
педагогикалық институты.
Арқалық қ.

Ақылбекова Э.А.
магистр, аға оқытушысы
Б.Алтынсарин атындағы Арқалық
педагогикалық институты.
Арқалық қ.

Аннотация: Бұл мақалада отбасы, баланың жеке басын қалыптастырудың ең күшті құралы болып табылады. Өмір мен ғылым- балаларда, содан кейін ересектердегі, барлық

қиындықтар отбасылық тәрбиедегі қателіктерден болатындығын дәлелдеді, олардың ең бастысы - махаббаттың жоқтығы және өз балаларын мақтап, қолдау көрсете алмауынан туындайды. Бала үшін, ең бастысы – оны, яғни баланы жақсы көру. Осылайша, баланың мектептегі жұмысына әсер ететін факторларды зерттеу, тапсырмаларды шешуге және гипотезаны растауға мүмкіндік берді.

Жетістік арқылы тәрбиелеу, баланың және оның отбасының қадір-қасиеттеріне, құндылықтарына, мұраттарына сүйенген түрде оқушыны, ата-аналарды мейлінше тереңірек түсінуге деген мектептің ұмтылысын көздейді. Бала, тәрбиесінің тиімді тәсілдерін, отансүйгіштік қасиеттерді қалыптастыру мақсатында пайдалану екі жаққа да тиімді тәсіл болып табылары сөзсіз.

Түйінді сөздер: оқушы, отбасы, құндылық, мектеп, болашақ.

Аннотация: В этой статье семья, является самым мощным средством формирования личности ребенка. Жизнь и наука - у детей, а затем и у взрослых - доказали, что все трудности возникают из-за ошибок в семейном воспитании, главное из которых-отсутствие любви и неспособность хвалить и поддерживать своих детей. Для ребенка главное-любить его, то есть ребенка. Таким образом, изучение факторов, влияющих на успеваемость ребенка в школе, позволило решить задачи и подтвердить гипотезу.

Воспитание через достижения предполагает стремление школы к более глубокому пониманию учащегося, родителей, опираясь на достоинства, ценности, идеалы ребенка и его семьи. Использование эффективных способов воспитания ребенка, в целях формирования патриотических качеств, безусловно, является эффективным подходом для обеих сторон.

Ключевые слова: ученик, семья, ценность, школа, будущее

Annotation: In this article, the family is the most powerful means of forming a child's personality. Life and science - in children, and then in adults - have proved that all difficulties arise from mistakes in family education, the main of which is the lack of love and the inability to praise and support their children. For a child, the main thing is to love him, that is, the child. Thus, the study of factors affecting the child's academic performance at school allowed us to solve problems and confirm the hypothesis.

Education through achievements presupposes the school's desire for a deeper understanding of the student, parents, based on the dignity, values, ideals of the child and his family. Using effective ways of raising a child in order to form patriotic qualities is certainly an effective approach for both sides.

Keywords: pupil, family, value, School, Future.

Әрбір отбасы қоғамның кішкентай бір бөлігі болып табылатындықтан, қоғамды өркениеттілікке жеткізу, ең алдымен, әрбір отбасындағы өмірді дұрыс ұйымдастырудан басталмақ.

Салауатты отбасында ғана салауатты ұрпақ қалыптасады. Заманымыздың заңғар жазушысы М.Әуезовтің «Ел болам десең, бесігінді түзе» деген нақыл сөзінің мәні тереңде жатыр. Яғни, болашақтың тізгін ұстары, елінің ертеңі болар, халқының үмітін ақтай білетін дені сау, білімді де саналы жас ұрпақты өсіру талабынан туындап отырады. Осы ұлы мақсаттарға жету жолында киелі де қасиетті екі түсінік бар.

Бірі, баланың бастапқы тәрбие мектебі алтын бесік – отбасы болса, екіншісі, алтын ұя – мектеп. Бұл екі ортаның да мақсат-мүддесі ортақ.

Отбасы, ата-ана адамды дүниеге әкеліп, қалыптастырып, дамытып жетілдірсе, адам бойындағы бар игі қасиет мектеп қабырғасында қаланады. Бұл киелі жерде қызмет ететін мұғалім мен ата-анаға жауапкершіліктің үлкен жүгі артылған.

Тұлғаның өз дамуындағы оқуға деген құлшынысының аздығын жеңуге қабілеттілік мәселесінің туындауы тұлғаның мотивациялық аумағындағы өзгерулер мен көбірек және тікелей байланыстылығы анықталды. Мотивация тақырыбында оқу мотивациясының кәсіби және тұлғалық өзін-өзі анықтауымен байланыстылыққа көңіл аудару негізінде, кәзіргі жаңа оқу жүйесіндегі оқу мотивациясының ерекшелігі, оның тұлға мотивациясымен байланысты болуы қызықтырды.

Осы орайға сәйкес, біздің тақырыбымыз «Оқушылардың білім алудағы жетістіктеріне отбасы жағдайының әсері» тақырыбына бекітілді. Қазіргі күнде отбасы бала тәрбиесінде басты фактор. Осы отбасы факторының оқу мотивациясын қалыптастыруға әсерін анықтау мақсатын зерттеу барысында мынадай жұмыстар атқарылды:

1. Оқушылардың білім алудағы жетістігінің қалыптасуына отбасының әсерін теоретикалық зерттеулер негізінде талдадық;

2. Дәстүрлі оқу мотивациясын талдау және психологиялық-педагогикалық әдебиеттердегі қарастырылу дәрежесін айқындадық;

3. Мектептегі оқыту технологияларындағы оқу мотивациясының ерекшеліктерін зерделедік;

4. Оқушылардың оқу мотивациясының қалыптасуына отбасының әсерін анықтадық.

Қазақстан Республикасының нарықтық қатынастары мен бәсекелестіктің өсуіне байланысты болып жатқан әртүрлі өзгерістер білім беру жүйесіне қойылатын талаптарды өзгертеді. Біздің мемлекетіміздің дамуының негізгі бағыттары «Қазақстан-2030» стратегиясында сипатталған. Ол стратегияның жүзеге асуы үшін білімді, шыншыл, ақылды, дені сау, адами қасиеттері жоғары тұлға керек. Қазақстан президенті Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан артықшылығы – халық сапасы, адам ресурстары... Біз өзіміздегі баға жетпес капиталды дамытып және сол дамуға жаңа да, өркениеттік жағдайлар туғызуымыз қажет», — деп тұжырымдайды [1,606].

Қазіргі таңда білім беру мәселелері жалпы әлемдік қоғамдастықтың өзекті мәселелерінің бірі болуы, өркениет дамуының білім беру сапасымен байланысында. «Білім беру» мемлекеттік бағдарламасында білім беруді жетілдіру мен оқыту процесіне жаңа ақпараттық технологияларын енгізу арқылы, сапалы кәсіби мамандарды даярлауды қамтамасыз ету мәселесі қарастырылған.

Қорытындылай келе, оқу жетістігі бойынша резервтері айтарлықтай кең көлемде және оқу әрекетінде баланың мотивациялық құзыреттілігін қалыптастыруға жалпы ұйымдастырушылық– басқарушылық жүйе үшін, жұмыс күшін кеңейтуді талап етеді.

Сонымен бірге, зерттеулер балалардың өздерінің оқу мотивтерін саналы түсінбейтіндігін көрсетеді. Мысалы, мектептегі балалардың «білінетін» мотивтері, оларды оқу іс-әрекетіне итермелейтін шыни мотивтерге сай келмейтіндігін көрсетеді. 5 сынып балаларының «білінетін» мотивтерінің диапазоны өте кең, оған танымдықпен қатар әлеуметтік мотивтер де кіреді. Алғашқы үштікке мыналар кірді: «көп білгім келеді», «жаңаны білу қызықты», «жақса баға алғым келеді». Оның мәліметтеріне орай соңғы орындарда «барлығы оқиды», «жазалағанды қаламаймын» тұр.

Көпшілік балалардың қызығушылығы нақты пәндерге бағытталады. Бұл жөнінде Н.Г.Морозова былай деп жазады: «Нақты пәнге қызығушылық кенеттен пайда болмайды, ол біртіндеп сол пән бойынша білімнің жинақталуына және білімнің ішкі логикасына сүйенеді. Мұнда бала сол пәнді неғұрлым терең меңгерсе, соғұрлым оның қызығушылығы артады» .

Ал кейде, балалардың пәндер бойынша білімдері болғанымен, қандай да бір құбылысты түсіндіргенде, олар білімдеріне емес, өз пікірлеріне сүйенетіндігі байқалады. Мектеп балаларының оқу мотивациясын зерттеуде, мынадай қызықты эксперимент жүргізілді. Дәстүрлі оқыту жүйесі «мұғалім-бала» және «ата-ана-бала» жүйесі бойынша,

балалардың белсенділігі мен оқу танымдық мотивациясы салыстырылады. Мұнда өзара көмек пен өзара әрекет оқу жұмысының барлық кезеңдерінде жүргізіледі: оқу тапсырмасын орындау тәсілін таңдау мен орындауда, жұмыс нәтижелерін қадағалау мен бағалауда. Екінші жағдайда, балалардың оқу-танымдық мотивациясының артқандығы байқалды. Бұл мәліметтер балалардың бір-біріне көмектесуінде ата-анаға қатаң позициядан бас тартқандығы дұрыс болар деген ой туындатады. Мүмкін құпия көмекті ашық ұжымдық-жанұялық жұмысқа айналдырса қалай болар екен?

Қорыта келгенде, балалардың оқуға теріс қатынасы олардың мотивтерінің тарлығы және кедейлігі, жетістікке жетуге қызығушылықтың төмендігі, бағаға бағытталу, мақсат қоя алмау, қиындықты жеңуге, оқуға ұмтылысының болмауы, мұғалімдерге, мектепке теріс қатынасынан және ата-ананың бала қажеттілігін қанағаттандыра алмауынан көрінеді [2].

Балалардың оқуға оң қатынасының түрлі деңгейлерінде мотивацияның тұрақсыздықтан терең саналы сезілген деңгейіне дейін біртіндеп өсуі байқалады, сондықтан, ерекше әрекетті жоғарғы деңгей мотивтердің тұрақтылығы, олардың иерархиясы, перспективалық мақсаттар қою біліктілігі, өзінің оқу іс-әрекетінің және мінез – құлқының нәтижелерін көре білу, мақсатқа жету жолындағы қиындықтарды жеңе білуінен көрінеді. Оқу іс-әрекетіне отбасы мен ата-ананың араласуы, оқу міндеттерін шешудің стандартты емес тәсілдерін іздестіру, әрекет тәсілдерінің мобильдігі, шығармашылық іс-әрекетке ауысу, өз бетімен білім алудың артуын көрсететіні, оқушы іс-әрекетінен байқалады.

Отбасы - бұл кішкентай адамның өміріндегі алғашқы тұрақты топ. Тұлғаның қалыптасу процесінде отбасы басым рөл атқарады. Отбасында, мектепке дейін де, баланың негізгі мінездік белгілері, оның әдеттері қалыптасады. Бала-қандай болады, бақытты ма, жоқ па, ол, отбасы мүшелері арасындағы қарым-қатынас қандай болатынына байланысты. Отбасылық өмір алуан түрлі. Қиындықсыз, отбасы болмайды [3].

Зерттеу жүргізгеннен кейін, біз, ата-аналар мен балалардың қарым-қатынасын түсіну, қабылдау және тану негізінде құрылған отбасыларда өзін-өзі бағалау жоғары, көзқарастар позитивті, әлеуметтік ашықтық және баланың белсенділігі, тәуелсіздігі дамытуға бағытталған деп қорытындыладық. Жалпы алғанда, баланың оқу іс-әрекетіндегі үлгерімі үшін қажетті психологиялық жағдайлар жасалады. Ата-аналық қатынастардың деструктивті түрі бар отбасылардағы балалар, мектептегі үлгерімнің төмендігімен сипатталады [4].

Алынған нәтижелерге сәйкес, сынып жетекшілеріне келесі ұсыныстар жасалынуы керек:

1) дағдарыс пен қиындықтардың туындауына қарамастан, балаға, әсіресе бастауыш мектеп жасындағыларға, назары әлсіреп кетпеуі үшін, ата-аналармен түсіндіру жұмыстарын жүргізу. Ата-аналарға психологиялық-педагогикалық білім беруге тиіспіз.

2) отбасылық тәрбиенің түрін нақты анықтауға және қажет болған жағдайда психологпен бірге отбасылық қатынастарды реттеуге уақытылы көмектесуге әзір болуымыз керек.

3) әкенің(ананың) баласын тәрбиелеу мен тәрбиелеудің маңызы мен ролін арттыру жөніндегі жұмысты ерекше күшейтуіміз қажет.

Отбасы мен мектеп арасындағы қарым-қатынас баланың мектепке келген алғашқы жылдарында ғана маңызды емес. Олар, ересек жаста да өзекті болып қалады, өйткені, мектепте баланың өзін-өзі көрсетуге, оның дарындылығын көрсетуге мүмкіндігі жиі кездеседі. Мектеп алдына көптеген міндеттер қойылады: *тәрбиелік, агартушылық және дамытушылық*. Мектеп- ата-аналарға қатысты көптеген мәселелерді шешуге көмектеседі, бірақ ол ешқашан отбасымен бәсекелесе алмайды [5].

Бұл, отбасы, баланың жеке басын қалыптастырудың ең күшті құралы болып табылады. Өмір мен ғылым- балаларда, содан кейін ересектердегі, барлық қиындықтар отбасылық тәрбиедегі қателіктерден болатындығын дәлелдеді, олардың ең бастысы - махаббаттың жоқтығы және өз балаларын мақтап, қолдау көрсете алмауынан туындайды. Бала үшін, ең бастысы – оны, яғни баланы жақсы көру. Осылайша, баланың мектептегі жұмысына әсер

ететін факторларды зерттеу, тапсырмаларды шешуге және гипотезаны растауға мүмкіндік берді.

Жетістік арқылы тәрбиелеу, баланың және оның отбасының қадір-қасиеттеріне, құндылықтарына, мұраттарына сүйенген түрде оқушыны, ата-аналарды мейлінше тереңірек түсінуге деген мектептің ұмтылысын көздейді. Бала, тәрбиесінің тиімді тәсілдерін, отансүйгіштік қасиеттерді қалыптастыру мақсатында пайдалану екі жаққа да тиімді тәсіл болып табылары сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентінің Қазақстан халқына «Қазақстан 2030» стратегиясы, 1997ж
2. Е.Батталханов //Қиын оқушылармен жұмыс жүргізу //Тәрбие құралы, 2017 №1,2 .- 21б.
3. Бекмуратова.Г.Т. Мінез-кұлқында ауытқушылықтары бар балалардың ерекшеліктері психологиялық тұрғыда зерттеу.Этнопсихология және этнопедагогика,конференциядағы материалдар тезисі. -А.2005 ж.
4. Небылицин В.Д. “Основные свойства нервной системы человека” М.; “Просвещение” 2016 ж.-102стр.
5. Прихожан А.М. Психокоррекционная работа с тревожными детьми. М., 2010.-61 стр.

ӘОЖ: 612.744.6

САРЫАҒАШ КУРОРТЫНЫҢ МИНЕРАЛДЫҚ СУЛАРЫН ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Н.А. Шынтаев

"Тарих және география" кафедрасының ғылым магистрі, аға оқытушы
Shyntaev_97@mail.ru

А.М. Утемисова

"Тарих және география" кафедрасының ғылым магистрі, оқытушы
Auma-1992@mail.ru

Ж. А. Тәшенев университеті,
Шымкент қ.

Аннотация: Газдалмаған минералды су ретінде, оның құрамы бірегей, емдік қасиетке ие су болып табылады. Зерттеу нысанындағы минералды су ресурстарының барланған қорыуна баға берілді, Сарыағаш курортының минералды шипалы ыстық су көздері мен қазіргі кездегі даму ерекшеліктерін қарастырылды. Сарыағаш минералды су көзінің экономикалық-географиялық орналасу ерекшеліктерін зерттелінді, минералды су ресурстарын өндіруші кәсіпорындарға баға беру, минералды су көзі арқылы емдік-шипажай дамыту мүмкіншіліктеріне талдау жасалынды. Минералды су өндірушінің нарықтық қатынастардағы іс- әрекетін бағаланды.

Осы айтулы оқиғаға биыл елу жыл толып отыр. Бәрін тізбектеп, түгесіп айту мүмкін болмаса да, жыл өткен сайын мұрағатта көмескеленіп бара жатқан шипажай тарихының елеулі сәттеріне, оның даму жолдарына тоқталдым.

Аннотация: Как негазированная минеральная вода, ее состав представляет собой воду, обладающую уникальными лечебными свойствами. Были оценены разведанные запасы минеральных водных ресурсов объекта исследования, рассмотрены особенности развития курорта Сарыағаш в настоящее время и минеральные целебные горячие источники. Изучены

особенности экономико-географического положения Сарыагашского источника минеральной воды, дана оценка предприятиям-производителям ресурсов минеральной воды, проанализированы возможности развития лечебно-санаторно-курортного комплекса через источник минеральной воды. Минеральная вода оценивала поведение производителя в рыночных отношениях.

Этому знаменательному событию в этом году исполняется пятьдесят лет. Несмотря на то, что невозможно все перечислить и рассказать, я остановился на значимых моментах истории санатория, путях его развития, которые с каждым годом становятся все ярче в архиве.

Annotation: As non-carbonated mineral water, its composition is water that has unique, healing properties. The explored reserves of Mineral Water Resources at the object of the study were evaluated, mineral healing hot springs and features of modern development of the Saryagash resort were considered. The features of the economic and geographical location of the Saryagash mineral water source were studied, the assessment of enterprises producing mineral water resources was carried out, and the possibilities of developing a health resort through a mineral water source were analyzed. The behavior of the Mineral Water producer in market relations was evaluated.

This year marks the fiftieth anniversary of this significant event. Although it is impossible to list everything and tell the whole, I focused on the significant moments of the history of the sanatorium, the ways of its development, which are becoming more and more obscure in the archives every year.

Кілт сөздер: Курорт, су, минералдық су, гидрокарбонат, шипажай, курортология.

Зерттеу нысанындағы минералды су ресурстарының барланған қоры.

Қазақстандағы курортология саласының дамуы өткен ғасырдың жиырмасыншы жылдары курорт дегенде ұлан-ғайыр қазақ жерінде (аумағы 2 млн 717 мың ш/ш) тек 30 орындық шағын санаторийлер-Біршоғыр мен Бурабай, Рахман қайнарын ғана ауызға алар едік.[1]

1925 жылы Бурабай, Мойылды, Рахман қайнары, Шымған, Жаңақорған курорттары ашылды. Тарихқа жүгінсек, 1927 жылдың 6 қаңтарында ұйымдастырылған Орта Азия курорт басқармасына Қазақстаннан Шымған мен Жаңақорған, Қырғызстаннан Джалалабад, Ақсу, Ыстық-ата, Жетіөгіз, Түрікменстаннан Молла-Қара қорғаны белгілі. [2]

1931 жылы «Қазақ курорт» тресі құрылды. Ол 1934 жылы курорт басқармасына айналып, Мәскеудегі орталық курортология институтының ғалымдарының көмегімен республикадағы табиғи емдік факторларды зерттеп, бір жүйеге келтіруге атсалысты. Жаңадан Қапал-Арасан, Барлық-Арасан шипажайлары пайдалануға берілді. 1946 жылы клиникалық - сараптық хирургия институты курортология секторын ашып, Жаңақорған мен Аяққалдан курорттарының шипалық жағдайын зерттеді.[2] 1946 жылдың күзінде А.Апшернов бастаған «ОртаАзияМұнайБарлау» тресінің геологтары Сарыағаш жеріне зор үмітпен мұнай іздеп келіпті. Алайда мұнай дегені ыстық су болып атқылап, бастары салбырап жөндеріне кетіпті. 1100 метр тереңдіктен шыққан су ыстық, мөлдір әрі дәмді еді. (сурет 1)

Сурет 1 - А.Апшернов бастаған «ОртаАзияМұнайБарлау» тресінің геологтарының мұнай іздеп, орнына атқылап шыққан ыстық су[2]

Содан төңіректегі ауылдар тұрғындары жаппай су ішіп, асқазан-ішек сырқаттарынан айыға бастайды. Олар дереу жерді шұңқыр ғып қазып, оған су толтырып, өздерінше «ванна» қабылдайды. Сөйтіп, аяқ-қолдың сырқырауы, белдің шойырылуы сияқты аурулардан айыққандықтарын байқайды. Көп ұзамай Сарағаш суының емдік қасиеті жөнінде сан алуан әңгімелер тарап, өз бетінше емделушілердің қатары көбейе түседі. (сурет 2)

Сурет 2 - Сарыағаш суының емдік қасиеті [2]

1949 жылы Ташкенттің Н.А Семашко атындағы Курортология және физиотерапия ғылыми-зерттеу институты қызметкерлері «Сарыағаш суына» «Ташкент минералды суы» деген айдар тағып, дереу суды зерттеуге кіріседі. 1954 жылы «Ташкентская минеральная вода» деген көлемді ғылыми еңбек жазған профессор В.М. Файбушевич мынадай сипаттама береді: «Н.Л. Янишевская Ташкент минералды суының ваннасы ауырғанды азайтатындығын, ал көп жағдайда ауру сиптомын кетіріп, тіндегі периартикулярлық қабыну элементтерінің қайту үдерісін жеделдететіндігін, соған байланысты этиологиясы белгісіз созылмалы полиартритпен ауратындардың буындарында қозғалысы жақсартатындығын

дәлелдеді. Гидрокарбонатты сулар жоғары тыныс жолдары қатарларын (ішу, ингаляция), тері ауруларын емдегенде қолданылады. Сілтілі су соңғысында теріні жібітіп, тері майын сабындатады. Сондай-ақ кремнийлі және метаболы қышқылы бар гидрокарбонатты-натрийлі су (ташкенттік) су мен шаю ретінде пайдаланылады, эрозиялардың жазылуын жеделдетеді, гинекологиялық аурулардың созылмалы қабыну үдерістерінің жойылуына жәрдемдеседі. Гидрокарбонатты сулар ең бастысы, ішіп-емдеу ретінде жақсы әсер етеді. Гидрокарбонатты суларды ұзақ пайдаланғанда асқазан сөлінің қышқылы реакциясы өзгереді. Егер суды ашқарынға ішсе, оның құрамындағы бикарбонаттар өзгеріссіз күйде ұлтабарға өтеді де, асқазан сөлінің бөлінуін тежейді және сіңірілуіне әсер етеді. Гидрокарбонатты су өт пен өт жолдарының қабыну үдерісін емдеуге оң әсер етеді. Гидрокарбонатты-натрийлі сулар, әсіресе, онда сульфаттар болғанда өттің бөлінуін арттырады; ұлтабарды жуып тазартқанда осы әсер өт қабығының рефлексі туындағанда барынша көрініс береді. Ішекте, асқазандағыдай бикарбонаттар қышқылдарды бейтараптандырып, қабыну элементтерін ерітеді, үлкен көлемде пайдаланылған бұл сулар іш жүргізу әсерін береді. Гидрокарбонаттар ішекте жеңіл сіңіріледі, қанға тез түседі де, бүйрек арқылы жылдам бөлінеді. Олардың диуретикалық әсері болады. Мұндай суды ішкеннен кейін зәр сілтілік реакцияға ие болады, зәр жолдарының шарышты қабатның тітіркенуі азаяды, құм мен ұсақ тастардың бөлінуі мүмкін». Осылайша профессор В.М. Файбушевич тұңғыш рет Сарыағаш суының емдік қасиетін ғылыми тұрғыда дәлелдеді.[3]

1950 жылы Өзбекстан Денсаулық сақтау министрлігінің өтініші бойынша Сарыағашта қазылған ұңғымадан ұзындығы 3 шақырымдық құбыр Ташкент облысының Калинин ауданындағы «Победа Октября» колхозының жеріне тартылып, емдік мақсатқа қолданыла бастайды. 1952 жылы «Ташкентская минеральная вода» деген атпен бөтелкеге құйылған су шығарылады.[3]

Осы кезеңде қазақстың Өлкелік патология институтының ғалымдары да минералды судың буын-тірек, жүйке, ас қорыту мүшелерінің, тері және кәсіби уланудағы емдік тиімділігін анықтайды. Бұл ғылыми жұмыстарды М.К Қайрақбаев, А.С Соколов, Е.А Ключникова, Л.Н Добрынченко, Т.А Мулагулова, С.И Замятин, И.Г Железников, Т.С Русманова, А.Г Адырхаева сияқты ғалымдар жүргізді. (сурет 3)

Сурет 3 - Курорт Сарыағаш 1945-1975 жылдары [3]

1950 жылы курортология секторы Қазақ ССР Ғылым академиясының Өлкелік патология ғылыми-зерттеу институтының қармағына беріліп, екі-үш жылдан кейін «Курорт ресурстарын зерттеу бөлімі» деп аталады. Бөлім қызметкерлері Қазақстандағы 50-ден астам балшығы бар көлдер мен минералды су көздерін зерттеп, шипалығын анықтады. Оның ішінде Сарыағаш минералды суы бар еді. [1]

1950 жылы минералды судың шипалығын білісімен Сарыағаш аудандық денсаулық

сақтау бөлімі (бас дәрігері С.Ибрагимов) №7 ұңғыманың жанынан мамыр-қыркүйек аралығында ем қабылдайтын 15 адамдық душ ашады. Душ қабылдаушыларды медбике Г.С Глазкова қадағалайды. 1951 жылы мамырда сол жерден аумағы 100 шаршы метр, тереңдіктегі 2,5 метр хауыз салынып, арасан кенеппен бөліп, еркектер мен әйелдер бөлек түсуге мүмкіндік алады. Сол жылы 8 ванналы минералды су емханасының құрлысы басталады. 25 орындық шағын корпус салынып, қорғасынмен уланғандар жайғасады. 1953 жылы олыстық денсаулық сақтау бөлімі басшылығымен «Ескі курорт» деп аталатын жерден 250 адам емделетін шағын құрлыс бой көтеріп, «облыстық бальнеоемхана» деп аталынады[4].

Өзбектерден кейін Қазақстанда «Сарыағаш минералды суы» деген атпен суды бөтелкеге құйып шығару қолға алынады. 1953 жылы Өлкелік патология институтының директоры Б.А Атшабаровтың ұйымдастыруымен институт қызметкерлерін шипалы судың әртүрлі ауруларға емдік тиімділігін тексеретін экспедиция құрылады. Оған басшылыққа медицина ғылымдарының кандидаты А.С Соколов тағайындалып, Сарыағашқа жіберіледі.[3]

1955 жылы 1275 метр тереңдіктен минералды су шығатын екінші ұңғыма ашылып, көп ұзамай 1450 метр тереңдіктен өз бетімен атқылаған үшінші ұңғымадан гидрокарбонатты - натрийлі әлсіз минералданған (0,7-0,9 г/л) жоғары температурадағы (49-52°C), құрамында кремний, нафтен қышқылдары бар минералды су шыға бастады. Үш ұңғыманың жалпы дебиті 5 миллион литрдей еді[3].

1962 жылы Өзбекстан Ташкенттен қашықтығы 3 шақырым жерден бұрғылау барысында «Сарыағаш» минералды суының абсолютті баламасы «Ташминводы» минералды суының көзін ашты. Осылайша жер астындағы бір қайнар көзден екі көрші елдің жерінің бетіне шыққан емдік су екі атауды иеленді[3].

Сарыағаш бальнеоемханасының жанынан «Жылы су» деген (қазіргі «Көктерек» кенті) ауыл пайда болды. Солайша, елеусіз мекен ел назарына ілігіп, дертіне шипа іздегендердің сан тарау жолы осында тоғыса бастады.(сурет 4)

Сурет 4 - Көктерек кенті[1]

1950-ші жылдың аяғына таман «Ескі курорт» сауықтыру орнының талаптарына сай еместігі, «Үлкен Сарыағаш» құрлысының ауадай қажеттілігі айқын көріне бастады. Оны жүзеге асыру үшін қыруар істер күтіп тұрды.[2] 1960 жылдың мамыр айынан бастап бұған дейін облыстық бальнеоемхана аталынып келген «Ескі курорт» Денсаулық сақтау министірлігінің республикалық курорт басқармасы қармағына беріліп, 1961 жылдың қаңтарынан әр демалушыға 24 күн ем жүргізетін санаторийге айналды. Сол жылы Кеңес Одағындағы барлық курорттар тәріздер кәсіподақтар құрамына енді.[2]

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1.О.Б.Түктібаев, Ө.Әбдіраман. Қазақстан шипажайлары тарихы. Алматы, 2013 жыл.
- 2.Б.Д. Батыршаев, А.С.Тасилов, «Пейіштен Сарыағашқа аққан су» -Астана; Сарыарқа, 2013.-192 бет.
- 3.Ж. Жатқанбаев, Г.Жатқанбаева, Ж.34 Сарыағаш минералды суы туралы не білесіз? - Алматы, 2010. -158 бет
- 4.А.С.Тасилов. Сарыағаш курортында ем алу мен демалу. Алматы, 2011 жыл

МЕКТЕПТЕ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ОҚЫТУДЫҢ КЕЙБІР ӘДІСНАМАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мейрбеков М.Б.

«Тарих және география» кафедрасының доценті
Tashenev University, Шымкент қ.
Meurbekov2020@mail.ru

Жанабаева К.Н.

Д.А.Қонаев атындағы ІТ мектеп-лицейінің
тарих пәні мұғалімі, Жетісай қ.

Аңдатпа:Қазіргі кезеңде мектепте Отан тарихын оқытудың маңызы зор. Дегенмен, кешегі Кеңес дәуірінде Қазақстан тарихы бұрмаланып жазылып келгендіктен, оны оқытуда және оқу құралдарын жазуда әлі де толық шешімін таппаған мәселелер жетерлік. Бұл мақалада қазіргі кезеңдегі жалпы орта мектептерде Қазақстан тарихын оқытудың кейбір әдіснамалық мәселелері қарастырылады.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, әдіснама, өркениет, еуроцентризм, ресейцентризм

Аннотация:На современном этапе большое значение имеет преподавание истории Отечества в школе. Однако, поскольку история Казахстана была написана искаженно в советское время, в ее преподавании и написании учебных пособий до сих пор остаются нерешенные вопросы. В данной статье рассматриваются некоторые методологические вопросы преподавания истории Казахстана в общеобразовательных школах на современном этапе.

Ключевые слова: История Казахстана, методология, цивилизация, евроцентризм, российский центризм

Abstract: At the present stage, teaching the history of the Fatherland at school is of great importance. However, since the history of Kazakhstan was written distorted in Soviet times, there are still unresolved issues in its teaching and writing textbooks. This article discusses some methodological issues of teaching the history of Kazakhstan in secondary schools at the present stage.

Keywords: History of Kazakhstan, methodology, civilization, eurocentrism, Russian centrism

Қазіргідей әлемдік жаһандану заманында, алмағайып күрделі тарихи кезеңде әр халықтың, әсіресе оның жастарының өз Отанының тарихын оқып білуінің, олардың тарихи жады мен санасын қалыптастырудың маңызы өте зор. ҚР Президенті Қ.К. Тоқаев «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» деген мақаласында: «Ұлттық мүддемізге сай келетін көп томдық жана тарихымыз әлі толық жазылған жоқ. Оның тұжырымдамасын бұған дейінгі олқылықтарды ескере отырып қайта қарап, жаңа ғылыми ұстанымдар мен жаңалықтардың негізінде тыңнан жазатын уақыт әлдеқашан келді» [1] - деп жазады. Біздің төл тарихымыз кешегі Кеңестік кезеңде тар таптық мүдде, еуроцентрлік, ресейцентрлік көзқараспен бұрмаланып жазылып келгендігі белгілі. Ал ұлттық мүдде, өркениеттік көзқарастар ұмыт

қалдырылды. Тарих өзінің объективтік мәнінен айрылып, нағыз идеологиялық құралға айналдырылды. Сондықтан қазіргі таңда Қазақстан тарихын жазуда және оқытуда әдіснамалық мәселелер жеткілікті. Солардың кейбіріне тоқталайық.

1. Қазақ өркениеті және қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуы мәселелеріне басымдық беру қажет.

Қазақ халқы революцияға дейін тек малдың соңынан көшіп-қонып жүрген, жабайы, өркениетсіз халықтардың қатарына жатқызылып келді. Ол кезде «қазақ өркениеті» деген сөзді айтудың өзі мүмкін емес еді. Өркениеттің басты белгілері – ***мемлекет, жазу және архитектура*** [2] десек, қазақтар оның бәрінен мақұрым қалған халық ретінде қаралды. «Қазақта мемлекет болмағандығын» орыстың көрнекті тұлғалары (Солженицин, Жириновский, Никонов, Федоров т.б.) үнемі айтып келеді. Тіпті 2015 жылы бұл сөз Ресей Президентінің өзінің де аузынан шықты. Сондықтан ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев 2015 жылы Қазақ хандығының 550 жылдығын бүкіл әлемге паш етіп атап өтуінде бір жағынан үлкен саясат та жатыр деп ойлаймыз. Шындығында қазақ мемлекеттігінің бастауы сонау біздің заманымыздан бұрынғы III ғасырдан (Үйсін, Қаңлы, Ғұн мемлекеттері) басталатындығы белгілі. Тіпті, соңғы уақытта тарихшы ғалымдар біздің түпкі бабаларымыз – сақтардың өзінде біздің заманымыздан бұрынғы VIII-VII ғасырларда мемлекет болғандығын дәлелдеп жатыр. Ал біздің заманымыздың VI ғасырында тіпті сонау Сары теңізден Қара теңізге дейінгі ұлан-ғайыр аумақта Ұлы Түрік қағанаты атты алып держава құрды бабаларымыз. Салыстыра кетейік, орыс мемлекетінің анасы – Киев Русінің құрылуы тек IX ғасырдың ортасына жатады (862 ж.) Сондықтан біз бұрын айтылғандай, мемлекетсіз емес, мемлекетшіл халықтың ұрпағымыз. Ал, өркениеттің екінші белгісі – жазу бізде сонау сақ дәуірінен (б.з.б. V ғ. Есік обасындағы жазу) басталып, түркі дәуірінде одан әрі дамытылды. Бұл – түркілердің төл жазуы. Өркениеттің үшінші белгісі – архитектура, қалалық мәдениет қазақ даласында VI-XIII ғасыр басында керемет гүлденіп дамыды. Қазақ даласында Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалардың тұрғындарының үлесі бүкіл халықтың 20 пайызына жеткен екен. Ал, дәл осы кезде Еуропада қала халқы 12 пайыз ғана болған [3]. Демек, дүниежүзілік адамзат өркениетіне өзінің лайықты үлесін қосқан қазақ өркениеті бар деп сеніммен айтуға болады. Қазақ өркениеті – бірыңғай дала емес, ол қала мен дала мәдениетінің синтезі. Міне, бұрын кеңестік дәуірде айтылмай, қазір де жеткілікті баға берілмей келе жатқан қазақ өркениеті мәселесі, осылай анық, өзара сабақтастықты үзбей, бір-бірімен байланыстырыла отырып жазылуы және шәкірттердің санасына үздіксіз сіндірілуі керек.

Біздіңше, түпті бабаларымыз – сақтар өркениетін де, одан кейінгі үйсін, қаңлы, ғұн және орта ғасырлардағы түркі өркениетін де – қазақ өркениетінің бастау көздері, алғашқы сатылары екендігін ашып көрсетіп, олардың өзара сабақтастық желісін үзбей, байланыстыра отырып жазу және оқыту қажет.

2. Тарихымызды еуроцентрлік көзқарастардан түбегейлі арылту, кейбір мәселелерді қайта зерделеу қажет.

Отан тарихын жазуда және оқытуда әлі де толық шешімін таппаған немесе жеткілікті дәрежеде зерттелмеген мәселелер бар. Мәселен, ерте темір дәуіріндегі (б.з.б. VIII-III ғғ.) сақ тайпалары – біздің арғы бабаларымыз екендігі, олар мықты жауынгер ғана емес, артына өзіндік тамаша өркениет қалдырған халық болғандығын анық әрі ашық жазуымыз керек. Сақтар жабайы емес, оларда өркениеттің басты белгілері: олардың жазу-сызуы (Есік жазуы), архитектурасы (қалалары және обалары) және соңғы зерттеулер бойынша мемлекеті де болған. Егер оларда мемлекет болмаса, сол кездегі әлемнің ең мықты державалары – парсы және грек-македон басқыншылығына тойтарыс бере алмас еді, сонымен бірге ірі құрылыстарды – қалаларды (Шірік-Рабат, Бәбіш-Молда, Баланды, Ақтау т.б.) және алып обаларды (олар жәй үйінді емес, өте күрделі архитектуралық құрылыстар) сала алмас еді. Демек оларда жоғары ұйымдастырушылық аппарат, яғни мемлекет болған. Ал, олардың «андық стильдегі» өнері тіпті керемет. Міне, көне дүниенің өзінде осындай өркениет қалдырған халықты көптеген оқулықтарда әлі де үндіран немесе шығыс иран тілдес халық деп жазуда. Мысалы, академиялық басылымда: «Неғұрлым көне парсы сына жазу мәтіндерінде Шығыс Иран тайпалары Saka деген жалпы атпен аталған» деп жазады [4, -161

б.] Сондай-ақ мектеп оқулығының соңғы шыққандарының өзінде сақтардың үндірандық тегі туралы бірнеше жерде атап өтеді [5]. Мысалы: «...Белгілі қазақстандық антрополог О.Смағұлов үндірандық сақтардың арғы тегі андрондықтар екенін дәлелдеп шықты. Ежелгі Иран аумағында өркениетті мемлекет құрған парсылар далалық үндірандықтарды жинақы атаумен «тұрандықтар» деп атады» [5, -60 б.] - дейді. Немесе, «... Бұл аумақтық (Қазақстан) мәдени бірлестікті иран тілінің шығыс диалектісінде сөйлейтін, еуропоид өндес тайпалар құрған. Қазіргі уақытта бұл бақташы тайпалар – сақ, тохар-юечжи, массагет, савроматтарға жатқызылады» [5, -64 б.] – деп атап көрсетеді. Тіпті, қазақ даласының сонау қиыр шығысы, Алтай тауы өңірлері де үндіран тайпаларының атамекені болыпты. Ол туралы аталған кітаптың 67 бетінде: «Үндіран тайпаларының тарихында ерекше орын алатын ескерткіштер – Берелдің тоң басқан обалары және Пазырық қорымы» [5, -67 б.] екендігі айтылған. Сондай-ақ Қазақстан тарихының 6-сыныпқа арналған картасында да сақтың бейнесін беріп, астына олардың «үндіран тілдес халық болғандығы» жазылған. Мұны әрине шәкірттер тікелей түсінеді, олардың жадында «сақтар біздің емес, шығыс иран тектестердің (тәжіктер, ауғандықтар, т.б.) ата-бабалары екен ғой немесе керісінше біздің бабаларымыз иран тектестер екен-ау» деген түсінік қалыптасады. Сақтар үндіран тілдес болғанның өзінде де оны мектеп оқулығында (бірнеше жерінде) атап көрсетудің қаншалықты қажеттілігі бар? Бұл біздің еуроцентристік көзқарастан әлі де арыла алмай отырғанымызды көрсетеді деп есептейміз. Сондықтан бұл мәселені тарихшы-ғалымдар қайта зерттеп-зерделеуі керек. Шын мәнінде, біздіңше, күнді қолмен жаба алмайтынымыз секілді, сақты қазақтан ажырата алмаймыз. Сақтар – қазақ, өзбек, қарақалпақ т.б. ортазиялық түркі тілдес халықтардың ата-бабалары екендігі анық. Сақтардың төрт түлікті өсірген көшпелі өмірі, киген киімі, шошақ бөркі, киіз үйлері, кейіннен қазақтың ою-өрнегіне ауысқан «хайуанаттық нақыштағы» өнері, кейіннен қазақтың ру-тайпаларының таңбасына айналған жазулары (мысалы, сақтар иран тілдес болса, бұл жазулар неге Иранда жоқ), қысқасы, бәрі-бәрі олардың қазақтың ата-бабалары екендігін көрсетеді. Олардың халықтық атаулары да бізге ұқсас: Сақ – Қазақ (нағыз сақ) болса, ал Тұр – Түркі, Тұран – Түркістан екендігі шындық емес пе? Қазақ даласынан сақтардың жеті бірдей алтын адамының табылуының өзі неге тұрады? Есіктен табылған күміс табақтағы жазуды белгілі түріктанушы ғалым Алтай Аманжолов оқыды, онда: «Аға, саңа очкуқ! Без чөк! Букун ічре (р?) азуқ і» деген, яғни «Аға, саған бұл ошақ! Бөтен ел адамы тізеңді бүк! Халықта азық-түлік мол болғай!» [6] деген сөздер жазылған екен. Көріп отырғанымыздай көне түрікше, әрі ол жазулар қазіргі қазақ руларының таңбасы болып отыр. Бұдан басқа қандай дәлел керек? Егер оған да сенбесеңіз, Геродоттың аузымен сақтардың бір ауыз сөзі бізге жетіпті: тарих атасы амазонкаларды скифтер (сақтар) өз тілінде «эорапалар» деп атайтынын жазады. Мұндағы эор – қазақша ер, апа – апа, яғни «ер апалар», «батыр қыздар», «ер мінезді әйел» деген сөз [7]. Сақтарда қыздардан құралған «ерапалар» жасағы да болған [7, -176-177 бб.]. Міне, осының бәрі сақтардың ирандық емес, түркілік негізін көрсетеді. Ал сақтардың еуропалық бет-әлпетіне ғана сүйеніп, олардың тілі шығыс иран тілдес деп кесіп айтуға болмайды деп ойлаймыз. Мысалы, қытай мен монғолдың түрі бірдей болғанымен, ал тілдері мүлдем үш қайнаса да сорпасы қосылмайды ғой. Солай болғанның өзінде (еуропалықтар – үндіран, монғолоидтар – көне түркі тілдес), сақтардың таза еуропалық емес, олардың монғолдық белгілері де болғандығын ескеру қажет. Мәселен, аргиппейлер мен аримаспылардың монғол текті болғандығын (қысық көз, жалпақ бет, таңқы танау) Геродот та атап көрсетеді [8]. Сондай-ақ, Персепольдегі Ксеркс сарайында да, Бехистун жартасындағы суретте де, сақтардың шоқтерек композициясында да олардың беті жалпақтау, көздері аздап қияқтау біткен, ал сақал-мұрттары бұйра емес, тік өскен, яғни монғолдық белгілерді анық байқаймыз [6, -45,49,73бб.]. Сондай-ақ түркілерді монғолдық емес, еуропалық нәсілдес болған деген зерттеушілердің барын да ұмытпауымыз керек [9].

Көне деректердің ешқайсында да сақтарды иран тілдес деген сөз жоқ. Қайта керісінше олар көшпенді прототүркі тайпалары екендігі байқалады. Мысалы, «Авестада» сақтарды «Тұрандықтар» деп атайды. Ал, скифтерді иран тілдес қылып, сақтарды да соған телу – қателік. Керісінше, скифтер сақтардан шыққан. Оған көне грек ғалымы Страбонның Скифтерді көшпенділердің ұрпағы ретінде атап көрсетуі де дәлел болып табылады. Скифтер – Қара теңіздің солтүстігіндегі отырықшы тайпаларды басып алып, олармен араласудың

нәтижесінде қалыптасқан көшпенді сақтардың ұрпағы. Рас, сол сияқты сақтардың біраз топтарының оңтүстікке (Иран, Ауған, Үнді жерлері) ауып, жергілікті халықтарға сіңіп кеткендігін жоққа шығармаймыз. Ол туралы сақтарды – сэ, суе деп атайтын қытай деректерінде және тіпті ғылыми айналымға онша ене қоймаған үнді деректерінде («Пураны», «Манусмрити», «Рамаяна», «Махабхарата», «Махабхашья», т.б.) айтылады. Соңғысында сақтарды – «шака» деп атап, олардың Үнді жеріне Химаватаның (Гималай) солтүстік-батысындағы Сапта Синдху (үндіше «Жеті өзен елі» немесе Жетісу) елінен келген жауынгер көшпенді тайпалар екендігін айтады [10]. Қысқасы, бұл мәселе бойынша алдағы уақытта кешенді түрде ғылыми зерттеулер жүргізіліп, іргелі еңбектер жазылуы тиіс. Ал, біздіңше қалай десек те сақтарды қазақтан ажырата алмаймыз. Сондықтан бұрынғы еуроцентрлік көзқарастан толық бас тартып, сақтарды түркі тілдес біздің бабаларымыз ретінде және олардың өзіндік өркениетін қазақ өркениетімен сабақтастыра, байланыстыра отырып жазуымыз және оқытуымыз керек.

Сонымен қорыта айтқанда, тарихымызды жазуға және оқытуға немқұрайлы қарауға болмайды. Өйткені, ұлттық тарих – ұлттық рухтың қайнары, қазақстандық патриотизмнің өзегі. Бүгінгі және болашақ ұрпақ өзінің ұлттық, отаншылдық мүддеге негізделген шынайы тарихын оқып, одан тағылым ала білсе ғана біздің болашағымыз баянды, тәуелсіздігіміз тұғырлы болмақ. Ендеше, «келісіп пішкен тон келте болмас» дегендей, еліміздің алдыңғы қатарлы тарихшы-ғалымдары мен ұстаздары бұл игі іске бір кісідей жұмылып атсалысайық дегіміз келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Тоқаев Қ.К. Тәуелсіздік бәрінен қымбат. // Егемен Қазақстан. 2021 жыл, 5 ақпан.
- 2 Массон В.М. Первые цивилизаций. -Ленинград,1989. стр. -5-12
- 3 Қозыбаев М.Қ. Өркениет және ұлт. -Алматы: «Сөздік-Словарь»,2001.-26 б.
- 4 Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. -Алматы: «Атамұра», 2010. -1 т. - 347 б.
- 5 Қазақстан тарихы. Жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған оқулық / Б.Е.Көмеков, Т.С.Жұмағанбетов, К.С.Игілікова. -Алматы: «Атамұра», 2017. -144 б.
- 6 Ежелгі Қазақстан: Қазақстан балалар энциклопедиясы. -Алматы: «Аруна», 2002. -52 б.
- 7 Жұртбаев Т. Дулыға. 1-кітап. -Алматы: «Жалын», 1994. -71 б.
- 8 Ермұқанов Б. Қазақстан: тарихи-публицистикалық көзқарас. -Алматы: «Ғылым», 2000. -16 б.
- 9 Аджи М. Европа, тюрки, Великая степь. -Москва: «АСТ», 2004. -С.17
- 10 <https://youtu.be/ennLz4DV86Q>

СӨЗДЕРДІҢ МАҒЫНАЛЫҚ ҚҰБЫЛЫСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Филология ғылымдарының кандидаты Аккузов А.А.
«Тілдер және әдебиет» кафедрасының аға оқытушысы
Tashenev University, Шымкент қ.
accozov66@mail.ru
А.Қуатбеков атындағы ХДУ профессоры,
ф.ғ.к Қайырбекова Ұ.С.
Жулонова Ситора Авазхановна
6M01701 – «Қазақ тілі мен әдебиеті»
мұғалімдерін даярлау (4 курс студенті)
Tashenev University, Шымкент қ.

Ключевые слова: поэтический символ, «эхо звона», денотативное и коннотативное значение, «точное, реальное значение», «основное значение», «предметное значение», «материальное значение».

Резюме: В этой статье рассматривается проблема особенностей лексических значений слова.

Summary: This article discusses the problem of the peculiarities of the lexical meanings of the word.

Ғылымда анықталған пайымдаулар бойынша тілдің алғашқы даму сатысында зат пен оның қасиеті (сапасы, қозғалысы) бір-ақ тұлғамен (сөзбен) берілген.

Ұғым жалпы және жалқы болып бөлінеді. Бұл ойлаудың басты элементі. Ол заттар мен құбылыстардың ұқсас және ерекше белгілерін анықтайды [1].

Ұғыммен байланысты сөз мағынасы туралы адамдар ерте кезден бастап-ақ ой айта бастағандығын байқаймыз. «Проблема значения слова была уже в центре не только древнеиндийской филологии, но и древнеиндийской философии. Уже тогда умели различать в слове его номинативную, метафорическую и чувственную функций. Значение слова рассматривалось в связи о поэтическом символе: слово, обозначения предметы (явления), вместе с тем сохраняют свой «звон» или, «эхо звона» [2. 45]. Бұл айтылғаннан уәжділік мәселесіне де сол кездің өзінде көңіл аударыла бастағандығын байқауға болады.

Сөз мағынасы – логика, философия, психология, лингвистика тәрізді ғылым салаларында қарастырылатын күрделі, қиын мәселелердің бірі. XX ғасырдағы дәстүрлі тіл білімінде сөздің мағынасы алғаш жалпы лексикологиялық тұрғыдан қарастырылды. Сөздің лексикалық және грамматикалық мағыналары болатындығы айқындалды. Лексикалық мағынаға дәл ғылыми анықтама беру қиыншылық тудырды. Анықтамаларда «нақты, реалды мағына», «негізгі мағына», «заттық мағына», «материалдық мағына» тәрізді терминдер қолданылып келеді. Көмекші сөздердегі грамматикалық мағына да, басқа қолайлы терминнің болмауына байланысты лексикалық мағынаның құрамында қарастырылады. Лексикалық мағына әуелгі кезде лексикологияның қалыптасқан «семантика» құрамында зерттеле бастады. Кезінде орыс тіл біліміндегі дәстүрлі лексикологияда (В.В.Виноградов, т.б.) сөздің лексикалық мағынасы атауыш мағына, фразеологиялық байлаулы мағына, синтаксистік шартты мағына түрлеріне бөлініп, қарастырылып келгендігі белгілі.

Лексикологиялық зерттеулердің бастапқы кезеңінде сөздің негізгі (тура), қосымша (туынды) және ауыспалы мағыналары белгіленген болса, кейінгі семантикалық зерттеулер негізінде денотаттық және коннотаттық мағыналардың болатындығы анықталды [3. 174].

Тілдегі мағыналы бірлік ең алдымен жеке сөз ретінде белгілі болады. Кез келген сөздің бәрі лексикологиялық зерттеудің объектісі бола бермейді. Сондықтан да болар лексикологияда сөз лексемамен тең және тең емес дәрежеде қарастырылады. Сөз – көмекші сөз, сөзформа мағынасында да қолданылады, ал лексема тек лексикалық мағынасы бар сөздерді ғана қамтиды.

Фердинанд де Соссюрдің айтуынша, біздің жадымызда дайын сөйлемдердің шектеулі үлгілері ғана сақталады, ал керісінше сөздердің мындаған дайын тұлғалары жадымызда сақтаулы. Яғни, сөздер сөйлемнің ішінде ғана емес, жеке тұрып та өмір сүре алады деген тұжырым жасауға болады [4. 139]. Жеке тұрып қолданыла беру, әдетте дербес сөздерге немесе толық мағыналы сөздерге тән. Тіл білімінде бұндай сөздер атауыш сөздер деп аталады. Олар әр алуан заттар мен қимыл, іс-әрекеттің, сапа мен белгінің аттары болып табылады. Яғни, атауыш сөздердің қатарына біз қарастырып отырған етістіктер де жатқызылады.

Сөз – тілдік элементтердің ішіндегі ең бастысы. Басқа тілдік құралдар сөзді бөлшектеуден (морфемаларға жіктеуден) немесе сөзді тіркестіруден (сөздерді қырын

келтіріп сөйлем, сөз тіркесін құраудан) тұратын сияқты көрінеді. Дәстүрлі лингвистиканың деңгейлерінің (фонетика, лексика, морфология, сөзжасам, синтаксис) қай-қайсысының болмасын негізгі зерттеу нысаны осы сөз. Сөздің тұлғасы оның заттық жағы, сыртқы көрсетіліміне жатады. Тұлға бар жерде оның ішкі мазмұны да болатындығы белгілі. Бұлар бір-бірімен өте тығыз байланысты.

Бір етістік лексеманың өзінен мыңнан аса сөз форма алуға болады. Бірде-бір сөздік тілдегі барлық сөз тұлғаларын қамти алмайды. Сондықтан да сөздіктерде сөз тұлғалары емес, лексемалар беріліп түсіндіріледі. Сөздің лексикалық мағынасы түбірден көрінеді. Сөз тұлғаларын тудыратын қосымшалар көбіне грамматикалық мағыналар тудырады. Бірақ сөздікте берілетін бірліктер тек түбір тұлғалар емес, онда туынды түбір тұлғалар да, біріккен, кіріккен негіздер де, бір түбірден (ұядан) деривация арқылы туындаған парадигмалар да берілетіндігі белгілі. Сондықтан сөзді таза лексикалық категория емес, лексика-грамматикалық категория деуге болады.

Сөздің лексикалық мағынасы тіл жүйесіндегі барлық қатынастарды (парадигмалық, синтагмалық, деривациялық) қамтиды. Ең алдымен сөз өзінің сыртқы тұлғасын сомдайтын дыбыстардың тіркесіміне тәуелді. Бұны сөз бен оны құрайтын дыбыстардың арасындағы қатынас деуге болады. Екінші, сөз бен заттың (ұғымның) арасындағы байланыс. Тілдегі сөздер ең алдымен заттардың атауын білдіреді. Яғни, лексикалық мағына дегеніміз заттың атын білдіруге негізделумен сипатталады. Лексикалық мағынаға негіз болатын тек нақты заттар ғана емес, бұйымдар, хайуанаттар мен адамзат, сондай-ақ солардың қасиеттері де. Мұнымен қоса құбылыс, оқиға, әрекет және олардың түрлі сипаттары да лексикалық мағынаға негіз бола алады. Лексикалық мағынаны нақты және абстрактілі, жалпы және жеке (жалқы) деп жіктеуге болады. Жалқы мағынадағы лексиканың өзі мағынасын синтагмалық ортада анықтайды. Гүлшат деген кісі атауы тек қыз балаға қойылатын есім екендігін байқатады. Бұл оның лексикалық мағынасы. Бірақ ол нақты бір адамға таңылады да, сол кезде ғана жалқылық сипат алады. Бұдан кез келген лексиканың, тіпті жалқы есімдердің өзінің де жалпылауыштық қасиеті бар екендігін байқаймыз. Бұл (жалпылауыштық) заттың (құбылыстың, әрекеттің) атауын ғана білдіріп қоймайды, сол туралы ұғымды да білдіреді. Ұғым мен нақты бір заттың атауы арасындағы қатынастың жеке бір сөздің контекстегі мағынасын айқын көрсете алатындығын мына бір мысалдардан анық байқауға болады: Ат – ер қанаты. Ат туралы жалпы ұғым айтылып тұр. Астыңызға бір жақсы ат керек. Бұл жерде әңгіме жақсы бір ат жайында болып тұрса да нақты қай ат екендігі әлі белгісіз. Шалғында бір ат арқандаулы тұр. Бұнда сөйлеуші нақты бір атты көріп, ол жайлы айтып тұр. Бірақ ол оған таныс емес. Атты суғарып қой. Сөйлеуші өзіне таныс нақты бір ат туралы айтып тұр. Байқап отырғанымыздай, бір лексеманың өзі контекске қарай бірде нақтыланады, бірде жалпыланады екен.

Сөз мағыналарының негіздеріне арнайы еңбек арнаған Б.Қалиев пен А.Жылқыбаева жалпылық және нақтылық мәселесін былай ажыратады: «... ұғым екеу: жалпы ұғым және жеке (нақты) ұғым. Бір сөзде осы екі ұғымның екеуі де болуы мүмкін. Мәселен, терек десек бірде дүние жүзіндегі терек атаулының бәрін ұғамыз (терек – ағаштың бір түрі), бірде өзіміз қасында тұрған, қолымызбен сипап немесе құшақтап тұрған теректі ғана ұғамыз (мына терек жуан екен). Алдыңғысы – жалпы ұғым, соңғысы – жеке, нақтылы ұғым. Өзен деген сөздің берер ұғымы да дәл осындай. Ол бірде – жалпы өзен атаулыны, бірде нақтылы бір өзенді (айталық, Іле өзенінің) өзін ғана білдіреді. Сөздердің бұл жалпылық және жекелік қасиеттері олардың ең басты қасиеттері болып табылады [5. 7]. Біздіңше, сөздің нақты немесе жалпы мағынада қолданылуы субъекті мен объектінің арақатынасына байланысты болады. Грамматикада Мен қазір осындамын (Я сейчас здесь) деген ұғым қалыптасқан. Бұл грамматикалық шаққа қатысты болғанымен сөздің лексикалық мағынасының жалпы және нақты қолданысына да септігі бар. Мысалы, Ат – ер қанаты дегенде субъектінің қасында объекті жоқ. Объектінің мағынасы жалпы. Жоғарыда келтірілген терек сөзі сияқты бұл сөйлемнен (мәтелден) жалпы ат жөнінде ұғым ғана көрінеді. Астыңызға бір жақсы ат керек

деген сөйлемде де ұғым жалпы, бірақ жақсы деген анықтауыш арқылы нақтыланып келеді. Ұғымның жалпы болуы субъекті мен объектінің арақатынасы бірінші сөйлемдегідей «мен қазір осындамын» дегеннен тыс. Яғни субъект өзі әңгімеге өзек етіп тұрған объектінің қасында жоқ. Шалғында бір ат арқандаулы тұр. Бұндағы мағына нақты. Субъект өзі көріп, қасында тұрған объект туралы сөйлеп тұр (Я сейчас здесь). Белгісіздік есімдіктің қолданылуы, біріншіден, нақтылықтың әлі толық еместігін байқатса, екіншіден, нақтылық пен жалпылық мағына субъектінің аялық білімімен астарласып жатқандығын байқатады. Атты суғарып қой. Ал бұл сөйлемде мағына нақты екендігіне дау жоқ.

Ат, жылқы сөздерін тіл жүйесі Құлагер, Тайбурыл сөздеріне қарсы қойып, жалпы есімдер деп атайды. Сөйлеу кезінде (речье) бұл жүйе сақтала бермейтіндігі байқалады. Біз оған жоғарыда көз жеткіздік.

Мағына немесе мағыналы бірлік тіл жүйесіндегі басқа элементтермен байланыста болады. Нақты заттың немесе құбылыстың атын білдіретін сөздер басқа сөздерге қарағанда дербес тәріздес көрінеді. Ал синонимдік немесе антонимдік қатары бар сөздер өз мағыналарын сол қатардағы элементтермен салыстыру арқылы анықтайды. Келесі бір сөздер тілдегі бар лексемалардың стилистикалық немесе экспрессивті варианттары болып табылады. Кейбір сөздер негізгі лексикалық мағынаның түпнегізімен (ядросын) жалпы мазмұны жағынан ұқсас немесе ассоциативті түрде ұқсас болады. Осы ассоциативті сөздер тілдегі субъективтіліктен келіп туындайды. Олардың сөздіктерден орын алып, әдеби нормаға айналуы біраз уақытты талап етеді. Тіліміздегі немесе біз қарастырып отырған КТТС-тағы көп мағыналы сөздер (етістіктер) осы жол арқылы қалыптасқан. Тұрақтыланған мағынаға мамандар мынадай анықтама береді: «Значение рассматривается как такая стабильная, общая для всех, кодифицированная в человеческом обществе часть содержания знаков, которая непосредственно связана с формированием «картины мира» в сознании человека, значения как объемы потенциальных «смыслов» слова фиксируются словарями, но лишь в определенной степени объективности» [6. 56].

Ғалымның белгілі бір объективтілікке ие дегені жоғарыда келтірілген стилистикалық немесе экспрессивті, сондай-ақ ассоциативті құбылыстан туындаған сөздерге көбірек қатысты. Нақты заттың немесе құбылыстың атын білдіретін сөздер белгілі бір деңгейде ғана объективті болуы мүмкін емес, олар толық объективтенген сөздерге жатады. Мысалы, жылқы сөзін толық объективтенген лексемаға жатқызсақ, жабы сөзінде субъективтілік басым. Өйткені оны қолданушы жылқыны жай атап қана емес, оған баға бере сөйлеп тұр. Жылқыны жабы деп атау кері баға. Дүлділ, тұлпар десе мақтау. Бұл қолданыстардың барлығында субъективтілік жатыр. Тілдегі эмоционалды-экспрессивті лексиканың немесе ассоциативті құбылыстан туындаған сөздердің болуы тілдік тұлғаның субъективті көзқарасынан келіп шығады. Дәстүрлі тіл білімі тұрғысынан қарайтын болсақ, көп мағыналық құбылысы стилистикамен байланысты деуге болады. Яғни, полисемия стилистикалық жағынан дұрыс қолданудың нәтижесі.

Сөздің тура мағынасының өзі уәжделінген және уәжделінбеген, туынды және туынды емес болып бөлінеді. Яғни, бастапқы мағынаның барлығының уәжділігі бірден байқала бермейді. Мәселен, етістіктен морфологиялық тәсіл арқылы жасалған оқытушы деген зат есімнің уәжділігін анықтау қиын емес. Бұл сөздің барлық қолданысы жұртты оқытатын адам дегенді білдіретіндіктен, оның мағынасын тікелей уәжделінген деуге болады. Ал, сөздің уәжделмеген тура мағынасы ұғым мен сөз формасының арасындағы шартты байланысқа негізделеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Кронгауз М.А. Семантика. Москва, 2001, 398 бет.
2. Будагов. Р.А. Борьба идей и направлений в языкознании нашего времени. Москва, 1978, 246 бет.

3. Малбақов М. Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері. Алматы, 2021, 364 бет.
4. Соссюр Ф. Заметки по общей лингвистике. Москва, 2000, 275 бет.
5. Қалиев Б., Жылқыбаева А. Сөз мағыналарының негіздері. Алматы, 2000, 109 бет.
6. Краснова Т.И. Субъективность-модальность. Санкт-Петербург, 2002, 189 бет.

ҚАЗАҚТЫҢ БАТЫРЛАР ЖЫРЫНДА ТҰЛПАР БЕЙНЕСІНІҢ СОМДАЛУЫ

Абенова Л.У.

«Тілдер және әдебиет» кафедрасының
қауым. профессор м.а., ф.ғ.к., Lazzat-0505@mail.ru

Барлыбай Г.С.

«Қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдерін даярлау БББ»
4-курс студенті, barlybaigulbarshyn02@gmail.com

Tashenev University, Шымкент қ.

Аннотация: Мақалада қазақ ауыз әдебиетіндегі тұлпарлар бейнесі: жылқы малы туралы наным-түсінік, тұлпарлар бейнесін сомдауда кейіпкер тағдырының көркемдік тұтастығы, өзіндік қырлары кеңінен көрсетіледі.

Түйін сөздер: Ауыз әдебиеті, сюжет, тұлпар бейнесі, көркемдік, эпос, миф.

Абстрактный: В статье анализируется образ лошадей в казахской устной литературе: представления о лошадях, художественная целостность судьбы персонажа и свои аспекты в изображении лошадей.

Ключевые слова: Устная литература, сюжет, образ коня, искусство, эпос, миф.

Abstract: The article analyzes the image of horses in Kazakh oral literature: ideas about horses, the artistic integrity of the character's fate and its own aspects in the depiction of horses.

Key words: Oral literature, plot, image of a horse, art, epic, myth.

Қазақ мәдениетінің көне заманнан бері жасап келе жатқан халықтық туындылары аз емес. Сан-салалы өлең-жырлар, асыл сөз үлгілері -көркемөнер саласындағы халық мұрасының куәсі. Дәуірлік мәні бар поэзия туындылары, әдеби шығармалар - халқымыздың рухани байлығы. Сөз өнерінің өзіндік сипаттары да осында.

«Халқымыздың өткен тарихына көз салсақ, қазақ өмір бойы көшіп-қонып қана жүрген, отырықшылық өмірді мүлде білмеген ел емес. Көшпенділік оның шаруа жайына не сыртқы жауының қысымына байланысты қолданған стратегиясы болған. Күшті жаудан ел - жұртын қорғау мүмкіндігі болмаған шақта олар бала - шаға, қарияларды мал - мүлкін алыс өлкеге көшіріп, көз тасалау қамын жасаған. Халқы үшін жанын пида етер көзсіз ерлерін халық барынша қадірлеп, оларды келешекке үлгі етіп ардақтай білген. Поэзия тілімен олардың өшпес ерлігін жырлап, бейнелерін сомдап кеткен. Мәңгілік эпос жырларын туғызып, оларды ұрпақ мұрасына айналдырған. Осылайша, халық поэзиясында дәстүрлі ерлік эпосты қалыптастырған» [1, 8 б.].

Осы шығармаларда асау ат, сенімді тұлпарлар жайлы түркі халықтарының

бәрінің аңыз-әңгімелері мен эпостық дастандарында да кездеседі. Түркі -монғол эпос, аңыздарының көбінде жылқы басты қаһарманның ата - анасы, көбіне анасы болып келеді. Одан бергі эпостарда анасы емес, бие батырдың емізушісі, оны өз құлынымен бірге бағушы болып келген.

Б.Жетпісбаеваның «Символ в движении литературы» ғылыми зерттеуінде: «Скиф - сақ жыртқыштық стилінде, қасқыр мен бірге жылқының да негізгі көркем бейнесі қалыптастырылып, мың жылдықтар арқылы біздің кезеңге дейін жеткен. Осы кезеңдердегі даму барысында, зерттеушілердің айтуынша жылқы бейнесі реалистік және шартты түрде

бейнеленген. Осы бейнелеу тенденциясы символдық интерпретацияның пайда болуын қалыптастырды», - делінген [2, 112 б.].

Түркі, сол секілді қазақ дәстүрінде, жылқының бейнесі, қасқырдың бейнесі секілді терең мағыналық, бірнеше ғасырлық әдеби мұра болып жеткен.

Түркі халықтарының барлық эпикалық жанрында - «атқа мадақ» кең тараған. Мәселен, атақты «Күлтегін» жырында бірнеше рет аттың түрлері, жауынгерлердің аттары, батырлары бейнелеген. Бұл ақ құла - Байырку мен ақ боз ат - Алып Шалшы, ақбоз ат Огсиза, сол секілді келесі фрагментте, Күлтегін 21 - ге толған, бір соғыста өзінің ақбоз аты Ышбара Яштарға мініп, жорықты бастайды. Ақбоз ат сол жорықта мертігеді. Келесі жорықта Йегин - Силигқа мініп жорыққа шыққанда да осы аты да мертіккен.

Әдебиет зерттеушісі, профессор М.Жолдасбеков Күлтегін образына тоқталып, оның жауынгерлігі мен тұлпарлары жайлы сөз қозғаған. Орхон шығармаларында эпостық образ дәрежесіне жеткен басты әрі ең өзекті тұлға - Күлтегін екендігін айта келіп, ат жалын тарта халқына қорған болған бала батыр жырда үнемі беку, өсу үстінде суреттелетіндігіне тоқталған [3, 7 б.].

Ұлт руханиятында, әдеби жәдігерліктерде - тұлпар туралы тағзым мен тағылым алар тұстар мол.

Қазақтың батырлар жыры - яғни, қаһармандық эпос халық поэзиясының ертеден келе жатқан көлемді де көрнекті жанрларының бірі. Оның сюжеті күрделі оқиғаларға, шиеленіскен тартысқа құрылатындықтан және қалың бұқараның көкейкесті мақсат-мүддесін, ой - қиялын бейнелейтіндіктен, тыңдаушыны баурап, әсерге бөлейді. Сондықтан да ол қалың бұқараға кеңінен тарайды, ұрпақтан - ұрпаққа жетіп, ұзақ уақыт сақталады.

«Алпамыс батыр» жырында Байшұбар Алпамыстың алдына «мені ұста» деп, өзін көлденең тартады. Алпамыс болса, мінбеймін деп, оны басқа ұрады. Артынша Алпамыс абайлап, ақылмен ойлап, қасына келгенде, Байшұбар болса, жүгенге мойнын созған. Сол уақытта төрт аяғы тең болып, баяғы дұшпандар ұстап алмасын деп жасырған бойын жазады. Жырда Байшұбардың бейнесі:

Ауыздықпен алысып,
Ұшқан құспен жарысып,
Астындағы тұлпардың,
Ойынды еті бұлтылдап,
Құйындай шаңы бұркылдап,
Құлақ салсаң дыбысы,
Тау суындай сылқылдап,
Қолтығынан аққан тер,
Тебінгіге сылпылдап,
Маядай мойнын созады.
Шу дегенде жануар,
Ұшқан құстан озады,
Тарта-тарта баланың,
Алақаны тозады [4, 37 б.], - деп керемет бір күш иесі ретінде суреттелген.

Расында да, батырлар жырындағы тұлпарлар образының шабысы небір керемет суреттеулер, пейзаждар арқылы берілетіні анық. Ғалым Т.Кәкішев аталған жыр туралы: «Осы суреттеудегі әсем қиялды әсірелеудің күштілігі мен нанымдылығы сонша, болмайтынды болдырады да, халықтың эстетикалық талғамын оятады. Сөзбен жасалған осындай тамаша суреттер, көрікті келбеттер, ажарлы әсемдіктер, талай ұрпақтың көркемдік танымын тәрбиелеп, сезімін жетілдірді, түсінік өрісін биіктетті» [4, 83 б.], - дейді.

«Кұртқа күйеуінің еліне келе жатқанда үйірдің ішінен Қыдырбайдың кер биесін көреді де, қонғасын сол биені сұратады. Қыдырбай келіннің келмей жатып билеп - төстей бастағанына ашуланып, биені бермей, келініне ерегісіп, тіпті әлгі биені сойып тастамақ та болады. Тек қызы Хансұлу өтінген соң ғана шал жібіп, кер биені келініне береді. Қыдырбай қызына: "Кер биеден туғаны, Тобылғы менді ат болар, Жалғыз ағаң Қобыланды, Ол торы атқа мінгесін жат болар, Жыл он екі ай келмей жоқ болар, Сонда менің көкем қайда деп, Аларсың менің мазамды, Сол себептен бермей тұр едім", - дейді [4, 163 б.].

Қазақ зерттеушілері батырлар жырына зор маңыз берген М.Әуезов зерттеулеріндегі Қобыланды батыр тұлпарының бейнесіне тоқталсақ: «Астындағы Тайбурыл, Арандай аузын ашады, Аяғын топ - топ басады. Бір төбенің тозаңын, Бір төбеге қосады. Жаңбырдай тері сіркіреп, Жауған күндей күркіреп, Қар суындай тосады. Құлан мен құлжаның, Ұзатпай алдын тосады. Көл құтан мен Қарабай, Көтеріліп ұшқанда, Белінен кесе басады» [5, 98 б], - дейді.

Тайбурыл туралы көзқарас, ой-пікірлер өте көп. Ғалым А.Тоқтабай Тайбурыл тұлпар жайлы: «Тайбурыл - ХІҮ-ХҮ ғасырларда өмір сүрген Қобыланды батырдың аты. Халық арасында Қобыландының осы тұлпардың иесі болуын былайша сөз етеді: Бірде Қобыландының әкесі ұлына: «Жақында кер бие құлындайды. Ат сенің сенімді тұлпарың болады» [5, 110 б], - дейді.

Құлын дүниеге келген соң, оның бар мехнатын батырдың жұбайы - Құртқа өз мойнына алады. Құртқа құлынды қырық күн қулықтың сүтімен (бір - ақ рет құлындаған бие), келесі қырық күнді қысырдың сүтімен (екі жыл қатарынан сүт беретін бие) асыраған. Осы кезде Тайбурылда кажырлы күш пен темір бұлшық еттер пайда болып, келесі тоқсан күнде мықты болсын деп, оның азығына әр түрлі емдік шөптерді қосады. Жылқыны арнайы киіз үйде ұстаған. Тек екі рет: таң алды мен күн батарда оған күн сәулесін түсірген. Осылай оны алты жасқа келгенше мәпелеп, енді жылқыны еркіне жіберген кезінде күннің көзін ешқашан көрмеген Тайбурылдың көзі жайнап, көкке шапшыған.

Тайбурыл батырмен бірге талай жорықтарға қатысып, Қазан қаласының маңындағы шайқаста Тайбурыл қорған қабырғасынан секіріп өтіп, Қобыланды ерлікпен жауды қырады деп сипаттайды.

Сондай - ақ, арғымақ ат адамға тән қасиеттермен көрінеді. Батыр жараланған болса, оны соғыс алаңынан алып шығып, тістерімен абайлап жерге қояды. Шапқан кезде батырдың құлап қалмауын ойлайды. Егер батыр алға қарай құлайын деп бара жатса мойын, артқа құлайын деп бара жатса құйрығын көтеріп, оған кедергі жасаған.

«Ер Тарғын» жырындағы Тарғынның Тарлан аты өзге жырлардағы сияқты батырдың сүйген жары баққан тұлпар емес. Оны өсірген Тарғынның өзі. Ол батырдың қолғанаты, серігі, қамқоршысы, сырлас досы.

«Қамбар батыр» жырында Қамбар аң аулап, алпыс үйлі Арғынды, тоқсан үйлі Тобырды асыраған ер жүрек батыр ретінде суреттеледі. Ел шетіне жау тигенде, Қамбар тағы да халық үшін қаһармандық іске аттанады: «Жұрт үшін белді буайын, асырып белден қуайын, халқымыз қапа болмасын», - дейді. Жырда Қамбар жан сырын өз тұлпарымен былай бөліседі: «Қанатты туған пырағым, Аға-іні сен едің, Тар жерде жолдас шырағым, Мойнын алтын таяқтай, Қамыстай екі құлағың, Төрт аяғың қазықтай, Төңкерген кесе тұяқтым, Сұлулығың сүмбідей, Жылқыға бітпес жануар, Сымбатың менен саяғың, Ажалым жетіп осыдан, Өліп кетсем орным жоқ, Өзіңе мәлім бұл жағым», - дейді.[6, 112 б].

Ұлт руханиятында - эпикалық жырларға кең орын беріледі. Қазақтың халық поэзиясында эпикалық жырлардың жалпы саны үш жүзге жуық. Батырлар жыры белгілі бір оқиғаның, уақыттың көрінісі емес, халықтың басынан кешкен сан ғасырлық тұрмыс - тіршілігінің, қоғамдық, әлеуметтік өмірінің бейнесі. Мұнда халықтық философия, бұқаралық идея бар. Бұл - отаншылдық, патриоттық, азаматтық идеясы. Осы идеялары іске асыру жолында батырға серік бола білген оның астындағы тұлпары, ерге қанат болып, қысылғанда жол таба білген серігі.

Міне, біздің бабаларымыз тұлпар қадірін жете біліп, оны ел тағдыры мен етене байланыстыра, қай дауды болса да әділ шешетін шешен де, білгір болғандығын аңғартады.

Қазақ эпостарында, ұрыс - соғыстарда аттар негізгі орындарды алған. Ат - соғыстың ержүрек қаһармандарының бірі және шабулысы. Жауды тебеді. Егер айқас уақытында батыр жығылар болса, тез арада оның қасына келеді. Дұшпанға қарсы тұрып, батырды қорғау үшін өзін жау оғының қылыштарының алдына тосады. Соғыс кезінде батырды арқа жағынан оқ тимеуі үшін оны сыртынан да қорғайды. Жараланған немесе құлаған батырдың алдына тізерлеп, оны үстіне мінгізеді. Осылайша батырды соғыс алаңынан аман - есен құтқарады.

Дастандарда аттың әр түрлі айлакерлікке баратын кезі де болады. Шындығында мұндай айла - әдістерді ат иесінің өзі үйретеді. Аттың амал -әрекетке бай қабілеті дастандарда негізгі орынды алады. Ол аттар атылғанда қашып кетіп, керек болғанда жерге жатып, оқтан құтылады. Аттың айлалықпен қашып кетуі де шындыққа жанасады. Өйткені, негізгі мақсат - жауды алдату. Жауды жаңылдыру ниетімен жан-жаққа тарап кету, кері қашу көріністері беріледі.

Осы сияқты аттардың ат иесі тарапынан үйретілуі тарихи шындық болып саналады. Жауды алдату мақсатымен аттың өзін ауру сияқты көрсететін кездері. Мәселен, Қобыландының аты аяғын жаралы әрекетке көшіп, ақсай бастайды. Бұндағы тұлпардың мақсаты - уақытын ұтып, жаудың аз мерзімде бұл мекенді тастап кетіп жау қолынан құтқаратындығын біледі. Жауды алдату үшін аттың сұлулығын, мінезін өзгертуі де көмектеседі. Осындай өзгеріс кейде аттың өзін өлетін сияқты көрсетуі арқылы белгілі болады. Бұның мысалдарын Алтай және тувалардың дастандарынан көреміз.

Ортағасырлық қазақтың тарихшысы Мұхаммед Хайдар Дулати (1499-1555) «Тарихи Рашиди» еңбегінде: аттың тіршілігі, ерекше бағалығы, халықтық сана жайлы сөз етіледі. Мұхаммед Хайдар Дулатидің айтуынша, ол үшін оған аса бағалы да, тәтті тағам - жылқының еті, сүйікті шырыны - қымыз, ең қызықты көрініс - бағылудағы жылқылар болып келеді. Осындай ойларды өз еңбектерінде Геродот, Страбон, қытай хрониктері, араб, парсы авторлары, атақты европалық саяхатшы Марко Поло, Вильгельм Рубак та қолдайды. Олар кең даладағы ең қымбатты және сыйлы қонаққа құрмет ретінде оған жылқы сыйлаған. Жылқы - сұлулықтың, барлық пен байлықтың белгісі, [7, 112 б] - деп санаған Мұхаммед Хайдар Дулати.

Сондай - ақ, Махмұд Қашғаридің «Диуани лұғат ат-түрікте» кездесетін мақалдардың бірі – «Ат түркінің қанаты». Бұл - қанатсыз құс ұша алмайды, жылқысыз түркі өзін асырай алмайды деген мағына береді. Жылқының түркілер тұрмысындағы рөлі оның қасиетті деп саналуын, мәдениетті қалыптастыратын элементтердің арасында басты орынды иемденуін алға тартты.

Әдебиеттер тізімі

- 1.Бердібай Р. Эпос мұраты. - Алматы: Білім, 1997.
- 2.Жетпісбаева Б. Символ движения в литературе. - Алматы: Ғылым, 1999.
3. Жолдасбеков М. Асыл арналар - Алматы: Жазушы, 1990.
- 4.Шынар А. Эпостағы арғымақ аттар // Жұлдыз. - 1998. -№10. – Б. 24-25.
- 5.Шынар Ә. Түркі өркениеті қалыптасуындағы тұлпар тұғыры // Заман Қазақстан. - 1998. - 8 мамыр.
- 6.Қондыбай С. Арғы қазақ мифологиясы. - Алматы: Дайк - Пресс, 2004.
- 7.Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. - Алматы: Ғылым, 1988.

СӘБИТ МҰҚАНОВТЫҢ «СҰЛУШАШ» ПОЭМАСЫНЫҢ ЖАЗЫЛУ ТАРИХЫ

Абенова Л.У.

«Тілдер және әдебиет» кафедрасының
қауым. профессор м.а., ф.ғ.к., Lazzat-0505@mail.ru

Тазабек З.С.

«Қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдерін даярлауБББ
4-курс студенті, zeinep.tazabek03@mail.ru

Tashenev Unibersity, Шымкент қ.

Аннотация:Мақалада ғасырлар бойы халықтың рухани қажетін өтеген Сәбит Мұқанов сынды қаламгердің «Сұлушаш» поэмасының жазылу тарихы, шығармашылық шеберлігі, фольклор дәстүрі, олардың қолданылу ерекшеліктері жан-жақты қарастырылады.

Түйін сөздер: Фольклор, дәстүр, образ, поэма, шығармашылық шеберлік.

Абстрактный: В статье всесторонне рассматривается история написания поэмы «Сұлушаш» писателем Сабитом Мукановым, на протяжении веков удовлетворявшим духовные потребности народа, его творческое мастерство, фольклорные традиции, особенности их использования.

Ключевые слова: Фольклор, традиция, образ, стихотворение, творческое мастерство.

Abstract: The article comprehensively examines the history of writing the poem “Sulushash” by the writer Sabit Mukanov, who for centuries satisfied the spiritual needs of the people, their creative skills, folklore traditions, and the peculiarities of their use.

Key words: Folklore, tradition, image, poem, creative skill.

Сәбит Мұқанов – табиғатында ақын болып туған. Табиғат оны ақын қылып жаратқан. Ол жастайынан халық әнін, халық жыр-қиссаларын жаттап алып, алқа топта айтып жүрді. Солай өзі шыңдалды. Ақындық жолға солай шықты. Кейін «Панасыз жетім күнімде, халық жиналған жерлерде немесе әдебиетке әуес жеке үйлерде жаттаған өлеңдерімді, әсіресе, қиссаларды айтып тамақ асырадым» [1, 8 б.] – деп жазды. Жазушының бұл сөзі - өзінің шын сыры. Сонымен қатар ауыз әдебиеті, халық қазынасына деген перзенттік ықыласы.

Шығармашылық мақсатты ізденісінің алғашқы жемісі – «Сұлушаш» тақырыбына жазушының қалай келгенін осы бір шығарма шеберханасы арқылы бақылап көрейік.

Сәбит Мұқанов негізін аңыздан ала отырып, алдына тап мүддесін танытарлық шығарма жазу мақсатын қойды. Өзі бала жасында жырлаған жыр-қиссаларды ой елегінен өткізіп байқады. Көз тоқтатып, көңіл қойғаны – бала күнгі рухани жан серігі – «Сұлушаш». Халық арасына айтылған жыр негізінде эпикалық, таптық туынды жазуды көздеді. Өйткені, «Сұлушаш» эпосы ақынға бала жастан өте жақын, етене таныс тақырып еді. Халық эпосы – «Сұлушаш» бала Сәбиттің талай-талай домбыраға қосып айтып, тыңдаушыларын тәнті еткен, тіпті күндік дәм-тұзын айырған жыры. Халық эпосы жасында Сәбитті сұлулыққа тәрбиелеген. Көкірегіне құлай жатталған жыр қашанғы айна-қатесіз қайталанып айтыла береді? Орындаушының көңіл күйіне орай кейде асып-тасып толығып, ал кейде қысқарып та сан мәрте айтылған болар. Осы жайды назарға алған болсақ, шығармашылық психологиясына ден қойсақ, белгілі дәрежеде эпос айтушысының бірі – Сәбит Мұқанов болып шығады. Демек, өзге жыр-қисса айтқаны секілді «Сұлушашты» орындау арқылы Сәбит Мұқанов эпос айтушысына айналады. Эпос айтушысы – шығармашылық тұлға. Жанынан алмай, жадынан қоспай айтпайды. Эпос және оның айтушысының тәжірибесіне келсек, халықтың лиро-эпикалық жыры «Сұлушаш» – Сәбитті, Сәбит «Сұлушашты» байытты, дамытты, жетілдірді деп айта аламыз. Енді, міне, сол сүйікті «Сұлушашы» жазба ақын райында тағы оралып отыр. Күрделі шығарма жасамақ, «Сұлушаш» тақырып ретінде жазушы Сәбит Мұқанов көңіліне осылай оралған.

Сәбит Мұқанов «Сұлушаш» поэмасында ел эпосын материал ретінде пайдаланды. Олай етудің еш ерсілігі жоқ. Әлем әдебиеті тәжірибесінде ел аузындағы аңыз, әңгіме, эпсаналарды пайдалану ежелден бар. Академик Д.С.Лихачев былай деп жазды: «Біз «Игорь полкы туралы сөз» туралы да дәл солай айта аламыз. Бұл ауызша негізде туған кітаби шығарма. «Сөзде» фольклорлық элементтер кітаби тілмен жымдаса біріккен» [2, 115-б.].

Қандай қаламгер қай тақырыпқа барса да материалды өз дүниетанымы тұрғысынан екшейді, өз ой өрісі арқылы қорытады.

Дұрыс па, бұрыс па мәселеге өзінің шығармашылық көзқарасы, шығармашылық принципі тұрғысынан келеді. Сол кездегі қадау-қадау шығармалардың бір тақырыпта туып, әр басқа бағыт ұстанып, түрлі мінез, түрлі деңгей танытатыны сондықтан. Бай баласы Алтайдың сал дәурен, бозбала жігітшілігін дәріптейтін жыр – «Сұлушаш» қанша көркем

дегенімізбен ақын Сәбит Мұқановтың алға қойған мақсатын ақтамас еді. Ақтамайтындығын Сәбит Мұқанов та «Халық мұрасы» аталатын еңбегінде айтыпты. «Сұлушаштың» Ғабдол айтатын жырында:

Бәт күндыз қыз балаға жарасқандай,
Тұман көп ер жігітке адасқандай,
Сағасын Сары Торғайдың мекендеген,
Болыпты Тілеуберді бір асқан бай.
Сұлушаш асқан байдың жалғыз қызы,
Сипаты хор қызына таласқандай,

Сол кезде он сегізге келген жасы,
Шолпысы бес мың сомдық қазынасы,
Иісі күндік жерге мол жететін,
Иісмай, қалампырлап өрген шашы [1, 86-б.], –

деп басталатын да, «күйеуі Сұлушаштың сұр қасқа таз» – болып, қыз «Алтай атты бір сал, маңғазбен» ойнап күлетін. Соны сезген «Сұрқасқа» қалыңдығы Сұлушашты зорлықпен алмақ болады. Жырдың аяғы ертегіге ұласып, қыз үйрекке айналып қашады. Сұрқасқа қаршыға болып қуады. Бірақ Алтай да бірге қуып, Сұрқасқадан бұрын іледі де, мақсатына жетеді. Мен жазған «Сұлушаш» поэмасы басқаша идеяда құрылған [3, 98 б.], – депті.

Қиял-ғажайып эпостан жаңа қоғамға лайық «басқаша идеяға» ақын қалай келді? Ендігі принцип эпостың халықтық нұсқасын таптық тұрғыда типтендіру. Ол солай етті. «Мен маңғаз Алтайды құлдың баласы, өмірі кісі есігінде мехнат көрген батырақ еттім. Құлдың баласына ғашық Сұлушаш сүйіктісімен бірге елге сыймай, тағы тауға барып паналаған болып шықты. Қайсар, Ермектерді жанымнан қостым да сюжет құрдым», – деп жазды кейін Сәбит Мұқанов поэмасының тууы жайында. Сонымен поэма таптық тартысқа құрылды. Әлеуметтік теңсіздік Алтай мен Сұлушаштың опат болған аяулы махаббаты арқылы жырланды.

Демек, Сәбит Мұқановтың жазар шығармасына тақырып таңдауы көпке дейін оның эпос айтушылығына байланысты өріс алып келді деген қорытынды айта аламыз. Эпос айтушысының жады мықты болуы – шығармашылық тұлға заңдылығы. Әйтпесе, мыңдаған жолдан тұратын жырды қалай жаттайды? Жасында Сәбит Мұқановтың да есте тұту қабілеті ерекше зерек болыпты. Бала жаста өзі домбыраға қосып айтатын «Сұлушаш» эпосының романға қалай айналғанына куә болдық. Балалық шақ әсері көңіліне ұялап, бала шағында көрген, жүздескен әсермен «Балуан Шолақ» романы жазылды. «Сырдария» романының жазылуына ақ күріштің атасы атанған Ыбырай Жақаевпен жазушы достығының көп әсері болды.

Жоғарыда баяндалған жайлардан тақырып іздеу мәселесі жазушының өз болмыс, өз табиғатына тікелей байланысты екенін көреміз.

Бала шақтағы байқампаздық жазушы табиғатында кейін дамып дағдылы шығармашылық мінезге айналып, шығармашылық машық ретінде қалыптасты. Алайда қоршаған орта, қаумалаған адамдарға, түрлі кездескен оқиғаларға ол ұдайы зерттеп қарай білді.

Тақырыптың жазушы үшін басты мәселе екенін, қажет болса тақырыптың тағдыр екенін ақын «Сұлушаш» поэмасын жазған сәттен бастап, бар болмысымен сезінді. «Сұлушаш» поэмасы тұсында Сәбит Мұқанов терең толғанған. Шығарманы қиналып ұзақ жазды. Осы сәттен бастап, жалпы шығармашылық іс хақында терең пайымдайды.

Сәбит Мұқанов көп тақырыпты өз өмірінен тапты, шығармаға қажетті көп материалды өз өмірінен алды.

Жазушының «Сұлушаш» шығармасының жазылу жайынан біраз мәлімет бердік. Көріп отырғанымыздай, шығарма тақырыбы кейде жазушыға өзі келеді, кейде тақырыпты

жазушының өзі іздейді. Енді ойымызды жинақтап, пікірімізді қорытсақ, «Сұлушаш» – ел эпосы негізінде жазылған шығарма.

Ия, Ғабдол айтатын халық жыры – «Сұлушаш» қиял-ғажайып ертегіге ұштасып жататын жыр. Ақынның осындай жырдан реалистік шығарма жасауы керек. Бұл жолда ақын жанынан жаңа желілер қосты. Жаңа идеялық жүк көтеретін жаңа кейіпкерлерді сахнаға шығарды. Эпостағыдай «бақытты ғұмыр» С.Мұқанов «Сұлушашында» жоқ. Ол – бақытсыздықпен аяқталатын трагедиялық финалды поэма.

Романдағы Сұлушаш бейнесі реалистік бояумен нәрлендірілгенін анық аңғаруға болады. Бұл тұста жазушының эпостағы романтикалық бейне мен өмірдегі нақты бейнені ұштастыра пайдаланғанда реалистік динамикалық толыққанды образ шыққан.

Біз бұлай дегенде аңыздық, эпостық Сұлушаштың өмірдегі нақты түптұлға - прототипі бар деуден аулақпыз. Бірақ аңыздық бейненің реалистік сипатпен суарылып нәрлендіруінде, көркем образ ретінде баюына, құнарлануына, жазушының сол кездегі он алты жасар жарының бірсыпыра мәселеге түрткі болғаны анық.

Осыдан соң Алтайдың жан аяспас досы Қайсар бейнесінен қаламгердің «Өмір мектебі» романындағы «Оң сапар» атты тарауында кең суреттелетін жазушының көңілде досы, әнші, сал-сері Қасымның кей мінездерін іздесек те артық емес.

Асылында шығармаға түптұлға іздеу, кейіпкерлердің өмірлік дерегіне бой ұру – шындығында да қызықты. Басқа емес, кәдімгі Сәбит Мұқановтың өзінің сүйікті кейіпкері Сұлушаш қабірін қалай іздегенін көп кісі біле бермейді. Көзбен көріп, құлақпен естіген бір журналист «Сәбең қызық, Сәбең сөйткен» деп күле тұрып айтқан бір әңгімесі бар еді. Еңбек мәселесіне орай сол деректі келтіре кетейік.

С.Мұқанов өмірінің соңғы жылдарында Жезқазған облысына сапарлап, Қаракөңгір, Сарыкөңгір атты қос өзен арнасын бойлап, белгілі-белгісіз тарихи ескерткіш сағаналармен егжей-тегжейлі танысқан. Бұрын да бірнеше рет келген. Енді әлдене іздейтін сыңайы бар. Ақыры іздегенін «тауыпты». Сол өңірдегі ескіден жеткен ескерткіштің біріне «Мынау Сұлушаштың белгісі. Сұлушаштың сағанасы» [4, 134 б.] деп таңба салыпты.

Мұндай тосын оқиғаны әдеби тұрғыдан, қаламгер ой-қиялы, психологиялық тебіренісі тұрғысынан түсінуіміз керек. Қилы-қилы детектив туындылардың, халық сүйіктісіне айналған шығармалардың кейіпкеріне ескерткіш орнату, музей ашу, суреттерді бейнелеу өнерінде қалдыру - өркениетті елдерде бар құбылыс. Қазақта Қобыландының зираты Арал теңізінің жағалауында, ал Қорқыттың зираты Сырдария жағасында деп жүрміз. Сол секілді, жазушы Сұлушаш мазарын іздегенде, біріншіден, ел эпосының («Сұлушаш») тарихи негізі бар деп ойлауы мүмкін. Демек, Сұлушаштың шын мәнінде сағанасы болғанын кәрі құлақ жазушы жас шағында біреулерден естуі мүмкін. Олай болмаған күнде өзінің Сұлушашын жазушы құрметті кейіпкер қатарына санағаны. Кейіпкерге көрсетілер құрметке Сұлушашты лайық деп білген.

Алтыншыдан, «Сұлушаш» поэмасында кейіпкерлердің әрекет ету, өмір сүру, өлу сәттеріне дейін өмір қалыпты – реалистік сипатты.

Қашып бара жатқанда өткел бермес асау өзенге ағып, Ермек өлді. Жылқыларды жолбарыс жарды. Қайсар бүркіт ұясынан балапан алу үшін Қарқаралы тауына көтеріліп, қайыра түсе алмай мерт болды. Сұлушаш жолбарыс шапқан соң терең суға құлап өлді. Алтай өзіне-өзі қанжар жұмсап мерт болды. «Сұлушаштың» трагедиялық финалының өзі оның реалистік сипатынан туындап жатады.

Әдебиет сыншысы, ғалым Айқын Нұрқатов «Сұлушаш» жайында: «Сәбит Мұқановтың тұңғыш романы саналатын «Сұлушаш» қара сөзбен емес, өлеңмен жазылғаны аян. Бұл шығармасы арқылы автор өзінің творчестволық шексіз қуат-күшін танытып қана қойған жоқ, сонымен бірге, өзінің нағыз жаңашыл суреткер екендігін де қапысыз аңдатты. «Сұлушаш» романы – ақынның өз творчествосындағы ғана кезенді шығарма емес, бүкіл қазақ совет поэзиясының шоқтығы биік, үздік туындысы. Осы ретте «Сұлушаштың» өзінен кейінгі

поэзияға, әсіресе кең тынысты поэма жанрының дамуына зор көркемдік ықпал жасағанын атап айту керек» [4, 178 б.], – деген болатын.

Академик Серік Қирабаев «Осының өзі (әлеуметтік өмір көрінісінің кең қамтылуы) «Сұлушашта» кейбір әдебиетшілер айтқандай ғашықтық тақырыбына жазылған шығарма ғана емес, үлкен әлеуметтік, саяси роман екенін дәлелдейді» [5, 142 б.].

Профессор Тұрсынбек Кәкішұлы «Сұлушаш» күні бүгінге дейін өз оқушысын баурап алып, эстетикалық ләззат беріп келе жатқан этаптық, дәуірлік туынды» [6, 72 б.] деген баға береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар. Он алты томдық. Өлеңдер. Том 1.— Алматы: Жазушы, 1972.- 407 б.

2. Лихачев Д. С. Возникновение русской литературы. – М. – Ленинград: Издательство АН СССР . 1952. – С. 386

3. СММУ. Қолжазба қоры, 26 т; - 422 б.

4. Нұрқатов А. Өмір мектебі // Жазушы жолы (Жазушы С. Мұқановтың туғанына 60 жыл толуына байланысты материалдар жинағы). – Алматы: ҚМКӘБ, 1962. – 279 б.

5. Ергөбек Қ. Сәбит Мұқанов. (Жазушының шығармашылық әлемі). Оқу құралы. – Алматы: Санат, 2000. – 320 б.

6. Кәкішұлы Т, Сәбең әлемі, - Алматы: ҚАЗАқпарат. 2000, - 272 б.

ЗАМАНАУИ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ МАҒЖАННЫҢ «БАТЫР БАЯН» ПОЭМАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЖҮЙЕСІ

Абенова Л.У.

«Тілдер және әдебиет» кафедрасының
қауым. профессор м.а., ф.ғ.к., Lazzat-0505@mail.ru

Барлыбай І.М.

«Қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдерін даярлау БББ
4-курс студенті, barlybair@gmail.com

Tashenev University, Шымкент қ.

Аннотация: Мақалада М.Жұмабаевтың «Батыр баян» поэмасы көркемдік жүйе тұрғысынан талданады. Ақын поэмасын жазуда қандай көркемдеуіш құралдарды пайдаланды, қалай пайдаланды деген мәселелер төңірегінде зерттеу жүргізіледі.

Түйін сөздер: Сюжет, образ, поэма, эпитет, теңеу, арнау.

Аннотация: В статье анализируется поэма М.Жумабаева «Батыр Баян» с точки зрения художественной системы. Проводятся исследования вопросов о том, какими художественными средствами пользовался поэт и как он их использовал при написании своего поэмы.

Ключевые слова: Сюжет, образ, стихотворение, эпитет, сравнение, посвящение.

Abstract: The article analyzes M.Zhumabaev's poem "Batyr Bayan" from the point of view of the artistic system. Research is being conducted into questions about what artistic means the poet used and how he used them when writing his poem.

Key words: Plot, image, poem, epithet, comparison, dedication.

Мағжан Жұмабаев - Абайдан кейінгі қазақ әдеби тілін дамытушы, көріктендіруші суреткер. Мағжан Жұмабаевтың "Батыр Баян" поэмасын көркемдік жүйе тұрғысынан

талдауға кіріспес бұрын классик жазушы, ақын Сәбит Мұқановтың мына пікірін еске алсақ: «Ақындық жағынан келгенде Мағжан, әрине қазақтың күшті ақынына саналады. Қазақтың тілін байыту ретінде, әдебиетін жаңа түрлер енгізу ретінде, Мағжанның еңбектері көп. Абайдан кейін тіл өнегесіне Мағжаннан асқан ақын қазақта жоқ.

... Мағжан өлеңдерінен құр ғана үйлескен сөздерді көрмеймін, ақынның ішіндегісін әйгілейтін айнасын көремін"[1, 283 бет],- деп Мағжан Жұмабаевтың көзі тірісінде-ақ осындай әділ баға берген еді.

Көркемдік жүйені құрайтын көркемдік бейнелеу құралдары сюжет құрайтын элементтердің қатарына жатпайды. Дегенмен олар сюжеттік көркемдеуге, жырланатын түрлі оқиғаларды айшықтауға, табиғат пен тұрмыс-тіршіліктің көрінісін бейнелеуге тікелей қатысады. Әсіресе олардың образдар жүйесін жасаудағы қызметі айырықша.

Сөзбен образға жету үшін нәзік сыр мен сыршыл үнмен талғампаз ұмтылысымен образды ойға бейнелі көрік беру тіл тәсілі – **эпитетті** талғап, тандап қолдану айырықша көрінеді. Мағжан эпитеті поэтик тілге түсірер сәулелі шамы іспеттес қабылдады. Оқырманның жан-дүниесіне, сезіміне әсер ететін ойлы, бейнелі шынайы сурет эпитет сөздер арқылы түсті.

Мағжан поэзиясында адамның ой, сезім, таным әрекеттеріне қозғау салуда эпитетті жаңаша мазмұнға, әдемі стильге ыңғайластырады.

Ашудан бұғып қалған **қорқақ ақыл**,

Күбірлей бастады енді «мұның не?»- деп [2,157 бет] осындағы «қорқақ ақыл» эпитеті нені ұғындырады. Ол адам танымының әр алуан қызметінің құпиясын ашуға көмектеседі. «Қорқақ ақыл» адамның ақыл шексіз, бірақ оның адам санасында сәулеленуі сирек, кейде ол ұлтының ұмтылыс жағдайында қалып қалды, кейде ол кідірткітеп аяғын шалыс басады, кейде ол көрінбей өз қызметінде көзге ілінбей қалады. Осындай суреттердегі суретті ақын «қорқақ» сөзімен тамаша айқындап тұр.

Қылды-ау бізге қалмақ **қарғыс**

Дей берді:

Ер Баян сұп-сұр болып деді бірақ:

«Жарайды... Бар, ақсақал. Ойланарсыз»[2,158 бет]...

Мұндағы «қарғыс» эпитетін ақын қалмақ қызының мінез құлқын айқындау үшін қолданып отыр.

Сұм сұлу анадайдан «ағатайлап»,

Баянда жан қалмаған жандырмаған.

Сонда да сыр шығармай – батыр Баян

Жастық қып жанын естен тандырмаған [2,160бет].

«Сұм сұлу» деп ақын бекер қолданып отырған жоқ. Эпитеттің үстіне эпитет қосып, қалмақ қызының мінезін нақтылай түсу үшін қолданып отыр. Мағжанның эпитетті қолданудағы табысы да осында.

Дариға, жұбанамын, жел ойменен,

Тартпады **сұм садақты** бұл ойменен,- осындағы «сұм садақ» эпитетін ақын бірнеше мәрте қолданған. Жоғарыдағы сұм сөзі қалмақ қызының мінезін айқындау үшін қолданылса мұндағы «сұм» сөзі садақтың сан түрлі қасиетінің бірін ашу үшін пайдаланылған.

Сорлы ағаң ашып-жығып өз інісін,

Иіскейді енді зарлап аппақ төсін [2,162 бет]. «Сорлы ағаң» тіркесін ақын Баянның ішкі-сыртқы сезімін құбылысын танытуға қолданған.

Бөкеңнің **жас жолбарыс** жеткіншегі,

Аузынан жалын шашқан **жас жанаттай**,

Және

Болмасын **жас сұлудың** білгеннен соң,

Ер Баян қарындас қып ерік берген.

Келесі өлең жолдарында :

Нояннан о да көзін алмас болды,

Күйдіріп **жас жүрегін** жалын кернеп [2,171бет].

Сонымен қатар «Жас баладай», «жас қанына», «жас Ноянға» деген тіркестердегі «жас» сөзі ақын ұғымында жас, атты, қызулы, жалынды мағынасында алынған.

Мағжан поемасының көркемдеу тәсілінің бірі-**теңеу**.

Қазақ ауыз әдебиетіндегі, жалпы халық тіліндегі бейнелеу тілінің үлгілерін ақын молынан пайдаланған.

Мағжан - көңіл-күйдің, сезімнің, ойдың суреткері. Ол өзінің осы көңіл-күйі, сезімі, талғамын тапқан сәттерде сыртқы дүниеде бар суреттерге ұқсатып барып та образ жасаған. Мәселен, «Ер Баян **арыстандай** жаны жара», «Кілегей **қара бұлттай** енді Баян». Бұлар поэтикалық образдар - дай жұрнағы арқылы жасалып отыр. Осының екеуінің де

Оң-солды алды аспанға тілтемегенде,

Бұлақтай қалмақ қанын бұрқыратқан [2,159бет], - деп ақын Баян образын айқындау мақсатында теңеуді қолданған.

Одан әрі Мағжан:

Жыландай жарқ еткізіп алды аспанды

Түсірді топ еткізіп қалмақ басын [2,156 бет],- деген жолдарды келтіреді. Сөйтіп Баянның өліспей беріспейтін ерен тұлғасын іс-әрекеті арқылы көрсетеді.

Ашуы **жауған қардай, шөккен нардай**

Қарт қыран Қанжығалы қарт Бөгенбай [2,163 бет],- осы жыр жолдарындағы «жауған қардай» теңеуі дерексіз ұғым ашуды заттандырып, әрлендіре түскен. «Шөккен нардай» – тұрпаты ірі жануарға балау, сол арқылы күн көрінісі мал бағуға байланысты қазақ ұғымына жақын ұлттық өрнекті кәдеге асыру – бәрі батырдың ерен бітімін, соған сәйкес кесек ашуын әспеттеуге жұмсалған.

Сонымен қатар:

Майданда **от шашқандай** оқ шашатын

Сырттаны бәсекесін Ер Сырымбет [2,168 бет],- деп Сырымбет образын беруге теңеуді ұтымды пайдаланған.

Ал қыздың сыртқы бейнесін сомдауда ақын

«Сол сұлу сұлу екен **атқан таңдай,**

Бір саған бар сұлулық жиылғандай

Кәусардай татқан адам қалар қанбай",- деген теңеулер арқылы қыз бейнесін тартымды етіп көрсетеді.

Суреткер қандай нәрсені суреттесе де адамның сезіміне, жан дүниесіне әсер етуді көздейді. Әдеби тілдің әсемдігі үшін әсірелеу де қажет. Сондай тәсілдің бірі айшықтау. «Айшықтауды әсірелеу деп сөздің әсерін күшейткен сөйлемді айтамыз. Әсірелеу көңіл-күйінен шығып, көңілге күй түсіреді», деп түсіндіреді тілші ғалым А. Байтұрсынов [2,38 бет].

Біз Мағжан Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасын оқи бастасымен **айшықтаудың** бір түрі **арнауға** кезігеміз.

Жүрегім мен зарлымын жаралыға,

Сұм өмір абақты ғой саналыға.

Қызыл тіл қолым емес, кісендеулі,

Сондықтан жаным күйіп-жанады да.

Қу өмір қызығы жоқ қажытқан соң,

Толғанып қарауым сол баяғыға,

Түйіннің тоқсан түрлі шешуі бар,

Әдемі ертегідей баяғыда.

Әдемі өткенді ойлап айнымасам,

Сұм өмір күшті уын аяды ма? [1,173 бет].

Бұл оқырманның эмоциялық сезіміне әсер етіп, ақынның өзіне, өзгеге, жалпы жұртқа арнайы тіл қатуы, қалың қауым мен сөйлесуі, олармен үн қатысуы.

А.Байтұрсынов өзінің зерттеу еңбегінде арнауды үш түрге бөлген: «Жарлай арнау» «Зарлай арнау», «Сұрай арнау» [3,233бет]. Мағжан поэмасында аталған арнаудың үш түрі де кездеседі. Поэма жырлай арнау түрімен басталады да:

Ертегі уатпай ма баланы да,

Сөз сыйқыр ғой жамай ма жараны да? [2, 174 бет],- деп сұрай арнау түріне көшеді.

Арнауда қойылған сұраққа автор жауап күтпесе де, ол ешқандай жауапсыз түсінікті, яғни Мағжан тілінде ол өзіне-өзі есеп беру сияқты ұғыммен бағдарлас. Одан әрі зарлай арнау түріне көшеді:

Көшеде күні кеше қойдай өрген

Түрлі аң, бөрі, бұғы, маралы да.

Айырылып, асау ерке аңдарынан

Көшенің тас жүрегі жаралы да! [2,170 бет]

және

Ертеде жел өтпейтін қызыл ағаш

Дарига, бұл күндерде жап-жалаңаш! [2,171 бет],- деп ақын өз елінің, жерінің табиғатына жаны ашиды, мүшкіл халін жыр жолдарына түсіреді.

Арнаудың шешендік үлгісі - Мағжан тілінің үлкен табысы. Бұл ақынның өз өмірінен бүкіл мақсат-ниетін, ой-арманын, қуаныш-қасіретін танытатын тілдік ерекшелігі.

Ақын арнауында өмірге, дүниеге өкпе-наз артады. Өмірдің ауыр қасіретті шағын кіналайды. Алдағы мақсат-мұратын болжау, армандау мақсатын айтқысы келеді.

Адам өз ойын, көңіл-күйін, эмоциясын тіл арқылы жеткізеді, басқа адамдардың сезіміне тіл арқылы әсер етеді. Мұндай сөз әсерін күшейту үшін, әр түрлі тәсілдер қолданылады, сондай тәсілдердің бірі қайталамалар.

Қайталаулар - ауыз әдебиетінен келе жатқан құбылыс. Дәстүрлі дидактикалық сарындағы шешендік өлеңдерге тән бірден бір ерекшелік қайталаулар болатын. Мағжан поэмасында қайталамалар көркемдеу құралдарының тілдік тәсілі ретінде поэма тілінің шұрайлылығына және көркемдігіне, сонымен қатар кейіпкерлер характерлерін ашуға өз үлесін қосады.

Ауыз әдебиетінен сондай-ақ, орыс-батыс әдебиетінің тамаша үлгілерінен сусындаған Мағжан қайтамалары жаңаша түрмен шырайлы мазмұнға ие болған. Мағжанның әсем ырғақты, әсерлі ұйқасқа құралған көркем сөз кестелеріне толы қайталамалары оқушысын селт еткізбей қоймайды.

Қайталамалардың түрі ақын поэмасында көптеп кездеседі. Мәселен,

Жастықта жалындатып сүйген **қандай!**

Баладай өксіп-жылап күйген **қандай**

Көрмесем жан жарымды өлгендей болып,

Қайғырып күлден кебін киген **қандай!** [2,175 бет], - деп Мағжан махаббатты, жастықты жырлауда «қандай!» сөзін бірнеше мәрте қайталаған. Бұл сөзді ойдың көркемдігін, әсерлігін арттыру үшін, эмоцияға яғни адам сезіміне әсер ету үшін пайдалануға болады.

Ақын дастан бойында бірнеше жерде «Баянның батырлығы алашқа аян» сөз тіркесін қайталайды. Бірінші рет ерлік белгісіндей бұл тіркес айбарлы хан Абылайдың сөзімен беріледі. Жорыққа неге шықпай жатырмыз деген Қанайға:

Көп жаудың албастысы, ел еркесі

Баянның батырлығы алашқа аян [2,176 бет],- деп Баянның кешігуін басты себеп етіп сөйлейді. Бұл жолдары арқылы Баянның туған жұртына қадірлі, ата жауына аяусыз қатал жау екенін аңғарамыз.

Екінші рет інісі Ноянды өлтірер кезде:

Дегенше тартып қалды батыр Баян,

Баянның батырлығы алашқа аян [2,157 бет], - деп атылған жебенің нысанаға жазбай тиетін ажал-ақ екенін көрсетеді.

Поэма соңында Мағжан:

Ерлерді ұмытса да ел, сел ұмытпас,

Ерлерді ұмытса да ел, жел ұмытпас.

Ел үшін жаннан кешіп, жауды қуған,

Ерлерді ұмытса да ел, шөл ұмытпас [2,179 бет] деп өзінің айтқан пікірін растау, мақұлдау және ойды қорытындылау мақсатында ақын қайталауларды белігілі ретпен өзіне ғана тән стилистикалық өрнекке құраған.

Әдебиеттер тізімі

1. Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар. Он алты томдық. Он бесінші том, Халық мұрасы. Тарихи – этнографиялық шолу. Әдеби портреттер. – Алматы: Жазушы, 1979. – 15 т. – 383 б.
2. Жұмабаев М. Жан сөзі: Өлеңдер мен дастандар. – Алматы: Раритет, 2005. – 256 б.
3. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002. – 360 бет.

М.ӘУЕЗОВТИҢ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МҰРАЛАРДЫ ЗЕРТТЕУ МАҚСАТЫ

Саткулова К.М.

«Тілдер және әдебиет» кафедрасының магистр-оқытушысы
Tashenev University, Шымкент қ.
satkulova.k@mail.ru

Аңдатпа: Мақалада Мұхтар Әуезовтің фольклорлық мұраларды зерттеген еңбектері ғылыми талданады. Ғалымның ауыз әдебиетін зерттеудегі негізгі мақсаты, басты бағыты айқындалып, түйінделеді.

Түйін сөз: фольклор, халық мұрасы, тұрмыс-салт, әдет-ғұрып

Аннотация: В статье научно проанализированы труды Мухтара Ауэзова по исследованию фольклорного наследия. Определена и обобщена основная цель, направление изучения устной литературы ученого.

Ключевые слова: фольклор, народное наследие, быт, обычаи

Annotation: The article scientifically analyzes the works of Mukhtar Auevov on the study of folklore heritage. The main purpose and direction of the study of the oral literature of the scientist is defined and summarized.

Keywords: folklore, folk heritage, everyday life, customs

Халықтың тарихына, рухани мұраларына зеректік М.Әуезовтің қаламгерлік міндетін арттырып, өмір бойы сан алуан ғылыми ізденістерге ұмтылдырды. Мұндай ізденістердің бірі және бірегейі жазушы-ғалымның халықтық әдеби туындылары зерттеуі болып табылады. Ол өткен ғасырдың 20-жылдарынан бастап фольклор тарихынан мақалалар мен тың зерттеу еңбектер жазды. Бұл еңбектеріндегі негізгі мақсат, өзі атап көрсеткендей, - «... ескі күннен бастап Абай мезгіліне шейін қазақ тіліндегі шыққан сырлы сөздің түрлерін айырып, жік-жікке бөліп, әрбір дәуірден қадау-қадау белгі қойып, сол белгілір бойынша тарих шаңы басып жатқан есіліктің желісін шығару болды» [1,11]. Ойшыл қаламгер шығармашылықтың бағзы заманнан бері қарай қоңыраулатып келе жатқан көші қай кезеңде қай асудан асты, қай деңгейге жетті, міне, соның ұлы сұрлеуін тауып алуды мақсат тұтқаны аян.

М.Әуезовтің сондай мақсатты ізденістерінің нәтижесінде туған еңбегі – «Әдебиет тарихы» (1925ж.). Бұл зерттеу жөнінде әдебиетші ғалым Р.Нұрғалиев мынадай ой қорытынды жасайды: «... «Әдебиет тарихында» Асан қайғыдан басталып, Бұқар арқылы

өрлеп, Махамбет, Мұрат тұсында дамып, Шортанбай тұсында шығандап шырқаған азаттық рухты поэзияның әлеуметтік, саяси, ұлттық, эстетикалық арна негіздері, мағына-мәністері тамаша ашылып берілген. Мұның үстіне тарихи жырлардағы өмірлік материал туралы тұжырымдарды қосыңыз. Исатай-Махамбет, Сырым Датов, Кенесары-Наурызбай қозғалыстарының түп мәнісін, негізгі өзегін Мұхтар Әуезов бір қазаққа байлайды, ол – отаршылыққа қарсылық, табанға түсіп, мәңгүрт болмаймын деп шапшу, құрылған зеңбірек, оқтаулы мылтыққа қарсы тұру, бір сөзбен айтқанда, азаттық, тәуелсіздік ұраны» [2,211].

Жалпы, тарихи дәуірлердегі адам баласының ілгерілеген шығармашылық ойлау сатысын Мұхтар Әуезов көне заманнан бастап кейінгі кезеңге дейін төрке бөледі. Мұндай жүйе бұрын-соңды дүниежүзілік тарихи таным саласында болғанымен, сол тұстағы қазақ елі үшін соны соқпақ болатын. Міне, рухани өрлеу құбылысын осылайша тану арқылы автор бүкіл түркі халықтарының арғы-бергі әдебиет тарихынан ғылыми еңбектер жазып, батыл болжамдар жасай алды. Осының нәтижесінде халықтың сөз өнері қазыналарын танып-білудің мәнін терең түсініп, шығармашылық диалектикасын аша білді. Ол Орхон-Енисей жазбаларының құндылығын бағалап, Оғызнаманы талдап, Қорқыт ата кітабына терең үңіліп, тиянақты ғылыми тұжырым жасады.

Ғалым сөз өнері саласындағы дәстүр жалғастығы ерекшеліктерін де ескеру қажеттілігін жадымызға салды. Себебі, әрбір ұрпақ тарихи мұраның ең керектісін талғап пайдаланады. Жазушылар мен ақындар өз дәуірінің өмір шындығын бейнелегенде бұрынғы замандарда қалыптасқан озық дәстүрлерге иек артады. Бүгінгі егеменді еліміздің руханият саласы, түптеп келгенде, ұлттық сезімді оятып, азаматтық сананы қалыптастыруға қызмет етуі тиіс.

Бұл мақсатты жүзеге асыру үшін бұрыннан келе жатқан дайын шығармашылық арналарды пайдаланумен шектелу жеткіліксіз. Сондықтан бүгінгі ұрпақ жаңа ізденістер, тың шешімдер, соны әдістер табады. Ал, ол үшін көне әдеби дәстүрді меңгеру қажет. Бұдан шығатын қорытынды, белгілі бір кезеңнің сөз өнері ескі көркем мұраны жалаң қайталамай, оның өз дәуіріндегі қауым мүддесіне қажеттісін алады.

Мұхтар Әуезов қазақ әдеби мұраларының қайнар көзі – фольклорлық туындыларға осы тұрғыдан жан-жақты талдау жасайды. Зерттеуші ғалымның бұл мәселе төңірегіндегі еңбектерінің тиянақтылығы, ауқымдылығы кезінде оны кеңестік фольклортанушылардың алдыңғы шебіне шығарғаны баршамызға белгілі. Ол өз зерттеулерінде фольклордың бүгінгі орны мен маңызын анықтау, оның қазіргі әдебиетте қалай пайдалану қажеттігін мақсат еткен.

Жазушы-ғалымның халық әдебиетіне баса назар аударуында шығармашылық қызығушылықтың жатуы заңды. Өйткені ауызша таралған рухани мұраларда тарихи оқиғаны, өмір, табиғат, кәсіп туралы халықтық тәжірибені, этнографиялық суреттеулерді молынан кездестіруге болады. Бұл түсініктер ғылымға негізделмесе де, халық сол ұғымдардан рухани азық алып, өмір тәжірибесін молайтты. Фольклор халықтық шежіре болумен қатар, мәдениет, кәсіп, шаруашылық, әдет-ғұрып, салт-сана, өнер-білім жайындағы түсініктер екені даусыз.

Халық ауыз әдебиетінде отан қорғау тақырыбы, шынайы махаббат, достық, ұлылық, табиғат құбылысы, жүйрік аттың сыны, ару қыздың сән-салтанаты, ер жігіттің жомарттығы, көпті көрген ақылгөй қарттың өсиеті, суырып салма ақынның өнері, әншінің шалқыған әні, қойшының кешкі ертегісі, халық дәстүрі, тарихи шежіре, философия, дидактика, өнегелі сөз түгел қамтылады. Мұнда мәселенің ірісі, ұсағы жоқ. Барлығы да қажетті және дәстүр бойынша асқақтата жырланады.

М.Әуезов пікірінше, фольклорлық мұра тұжырымының барлығы халықтық дүниетанымды білдіреді. Ал, оның аса қарапайым болуы көпшілік мүддесіне лайықталғанын танытады.

Ғалым қазақ фольклорындағы философиялық ойларды халық даналығының жетістігі, жемісі деп қарайды. Онда дидактикалық әдістер толық жүзеге аспаса да, белгілі бір

қоғамдағы халықтық ой-сана толық бейнеленеді. Жаратылыс, қоғам, адам өмірінің барлық қырына қатысты мәселелер толық сөз болып, болмыс пен рух халық түсінігі бойынша суреттеледі. Жақсылық пен жамандық басты мәселе етіп қойылып, оның шешімі беріледі.

Фольклорлық туындылардың М.Әуезов атап көрсеткен тағы бір ерекшелігі – өзі мекен еткен даланың, теңіздің, өзеннің сырын, жер жағдайын, ауа райын бағалап, сол көрген-білгенін ертегіге, жырға, жұмбаққа, мақал-мәтелге айналдыруы, табиғат сырын ұғып қана қоймай, оның тылсым да дүлей күшіне қарсы күресуі, «Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман», «Жерұйық» сияқты жайлы қоныс табуды қиялдауы. Халқының сәуегейі атанған Асан қайғы – көк сағымға оранып, теңіздей шалқыған даланы кезген қазақтың нұрлы болашағы. Ол желмаясымен талай шөлейт құмды, асқар тауды, қалың жыңғылды кезіп, еліне қуатты мекен іздейді. Мойымас, қайтпас, қажырлы қайратын Асан ата халқына арнайды, келер ұрпақ үшін алдағыны болжап, өшпестей өсиет қалдырғаны үшін халық оны «қайғы» деп атаған. Ол тек сары уайым қайғыны ғана күйіттеген қарт болса, ел аузындағы аңызға айналып сақталмас та еді. Сол аңыз-әңгімелер арқылы өзінің жайынан да, заман аңғарынан да бірталай көрініс-елес, білік-дерек береді [3,181].

Дидактика – халық ауыз әдебиетіне тән басты белгі. Оның қай жанрын алсақ та: эпостық жырлар мен ертегі, мақал-мәтел үлгі-өнегеге негізделген. Адамдарға ізгілік, адамгершілік, бірлік, достық, шыншылдық, ұлылық секілді ұлағатты мінез-құлықтарды насихаттайды. Бесік жыры, терме, мақал-мәтел – болмысымен дидактикалық шығармалар. Бұл халықтық туындыларда бала тәрбиесінен бастап, адамдардың жақсы, жаман мінез-құлықтары түгел тізіп көрсетіледі. Сонымен бірге адам бойындағы асыл қасиеттерді үлгі етіп, елге таратады.

Жазушы-ғалымның өз шығармаларында да, ғылыми ізденістерінде де ден қойған мәселесі – ұлттық әдеп. Әдеп қазақ фольклорында дидактикамен деңгейлес келеді. Өнегелі мінез-құлық тәрбиесі: ізеттілік, байсалдылық, ата-ананы, үлкенді сыйлау, мейірбандылық, ұстамдылық, өнегелік секілді жақсы мінездерді дәріптеу – халық ауыз әдебиетінде ұдайы кездесетін құбылыс. Тұрмыс-салт жырына жататын «Беташарда» жаңа түскен келінге өнегелі сөз арқылы әдеп тұрғысынан насихат айтылады. Қазақтың «келінім, саған айтам, қызым, сен тыңда» дегенінде айтатын ойын бір адамға емес, жалпы жұртқа мысал ретінде ұсынғанын тұспалдайды.

М.Әуезовтің қазақ фольклорлық туындыларындағы қоғам, өмір жайлы түсініктер өрістей келе, бүкіл халықтық ой-санаға айналған деген пікірі де құнды.

Жазушы-ғалым қазақ фольклорындағы әсемдік ұғымы нәзік сезіммен берілетініне ерекше назар аударған. Халық суреткерлігінің күші де осында. Әсімдік ой мен сезім әрбір ауыз әдебиеті тұрғысынан айдар тағып, мен мұндалап тұрмай, зергер соққан әшекейлі бұйымдай жымдасып, сән беріп қызықтырады. Сондай-ақ әсемдік бір жырда бар, бір жырда жоқ деп айтуға болмайды. Фольклор – халықтық қазына. Ол дүниеге бірден келген жоқ, оған халықтың ғасырлар бойы еңбегі, білімі, өнері жұмсалды.

Зерттеуші туралы халық түсінігінің қорытылған, жинақталған түрде кездеспеуін былайша түсіндіреді: халықтың әсемдік талғамын танытатын ұғымдар қарапайым түсініктерден тұрады. Ұнамды құбылыстарды, жаман мен жақсыны, көрікті мен көріксіз, ылди мен өр, алтын мен күміс, үркер мен ай, ақ пен қара секілді айырмасын ажыратып, мән-мағынасын ұғындырады. Оған көпшіліктің қатынасын сөздері арқылы беріп отырады [3].

Мұхтар Омарханұлы қазақ фольклорындағы халықтық эстетикалық түсініктерден нәзік сезімге бөленген шынайы интеллектіні көре білді. Айтса айтқандай, фольклорлық мұралар қазақ халқының әсемдікті аялаған ел екендігін дәлелдейді. Сондықтан М.Әуезов пікірінше, халықтың өзі туғызған жырдан, күйден, әннен, ертегіден өз ақыл-ойының жемісін көруі – заңды нәрсе. Өздері жасаған рухани дүниелер олардың екінші бір табиғатына айналады, солар арқылы айқындалған шығармашылық қабілет оның өзінің мақтаныш, таңдану сезімін оятады.

Ойшыл қаламгер халық өміріндегі ауыр соқпақты жол, жорық, шабыс, қатты қырғын, қорғаныс, алапат жұт, жерден айрылу, қапыл өлім секілді оқиғалардың қазақ фольклорында кеңінен суреттелетіндігі және олардың себептері туралы да байламды пікірлер білдірген.

Қазақтың батырлық жырлары – халықтың ғасырлар бойы сыртқы жаулармен соғысып, өз Отанын, жерін асқан ерлікпен қорғаған ерлеріне арналған ұлттық патриоттық шығарма. Қаһармандық эпостардағы идеалды бейнелер – ел ішінен шыққан, жұрт қамын ойлайтын, рухани тазалығымен халқын сүйсіндірген қалаулысы. Олар ел қорғауда асқан батыр тұлғалы болып суреттеледі. Бұл туралы М.Әуезов былай деп жазады: «Қазақ эпостарында батыр жайдан-жай дүниеге келмейді, халық арманына сай, халық тілегінен туады» [3,22]. Ал, бұл тілек жұртын сыртқы жаулардан қорғайтын қамқоршыл батыр ұл іздеудегі елдің арман-қиялы мен көзқарасы негізінде қалыптасқанын да ғылыми тұжырымдайды.

М.Әуезов қазақтың фольклорлық мұраларының болмысын сөз еткенде, халықтың өнертану жолы мен шығармашылық қабілетін ашу мақсатын қояды. Халық арасында кең тараған өлең, жыр, толғауларға ғылыми талдау жасай келіп, қазақ халқының көркемдік ой-санасының биік болғандығын, оның өмірдің биік мұраттары мен сұлулыққа ұмтылысын зерделеген. Оны ғылыми тұрғыдан талдап, жүйелеп қана қоймай, кейінгі ұрпақтың бойына дарытуды да басты нысана еткен. Бұл туралы ұлағатты ұстаздың шәкірттерінің бірі белгілі ғалым Р.Бердібай мынадай лебіз білдіреді: «М.Әуезов көп жылдар бойына қазақтың ауыз әдебиеті жөнінен студенттерге дәріс оқыған. Оның тереңдік пен кеңдікке, елдің тіл, сөз өнеріне деген сүйіспеншілікке толы лекциялары талай талапкердің көркем ойлауға құштарлығын оятқан» [4,118].

Фольклордың тектері мен түрлеріне зерделі ғалым жасаған сипаттама оқулықтар мен зерттеу еңбектерде жетекші ойлар ретінде басшылыққа алынып келеді.

Халық ауыз әдебиеті мұраларын зерттеу М.Әуезов үшін өзіндік мақсат болған емес. Ол фольклорлық туындылардан тілдің тұнған байлығын, ел санасында екшелген, бағасын алған сарындарды, сөз меруертін іздеді. Соларды жаңа әдебиеттің ғимаратын орнатуға пайдаланды. Демек, ғалым халықтық әдеби мұраның мәнін қазіргі дәуірдің сөз өнері мұқтажын қаншалықты өтей алатындығы тұрғысынан тексерді. Ол «Айман-Шолпан», «Еңлік-Кебек» дастандарынан осындай қуатты бұлақ көздерін тапты. Әдебиеттің қазіргі кезеңдегі ерекшеліктерінің біріне айналып отырған мифтердің, аңыздардың кеңінен орын алуының өзі Әуезов дәстүрінің өміршендігіне дәлел. Фольклор мен жазба әдебиеттегі көркемдік тәсілдердің бірін-бірі байыту заңдылығы бүгінгі таңдағы әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелерінің бірі.

Ұлы ойшыл фольклор туындыларында өмір шындығынан көркем бейне жасаудың өзіндік ерекшеліктері мол екендігіне айрықша көңіл бөлген. Ол ауыз әдебиетінде дәстүрлік, ұжымдық белгімен қатар, әрбір кезеңнің таным-түсініктері қабаттаса жүретіндігін, көпқабаттылық көріністерін терең зерделеген.

Сайып келгенде, жазушы-ғалым халықтық әдеби мұраларды зерттеу барысында мынадай мақсаттарды көздеген деп айтуға дәйек бар:

- 1) Халық әдебиетінен сөз өнерінің ғасырлар бойы қалыптасқан көркемдік кестесін, тапқырлықтың, даналықтың ұлттық нақышын іздейді;
- 2) Халықтық мұраларды тарихи шындықты танудың құралы деп білді;
- 3) Фольклорлық туындыларға жазба әдебиетті үнемі байытып отыратын сарқылмас қазына ретінде қарайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Әуезов М. 20 томдық шығармалар жинағы. 16-том.
2. Нұрғали Р. Әуезов және алаш. –Алматы, 1997.
3. Әуезов М. 20 томдық шығармалар жинағы. 17-том.
4. Бердібай Р. Жауһар мұра зерттеушісі // Мұхтар мұрасы. –Алматы, 1997.

«ӨТЕГЕН БАТЫР» ЖЫРЫНЫҢ НҰСҚАЛАРЫ

Мамыт А.А.

«Тілдер және әдебиет» кафедрасының доценті
филология ғылымдарының кандидаты

Үсенхан А.Д.

ФИ 20-1к оқу тобының студенті
Tashenev University, Шымкент қ.

amangeldi_65@bk.ru

Аңдатпа:Мақалада «Өтеген батыр» тарихи жырының нұсқалары зерттеледі. Халықтық жырдың тарлуы, оны орындаған жыраулар туралы мәліметтер беріледі. Жырдың әр нұсқасының өзінік ерекшелігі ғылыми талданады.

Түйін сөздер: тарихи жыр, көпнұсқалық, образ, сюжет, көркемдік ерекшелік

Аннотация:В статье исследуются версии исторического эпоса «Отеген батыр». Приводятся сведения о распространении произведения, о его исполнении. Научно проанализирована специфика каждого варианта народного произведения.

Ключевые слова: историческая поэма, многовариантность, образ, сюжет, художественная специфика

Annotation:The article examines the versions of the historical epic «Otegen Batyr». Information is provided on the distribution of the work and its performance. The specifics of each variant of the folk work are scientifically analyzed.

Keywords: historical poem, multivariance, image, plot, artistic specificity

Көпнұсқалылық – фольклорлық туындыларға тән ерекше сипаттың бірі. Халық арасында сақталмаған шығарманы ауыз әдебиеті санатына жатқызу қиын. Ал, нұсқалардың өзіндік жақындығы мен алыстығының дәрежесі де түрліше болуы мүмкін. Олардың бір тобы мазмұн, түр, сақталу жағынан бір-бірінен айырмасы шамалы ғана болады. Мұндай жағдайдағы өзгешелік жекелеген сөздер мен ойлардың сәл басқаша құбылып берілетініне байланысты. Формасы мен сақталу дәрежесі біркелкі болғанымен, мазмұнында аз-кем өзгешелігі болатын нұсқалар, ел арасында сақталу дәрежесіне қарай біркелкі болмайтындары өз алдына бір шоғыр. Бұл өзгешелік кейде шығарманың қайсыбір бөліктері ұмытылудан болса, енді бір жағдайда басқа шығармалар мен аралас-құралас келуінен туады. Енді бір өзгешелік шығарманың форма жағында болады.

Біз талдап отырған жыр – халықтық шығармаға жататын болғандықтан, оның бірнеше нұсқасы болуы заңды. Фольклор сөзінің ағылшын тілінде халық даналығы, халық ілімі деген ұғымды білдіретіндігі белгілі. Оның өзіне тән ерекшеліктерінің бірі – осы көпнұсқалылығында.

Жырдың әр нұсқада болу себептерінің бірі – жыршылардың, ақындардың талғам, тілектеріне көбірек байланысты болады. Мәселен, кей ақын, жыршылар жер аттарын, су аттарын толық суреттейді. Ол біріншіден, жердің жағдайын жақсы білетіндігін аңғартса, әрі табиғаттың асау мінездерін бөліп көрсетуге құштарлықты көрсетеді. «Өтеген батыр» жырының көпнұсқалы болу себептерін ажырату үшін, ең алдымен Өтеген жайында хатқа түскен жырларды қарастырдық. Тілеміс Есболұлы, Жаужүрек Қаражанұлы, Жұмат Досқараев, Бибек Атайділдәулы Болдыбаев пен Әбдіғали Сарыұлы, Ибраһим Бейсенбаев, Омар Сарғубеков, Жамбыл Жабаевтың «Өтеген батыр» туралы жырлаған.

Тілеміс Есболұлы (1860-1933) Жамбыл облысы, Шу ауданына қарасты Аққайнар деген жерде өмір сүрген, ескіше оқыған. Ескі кітаптардан «Зарқұм», «Сал-сал», «Қаһарман», «Төрт жар», «Шахнаме», «Мың бір түн», «Жүсіп-Зылиқа» қиссаларын, қазақ жырларының «Нәрікұлы Шора батыр», «Алтын балық», «Қыз Жібек» дастандарын ел арасында әуенімен

айтып жүрген. Талай рет айтыстарға түскен, жөпелдемеде өлең айтатын өнерлі ақын болған. Қасына әнші жігіттерді ертіп қырғыз, өзбек жерлерін аралаған. Өтеген батырға төртінші атадан қосылады. Тілеміс Есболұлының «Өтеген батырға» арналған «Жорықта» деген жырын Әбілқасым Ділібаев ақынның баласы Қасымхан Тілемісовтен жазып алған екен [1,76].

Қасымхан Ділібаев (1914-1948) Жамбыл облысының Қордай ауданынан. Абай атындағы педагогикалық институттың тарих пәнінің оқытушысы болған.

Жырдың қысқаша мазмұны: Алатаудың әр жағындағы қалмақтармен соғысуға Үйсін Төле би бастаған үш жүздің қазақтары аттанады. Бұлардың ішінде он алты жасқа жаңа толған Өтеген де болады. Төле би Өтегенді сынамақ болып: «Қалмақ зираттарына түнде барып, содан ағаш теріп кел, - деп жұмсайды. Үш жігітті Өтегеннің қылығын бақылауға жұмсайды. Бір шұқырда көрінбей жатқан үш жігіт өтіп бара жатқан Өтегеннің аяғынан тартады. Сонда Өтеген: «Өлі аруақ, тірі аруаққа ас пісірем, тыныш жат жабыспай-ақ орнында», - деп отынды алып қайтыпты[1,94].

Өтеген батыр жайында жырлаған жыршының бірі – Жаужүрек Қаражанұлы. Ол 1884 жылы Жамбыл облысының Қордай ауданында туған. Өтеген батырмен талас. Жаужүректің өз сөзіне қарағанда, «Өтегенмен өзімді қосқанда алты ата», - дейді. Бір өлеңінде:

Мұны жазған Жаужүрек менің атым,
Өтегеннен болады нәсіл затым, -
деп келеді.

Жыршы Жұмат Досқараев (1884-1972) Павлодар облысының Баян ауыл ауданында туған. Тіл және әдебиет институтында ұзақ жыл қызмет істеген ғалым. Бірнеше рет экспедицияларға шығып, қазақ тілінің диалектісін, ауыз әдебиетінің үлгілерін жинаған. «Өтеген батыр» туралы жырының аты – «Өтегеннің жетім-жесірлерге жәрдемі».

Жаужүрек Қаражанов нұсқасындағы «Өтегеннің елін жұттан сақтап қалуы» деген аңыз өлеңде аударылып берілген. Он бір буынды қара өлең үлгісінде жазылған.

Басқы сөзі: Бір жазда ауа райы жайсыз болған.

Соңы: Болады Қаражанов фамилиям.

«Өтеген батыр» туралы Жұмат Досқараевтың тағы бір жырлаған жыры «Өтегеннің келешекті болжауы». Бұл жырда да Жаужүрек Қаражанов нұсқасындағы «Өтегеннің халықты бағалауы» деген аңыз жырының өлеңге аударылып берілген. Он бір буынды қара өлең үлгісінде жазылған.

Халық поэзиясының алыбы атанған ақын, жырау Ж.Жабаевтың ертеде жырлаған эпостары, тарихи жырлары өте көп болған. Өтеген батыр жайындағы бұл жыр Жамбыл айтқан жырлардың ел арасына таралып жүрген нұсқасынан жазылған. Жарияланған нұсқада Өтеген халқына жайлы қоныс іздейді, қоныс таппай өз еліне қайтады. Жолда бір айдаһармен дос болады. Екінші айдаһарды өлтіреді. Дос болған айдаһардың жүрегінен абжылан шыққан екен, Өтеген абжыланды өлтіреді. Жезтырнақтармен кездесіп, оны да өлтіреді. Одан бір жаннатты жер іздеп, тауып жылқыға жайсыз деп одан да кетеді.

Бұрын жарияланбаған ел арасында Жамбыл нұсқасы деп жырланған жазбаның қысқаша мазмұны: Жетісу елі Қазан хандығынан көп қорлық көреді. Қысымнан құтқарар батырды аңсайды. Бір күні жиналған топқа бір қария келіп: «Сіздің елдің бір әйелі батыр туады. Оның басында шиыршық мүйізі болады, оны жеңуге аюдың да, перінің де шамасы келмейді. Дұшпаннан кек әперер қайсар ұлдың атын Өтеген қойыңдар», - дейді. Шалдың айтқанындай, бір кедейдің әйелі шиыршық мүйізді ұл туады, оның атын Өтеген қояды. Бала он жасқа келгенде шашын алғызбақ болып, бір мергенге келеді. Мерген мұның басындағы мүйізді көріп, Қоқан ханы Қоқиға айтады, хан баланы өлтірмек болады. Халық баланы бермей, аман алып қалады.

Өтеген он сегізге келіп, қазақ халқына жайлы қоныс іздеуге даярланады. Жолға деп жүз құлынды бие, жүз түйе алады, қырық қыз, қырық жігіт ертеді. Бұлар көп жерді аралайды. Қонған жері ұнамаса, әрі жүре береді. «Біз жайлы қоныс таппасақ, қырық қыздан туған бала табады, біз шешпеген түйінді солар шешеді, жайлы қоныс жайын олар елге барып айтады, жаудан өлсек, олар кегімізді алады, жарылқар», - деп ойлайды.

Бір жерлерге келгенде Өтеген: «Алдымызда қалың орман бар, сендер осы жерде күтіндер, мен соған жалғыз барамын, не өлемін, не жеңемін, онымен соғыспай алда өтер жол жоқ», - дейді. Қалың орманда мекендейтіндер шұрайлы жерді, бір рулы елді өзіне бағындырып тұрған жезтырнақтар екен, олар күніне бес үйден бір мал, он үйден бір қыз алып тұрады екен, оны бермесе елді шабады екен. Өтеген орман шетіндегі бір үйге келіп түседі, ол үйдің бойжеткен қызы бар, оны жезтырнақ әкетпек. Қызды алуға келген жезтырнақтардың батырларымен Өтеген соғысып, тырнақтарын шауып, басшысын байлап тастайды. Өтеген екінші біреумен соғысып жүргенде жараланады. Сол кезде қыз келіп жезтырнақты қылышпен шауып өлтіреді де Өтегенді құтқарып алады. Өтеген жезтырнақтармен соғысып, бір тайпа елді босатады. Сол кезде кейінде қалған қыз-жігіттер мұны қуып жетеді. Қалың ну жерде біраз тұрады. Өтеген: бұл жерді де жылқыға жайсыз, қазақ жылқысыз күн көре алмайды», - деп тағы көшеді. Көшіп жүріп қазақ тілін білмейтін бір елге жолығады. Ол елдің өмірі, жер байлығын пайдалану тәсіле Өтегенге ұнайды. Олар орыс халқы екен. Өтеген он жеті жыл еліне жайлы қоныс іздеп таппайды, бірақ орыстың өнерін үйреніп, халқына үйретпек болып еліне қайтады», - деп жыр аяқталады [1,83].

«Өтеген батыр» жыр айтушы ақындар – Бибек Атайділдәұлы Болдыбаев пен Әбдіғали Сарыұлы.

Әбдіғали Сарыұлы (1900-1963) Алматы облысының Жамбыл ауданынан. Халық ақыны, өлең шығарумен қатар ауыз әдебиеті нұсқаларын көп жинаған. Бұл ақындардың жырларын жинаушы белгілі филолог - Әуелбек Қоңыратбаев.

Өтеген ұзақ жүріп, үйіне түнделетіп келсе, әйелінің қасында жатқан бір жас жігітті көреді. Қылышын көтеріп шауып тастамақ болып тұрады да, ақылға салып тоқталып, төрге барып ұйықтап қалады. Ертемен әйеліне: «Ел қамын ойлап, дүниені кезіп жүрсем, сенің қасыңдағы кім?» - дейді. Әйелі оған: «Сен кеткелі он сегіз жыл өтті, сен кеткенде мен екіқабат едім, сол бала туып, ер жетті емес пе?» [1,98] - депті. Аңыздар қарасөзбен баяндалған.

Жыршылар – Ибраим Бейсембеков, Омар Сарғубеков. Екеуі де Алматы облысының Жамбыл ауданынан. Бұл жыршылар жырлаған жырдың мазмұны: ертеде Үйсін елінде елді жаудан қорғайтын батыр болмапты. Дүниеге Өтеген келіп, ер жеткен соң еліне жайлы қоныс іздейді. Жайлы қоныс іздеп жүріп орыстармен кездеседі. Олардың өнерін көріп риза болады. «Алатаудың жер байлығын пайдалану үшін өнерді орыстан үйрену қажет», - деп біледі. Өтегеннің Шыршық, Сауран, Сайрам, Талас, Келес жерлерін көріп, айтқан сөздері де бар. Қазақ халқының Жоңғар басқыншыларына қарсы азаттық күресі жайында мәселе жоғарыдағы аңыз, жырлардан қалыс қалмаған.

Тарихи жырларға қатысты еңбектердегі ғалымдардың айрықша назар аударғаны – тарихи жырлардың жанрлық мәселелері екен. Ең алғаш «тарихи жыр» термин атауын қолданған халқымыздың даңқты перзенті Ш.Уәлиханов еді [2,76].

Шоқанның кезеңінде тарихи жырларға қатысты пікірлер білдірген В.В.Радлов, Г.Н.Потаниндер бұл туындыларды батырлық жырлардың құрамында қараған. Бұған басты себеп, олардың қазақ халық поэзиясын Шоқандай жетік білмегендігінен деген ләзім. Тарихи жырлардың жанрлық мәселелері шын мәнінде ХХ ғасырдың бас кезінде қолға алынып, қазақ фольклорына өлшеусіз еңбегі сіңген А.Байтұрсынов, М.Әуезов, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайлов, Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев және т.б. ғалымдар еңбегінде дамытылды.

Алғаш өзінің 1926 жылы жарық көрген «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде А.Байтұрсынов тарихи жырларға жанрлық анықтама беріп, тарихи жырларға «Орақ-Мамай», «Абылай», «Кенесары-Наурызбай» жырларының жататынын атайды. Ғалым: «Тарихи жыр деп тарихта бар мағлұм оқиғалар турасында өлеңмен шығарған сөздер айтылады. Қазақта өз тілінде жазылған тарих болмағанымен қазақ болған оқиғалар, қазақтан шыққан адамдар турасында басқа жұрттардың тарихында жазылған мағлұматтар бар» [3,84], - деп жазады. Осы пікір академик М.О.Әуезовтің еңбегінде де одан әрі дамытылады.

Тарихи жырдың өз алдына дара жанр екенін М.О.Әуезов баса айтып, ол туралы былайша ой қорытады: «Бұл жырлардың бәрі де, ертеде туғандары да, кейінірек шығарылғандары да – анық тарихи оқиғаларға негізделген, ал басты-басты кейіпкерлер – тарихта болған адамдар» [4,75], - деп бағалайды. Дәл осы пікірлердің негізінде Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев еңбектерінде де тұжырымдар жасалады. Алайда, бұл тың бастамалар кеңес дәуіріндегі түрлі қаулы-қарарлардың күшімен тұншықтырылып отырғандығын Б.С.Рақымов өз еңбегінде айтып, тарихи жырлардың болмыс-бітімін таразылап шықты.

Жанрға қатысты Б.Рақымов былай дейді: «Сайып келгенде, тарихи жырдың табиғатында халық тағдыры, халық күресі жатыр. Өткен заман шындығын көркемдік тұрғыдан, біз осынау кесек туындылар арқылы көріп, оның әлеуметтік эстетикалық, тәрбиелік мәнін таразылаймыз. Сондықтан «тарихи жыр» терминінен ауылымызды алыс салудың қисыны жоқ», - дей отырып, «Тарихи жыр өз табиғатына батырлық жырдың көптеген белгілерін енгізген. Бұлай болу себебінің өзі батырлық жырлардың тарихи жырларды тудырудағы ықпалының бір көрінісі іспетті.

Дегенмен де, тарихи жырлардың барлық болмысы батырлық жырмен байланысып жатыр деп түсінбеу керек. Тарихи жырларда жалпыхалықтық іс, тұтас ұлттың мүддесі басты орынға шығады. Ол өз бастуын тарихи өлең мен аңыздан алып, ел тарихының елеулі беттерін сол халықтың арман-тілегіне сай баяндайды. Тарихи жырдың түр ерекшелігінің басты бір белгісі осында жатыр» [5,41], – деп нақтылы анықтама береді.

Қысқасы, ел есінде сақталған «Өтеген батыр» жыры қазақтың рулары бірігу идеясынан, бүкілхалықтық біртұтас қолға біріктірілген қазақ қауымының әділетсіз дұшпанға қарсы күреске шығуына дейін өрістетіледі. Бұл тұрғыдан жырдың тарихи жыр жанрына жататындығын толық аңғаруға әбден болады. Өтеген батырға қатысты шығарма бірден үлкен эпикалық шығарма болып қалыптаспаған. Оның себеп-салдарын жырдың жиналуы мен зерттелуіне қатысты мәселеде ашып, жан-жақты дәлелдеуге тырыстық. Өтеген туралы эпостық циклдағы шығармалардың екі түрі бар: олардың бірі өмірбаяндық болып келеді де, екіншілерінде қаһарман батырдың ерліктері ашып көрсетіліп, ХҮІІІ ғасырдағы басқа да эпостық кейіпкерлер сияқты Өтеген батырдың бойына жинақталады.

Бұл шығармалар жанрлық құрылымы жағынан әр жырындағы тарихи шындық түрлі аңыздар, тарихи өлең, батырлықты дәріптейтін тарихи жырлар болып келеді. Бұдан біз «тарихи жыр» жасалу үшін алдымен тарихи тұлғаның ісі аңыз-әңгіме, өлеңге айналатындығын көреміз. Сөйтіп бірте-бірте үлкен эпикалық шығармаға айналады екен. Өтегенге қатысты ел әңгімелері түрлі тақырыпта былайша көрініп, «Өтегеннің тууы», «Өтегеннің батырлығы», «Қоныс іздеуі», «Жорықта», «Өтегеннің өмірі» т.б. бірнеше әңгімелер тақырыптық жағынан топтаса түсіп, үлкен эпикалық жырға арқау болып тұтастанып кеткен.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақ қол жазбаларының ғылыми сипаттамасы. 3 том. –Алматы: Ғылым, 1988.
2. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. I том. –Алматы: Ғылым, 1985.
3. Байтұрсынов А. Шығармалары. I том. –Алматы: Жазушы, 1989.
4. Әуезов М. Уақыт және әдебиет. –Алматы: 1962.
5. Рахимов Б.С. ХҮІІІ ғасырдың қазақтың ұлт-азаттық көтерілісен байланысты туған тарихи шығармалар. –Алматы: Ғылым, 1993.

ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ БАТА ЖАНРЫ

Мамыт А.А.

«Тілдер және әдебиет» кафедрасының доценті
филология ғылымдарының кандидаты

Рсалы Д.Е.

ФИ 20-1к оқу тобының студенті
Tashenev University, Шымкент қ.
amangeldi_65@bk.ru

Аңдатпа: Мақалада қазақ фольклорындағы бата жанрының өзіндік белгілері ғылыми талданады. Батаның көркемдік ерекшелігі мен тәрбиелік мәні сарапталған.

Түйін сөздер: фольклор, жанр, салт өлеңдер, алғыс, қарғыс

Аннотация: В статье научно проанализированы характерные черты жанра бата в казахском фольклоре. Анализируется художественное своеобразие и воспитательное значение благословения.

Ключевые слова: фольклор, жанр, ритуальные стихи, благодарность, проклятие

Annotation: The article scientifically analyzes the characteristic features of the bata genre in Kazakh folklore. The artistic originality and educational significance of the blessing are analyzed.

Keywords: folklore, genre, ritual poems, gratitude, curse

Бата – адал ниет, жақсы тілек білдірудің, алғыс айтудың ертеректе қолданылған діни-моральдық түрі. Оның негізі сөздің дуалық, табиғаттан тыс күші болады. Мысалы, ол шынайы құбылыстарға сиқырлы әсер етеді дейтін көне заманғы ұғымдарда жатыр. Батаның екі – діни және адамгершілікке үндейтін дидактикалық түрі бар.

Діни батаға ислам дінінің әсері тиген. Батаның екінші түрі қазақ халқының салтына ерте замандарда-ақ енген. Ол көркем қара сөзбен, кейде өлеңмен айтылып, дидактикалық нақыл түрінде ауыз әдебиетінің бір жанры ретінде қалыптасты. Белгілі бір істі бастарда, жорыққа аттанарда, жолға, аңға шығарда халқына қадірлі, ақ тілеулі ақсақалдан бата алу салтында онимистік-магиялық наным-сенімдердің де элементтері кездескен.

Бата – біреуге алғыс бергенде айтылатын сөз. Батаны ақсақал адамдар айтады. Батағөй жаңдар басы бар табақты тартуға алып келгенде, асты жеп болғанда да бата қылады. Көбінесе бата тамақ жеп болған соң істеледі. Мысал үшін:

1. Құдай онда,
Оңға баста.
Абырой бер,
Аман сақта.
- 2 Құдайым жарылқасын, бай қылсын,
Төрт түлігін сай қылсын.
Кетпес дәулет берсін,
Кең пейіл берсін.
3. Құдайым оңдасын,
Оңдағанның белгісі –
Мың саулығың қоздасын,
Сексен інген боталап,
Сегіз келін қомдансын.
Тіленшінің биесін берсін,
Үйсін, Қоңырат түйесін берсін,
Бүткіл аруақтарға тие берсін.
4. Асың, асың, асыңа,
Береке берсін басыңа.
Бөденедей жорғалап,

Қырғауылдай қорғалап,
Қыдыр келсін қасыңа.
Сенен байлық кетпесін,
Тәңірі берген несібең,
Тепкілесе кетпесін.
Тай шаптырса жетпесін,
Кешке келіп жамырасқан,
Шуылдасып, маңырасқан,
Қошақанның анасы,
Саулық басып үйіңді,
Бақайлары сыртылдап,
Мүйіздері жылтылдап,
Бұзаулардың анасы,
Сиыр бассын үйіңді.
Шудаларын шаң басқан,
Артқы өркешін қом басқан,
Ботақанның анасы,
Інген бассын үйіңді.
Шіңгір-шіңгір кісінескен,
Құлыншақтың анасы,
Бие бассын үйіңді [1,194].

Осы келтірілген батаның әр тармағын зерделеп қарайтын болсақ, Ахаң бір шумак батада шаңырақ иесіне төрт түрлі бата қылғанын байқауға болады. Біріншіден, шаңырақтың амандығын, төрт түлігінің қайырын беріп; Екіншіден, кетпес дәулет беріп сол мал-жанының қызығын көруді тілейді; Үшіншіден, тұрмыс-салтқа байланысты отаудың шырағы, келіндерінің бала-шағалы болуын тілесе; Төртіншіден, төрт түліктің өсіп-өніп, тәңірі берген несібесі тепкілесе кетпесін, тай шаптырса жетпесін деп, ас қайыру батасын жасайды. Сөзінің көпшілігінде құдай, аруаққа, солардың құлағына шалынсын жиі ауызға алып қайталайды. Тәуба қылады. Тәуба қылсаң маған, тағы берем саған дегендей.

Ахмет Байтұрсынұлы батаны саралап, жоғарыдағыдай анықтама беріп, мысалдармен дәлелдейді[2,124]. Мысал үшін, М.Әуезовтің 1927 жылы жазған «Әдебиет тарихы» атты еңбегінде ауыз әдебиетінің үлгілерін жіктегенде «Сыршылдық салт өлеңдері» дей келіп, оны үлкен үш түрге бөледі.

1. Жалпы елдің салтымен байланысты жер өлеңдері:

а) жоқтау; ә) естірту; б) қоштасу; в) көңіл айту;

2. Дін салты мен дін ұғымынан туатын өлеңдері:

а) наурыз; ә) бақсы сарыны; б) жарапазан; в) бата;

3. Қыз ұзату үстіндегі салт өлеңдер:

а) жар-жар; ә) қоштасу-танысу; б) беташар [3,124].

Міне, көріп отырғандай М.Әуезов батаны діни салтқа, әдет-ғұрыпқа байланысты өлеңдерге жатқызғанымен, осыған сай бата өлеңдеріне аз-кем тоқталып, оның жанрлық ерекшелігін ғылыми тұрғыда тереңдетіп зерттеу үстірт қаралады. Сонымен қатар, тақырыптық, идеялық тәрбиенің мәні де бұрмалама түсіндірілген. Сол сияқты бата өлеңдері жайында басты-басты өз пікірлерін айтып, нұсқау беріп кеткен ғалымдарымыз осылар және Х.Досмұхамедұлының 1928 жылы Ташкент қаласында шыққан «Қазақ халық әдебиеті» атты еңбегінде де, бата өлеңдерін қазақ фольклорына кіргізген және анықтама берген [4,57].

Ал, бұлардан басқа фольклорлық еңбектерде әдеби талдау жоқ десе де болады. Осы Х.Досмұхамедұлының батаға анықтама бірер мысал келтіргеніне тоқталсақ, жоғарыдағы сөзіміз дәлелдірек болсын десек, белгілі ғалым батаның екі түрін көрсетеді.

Бата мен алғыс халық әдебиетінің кең таралған түрі дейді. Қазақ қауымы арасында өз ісінің шын шебері, мәселен, би, ақын, зергер тағы сол сияқты табиғат сыйлаған дарын өнерін

басқа біреуге ақ батасы арқылы мирас етіп қалдыра алады деген сенім кең таралған. Қазақ арасында белгілі бір би, атақты ақын, бақсы, не зергер болыпты дегендей әңгімелер орасан көп. Бұл – батаның бір түрі дейді. Ал екінші бір түрі – ас-дәмге ризашылығын білдіріп, рахметін айту. Әрбір қонақ өзіне арналып сойылатын қойға батасын беріп және әр дастарханнан кейін өз иесіне рахметін білдіріп отыруы шарт.

Міне, шын мәнінде бата дегеніміз – осы әдетте, батаны қонақтардың ішінде жасы үлкені береді және ол көбінесе өлең түрінде болып келеді. Кейбір ақсақалдар осы бата беру кезінде өзінің шын шеберлігін көрсетіп-ақ бағады. Сол сияқты батаның тағы бір түрі, яғни бата мен алғысқа қарама-қарсы түрі қарғыс (теріс бата) тоқталады. Қарғысты дұшпанына, әкесі көңілі әбден қалған ұлы мен қызына, молда діннен безгендерге, ру басы жаугершілік кезінде елін сатқандарға және т.б. береді. Мысалы: Қазақ ханы Сібірге айдатқанда оны қалмақ былайша қарғайды (Халық ақыны Мұраттың сөзінен):

Еділден бергі Шаған су,
Оны да қалмақ жайласын.
Жылқыңды шуваш айдасын,
Ұлың менен қызыңның,
Біреу де көрсін пайдасын.
Көңілінде қулар шуласын,
Көзіңнен жасың парласын.
Бұл айдауда мен кетсем,
Екінші айдау келгенде,
Өзің бір қолға тұтылып,
Қатын да балаң шуласын.

Міне, бұл қарғыс батаның шағын үлгісі. Бата жайында «Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін айтқан» осы ағаларымыз. Енді бата өлеңдерінің бізге берер қандай тәрбиелік мәні бар екен, соның ішкі сырын бойлай үңілейік, мысалдар келтіре отырып дәлелдейік. Жоғары тарауларда батаның қандай-қандай түрлері барын тәрбиелік мәні зор, ұлағаттың үлгісі, мағыналық мәндірегін, сабақ болар тамырын алайық. Баяғыда үлкен ас беру кезінде, астан үлкен ешкім жоқ дегендей, айт күндерінде ақсақалды қариялар, ақ жаулықты аналар өздері үміт күткен көкірегі ояу немерелерін қастарына ертіп жүрген. Өйткені, мұндай жиындарда қымыз соңынан дәмге жасы үлкен қариялар қымыз бата қылады. Бұл үлкен бата дастархан батасы: Ақ бата.

Тәңір жарылқасын,
Кімді жарылқаса,
Соның жағында қалсын.
Жақсының жанында қалсын,
Жаманның алдында қалсын.
Жортқанда жолың болсын,
Жолдасың қыдыр болсын.
Адалынан жолға салып жүрсін,
Сүріндірмей алып жүрсін.
Мың бір пәле, жүз бір қатерден қағып жүрсін.

Я, Тәңірі құдірет,
Мал-бастарын аман ет.
Басына бер бақыт,
Асына бер берекет.
Өмір жасын ұзақ ет,
Дұшпанның күнін жаман ет.
Ұрпақтарын асыл ет,
Дүниедегі жақсылықты,

Дәл осы үйге нәсіп ет [1,63].

Бұл батаның сол кезде не мектебі, не бақшасы болмаған ұрпақтарды бабаларымыз сол баланың үлкенді сыйлап, кішіге қамқор, халқының адал перзенті боларына кәміл сеніп, сөз өнегесі арқылы тәрбиелеуге ұмтылған. «Атаңның баласы болма, адамның баласы бол», «Ас қадірін білмесең, ашаршылықта көрерсің».

Ал, мына батаның болашақ ұрпақ үшін берері шексіз:

Дұшпанның жаласынан сақтасын,

Іштің аласынан сақтасын.

Көргенсіздің баласынан сақтасын,

Көкіректің жарасынан сақтасын.

Азаматтық намысың болсын,

Әр қалада танысың болсын.

Сүйенетін жақыныңмен қоса алысың болсын,

Күпірліктен аулақ,

Күн көрер табысың болсын.

Сөйлесе жағы сембейтін,

Айтқан жанға көнбейтін,

Көк долы қатыннан сақта,

Жанға жақсылық ойламайтын,

Жүрегі қаттыдан сақта.

Ғазапты көрінен сақта,

Жауапсыз жаннан сақта.

Тәкәппар паңнан сақта,

Ұятсыз қыздан сақта.

Жүгенсіз ұлдан сақта,

Тұрлаусыз достан сақта [1,93].

Осы екі бата өлендерінің әр жолынан халқымыздың көшпелі өмірден түйген даналық ойлары тұнып тұр. «Жау жоқ деме жар астында, бөрі жоқ деме бөрік астында», «Досың қаншалықты көп болса, дұшпаның соншалықты көп болады», «Дұшпан дұшпандығын жасамай қоймайды», яғни бар болсаң көре алмайды, жоқ болсаң асырай алмайдының кері. Әрі босағаға аттап кірген келіннің инабатты, кішіпейіл болуын қалайды. Ұлдың ұяты әкеге, қыздың ұяты шешеге келмесін деген. Қыз қылығымен сүйкімді, ұл әдебімен сүйкімді деген мақал да осы батаның ішкі сырын аңғартқандай болады және «Қоянды қамыс өлтіреді, ерді намыс өлтіреді» деген батыр бабаның сын сағатта «Жаным – арымның садағасы» деп қалың жауға ұрандап шапқан. «Ана сүтін ақтар азамат болғың келсе, кеудендегі намыс отын өшірме», «Жүз сомың болғанша, жүз жолдасың болсын». Басыңа іс түскенде қалтаңдағы ақшаның пайдасы болмайды. Аллаға күпірлік жасама, қаһарына ұшырайсың. «Әйелі жақсының үйінен ырыс кетпейді, әйелі жаманның үйінен ұрыс кетпейді». Міне, осындай баталарды әр шаңырақтағы көне көз қариялар мен ата-аналар өздері тәрбиелеп отырған жеткіншектердің құлағына құйса, өскелең ұрпақ елдің қамын ойлар азамат болып өсері даусыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Ақ бата: бата сөздер. Құраст: С.Негимов, Т.Қазиұлы. –Алматы: Жазушы, 1992.
2. Байтұрсынов А. «Ақ жол», -Алматы: Жалын, 1991.
3. Досмұхамедұлы Х. Аламан. –Алматы: Ана тілі, 1991.
4. Әуезов М. Әдебиет тарихы. -Алматы: Ана тілі, 1991.

АХМЕТ БАЙТҰСЫНҰЛЫ – ӘДЕБИЕТТАНУШЫ ҒАЛЫМ

Бекмаш Аяулым, Арынбаева Рана
Ж.А Ташенев университеті Шымкент қаласы
a.rana68@mail.ru

Аннотация: В 1920-е годы Алашский деятель А.Байтұрсынов вел полезную деятельность для казахского общества. В данной статье речь пойдет о произведении А.Байтұрсынова под названием «Литературный толкователь». «Литературный толкователь» - первый письменный научный труд в истории казахской литературы. Это также ценно с точки зрения образования новых терминов. Поэтому мы считаем это значимой и инновационной работой.

Ключевые слова: писатель, наука, образование, деятель, труд, литература, статья

Annotation: In the 1920s, the Alash figure A.Baitursynov carried out useful activities for Kazakh society. In this article we will talk about the work of A.Baitursynov entitled “Literary Interpreter”. “Literary Interpreter” is the first written scientific work in the history of Kazakh literature. This is also valuable from the point of view of the formation of new terms. Therefore, we consider this to be meaningful and innovative work.

Key words: writer, science, education, figure, work, literature, article

Ахмет Байтұрсынұлы 1872 жылы 5 қыркүйекте қазіргі Қостанай облысы, Жангелді ауданы Ақкөл ауылында дүниеге келген. Қазақтың ақыны, әдебиет зерттеуші ғалым, түркітанушы, публицист, педагог, аудармашы, қоғам қайраткері. Қазақ халқының 20 ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалысы жетекшілерінің бірі, мемлекет қайраткері, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдарының негізін салушы ғалым, ұлттық жазудың реформаторы, ағартушы, Алаш-Орда өкіметінің мүшесі. Бүгінде қайта жаңғырған Алаш зиялыларының еңбектері қазақы таным мен әлемдік мәдениетке сүбелі үлес қосуда. Алаш зиялыларының қай-қайсысы болсын, ұлтқа барын салып қызмет етуді басты мұрат еткен. Мұны олардың, ең алдымен, білім мазмұнын жетілдіруден бастағаны белгілі. «Ұлт ұстазы» Ахмет Байтұрсынұлы 1913 жылы «Қазақ» газетіндегі «Қазақша оқу жайынан» атты мақаласында: «Біз әуелі елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастауымыз керек. Неге десек, болыстық та, билік те, халықтық та оқумен түзеледі», - деп жазады. Иә, сөзді тану, әсіресе, әдебиетті тану – ғаламның өзегіндегі аса нәзік үйлесімділік пен әсемдікті танудан бастау алып, тіршіліктің қарапайым заңдылықтарын ұғынуға дейін жалғасады. Мұны жаратылыстың өзіндік қарапайым тілімен сөйлете білу де өнер. Сондықтан, кез келген көркем дүниенің туу, жазылу, өмір сүру тарихы, ең бастысы, оның өнер ретіндегі құндылығы – аса ауқымды мәселе.

Ахмет Байтұрсынұлының ғалым-теоретик, эстетик-сыншы тұлғасын айқындап беретін күрделі, толымды, жаңашыл туындысы Ташкентте 1926 жылы «Әдебиет танытқыш» («Теория словестности») деген атпен басылған. Араға екі-үш жыл салып, авторы ұсталып кеткен соң, бұл еңбек көпшілік арасына мол тарап үлгермеді. Бірақ қазақтың ұлттық әдебиеттануының ғылыми негізі, методологиялық арналары, басты-басты терминдері мен категориялары түп-түгел осы кітапта қалыптастырылған.

Бірден айту керек, «Әдебиет танытқыш» - Ахмет Байтұрсынұлының эстетикалық-философиялық танымын, әдебиетшілік көзқарасын, сыншылық келбетін толық танытатын жүйелі зерттеу, қазақ филологиясының орны ерекше зор, айтылған ойларының тереңдігі мен дәлдігі арқасында болашақта қызмет ететін, ешқашан маңызын жоймайтын қымбат, асыл еңбек.

Ұлттық әдебиеттану ғылымы қазір қолданып жүрген негізгі терминдер, категориялар, ұғымдардың қазақша өте дәл, ықшам, оңтайлы баламаларының басым көпшілігі тұңғыш рет осы зерттеуде жасалғанын ашып айтатын уақыт жетті. Бұл ретте, Ахмет Байтұрсынұлы – тіл

терминдерін жасауда қандай кемеңгер, данышпан болса, әдебиеттану, өнертану, фольклортану терминдерін жасауда да сондай кемеңгер, данышпан

Ғасырлар тоғысындағы қоғамдық-экономиканың қалыптасуы, жаңа үкіметтің орнығуы, халықты жаппай сауаттандыру үшін оқу-ағарту шаралары - жедел жүзеге асырылған кезең. Ахмет Байтұрсынұлының әдеби-эстетикалық тұжырымдары мен әдебиеттегі жүйелеуге қосқан үлесі туралы әдебиеттанушы ғалымдар: «XX ғасырдың басында әдебиеттану саласында нақты іс атқарған, өзгелерге үлгі көрсеткен Ахмет Байтұрсынұлы болды» дейді [1, 72-73-б].

Оның «Әдебиет танытқыш» атты еңбегі – ұлттық әдебиеттанудың әлемдік ғылымдағы зерттеулерге деңгейлес, әдеби ұғым түсініктердің тұңғыш рет ұлттық ұғымға лайықталған, арнайы «пән сөздері» жарияланған ғылыми зерттеу екенін айтады. Академик Зейнолла Қабдолов 1988 жылы ғалым есімі ақталғаннан кейін, Ахмет Байтұрсынұлының әдеби мұрасы хақында «Әдебиет танытқыш» - тұңғыш қазақы трактат, әдебиет теориясының басы екенін, кітаптың қадірі мен қасиеті, тарихи мәні мен маңызы кешегі кеңес кезінде бұрмаланғанымен, әлем ғалымдары арасында ғылыми тұрғыдан мойындалған ғылыми зерттеу еңбек екендігін ашып жазды, бүгінгі таныммен талдап таратты [1, 70-80-б]. Академик Р.Нұрғали «Күлтегін» баспасынан жарық көрген өзінің «Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры» атты зерттеу еңбегінде «Әдебиет танытқыштың» қазір Алматыда сақталған кітаптарының соңғы беттері жыртылғандықтан, еңбектің тексті түгел берілмей отыр.

Зейін салған кісі аңғарса керек, А.Байтұрсынұлы былай дейді: «ұстасу шығармалар қайраткердің түріне қарай үшке бөлінеді: «1) әлектеніс; 2) азаптаныс; 3) әуреленіс. Осылардың біріншісі – әлектеніс пен үшіншісі әуреленіс талданады, ал екіншісі – азаптаныс жоқ. Сондықтан сақталған кітап бойынша болашақта «Әдебиет танытқыштың» толық текстің табу міндеті тұр, тағы бір мәселе әр түрлі жанрлық формаларды талдап болғаннан кейін А.Байтұрсынұлы әр жерде бұларды нұсқалықтың пәленше нөмірлерінен қара деп ескертеді. Ендеше «Әдебиет танытқыш» оқулық, оның хрестоматиясы – нұсқалығы да болған ғой. Ғасыр саңлағы: Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылық ғұмырбаяны. Қысқасы, Ахмет Байтұрсынұлының ұлы еңбегі «Әдебиет танытқыш» төңірегінде әлі де көп зерттеулер жүргізу керек деген толғақты ойын әдебиеттанушы ғалымдарға арнайды [2, 35-б]. Қорыта айтқанда, Алаш қайраткері Ахмет Байтұрсынұлы ұлт қамын ойлап, әдебиетті көтеру, қазақтың тарихын зерттеу саласында еңбек етіп, халықтың ұлы боларлықтай әрекет жасады. Кеңес өкіметінің қудалауы себебінен түрмеге түсіп, көп қиындықтар көрсе де, еш мойымаған ардақты азамат.

Әдебиеттер тізімі

1. Р.Нұрғали. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. - Алматы: «Қазақстан» баспасы, 1995 ж., 205-б.
2. А.Байтұрсынов. Әдебиет танытқыш. - Алматы: «Қазақстан» баспасы, 2000 ж., 207-б.
3. А.Байтұрсынов. Шығармалар жинағы.- Алматы: «Қазақстан» баспасы, 1998 ж., 205-б.

М.ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КӨНЕРГЕН СӨЗДЕР

Зайр Бану, Еркинова Азиза
Ж.А.Ташенев университеті Шымкент қаласы
Ғылыми жетекші: Арынбаева Р.А.

Аннотация: М. Ауэзов-великий казахский писатель. В этой статье мы остановились на словах из текста рассказов М. Ауэзова. Большое значение в раскрытии смысла казахских слов, обогащении наших знаний имеют произведения. Целью будущего должно стать изучение его произведений.

Ключивые слова: статья, писатель, рассказ, цель, произведения

Annotation: M. Auezov is a great Kazakh writer. In this article, we focused on ancient words from the text of M. Auezov's stories. Works are of great importance in revealing the essence of ancient Kazakh words and enriching our knowledge. The study of his works should be the goal of the future

Keywords: article, writer, story, purpose, works

Қазақ халқының әдебиетінің мәдени дамуы тарихында жазушы, драмашы, публицист, зерттеуші, аудармашы әрі қоғам қайраткері Мұхтар Омарханұлы Әуезовтың алатын орны ерекше. М.Әуезов ауыз әдебиеті мен классикалық әдебиеттің, Батыс пен Шығыс көркем сөз мұрасының озық дәстүрін жете меңгеріп, қазіргі дәуірдегі қазақ әдебиетінің әдеби тілі байытуға орасан еңбек сіңірген ұлы жазушы. Жазушы өзінің шығармашылық жолында талай жанрға, тақырыпқа із салып, қыруар очерк, әңгіме, пьесалар жазған. Тамаша аудармалар жасаған, әдеби сынға, әдебиет тарихын зерттеу жұмысына белсене ат салысып, көптеген мағыналы мақалалар жариялаған, баяндамалар жасаған, оқулықтар құраған, ЖОО-да дәріс беріп, теориялық білімді жетілдіріп отырған. «Ғұлама ғалым, сөз зергерінің әдебиеттану саласындағы қайсы бір мақалалары, еңбектері болсын әркезде де әдеби, ғылыми жұртшылықтың назарында болған, жоғары бағалғаны қандай ақиқат болса, сөз өнеріне қызығушылық танытқан адамдардың бүгінгі де, ертеңі де бұл мұраға көңіл аударатыны сондай даусыз шындық.» [1, 2004.-73б.]

М.Әуезов қазақ әдебиетінің алтын діңгегі. Абай туған, Шәкәрім Құдайбердиев туған топырақ М.Әуезовқа да әсерін тигізбей қоймайды. М.Әуезов шығармаларының қазақ әдебиетінде алатын орны ерекше. Ол кісінің ең көрнекті де көлемді шығармасы «Абай жолы» роман эпопеясы, «Көксерек», «Қараш-Қараш оқиғасы», «Қилы заман», «Қорғансыздың күні», «Оқыған азамат» секілді повесттер және «Еңлік-Кебек», «Қарагөз» секілді пьесалары елге танымал.

М.Әуезов шығармаларының тілі көркем, қазақ салтына сай. Ол тек көркемдігіш сөздерді қолданып қана қоймай, көнерген сөздерді де көп қолданған. Көнерген сөздер арқылы М.Әуезов шығармаларының көркемдігі ашыла түскендей.

Көнерген сөздер: өз қолданысынан шығып қалып, мағыналары көмескіленген сөздер. Көнерген сөздер тарихы сөздер және архаизмдер деп екіге бөлінеді.

Тарихи сөздер: қоғам, заманның өзгеруіне қарай қолданыстан шыққан, өз дәуірімен бірге көнерген тарихи атаулар.

Архаизмдер: халықтың тұрмысы мен әдет-ғұрпының өзгерісіне байланысты басқа сөздерінен ауысуы немесе қолданыстан шығып кетуі.

М.Әуезовтың «Қараш-Қараш оқиғасы», «Қилы заман», «Қорғансыздың күні», «Оқыған азамат» секілді шығармаларындағы көнерген сөздерге талдау жасадым. Мысалы, «Қорғансыздың күні» шығармасында: не бауыры, не сыртында ысқыратыны жоқ ысқаяқ, - деген сөз бар. Ол М.Бұралқыұлы жинақтаған «Қазақ тілі түсіндірме сөздігінде»: ысқаяқ-қулыққа дағдыланған адам десе [2, 77-б.] А.Ы.Ысқақов жинақтаған түсіндірме сөздікте: ысқаяқ-өмірді көрген, ысылған, тіс қаққан пысық деген мағына береді. Бұл сөздер қазіргі таңда қолданыстан шығып қалған архаизмдерге жатады. Күн алақаншықтап қатты борап тұр (М.Әуезов. Қорғансыздың күні-24 б.) сөйлеміндегі алақаншықтап сөзі М.Бұралқыұлының жинақтаған түсіндірме сөздігінде: алақаншық-қыстың қақаған аязы, ызғарлы желі деп берілген. Бұл сөзде қазіргі кезде қолдану аясынан шығып кеткен архаизмдер қатарына кіреді. «Алақаншықтап» сөзі Қарағанды облысы, Нұра ауданында қолданылады (Диалектологиялық сөздік-Алматы: «Арыс» баспасы, 2007-48 б.) Екеуі де иіс май сепкен, тойға бара жатқандай-ақ ажарлы, көңілді (М.Әуезов. Көксерек-168 б.) сөзі түсіндірме сөздікте /1, 273- б.) иіс май-бетке жағатын хош иісті май деп берілген. Иіс май қазір иіс су деп қолданылады. Дәл қара жолдың аузында, Арқалықтың бір кішілеу биігінің басында тастан түйілген оба секілді мола бар. Оба-қарауыл қарау үшін төбенің басына, жонның қырына тастан, топырақтан үйілген төппешік. Обаға шығып қарады. [2, 73-б.] Сонымен қатар оба сөзі диалектологиялық сөздікте Түркістан Республикасы, Ташуыз облысы, Күнөргеніш ауданында қолданылады делінген. Алматы: «Арыс», 2007-536 б.)

Ақсақал мал қаралап болып, жайланып шайын ішіп, қазанаспаның аузында кейде жалтылдап, кейде лапылдап жанып жатқан отты көріп, бұрқылдап қайнап жатқан еттің иісі

мұрнына келіп жатқанда айтатын[3, 70-б.] сөйлеміндегі қазанаспа-пештің қазан орнататын жері, яғни қазандық. Бұл сөз архаизм ретінде мүлдем қолданыстан шығып ктесе,қазандық ретінде әлі де қолданылатын сөз.

Есікке қарсы төрде кішкене жұқаяқтың үстінде екі есе сандық, үйдің басқа жерінде бөтен еш нәрсе жоқ айтатын[3, 75-б.] сөйлеміндегі жұқаяқ-жүк жинайтын зат деп берілген.Бұл сөз қазіргі кезде сөз қолданысынан мүлдем шығып қалған десек те болады.

Төр дегені-екі-үш кез ғана жерге жиылған ескі құрым киіз сөйлеміндегі құрым киіз-түтінмен ыс болған киіз[2, 77-б.]

Мұхтар Әуезов шығармашылығынан бұдан да басқа төмендегідей сөздер талданып, қарастырылды: «Пәленше отынды алып кетті» деген ағайынның жетімсіген сөзін естігенде жаны шыдамай, аурумен алысып, жылқыдан ат алғызып, жалаңаш етіне бір шекпінді кие салып, жауының артынан қуып кетіпті [4, 86-б.]

Шекпен-жүннен иіріп, өрмекпен тоқылған сырт киім (Жолдан қажып келіп, тынығып, жантайып жатқан салбыраңқы, күңгірт пішінді жолаушылар бастарын көтерсе де, жарын-жартылып қалғи отырып, әңгіме тыңдаушы еді [3, 88б] .Қажу-шаршау, күші кету [2, 89-б]. «Батырды мұқаттым» деп, үйіне келіп, жаңа жайланып, жауы отырған. Күмсінбай атын ойнақтап, найзасын түйіліп, өрт сөндіргендей болып зәрін шашып, жетіп келген [3, 90-б.] Найза-ұшында істік темірі бар ұзын сапты шаншитын құрал. Найзамен түйреді [2, 92-б.]. Торғын-қымбат, бағалы жібек матаның бір түрі [4, 93-б.] Жолаушының бірінің торғын тасты жаңа түлкі тымағы бар [3,-90-б.]

Қорыта келгенде, М.Әуезов-қазақтың ұлы жазушысы. Бұл мақалада М.Әуезов әңгімелеріндегі мәтінінен көнерген сөздерге тоқталдық. Қазақтың көнерген сөздерінің мәнін ашуда, білімімізді байытуда шығармалардың маңызы зор. Оның шығармаларын зерттеу келешектің мақсаты болуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі

1. Мақпыұлы С.Қазына.-Алматы 2004.-103б
  2. М.Бұралқыұлы «Түсіндерме сөздік».-Алматы: «Мектеп» баспасы,2007
  3. М.Әуезов.Қорғансыздың күні- Алматы: «Арыс» 2015, 202б
  4. Ысқақов А.Ы. қазақ тілінің түсіндірме сөздігі.-Алматы. «Ғылым».1985-193б.
- УДК 624.011.75

ОРИГАМИ СТУДЕНТТЕРДІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ДАМУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Рахманкулова Ж.А.
аға оқытушы, магистр,
Джанпаизова В.М.,
х.ғ.к., доцент,
Ким И.С.,
аға оқытушы, магистр,
Асилова К.С.,
аға оқытушы, магистр,
Ж. А. Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.
E-mail:vasmir1 @ mail.ru

Мақалада оригами – дәстүрлі өнерді озық технологияларда, студенттерге құрастыру мен модельдеуде шығармашылықты дамыту ретінде қағазды қолдану қарастырылады. Қағаздан киімді құрастыру мен модельдеудің ерекшелігі мен негізгі бағыттары қамтылған. Зерттеу әдістемесін әзірлеу үшін маңызды тұжырымдар жасалды.

В статье рассматривается использование бумаги как развитие творчества в оригами – традиционном искусстве в передовых технологиях, конструировании и моделировании для студентов. Освещены особенности и основные направления конструирования и

моделирования одежды из бумаги. Были сделаны важные выводы для разработки методологии исследования.

The article discusses the use of paper as the development of creativity in origami, a traditional art in advanced technologies, design and modeling for students. The features and main directions of designing and modeling clothes made of paper are highlighted. Important conclusions were drawn for the development of the research methodology.

Түйінді сөздер: қағаз, оригами, өнер, құрастыру, модельдеу, методика

Ключевые слова: бумага, оригами, искусство, конструирования, моделирование, методика

Keywords: paper, origami, art, construction, modeling, methodology

Соңғы жылдары дәстүрлі жапон өнерінің бір түрі ретінде оригамиге деген құштарлық артып келеді. Оригами шеберлері жаңа және жаңа туындыларды қойып, өздерінің шығармашылық қызметін бұрын-соңды болмаған ауқымда жүргізеді. Сонымен қатар, «оригами-инженерия» деп аталатын технологияның негізін қалаған оригамидің геометриялық принциптері ғалымдардың өте жоғары бағасына ие болды. Қазір бұл принциптер математика, құрылымдық механика және ғарыштық технологиялар тұрғысынан одан әрі зерттелуде.

Оригами Жапонияда біздің заманымыздың VII ғасырынан бері бар. Яғни, Қытайдан технологияны алудың арқасында Жапон аралдарында васи қағазы пайда болған кезден бастап. Бүктелген қағаздан жасалған алғашқы қолөнер синтоизм рәсімінің бөлігі болды: оригамидің дамуы құдайларға құрбандықтарды қағазға орау әдетін таратудан басталды деп есептеледі. Муромати кезеңінде (XIV-XV ғасырлар) Огасавара мен Исе самурай руларында оригата ережелері – ұсынуға арналған әртүрлі заттарды васи қағазына орау ережесі белгіленді. Үйлену тойына және басқа да мерекелерге арналған ақшалай сыйлықтарға арналған безендірілген конверттер-бұл оригатаның жаңғырығы.

Эдо кезеңінде (XVII-XIX ғасыр) сізді таратып, қағазды бүктеу тек балаларға ғана емес, ересектерге де ұнайтын халықтық көңіл көтеру істерінің біріне айналды. Содан кейін бұл көңілді іс өзінің қазіргі «оригами» атауын алды. Бүгінгі күнге дейін белгілі ең көне оригами кітабы «Мың қағаз тырналарды бүктеудің құпиясы» (жап. Хиден сэнбадзуру оригата) 1797 жылы жарық көрді. Оған қағаз тырналарды бүктеудің 49 схемасы кірді.

Бүгінгі таңда оригами Жапонияда және бүкіл әлемде білім беру және оңалту мақсатында қолданылады. Жаңа бүктеу схемалары интернеттің арқасында тез таралады - тақырыптық сайттар мен видеолар арқылы, бүктеу техникасы кейде мүлдем күтпеген бағытта дамиды. Бастапқыда ойын-сауық ретінде танымал болған оригами өнері бір орында тұрмайды, уақытпен бірге қозғалады.

Жапонияда оригами әлі күнге дейін дәстүрлі қолданбалы өнердің бір түрі ретінде қарастырылады, дегенмен профессор Хагивара бүкіл әлемде оригами технологиясына үлкен қызығушылық танытады. 2014 жылдың тамызында Токиода өткен 6-шы Халықаралық ғылым, математика және оригами оқыту симпозиумына әлемнің 30 елінен 300-ге жуық адам қатысты. Оригамидің өсіп келе жатқан танымалдылығының құпияларының бірі – 1990 жылдан кейін оригамиді жобалауға және бүктелген кезде қағаздың деформациясын модельдеуге қабілетті көптеген компьютерлік бағдарламалардың пайда болуы, бұл "компьютерленген оригами" зерттеулерінің дамуына ықпал етті. 2012 жылы АҚШ Ұлттық Ғылым қоры оригами технологиясын зерттеуге 16 миллион доллар бөлді.

Қазіргі уақытта Америкада инновациялық зерттеулер жүргізілуде, оның жарқын мысалы-информатика және инженерия маманы, Массачусет университетінің профессоры Эрик Демейннің «есте сақтайтын» полимерлі материалдардан жасалған «жиналмалы роботқа» арналған ғылыми жұмысы.

Жапонияда оригамиге консервативті көзқарастың сақталуына қарамастан, соңғы уақытта оригами технологияларын басқа салаларда зерттеу және қолдану әрекеттері байқалды. Бұған оригами канондары бойынша жасалған киім топтамасы мысал бола алады, оның дамуына әлемге әйгілі дизайнер Мияке Иссейден басқа зерттеуші Ноджима қатысты.

Спираль тәрізді және конус тәрізді жиналмалы модельдерді жасауға үлгі ретінде байланған бүршік спиральдары тәрізді ашылатын киім дизайны негізінде жасалған.

Сурет 1. Оригами көйлегі-"макитори" бүктеу технологиясы негізінде жасалған Мияке Иссейдің коллекциясы

Сурет 2 - Бүктеу технологиясы негізінде қағаздан дайындалған оригами көйлектер

Раковиналар, жәндіктердің қанаттары, күнбағыс тұқымының орналасу үлгілері және ұқсас құрылымы бар басқа да жабайы табиғат нысандары ғарыштық және механикалық инженерия зерттеушілері үшін көптеген қызықты мүмкіндіктерді жасырады. 2014 жылдың қараша айында американдық "Proceedings of the National Academy of Science" журналында

Токио университетінің оқытушысы Сайтоның "asymmetric hindwing foldings in rove beetles" ("қысқа қанатты қоңыздардың қанаттарының асимметриялық бүктелуі") мақаласы жарияланды. Бұл зерттеулердің одан әрі дамуы жасанды спутниктерге арналған күн панельдерін ашу механизмдерінен бастап қолшатырлар мен желдеткіштер сияқты күнделікті заттарға дейін өнеркәсіптік өнімдердің кең ауқымына әсер етуі мүмкін.

Сурет 3. Оригами көйлегі бүктеу технологиясы негізінде жасалған

Осылайша, бұл күндері "оригами" сөзі бүкіл әлемге танымал халықаралық ұғымға айналды. Жақында Жапониядағы және одан тыс жерлердегі зерттеушілер дәстүрлі технологияларды өнеркәсіптің игілігі үшін қолдана отырып, жаңа көзқарасты енгізуге ұмтылуда. Оригами идеялары мен технологиялары бірте – бірте әртүрлі салаларға-ғарыштық әзірлемелерге, киім дизайнына және медицинада жасанды қан тамырларын жасауға енуде.

Әдебиеттер тізімі

1. Выгорнов В.В. - Мир оригами. - М., 2013
2. Гульянц Э.К. Учите детей мастерить. - М., 2012
3. Куцакова Л.В. Конструирование и ручной труд в детском саду. - М., 2014
4. Тарабарина Т.И. Оригами и развитие ребенка / Т.И. Тарабарина. – Ярославль: Академия развития, 2015. – 22
5. Оригами для дошкольников: Методическое пособие для воспитателей ДООУ под ред. Соколовой С.В. – СПб.: ДЕТСТВО-ПРЕСС, 2014. ©

ЛЕКСИКО- СЕМАНТИЧЕСКАЯ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА В РУССКОЙ РЕЧИ БИЛИНГВОВ

Составители: к.ф.н. Амандыкова С.Х.,
магистр Кыркинбаева М.Б.

Аннотация: Изучение второго языка, особенно его лексики, всегда происходит, по выражению Л. В. Щербы «с оглядкой на родной язык». Интерференция - это только перенос норм родного языка на другой язык в процессе речи.

Ключевые слова: интерференция, интерпретация, трансференция, билингвизм, дифференциация.

Как известно, еще И. А. Бодуэн де Куртенэ отмечал, что не существует языка, который в ходе своего зарождения и развития не претерпел бы влияния со стороны другого языка (или других языков). Изучение проблем интерференции получило широкое развитие после выхода в свет известной монографии У. Вайнрайха «Языковые контакты», автор под интерференцией понимает структурное изменение моделей языка под воздействием элементов другого языка. Идеи У. Вайнрайха были критически осмыслены и развиты лингвистами. В настоящее время в основном существует две интерпретации интерференции: первая из них восходит к взглядам представителей Пражского лингвистического кружка: интерференция трактуется как отклонение от норм контактирующих языков. Согласно иной точке зрения, интерференция - это только перенос норм родного языка на другой язык в процессе речи. Так, О. М. Ким пишет: «Под интерференцией следует понимать явления речи на «чужом» языке, возникающих в результате принципиальных различий бинарно-сталкиваемых языков. Хотя это определение и является более или менее точным, все же, как нам кажется, в нем имеются односторонность и неполнота, поскольку не учитывается разнообразие источников и сфер распространения интерференции, а именно: а) воздействие первичного (родного) языка на вторичный (изучаемый); б) воздействие вторичного языка на первичный; в) разграничение интерференции на уровне языка, с одной стороны, и речи — с другой. В специальной литературе интерференция как явление межъязыковых контактов имеет негативный характер, хотя и имеется противоположное мнение. Э. М. Ахунзянов, например, анализируя взаимодействие структурных элементов контактирующих языков, считает целесообразным различать два понятия: 1. Интерференция; 2. Трансференция. При этом интерференция рассматривается как положительное, а трансференция - как негативное, тормозящее явление. Однако, по нашему мнению, нет необходимости в такой дифференциации значений давно установленного термина. Во-первых, за термином «интерференция» с самого начала закрепилось отрицательное значение, которое фигурирует в обширной лингвистической литературе. Во-вторых, авторы, отстаивающие возможность положительного значения этого термина, размывают и без того зыбкие границы между интерференцией и заимствованием: последнее действительно является фактором взаимообогащения каждого из контактирующих языков (чего нельзя утверждать относительно интерференции), хотя «проникновение чужих элементов в систему другого языка возможно только через интерферированную речь двуязычного человека».

Следует особо отметить, что при изучении интерференции на всех уровнях (фонетическом, лексическом, морфологическом, синтаксическом и др.) необходимо иметь в виду, о какой степени двуязычия идет речь. Обычно различают координативное и субординативное двуязычие. При координативном двуязычии билингв владеет двумя языками в равной степени и свободно переключаются от одного языкового кода к другому в зависимости от ситуации общения. При субординативном двуязычии билингв владеет свободно лишь одним родным языком, подчиняющим в его сознании второй, неродной язык. Для нас представляет интерес субординативное двуязычие, сопровождаемое взаимным приспособлением языков в процессе речевой коммуникации, затрудненной интерференцией. Как было сказано, лингвистическая интерференция проявляется на всех уровнях языка. Наиболее сложным и трудным из них является лексико-семантический уровень, поскольку лексическая система любого языка «открытой», т.е. менее организованно по сравнению с другими системами языка (фонетический, морфологический и т.д.).

Основной лингвистической причиной возникновения лексической интерференции является национальное своеобразие лексических значений, проявляющееся прежде всего в том, что слова, тождественные по смыслу, занимают в разных языках неодинаковое положение, выполняя при этом различные функции.

Изучение второго языка, особенно его лексики, всегда происходит, по выражению Л. В. Щербы «с оглядкой на родной язык». Билингв стремится найти словам родного языка эквивалентные лексемы в чужом, неродном языке, вследствие чего создается так

называемый смешанный план речи, характерный для субординативного двуязычия. Следует подчеркнуть, что именно на лексико-семантическом уровне весьма устойчивым оказывается влияние родного языка на речь на вторичном языке. В этой связи уместно привести высказывание В. И. Абаева: «Как бы велико ни было субъективное желание овладеть новым языком в точности и совершенстве - это желание не реализуется полностью».

Даже при относительно одинаковом владении двумя языками только один из них является «действительностью» мысли. Среди языков мира, существовавших ранее и существующих ныне, мы не находим хотя бы двух языков, которые бы дублировали друг друга во всех сферах устного и письменного общения - такое не бывает и не может быть. Одна из причин плохого усвоения и употребления в речи лексем вторичного языка связана с частотой их употребления в самом языке - источнике.

Однако, непосредственными причинами возникновения лексико-семантической интерференции являются: 1) межъязыковая полисемия; 2) наличие униворбов и соответствующих им перифраз в контактирующих языках. Вот что пишет о русско-казахской полисемии исследователь лексической интерференции в русской речи казахов - билингвов профессор М. М. Копыленко: «Явление межъязыковой полисемии состоит в том, что отдельным значениям многозначных слов языка Я1 соответствует разные эквиваленты в языке Я2. См., например, 5 соответствия русскому глаголу идти: передвигаться посредством перемещения ног» и «отправляться» (поезд идет в 5 часов) - жүру, бару, кету; «приблизиться» (весна идет) - келе жату; «течь» (вода идет по капле) - агу; «входить», «влезать» (пробка не идет в горлышко бутылки) - бару, сыу; «распространяться», «подниматься» (от этих цветов идет сильный запах) - шыгу, аңқу; «пролетать» (дорога идет лесом) - аралап эту; «об осадках» (идет мокрый снег) - жауу; «совершаться», «развиваться» (прения) - болу, тусу; - целый ряд по-разному переводящихся сочетаний, включающих глагол **идти**. В приведенном выше перечне значений есть совпадения: итак, не одному, а ряду значений соответствует жүру, и также ряду значений соответствует бару, келу и т.д.». Однако, эти совпадения значений, по мнению автора, не облегчают задачи казаха — билингва: «Он не может предусмотреть посредством логических операций, как группируются значения русского относительно казахских соответствий, и вынужден полагаться лишь на свою память. Хотя глагол идти представляет собой всего лишь одну лексическую единицу, в плане межъязыковой полисемии это девятнадцать единиц, подлежащих усвоению».

Рассмотрим другой случай — когда в роли интерферента выступают случаи казахско-русской полисемии, порождающая ошибки в употреблении лексем вторичного языка (экспрессивную интерференцию). Так, к ошибочному употреблению может привести билингва его неосведомленность в казахско-русской полисемии при поисках эквивалентов казахскому глаголу кету, которому в русском соответствует идти и ехать. Отсюда возможно предложение Он ушел в Москву (вместо уехал). Среди вышеуказанных интерферентов определенную трудность представляют соответствие типа «универб-перифраз». Лексеме рассказать в казахском языке эквивалентное сочетание лексем әңгіме йіту. Перифрастичность казахского соответствия может явиться причиной употребления ненормального для русского языка сочетания рассказать рассказ. Лексемам русского языка завтрак, обед, ужин в казахском языке соответствует таңертеңгі тәліак, түскі талшқ, кешкі тамақ.

Хотя интерференция проявляется в речи двуязычных людей, её корни лежат в системе языка. Поэтому для выявления возможной лексической интерференции необходимо обратиться к парадигматическим значениям слов, устанавливаемым по данным двуязычных и одноязычных словарей. В настоящее время широкое распространение получила методика исследования лингвистической интерференции, суть которой состоит из следующих взаимосвязанных друг с другом компонентов:

1. Описание словарного состава контактирующих языков;

2. Сопоставление полученных данных путем наложения лексико-семантической системы одного языка на лексико-семантическую систему другого языка;
3. Предсказать конкретные типы речевой лексической интерференции путем установления бинарных отношений между отдельными лексемами и правилами их сочетаемости в обеих лексических системах контактирующих языков;
4. Проведение экспедиционно-экспериментального обследования информантов-билингвов с целью проверки данных, полученных на предыдущей стадии анализа;
5. Лингвистическая и социолингвистическая интерпретация полученного материала. На основе данных пунктов 1, 2, 3 составляются тесты. Тестирование в последнее время привлекает всё большее внимание исследователей, а при изучении интерференции в полевых условиях оно является основным методом. Интерес к тестированию объясняется и тем, что, помимо своей основной функции - контроля, оно может служить средством диагностики трудностей языкового материала для информантов и способом прогнозирования успешности или неуспешности изучения второго языка.

Список литературы

1. Гайсина Р.М. Сопоставительное описание лексических полей (на материале разносистемных языков). — Уфа, 1990. — 67 с.
2. Кадырбаева Т.А. Раскрытие семантики русского языка в учебных словарях. // Республиканская научно-практическая конференция по дальнейшему совершенствованию преподавания русского языка. — 23 -26 с.
3. Абдигалиев С.А. Интерференция на уровне лексического сочетания. // Языковые контакты и интерференция. — Алма-Ата, 1984. — 31-35 с.
4. А.Реформатский А.А. Введение в языкознание: Учебное пособие для пед.институтков. — М.: Просвещение, 1967. — 542 с.
5. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. — М.: Советская энциклопедия, 1966. — 607 с.

THEORETICAL PROBLEMS OF COMMUNICATIVE ENGLISH LINGUISTICS

Л.Қ.Қарабаева п.ғ.к. Ташенев университеті
 Ж.Н. Ботабаева ф.ғ.к. Ташенев университеті
 М.М.Исламова ғылым магистрі, аға оқытушы Ташенев университеті
 islamova.makhat@mail.ru

Who does not know foreign languages,
 knows nothing about his family.

Goethe

Аннотация: Бұл мақалада коммуникативті лингвистиканың дамуы және сөйлеу әрекетінің теориясы, мәдениетаралық қарым-қатынас теориясы және контрастивті лингвистика сияқты салалар қарастырылады.

Кілт сөздер: коммуникативті лингвистика, мәдениетаралық қарым-қатынас, коммуникативті қабілеттерді дамыту, интерактивті әдіс.

Аннотация: В этой статье рассмотрено развитие коммуникативной лингвистики и таких направлений, как теория речевых актов, теория межкультурной коммуникации и контрастная лингвистика.

Ключевые слова: коммуникативная лингвистика, межкультурная коммуникация, развитие коммуникативных способностей, интерактивная методика.

Abstract: In this article is considered the development of communicative linguistics areas such as speech act theory, intercultural communication theory and contrastive linguistics.

Key words: communicative linguistics, intercultural communication, communication skills, interactive methods.

The development of theoretical linguistics poses before linguists the question of common trends in the development of different languages and, at the same time, arises and the study of language in close relationships with thinking, worldview, picture of the world and national culture of the people speaking a given language.

Recent growth in interest in comparative studies is also associated with the following reasons: the need to identify universal features of linguistic material; the desire to describe the national picture of the world of speakers of different languages; the need to improve bilingual dictionaries, where national-specific features of the semantics of translations are indicated correspondences; interest in studying the national specifics of semantics and studying national specificity of linguistic thinking; expanding the scope of teaching foreign languages.

All this determines the increased interest of modern researchers to the problems of comparative language learning. Modern science in the field of comparative research characterized by deepening differentiation of different directions. For a linguistic text (in contrast to a stylistic text), the question of the text is essential as a process, and here the structural model of the description of the text as a self-sufficient hermetic formation becomes insufficient, there is a need to take into account the circumstances of communication and the characteristics of communicators, etc. e. A transition to the communicative model of the text is required. The transition is carried out in the following directions that it:

1) The results of studies are mastered, otherwise related to the whole text, in pragma-, psycho- and sociolinguistics, rhetoric, literary studies, cognitive,

2) Conceptually and terminologically opposed text immersed in the situation of real communication, etc. e. discourse, and text in such a situation,

3) Questions come to the fore, related to the generation and understanding of the text, with the dialogic nature of communication,

4) Are explored not ideal, correctly constructed texts, but text strategies in their various realizations.

However, history this phenomenon goes back to the deep past and deserves special attention, revealing the course of intercultural contacts over time, revealing the factors that influence on these processes. For this reason, teaching a foreign language at the university level to facilitate communication among experts from various nations is currently viewed as more than just an extremely specialized task of teaching physicists how to read physical texts, geologists how to read geological texts, etc. A university specialist is somebody having a broad education and foundational training. As a result, a professional of this type uses their foreign language as a tool of production, a component of their culture, and a way to educate people. All of this assumes thorough and fundamental language instruction.

A student's proficiency in a foreign language is assessed by a variety of methods, not just direct instruction from his instructor. To effectively teach a foreign language as a communication tool, you must establish a genuine conversation atmosphere and actively utilize the language in "live," everyday contexts. This could include specialist-led scientific conversations in a foreign language, summarizing and debating foreign scientific literature, reading individual foreign-language courses, student participation in international conferences, or working as a translator—a role that requires interaction, communication, and the capacity to comprehend and transmit information. The understanding of language as a tool of communication is not exhausted by highly specialized communication through written texts. The primary, exciting, and extremely challenging duty of foreign language teachers is maximizing the development of conversational talents. It can be resolved by learning new teaching techniques that focus on improving all four categories of

language competence as well as radically new teaching resources that enable you to educate people how to communicate successfully. However, it would be incorrect to discard all of the outdated techniques; instead, the best, most practical and practice-tested ones must be chosen.

The main answer to the question of solving the current problem of teaching foreign languages as a means of communication between representatives of different peoples and cultures is that languages should be studied in inextricable unity with the world and culture of the peoples speaking these languages. Teaching people to communicate (orally and in writing), teaching them to produce, create, and not just understand foreign speech is a difficult task, complicated by the fact that communication is not just a verbal process. Its effectiveness, in addition to knowledge of the language, depends on many factors: the conditions and culture of communication, rules of etiquette and knowledge of non-verbal forms of expression (facial expressions, gestures), the presence of deep background knowledge and much more. [1].

The emergence of communicative linguistics characterized a new stage in the development of modern science of language. Characterizing “pre-communicative” linguistics, G.V. Kolshansky writes: “Independent science, linguistics has always been concerned with the semantics of linguistic units - initially with the main emphasis on the semantics of words (lexicography), later with the semantics of statements, the semantics of grammatical forms, then especially with the semantics of sentences (syntactic semantics), and in recently – text semantics (text linguistics). However, this work was carried out, as a rule, in the field of semantics of independent units in an isolated state (semantics of individual words, individual forms and individual types of sentences).” [2].

A number of approaches, which vary in terms of the content investigated, research methodologies, and theoretical underpinnings, represents communicative linguistics. The field of communicative linguistics encompasses several linguistic approaches, including contrastive linguistics, the theory of speech actions, and the theory of intercultural communication. The most widespread in modern communicative linguistics is the theory of speech acts, proposed and developed by J. Searle and J. Austin [3], which analyzes speech in the context of human life and activity and is based on “... speech... is the essence of the action that occurs between people”. The speech act involves the speaker and the addressee, acting as bearers of certain mutually agreed upon social roles or functions. Participants in speech acts have a fund of general speech skills (speech competence), knowledge and ideas about the world. A speech act is considered as a way for the addresser to achieve a certain communicative intention, which in turn is a determining factor in the selection of linguistic means. This is the main feature of the theory of speech acts, which can contribute to the study of the mechanisms of language use to achieve diverse goals that arise during speech interaction.

Achieving the predicted result is a criterion for the success of any communication, including speech. Sternin I.A., diagnosing the effectiveness or ineffectiveness of communication, proposes to take into account such an aspect as the balance of relations between communicants: “Effective speech influence should be recognized as one that satisfies two basic conditions: it achieves the speech and non-speech goals set by the speaker and maintains the balance of relations between the participants in communication, that is, achieves the communicative goal. The communicative goal ensures compliance with the established rules of communication during the communication itself, compliance with the communication style adopted for a certain situation.” [4].

It is known that a number of rules governs the communication process. The general rules (principles) that govern verbal communication are widely discussed in pragmatic studies, mainly based on the so-called principles of communication.

I would like to note that for foreign languages, the leading function of which is verbal communication, the main units of content are types of speech activity: expressing thoughts orally (speaking); in writing (letter); listening perception and understanding (listening); perception and understanding of written speech and texts (reading). Each type of speech is a complex and unique system of creative skills, based on knowledge and skills, aimed at solving various communicative problems.

In the course of learning a foreign language, students develop a wide variety of skills in addition abilities. These usually include speech skills (the ability to speak, listen, read and

understand, etc.), skills in using vocabulary, grammar, or pronunciation skills that are included as elements of speech skills. All of the above is certainly included in the content of a foreign language, since it is the basis for achieving the practical goal of language teaching. However, one cannot argue with the fact that thoughts, spiritual values, culture, non-verbal means of communication form an integral part of teaching a foreign language and are one of the modern areas of communicative linguistics - intercultural communication.

The definition of intercultural communication is obvious from the term itself - it is communication between people representing different cultures. The term "intercultural communication" refers to adequate mutual understanding between two participants in a communicative act belonging to different national cultures. "The first place among the nationally specific components of culture is occupied by language. Language primarily contributes to the fact that culture can become both a means of communication and a means of separating people. Language is a sign that its speakers belong to a particular society" [5].

Cultural anthropology studies the development of culture in all its aspects: way of life, vision of the world, mentality and national character, results of spiritual, social and industrial activities of a person. Cultural anthropology studies the unique human ability to develop culture through communication, through communication, including speech, and examines the huge diversity of human cultures, their interactions and conflicts. Particular attention is paid to the interaction of language and culture.

In the last decade, oral forms of so-called mass communication (oral speech on radio and television) have become the subject of active linguistic research. Interest in the specifics of intercultural communication and national characteristics of communication encourages researchers to describe these characteristics. One of the most effective ways to identify the national specifics of the communicative behavior of native speakers and the organization of communicative space in different communicative cultures is a comparative description of this behavior [6].

One of the areas in the field of research in general linguistics, which has been intensively developing since the 50s. XX century is contrastive linguistics. The goal of contrastive linguistics is the comparative study of two or more languages to identify their similarities and differences at all levels of the linguistic structure. The methods used in such studies, on the one hand, are closely related to the development of theory in various areas of modern general linguistics, and on the other hand, they depend on the goals and orientation of a particular work of a comparative nature.

In this method of learning a foreign language, the native language is taken as the initial model - the "standard language" (source language), with which the foreign language being studied (target language) is compared along the lines of similarities and differences.

References:

1. Ter-Minasova S.G. Language and intercultural communication. M.: Slovo/Slovo, 2018. 123 pp.
2. Kolshansky G.V. An objective picture of the world in cognition and language. M.: KomKniga, 2020. p.78
3. Searle John. Philosophy of language. M.: Editorial, 2020, p.56.
4. Sternin I.A. Fundamentals of the theory of language and communication. M.: Flinta Science, 2019.
5. Grigoriev B.V., Chumakova V.I. Intercultural Communication // Intercultural communications. St. Petersburg, 2018. 138
6. Strelnikova M.A. National features of the speech genre of television interviews in Russian and American communicative cultures: dis. ...cand. philology science. Voronezh, 2005. 273 c.

ACTUAL PROBLEMS OF THE ORGANIZATION OF TRAINING TO A FOREIGN LANGUAGE

Yeszhanova G.D.

Teacher of the Department of Foreign languages
Tashenev University, Shymkent
ms_gaukhare@mail.ru

Yussupova G.T.

Senior teacher of the Department of Foreign languages
Tashenev University, Shymkent

THE ABSTRACT: Recently, the status of a foreign language in modern society has changed significantly. Kazakhstan's rapid entry into the world community, the economic and socio-cultural situation in the country have provided a huge demand for knowledge of foreign languages, created a powerful motivational base for their study. Today, knowledge of foreign languages, in this case English, is no longer a luxury, but a necessity, there are plenty of opportunities to study them, not to mention teaching methods.

Keywords: *foreign language, elements of novelty, teaching system, motivation, communicative competence*

АННОТАЦИЯ: В последнее время значительно изменился статус иностранного языка в современном обществе. Стремительное вхождение Казахстана в мировое сообщество, экономическая и социокультурная ситуация в стране обеспечили огромный спрос на знание иностранных языков, создали мощную мотивационную базу для их изучения. Сегодня знание иностранных языков, в данном случае английского языка, уже не роскошь, а необходимость, возможностей для их изучения предостаточно, не говоря уже о методиках преподавания.

Ключевые слова: *иностраннный язык, элементы новизны, система преподавания, мотивация, коммуникативная компетенция*

АННОТАЦИЯ: Жақында қазіргі қоғамдағы шет тілінің мәртебесі айтарлықтай өзгерді. Қазақстанның әлемдік қоғамдастыққа тез енуі, елдегі экономикалық және әлеуметтік-мәдени ахуал шет тілдерін білуге үлкен сұранысты қамтамасыз етті, оларды зерделеу үшін қуатты мотивациялық база құрды. Бүгінгі таңда шет тілдерін білу, бұл жағдайда ағылшын тілі енді сән-салтанат емес, бірақ қажеттілік, оларды оқыту әдістері туралы айтпағанда, оларды үйренуге көптеген мүмкіндіктер бар.

Түйінді сөздер: *шет тілі, жаңашылдық элементтері, оқыту жүйесі, мотивация, коммуникативтік құзыреттілік*

English language homework plays a very important role in the learning process. The value of homework in foreign languages lies in the fact that it:

Complements classroom instruction, especially if a small number of hours are allocated for learning a foreign language;

Develops research and self-study habits. Students can use additional resources - dictionaries and grammar reference books. Research shows that homework develops self-discipline, a motivated attitude to learning, and problem-solving skills;

Ensures continuity between lessons. Home lessons can be used not only to repeat classwork, but also to prepare for the next lesson;

Close the gap between school and home. Students, teachers and parents can monitor the progress of language learning. A teacher can involve parents in the learning process.

In order to benefit from a homework exercise and make the process of learning a foreign language more effective, it is necessary to interest the student. The teacher constantly has to be on the lookout for new non-standard homework. It would seem that what is new in such a homework

assignment as filling out a questionnaire? This task can easily be turned into a "game" that the student will be happy to "play". At the initial stage, this may be filling out an application form for admission to a school club, a football team, or a puppet theater. In the middle level, you can invite children to prepare a questionnaire at home—a badge of participants from different countries, for example, an international conference or fill out a questionnaire for a trip to a language summer school in the UK, including telling about their best qualities and advantages.

In high school, you can ask children to fill out a questionnaire—an application for a driver's license, registration certificate or insurance his new car. The demonstration of such questionnaires already filled out by residents of the countries of the studied language and their comparison with those that were filled out, for example, by the student's parents when buying a personal car, etc., arouses sincere interest among children and increases motivation to learn a foreign language. The work done by the students develops the ability to self search for the necessary information. Especially important is the cognitive moment of the educational material, the connection with life and practice, when the student experiences the joy of small independent discoveries.

Nothing is more capable of revealing individuality and seemingly invisible abilities than creative homework. It is at home that the child is more relaxed and ready to complete the original task proposed by the teacher or solve a small problem situation. By the fourth grade, students have already familiarized themselves with fairy tales in English, so you can to dream up is to compose your own fairy tale; teamwork is welcome, when classmates learn to cooperate, negotiate with each other to achieve a common goal. Sometimes it will be easier for students if the teacher offers several ready-made expressions. In the end, you can offer to arrange a competition, colorfully design and choose the best fairy tale.

It should not be ignored that children, especially in elementary school, love to draw. You can suggest preparing a drawing for a new word, story, poem and give a short description of the drawing, make up invitations for a birthday, make puzzles for friends or come up with a coloring book in English.

When passing the vocabulary on the topic of "Clothes", the children in the initial link like such homework when it is necessary to prove themselves as a fashion designer.

To do this, you can choose popular TV presenters and make up a wardrobe for them, decorating it in the form of a fashion magazine "Modern Magazine". Students come up with and draw different clothes for the chosen artist so that he can host a Saturday TV show for children "Hello, kids!", a sports program "Jump, run, swim together!", a quiz show for the curious, a music program, a program about animals. All this is accompanied by a small text description.

Creativity is especially evident in the colorful cover and the original title of the magazine. Middle-level students can already be entrusted with such creative tasks as compiling their family tree "My family tree", describing family members by photography, drawing up the route of a family vacation trip, describing a traditional family holiday with the help of a presentation, compiling a book recipes of your family "My family cookery book". These are the tasks that captivate children, remove language complexity; not only develop written and oral speech, but also unite the family, teach family values.

At the senior level, students are already independent and able to solve more complex tasks. The main thing is that the exercises are relevant and the level of language proficiency is taken into account. Of course, computer technology is coming to the fore. Homework of such a plan as creating a family website "Welcome to Our Family Site!" or a class "A Page for Your Class Album" will be useful here, where several guys can already take part. In the process of work, texts are compiled in English and placed, the search for the original title, the collection of interesting facts, anecdotes and puzzles.

High school textbooks often contain excerpts from works of fiction by foreign authors. Of course, the lesson will become more interesting and memorable if you watch an excerpt of a film based on this work.

Often, the teacher does not have enough time to search for a specific excerpt of the film on the Internet, and students will be happy to do this. In this case, correlating the text from the textbook and finding the right moment of the film, listening to it and reading it, observing intonation, will become much more interesting; there will also be those who watch the film in English to the end.

Vocabulary on the topic of "Food" can be used to form meta—subject universal educational activities, namely, the formation of a healthy lifestyle. You can invite the children to develop a useful menu of school breakfasts and lunches for one of the heroes of the textbook. When doing the work, the students show the talent of an artist: they draw a portrait of a character, develop a menu on the days of the week and colorfully decorate it. The result may be an exhibition of booklets and a selection of the best class menu.

When composing non-standard homework, one should not forget about the national component, it is necessary to encourage students who used elements of the history and culture of their native land in their work. If the task is related to the traditions of the country of the language being studied, then it is necessary to mention the traditions of our republic and the city, their sights. You can offer to develop an excursion in English, write a report about an event, come up with and draw signs for the protection of nature in your native land, and arrange a program for a city event.

No topic of the educational section passes without such non-traditional forms of homework as composing puzzles and crosswords, riddles, finding proverbs and sayings in different languages on the topic, composing poems and small messages, developing presentations and even videos. All this often flows into a small project, becomes a step towards participation in a scientific and practical conference.

Thus, the effectiveness of the educational process largely depends on the teacher's ability to correctly and competently choose one or another form of homework.

List of literature

1. Современные методы и технологии преподавания иностранных языков : сб. науч. ст. / Чуваш. гос. пед. ун-т ; отв. ред. Н. В. Кормилина, Н. Ю. Шугаева. – Чебоксары : Чуваш. гос. пед. ун-т, 2019. – 449 с
2. Абулайсова Н.А. Средства повышения мотивации к изучению иностранного языка у младших школьников / Н. А. Абулайсова, П. Д. Абдурахманова, У. А. Магомедова // Мир науки, культуры, образования. – 2019. – № 2 (75). – С. 293–296.
3. Архипова М.В. Использование учебной игры как средства развития учебной мотивации на уроках иностранного языка / М. В. Архипова, О. Ф. Филатова // Мир науки. Педагогика и психология. – 2020. – № 2. – С. 10.
4. Титова С.В. Геймификация в обучении иностранным языкам: психолого-дидактический и методический потенциал / С. В. Титова, К. В. Чикризова // Педагогика и психология образования. – 2019. – № 1. – С. 135–152.
5. Гальскова Н.Д. Теория и практика обучения иностранным языкам. Начальная школа : метод. пособие / Н. Д. Гальскова, З. Н. Никитенко. – Москва : Айрис-пресс : Айрис-Дидактика, 2004. – 234 с.

ҚАЛМАҚАН ӘБДІҚАДЫРОВТЫҢ БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Смайыл А.Х.

«Тілдер және әдебиет» кафедрасының аға оқытушысы
Tashenev University, Шымкент қ.
smail.akmaral@mail.ru

Аннотация: Қазақ балалар әдебиеті үшін жемісті еңбек еткен қаламгерлер қатарында ақын, жазушы, аудармашы Қалмақан Әбдіқадыров та бар. Мақалада жазушының балаларға арналған шығармалары мен балалар әдебиетіне қосқан үлесі қарастырылады. Қалмақан Әбдіқадыровтың балаларға арналған шығармалары негізінен тілі жатық, баланың ойы мен қиялын жаулап алып, жалықырмай оқитындай шығармалар деп атауға толық негіз бар. ,

Түйінді сөздер: шығарма, ақын, балалар әдебиеті, жас ұрпақ, әңгіме, өлең, ауыз әдебиеті.

Аннотация: Калмахан Абдикадыров, поэт, писатель, переводчик, входит в число писателей, плодотворно работавших в казахской детской литературе. В статье рассматриваются произведения писателя для детей и его вклад в детскую литературу. Произведения Калмахана Абдикадырова для детей имеют все основания говорить о том, что язык знаком, они захватывают сознание и воображение ребенка, их можно читать не скучая.

Ключевые слова: произведение, поэт, детская литература, молодое поколение, рассказ, стих, словесная литература.

Annotation: Kalmakhan Abdikadyrov, poet, writer, translator, is one of the number of writers who have worked fruitfully in Kazakh children's literature. The article discusses the writer's works for children and his contribution to children's literature. Kalmakhan Abdikadyrov's works for children have every reason to say that the language is familiar, they capture the child's consciousness and imagination, they can be read without getting bored.

Keywords: work, poet, children's literature, younger generation, tale, poem, verbal literature.

Балалар әдебиеті – жас ұрпақтың әдебиеті. Қазақ әдебиетінің тарихында бұл саланың қайнар көзі халық ауыз әдебиетінен бастау алады. Қазақ халқының ауыз әдебиетінде балаларға арналған әдебиет үлгілері әр алуан, оларға: бесік жыры, тұсау кесу жыры, санамақ, өтірік өлең, төрт түлік туралы тақпақтар, жаңылтпаштар, жұмбақтар, мақал-мәтелдер, аңыз-әңгімелер мен ертегілер кіреді. Бұлардың әрқайсысының бала тәрбиесінде өз орны мен мәні бар. Мәселен, бесік жыры мен тұсау кесу жыры ата-ананың нәрестесіне деген қуанышы мен оның жақсы азамат болуына тілектестік білдіруден туындайды, ал санамақ, өтірік өлең, жаңылтпаштар мен жұмбақтар, мақал-мәтелдер бала ұғымын, түсінігін кеңейтуде, оның тілін, ойын дамытуда, оларды жақсы, үлгілі істерге баулуда маңызды қызмет атқарады. Академик С.Қирабаев «Қазақ балалар поэзиясының антологиясына» жазған алғысөзінде былай дейді: «Қазақтың ауыз әдебиетінің балаларға арналған үлгілері ешқашан ескірмейтін, ғасырдан ғасырға асыл мұра боп сақталған шығармалар. Олардың бүгінгі ұрпақты тәрбиелеуге қосатын үлесі де мол болмақ» [1.8].

Ыбырай Алтынсарин балаларға арнап сөзі жатық, мағынасы қызғылықты ұсақ әңгімелер жазды. Ол қазақтың әдебиет тарихында тек қана ағартушы-ұстаз ғана емес, бірінші балалар жазушысы болды. Олай десек, Ыбырай атаны балалар бағының тұңғыш бағбаны десек артық болмас [2.8].

XX ғасыр басында баспалардан балаларға арналған кітаптар жариялау ісі бірте-бірте қолға алынды. Бұрынғы аңыз, ертегі, батырлар жыры, өтірік өлең, жұмбақ, жаңылтпаш, мақал-мәтел, т.б тәлімдік әдебиеттің қатарында заман тынысына сәйкес өнегелік жазба әдебиет туындылары оқулықтар мен хрестоматиялар және жекелеген шығармалар арнайы басылым жүзінде көптеп жарық көре бастады. Қазақтың балалар әдебиеті әдеби қалыпқа түсіп, балаларға арнап жазатын жазушылар, ұстаз әдебиетшілер, аудармашылар шықты.

Балаларға арналған шығармалардың жанрлары әр алуан сипатта дамыды. Қарасөз, тақпақ-өлең, аударма түріндегі шығармалармен қатар, балаларға арналып имандылықты насихаттайтын басылымдар мен мінез-құлық, үлгі-өнеге, әдеп турасындағы тәрбиелік мәні маңызды туындылар мен оқулықтар жарық көрді. Атап айтқанда, «Иман рисәләсі» (Балалар үшін, Қазан, 1902), Ғабдырахман Кәшимовтың «Ақыл кітабы» (Қазан, 1903), екінші, үшінші кітаптары «Әдеп», «Үгіт» (Қазан, 1907), М.Сералинның «Гүлқашима» (Қазан, 1903), Ы.Алтынсаринның қайта жарық көрген үш бөлімнен тұратын оқулығы «Киргизская хрестоматия» (Орынбор, 1906), С.Көбеевтің «Үлгілі тәржіма» (Қазан, 1910), «Үлгілі бала» (Қазан, 1912), оқулық ретінде кеңінен мәлім болған «Қазақ әліппесі» (Қазан, 1910), «Қазақ балаларына қирает кітабы» (Қазан, 1910), «Ғибрат» (Қазан, 1912), «Қазақша оқу кітабы» (Қазан, 1912), «Әліппе» (Орынбор, 1912), А.Байтұрсыновтың әйгілі қазақша «Әліппесі» мен «Оқу құралы» (Қазан, 1914) және т.б. [3.36-37].

Қазақ балалар әдебиетінің тарихында есімдері құрметпен аталарлық жазушылар жетерлік. Солардың бірі – қазақ балалар әдебиеті үшін жемісті еңбек еткен ақын, жазушы, аудармашы Қалмақан Әбдіқадыров.

Баланың ойы мен қиялын жаулап алып, жалықтырмай оқитындай шығарма жазу үлкендерге арнап жазудан да қиын. Себебі, балаларға қалам тербеген жазушы алдымен сұрағы мен жұмбағы мол балалар әлеміне өзі енуі тиіс. Ол бала болып сөйлеп, өмірді балаша пайымдап, бала мінезін өмірге әкеледі. Ойлап қарасақ, бұл қиынның қиыны. Балаларға арналған үздік шығарма күле отырып, күлдіре отырып бүлдіршін жанына ізгілік егеді, жаман қылықтан жирендіреді. Бұл туралы белгілі сыншы-ғалым Қ.Ергөбек былай дейді: «Балаларға арнап жазудың бір қиындығы – суреттеп отырған іс-әрекетте, ие кейіпкер тілінде сәл ғана саңылау, нанымсыз бір кішкене болмашы кемшілік кетті дегенше, оқушымнан айрылдым дей беріңіз. Өйткені, бүлдіршіндер көркем шығарманы өмір деп қабылдайды. Қапысыз сенеді» [4.171].

Қалмақан Әбдіқадыров – қазақ балалар әдебиетінің көрнекті өкілі. Ол қазақ балалар әдебиетінің кітапханасына өзінің бірнеше кітабын ұсынды, мектеп жасындағы балаларға арналған жинақтар құрастырды. Олар: «Тұз» (1930), «Боранбай ауруханада» (1932), «Алатаудың бауыры» (1936), «Өміртайдың ауылы» (1936), «Тәтті қауын» (1936), «Амантай. Балалар әңгімесі» (1936, 1945), «Есек пен өгіз» (1937), «Батырлар жыры» (Құрастырған: Қ.Әбдіқадыров, 1940), «Қазақ Совет жазушыларының жинағы» (Құрастырған: Қ.Әбдіқадыров, 1940), «Ара туралы әңгіме» (1951), «Қажымұқан» (1951, 1959, 1981, 2007), «Ертегілер» (Құрастырған: Қ.Әбдіқадыров, 1953), «Алдаркөсе әңгімелері» (Құрастырған: Қ.Әбдіқадыров, 1955) және т.б.

Балалар қаламгерінің балаларға арналған туындыларын мазмұны жеңіл, тілі жатық өлеңдер мен тақпақтар, әңгімелер мен халық аңыздарының ізімен жазылған әңгіме-ертегілер, мысалдар құрайды.

Қалмақан Әбдіқадыровтың ғұмыр белестеріне үңілсеңіз, оның бала болып, балдай тәтті балғын шақты бақыт бесігінде тербеліп өткізбей, жоқшылық пен жалшылықта жүріп жетілгеніне көз жеткізесіз. Ол үшін уайым-қайғысыз мектеп қабырғасынан білім алу қол жетпес арман болып көрінді. Оның тағдыры әрі ауыр, әрі қызықты. Соған қарамастан, қызу еңбектің ортасында жүріп-ақ, жаңа заманның жарық күнімен таласа білім алды. Қасіретті жеңіп, қайғыны қуып, нәтижесінде ақын атанып сапқа тұрды. Сондықтан да, оның ең алдымен қарадомалақ қазақ баласына айтар тілегі білім нәрімен сусындаудан басталды. Оның осы тұста жазылған «Класта» (1927), «Ел баласы» (1927), «Білім» (1928) атты балаларға арналған алғашқы өлеңдері жоғарыда айтқандарымызға дәлел болады. Аталған өлеңдерде ақын жастарды өнер-білімге шақырып, ендігі заман көзі ашық, көкірегі ояу жандардікі екенін жеткізеді:

«Білім деген – нұрлы тау,
Ерінбей соны кемірдім.
Соған ынтық болдым-ау,

Кілтін көріп өмірдің» [5.19].

«Өс ертерек – білім, сана,
Үлес тиді енді ғана.
Қара тақта ағарғандай,
Ағарса екен алып дала!» [5.18].

Балалар әдебиетіндегі ақынның жетістіктері мен табыстарын балалардың жас ерекшеліктері мен ақыл-ой, сана-сезім деңгейіне лайықтап жазған «Боранбай ауруханада» (1932), «Өміртайдың ауылы» (1936), «Алатудың бауыры» (1936), т.б. оқиғаға құрылған, сюжетті өлеңдерінен көруге болады.

«Боранбай ауруханада» деген өлеңде бас кейіпкер Боранбай – ұқыпсыз, тентек, тіл алмайтын, тілазар бала. Ол салақтығы мен ұқыпсыздығынан ауырып, емханаға түседі. Шығарманың басты мақсаты – баланы жастайынан тазалық пен тіл алғыштыққа, жаман қылықтардан жат болуға баулу екені түсінікті. Ақын жаман қылықтың неге әкеліп соғатынын кейіпкерінің іс-әрекетімен айтып жеткізген. Соңында кейіпкердің өзінің теріс әрекетін түсініп, ауруынан құлан таза айыққаны суреттеледі.

«Өміртайдың ауылы» атты өлеңі жас жеткіншекті еңбекқорлыққа, еңбексүйгіштікке баулиды және жалқаулықтан жат болуға үгіттейді. Ақын алға қойған мақсатын еңбексүйгіш, өнерлі бала Өміртайдың іс-әрекетін суреттеу арқылы жеткізген.

Ақынның 1946 жылы жазған «Бала» атты өлеңі ананың нәрестесін әлдилейтін бесік жыры іспеттес:

«Балам, балам, балапан,
Балбыраған балаусам.
Балпаң басып жүгірсең,
Барып жайдым алақан» [5.110].

Қалмақан Әбдіқадыров проза жанрында да балалар мен жас өспірімдерге арналған шығармаларымен елеулі табыстарға қол жеткізді. Олай дейтініміз, бала өмірі мен мінезі, оның қиялшыл арманы мен сәбиге тән ойы осы шығармаларда бірқос шынайы көрініс табады. Ол балаларға арнаған әңгімелерінде, әңгіме-ертегілерінде жастарды адами қасиеттерге баулуды, білім-өнер үйренуге шақыруды мақсат тұтты. Аталған саладағы туындылары: «Колхоз шалы», «Амантай», «Тапқыш», «Тәтті қауын», «Тау елінің данышпан баласы», «Әке мен бала», «Ақтұяқ», т.б.

Автор «Колхоз шалы» (1933) атты әңгімесінде «Тұлпар – ердің қанаты» деген халық даналығына сүйене отырып, жылқыны қалай бағып, баптау керектігін, жалпы қай нәрседе болса да ұқыптылық пен күтімнің қажеттігін айтады. Әңгімеде көнекөз қария Жақып бұл істе өзінің көкейге түйгендерін мен естігендерін жастарға айтып отырады: «Атын аямаған жігіттің адамға достық етем дегеніне шегім бар. Ерді жауға бермейтін ат емес пе? Жауға тастамайтын қасиеті баптап баққан аттың күтімі. Қобыланды мінген Тайбурылды Құртқа бесті шыққанша қысыр биенің сүтін беріп бағыпты-мыс» [6.391-392].

Қалмақан Әбдіқадыровтың балаларға арналған шығармаларынан «Амантай» атты әңгімесін ерекше атап өтуге болады. Әңгіме бірнеше бөлімнен тұрады: «Амантай», «Өт-өт», «Жұмыртқа іздегенде», «Әшірбайдың өтірігі», «Амантай суға кеткен», «Меске мінген кісі». Бұл бөлімдердегі оқиғалар тізбегі бір-бірімен тығыз байланысып, бірте-бірте оқушысын қызықтырып, жетелеп отырады. Кішкентай Амантай кедейдің жалғыз баласы. Ол көктемде ауыл балаларына еріп, тоғайға жұмыртқа теруге барады. Балалар күтпеген жерден қасқырдан қорқып қаша жөнелгенде Амантай олардан адасып қалады. Әшірбай шалға кездескен ауыл балалары аман-есен ауылға оралады. Амантайды іздеуге шешесі шығады, таба алмайды. Бұл кезде оның ауылын басмашылар шауып кетеді. Бала адасып жүріп, көл жағасына келеді, судағы үйректің балапанын ұстамақ болғанда, суға ағып кетеді. Оны ауылды басмашылардан құтқаруға келген қызыл әскерлер аман алып қалып, өздерімен бірге алып кетеді. Әңгіменің қысқаша мазмұны осындай. Автор Амантайдың аулының тамылжыған табиғатын әсерлі суреттейді. Әшірбай шалдың айтқан аңыз аралас әңгімесі, балалардың қиялын шарықтатып

жібереді. Амантайдың бойындағы үлгі аларлық қасиет – оның құс балапанын жыланнан құтқарған мейірімділігі. Оны әңгімедегі мына оқиғадан байқауға болады:

«Бұл – құрқылтай құсының ұясы еді. Мына келе жатқан жаудан құрттай қызыл шақа балапанын алып қалу үшін шырылдайды; ал жан-жануардың бәрінде де бала үшін жанын отқа, суға салатын мейірімді ана ғой ол.

Ананың сол қызметін естен шығарған бала да, балаға құс құрлы жаны ашымаған ана да адам ба ол!..

Амантай ондай жыланның талайын көрген тоғайдан.

- Жылан адамды шағады, құстың баласын жейді. Оны өлтірген жақсы болады деп мамасы көп айтатын. Амантай бір ағашты сындырып алып, жыланды басқа бір ұрып, жерге сылқ еткізді» [6.380].

Әңгімеде өтірікке иланғыш, тіл алмаған баланың неге душар болатыны тағы да сол Амантайдың іс-әрекетімен жеткізіледі. Бұл арқылы автор бала бойын аулақ ұстауға тиіс теріс қылық дегенді нұсқайды.

« - Қалқам-ау, аяқ киімің жоқ, тікендеп балаларға ере алмайсың. Қоя ғой... деген шешесінің тілін алмады» [6.377].

Әңгіме қарапайым оқиғадан басталып, бірте-бірте шиеленісе түседі. Бұл оқушының қызығушылығын арттыратын, ары қарай оқуға ынталандыра түсетін жағдай. Тілі тартымды, жалпы мазмұны әсерлі, балаларға лайықталған көркем шығарма.

Қалмақан Әбдіқадыровтың көлемді, шоқтығы биік шығармасы «Қажымұқан» (1951) туралы сыншы-ғалым Қ.Ергөбек былай дейді: «...шығыс аңыз, әңгіме, қисса-дастандарын жаттап өскен Қалмақан Әбдіқадыровтың романтикалық саз, әңгімешілдік жүрдек леппен жазылған «Қажымұқан» повесі балалар үшін ірілік, ересектер үшін шарғылық танытпайтын әмбебап туынды» [4.330].

Шығармада қазақ халқының ұлы перзенті, спорт тарихында есімі алтын әріптермен жазылған алып палуан, французша күрестен әлем чемпионы Қажымұқан Мұңайтпасовтың (1874-1948) ғұмыр белестері баяндалады. Бұл шығарманың балуан бабасын идеал тұтқан спортшы жас жеткіншекке де, абыройлы азамат болуды мақсат еткен әрбір қазақ баласына да берері мол. Қажымұқандай тұлғаның өмір жолы кімге де болса үлгі-өнеге. Автор 1956, 1959 жылдары повесті өңдеп, толықтырып қайта бастырды.

«Қажымұқан» повесінің орыс тіліне аударылып, дүркін-дүркін жариялануы, сол арқылы өзбек, қырғыз, монғол тілдеріне аударылуы шығарманың өміршеңдігі мен көркемдігінің дәлелі болса керек.

Қазақ балалар әдебиеті үшін бірсыпыра жемісті еңбек еткен ақын, жазушы, аудармашы Қалмақан Әбдіқадыров өз қаражатына туған жері Шиелі ауданында мектеп салдырды және Қарғалы совхозына жеке кітапханасын сыйға тартты. Оның балаларға арналған шығармалары қазіргі мектеп бағдарламасына енгізілген, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің бағдарламасы бойынша «Қазақ балалар әдебиетінің қазынасы» деген айдармен жарық көрді.

Әдебиеттер

1 Қазақ балалар поэзиясының антологиясы. Құрастырғандар: М.Әлімбаев, Қ.Баянбаев. Алматы: «Жалын», 1977. – 460 бет.

2 Балалар бағының бағбандары. Анықтамалық. Құрастырған: Ш.Күмісбайұлы. Алматы: «Балалар әдебиеті», 2008. – 300 бет.

3 Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 6-том. Алматы: ҚАЗАқпарат, 2006. – 610 бет.

4 Ергөбек Қ. Арыстар мен ағыстар (Қазақ балалар әдебиеті мәселелері). Алматы: «Өркениет», 2003. – 368 бет.

5 Әбдіқадыров Қ. Таңдамалы өлеңдер мен поэмалар. Алматы: ҚМКӘБ, 1958. – 252 бет.

6 Әбдіқадыров Қ. Қажымұқан. Повестер мен әңгімелер. Алматы: «Жазушы», 1989. – 416 бет.

ВЫБОРОЧНЫЙ ДИКТАНТ НА ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Ботабаева Ж.Н.
к.ф.н., ст.преподаватель кафедры иностранных языков
Tashenev University, г. Шымкент
Айдарбекова А.С.
старший преподаватель кафедры иностранных языков
Tashenev University, г. Шымкент
aid.aleka@mail.ru

АННОТАЦИЯ:Мақалада практикалық сабақтарда университетте де, мектепте де таңдау диктантының ерекшеліктері қарастырылған. Университетте, мектептегідей, диктанттар орыс тілін оқытуда ерекше орын алады. Олар оқушылардың назарын дамытады, өзін-өзі бақылау және сауатты жазу дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Көбінесе практикалық сабақтарда таңдамалы диктанттар өткізіледі. Олар білім алушылардың назарын дамытады, өзін-өзі бақылау, сауатты жазу дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Түйін сөздер: диктант, орыс тілі сабағы, талдау, тапсырма, термин.

ABSTRACT: The article discusses the features of conducting selective dictation both at the university, in practical classes, and at school. In higher education, as in school, dictation takes a special place in teaching the Russian language. They develop the attention of students, contribute to the development of self-control skills and competent writing. Most often, selective dictation is conducted in practical classes. They develop the attention of students, contribute to the development of self-control skills, competent writing.

Keywords: dictation, Russian language lesson, cheating, task, term.

В вузе, как и в школе, особое место при обучении русскому языку занимают диктанты. Они развивают внимание обучающихся, способствуют выработке навыков самоконтроля и грамотного письма. Чаще всего на практических занятиях проводятся выборочные диктанты. Они развивают внимание обучающихся, способствуют выработке навыков самоконтроля, грамотного письма. Чаще всего на практических занятиях проводятся выборочные диктанты. Например, при изучении темы «Объектные распространители сказуемого» студенты выполняют следующие виды заданий:

1. Из текста, прочитанного преподавателем, выписать варианты употребления дополнений при переходном глаголе с отрицанием (не купить костюма - не купить костюм).
2. Из диктуемого текста выбрать варианты употребления родительного и винительного падежей.
3. В прослушанном тексте найти предложения с прямой речью перед словами автора и заменить их так, чтобы слова автора предшествовали прямой речи.
4. Затем студенты отвечают на такие вопросы: *Как можно назвать данную работу – списыванием или диктантом? Как называется такой вид диктанта? Когда и где вы можете применить выборочный диктант? С чего бы вы его начали? Что бы вы учли при выборе заданий и проведении диктанта? Какими по объему могут быть выборочные диктанты? Сможете ли вы по образцу составить задание к диктанту и применять его на занятии?*

Студенты правильно называют проделанную работу диктантом. С помощью преподавателя и по словарю определяют, что это диктант выборочный. (Для разъяснения лингвистических и методических терминов привлекаются различные словари). Затем студенты говорят, что такой вид работы может пригодиться в школе. Однако они уже забыли, с чего начал диктант преподаватель, и не смогли определить, что нужно учитывать

при подборе и проведении диктанта. Остаются без ответа и последние два вопроса – смогут ли студенты по образцу составить задание к диктанту и применить его на занятии и какими по объему могут быть выборочные диктанты.

Далее работа направляется на определение учебной задачи, учебного действия и действия самоконтроля, т.е. на формирование учебной деятельности. Поскольку указанной системой вопросов студенты поставлены в ситуацию, когда необходимо решать практическую задачу, они с помощью преподавателя осознают, что должны научиться методике проведения диктанта, а для этого уметь отличать один вид диктанта от другого [1, с.121]. Организуя учебные действия, преподаватель задает вопросы, которые студенты могут решать самостоятельно: Для чего нужен диктант? В каком классе и при изучении какой темы он применим? Что нужно уметь, чтобы проводить диктанты? Вопросы такого типа способствуют формированию у студентов навыков самоконтроля и взаимоконтроля. Для этого им очень важно установить связь между учебными действиями и особенностями методического материала, чему помогают вопросы преподавателя: Что нового вы узнали о диктантах? Как вам это удалось узнать?

Перечислив самые важные из выделенных студентами признаков диктанта и приведя их в систему, преподаватель предлагает подобрать название данному виду. Выслушав все предложения и уточнив их, педагог вводит методический термин. Таким образом, выделяется новое понятие, найденное студентами в ходе учебных действий. Вопросы преподавателя: Каким элементом методики нужно было овладеть? Как проходила работа? Как осуществлялся контроль? Как мы назвали диктант, над которым сегодня работали? – заставляют студентов восстановить все этапы учебной работы. Они делают вывод, что на занятии работали над выявлением признаков понятия «выборочный диктант», условием его применения. На занятиях студенты оформляют методическую карточку, выполняющую роль дополнительного методического пособия. В карточке четко показаны основные особенности выборочного диктанта, компоненты учебной деятельности. Все карточки постепенно выстраиваются в систему, пополняются, и в результате формируется карточка – методический конверт. Он облегчает работу методиста: на лекциях по методике преподавания русского языка в казахской школе вместо повторного описания того или иного вида работы можно адресовать студентов к картотеке [2, с.76].

На практических занятиях при повторении пройденного преподаватель просит рассказать, что знает студент о выборочном диктанте, требованиях к нему, составить задание к диктанту по школьной программе, определить способы его подготовки и проведения, указать, как проверить свою работу. Чтобы студенты лучше усвоили наиболее сложные методические определения и термины, их удобнее включать в предложения, над которыми идет работа на занятии. Например, к предложению *Принцип наглядности необходим при сознательном усвоении учебного материала* преподаватель дает такие задания: произвести синтаксический разбор; пользуясь словарем С.И. Ожегова, выяснить значение слова *принцип*; составить предложения со словом *принцип* в каждом его значении.

Описанные виды заданий на занятиях русского языка позволяют реализовать большие познавательные возможности студентов. Этот вид работы способствует формированию интенсификации учебного материала.

Список литературы:

1. Давыдов С.И. и др. Русский язык. Учебное пособие для техникумов. – М.: Высшая школа, 2018. – С.121-122.
2. Хазанова А.С., Цвайг Л.В. Русский язык: Практическое руководство. В 5 частях. Часть I. – Минск, 2022.

THE ROLES OF TEACHER TO PROMOTE CLASSROOM INTERACTION IN STUDENTS CLASSES

Arysbaeva E P.

Teacher of the Department of foreign languages

Serikbaeva Sh E.

Tashenev University, Shymkent

elnora.arysbaeva.00@bk.ru

sholpik_merei@mail.ru

Abstract: This issue of the modern shift in teacher and learner roles in classroom interaction that focuses on how classroom interactions influence student motivation and the learning of English in school. The concept of paradigm shift offers one means of making such connections. This article describes eight changes that fit with the paradigm shift in second language education toward what is most often described as communicative language teaching. The studies reviewed found that teaching practices that motivated student learning were largely related to classroom interaction and that the motivation strategies teachers used were specific to the learning situation. Studies on whole-class interaction have considered how student motivation and learning were influenced by the types of teacher questions and feedback as well as the teacher's epistemic stance and expectancy effect. The issue ends with some suggestions as to how teachers in the professional learning community can be supported in developing discourse patterns that model the kinds of talk that they are asked to consider in their classrooms to promote student motivation in language learning.

Keywords: teaching language interaction, teacher-centered instruction, 21st-century classroom

Аннотация: Бұл шығарылым мұғалім мен оқушының сыныптағы өзара әрекеттесудегі рөлдерінің заманауи өзгеруіне бағытталған, ол сыныптағы өзара әрекеттесу оқушылардың мотивациясына және мектепте ағылшын тілін үйренуге қалай әсер ететініне бағытталған. Парадигманы өзгерту тұжырымдамасы осындай байланыстарды орнатудың бір әдісін ұсынады. Бұл мақалада екінші тілдегі білім берудегі парадигманың көбінесе коммуникативті тілді оқыту ретінде сипатталатын бағытқа ауысуына сәйкес келетін сегіз өзгеріс сипатталған. Қарастырылған зерттеулер оқушыларды оқуға ынталандыратын оқыту әдістері негізінен сыныптағы өзара әрекеттесумен байланысты екенін және мұғалімдер қолданатын мотивациялық стратегиялар оқу жағдайына тән екенін көрсетті. Бүкіл сыныптың өзара әрекеттесу зерттеулері оқушылардың мотивациясы мен оқу процесіне мұғалімнің сұрақ түрлері мен кері байланыс, сондай-ақ мұғалімнің гносеологиялық ұстанымы мен күту әсері қалай әсер еткенін қарастырды. Шығарылым кәсіби білім беру қауымдастығындағы оқытушыларға оқушылардың тіл үйренуге деген ынтасын арттыру үшін өз сыныптарында қарастыруды сұрайтын сөйлесу түрлерін модельдейтін дискурс үлгілерін әзірлеуге қалай қолдау көрсетуге болатыны туралы кейбір ұсыныстармен аяқталады.

Түйін сөздер: тілдік өзара әрекеттесуді оқыту, мұғалімге бағытталған оқыту, 21 ғасыр сыныбы

Аннотация: Этот выпуск посвящен современной смене ролей учителя и ученика в классном взаимодействии, которая фокусируется на том, как взаимодействие в классе влияет на мотивацию ученика и изучение английского языка в школе. Концепция смены парадигмы предлагает один из способов установления таких связей. В этой статье описываются восемь изменений, которые соответствуют смене парадигмы в обучении второму языку в сторону того, что чаще всего описывается как коммуникативное обучение языку. Проведенные исследования показали, что методы преподавания, мотивирующие учащихся к обучению, в значительной степени связаны с взаимодействием в классе и что стратегии мотивации, используемые учителями, зависят от конкретной учебной ситуации. В исследованиях,

посвященных взаимодействию всего класса, рассматривалось, как на мотивацию и обучение учащихся влияют типы вопросов и обратной связи учителя, а также его эпистемическая позиция и эффект ожидания. В конце статьи приводятся некоторые предложения о том, как можно поддержать учителей в сообществе профессионального обучения в разработке моделей дискурса, моделирующих виды общения, которые они должны учитывать в своих классах, чтобы способствовать мотивации учащихся в изучении языка.

Ключевые слова: обучение языковому взаимодействию, преподавание, ориентированное на учителя, класс XXI века

Teaching as one of hundreds of professions in the world has witnessed changes during decades. When we say this, it is not just about classroom or physical aspects of it. Instead, it is about the changes that the process itself has undergone. Teaching has always been, is and always will be delivering or transmitting knowledge to the learners. Whenever we talk about teaching, the first that thing comes to our mind is the teacher. He is the person who manages to spread the knowledge to his learners. Regardless of the period, there has always been a teacher in every teaching environment. However, it is already researched upon the idea that the future might bring many changes in the classroom including the role of the teacher too. Despite of all the possible changes, our focus is on the change of the role of the teacher in higher education in the classroom. The presence of technology has changed things quite a lot last years. It has been immensely spread in every field, including the classroom. Learners are in touch with new information all the time because of the technology around them. This has made them think that they no longer need a teacher to provide them with knowledge since they have the main source of it. Whether it is just an assumption, or a possible reality of the teaching in the future it is left for us to wait for the changes. It is clear that the 21st-century classroom needs are very different from the 20thcentury ones. In the 21st century classroom, teachers are facilitators of student learning and creators of productive classroom environments, in which students can develop the skills they might need at present or in future.

Teachers play vital roles in the lives of the students in their classrooms. Teachers are best known for the role of educating the students that are placed in their care. Beyond that, teachers serve many other roles in the classroom. Teachers set the tone of their classrooms, build a warm environment, mentor and nurture students, become role models, and listen and look for signs of trouble.

In foreign language education, the principal paradigm shift over the past 40 years flowed from the positivism to post-positivism shift and involved a move away from the tenets of behaviorist psychology and structural linguistics and toward cognitive, and later, socio-cognitive psychology and more contextualized, meaning-based views of language. Key components on this shift concerned:

-Focusing greater attention on the role of learners rather than the external stimuli learners are receiving from their environment. Thus, the center of attention shifted from the teacher to the student. This shift is generally known as the move from teacher-centered instruction to learner-centered or learning-centered instruction.

-Focusing greater attention on the learning process rather than on the products that learners produce. This shift is known as a move from product-oriented instruction to process-oriented instruction.

-Focusing greater attention on the social nature of learning rather than on students as separate, decontextualized individuals.

-Focusing greater attention on diversity among learners and viewing these differences not as impediments to learning but as resources to be recognized, catered to and appreciated. This shift is known as the study of individual differences.

-Focusing greater attention on the views of those internal to the classroom rather than solely valuing the views of those who come from outside to study classrooms, evaluate what goes on there

and engage in theorizing about it. This shift led to such innovations as qualitative research - with its valuing of the subjective and affective, of the participants' insider views and of the uniqueness of each context.

-Along with this emphasis on context came the idea of connecting the school with the world beyond as a means of promoting holistic learning.

-Helping students to understand the purpose of learning and develop their own purposes.

-A whole-to-part orientation instead of a part-to-whole approach. This involves such approaches as beginning with meaningful whole texts and then helping students understand the various features that enable texts to function, e.g., the choice of words and the text's organizational structure.

-An emphasis on the importance of meaning rather than drills and other forms of rote learning.

-A view of learning as a lifelong process rather than something done to prepare for an exam.

According to Harmer, J. (2007), the term “facilitator” is used by many authors to describe a particular kind of teacher, one who is democratic (where the teacher shares some of the leadership with the students) rather than autocratic (where the teacher is in control of everything that goes on in the classroom), and one who fosters learner autonomy (where students not only learn on their own but also take responsibility for that learning) through the use of group and pair work and by acting as more of a resource than a transmitter of knowledge.

Facilitating learning is empowering for both the learner and the teacher and frees the teacher from many of the burdens that having to be an “expert” might entail. It would traditionally have been seen as a weakness for a teacher to say “I don’t know, let’s find out” or “I don’t know, do any of you students know the answer?” But, times have changed and so must the role of the ELS teacher.

So here’s hoping the next time you teach a class you consider how your role might affect your students’ learning. Are your classes teacher-centered, with you always at the center controlling everything? Or are you able to “let go”, and allow students to take center stage?

Regardless of the roles they assume, teachers shape the culture of their classrooms, improve student learning, and influence practice and production. Making the shift from teacher as an expert to facilitator is sometimes seen as diminishing a teacher’s power and authority, but this should not be the case at all.

Based on various changing needs of our society now emphasis is also given to the various educational theory and educational practices. According to these theories and practices changes are also undergone in teacher education also. It is natural that teacher education must include new technology. Teachers should also know the right attitudes and values, besides being proficient in skills related to teaching. As we know the minimum requirement of any training programme is that it should help the trainee to acquire the basic skills and competencies of a good teacher. Now-a-days new trends in teacher education are Inter-disciplinary Approach, Correspondence courses, orientation courses etc. Simulated Teaching, Micro Teaching, Programmed Instruction, Team Teaching are also used in teacher education. Now-a-day Action Research also implemented in Teacher Education. ICT acts as the gateway to the world of information and helps teachers to be updated. It creates awareness of innovative trends in instructional methodologies, evaluation mechanism etc. for professional development.

References

1. Goel, D. R. ICT in Education, Changes and Challenges in ICT in Education. M. S. University, Baroda. 2003
2. Kounin, J. S. Discipline and group management in classrooms. New York: Holt, Rinehart & Winston 1970

3. Bartlett, A. Implications of whole language for classroom management. *Action in Teacher Education*, 16, 1994.- p.65-74.
4. Randolph, C. L., & Evertson, C. M. Images of management for learner centered classrooms. *Action in Teacher Education*, 16, 1994.-p.55–63.
5. Gebhard, J. G., & Ophrandy, R. *Language Teaching Awareness*. New York: Cambridge University Press. 1999
6. Kagan, S. *Cooperative learning*. San Clemente, CA: Kagan Publications 1994

ҮШТІЛДЕ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ормаханова Г.С., Турсынова Г.И.
«Шетел тілдері» кафедрасының аға оқытушылары
Tashenev University, Шымкент қ.
66_gulnaz@mail.ru

АННОТАЦИЯ:Мақалада ағылшын тілін оқытудағы заманауи тәсілдер қарастырылған. Автор студенттердің қарым-қатынас дағдыларын дамытуда ерекше рөл атқаратын тілдік және коммуникативті коммуникациялардың ерекшеліктерін талдайды. Мақаланың мақсаты - шет тілі мұғалімі кездестіруі мүмкін проблемалық аспектілерді анықтау және ашу. Оқушыларға ойлануға, сыни ойлауды дамытуға, сол арқылы мақсаттарына жетуге мүмкіндік беретін тапсырмалар беру керек. Оқушының танымдық іс-әрекетін жандандыру мәселесі технологиялық даму жағдайында шешуді қажет етеді. Мақалада білім беру процесінде студенттердің белсенді болуына ықпал ететін әдістер мен білім берудегі кейбір олқылықтар қарастырылады. Жалпы, бұл тәсіл үштілді білім беру жағдайында ағылшын тілінде күзиреттілікті дамыту арқылы дербес оқуға қол жеткізу болып табылады.

Түйін сөздер: заманауи, шығармашылық, аралас сабақтар, аспектілер, ақпараттық технология.

АННОТАЦИЯ:В статье рассмотрены современные подходы в обучении английскому языку. Автор анализирует особенности языковых и коммуникативных коммуникаций, которые играют особую роль в развитии коммуникативных навыков учащихся. Цель статьи - выявить и раскрыть проблемные аспекты, с которыми может столкнуться учитель иностранного языка. Учащимся необходимо давать задания, позволяющие им мыслить, развивать критическое мышление, тем самым достигать своих целей. Проблема активизации познавательной деятельности учащегося требует решения в условиях технологического развития. В статье рассматриваются методы и некоторые пробелы в образовании, способствующие активной деятельности учащихся в образовательном процессе. В целом, данный подход заключается в достижении самостоятельного обучения через развитие компетенций на английском языке в условиях трехязычного образования.

Ключевые слова: современные, творческие, смешанные уроки, аспекты, информационные технологии.

ABSTRACT: The article discusses modern approaches to teaching English. The author analyzes the features of linguistic and communicative Communications, which play a special role in the development of communication skills of students. The purpose of the article is to identify and reveal problematic aspects that a foreign language teacher may encounter. Students should be given tasks that allow them to think, develop critical thinking, and thereby achieve their goals. The problem of activating the cognitive activity of the student needs to be solved in the context of technological development. The article discusses methods and some gaps in education that contribute to the activity of students in the educational process. In general, this approach is to

achieve independent learning through the development of competence in English in the context of trilingual education.

Keywords: modern, creative, mixed lessons, aspects, information technology.

Жаңа буынның үштілді білім беру жүйесіне сәйкес мұғалімдер тұлғаны, ең алдымен білім беру және тәрбие үдерісінің инвариантты негізі болатын әмбебап оқу іс-әрекеттерін қалыптастыру арқылы дамытуы тиіс. Әмбебап оқу іс-әрекетінің басты функцияларының бірі-білім алушының оқу-дайындық жұмысын өз бетінше жүзеге асыру, оқу мақсаттарын қою, қол жеткізу тәсілдерін іздеу және пайдалану, өз қызметінің процесі мен нәтижелерін бақылау және бағалау мүмкіндіктерін қамтамасыз ету. Ұмытпауым үшін- айт, жадымда қалу үшін- көрсет, үйренуім үшін қызықтыр".(Қытай даналығы) Жаңа буын үштілді білім беру жүйесі кезінде келесі мәселелер анықталды: 1) Оқу орындарының заманауи техникалық жабдықтармен нашар жарактандырылуы; 2) ата-аналар мен қоғамның білім беру үдерісін басқаруда құлықсыздығы; 3) оқушылардың пәнді оқуға деген ынтасының төмендігі; Қазіргі уақытта болып жатқан қоғамдық қарым-қатынастардағы, коммуникация құралдарындағы өзгерістер оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін арттыруды, олардың филологиялық дайындығын жетілдіруді талап етеді. Шет тілін оқу бағдарламасының пәні ретінде тәрбиелеуші және дамытушы резервтері оқушы объект емес, оқу қызметінің субъектісі болып табылатын іс-әрекеттік тәсіл жағдайында қарастыру мәселені толықтай айқындайды, ол өз жұмысын өзі жоспарлайды және бағалайды, жеке пән емес, пәнаралық күрделі өмірлік жағдайларды зерделеуге бейімделеді. Шет тілін меңгеретін білім алушыға ағымдағы оқу мазмұнын игерумен қатар тілді дамытуда өз бетімен жұмыс істеу қабілетін, демек өзін-өзі дамыту мен өзін-өзі жетілдіру қабілетін қамтамасыз ететін әмбебап оқу үрдістері қалыптасады. Кез келген сабақ - жаңа міндеттерді шешу үшін зор әлеуетке ие. Оқушылар үшін де, мұғалім үшін де сабақ заманауи талаптарға сай болған кезде ғана қызықты. Заманауи талаптарға сай дегеніміз-бұл мүлдем жаңа және өткенмен байланысын жоғалтпаған, бір сөзбен айтқанда – өзекті. Бүгінгі күні мектеп - білім алуға үйрететін ақпарат көзі ғана емес, ал мұғалім- білімді жолсерік емес, шығармашылық қызмет тәсілдеріне үйрететін, өз бетінше білім алуға және жаңа білімді меңгеруге бағыттайтын тұлға болып табылады. Мұғалім мен оқушы қызметінің сипаты өзгеруде. Оқушы білім беру үдерісінің пассивті қатысушысы болуды тоқтатып, мұғаліммен қатар әрбір сабақтың мақсаттары мен міндеттерін қоюға қатысады, өз жұмысының жоспарын анықтайды, қойылған мақсаттарға жету құралдары мен тәсілдерін таңдайды, өз қызметі мен сыныптастарының қызметін бағалауға белсенді қатысады. Заманауи сабаққа қойылатын келесі талаптарды атап өтуге болады: - мақсатты нақты тұжырымдау; - оқушылардың дайындығы және дайындық деңгейін ескере отырып, оқу бағдарламасының талаптарына және сабақтың мақсаттарына сәйкес сабақтың оңтайлы мазмұнын анықтау; - оқушылардың ғылыми білімді меңгеру деңгейін, сабақта, сондай-ақ оның жеке кезеңдерінде дағдылар мен іскерлікті қалыптастыру; - оқытудың тиімді әдістерін, тәсілдері мен құралдарын таңдау, ынталандыру және бақылау және олардың сабақтың әр кезеңінде оңтайлы әсер етуін назарда ұстау; - сабақта әр түрлі жұмыс формаларының оңтайлы үйлесімін таңдау және оқу үрдісінде оқушылардың танымдық белсенділігін қамтамасыз ету; - сабақ проблемалық және дамытушы болуы керек: мұғалім оқушылармен қарымқатынас жасауға ұмтылып қана қоймай, оқушыларды мұғалім мен сыныптастармен қарым-қатынас жасауға бағыттай алады; - мұғалім проблемалық және іздеу жағдайларын ұйымдастырады, оқушылардың қызметін белсендіреді; - оқушылардың табысты оқу-жаттығуына жағдай жасау. Қазіргі заманғы сабақ өзінің шығармашылық жұмыстарын белсенді қолдану аясында, оны құру мағынасында, сондай-ақ оқу материалының мазмұнын, оны беру технологиясын таңдауда сабақтың классикалық құрылымын меңгеруін көрсетуі тиіс. Сабақтарды келесі бес түрге бөлуге болады: * жаңа оқу материалын оқыту сабақтары; * білім, білік және дағдыларды жетілдіру сабақтары; * жалпылау және жүйелеу сабақтары; * аралас сабақтар; * білімді, шеберлікті және дағдыларды бақылау және түзету сабақтары. Сабақ түрлері әдеттегідей қалады, бірақ оларға өзгерістер енгізілді. Жаңашылдық, эмоционалды, оқушылардың қажеттіліктері мен

қызығушылықтарымен байланыс, материал көлемі, оның қолжетімділігі және т.б. сияқты өлшемдер бойынша жүргізілетін психологиялық талдау негізінде қазіргі заманғы ағылшын тілі сабағы тыңдаушылар үшін қызықты болып табылады. Олардың назарын аударып, оқушылардың ой-өрісін қажетті арнаға бағыттай алады. Соңғы үрдістердің бірі ағылшын тілін оқытуда заманауи ақпараттық технологияларды – оқыту компьютерлік ойындар, электрондық оқулықтар мен басқа да осыған ұқсас технологияларды пайдалану болып табылады. Мұндай шаралар оқушылардың жаңа ақпаратты меңгеруге деген қызығушылығын арттыруға, сабақты қызықты етуге және оның қарқынын бірнеше рет арттыруға мүмкіндік береді. Дегенмен, соңғысы әрдайым оңтайлы емес. Сонымен қатар, заманауи ағылшын тілі сабағына әр оқушының жеке көзқарасы кіреді. Әр түрлі жетекші ақпарат арналары (аудиалдар, кинестетиктер, визуалдар) бар адамдарға арналған жаттығулардың тиісті кешенін таңдау маңызды. Сонымен қатар, егер оқу тобының мүшелері ағылшын тілін әртүрлі деңгейде меңгерсе, әр түрлі деңгейдегі жаттығуларды қолдану қажет. Мұнда біртіндеп күрделілік деңгейімен жұмыс істеуге арналған жаттығулар беретін компьютерлік бағдарламалар оңтайлы. Оқушылардың бір-бірімен сабақ барысындағы ынтымақтастығы да жақсы нәтижелер көрсетеді. Мұндай әдісті қолдану кезінде әлсіз оқушылар күшті жолдастарының есебінен тартылуға мүмкіндігі бар. Жұмыс шағын топтарда жүргізіледі, онда қатысушылардың әрқайсысы ортақ баға алу үшін өз үлесін қосады. Топ құрамына кемінде бір күшті және бір әлсіз оқушыны қосу ұсынылады. Жобаға қатысқан әрбір оқушыға тапсырманың өз бөлігі беріледі және күшті және әлсіз оқушылар өздерінің нақты білімдері мен іскерліктерін көрсете алады. Біз мектептің университеттен айырмашылығын, мұғалім тек оқытушы ғана емес, ең алдымен мұғалім болатын ерекше орын ретінде көреміз. Сондықтан әр баланың жасын және тұлғалық ерекшеліктерін ескеру қажет. Мектепте шет тілін оқытуда белгілі бір проблемалар туындауы мүмкін, алайда олар кедергі емес, мұғалімнің біліктілігін арттыруға ынталандырушы ретінде қызмет етуі керек. Олардың қатарына мыналар жатады: 1) белгілі бір баланың психологиялық және жас ерекшеліктеріне әсер ететін ерте оқыту проблемасы; 2) балалардың ынтасын арттыру мақсатында ойын әрекетін оқу процесіне тиімді енгізу міндеті; 3) бастауыш сынып оқушылары жасында жазбаша сөйлеуді меңгерудің қиындығы; 4) сабақта уақыттың болмауына байланысты фонетикалық материалды оқыту мәселесі. Шет тілін психологиялық тұрғыдан зерттеу дегеніміз - «ми қыртысында жаңа сөйлеу жүйесін қалыптастырудың күрделі процесі, ол ана тілінің бұрыннан дамыған жүйесімен қатар өмір сүре бастайды және оның өзара әсерін сезінеді» [4, 199 б.]. Қазіргі сабақ жоғарыда айтылғандармен қатар үнемі жаңашыл бастамаларды қамтуы тиіс. Өйткені, бірсыдырғы оқыту әдістемесі кез келген жастағы оқушылардың қызығушылықтарын ұстап тұруы қиын. Оқытушы үнемі оқыту үдерісіне жаңа әдістәсілдер енгізуі тиіс, сонда ғана оны оқушылар қызығушылықпен қабылдайтын болады. Белгілі бір баланың психологиялық және жас ерекшеліктеріне әсер ететін ерте оқыту проблемасы әрқашан өте өзекті болып табылады, өйткені бастауыш мектепте шет тілін оқыту балалардың дамуының ең қолайлы және білімге негізделген кезеңіне сәйкес келеді. Зерттеушілер шет тілдері мен психологияны оқыту әдістері арасындағы тығыз байланысты әлдеқашан анықтаған (Б. Беляев, Н. Жинкин, Г. Рогова, М. Каспарова) [2, 19 б.]. Бастауыш сынып оқушылары дамудың осы кезеңінде ұқыпты емес екенін есте ұстау өте маңызды, сондықтан балалар алаңдаушылық танытса да, олар оқу материалына зейін қоя алмайды. Нашар бағамен жазалау немесе ескерту жасау- бұл әдістер тек келесі бірнеше минут ішінде ғана жұмыс істейді. Білім алушылар барлық жаңа, күтпеген, жарқын нәрсені есте сақтайды, бірақ олар оқытылатын материалдың қажетті, «маңызды» бөлшектерін жіберіп алуы мүмкін. Зерттеушілер тек үшінші сыныпта ғана назар сабақтың бүкіл кезеңінде үздіксіз сақталуы мүмкін екенін байқайды. Бастауыш мектепте жаттығу кезінде баланың қалыпты дамуы кезінде ауысуды қоспағанда, зейіннің барлық қасиеттері ересек адам сияқты бірдей болады. Сонымен қатар, кіші мектеп оқушыларында зейінді ауыстыру ересектерге қарағанда жақсы дамыған, бұл жүйке процестерінің қозғалғыштығымен түсіндіріледі [1, 103 б.]. Шешімі. Бастауыш сынып оқушыларымен жұмыс жасаудың ерекшелігі сонымен қатар оқушылардың өздері үшін тиімді және қызықты болатын осындай әдістер мен оқу құралдарын таңдау қажеттілігі туындайды. Оқушылардың визуалды материалды жақсы есте ұстайтындығын

ескеру қажет: оларды қабылдау жоғары эмоционалдылықпен және кескіндердің жарықтығымен сипатталады [4]. Әдеби және ауызекі тілдегі айырмашылыққа назар аудару керек. Кейін оқушылар дәстүрлі әдеби тілмен жазылған мәтіндерді оқып, аударумен қатар, кейбір ерекше сөздерді, жастар немесе кәсіби сленгті және т.б. пайдаланатын нақты ағылшын тілі ана тілі болып табылатын адамдармен қарым-қатынас жасауға тиісті. Сонымен қатар, тілдің ауызекі ерекшеліктерін үйрету оқушылар мен студенттердің қызығушылығын тудыруы мүмкін. Осылайша, ағылшын тілінің заманауи сабағы жаңа технологиялық шешімдерді қолдануды, сондай-ақ ескі стереотиптерді сындыратын жаңа оқытушылық әдістемелерді енгізуді көздейді.

Әдебиеттер тізімі:

- 1) Богачкина Н. А. Психология: конспект лекций Н. А. Богачкина. http://shporgaloshka.ucoz.ru/psikhologija-konspekt_lekcij.pdf.
- 2) Каспарова, М. Г. О некоторых компонентах иноязычных способностей и их развитие у школьников М. Г. Каспарова // Иностранные языки в школе. 2016. № 5. С. 18–26.
- 3) Негневицкая, Е. И. Иностранный язык для самых маленьких: вчера, сегодня, завтра / Е. И. Негневицкая // Иностранные языки в школе. 2017. № 6. 20–26 б.
- 4) Пирожкова А. О. Обучение английскому языку младших школьников с учетом их психологических особенностей А. О. Пирожкова // Проблемы современного педагогического образования. 2014, № 44–1. 199–207 б.
- 5) Бочарова Е. Актуальные проблемы преподавания иностранного языка и пути их решения. 2015. URL: <http://www.nsportal.ru/shkola/inostrannye-yazyki/angliiskiyazyk/library/2015/09/15/aktualnye-problemy-prepodavaniya>

THE ROLES OF TEACHER TO PROMOTE CLASSROOM INTERACTION IN STUDENTS CLASSES

Arysbayeva E P.

Teacher of the Department of foreign languages
Tashenev University, Shymkent
elnora.arysbaeva.00@bk.ru

Abstract: This issue of the modern shift in teacher and learner roles in classroom interaction that focuses on how classroom interactions influence student motivation and the learning of English in school. The concept of paradigm shift offers one means of making such connections. This article describes eight changes that fit with the paradigm shift in second language education toward what is most often described as communicative language teaching. The studies reviewed found that teaching practices that motivated student learning were largely related to classroom interaction and that the motivation strategies teachers used were specific to the learning situation. Studies on whole-class interaction have considered how student motivation and learning were influenced by the types of teacher questions and feedback as well as the teacher's epistemic stance and expectancy effect. The issue ends with some suggestions as to how teachers in the professional learning community can be supported in developing discourse patterns that model the kinds of talk that they are asked to consider in their classrooms to promote student motivation in language learning.

Keywords: teaching language interaction, teacher-centered instruction, 21st-century classroom

Аннотация: Бұл шығарылым мұғалім мен оқушының сыныптағы өзара әрекеттесудегі рөлдерінің заманауи өзгеруіне бағытталған, ол сыныптағы өзара әрекеттесу оқушылардың мотивациясына және мектепте ағылшын тілін үйренуге қалай әсер ететініне бағытталған.

Парадигманы өзгерту тұжырымдамасы осындай байланыстарды орнатудың бір әдісін ұсынады. Бұл мақалада екінші тілдегі білім берудегі парадигманың көбінесе коммуникативті тілді оқыту ретінде сипатталатын бағытқа ауысуына сәйкес келетін сегіз өзгеріс сипатталған. Қарастырылған зерттеулер оқушыларды оқуға ынталандыратын оқыту әдістері негізінен сыныптағы өзара әрекеттесумен байланысты екенін және мұғалімдер қолданатын мотивациялық стратегиялар оқу жағдайына тән екенін көрсетті. Бүкіл сыныптың өзара әрекеттесу зерттеулері оқушылардың мотивациясы мен оқу процесіне мұғалімнің сұрақ түрлері мен кері байланыс, сондай-ақ мұғалімнің гносеологиялық ұстанымы мен күту әсері қалай әсер еткенін қарастырды. Шығарылым кәсіби білім беру қауымдастығындағы оқытушыларға оқушылардың тіл үйренуге деген ынтасын арттыру үшін өз сыныптарында қарастыруды сұрайтын сөйлесу түрлерін модельдейтін дискурс үлгілерін әзірлеуге қалай қолдау көрсетуге болатыны туралы кейбір ұсыныстармен аяқталады.

Түйін сөздер: тілдік өзара әрекеттесуді оқыту, мұғалімге бағытталған оқыту, 21 ғасыр сыныбы

Аннотация: Этот выпуск посвящен современной смене ролей учителя и ученика в классном взаимодействии, которая фокусируется на том, как взаимодействие в классе влияет на мотивацию ученика и изучение английского языка в школе. Концепция смены парадигмы предлагает один из способов установления таких связей. В этой статье описываются восемь изменений, которые соответствуют смене парадигмы в обучении второму языку в сторону того, что чаще всего описывается как коммуникативное обучение языку. Проведенные исследования показали, что методы преподавания, мотивирующие учащихся к обучению, в значительной степени связаны с взаимодействием в классе и что стратегии мотивации, используемые учителями, зависят от конкретной учебной ситуации. В исследованиях, посвященных взаимодействию всего класса, рассматривалось, как на мотивацию и обучение учащихся влияют типы вопросов и обратной связи учителя, а также его эпистемическая позиция и эффект ожидания. В конце статьи приводятся некоторые предложения о том, как можно поддержать учителей в сообществе профессионального обучения в разработке моделей дискурса, моделирующих виды общения, которые они должны учитывать в своих классах, чтобы способствовать мотивации учащихся в изучении языка.

Ключевые слова: обучение языковому взаимодействию, преподавание, ориентированное на учителя, класс XXI века

Teaching as one of hundreds of professions in the world has witnessed changes during decades. When we say this, it is not just about classroom or physical aspects of it. Instead, it is about the changes that the process itself has undergone. Teaching has always been, is and always will be delivering or transmitting knowledge to the learners. Whenever we talk about teaching, the first that thing comes to our mind is the teacher. He is the person who manages to spread the knowledge to his learners. Regardless of the period, there has always been a teacher in every teaching environment. However, it is already researched upon the idea that the future might bring many changes in the classroom including the role of the teacher too. Despite of all the possible changes, our focus is on the change of the role of the teacher in higher education in the classroom. The presence of technology has changed things quite a lot last years. It has been immensely spread in every field, including the classroom. Learners are in touch with new information all the time because of the technology around them. This has made them think that they no longer need a teacher to provide them with knowledge since they have the main source of it. Whether it is just an assumption, or a possible reality of the teaching in the future it is left for us to wait for the changes. It is clear that the 21st-century classroom needs are very different from the 20thcentury ones. In the 21st century classroom, teachers are facilitators of student learning and creators of productive classroom environments, in which students can develop the skills they might need at present or in future.

Teachers play vital roles in the lives of the students in their classrooms. Teachers are best known for the role of educating the students that are placed in their care. Beyond that, teachers serve many other roles in the classroom. Teachers set the tone of their classrooms, build a warm environment, mentor and nurture students, become role models, and listen and look for signs of trouble.

In foreign language education, the principal paradigm shift over the past 40 years flowed from the positivism to post-positivism shift and involved a move away from the tenets of behaviorist psychology and structural linguistics and toward cognitive, and later, socio-cognitive psychology and more contextualized, meaning-based views of language. Key components on this shift concerned:

- Focusing greater attention on the role of learners rather than the external stimuli learners are receiving from their environment. Thus, the center of attention shifted from the teacher to the student. This shift is generally known as the move from teacher-centered instruction to learner-centered or learning-centered instruction.

- Focusing greater attention on the learning process rather than on the products that learners produce. This shift is known as a move from product-oriented instruction to process-oriented instruction.

- Focusing greater attention on the social nature of learning rather than on students as separate, decontextualized individuals.

- Focusing greater attention on diversity among learners and viewing these differences not as impediments to learning but as resources to be recognized, catered to and appreciated. This shift is known as the study of individual differences.

- Focusing greater attention on the views of those internal to the classroom rather than solely valuing the views of those who come from outside to study classrooms, evaluate what goes on there and engage in theorizing about it. This shift led to such innovations as qualitative research - with its valuing of the subjective and affective, of the participants' insider views and of the uniqueness of each context.

- Along with this emphasis on context came the idea of connecting the school with the world beyond as a means of promoting holistic learning.

- Helping students to understand the purpose of learning and develop their own purposes.

- A whole-to-part orientation instead of a part-to-whole approach. This involves such approaches as beginning with meaningful whole texts and then helping students understand the various features that enable texts to function, e.g., the choice of words and the text's organizational structure.

- An emphasis on the importance of meaning rather than drills and other forms of rote learning.

- A view of learning as a lifelong process rather than something done to prepare for an exam.

According to Harmer, J. (2007), the term "facilitator" is used by many authors to describe a particular kind of teacher, one who is democratic (where the teacher shares some of the leadership with the students) rather than autocratic (where the teacher is in control of everything that goes on in the classroom), and one who fosters learner autonomy (where students not only learn on their own but also take responsibility for that learning) through the use of group and pair work and by acting as more of a resource than a transmitter of knowledge.

Facilitating learning is empowering for both the learner and the teacher and frees the teacher from many of the burdens that having to be an "expert" might entail. It would traditionally have been seen as a weakness for a teacher to say "I don't know, let's find out" or "I don't know, do any of you students know the answer?" But, times have changed and so must the role of the ELS teacher.

So here's hoping the next time you teach a class you consider how your role might affect your students' learning. Are your classes teacher-centered, with you always at the center controlling everything? Or are you able to "let go", and allow students to take center stage?

Regardless of the roles they assume, teachers shape the culture of their classrooms, improve student learning, and influence practice and production. Making the shift from teacher as an expert to facilitator is sometimes seen as diminishing a teacher's power and authority, but this should not be the case at all.

Based on various changing needs of our society now emphasis is also given to the various educational theory and educational practices. According to these theories and practices changes are also undergone in teacher education also. It is natural that teacher education must include new technology. Teachers should also know the right attitudes and values, besides being proficient in skills related to teaching. As we know the minimum requirement of any training programme is that it should help the trainee to acquire the basic skills and competencies of a good teacher. Nowadays new trends in teacher education are Inter-disciplinary Approach, Correspondence courses, orientation courses etc. Simulated Teaching, Micro Teaching, Programmed Instruction, Team Teaching are also used in teacher education. Now-a-days Action Research also implemented in Teacher Education. ICT acts as the gateway to the world of information and helps teachers to be updated. It creates awareness of innovative trends in instructional methodologies, evaluation mechanism etc. for professional development.

References

1. Goel, D. R. ICT in Education, Changes and Challenges in ICT in Education. M. S. University, Baroda. 2003
2. Kounin, J. S. Discipline and group management in classrooms. New York: Holt, Rinehart & Winston 1970
3. Bartlett, A. Implications of whole language for classroom management. Action in Teacher Education, 16, 1994.- p.65-74.
4. Randolph, C. L., & Evertson, C. M. Images of management for learner centered classrooms. Action in Teacher Education, 16, 1994.-p.55-63.
5. Gebhard, J. G., & Ophrandy, R. Language Teaching Awareness. New York: Cambridge University Press. 1999
6. Kagan, S. Cooperative learning. San Clemente, CA: Kagan Publications 1994

USING DIGITAL TECHNOLOGIES IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE: PROS AND CONS

Yussupova G.T.

Senior teacher of the Department of Foreign languages

Eszhanova G.D.

Teacher of the Department of Foreign languages

Tashenev University, Shymkent

guzal.yussupova@inbox.ru

ABSTRACT. This article reveals the concept of digital technologies, and also provides examples of programs that make it possible to use software and communication diversity in foreign language lessons. The rules for creating an information educational environment in a foreign language lesson are also indicated, and the most effective digital tools for organizing an effective foreign language lesson are listed. The advantages and disadvantages of using modern information technologies in teaching a foreign language are also discussed. These technologies become part of the educational process. Modern information technologies and foreign language lessons are a current trend that requires new approaches and non-standard solutions.

Key words: Digital applications, foreign language, new technologies, advantages and disadvantages, digitalization era.

Аннотация. Бұл мақалада цифрлық технологиялар түсінігі, сонымен қатар шетел тілі сабақтарында бағдарламалық қамтамасыз ететін және коммуникациялық әдістерді пайдалануға мүмкіндік беретін бағдарламалардың мысалдарын ұсынады. Шетел тілі сабағында ақпараттық білім беру ортасын құру ережелері де көрсетіліп, шетел тілі сабағын ұйымдастырудың ең тиімді цифрлық құралдары тізілген. Сондай-ақ шетел тілін оқытуда заманауи ақпараттық технологияларды қолданудың артықшылықтары мен кемшіліктері көрсетілген. Қазіргі таңда бұл технологиялар оқу процесінің бір бөлігіне айналған. Заманауи ақпараттық технологиялар мен шетел тілі сабақтары жаңа тәсілдер мен стандартты емес шешімдерді қажет ететін қазіргі үрдіс.

Кілт сөздер: Цифрлық қолданбалар, шетел тілі, жаңа технологиялар, артықшылықтар мен кемшіліктер, цифрландыру дәуірі.

Аннотация. В данной статье раскрывается понятие цифровых технологий, а также приведены примеры программ, которые дают возможность использовать программное и коммуникационное многообразие на уроках иностранного языка. Также указаны правила создания информационной образовательной среды на уроке иностранного языка, перечислены наиболее эффективные цифровые средства для организации эффективного урока иностранного языка. А также рассматриваются преимущества и недостатки использования современных информационных технологий в обучении иностранному языку. Эти технологии становятся частью учебного процесса. Современные информационные технологии и урок иностранного языка – актуальное направление, требующее новых подходов и нестандартных решений.

Ключевые слова: Цифровые приложения, иностранный язык, новые технологии, преимущества и недостатки, эпоха цифровизации.

The modern world is constantly changing. Modern technologies are developing very fast. Digital modernization is one of the key areas of the national project “Education”. And today, high technologies have already come to schools and universities: electronic boards and diaries, laptops and high-speed Internet. The role of foreign languages is constantly growing in modern society. Knowledge of a foreign language makes it possible to become familiar with world culture, use the potential of vast Internet resources in one’s activities, as well as work with information and communication technologies (ICT) and multimedia teaching aids. In this regard, there is a need to use modern information technologies in teaching a foreign language. It’s not secret that human society does not stand still. At the present stage of development of society, many aspects of human activity are closely intertwined with each other and are often global in nature. Nowadays, as a rule, we talk about “digitalization” or even “digitalization” of society. The term “digitalization” should be understood as the transformation of information into its digital form [2, p.32–34]. Moreover, the life of a modern person cannot be imagined without various means of working with digital information: a personal computer, the Internet, system and software, digital formats of books, textbooks, and so on. It is impossible not to notice that the digitalization process has affected all spheres of human life. Speaking about the impact of digitalization on the education process, it can be noted that, on the one hand, this process could not but influence the change in the management strategy of an educational institution. On the other hand, we can say that the digitalization of society is impossible without digitalization of the education sector. I. V. Robert notes that digital technologies make it possible to create a kind of copy of the physical world, while the word “digital” reflects the tendency towards the intellectualization of learning and is used to designate any object that works with discrete values. Adhering to this point of view, in our work we will understand digital technologies for teaching, including foreign languages, as a set of technologies, methods and techniques associated with the translation of information into discrete form for the purpose of its subsequent processing or perception [6, p. 65–71.]. Also, I. V. Robert identifies a number of factors of the negative impact of digital technologies on the learning process. These,

first of all, include the “information oversaturation” of a student, which occurs with excessive uncontrolled use of information, with its chaotic search, without pre-identified and recorded signs (keywords). Such unsystematic perception and use of information, especially presented in audiovisual form, which sometimes aggressively imposes vivid images on the user, prevents him from analyzing and identifying structural connections in the content of information. Additionally, I. V. Robert operates with the concept of content “blindness,” when the use of technology itself masks or replaces the goals, objectives and content of the information that a student can obtain through these technologies.

Here we can see some advantages and disadvantages of using digital technologies in the English language learning process;

Advantages: 1) Personalized training - individual training, choosing your own training program. Also it enhanced Learning Opportunities - The traditional way of learning offers little opportunity for students to participate, interact, as the dynamics of a traditional classroom involve students, textbooks, and teachers for learning. On the other hand, the digital education system provides students with a wide variety of learning opportunities. Unlimited availability of images and video content, virtual reality, interactive sessions and much more make digital learning more fun and convenient for students; 2) Independent learning –development of independent search, selection and analysis of the necessary information. In addition, digital learning tools sharpen critical thinking skills, which are the basis for the growth of systematic thinking; 3) Stimulating students - students who learn using digital tools and technologies become more engaged in this method and more interested in developing their knowledge base. Digital learning is much more interactive and memorable than traditional textbooks or one-way lectures, offering good context, a greater sense of potential and more engaging activities.

Disadvantages: 1) Lack of personalization of e-learning courses - professional distance learning is sometimes too general in nature, so initially you need to familiarize yourself in detail with the training plan and teaching methods of the chosen course. The possibility of combining a lesson and visiting various social networks, since the device for an online lesson must be connected to the Internet, which is distracting and prevents the student from concentrating; 2) Limited interaction – Distance learning is not for everyone. The advantage of full-time training at a training center is the formation of a group, a community of students. This way of learning encourages interaction and collaboration. Online learning allows for some interactivity, but does not always encourage interaction among students or between students and instructors; 3) Health Issues - Screen exposure can cause health issues for students. During online classes, students have to sit in front of their device screens for long periods of time. Some students may have vision problems. Spending long periods of time in front of a screen can also cause headaches for many students. Sometimes students can develop poor posture and other physical problems due to leaning toward screens.

In addition, in the above-mentioned work [6, p. 65–71], T. Yu. Kizilova also makes an important remark for us about the risk of losing social communication skills when using computer technologies (that is, the absence of subject-subject interaction), weakening the ability for logical and critical thinking. Mobile phones, smartphones, tablet computers are becoming a major part of a person’s digital life [4, p. 183–188]. Digital storytelling has become popular in classrooms due to its versatility and applicability across disciplines, including history. [3], mathematics and psychology. It is also a pedagogical approach that appeals to the current generation of students who spend most of their free time consuming and creating multimodal content online. For these students, the required skills in the process of digital storytelling (eg, manipulating and assembling multiple semiotic resources) are at least somewhat familiar. These practices occur on popular social media apps among young learners, such as Instagram and Snapchat, which have a “Stories” feature that allows learners to create digital stories about their everyday experiences. These self-produced short videos typically include narrative elements. User-friendly apps allow you to easily integrate video, text, emoji, filters, and drawings. The interest and skills that students have in these

new literacies can be used in classrooms to increase student engagement and success in academic subjects, as well as improve digital literacy. For English language learners, digital stories help develop second language literacy and digital literacy skills. Digital stories improve listening comprehension skills regarding language structure and vocabulary [1, p.159-164.] find improvements in second language learners' writing skills through context-based linguistic reorientation. Rahimi and Yadollahi show that creating digital stories promotes the development of language learners' reading and writing skills, and this is positively correlated with the amount of time students spend on a digital task. Also, creating digital stories improves speaking skills and fosters a positive attitude toward learning [5, p.1–13]. Digital applications (sites that allow you to create various types of graphic and text content for educational purposes) to develop students' self-organization skills, one of the most relevant soft skills today:

1) EasyBib – this resource can be used when writing research papers both in foreign languages and in Russian. It allows you to automatically compile bibliographies for scientific papers using citation styles like MLA, APA and Chicago/Turabian.

2) Remember the Milk is a free resource that allows you to create an online schedule indicating the deadlines by which you need to complete certain tasks, create schedules, etc. Can be used from various platforms, such as Gmail, Twitter, iPad, iPhone, Android.

3) SurveyMonkey – an Internet resource used by both students and teachers to create all kinds of tests, questionnaires, and quizzes. It can be used both to perform various tasks using task-based learning and content-language integrated learning technologies, and to receive feedback from students or a teacher. A similar resource is called Classmarker.

4) Bubbl.us – An Internet resource for creating so-called mind maps online. Such “memory cards” help organize the necessary information for the fastest learning, memorization and repetition. In classroom practice, they can be used at the beginning of a lesson by both students and teachers to review what has been covered and create an interesting introduction to a new topic.

5) Create-a-Graph – this resource allows you to create various graphic forms of information representation, such as graphs, tables, diagrams, etc.

6) Jeopardylabs – The essence of the game is that participants answer questions from the field of general knowledge: each question is presented in the form of a statement about a certain subject, and the player must give his answer in the form of a question, naming the desired subject.

7) Kahoot – is a relatively new service for creating online quizzes, tests and surveys. In part, this program resembles the one described in Socrative Didactor and can be effectively used for didactic purposes. Students can answer tests created by the teacher from tablets, laptops, smartphones, that is, from any device with access to the Internet.

8) Nearpod – is an online platform that allows teachers to make presentations during lectures and share them with students. That is, simply send the presentation code via email or social networks, and students will join the common activity through their mobile phones or laptops.

9) QR code – in education they help teachers distribute educational materials and facilitate the learning process for students. Hybrid and blended learning are slowly making their way into education systems around the world, so it is important that teachers have access to technology that allows them to facilitate student learning.

10) Googleclassroom – an Internet service for online learning. Allows you to create courses, conduct webinars and test students.

Conclusion

In conclusion, it should be noted that one of the main activities of the society is informing the educational process. The use of new information technologies and online platforms in the educational process helps improve the quality of education. New approaches to teaching provide the search for solutions to the most necessary pedagogical problems, increase the power of thinking, and effectively manage the educational process. The main feature of the use of new technologies in the process of distance learning is that they give teachers and students more opportunities for independent and joint creative work, and their use for pedagogical purposes

affects the intellect, feelings and attitude of students, and helps to increase their intellectual capabilities. Digital education requires well-trained teachers who can use digital media technologies to convey relevant information to students. Despite all the changes occurring as a result of digital transformation, the purpose of education remains the same: it should enable people to develop as individuals and enable them to participate responsibly in social, political and economic life.

List of literature

1. Abidin M.J.Z., Pour –Mohammadi M., Souriyavongsa T., Tiang, C.D.B., and Kim, N.O.L.. Improving listening comprehension among Malay preschool children using digital stories // International journal of Humanities and Social Science. 2011. –No1. (14), pp.159-164.
2. Buribekov K. K. Technical and vocational education system in the Republic of Kazakhstan requires systematic measures // Almaty. 2016. - No. 5. - pp. 32–34.
3. Kizilova, T. Yu. The use of digital technologies in teaching a foreign language: pros and cons // T. Yu. Kizilova // Professional linguistic education: materials of the tenth international scientific and practical conference // Nizhny Novgorod Institute of Management - branch of RANEPА. - Nizhny Novgorod. – 2016. – pp. 183–188.
4. Oskoz A., Elola I. Digital stories: Bringing multimodal texts to the Spanish writing classroom // ReCALL. –2016. No28. pp. 326–342.
5. Rahimi, M., Yadollahi, S. Effects of offline vs. online digital storytelling on the development of EFL learners' literacy skills // Cogent Education. –2016. No4. (1), pp.1–13.
6. Robert, I. V. Development of informatization of education based on digital technologies: intellectualization of the learning process, possible negative consequences / I. V. Robert // Human Science: Humanitarian Research. – 2017. – No. 4 (30). – Pp. 65–71.

DEVELOPMENT OF SCHOOL STUDENTS 'OPPORTUNITIES

Серикбаева Ш.Е.

«Шетел тілдері» кафедрасының аға оқытушысы
Tashenov University, Шымкент қ.
sholpik_merei@mail.ru

Исламова М.М.

«Шетел тілдері» кафедрасының аға оқытушысы
Tashenov University, Шымкент қ.
islamova.makhabbat@mail.ru

Назар Д.Б.

«Шетел тілдері» кафедрасының оқытушысы
Tashenov University, Шымкент қ.
diana_nazar@bk.ru

АННОТАЦИЯ: В данной статье рассмотрены творческие возможности учащихся школы и развитие системы образования учащихся на современном этапе.

Ключевые слова: академическое развитие, академическая честность, доступность, достижения, убеждения

АННОТАЦИЯ: Бұл мақалада мектеп оқушыларының шығармашылық мүмкіндіктері және оқушылардың білім жүйесін заманауи құрылғылар арқылы дамыту жайлы қарастырылды

Түйінді сөздер: академиялық даму, академиялық тұтастық, қол жетімділік, жетістік, сенім

In modern society the requirements to the level of professional and creative level of specialists, achievements of science in the field of production and social sphere and reduction of terms of introduction of progressive technologies are amplified. The modern organization of the educational process, which meets modern requirements, requires scientists to study in depth its philosophical, psychological and pedagogical foundations, theory and practice, revision of educational technologies and methods, principles of worldview, reorientation to spiritual and moral values.

Therefore, the new education involves the formation of a person with new knowledge and skills, possessing high creative abilities, reaching as a result of an independent search for solutions to serious problems, characterized by mental retardation. Education and professional skills are the main guidelines of the modern system of education, training and retraining.[1].

In order to become a developed competitive state, we must become a highly educated country. When in the modern world just mass literacy remains insufficient. Our citizens should always be ready to master the most advanced equipment and skills in the most modern industries.

In our country, there are positive changes in the education system. It is possible to carry development of qualities, abilities of the personality, the organization of educational process in a combination of creativity, talent, use of advanced educational technologies. Currently, one of the reasons for its development of science and technology, technology in the production of advanced science in school due to changes in the education industry, the need is more characteristic of the creative person . Creative-cultural or material values are accumulated as new at their discretion, and are a high form of thinking. [2].

For students in the knowledge, skills, skills, megerdoomian nature, environment, expanding ideas about the world, creatively their full development - a requirement of the day. Creative ability is characterized by self-education of a new, single image, i.e. the disclosure of any kind of activity, the creation of a creative image.

Arm is the source of all life. The results of creativity achieved from the beginning of human speech to the present day. During the meeting the main directions of the Message of the President of the Republic of Kazakhstan N. were discussed. Ah. Nazarbayev to the people of Kazakhstan "Nurly Zhol-the way to the future".

It is undeniable that the future of our country is today's students. Today in the sphere of education there are cardinal changes. The implementation of these changes depends, especially on the education and professional skills of teachers.

Creativity is a very complex psychological process. Since this is an activity, it is necessary to understand that the word "creativity", which is characteristic only for a person, is a creation, invention and achievement of success. In the philosophical dictionary, "creativity is an action that has a unique historical social significance, which has discovered a new quality." For many years, creativity is not considered by all people, and the current achievements of science suggest that you can raise any child to a creative level. [1].

As you know, the creative itself is also able to depend on the knowledge base, skills to carry out technological processes in the activity. The concept of humanitarian education of the Republic of Kazakhstan States: "the humanitarian nature of education, in which a person is decorated not only as an object of research, but also, above all, as a subject of creativity and knowledge, a subject who created images of a powerful culture and sought his creativity."

Improving the level of knowledge of students through the use of new technologies in the

education system, education of the individual with a high intellectual level, with deep knowledge, the ability to work creatively, in accordance with modern requirements.

Creativity is a person's desire for self-knowledge, a search, a desire to work in reality. In order to find the right way to life, a person must learn to think correctly, to make quality, reasoned decisions independently. The content and types of work carried out for the education of creative abilities of students are diverse. The ability to lead it according to specific circumstances is an individual creative work of each teacher. One of such works which is carried out by the teacher is the organization of educational, labor, game activity of the pupil in the fascinating, substantial, interesting form.

I think that the teacher should take into account that in the process of developing the student's creativity, orientation is necessary::

- come up with the content and form of creative tasks;;
- mastering the technique of presenting the child with creative tasks;;
- the ability to find an artistic solution, create events, create key conditions for creating an image;
- to evaluate the creative process from a pedagogical, methodical point of view of facts and information, to draw conclusions, to make theoretical, practical conclusions. [3].

At the first stage of the study of the quality necessary for a creative person, psychologists and other scientists and inventors in the field of science analyzed the biography, memoirs and the story of their creative laboratory. Thanks to this analysis and generalization, the characteristic features of the creative personality were identified.

The latest pedagogical literature widely covers the methods of creative abilities of students in the educational process. One of them allows you to widely use the methods of creativity as follows::

1. General performance of creative tasks, analysis.
  2. Adding learned rules .
  3. Methods of activation of thinking. These methods are used in individual and group creative work of students. The composition of these methods include::
- group work ;
  - control question method..

Currently, the purpose of the pedagogical process in education is the development of moral and creative personality in the process of mastering the basic laws and methods of culture, the ability to work independently in creative and practical activities, freedom in choosing a professional, social and family career .[4].

Creative personality-is manifested in the unity of the formation of creative abilities, representing a stable and high interest in creativity, allowing him to achieve individual significant creative results in one or more activities. The creative personality is manifested through the ability. These manifestations are defined as the psychological characteristics of human properties, or a set of psychological qualities. In his writings he described his thoughts about creativity. Creative abilities include-the ability of the child to see the problem, to be able to develop programs for their activities and get new ideas for the implementation of ideas. Finding a child who has developed creative Hobbies, their education is very important for society, as a gifted person receives more benefits than others. Therefore, the child should have more research, adaptation, motivation.[5].

Of course, full entry into the world educational space requires raising the education system to the international level. Today's psychology believes that interest, not the quality in which interests arise, is the result of the formation of personality and is determined by the surrounding world, especially in the process of education and training.

References

1. N.A. Nazarbayev Message of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan. Strategy" Kazakhstan - 2050 "-A new policy of the established state of Almaty: "Akikat" №1, 2013.

2. The concept of education of the Republic of Kazakhstan. www.edu.gov.kz

3. S.T. Sabirov Ways to increase educational activity of children. - Moscow: Higher School, 1978.

4. A.B. Myrzabaeva Didactic possibilities of active learning in the development of children's creativity. - Moscow: High school, 2005.

5. Turgynbaeva B. A. the Development of creative abilities in the learning process. - Moscow: Higher school, 1998.

МРНТИ 14.35.07

ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ БУЛЛИНГ МӘСЕЛЕСІНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КЕҢЕС БЕРУ ЖОЛДАРЫ

Баймахова Ақнұр Шүленқызы
Абай атындағы ҚазҰПУ-дың докторанты
(Қазақстан, Алматы қаласы)
Жаналиева Жанат Батырбековна
№66 ЖОББМ (Қазақстан, Шымкент қаласы)

Аңдатпа: Қазіргі таңда буллингтің алдын-алу мәселесі үлкен маңызға ие және көптеген себептерге байланысты кеңінен қамтуға лайық. Біріншіден, агрессивті мінез-құлықтың бұл түрі жасөспірімдердің психикасын терең жарақаттайды. Екіншіден, экономикалық тұрақсыздық, кедейлік, біздің күнделікті өміріміздегі агрессияның, стрестің көптігінен буллингтің жасөспірімдер арасында таралуы артып отыр. Буллинг – бұл жаңа термин. Bullying сөзі ағылшын тілінен аударғанда «қорқыту», «кемсіту», «мұқату» дегенді білдіреді. Кеңірек мағынада бұл бір адам (немесе топ) басқа, физикалық және моральдық жағынан әлсіз адамға (немесе адамдар тобына) физикалық шабуыл жасаған немесе қорқытқан кездегі зорлық-зомбылықтың ерекше түрі. Жалпы баланың категездігін білдіреді. Буллинг әлемде кең таралған және барлық уақытта бола береді. Буллинг мәселесін бірден және мәңгілікке шешу мүмкін емес. Тек алдын алу жұмыстары ғана жүргізіледі. Алдын алу үш кезеңде жүзеге асырылады: диагностика, алдын алу әдістері және рефлексия. Диагностикалық кезеңде сауалнамалар және социометрия жүргізіледі, алдын алу әдістері — белгілі бір тақырыптар бойынша сынып сағаттары (буллинг, төзімділік және т.б). Рефлексия кезеңінде сыныппен топтық рефлексия қолданылады. Мақалада буллингтің себептері мен оның салдары, сондай-ақ онымен қалай күресуге болатыны ашылған. Буллинг мәселесі біздің елімізде де бар, оның үстіне жыл сайын өз ауқымы бойынша өсіп келеді.

Кілттік сөздер: буллинг, жасөспірім, суицид, агрессия, ата-ана, психолог, мінез-құлық, адам, қоғам.

Кіріспе. Қазақстан Республикасының Оқу-ағарту министрі 2022 жылғы 21 желтоқсанда Баланы жәбірлеудің (буллингтің) профилактикасы қағидаларын № 506 Бұйрықпен бекітті. Баланы жәбірлеудің (буллингтің) профилактикасын жүргізу тәртібі. Баланы жәбірлеу (буллинг) туралы ақпаратты қабылдау және баланы жәбірлеу (буллинг) белгілерін анықтау және оларға ден қою тәртібі қарастырылды [1].

Буллинг — басқа адамға үстемдік ету мақсатында агрессивті мінез-құлық көрсету. Бұл әрекет бір рет қана болып қоймайды, ол араға жиі уақыт сала отырып, қайталана беретін

әрекет. Басқаларды қорлайтын адамдарды бірнеше себептермен әлімжеттік көрсетуші немесе буллер деп атауға болады. Буллинг бұл тек біреуді ұрып-соғу немесе олардың заттарын рұқсатсыз алу сияқты физикалық зорлық-зомбылық көрсету ғана емес. Буллинг сөзбен де айтылуы мүмкін екенін айта кеткен жөн. Яғни, ол жағымсыз сөздер айту немесе жазу. Буллинг кез-келген жерде болуы мүмкін. Мысалы, мектепте, қоғамдық көлікте, жолда, тіпті, қазіргі кезде ғаламторда да жиі болып жатады. Әсіресе, әлеуметтік желілердегі буллингті айтсақ болады. Буллинг бұл бір сөзбен айтқанда, адамды қорлау. Буллинг қазіргі күні әсіресе балалар үшін маңызды мәселе болуда. Жәбір көрген балалар үлкен ықтималдылықпен жиі күйзеліске түседі. Олар мектепке барудан қорқып немесе оған деген қызығушылықты жоғалтады. Кейде олар қайғылы нәтижелерге әкелуі мүмкін әрекеттерге барады. Мысалы, ол суицид болуы мүмкін. Суицид себептерінің пайда болуын екі факторға бөлуге болады.

1. Суицидтік пиғылдың қалыптасуына себепкер-сыртқы фактор: «қажетті» психикалық және невротикалық ауытқушылықтардың пайда болуына алғышарт болатындай және өзін-өзі өлтіруге де желеу болып келетін әлеуметтік жағдайсыздық.

2. Суицидтік пиғылдың қалыптасуына себепкер-ішкі фактор: толымсыздық кешені (ауыр науқастар, ата-анасының қалай болса солай қарым-қатынасы, нақты және жалған сәтсіздіктер, көріксіздік және т.б. адамның мүмкіндігінен тыс, тым жоғары деңгейдегі орнын толтырушылықты талап етушіліктің түпсанадан қысып шығарылуы, депрессия)

Суицидтік пиғылды қалыптастыратын осындай ішкі және сыртқы факторлардың әсерінен адам есеңгіреп қалады- терең және сілкінісіне душар болады. Оның кесірінен адамда стрестік жағдай, жағымсыз эмоция дами бастайды, психологиялық қорғану және өмірлік қиындықтарға қарсы тұру қабілеті төмендейді. Суицидтік мінез-құлық мынандай типтерге бөлінеді.

1. **Демонстративтік (жасанды) мінез-құлық.** Жасөспірімдердің жеке басына және өз проблемаларына ересектердің назарын аударту, өмірінде кездескен ауыр жағдаяттармен күресуге дәрменсіздігін көрсету жатады. Бұл айналасындағылардың өзіне көмек сұраудың бір түрі. Әдетте, мұндай демонстративтік суицидтік мінез-құлық өзіне қасірет келтіру немесе өз өмірін қию мақсатында емес, тек айналасындағыларды қорқыту. Жасөспірімдік проблемалардың күрделі екендігін білдіру, ересектердің өздеріне деген көзқарастарының дұрыс еместігін дәлелдеу үшін жасалады. Суицидтік әрекет кезінде көрсетілген мінез-құлық көбінесе қан тамырын кесу, залалсыз дәрілерді қабылдау, асылуға талпындығын көрсету түрінде байқалады.

2. **Аффективті (долылық) суицидтік мінез-құлық**

Жарқын эмоциялардың әсері негізінде жасалған суицидтік әрекеттер аффективті (долылық) типке жатады. Мұндай кезде жасөспірім өз әрекеттерін жоспарламай, қызуқандылықпен қимылдайды. Әдетте, ашу-ыза сияқты теріс эмоциялар жетегінде жасөспірім асығыс суицидтік әрекеттер жасайды. Аффективті суицидтік мінез-құлық кезінде жасөспірім асылады немесе улы токсинді препараттарды қабылдайды.

3. **Шынайы суицидтік мінез-құлық.**

Шынайы суицидтік мінез-құлық ойластырылған, жоспарлы әрекеттер арқылы жүзеге асырылады. Жасөспірім суицидтік әрекет жасауға дайындалады. Суицидтік әрекеттердің мұндай типі кезінде жасөспірімдер, әдетте, туыстары мен достарының бәрімен қоштасып, өз өмірін қию себептері түсіндіріліп жазылған хат тастап кетеді. Мұндай әрекеттер түбегейлі ойластырылып жасалғандықтан, өліммен аяқталады. Шынайы суицидтік мінез-құлық кезінде жасөспірімдер көбінесе асылады немесе жоғарыдан секіреді [2].

Өзіне-өзі қол жұмсау-түбегейлі қадам, сондықтан оны орындау туралы шешім бірден қабылданбайды. Оның алдында көбіне ұзақ немесе қысқа мерзімдік қобалжу, ренжу, түңілу, пайда болған кері жағдаятпен күресу және оны шешу жолдарын іздеуге талпыну кезеңі жүреді.

Негізгі бөлім. Қазіргі кезеңдегі өкінішке орай балалардың 80% телефон мен компьютерге тәуелді болып қалған. Көп жағдайда ойынға беріліп кеткен балалар виртуалды әлемді шынайы өмірмен шатастырып алады да, суицид пен басқа да әрекеттер оларға оңай болып көрінеді. Санасы қатаймаған балалар мұны жете түсіне алмайды. Сонымен қоса суицид туралы оқиғаларды балалардың көруіне шектеу қою қажет. Себебі мұны көрген баланың кейбірінің

батылдығы оянып, кейбірінің қызығушылығы оянып, осындай әрекетке барып жатады. Себебі балалардың психологиясы әртүрлі болатынан айттық, осы себепті олар ақпаратты да әртүрлі қабылдайды.

Буллинг көп жағдайда физикалық қысымнан ғана тұрмайды. Көбінесе психологиялық шабуыл: қорлау, жаман сөздер айту, келемеждеу, өсек пен өтірік сөз тарату және шеттетуден тұрады. Әсіресе соңғысы балалардың өз ортасынан алшақтап, жалғыздықтан суицидке баруына әсер етеді. Зерттеу нәтижелеріне сүйенетін болсақ ұлдар – физикалық агрессия, ал қыздар әлеуметтік агрессияға бейім екені көрсетілген. Никки Крик пен оның серіктестері мұны реляционды агрессия деп атайды. Атап айтсақ, қыздар құрдастарының беделін түсіріп, достарымен байланысына зиян келтіруге бағытталған іс-әрекетке жақын. Оның айқын мысалы ретінде, шеттетуді, жалған ақпарат таратуды, өсектеуді жатқызуға болады. Мұндай іс-әрекеттің залалы да ұшан теңіз. Интернеттің пайда болуына байланысты бұзақылық мектеппен ғана шектеліп қалмайды, керісінше, мұндай әлеуметтік бұзақыға оңтайлы жағдай тудыртып отыр, бір тетікті басу арқылы адамның беделіне нұқсан келтіруге болады. Ал мұны мұғалім де, ата-ана да оңайлықпен байқай алмайды. Бір ғана мысал келтірейік: 15 жасар Фиби Принс атты жасөспірім қыздың өзінен біршама үлкен жігітпен кездесіп жүруі мектептегі біраз қыздардың ашуын келтіреді. Олар үш ай бойы қыздың интернеттегі әлеуметтік желілер және Facebook арқылы күлкіге айналдырып, мазақ етеді. Фибидің ауыр күйзеліске ұшырағаны сондай, ақыры, өз үйінде асылып өледі. Мектеп өміріндегі оқиғаларға байланысты жасалған зерттеулерде шеттету және кемсітушілік кісі өлтіруге апарып соқтыратын негізгі себеп [3].

Буллингтің негізгі төрт түрі бар. Олар: сөзбен қорқыту, күшпен қорқыту, реляцион түрі, кибернетикалық буллинг.

-Күш көрсету бұл адамның тәніне зиянын тигізеді, оның дүние-мүлкіне зардап әкеледі. Мәселен, иықпен қағып өту, ұру, төбелесу және т.б. Күш көрсету – өте қауіпті буллинг түрі.

-Сөз арқылы буллинг адам ауызша айқаймен, дауыс көтеру арқылы және күліп, кекетіп-мұқату арқылы зорлық көрсетеді. Құрбанды қорлап, оның намысына тию, сыртынан ол туралы өтірік айту, өсек тарату, дөрекі сөйлеу, жәбірлеу сөз түріндегі буллингке кіреді.

-Реляцион буллинг бұл кейде әлеуметтік агрессия деп те атайды. Бұл – бір адаммен қарым-қатынас құру арқылы оған зиян келтіру, кемсіту.

-Кибербуллинг деп интернет, әлеуметтік желі, түрлі сайт арқылы қоқан-лоқы көрсету. Жәбірлеуші телефонымен хабарласып немесе әлеуметтік желіде жазып, адамды қорқыта алады. Кибербуллинг жасаушы ауызша немесе белгілі бір фото, видео жариялап, қорлауы мүмкін.

Балалар арасындағы буллинг бұрыннан бар нәрсе. Тек қазіргі уақытта телефонға түсіріп алу, оны таратып жіберу секілді әрекеттер бұл мәселені одан бетер өршітіп жіберді. Сонымен қатар қазіргі буллингтің физикалық түріне қарағанда психологиялық шабуылы көбірек байқалады. Балалар арасындағы суицидтің көп белең алып кетуі де осыған байланысты [4].

Алайда біз бұдан физикалық буллингке қарағанда оның психологиялық түрі қауіпті болады деп айта алмаймыз. Бұлардың екеуі де қауіпті. Мысалы, физикалық шабуыл кезінде қудалауға ұшыраған баланы итеріп жіберіп немесе ауыр соққы жасаса, психологиялық түрінде баланы шеттету, мазақтау, күлкіге айналдыру болады. Мұның барлығы да ақыл-есі қатпаған жасөспірімге ауыр әсер етеді.

Мектеп психологтары буллингтің кез келген түрі қауіпті екенін айтады. Психологтардың сөзінше, қазіргі уақытта әлеуметтік желілер мен технологиялардың жаңа деңгейге шығуы балалар арасындағы буллингті де жаңа деңгейге көтерген. «Басталған буллингті тоқтату өте қиын. Оның қатысушылары да көп болады. Мәселен, буллер қудалауды ойлап тауып, оны жүзеге асырады. Бақылаушылар-олар даудан алшақ жүреді, бірақ болып жатқан жағдайға жақтау немесе қарсылық реакциясын білдіреді. Соңғысы – құрбан болған бала. Психологияда тіпті «бақылаушының жарақаты» деген термин бар. Көп жағдайда балалар үздіксіз зорлық-зомбылықтың кугері болу тәжірибесін өз бетімен жеңе алмайды. Яғни буллинг тек құрбан болған баланың ғана емес, үнсіз бақылаушы баланың да психикалық денсаулығына зиян келтіреді», -деп түсіндіреді.

Психологтың сөзіне сүйенсек, жасөспірімдер арасындағы буллинг – кешенді тәсілді қажет ететін мәселе. Мектептегі қудалаумен бала жалғыз өзі емес, бүкіл тарап-оқушының өзімен қатар ата-ана мен мұғалім де күресуі керек. Буллингке ұшырағандарға айтылған алғашқы кеңес-маманның көмегіне жүгінген жөн. Психолог бұл мәселелерді жік-жікке бөліп айтып берді. Ата-анаға ақыл-кеңес ретінде:

Алдымен ата-анасы не істеу керек, осыған тоқталайық. Қорлық көрген баланың ата-анасы көп жағдайда кінә, ұят, ашу және әлсіздік секілді сезімдерді басынан өткереді. Осыған байланысты кейде қолдау мен жанашырлықтың орнына олар: «Неге қарсы жауап бермедің?», «Әлсіз болма!», «Өзің кінәлісің» деген секілді сөздер айтып, баланың өзін айыптайды. Бұл кез келген отбасының басынан өтуі мүмкін екенін ұмытпау шарт. Бұл жерде ешкімнің кінәсі жоқ, әсіресе баланың. Керісінше, мына сөздер бала мен ата-ананың әңгімесіне оң әсер етеді:

- «Мен саған сенемін». Бұл балаға кез келген жағдайда өзін жалғаз емес екенін ұқтырады;
- «Бұл сенің кінәң емес». Осы арқылы балаға мұндай мәселеге тап болып тұрған өзі ғана емес екенін түсіндіру маңызды;

- «Мен сені жақсы көремін және енді қайта қауіп төнбес үшін барлығын жасаймын». Бұл балаға қорғаныш сезімін ұялатып, болашаққа үмітпен қарауына көмектеседі.

Балаңыз кез келген жағдайда көмек сұрауға дайын болатындай әрқашан сенімді қарым-қатынас орнатыңыз. Баланың сізге сенуі үшін онымен қалай сөйлесу керек:

-баланың бағалары туралы емес, көңіл-күйі туралы сұраңыз.

-мектеп жағдайы туралы емес, достарымен арадағы жағдай қандай, қандай қызықты жайттар болды, не көңіл-күйін түсірді, не қуантты деген сұрақтар қойыңыз.

-баланы тыңдаңыз (артық сөзсіз, бағалаусыз, кеңес берусіз)

-өзіңіздің күніңіз қалай өткенін айтып беріңіз. Айтатындарыңызды онымен дос ретінде, тең дәрежелі тұлға ретінде бөлісіңіз.

-баланы құшақтаңыз, оны қалай сағынғаныңызды, жоқтығы қалай білініп тұратынын, оны қалай жақсы көретініңізді және үйге оның жанына оралғаныңызға қандай қуанышты екеніңізді айтыңыз.

Мұғалімге ақыл-кеңес ретінде:

Мектептегі және сыныптағы буллингпен күрес мәселесі бұл да үлкен тақырып. Мұғалімдер әсіресе балалардың ата-анасымен тығыз байланыста болуы керек. Өйткені көбінесе ата-анасы баласының сыртқа шыққандағы мінез-құлқынан хабары болмай қалады. Содан соң сыныпта ортақ жағымды атмосфера қалыптастыру маңызды. Бұзақылыққа баратын балаларды сынып арқылы тәрбиелеу секілді.

- сынып ішінде буллинг туралы сөйлесіңіз.
- мектептің түрлі жерлерінде оқушыларға жиі көрініп жүріңіз.
- буллинг индикаторларына назар аударыңыз
- сыныпта буллингке қарсы тұрушыларды қолдаңыз
- әрбір оқушымен жеке ашық және сенімді диалог құрыңыз
- ата-анамен тығыз диалог құрыңыз
- сыныпта оқушылардың топтасуына рұқсат бермеңіз
- сыныптың ауызбіршілігін қалыптастырыңыз
- буллинг жағдай орын алғанда дереу шара қолданыңыз
- жәбірлеушімен және жәбір көрушімен жеке-жеке сөйлесіңіз.

Баланың өзіне ақыл-кеңес ретінде:

Жасөспірім өзінің жасына байланысты буллингтен өзін қорғап қала алмайды. Бұл үлкендердің жұмысы. Дегенмен, мұндай мәселелердің алдын алу үшін жасөспірім балаларға түсіндіру керек негізгі мәселелер бар:

- өзі сенім артатын үлкендерге болып жатқан қысым туралы айту;
- қудалауға қатігездікпен жауап берем деп үміттену дұрыс емес. Бұл тағы да басқа мәселелерді тудыруы мүмкін;
- егер буллингтің куәгері болған жағдайда оны назардан тыс қалдырмауды үйрету.

- интернетте өзің білмейтін адамдармен жеке ақпаратты бөліспе.
- сіз білмейтін адамдардан файлдарды, фотосуреттер мен бейнелерді қабылдама.
- басқа балалардың кибербуллингке қатыспа. Оффлайн немесе онлайн буллинг жасама.

Буллингке буллингпен жауап берме.

- кибербуллерді блокқа қой немесе сайт әкімшілігіне (150) оны блокқа қоюын сұрап хабарлама жазып жібер.

- егер сені қорласа немесе онлайн сезікті әрекеттерді байқасаң, міндетті түрде өз ата-анаңмен бөліс.

Қорытынды. Әрбір жасөспірімге өмірдің қиын сәттерінде өз көзқарасын тауып, қолдау көрсетіп, сонымен қатар жасөспірімнің жеке басының ерекшеліктерін, жігері мен күшін ескере отырып, оны дұрыс жолға бағыттауы керек. Жасөспірімдер арасындағы буллингтің алдын алуды жүзеге асыра отырып, психолог жасөспірімдерде қалыптасқан әлеуметтік ауытқуларды түзетуге, сыныпта достық және сенімді қарым-қатынастарды құруға ерекше назар аударуы керек. Сынып ұжымында бірлескен жұмыс барысында өзара көмек пен қолдауға негізделген қарым-қатынастарды құру өте маңызды. Білім беру ұйымдарында қауіпсіз психологиялық жағдай жасау үшін алдын алу шараларын бір жүйеге біріктірген дұрыс. Негізінен білім беру ұйымдарында буллингтің алдын алу шаралары жасөспірімдер арасында белгілі бір көзқарасты қалыптастыруға, сондай-ақ буллингке қарсы ережелер мен нормаларды енгізуге септігін тигізеді. Буллинг туралы ғылыми білімді дамыту үшін мұғалімдер, жасөспірімдер мен олардың ата-аналары тарапынан зерттеушілерге деген сенім, сондай-ақ зерттеушілердің материалдарды жинау және жариялау кезінде этикалық қағидаларды қатаң сақтауы қажет. Көптеген білім беру ұйымдарда жасөспірімдер арасындағы буллинг жайлы көбінесе ұстаздардың білмейтіндігі, білсе де көп жағдайда оның алдын алу үшін, оған шек қою үшін ешқандай шара қолданбайтындығы анықталған. Бұндай жағдай, жасөспірімдердің арасында буллингті қалыпты жағдай деп қарауды қалыптастырады. Мұғалімдердің және қоғамның буллингке деген мұндай көзқарастары, әлеумет үшін және жасөспірім ұрпақтың өсіп, жеке тұлға болып қалыптасуы үшін, үлкен кедергілер болуы мүмкін. Сондықтан да буллингтің алдын алу үшін мектеп психологтары диагностикалық кезеңде сауалнамалар жүргізіп, және социометрия әдісі алынып, белгілі бір тақырыптар бойынша сынып сағаттары (буллинг, төзімділік және т.б) өткізіліп отырғаны жөн. Рефлексия кезеңінде сыныппен топтық рефлексия жүргізілгені тиімді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Баланы жәбірлеудің (буллингтің) профилактикасы қағидаларын бекіту. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 21 желтоқсандағы № 506 бұйрығы.

2. К.Ф.Елшібаева «Жеткіншектердің арасында аутодеструктивті әрекеттердің алдын алу». Альманахъ баспа үйі. Алматы 2022ж

3. Көпке ұмтылған жалғаз. Әлеуметтік психологияға кіріспе. Эллиот Аронсон. 11 басылым. Астана 2018ж. Рухани жаңғыру.

4. А.А. Реан, М.А.Новиков, И.А.Коновалов, Д.В.Молчанова «Как не стать жертвой и почему не стоит нападать на других» Под редакцией академика РАО. Москва 2019.

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ АГРЕССИЯЛЫҚ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН КОРРЕКЦИЯЛАУ ЖҰМЫСТАРЫ

Баймахова А.Ш. Жаналиева Ж.Б.

**Kazakh National Pedagogical University
named after Abai(Almaty, Kazakhstan)**

№66 ЖОББМ

Аңдатпа: Бұл мақалада жасөспірімдердің агрессиялық мінез-құлқын коррекциялау жұмыстары баяндалған. Қазіргі уақытта күнделікті өмірде – конфликтілік жағдайлар қарапайым болып отыр, ал осыдан түрлі физикалық күш көрсету, тәндік жарақаттар алу, тұлғаға қарсы қылмыстық әрекеттердің түрі өсіп, шығып отыр. Осындай конфликтілер дәрежелік, сыйламау, балағаттау, өшпенділік сияқты әрекеттермен қоса жүреді. Әсіресе, осындай жағымсыз қасиеттер материалдық жағы шектеулі, қарапайым, төмен деңгейде қамтамасыз етілген отбасындағы жастардың бойынан көрінеді. Өйткені олардың тірліктері, қызығушылықтары толық қанағаттандырылмаған, үнемі жоқшылықты, бөлектену, реніш, көре алмаушылық сияқты сезімде жүріп, кейде ұрлық зорлық, төбелес шығаруға, жасауға дейін барады.

Сондықтанда, агрессиялық әрекеттердің себебі болып, еліміздегі әлеуметтік-экономикалық жағдай болып табылады. Баланың тұлғалық ерекшеліктері – темперамент, мінез-құлық, конфликтілік, отбасындағы эмоционалдық байланыстарының бұзылуы, отбасындағы тәрбиенің шарты мен сипаты да енеді [1; 15]

Жасөспірімдердің ауытқыған мінез-құлқының алдын алу мақсатында жүргізілетін коррекциялық жұмыстың өзіндік ерекшеліктері бар. Жасөспірімдермен өзіндік жеке жұмыс жасау неғұрлым тиімді. Ең алдымен жұмысты параллельді түрде отбасынан бастау керек. Отбасындағы қарым-қатынасты және оны дисгармониялық деңгейін диагностикалап болғаннан соң, жеке және топтық негізінде психокоррекциялық жұмысты бастау керек.

Психокоррекциялық жұмыс бұл психологтың психикалық денсаулығы сау адамның кемшіліктерін түзетуде қолданылатын психологиялық әдістің жиынтығы (Р.С.Немов). Адамның өзіндік агрессиялы күйлерін реттеп, бақылау жасау арқылы ол, көптеген жетістіктерге жетуі даусыз. Балаларға неғұрлым көбірек психологиялық көмек көрсетіп, ойындар ұйымдастыру арқылы, олардың сеніміне кіріп, кері әсерден жеңілдетуге көп мүмкіншілік жасауға болады.

Түйін сөздер: жасөспірім, психокоррекция, психотехника, психотерапия, тренинг, гештальттерапия, психодрама, дене терапиясы, би терапиясы, өнер терапиясы, шеберлік тренингі, арттерапия, нейролингвистикалық бағдарламалау.

РАБОТА ПО КОРРЕКЦИИ АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

Аннотация

В статье изложена работа по коррекции агрессивного поведения подростков. В современной жизни увеличилось число конфликтных ситуаций, которые ведут к физическому насилию, душевным ранам, преступлениям против личности. Такие конфликты сопровождаются такими действиями, как грубость, неуважение, оскорбления, ненависть. Такие негативные качества особенно заметны у молодых людей из простых, малообеспеченных семей. Поскольку их жизнь и интересы не удовлетворены в полной мере, они всегда ощущают бедность, изоляцию, обиду и зависть, а иногда доходят до воровства, насилия и драк.

Следовательно, причина агрессивных действий – социально-экономическая ситуация в стране. Следует учесть и личностные особенности ребенка - темперамент, поведение, конфликтность, нарушение эмоциональных отношений в семье, условия и характер воспитания в семье.[1; 15]

Коррекционная работа по профилактике девиантного поведения подростков имеет свои особенности. С подростками эффективнее работать самостоятельно. Прежде всего, работу следует начинать параллельно с семьей. После диагностики взаимоотношений в семье и уровня ее дисгармоничности необходимо приступить к психокоррекционной работе на индивидуальной и групповой основе.

Психокоррекционная работа – комплекс психологических методов, применяемых психологом для исправления недостатков здорового человека (Р. С. Немов). Нет сомнения, что человек может добиться многих успехов, регулируя и контролируя собственные агрессивные состояния. Оказывая дополнительную психологическую помощь детям и организуя игры, можно завоевать их доверие и избавить от негативных последствий.

Ключевые слова: подростковый возраст, психокоррекция, психотехника, психотерапия, тренинг, гештальттерапия, психодрама, телесная терапия, танцевальная терапия, тренинг навыков, арттерапия, нейролингвистическое программирование.

Кіріспе. ХХІ ғасырда әлемдік өркениет жаңа даму сатысына көтерілді. Қазақстан Республикасының қазіргі білім беру жүйесінің стратегиялық мақсаты: білімді, бәсекелестік қабілеті мол, шығармашыл, жылдам өзгермелі өмірге бейім тұлға қалыптастыру үшін қолайлы жағдайлар жасау болып табылады. Сондықтанда білім алушыларға тиісті тәрбие мен білім беріп, дамуына жағдай жасау-педагог психологтарға жүктеліп отырған зор міндет. Олардың тұлға ретінде қалыптасуына, жан-жақты дамуына, болашақ өмірде өзін табуына көмектесетін дағдыларды қалыптастыру үшін педагог өз тәжірибесіне оңтайлы өзгеріс енгізіп, осы шара барысында күтілетін нәтижелерге қол жеткізілгенін қалай бағалау қажеттегін терең түсінуі маңызды.

Қазіргі таңда қоғамдағы әлеуметтік белгісіздіктің өсуі, әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің қарқындылығы, ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың жаңа түрлері мектеп, колледж, ЖОО білім алушылардың бойында түрлі проблемалардың пайда болуын туындатты [2; 5].

Соңғы жылдары мектеп жасына дейінгі және жасөспірім балаларда агрессивтілік мінез жоғарғы деңгейде бой көрсетіп келуде. К.Лоренцтің тұжырымы бойынша: агрессияны жеңілдетіп, кейбір әрекеттерді бақылауға алуға болады дейді. Адамның өзіндік агрессиялы күйлерін реттеп, бақылау жасау арқылы ол, көптеген жетістіктерге жетуі даусыз. Балаларға неғұрлым көбірек психологиялық көмек көрсетіп, ойындар ұйымдастыру арқылы, олардың сеніміне кіріп, кері әсерден жеңілдетуге көп мүмкіншілік жасауға болады. Ойындар мен психожаттығуларды балалармен бірлесіп ойнай отырып, тек оның кері әсерден жеңілдеуіне көмектесіп қана қоймай, өзіне сенемділігін арттырып, танымдық сферасының дамуына көмектесіп, сондай ақ достық жылы қарым-қатынасты қалыптастырады.

Психокоррекциялық жұмыстарды жүргізу барысында, ата-аналарға және педагогтерге әрдайым кеңес беріліп, бала бойында туындаған мәселелер бойынша оларды да психокоррекциялық жұмыстарға қатыстыру қажет. Бала тәрбиесіне қатысы бар ересектермен жеткілікті жұмыс жасағанда ғана біз өз еңбегіміздің нәтижесін көреміз.

Агрессивті жасөспірімдердің тұлғалық ерекшеліктерін психологиялық коррекциялау бағдарламаларының негізгі мақсаты болып жасөспірімдердің тұлғалық ерекшеліктерін психологиялық коррекциялау болып табылады.

Агрессивті жасөспірімдермен жүргізілетін психокоррекциялық жұмыстың міндеттері:

1. Жасөспірімдерді адам тұлғасының типтерінің қалыптасу ерекшеліктерімен таныстыру.

2. Жасөспірімдерді агрессиялық мінез-құлық ерекшеліктерімен, бұл мінез-құлыққа әсер етуші фактормен, онымен күресу тәсілдерімен таныстыру.
3. Агрессия деңгейін төмендету.
4. Эмоционалдық қысым, мазасыздықты төмендету.
5. Басқа адамның эмоционалдық жағдайын түсіне білу қабілеті мен өзінің сезімен адекватты көрсете білу білігін дамыту.
6. Қарым – қатынас жасаудың тиімді тәсілдеріне үйрету.
7. Жасөспірімнің тұлғалық және эмоционалдық сферасын коррекциялау.
8. Рольдік ойындар көмегімен мінез-құлықты коррекциялау.
9. Жасөспірімдердің моральдық түсініктерін қалыптастыру.
10. Ауторелаксацияға үйрету.

Жасөспірімдерде кездесетін мінез ауытқуларын зерттеуге және бұл ауытқуларды нормаға келтіру жолдарын анықтауға К.Левин, И.Д.Ял, Роджерс, Ф. Перлз, Я.Морено, А.Лазарус, Г.Айзенк М.Фельденкрайс, Ф.М.Александр, Дж.Гриндер, Р.Бендлер, Ф.Перлз, В.Райх т.б. ғалымдар психокоррекция және психотерапияда пайдаланылатын психотехникаларды пайдалану жолдарын анықтауға үлкен көңіл аударды. Олар көптеген психотехникаларды жүргізу жолдарын ұсынды.

Психокоррекция дегеніміз - адамның мінез-құлқы мен психологиялық қасиеттерін өзгерту мақсатымен арнайы әсер етіп, оның шытырман жағдайдағы өзін-өзі ұстау стилінің ыңғайсыздығын көрсетіп, бұл жағдайдан шығу жолын бірге іздеп табу. Психологиялық коррекцияны ұйымдастыруға негіз болатын, жүргізуге пайдаланылатын әдіс-тәсілдер өте көп. Олардың ішінде сұранысы мол болып отырғандары жеке тұлғалық қасиеттерді коррекциялау тренингтері.

Негізгі бөлім. Тренинг - топпен жүргізілетін коррекциялық іс-шаралар жиынтығы.

Тренинг барысында қатынасушылардың алдында тұрған, шешуін талап ететін психологиялық проблемаларына байланысты психокоррекциялық топтар әр түрде болады. Оларды іріктеп алу және пайдалану клиенттің алдында тұрған проблемаларына және психологтың қай ғылыми ағымды қолдайтынына байланысты. Ол ағымдарды қысқаша келесі топтарға сыныптастыруға болады.

Психолог Курт Левин және оның әріптестері бірінші психокоррекциялық тренинг топтарының (Т-топтары) жұмысын 1946 жылы ұйымдастырды. Олар топтың тәжірибесін, онда ұйымдастырылған іс-шаралар нәтижесін қатынасушылармен қосылып талдау барысында клиенттер алдында тұрған психологиялық проблемалардың мән-жайына терең түсініп, оларды шешу жолдарын анықтады. Мұндай топтардың адамдарға қарым-қатынас мәдениетін және коммуникация жасау жолдарын үйретуге мүмкіншілігі өте мол екендігі анық байқалды. Кейбір Т-топтар қатынасушылардың сана-сезіміне әсері үлкен болғандықтан оларды сензитивтік топ деп атады.

Т-топтың жетекші ұғымдары: үйрету зертханасы, оқу жолдарын үйрету, «қазір және осы жерде» ұстанымы.

Үйрету зертханасының негізгі міндеті қатынасушыларды өздеріне қауіпсіз ортада басқаларға ыңғайлы мінез-құлық көрсетудің жаңа тәжірибесін апробация жасату.

«Қазір және осы жерде» ұстанымы бойынша әр адам өзінің өмірінде бұрынғы болған оқиғалар мен сонымен байланысты туған тәжірибесін басшылыққа алмай, қазір болып жатқан жағдайға байланысты мінез көрсетуге үйрету.

Т-топтарының негізгі мақсаты - барлық қатынасушыларға сыйысымы мінез-құлық үлгілерін көрсетіп осы білім мен дағдыны отбасында және қызмет орындарында пайдалану жолдарын үйрету.

И.Д.Ялдың [3] анықтауы бойынша Т-топтарының басым көпшілігіне тән 10 факторды анықтауға болады. Олар:

1. Ұжымшылдық – топтағыларға адамдардың ара қатынастарын нығайтуға және ауызбіршілігін көрсетуге мүмкіндіктері бар екеніне сендіру.

2. Ниеттеріне сендіру – топтық процестердің нәтижесінде оң бағаланатын қасиеттерінің орын алатынына сендіру, болашақта табысты болуына сендіру.

3. Қорытындылау - әр клиенттің проблемасы тек оның өзіне ғана тән емес, сол сияқты жағдайлар басқаларда да кездесетінін көрсетіп беру.

4. Альтруизм - әр адамға оның басқаларға керекті екендігін сипаттау.

5. Мәлімет беру - жеке тұлғалық ерекшеліктері бойынша және тұлғааралық қарым-қатынас ерекшеліктері бойынша мәліметтер беру.

6. Көп нәрсеге көшіру - өзінің теріс эмоционалдық жағдайын жансыз нәрселерге көшіру.

7. Бірін бірі үйрету - топ мүшелерінің эмоционалдық реакциялары мен жаңа мінез-құлық түрлерін апробация жасау ортасын ұйымдастыруы.

8. Тұлғааралық қатынас дағдылары - қатынасушылардың топтық іс-әрекет барысында бір-бірімен қарым-қатынас жасауға икемділігін тікелей немесе жанама түрде көрсетуі.

9. Иммитациялық мінез - басқалардың мінезін қайталауға және үйренуге құмарлығын қалыптастырып, өзгелерге жағымды мінез көрсету ептілігін нығайту.

10. Катарсис - топтағылардың бір-бірімен қарым-қатынас жасау барысындағы өздерінің анық айқындаған немесе іштей басып жүрген психологиялық кернеуден шығуға жағдай жасау.

Тренинг барысында жетекші топ мүшелерінің іс-әрекет түрлерін таңдап алуына мүмкіндік беріп, олардың әрқайсысының белсенділігін мадақтап отыру қажет. Тренинг тобындағы жүргізілетін іс-шаралар мен әр қатынасушының психологиялық проблемалары құпияда сақталып, ешкімнің жан-дүниесіне дақ түсірмейтіндей жағдай жасалуы керек.

Т-топтарындағы зерттеулер екі бағытта жүреді:

- 1) Топтық процестерді зерттеу;
- 2) Топтың әсерлерін бағалау.

Т-топтарының келесі міндеті-әр адамды өз-өзін және өзгелерді танып білуге үйрету. Ол жұмыс бірнеше кезеңнен тұрады:

- өз-өзін басқаларға таныстыру;
- кері байланыс жасау;
- эксперимент жүргізу;

Т-топтарында пайдаланылатын тәсілдер мен техникалардың көпшілігі конфронтацияға негізделген. Конфронтация – коммуникацияның басқа адамды өзінің қарым-қатынастарын талдауға және өзгертуге шақыратын өте белсенді түрі.

Кездесу топтары. Кездесу топтарын ұйымдастырудың теориялық негізі ретінде Карл Роджерстің «негізгі кездесу» және Уильям Шутцтың [4] «ашықтық теориясы» концепциялары алынған. К.Роджерстің концепциясы өзі құрған «клинтке бағытталған терапия» деп аталатын қағидасына негізделген. Ол терапияның негізгі мақсаты - басқа адамдармен қарым-қатынас барысында жеке тұлғаның түп нұсқалық қасиеттеріне сүйену болып табылады. Шутц концепциясы сана мен тәнді интеграциялауға негізделген. Кездесу топтарының ішінде нақты мәселеге бағытталған және ортақ сезімге бағытталған түрлерін бөліп көрсетуге болады.

Кездесу топтарының негізгі бөлігі - өзін-өзі ашу, сезіміне көңіл аудару, өз-өзінің жаны мен тәнін саналы қабылдау және «Қазір және осы жерде» ұстанымында болу. Кездесу топтары адамның психикалық дамуын, жеделдетуге және қысқа мерзім ішінде нәтижеге жетуге бағытталған. Ол үшін кездесу топтарының бірнеше варианттары ұсынылады: «Марафон» тобы ондаған сағат немесе бірнеше күн бойы топтық әрекеттер істеп, әр қатынасушыға өзін толық бақылауға, мүмкіндіктерін ашуға және танып-білуге бағытталған болса, «Ағынан жарылу» тобында әр қатынасушының санасыз сферасына терең ашылуы көзделеді.

Шутцтың айтуы бойынша қатысушылардың бір-біріне жауапкершілігі - топтың негізгі заңы. Осы заң бойынша әр қатынасушы өзінің топ алдында көрсеткен мінез-құлқына жауапкершілікті өз мойнына алуы керек.

Гештальттерапия. Гештальттерапияның негізін құрған Фриц Перлз [5]. Гештальттерапияның мақсаты - топ мүшелерін мадақтау арқылы олардың органикалық процесстерін ояту және толысу қажеттігін жете түсінуге ұмтылту. Гештальттарды құру мен аяқтау адамның табиғи өмір сүру қалыпы екені және оның адамға тигізетін әсері органикалық жағынан өз-өзін реттеу процесіне негізделгендігі эксперименталдық жолмен дәлелденген. Топ жұмысын ұйымдастырғанда жаттықтырушы топтан өзі тілек білдірген, «эмоционалдық қызу» жағдайындағы бір адамның әрекеттерін ұйымдастырып, барлық қажеттіліктері мен оны қанағаттандыру жолдарын талдайды. Басқа қатысушылар өзін сол адаммен салыстыра отырып жаттықтырушыға қолдау көрсетіп отырады. Гештальттерапияның негізгі ұғымдары келесі: дене мен оны қоршаған ортаның қатынасы, қазіргі кез туралы алаңсыз ойланып оны жете түсіну, қарама-қарсылық, қорғану мен жетілу функциялары. Гештальттерапия қарама-қарсылықтардың бір-бірімен одақтастығын жете түсінуге, сезімге ерекше көңіл аударуға, түс көруді талдауға, әркімнің өз-өзіне жауапкершілікті мойнына алуға және қарсылықты жеңуге бағытталған.

Гештальттерапевттің негізгі міндеті - адамға өзінің қажеттілігін толық түсініп, айқындап алуға көмектесу (гештальтты құрып беру) және осы түсініктің қалыптасуына сүйене отырып оның теріс әсерін жойып, залалсыздандыруға көмек беру, адамды тұңғұйықтан алып шығу. Сонымен, адамның өзінің қажеттіліктерін жете түсінгенін мадақтай отырып оның өзінен құпияда қалған мүмкіншіліктерін оятып, кәметтікке жетілдіру гештальттерапияның негізгі мақсаты.

Психодрама. Психодраманың негізін құрған Якоб Морено [6]. Ол бірінші болып драматикалық әдістемені жеке тұлға проблемаларын, түс көруін, арман-мұңын, мазасыздануын зерттеуге пайдаланды. Венада «ішкі сезім театрын (спонтандық театр)» ашты. Өйткені оның пікірі бойынша драмалық жағдайлар көмегімен психотерапевтикалық мәселелерді шешуге мүмкіншілік туады және психодраманың сөздік қатынас алдында көптеген өзіне тән ұтымдық жерлері бар екенін дәлелдеді. Драматизация барысында адамның мұңын зерттеу тездетіледі және жаңа мінез-құлық негізінде қатынастар құруды жеделдетеді.

Психодрама бой қыздырудан басталады (жаттығулар орындау), сонан соң әрекет фазасына өтеді (протогонист драмалық қойылымдар ұйымдастырылады), келесі фазада нәтижесі талданады.

Психодрама техникалары.

А. Монолог - кейіпкердің өз ойы мен сезімін аудиторияға және өзіне жеткізуге арнаған сөзі. Монолог арқылы сөз сөйлеуші өзінің әсерленген қайғы-қасіретіне басқалардың көзімен қарап, өзінің сахналық кейіпкеріне қатынасушылардың әсерленгенін зерттеуге мүмкіндік береді. Монолог әдістемесі айқын байқалатын және бүркемелі сезімдер арасындағы қайшылықтарды зерттеуде ерекше мүмкіндік туғызады.

Б. Ұқсас, немесе екінші Мен, - талданып жатқан адамның орнын басуға дайын қатысушы. Егер бас кейіпкер өз әрекетін одан әрі жалғастыра алмай қаласа, оған ұқсас болған қатысушы жәрдемге келеді. Кей кезде психодрама барысында «Ұқсас» негізгі кейіпкердің «ішкі дауысының» ролін атқарып, оның құпия сезімдері мен ойларын басқаларға жеткізеді. Бұл жағдайда өз ойын дәлірек жеткізу өте маңызды, сонымен қатар «қосалқы Мен» жағдайды өзінше қалай түсінгенін және оған көзқарасын білдіреді.

Г. Бейнелеу рольдерін алмастыру әдістемесімен тығыз байланысты.

Режиссер бас кейіпкерді «кейінгі қатарға» уақытша ауысып, оның ролін ұқсас дублері орындағанын байқауды сұранады. Бейнелеу әдістемесі бас кейіпкерге оны басқалар қалай қабылдайтынын түсіну арқылы өзінің әлі пайдаланылмаған мүмкіндіктерін толық ашуға көмектеседі.

Дене терапиясы. Дене терапиясына биоэнергетикаға негізделген жаттығулар жатады. Олардың ішінде М.Фельденкрайз әдісі, Ф.М.Александр әдісі, «құрылым одақтастығы», «алғашқы терапия» және басқа физикалық факторлар ықпалына ерекше көңіл аударатын топтық коррекция кеңінен пайдаланылады. Дене терапиясының негізгі түрлерінің барлығы В.Райх зерттеулеріне негізделген. Ол адамның қорғаныс функциялары бұлшық еттердің шиырылуы (бұлшық еттер сауыты) және тыныс алудың қиындалуы арқылы көрініс беретінін дәлелдеген.

Дене терапиясының негізгі ұғымдары: бұлшық еттер сауыты, тиянақтың мықты екенін сезіну (почва под ногами). Денедегі энергияның өз бетімен жүретін ағымына күнделікті тосқауыл қою адамның дене қалпына, жүріс-тұрысына, физикалық құрылымына әсер етеді. Осы физикалық құбылыстар мен жеке тұлғаның мінез-құлық құрылымы, тұлғалық типі тығыз байланыстылығы дәлелденген.

Дене терапиясы бұл ағзадағы энергия ағымын үйлесімді жүргізуге өте күшті тыныс алу жаттығуы.

Би терапиясы. Би терапиясының бастамасы шығармашылық биге негізделген. Дегенмен шығармашылық биге оның құрылымы нақты анықталған болса, би терапиясының айырмашылығы би қимылдарының реті сезімге байланысты өзінен өзі құрылады. Би терапиясының мақсаты - адамның өз денесін сезініп оған оң көзқарасын қалыптастыру, әлеуметтік қатынаста болу тәжірибесін қалыптастыру және топтық сезімге бөлендіру. Би қимылдары адамның өз денесімен ақыл-ойының, спонтандық қимыл мен парасаттың байланыстылығына көрсете отырып, сонымен қатар ол жеке тұлғаның кейбір ерекшеліктерін сипаттайтын мінездемесі болып табылады. Топ жетекшісі бидегі серік, оқиғалар режисері, қимыл әрекеттер арқылы дамуды қамтамасыз ететін катализатор ролін орындайды. Би жаттығулары құрылымдық жағынан тыныс алуға, босануға, орнықтыруға, кеңістіктегі қимылды дұрыс басқаруға арналғандарын үйлесімді пайдаланады. Бастапқы кезде би терапиясы тек қимыл әрекеттері бұзылғандарға пайдаланған болса, қазіргі кезде оның дені сау адамдарды психологиялық жағынан жеңілдетуге, әлеуметтік ортаға тез икемделуін, топтық әрекеттен ләззаттануын қалыптастыруға кеңінен пайдаланады.

Өнер терапиясы. З.Фрейд [7] тұжырымдамасы бойынша өнер тундылары (спонтандық сурет, сунгат салу, мүсін жасау) адамның ішкі Менің білдірудің бір жолы болып табылады. Терапияның бұл түрі Фредтің санасы әрекет теориясы мен Юнгтың [8] амбебап шартты белгілер туралы ойынан туындаған.

Өнер терапиясы адамның ішкі қайшылықтары мен мазасыздануынан айырылу әдісі, психотерапевтикалық процестер катализаторы, зерттеу нәтижелерін психодиагностикалық мәліметтер алудың қосалқы тәсілі ретінде кеңінен пайдаланылады. Өнер терапиясын пайдалану мақсаты - сурет салу мен мүсін жасау арқылы зерттелінушінің өнерге деген ынтасы мен дарындылығын дамыту емес, оның қиялының көріністерін зерттеу.

Шеберлік тренингі. Мінез-құлыққа үйрету моделін жасаушылар оны зертханалық жағдайда И.П. Павловтың шартты рефлексдер әдісі мен Б.Ф. Скиннердің [9] оперенттық талаптарға байланыстыру қағидасына сүйенген. Алғашқы кезде мінез-құлық топтарында коррекциялық ұжымы жеке тұлғаның мінезін өңдеу әдістері пайдаланылған, ал соңғы кездерде топтары жеке адамның мінезін өңдеуге топтың потенциалды мүмкіндіктері кеңінен қолданылады.

Шеберлік тренингі тобы ұғымдары: бақылауға қадала көңіл аудару, тіршілікке қажетті ептілікті меңгертуге негізделген проблеманы шешу жолдарын табуға үйрету моделі.

Осы тренингте пайдаланылатын әдістер көмегімен адам өзінің салмағын, эмоциясын, жыныстық қатынасын қадағалауына болады. Мінез-құлыққа бағытталған топтардың басқалардан ұтымдылығы оның ағымдық бағалауды және зерттеу элементтерін пайдалауында. Бұл топтарға қатынасқандардың өзіне деген сенімінің артқаны, өзін бағалауын жоғарылағаны, еркіндік сезімінің нығайуы сөзсіз екенін арнайы жүргізген зерттеулер дәлелдеді.

«Мінез-құлық терапиясы». «Мінез-құлық терапиясы» ұғымын 50-ші жылдардың аяғында бірінші болып бір-біріне тауелсіз Арнольд Лазарус [10] және Ганс Айзенк тәжірибеге ендірі. 1912 жылы В.М.Бехтерев истерияның конверсиондық (шартты) көрінісін

(паралич, «соқыр», «керен» т.с.с.) емдеуге үйлесімді рефлексстер жүйесін қалыптастыруды ұсынды. Мысалы, «сал» болған аяқ-қолға индифференттік сәуле рефлексін немесе дыбыс тітіргендіргіші әсерін ауыртатын (электр тоғы) тітіргендіргіш әсерімен ұштастыру арқылы, истерия ауруына шалдыққан адамның «сал» болған аяқ-қолын жазуға болатындығын делелдеген. Бехтеревтің тұжырымдамасы бойынша индифференттік тітіргендіргіш әсеріне қалыптасқан рефлекс негізінде ауырудың «сал» болған аяқ-қолын қозғалтуға мүмкіндік туса (ауыртатын тітіргендіргіштен сескенуге байланысты) ол адам параличтен қол үзеді. 1938 жылы АҚШ-ты көрнекі физиолог және психолог Скиннердің «Поведение организмов» деген монографиясы басылымнан шықты. Ал 1958 жылы Австрия психотерапевті Джозефа Вольпенің «Психотерапия реципропным торможением» деген кітабы жарық көрді. Бұл еңбектер мінез-құлық терапиясының дамуына үлкен дем берді.

Арттерапия. Арттерапия - (art. - өнер, arttherapy - өнер арқылы терапия жүргізу) адамның психоэмоциональды халіне шығармашылық арқылы әсер ету және емдеу мағынасын білдіреді.

«Арттерапия» - көбіне ағылшын тілді халықтар қоныстанған елдерде кеңінен тараған. Арттерапия өнерге негізделген, бірінші орында шығармашылық пен өзіндік өнерін көрсетуге негізделген психотерапияның мамандандырылған бөлімі. Алғаш бұл термин 1938 жылы Адриан Химед [11] туберкулез ауруына шалдыққандар санаториясында емделушілердің көңіл-күйлерін көтеру жұмысында қолданылады.

Тарихқа сүйенсек, арттерапия мамандары ұзақ уақыт психиатрлар мен психотерапевтердің көмекшісі болған, олар пациенттің салған суреттерін сырқаттың диагнозын дәлірек анықтауға немесе ем жүргізуге көмектесетін қосалқы әдіс ретінде пайдаланылған. Біртіндеп арттерапевтер ешкімге тауелсіз маман статусын иемденді. 1969 жылы тәжірибеленуші арттерапевтерді біріктірген Американдық арттерапия ассоциация құрылды. Осы сияқты ассоциациялар кейіннен Ұлы Британия, Голландия, Жапония, Ресей елдерінде пайда болды.

Бұл ұйымдар қазіргі уақытта психотерапияда өнер мен шығармашылықты қолдануда үлкен сұранысқа ие болғанын және оны пайдалану жолдарын анықтау қажеттілігі туғанын дәлелдеді. Арттерапияға қатынасушыларға шығармашылық сипаттаны әр түрлі жұмыстар (сурет, сұңғат, графика, сәулет өнері, кескіндеме, мүсін, дизайн, пластика, ойма, күйдірме, бедер салу, эшекей, маркетри т.б.) ұсынылады. Өнер мен шығармашылықтың адамның жандүниесіне әсері, біріншіден, психотерапевтпен қарым-қатынас жасау белсенділігін қамтамасыз етеді, екіншіден қатынасушы топта өзінің уайым-қайғысын толық әрі нақты бейнелеуіне мүмкіндік туады, үшіншіден, ішкі қайшылықтарын өнер арқылы шығарады, төртіншіден ол өзін шығармашылық адамы ретінде қабылдайды.

Нейролингвистикалық Бағдарламалау.

Нейролингвистикалық Бағдарламалау (НЛБ) негізін салушы АҚШ ғалымы Джон Гриндер [12] және оның шәкірттерінің бірі Ричард Бендлер [13].

НЛБ алғаш модельдеу деп аталады да оның негізгі мақсаты адамдардың ойлары қалай қимыл әрекетке айналатынын түсіндіруге бағытталған тәсілдер, сонымен қатар Нейро - физиологиялық және сөздік лингвистикалық бағдарламалау алгоритмін немесе моделін табу деген мағынаны береді. Американдық психотерапевтер НЛБ-ны алғашқы кезде іс-әрекетті арнайы модельдерге бөлуге және модельдеу техникасының формалары ретінде қолданды. Ал НЛБ-ның даму тарихына жүгінсек оның элементтерін Аристотельден бастап Уолд Диснейге дейін кеңінен пайдаланған.

НЛБ-га қазіргі кезде төрт негізгі бағыты бар, сондықтан анықтамасы негізгі ұстанымына байланысты беріліп жүр.

1. НЛБ - ол психокоррекциялық техникалар жиынтығы.
2. НЛБ - ол манипуляциялық тәсілдер жиынтығы.
3. НЛБ - ол когнитивті психологиялық бағыт.
4. НЛБ - элеуметтік-экономикалық және гуманитарлық технология ретінде.

Қорытынды. Жасөспірімдердің агрессиялық мінез-құлқы қазіргі уақытта өте өзекті мәселенің бірі болып отыр. Жасөспірімдер конфликтілі, өзін-өзі реттеуі жеткіліксіз, қоғам

үшін өзінің сезімдерін дұрыс шығарып көрсете алмауы, құндылықтарының жеткіліксіз қалыптасуы, моральдық түсініктерінің аздығы байқалады. Баланың дамуы-әлеуметтік-мәдени ортамен байланысында оның өз беттілігін анықтайды: яғни баланың әлеуметтену және бейімделу процесіне енуі қалай жүреді.

Коррекциялық жұмыстарды жүргізу сабақтарының құрылымы: мұнда барлық сабақтардың құрылымы бірдей, бірақ оны мүмкіндігінше орындарын ауыстырып, жеке компонентерін ғана қолдануға болады.

Сабақтардың жалпы құрылымы мынандай:

1. Қарсы алу, сәлемдесу және қоштасу салттары.
2. Әңгімелесу, лекциялар, дискуссиялар.
3. Коммуникативтік ойындар жүргізу және психикалық процестерді жаттықтыру ойындары.
4. Ұжым болып және жеке суреттер салу.
5. Психотехникалық жаттығулар, сезімдерді шығару және әртүрлі ситуациялардағы мінез-құлық эталондарын көрсету этюдтары.
6. Қимыл-қозғалыс ойындары және динамикалық релаксациялар.
7. Аутогендік жаттығулар, тыныс алуға байланысты жаттығулар, медитация.
8. Еркін сурет салу және бір жүйелі талқылау бойынша психотерапевтік оқиғаларды тыңдау.
9. Жеке суреттерді, сюжеттерді әңгімелеу, талқылау.

Сабақтың құрылымында мазасыздану және саябырсу; бірлесу және жеке жұмыстану модульдері алмасып отырады. Олардың алмасып отыруы эмоционалдық және бұлшықет қысымын төмендету, түсіру үшін, демалу және өзін-өзі босандату, саябырсыту үшін жағымды, қолайлы жағдайды жасайды.

Қажетті материалдар:

- Магнитофон
- Медитация және релаксация үшін арнайы жазылған кассеталар
- Сезімдер мен эмоциялар бейнеленген бланкалар, белгілі ситуациялармен карточкалар, жағымды сапалар жазылған бланкалар.
- Майшам ыдысы, майшам, скотч, қайшы.
- Сурет салу үшін қағаз, карандаштар, ластиктер, қаламсап, түсті карандаштар
- Жұмсақ ойыншықтар мен көзге байлайтын орамал

Бұл жұмыстардың тиімділік критерийлері болып – жасөспірімдердің жеке тұлғалық сапаларын дамыту, шығармашылық ресурстарын шығару, ішкі әлемінің гармониялық жағдайын жасау, өзін-өзі бағалауының икемділігі мен адекваттылығы, мінез-құлық әрекеттерінің жағымды динамикасын көрсету, мазасыздық деңгейін түсіру, эмоционалдық қысым, күшті және агрессивтілік деңгейін төмендету [14; 63]

Жасөспірімде мінез ауытқулары бойынша теорияларды талдау нәтижесінде келесі қорытынды жасауға болады. Жасөспірімдермен жүргізілетін психологиялық коррекция жұмыстары нормативтерді құру коррекциясы аймағында кеңінен орын алады. Адамның ішкі жан дүниесінің жеке даралық сипаттамасын әлеуметтік ортада қабылданған нормативтерге сай келтіру коррекциясы топпен жүргізіледі. Олар көбінесе қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру, мазасыздану және агрессия көріністерін төмендету, жасөспірімдердің жас ерекшеліктеріне байланысты орын алатын акцентуация мәселесін шешуге бағытталған. Коррекциялық әдістердің нәтижелі болуы ауткудың синдромына және бұзылудың көрініс беру симптомдарының түрлеріне тәуелді.

Мектеп оқушыларымен және олардың жүргізілетін коррекцияда қарым-қатынас тренингінің ата-аналарымен барлық түрлері қолданылады, олар мінез-құлықтың нақты формаларын меңгеруге көмектеседі және балаларға өзінің жан дүниесіндегі неше түрлі құбылыстардың орын алғанына жауапкершілікті өз мойнына алуды, шиеленіс жағдайдан шығу жолдарын іздеуге үйретеді.

Пайдаланылган адабияттер:

- [1]. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. Спб: 1997г.15-18
- [2]. А.Ш. Танирбергенова, М.Г.Ишенгельдиева. Психологиялык тренинг: практикалык нускау. –Алматы: 2022.3-5
- [3]. Ял И.Д. В кн. Бютнер К. Жизнь с агрессивными детьми.- М.: 1991.
- [4]. Щутс У. Игровая терапия. М.: 2001
- [5]. Перлз Ф. Теория гештальттерапия М.: 2017
- [6]. Лейтц Г. Психодрама: Теория и практика: Классическая психодрама. М: 1994
- [7]. Фрейд З. По ту сторону принципа наслаждения. СПб.: 1998
- [8]. Юнг К. Психология бессознательного.М.:1996.
- [9]. Скиннер Б.Ф. Оперантное поведение. \\ История зарубежной психологи М: 1994
- [10]. Лазурас А. Игровая терапия: искусство отношений.М: 1994
- [11]. Химмед Ю.Л.Психологические механизмы социальной регуляцииповедения. М: 1985
- [12]. Гриндер Дж. Практика и теория индивидуальной психологии.М: 1993
- [13]. Бендлер Р., Гриндер Дж.Структура магии. СПб.: 1993
- [14]. Семенюк Л.М.Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. М., 1996г. 63.
- Использованная литература:
- [1]. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. СПб: 1997. 15-18.
- [2]. Пепел. Танирбергенова, М.Г. Ишенгельдиева. Психологический тренинг: практическое руководство. -Алматы: 2022.3-5
- [3]. Ял И.Д. Книга Б. Бюттнер К. Жизнь с агрессивными детьми.- М.: 1991.
- [4]. Щуц У. Игровая терапия. М.: 2001 г.
- [5]. Жемчуг Ф. Теория Гештальт-терапии М.: 2017.
- [6]. Лейтц Г. Психодрама: Теория и практика: Классическая психодрама. М: 1994 г.
- [7]. Фрейд З. С другой стороны, принцип наслаждения. СПб.: 1998.
- [8]. Юнг К. Психология бессознательного.М.: 1996.
- [9]. Скиннер Б.Ф. Оперантное поведение. \\ История зарубежной психологии М: 1994.
- [10]. Лазурас А. Игровая терапия: искусство взаимоотношений.М: 1994г.
- [11]. Химмед Ю. Л. Психологический механизм социальной регуляции поведения. М: 1985 г.
- [12]. Гриндер Дж. Практика и теория индивидуальной психологии.М:1993
- [13]. Бэндлер Р., Гриндер Дж. Структурная магия. СПб.: 1993
- [14]. Семенюк Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. М., 1996. 63с

МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙ – БИРИНЧИ ЎЗБЕК ДРАМАТУРГИ

Хулкар Ҳамроева,
Ўзбекистон давлат хореография академияси
доценти, филология фанлари доктори (DSc)

Озода Мусаева,
Жумабек Ташенев номли университет,
филология факультети ўқитувчиси

Аннотация. Мазкур мақолада Туркистон жадидчилиқ ҳаракатининг раҳнамоси Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг “Падаркуш” драмаси тадқиқ қилинади.

Калит сўзлар: маърифат, жаҳолат, илм, тафаккур, оила, тарбия, мухит, мактаб, ота-она.

Аннотация. Бул мақалада Түркістандық жәдидшілер қозғалысының жетекшісі Махмұдқожа Бехбудидің «Падаркуш» драмасы қарастырылады.

Тірек сөздер: ағартушылық, надандық, білім, ойлау, отбасы, тәрбие, қоршаған орта, мектеп, ата-ана.

Аннотация. В данной статье рассматривается драма «Падаркуш» Махмудходжи Бехбуди, лидера туркестанского джадидистского движения.

Ключевые слова: просвещение, невежество, знание, мышление, семья, воспитание, среда, школа, родители.

Инсониятнинг минг-минг йиллик тарихида хилма-хил ҳаракатлар, таълимот ва турли сиёсий оқимлар мавжуд бўлган. Албатта, Туркистон зиёлиларининг асосий қисми усули жадид мактаблари очилишининг тарафдори эди. Жадидлар ўлка истиқболи, миллат келажаги учун бу мактабларнинг аҳамияти беқиёс эканлигини халққа тушунтиришга, ёшларни ўз ортидан эргаштиришга ҳаракат қилишди. Профессор Ҳ.Болтабоев тўғри таъкидлаганидек, “Туркистон тарихига оламшумул ўзгаришларнинг муаллифи сифатида кирган жадидчилик нафақат Марказий Осиёда, балки Евроосиёда ҳам аҳамиятли из қолдиргани учун у жаҳон афкори илмияси томонидан эътибор билан ўрганилмоқда. Жадидчилик ўз халқини озод ва юртини обод кўриш шиорини ўртага қўйиш баробарида унинг пировард нияти халқнинг ўз шонли тарихи, маданияти билан жаҳон афкори умумиясига танитишни истади. Шунинг учун ҳам жаҳонни титратган Темур қиличининг зарблари ва жаҳон адабиётида янги саҳифа яратган Навоий қалами жадидчилар учун замон тимсолига айланди. Ўтмишни идеаллаштириш орқасида янги ва юксак жамият яратиш бўлмаслигини яхши англаган жадидчилар ўтмиш меросини ўзлаштириш баробарида жаҳоннинг энг тараққий этган миллатлари сифатида ўзини кўришни истади”¹².

Жадид маърифатпарварларининг қизиқиш ва фаолият доираси ғоят кенг бўлиб, уларнинг асосий мақсади халқни маърифат йўли билан мустақилликка олиб чиқиш эди. Чунки, маърифатсиз, ўз тарихи ва инсоний ҳақ-ҳуқуқлари ҳақида ҳеч нарса билмай, мустамлакачилик шароитида яшаш халқнинг иродасини букиб ташлаган эди. Натижада, жадид адабиёти майдонга келди ва театр труппалари пайдо бўлди. “Падаркуш”, “Тўй”, “Эски мактаб, янги мактаб”, “Жувонбоз”, “Кўкнори” сингари асарларнинг саҳнага қўйилиши билан миллий театр санъати ўз тарихини бошлади. Жадидлар ўзларининг тараққийпарвар ғояларини мактаб-маърифат, адабиёт ва театр ёрдамида халқ оmmasига етказа бошладилар.

Атоқли маърифатпарвар олим Махмудхўжа Бехбудий Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаракатчилигининг энг йирик намояндаси, ўлка жадидларининг тан олинган раҳнамоси, янги мактаб ғоясининг назарийчиси ва амалиётчиси, ўзбек драматургиясининг тамал тошини қўйган биринчи драматург, ношир ва журналист эди. У тарихимизнинг ғоят оғир ва мураккаб бир даврида яшаб, ижод қилди. Олим “Туркистон жадидчилик ҳаракатининг карвонбошисидир. Унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида 20-йилларда маҳаллий матбуотда Садриддин Айний, Ҳожи Муин ибн Шукрулло, Лазиз Азиззода каби замондошлари томонидан бир қатор мақола, хотиралар эълон қилинган”¹³.

Махмудхўжа Бехбудийнинг энг машҳур “Падаркуш” драмасы 1911 йилда ёзилган бўлиб, у ўзбек драматургиясининг биринчи намунасидир. Роса қаршилиқларга учраб орадан икки йил ўтгач, яъни 1913 йилда китоб ҳолида нашр қилинади. Мутахассислар уни ҳам жанр, ҳам мазмунига кўра янги ўзбек адабиётини бошлаб берган биринчи асар сифатида баҳолайдилар.

“Падаркуш” дастлаб Самарқандда 1914 йилнинг 15 январиде саҳнага қўйилди. Халқ бу асарни жуда катта қизиқиш билан кутиб олди. Маҳаллий газеталар спектаклни кўришни истаган одамлар ниҳоятда кўплиги, “белат” йўқлиги, томошабинлар тик оёқда бўлса ҳам “театру” кўриш орзусида эканликлари ҳақида ёзарди.

¹² Болтабоев Ҳ. Жадидчиликнинг маънавий илдизлари. Т.: “Академия” нашриёти., 1998. - Б. 151.

¹³ Қосимов Б. Карвонбоши. Махмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар. Т.: “Маънавият”, 1999. –Б.6.

Тошкентда 1914 йилнинг 27 февралда буюк маърифатпарвар олим Абдулла Авлонийнинг “Турон” труппаси томонидан сахнага қўйилди. Ва тез орада Туркистоннинг барча шаҳарларида намойиш этилди. Драмада жаҳолат, илмсизлик, тарбиясизликка қарши маърифат улуғланади. Муаллиф ўқимаган боланинг ҳолини, аянчли оқибатларини ёритишни мақсад қилиб олади. Беҳбудий ёшлар таълим олиши ва камолга етишида ижтимоий ва оилавий муҳит алоҳида ўрин тутишини «Падаркуш» драмаси негизига жойлаштиради. Унда қаҳрамонлардан бирининг тилидан ўз ғоясини “Бизларни хонавайрон беватан ва банди қилган тарбиясизлик ва жаҳолатдир, беватанлик, дарбадарлик, асорат, фақирлик ҳаммаси илмсизлик ва бетарбияликнинг меваси ва натижасидир” деган маънони англатади.

“Падаркуш” сўзи луғавий жиҳатдан “ота қотили” деган маънони билдиради. Драмада Бой, унинг ўғли Тошмурод янги фикрли Домла, русча таҳсил олган Зиёли, бойнинг мирзаси Хайрулло, бойнинг қотили бўлган Тангриқул ва бошқа образлар қатнашади. Драматург илгари сурган маърифатпарварлик ғояси шу образларнинг ўзаро суҳбатлари, баҳс - мунозаралари жараёнида намоён бўлади. Ҳар бир образ табиатига хос фазилат, хусусият ва уларнинг гап-сўзлари, хатти - ҳаракати, муаллиф томонидан берилган кичик изоҳлар ёрдамида кўрсатилади.

Муаллиф Бой образи орқали пул, мол-дунёга эга бўлган, аммо уни илм йўли, фарзанд тарбияси учун сарфлашни ўйламаган кимса қиёфасини беради. Энг ачинарлиси, Бой Домланинг ҳам, Зиёлининг ҳам насиҳат ва маслаҳатларига кулоқ тутмайди, саволларига кўполлик билан, бепарволик билан жавоб қайтаради. Бой ҳамма нарсани - инсон қадрини ҳам, обрў эътиборини ҳам бойлик билан ўлчайди, ўз бойлиги туфайли ҳамма уларни иззат қилишади деган фикр билан яшайди. Муаллиф иштирокчиларни таърифлар экан Зиёлига миллатчи мусулмон деган сифат беради. Бу ўринда миллатчи сўзини «миллатпарвар» тарзида тушуниш лозим. Чунки Зиёли табиатида мусулмончилик ҳам, миллатпарварлик ҳам жамланган.

Филология фанлари номзоди, таниқли театршунос олим Ш.Ризаев тўғри таъкидлаганидек, “Падаркуш”нинг нашрдан чиқиши том маънода миллий театрнинг туғилишини белгилади”.¹⁴ Маҳмудхўжа Беҳбудий миллатини севиб, динини эсда тутадиган, айни дамда, динини севиб миллатини ҳам эсдан чиқармайдиган инсонларни шу образ воситасида кўрсатмоқчи бўлади. Зиёли дин билимдони ва замон билимдони бўлиш учун қандай илмларни эгаллаш зарурлигини Бой билан бўлган суҳбатида бир - бир санаб чиқади. Драмада Домла билан Зиёлининг турмушдаги йўл-йўриғи бир-бирига яқин. Улар асардаги Бой, Тошмурод, Тангриқул, Артун каби образларга қарама - қарши туради. Драматик асар воқеаларини орадаги шу зиддият ҳаракатга келтиради.

Бу қарама - қаршилиikka ижтимоий маъно бериб, уни маърифатлилар билан жоҳиллар, илмлилар билан илмсизлар, огоҳлар билан лоқайдлар ўртасидаги кураш тарзида тушуниш ўринли бўлади. Тошмурод дўст ким, душман ким фарқига бормайди. Шунинг оқибатида Тангриқул билан бирга ўз уйига ўғрилиikka боришга рози бўлади. Отасининг сандиқдаги мол-мулкни ўмариш йўллариини маишатпараст шериклари билан режалаштиради. Уларни ўз уйига бошлаб борганида отаси сезиб қолади.

Натижада, Бойни ўлдириб, пулини олиб кетишади. Бойнинг арзандаси, айнан бизнинг тенгдошимиз Тошмурод ўқимагани, кўча чангитиб юргани сабабли ҳам ўзидан ёши каттароқ ўғри, муттаҳамларга қўшилиб қолади. Мавзуга диққат қилсак, орадан бир асрдан ортиқроқ ўтган бўлса-да, айни замонамизда ҳам ўқимагани учун турли алдовларга ишониб, ёмон йўлларга кириб қолаётган ёшлар кўп. Ўғрилар Тошмуроднинг соддалигидан фойдаланиб, йигитни ўз уйига ўғрилиikka бошлайдилар. Тошмуроднинг атрофидаги шундай бемаъни, ёмон одамлар билан дўст тутиниб, маишатга берилиши, бузуқ йўлларга кириб, охир - оқибатда ота қотили падаркушга айланишининг асосий сабаби – унинг ўқимаганлигидир. Тошмуродга отаси таълим-тарбия бермади. Оқибатда ота ҳам, ўғил ҳам жаҳолат қурбонига айланди.

¹⁴Ризаев Ш. Жаҳид маърифатчилиги ва театр Жаҳидчилики: ислоҳот, янгилашиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Т.: “Университет”, 1999.. Б.120.

Илм-фан ҳамма замонлар учун зарур ва муҳим бўлган. Олимлар жамият тараққиёти учун маънавий таянч вазифасини бажаради. Шу жиҳатдан «Падаркуш» драмасида айтилган илмга доир қарашлар, жаҳолатга қарши маърифат йўлидан юриш зарурлиги бугун ҳам аҳамиятли. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг ушбу драмаси XX аср бошларида ёзилган бўлса-да, ҳозирги кун билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Чунки унинг замирида маънавий-руҳий, тарбиявий маъно ётади. Тарбия ҳеч қачон эскирмайдиган ҳамда тугал ечими топилиши мушкул бўлган масалалардандир. Инсонни ёшлигидан тарбиялаш лозим.

Одам фарзандини қай томонга йўналтириб тарбияланса, умрининг охиригача ана шу йўлдан боради. Маҳмудхўжа Бехбудий жуда қисқа сахна асари воситасида ўз маънавий дунёсини, илм-маърифатнинг кадр-қийматини зўр маҳорат билан ёрита билган. Унинг қахрамонлари нутқида илм олиш барча эркак ва аёллар учун ҳам фарз эканлигига урғу берилган. Бешиқдан мазоргача илм излаш зарурлиги ҳақидаги ҳадиси шарифларнинг мазмуни ҳаётини мисоллар орқали ёритилган.

Хулоса ўрнида шунини айтиш мумкинки, «Падаркуш» дунё юзини кўрганидан бери орадан бир асрдан кўпроқ вақт ўтди. Тузум, жамият ўзгарди, лекин инсон илм ва тарбиясиз камолотга эриша олмайди, деган ҳақиқат ўзгаргани йўқ.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Қосимов Б. Миллий уйғониш. Т.: 1992.
2. Ризаев Ш. Жадидчилик: ислоҳот, янгилиниш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш», Т. 1999.,
3. Шарипов Р. Жадид адабиётида янгилиниш, ислоҳот ва мустақиллик учун кураш. Т., 2005.
4. Бехбудий М. Танланган асарлар Т., 1999.
5. Қосимов Б. Маслакдошлар. Т., 1994.
6. Болтабоев Ҳ. Жадидчиликнинг маънавий илдизлари. Т.: 1998.

МИР АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ МАЪРИФИЙ - МАЪНАВИЙ ҚАРАШЛАРИ

Нурдавлат Абдираимов,
Гулноза Ташметова,
Жумабек Ташенев университети
2-босқич талабалари
Жамшидбек Мирсолиев,
Ўзбекистон давлат хореография академияси
санъатшунослик йўналиши 2-босқич талабаси
Илмий раҳбарлар: Ҳ. Ҳамроева, филология фанлари доктори (DSc),
А. Аккузов, филология фанлари номзоди, доцент

Аннотация. Мазкур мақолада мутафаккир шоир Мир Алишер Навоийнинг маърифий - маънавий қарашлари тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: адабиёт, Навоий, дoston, маънавий тарбия, илм, она тили.

Аннотация. Бұл мақалада ойшыл ақын Мир Әлишер Науаидың интеллектуалдык және рухани көзқарастары қарастырылады.

Түйін сөздер: әдебиет, Науаи, эпос, рухани білім, ғылым, ана тілі.

Аннотация В данной статье рассматриваются интеллектуальные и духовные взгляды поэта-мыслителя Мир Алишера Навои.

Ключевые слова: литература, Навои, эпос, духовное образование, наука, родной язык.

Туркий халқларнинг улуғ маърифатпарвари, мутафаккири ва буюк шоири Алишер Навоий ёшларни тарбиялаш ишига алоҳида эътибор берди. У ўз асарларида ёш авлодни илмни, меҳнатни севишга ундаб, ўрганилган хунарни халқ, ватан манфаатлари йўлида сарф қилиш зарурлигини уқтирди.

Таниқли навоийшунос олим Иброҳим Ҳаққул тўғри таъкидлаганидек, “Алишер Навоийнинг буюклигини билмаслик ўзбек миллатининг маданияти тарихи, миллий-маънавий куч-қуввати ва жаҳон бадиий тафаккурига қўшган буюк ҳиссасини англамаслик билан баробар. Алишер Навоийнинг улуғ сиймоси ул зотнинг руҳонияти, беназир шахсияти ва сўзни санъат даражасига кўтарган ижодкор эканлиги билан белгиланади. Унинг шу замонда - янги асрда ҳам замонавий шоир сифатида ёдга олинаётгани беҳикмат бўлмаса керак”¹⁵.

Мир Алишер Навоий илм, маърифат ҳақида ажойиб фикрларни олға сураб экан, илм – инсоннинг энг гўзал ва зарурий фазилатларидан бири, ҳар бир кишининг энг муҳим бурчи илм олишидир, деб ҳисоблади. Улуғ шоирнинг фикрича, илм-фанни эгаллаш учун ёшлиқдан бошлаб астойдил ўқиш ўрганиш керак. “Ёшлигингда йиғил билимни, қаригач сарф қилгил ани”, — деган шоирнинг ўзи ҳам жуда ёшлигидан таълим олади, ўқишга берилади. У гўдаклигидан кўп шеърларни ёд билган.

Жумладан, Фаридиддин Атторнинг “Мантиқут-тайр” (“Қуш нутқи”) асарини болалик чоғларидаёқ қайта-қайта ўқиб, ёд олган. Алишер Навоий кейинчалик мактаб ва маориф масалаларига катта аҳамият берди. У меҳнаткаш халқ болаларини ўқитиш ва тарбиялаш учун мактаблар очиш ва мадрасалар қуриш тўғрисида ғамхўрлик қилди. Алишер Навоий Астрободда сургунда юрганида, подшо Ҳусайн Бойқарога ёзган хатида ўғил ва қиз болалар учун мактаблар очишни талаб қилгани, шахсан ўзи мадрасалар қуришда ташаббус кўрсатгани бунинг яққол далилидир. Навоийнинг фикрича, мактаб халққа нур келтиради, унга тўғри йўл кўрсатади, болаларни билимли қилади. У ўзининг “Ихлосия” мадрасаси ёнида мактаб очиб, болаларни ўқитиш ва тарбиялаш учун зарур шароит яратиб, бунинг учун лозим бўлган маблағ ажратади.

Улуғ шоир дарс берувчини қуёшга ўхшатади ва бу қуёш ўз атрофидаги юлдузларга нур сочади, яъни мударрис “абжадхоналар” га, ҳали илмдан беҳабар бўлган толибларга илм нуруни сочади, маърифат беради, дейди. Алишер Навоий таълим-тарбия тўғрисидаги фикрларини ўзи яратган бадиий асарларида кўпроқ баркамол инсонни ифодаловчи ижобий образлар яратиш орқали баён қилади.

Илм-маърифат, ахлоқ-одоб масалаларига доир фикрларини эса илмий-фалсафий ва дидактик асарларда баён қилади. Навоий ақл кучига чексиз ишонади, комил ишонч билан илм-фаннинг хислати жуда катта, деб ҳисоблайди. Буюк сўз санъаткори ва мутафаккири ўзининг бир қанча асарларида болалар тарбиясига оид фикрларини айтиш билангина қифояланиб қолмасдан, балки “Ҳайратул-аброр”, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” каби дostonларининг айрим бобларини шу масалага бағишлайди.

“Ҳайратул-аброр” (“Яхши кишиларнинг ҳайратланиши”) фалсафий-таълимий дostonдир. Навоий бу асарида ўзининг фалсафий, ижтимоий-сиёсий ҳамда кишиларга таълим ва ўғит бериш масалаларига катта эътибор беради. Бола тарбияси, уни ўстириш, ўқитиш ва балоғатга етказиш тўғрисида ҳамда бу борада ота-оналарнинг вазифалари ҳақида батафсил фикр юритади. У ёшларни ота-онанинг хизматини бажаришга, уларни ҳурмат қилишга, уларга нисбатан ҳамиша меҳр-муҳаббатли бўлишга чақиради, ота-онани ой ва қуёш деб таърифлайди.

Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” дostonида илгари сурилган юксак инсоний хислатлар, инсонпарварлик ғоялари ёш китобхонлар маънавиятига ҳам чуқур таъсир этади, уларнинг халқ, ватан учун керакли инсон бўлиб етишишларига хизмат қилади. Буюк шоир

---

¹⁵Ҳаққул И. Тақдир ва тафаккур. Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2007.Б.-159.

болаларнинг ўқиши ва тарбиясига доир фикрларини “Лайли ва Мажнун” достонида ҳам илгари сурган. Янги мактаблар бино қилиш ғояларини тарғиб қилган Навоий ўғил болалар билан бир қаторда қизларнинг ҳам ўқишини орзу қилади. Алишер Навоий ўзининг Фарход, Қайс, Искандар ва бошқа ижобий образларининг тароияланиш, олиш борасидаги босиб ўтган йўлини, камолотга етиш босқичларини тасвирлаб, вояга етишида тарбиянинг алоҳида куч-қудратга эга эканлигини уқтиради.

Атоқли навоийшунос олим Н.Маллаев тўғри таъкидлаганидек, “Навоий ижодиёти у яшаган муҳитнинг бадиий қомуси, мураккаб халқ тарихининг равшан кўзгусидир. Унда инсон ҳаёти ва фаолиятининг ранг-баранг соҳалари ўз ифодасини топган. Бинобарин, Навоий мероси турли илм соҳалари учун бой ва қимматли манбадир.”¹⁶ Илм олишга даъват, ақл ва заковатни улуғлаш фазилати унинг барча асарларида ранг-баранг кўринишда намоён бўлади. Кўнгилни поклаб, уни яхши амалларга макон айлаган илм ҳаёт чироғи, инсонни бошқа махлуқотлардан ажратадиган асосий сифат. Илм инсонни ғафлатдан уйғотади, дунёқарашини бойитади, тафаккурини чархлайди. Давлатманд бўлиш ёки амалдорлик илинжида илм ўрганиш гумроҳликдир. Фақат комилликка, эзгуликка интиланларга илм саодати ёр бўлади. “Садди Искандарий” достонида айтилганидек:

Бори илм аро, ўйла, соҳиб камол,
Ки комил анингдек топилмоқ маҳол.
Билик касбини қилди то жони бор.
Ҳунар билди ончаки имкони бор.

Аниқ ва равон, образли тил билан ёзилган асар ёзувчининг мақсад ва фикрларини китобхонларга тез ва осон етказди. Алишер Навоий ўзининг “Маҳбубул-қулуб” китобининг учинчи қисмида тилни “кўнгил хазинасининг қулфи” ва сўзни шу “хазинанинг калити”, деб таърифлади. Навоий тилга асосий сўзлашув воситаси сифатида катта эътибор бериб, кишиларни қисқа ва мазмунли, ўринли ва мантиқли сўзлашга чақирди. Бу шубҳасиз, болалар ёзувчиларига ҳам тааллуқлидир. Болалар учун равшан ва равон тил билан ёзилган бадиий асарлар унинг ғоявий мазмунини тушунишга ёрдам бериши билан бирга, китобхоннинг нутқини ўстиради, бойитади, халқ тилининг кучи, бойлиги ва гўзаллигини билиб олишга имкон беради, она тилига муҳаббатини оширади.

Ҳар кимки чучук сўз элга изҳор айлар,
Ҳар неки ағёр дурур ёр айлар,
Сўз қаттиғи эл кўнглига озор айлар.
Юмшоғи кўнгуларни гирифтор айлар.

Мир Алишер Навоийнинг барча асарлари катта бадиий кучи, бой, равон, образли ва ифодали тили билан ажралиб туради. Шу сабабли бундай асарлар китобхоннинг севимли дўстига, ҳамроҳига айланиб қолади. Ҳаётни фаол суратда ўзгартираётган, жамият тараққиётида курашларда олдинда бораётган илғор кишилар, меҳнаткашлар ҳаққоний санъатнинг бош қаҳрамонлари ҳисобланади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Ҳазрат Навоий каби Шарқ алломалари меҳнаткаш ва заҳматкаш элга яқинлик, халқ фарзандларининг илм – маърифати учун чин дилдан қуюниш ва ўзини фавқулодда масъул сезиш сингари улуғ инсонпарварлик ғоялари билан оламни мунаввар қилдилар.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. .Навоий А. Хамса. Тошкент, 1947.

¹⁶Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Тошкент.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974..Б.-19.

2. Навоий А. “Хамса”, танқидий матн. Т. “ФАН”, 1960.
3. Навоий А. Асарлар “Мезон ул- авзон” 14-ж. 1967й.
4. Навоий А. Сабъаи сайёр .Тошкент 1991.
5. Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти.Тошкент.: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974.
6. Ҳаққул И. Тақдир ва тафаккур. Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти,2007.

ТИЛ ВА ЁЗУВ. ЁЗУВНИНГ ТАРИХИЙ АҲАМИЯТИ

Лобар Ирсматова,
Нафиса Абдугафурова
Жумабек Ташенев номли университет
1- босқич талабалари

Илмий раҳбарлар: *Ҳ.Ҳамроева, филология фанлари доктори (DSc)*
Ш.Наралиева, педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация. Мазкур мақолада тил ва ёзувнинг тарихий аҳамияти ҳамда асосий тамойиллари тадқиқ қилинади.

Калит сўзлар: ўтмиш, тил, ёзув, қоятош, тараққиёт, нутқ.

Аннотация. Бўл мақолада тил мен жазудың тарихи маңызы мен негізгі қағидалары карастырылады.

Негізгі сөздер: өткен, тил, жазу, жартас, даму, сөйлеу.

Аннотация. В данной статье рассматриваются историческое значение и основные принципы языка и письма.

Ключевые слова: прошлое, язык, письменность, рок, развитие, речь.

Жаҳон тарихидан маълумки, юксак маънавият, бой маданиятга эга ҳар бир халқнинг ўз ёзуви бўлган. Жумладан, ўзбек халқининг ҳам. Ўзбекистон Республикасининг биринчи президенти Исом Каримов 2001 йил ноябрда “Авесто” китоби яратилганлигининг 2700 йиллиги нишонланган тантанада сўзлаган нутқида: “Энг мўътабар, қадимги қўлёзмамиз —”Авесто”нинг яратилганига 3000 йил бўлаяпти. Бу нодир китоб бундан XXX аср муқаддам — икки дарё оралиғида, мана шу заминда умргузаронлик қилган аждодларимизнинг биз авлодларга қолдирган маънавий, тарихий меросидир. “Авесто” айни замонда бу қадим ўлкада буюк давлат, буюк маънавият, буюк маданият бўлганидан гувоҳлик берувчи тарихий хужжатдирки, уни ҳеч ким инкор этолмайди.”¹⁷ Демак, бундан 3000 йиллар аввал бу ўлкада давлат, маънавият ва маданият бўлган экан, унда ёзув ҳам бўлган бўлишига шубҳа бўлмаслиги керак. Ҳар бир халқнинг ёзуви турлича бўлсада уларнинг шаклланишида маълум бир умумий қонуният мавжуд. Анна шу қонуниятларни, ёзув турларининг шаклланиши ва тараққиётини ўрганиш, бир ёзув туридан бошқаларининг келиб чиқиши каби муаммоларни ўрганиш зарур ва бу орқали ибтидоий даврда яратилган маънавий бойликларни таҳлил этиш имконига эга бўламиз.

Бугунги кунда дунёда ёзувнинг тўрт юзга яқин тури маълум. Лекин ҳамма ёзувнинг тараққиёти, келиб чиқиши аниқланган эмас. Ҳар бир ёзув тизими жонли бўлиб, ўзгариб боради, ривожланади. Ёзув тизимини ўрганиш соҳасида иш олиб борилаётганига икки юз йилдан ошди.

¹⁷ Каримов И. Инсон бахт учун туғилади. -Т.: —”Шарқ”, 2001. -Б.22.

Айрим ёзувларнинг сири тўла очилди, бошқалари навбатини кутмоқда. Масалан, шумерларнинг энг қадимги-эрамиздан олдинги тўртинчи минг йилликнинг охири ва учинчи минг йилликнинг бошида ёзилган хужжатлари ҳамон жумбоқлигича турибди. Шумерлар жамият тараққиётининг илк босқичидаёқ маънавий жиҳатдан юксак халқ бўлган. Улар ёзувнинг дастлабки ижодкорларидан эдилар. Афсуски, шумерларнинг анча кейинроқ ёзилган хатларигина ўқилган, холос.

Тил тарихини ўрганиш ҳозирги замон ўзбек тилини тарихий тушуниш яъни бу тил узоқ асрлар мобайнида давом этган мураккаб тарихий жараёнлар самараси эканини англаш имконини туғдиради. Ўзбек тили узоқ давр ва асрларнинг тарихий маҳсулидир. У тарихда маълум бўлган бошқа тиллар каби узоқ тараққиёт босқичини бошидан кечирди. У жамият ва халқ тарихи билан узвий боғлиқ ҳолда уруғ тилидан қабила, қабила тилидан халқ ва халқ тилидан миллий тилга қараб тараққий этиб келди.

Узоқ давом этган бу жараёнда илк даврдаги тил ҳодисалари кейинги асрлардаги тил ҳодисаларидан фарқланади. Ҳар бир ўтмиш давр, тарихий ҳодисалар тилда ўз изларини сақлаб қолди. Натижада, ҳозирги замон ўзбек тили унинг ўтмишидан узоқлашиб кетди. Ижтимоий-тарихий тараққиётнинг талабларига жавоб беролмаган тил ҳодисалари аста-секин умумтил алоқасидан чиқиб кетди. Уларнинг ўрнини замон талаби билан пайдо бўлиб келган янги ҳодисалар ишғол этди. Шунинг натижасида юқорида айтилганидек, ҳозирги ўзбек тили ўзининг ўтмишидан узоқлашиб қолди. Бу ҳодисаларни ёзув ёдгорликларида акс этилган ҳодисалар билан қиёслаганда кўриш мумкин.

Тил тарихи фанини ўқитиш жараёнида, шубҳасиз, ҳозирги тилимизда тушунтириш қийин бўлган сўзлар изоҳланади, бу ҳозирги ўзбек тили учун ҳам, адабиёт тарихи учун ҳам ёрдам беради. Чунончи, Сайхун- Сирдарё, Жайхун–Амударё, ажун – дунё, ашўч – қозон, адгу (эзгу)-эзгу, яхши-яхшилиқ, кут –бахт, саодат, билиг-билим, хайрат-таажжуб, аброр – яхши кишилар, умаро-амирлар, наботот-ўсимликлар, фирдавс-жаннат, боғ, гумроҳ-йўлдан адашган, ришта-ип, улус-халқ, ганж–ҳазина, раият-халқ, фуқаро, пеша-хунар, муалло-энг олий, энг аъло ва шу каби жуда кўп сўзларнинг изоҳи берилиши зарур бўлади. Академик Б.А. Аҳмедов айтганидек, «Ўзбек халқи ўрта Осиёнинг қадимий халқларидан бири бўлиб, деярли 3000 йиллик тарихга эга»¹⁸. Ўзбек халқи ва унинг тили туркий халқлар оиласига ва тилига мансуб бўлиб, унинг шаклланиши туркий халқлар ва тилларининг шаклланиш тарихи билан боғлиқ бўлади.

Табиийки, инсон табиат ва жамият маҳсули сифатида Уларнинг қуршовида яшайди. Айни пайтда, уларнинг олий маҳсули ҳам саналиб, ана шу қуршовни нарса ва предмет шаклида, воқеа ва ҳодиса тарзида миясида акс эттиради, идрок қилади, фикрлайди. Бу жараёнда материал ҳисобланган тилнинг аҳамиятини ҳеч нарсага қиёслаб бўлмайди. Шунинг учун ҳам тил тафаккур қуроли деб бежиз айтилмайди. Яъни, «Тил Билан тафаккур бир-бирини тақозо этадиган ажралмас ҳодисадир. Тилсиз тафаккур бўлмаганидек, тил ҳам тафаккурсиз бўлмайди»¹⁹.

Сўз санъати дурдоналари, девонлар, қўлёзмалар қимматли ёзув туфайли бизнинг давримизгача етиб келган. Олимларнинг фикрича, ёзувнинг тарихий аҳамияти қуйидагиларда акс этади:

1. Ёзув маълум тарихий жараён натижасида шаклланди ва алоқа- муносабат воситаси сифатида ижтимоий манфаатлар учун хизмат қилади.

2. Кишилиқ жамияти эришган барча маънавий ютуқлар ёзув орқали авлоддан - авлодга етказилади.

3. Ёзув учун масофа ва вақт аҳамиятсиздир.

4. Ёзувнинг хабар етказиш имконияти туфайли турли масофадаги ахборотлар умумий маълумотга айланади.

¹⁸ Аҳмедов Б. А. Ўзбек улуси. “Нур”, 1992. Б.121.

¹⁹ Холманова З., Наралиева Ш. Тилшунослик назарияси.-Алмати,Эверо,2021. Б.98.

5. Ёзув кишилик жамияти тараққийетининг муайян босқичларини халқ тарихи, этнографияси, адабиёт ва санъат тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади²⁰.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, тил ва ёзувнинг тарихини илмий жиҳатдан ўрганиш ва тадқиқ қилиш миллатнинг келажаги учун долзарб масалалардан биридир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И. Инсон бахт учун туғилади.-Т.-Шарқ, 2001,-Б.22.
2. Ахмедов Б.А. Ўзбек улуси. Т.: Нур,1992.121-бет.
3. Холманова З., Наралиева Ш. Тилшунослик назарияси.-Алмати,Эверо,2021
4. Ирискулов И. Тилшуносликка кириш.— Тошкент.: 2009.

ТАНИҚЛИ ЎЗБЕК ЁЗУВЧИСИ ШАҲОДАТ ИСАХОНОВАНИНГ “НОДИРАИ ДАВРОН” РОМАНИ ҲАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Акрамхонов Мавлуддин,
Аташева Исмигул
Жумабек Ташенев университети
2-босқич талабалари

Илмий раҳбарлар: *Ҳ. Ҳамроева, филология фанлари доктори (DSc)*
Ш.Наралиева, педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация: Мазкур мақолада таниқли ўзбек ёзувчиси Шаҳодат Исахонованинг “Нодирабегим” романи тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: миллий рух, воқелик, қиёфа, инсон тақдири, тарих ҳақиқати, поэтик тафаккур, бадиияти.

Аннотация: В данной статье рассматривается роман «Нодирабегим» известной узбекской писательницы Шаходат Исахановой.

Ключевые слова: национальный дух, действительность, образ, судьба человека, историческая правда, поэтическое мышление, художественность.

Аннотация: Бұл мақалада белгілі өзбек жазушысы Шаходат Исаханованың «Нодирабегим» романы қарастырылады.

Тірек сөздер: ұлттық рух, болмыс, бейне, адам тағдыры, тарихи шындық, ақындық ойлау, суреткерлік.

Таниқли ўзбек адибаси, Турон халқ ёзувчиси Шаҳодат Исахонованинг ”Турон маликаси”, “Султон Жалолiddин ёхуд Чингизхон тузоғига тушган малика”, “Гавхаршодбегим”, “Нодираи даврон ёхуд амирнинг тавки лаънат тўни” каби романларида Марказий Осиё халқлари тарихининг муҳим босқичлари, миллий озодлик ҳаракатлари ҳаётий фалсафа билан уйғунликда талқин этилади. Адиба қаҳрамонларининг ҳаёт йўллари, ижтимоий фаолиятлари миллатнинг маънавий қиёфаси билан вобаста намоён бўлади. Халқнинг турли зиддиятлар, маънавий кашфиётлар, инкирозлар қоришиб кетган ўтмишини, Бибиҳоним, Гавхаршодбегим, Нодирабегим каби миллий қаҳрамонлар, мўътабар шахслар ҳаётини ўз асарларида абадийлаштираётган муаллиф бадиий компонентларнинг яхлитлигини, бир-бирига узвий боғлиқлигини, шу билан бирга ҳаққонийлигини сақлаб қолган. Шаҳодат Исахонованинг алоҳида маҳорати айниқса портрет яратишда янада ёрқин намоён бўлади.

²⁰ Кўрсатилган манба. Б.118.

Портрет тасвирий нутқи лингвистик категория сифатида нисбатан кам тадқиқ этилганлиги билан характерланади. У илмий адабиётларда кишининг ташқи қиёфаси, сиймоси тасвири сифатида бадиий адабиётга хос термин сифатида таърифланади.²¹

Портрет тасвири ҳақида айрим илмий асарлар мавжудки, уларда турлича ёндашувни кўрамиз. Олим П. Шермухаммедовнинг фикрича, санъаткор ёзувчилар қаҳрамоннинг ташқи қиёфасини шунчаки тасвирлаб қўя қолмасдан, балки бу қиёфа тасвиридан уларнинг маънавий дунёсини очиш учун бир восита сифатида фойдаланадилар²². Ўзбек тилшунослигида портрет тасвир нутқини алоҳида лингвистик категория сифатида ажратиш ва тавсифлаш ҳали анъанага айланган эмас.

Тасвир ҳаққонийлиги ва унинг муаллиф эстетик ниятига мос йўналтирилиши — асарнинг ҳаётийлигини таъминловчи бош мезон. Шунинг учун тасвир асарда асосий ва ҳал қилувчи функцияни ўз зиммасига олади. Муаллифнинг тасвир усулига ва эстетик ниятига мувофиқ равишда ўқувчига бевосита тасвир объектининг маълум бир ҳолати ҳақида ахборот бериш, унинг туйғуларига таъсир қилиш, шунингдек, фикрлашга ундаш ва йўналтириш, мустақил равишда хулоса чиқаришга шароит яратиш вазифаси адо этилади.

Шаҳодат Исахонова инсон тасвири масаласига юксак масъулият билан ёндашади. Инсон характери, фаолияти, хатти-ҳаракатлари, психологияси юқори даражадаги уйғунликка эга бўлади. Унинг тарихий романларида яратилган ҳар бир портрет, шахс характер-хусусияти тавсифи бу борадаги мукамал иншолар сирасига киришга муносиб. Муаллиф инсон тасвирида унинг ташқи кўриниши, яъни юз тузилиши ва юз ҳолати, қомати, кийиниши, ўзини тутиши кабиларга эътибор қаратади. Бунда тилнинг ички имкониятларидан – лексик бирликлар, иборалар, мақол ва маталлардан, морфологик шакллардан, маъно кўчириш усуллари ҳамда турли ўхшатишлардан фойдаланади. Албатта, бунда ҳаққонийлик тарихий романнинг бош тамойили сифатида етакчи ўринда турса-да, адиб ўрни билан ўзининг субъектив муносабатига ихтиёр беради.

“Нодираи даврон ёҳуд амирнинг тавқи лаънат тўни” романида Ш.Исахонова ўта синчковлик билан Нодирабегимнинг “жуда мураккаб” руҳий дунёсини, кўп қиррали ижтимоий – сиёсий, адабий – маърифий фаолиятини, тарихий воқеалар оқими ва қаҳрамонлар қисмати кесимида ифодалайди. Хусусан, Нодирабегим портретини чизишда у шундай маҳорат билан сўз танлайдики, гўё машҳур шоира ва давлат арбобини кўргандек бўласиз, ёрқин тасаввур қиласиз. Тасвир юксак даражадаги уйғунлик касб этади. Бунда у моҳиятни белгиловчи, масалага бевосита дахлдор хусусиятларга назар ташлайди.

Моҳлар ойимнинг биргина ана шу нигоҳида ҳамма нарса мужассакм эди. Умархон ҳаётида бундай жодули кўзларни, жон олғувчи нигоҳларни, девонага айлантиргучи қарашларни кўп кўрган, асири бўлган, лекин айни лаҳзаларда Моҳлар ойимнинг қорачуғида жилоланаётгани каби қалбини наштадай кесиб ўтгучи сирли бир туйғуни туймаган эди.

– Юзларингиздин таралган нурдин кўзларим қамашди, қаранг, ҳатто сўзларимдин ҳам адашаётирмен! – сўзида давом этди Умархон Моҳлар ойимдан садо чиқмагач – Ижозат этсангиз, менга осонроқ тилда, яъни ашъор тилинда сўйласам.

Моҳлар ойим майин нигоҳ билан бош ирғади.

– Ул малак Моҳ дедилар, лек бўлди Офтоб рўбарў,

Зоҳиру ботин дилим уққали китоб рўбарў.

Моҳлар ойимнинг оқарган юзларига қизиллик югуриб, чуқур нафас олди, гунчадек лаблари жавобга ҳозирланаётган каби қимтинди. (77–б.)

Моҳларойимнинг портрети орқали унинг ички олами, туғёнлари, асл қиёфаси очиб берилади. Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Ш.Исахонованинг тарихий романларида тирик тарих, тирик фалсафа ва тирик шахсларнинг бадиий-руҳий олами портретларда теран тасвирланади. Таниқли ёзувчи Ш.Исахонова қаламига мансуб тарихий романларнинг рус,

²¹ Ҳомидий Ҳ. Абдуллаева Ш. , Ибрагимова С. Адабиётшунослик терминлари луғати. –Тошкент, 1970. – Б. 167.

²² Шермухаммедов П. Бадиий портрет тасвири ҳақида// Ўзбек тили ва адабиёти - 1966. - №6 – Б. 56-57.

инглиз, араб ва ҳинд тилларига таржима қилиниши, Америка Қўшма Штатлари, Миср, Ҳиндистон, Индонезия каби мамлакатларда чоп этилиши ўзбек адабиётининг халқаро миқёсдаги нуфузи юксалаётганлигини билдиради.

Фойдаланилган адабиётлар:

- 1.Ҳомидий Ҳ. Абдуллаева Ш. , Ибрагимова С. Адабиётшунослик терминлари луғати. – Тошкент, 1970.
- 2.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007.
- 3.Расулов А. Портретчи маҳорати. Озод Шарафиддинов.- Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980.
- 4.Толстой Л.Н. О литературе. –М., 1955.
5. Икромов О. Образлар характеристикасида портретнинг аҳамияти // Шарқ юлдузи, 1959. - №2.
- 6.Тагер.Е.Б. Жанр литературного портрета в творчестве М.Горького О художественном мастерстве М.Горького: Из-во АН, 1960.
- 7.Шермухамедов П. Бадий портрет тасвири ҳақида// Ўзбек тили ва адабиёти - 1966. - №6

МУХТОР ШАХАНОВНИНГ БАДИЙ-ЭСТЕТИК МАҲОРАТИ

Бабаханова Диана,
Эргешева Малика

Жумабек Ташенев номидаги университет
2-босқич талабалари

Илмий раҳбарлар: *Ҳ. Ҳамроева, филология фанлари доктори (DSc)*
Ш.Наралиева, педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация. Мазкур мақолада таниқли қозоқ шоири Мухтор Шахановнинг бадий - эстетик тамойиллари, сўз қўллаш маҳорати тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: асар, қозоқ адабиёти, дoston, услуб, миллий рух, воқелик, инсон тақдири, маҳорат, киноя.

Аннотация. Бўл мақолада қазақтың танымал ақыны Мұхтар Шахановтың көркемдік-эстетикалық ұстанымдары, сөз қолдану шеберлігі зерттеледі.

Тірек сөздер: шығарма, қазақ әдебиеті, эпос, стиль, ұлттық рух, шындық, адам тағдыры, шеберлік, ирония.

Аннотация. В данной статье изучаются художественно-эстетические принципы, мастерство использования слова известного казахского поэта Мухтара Шаханова,.

Ключевые слова: произведение, казахская литература, эпос, стиль, национальный дух, действительность, судьба человека, мастерство, ирония.

Маълумки, шеърӣй асарларда ахборот бериш вазифасидан кўра, таъсир қилиш вазифаси кучайтирилади. Шу боисдан шеърӣй матнларда бадий приём ва санъатлар жуда кўп қўлланилиб, улар сирасида кўчма маънога асосланганлари, айниқса, сермахсул бўлади. Шеърӣй асарларда рамз, тимсол, ташбеҳ, мажоз унумли ишлатилади. Фикрни мажозий образлар орқали ифодалаш, зоҳирӣй маънолар замирида ботиний мазмунни бўрттиришга интилиш ҳолатлари ҳам шу билан боғланиб кетади. Шу асосда ботиний мазмунга эга бўлган

барча шеърӣй матнларда сўз ва ибораларнинг, сўз бирикмаларининг аксарияти кўчма маъноларда ишлатилади.

Таниқли қозоқ шоири М.Шахановнинг “12-3=?” достонида собиқ шўро даврининг оғриқли муаммоларн кўтарилган. Ундан кўзланган муаллифнинг коммуникатив интенцияси шеърнинг зоҳирий мазмунидан англашилмайди.

Машҳур ёзувчи Чингиз Айтматов достоннинг тақдири ҳақида шундай дейди: “... Унда турғунлик даврининг аччиқ ҳақиқати кўрсатилган... Ўз вақтида Евгений Евтушенко уни рус тилига таржима қилганди. Мен унга сўз боши ёзиб, “Смена” журнаliga эълон қилиш учун тавсия этгандим. Афтидан, журнал ходимлари мажоз остида қандай маъно яшириниб ётганини пайқаб қолишди, шекилли, асарни нашр қилишмади.”²³

Шоирнинг коммуникатив интенцияси турғунлик йилларининг аянчли бир ҳолатини бадий йўсинда баён этишдан иборат эди. Маълумки, “Брежнев атайлаб ўзининг шарти кетиб, парти қолганини яшириш учун шундай қилганмикан, нима бало, лекин ўша пайтдаги Политбюронинг аъзолари ёппасига миқсираган чоллардан иборат эди. 1979 йилда уларнинг ўртача ёши 70 эди. Уларнинг баъзилари учун минбарга тушиб чиқишнинг ўзи азоб эди. Ўша пайтлари халқ орасида тарқалган латифада биров Брежнев товушида: “Политбюро аъзоларини кўтариб чиқишларингизни сўрайман” дейди. Ҳамма ишда Кремлдан андоза оладиган иттифоқдош республикаларнинг раҳбарлари ҳам ёш жиҳатидан Қизил майдондаги чоллардан қолишмасди. Ўша йиллари номли кичик достон ёзган эдим. Кремлда ўтирган бобойлар муаммоси каминани хийла ташвишга солиб кўяди.”²⁴ Матндан маълум бўладики, шоирнинг мақсади мавжуд воқелик ҳақида ахборот бериш эмас, чунки бу ҳолат халқ орасида ҳам маълум, ҳамма уни билар эди. Шоирнинг коммуникатив интенцияси бу ҳолатдан келиб чиққан ўз “ташвиш”ини баён этиш, холос. Аммо прагматик вазият уни очикдан-очик ифода этишга йўл қўймайди. Натижада шоир мажозга мурожаат қилади. Мажоз асосида ўз коммуникатив интенциясининг таъсирчанлик кучини ҳам оширади. Шеърни ўқиш асносида ундаги мажозий мазмун-моҳият касб этган қатор тил бирликларини кузатиш мумкин.

Матнда шоирнинг иккинчи, яъни умумий коммуникатив интенцияси ҳам бўй кўрсатиб туради. Агар воқелик рамзлар билан ўралмаганда ва шеърӣй йўсинда берилмасдан, шу ҳолича тасвирланганда воқелик ҳақидаги хулоса айнан бир хусусий ҳолга дахлдордек тасаввур уйғотиши ҳам мумкин эди. Аммо фикрга методологик тус бериш мақсади достонни ушбу ҳолатида яратишни тақозо қилган. Хусусий ҳолатда умумийликни кўрсатиш истаги рўёбга чиқарилган.

Демак, ҳар қандай мажозий мазмунли матн прагматик хосланган, умумметодологик қиймат касб этган нутқий коммуникатив мақсадни кўзлаб яратилади.

Коммуникатив интенцияни киноявий образ ва фикрлар билан ифодалашда ҳам прагматик омиллар билан ахборот узатиш, маълумот беришда маънонинг зоҳирий ва ботиний турлари муносабати алоҳида аҳамиятга эга.

Киноя кесатиш, пичинг каби ҳодисалар билан бир мавзувий гуруҳни ташкил қилади. Бироқ улар орасида киноя ўзининг мантиқий қиймати, қўлланиш сфераси, маданий моҳияти билан алоҳида ажралиб туради. У юксак ақлий ва идрокий жараён маҳсули эканлиги, функционал “тош”и вазминлиги билан характерланади.

Киноянинг система ташкил қилиш вазифаси унинг матнни боғлаш вазифасини бажаришида яққол кўзга ташланади. Шу боисдан унинг интертекстуал сифати фикрий изчиллик ва узвийлик тамойиллари билан уйғунлашиб кетади. Киноянинг бу белгиси унинг тадрижий жараён, ўтмиш ва бугун ўртасидаги боғловчи восита, маълум маънода тарихий феномен эканлигини кўрсатади.

²³ Айтматов Ч., Шохонов М. Чўққида қолган овчининг оҳи-зори (Аср адоғида айтилган истиғфор) // Тарж.: Н.Боқий, Ё.Хўжамберди; Таржима муҳаррири: Т.Адашбоев /. – Тошкент: Шарқ НМАК, 1998. (–432 б.) – Б. 221-222.

²⁴ Айтматов Ч., Шохонов М. Чўққида қолган овчининг оҳи-зори (Аср адоғида айтилган истиғфор) – Б. 216-217.

Албатта, киноя инсон тафаккури маҳсули сифатида турли даража ва кўринишларда юзага чиқади. Хусусан, унинг борлиққа субъектив муносабатни ифодалаш сифатида интеллектуал салоҳияти ва қувваи ҳофизаси билан боғлиқдир. Шунинг учун ёзма адабиётда киноянинг роли, сўз ўйинлари сирасида тутган ўрни бадииятни таъминловчи восита сифатида алоҳида эътиборга молик. Бадиий ният ва тафаккур уйғунлиги сифатида намоён бўлувчи инжа феномен сифатида киноя ҳамisha халқ донишмандлиги меваси, буюк мутафаккирлар закиси маҳсули сифатида бадиият салмоғини таъминлаб келади. Зеро, нафақат айрим бадиий фрагментлар, балки бутун яхлит матнларнинг, ҳатто йирик асарларнинг киноя асосига қурилганлиги фикримизнинг далилидир. Ўзбек адабиётида халқ масаллари, маталлари, “Зарбулмасал” каби коса тагида нимкоса мазмунидаги йирик полотнолар, ғарб адабиёти ривожига улкан ҳисса бўлиб қўшилган “Дон Кихот” каби асарлар киноя санъатининг юксак намуналаридир. Замонавий ўзбек адабиётида ҳам киноянинг ажойиб намуналари бўлган бадиий асарларни кўплаб учратиш мумкин.

Кишилик жамияти тараққиётидаги туб ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар, янгиланишлар, аввало, бадиий адабиётда ўз аксини топганлиги каби, афкор омма ҳар доим киноявий ифодаларга кўпроқ мойиллик сезади. Албатта, кишида буни бир қонуният сифатида эътироф этиш истаги кучаяди. Масалан, эскилик ва янгилик кураши, уларнинг мурасиз зиддиятининг гўёки “мурасоз” ифодаловчиси сифатида киноя фаоллашади. Ўз-ўзидан бу “мурасоз”лик маданий мурасизлик, инсон тафаккур воситасида ифода этган, юксак савиядаги исёндр. Ўтган асрнинг ибтидосида кенг қулоч ёйиб ривожланган сатира ва юмор жанри асосида киноя ётганлиги ҳам фикримизнинг далилидир. Абдулла Қодирийнинг маданий “мурасоз”лиги оқибати ўлароқ вужудга келган “фелетўн”лари ана шу улкан сатирик қурол вазифасини ўтаган киноя заминида қурилган, адибнинг коммуникатив ва эстетик интенцияси юксак даражада уйғунлашган.

Дунё ҳамжамиятида халқаро муносабатларнинг такомиллашуви, мураккаблашуви, чигаллашувининг муқаррар жараён эканлиги уларни ёритувчи оммавий ахборот воситалари ролининг ҳам ошишини тақозо қилади. Айниқса, ахборот услубининг ўзига хос йўсинда шаклланиб, ривожланаётганлиги, сиёсий муносабатларда халқаро муносабат ва мулоқотнинг нозиклашиб бориши ундан таъсирланувчи ва унга таъсир қилувчи публицистик услубнинг такомиллашуви ва мукамаллашувини ҳам тақозо қилади. Шу боисдан бугунги кунда сиёсий публицистикада киноя, интертекстуаллик ва бошқа тил ўйинлари қаторида янги-янги кирраларини намоён қилиб, ўзига хос феномен сифатида алоҳида моҳият касб этмоқда.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, таниқли қозоқ шоири Мухтор Шаханов ўз асарларида киноя усулидан ниҳоятда усталик билан фойдаланади. Киноя аслида шакл ва мазмуннинг зид муносабатига асосланган ҳодиса ёки усул. Сўзловчи борлиқни кузатар экан, унга ўзининг ва ўзгаларнинг аён муносабати кузатилаётган объект ифодасини ўзгача, билвосита, моҳиятга зид қуришни тақозо қилади. Гўё кузатилаётган нарса бошқа бўлиб, айтилаётган нарсага айланма йўлларсиз мос келаётгандек тасаввур уйғотса-да, сўзловчи фикр ва ифода мос эмаслигига нолисоний ёки прагматик асосларда ишора қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ҳомидий Ҳ. Абдуллаева Ш., Ибрагимова С. Адабиётшунослик терминлари луғати. – Тошкент, 1970.

2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007.

3. Айтматов Ч., Шаханов М. Чўққида қолган овчининг охи-зори (Аср адоғида айтилган истиффор) // Тарж.: Н.Боқий, Ё.Хўжамберди; Таржима муҳаррири: Т.Адашбоев /. – Тошкент: Шарқ НМАК, 1998.

4. Шаханов М. Танланган асарлар. Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 2020.

НУТҚ МАДАНИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ШЕЪРИЙ МАТННИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ
(Ўзбекистон халқ шоири Сирожиддин Саййид асарлари мисолида)

Розакулова Гулноза,
Бурантаева Диёра
Жумабек Ташенов университети
2-босқич талабалари

Илмий раҳбарлар: *Ҳ. Ҳамроева, филология фанлари доктори (DSc),*
Ш.Наралиева, педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация: Мазкур мақолада нутқ маданиятини шакллантиришда шеърий матннинг ўрни ва аҳамияти тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: тил, нутқ, шеър, Сирожиддин Саййид, мулоқот, таълим, дарс.

Аннотация: Бўл мақалада поэтикалық мэтіннің сөйлеу мәдениетін қалыптастырудағы рөлі мен маңызы қарастырылады.

Түйін сөздер: тил, сөз, поэзия, Сираджиддин Сайид, қарым-қатынас, тәрбие, сабақ.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль и значение поэтического текста в формировании культуры речи.

Ключевые слова: язык, речь, поэзия, Сираджиддин Сайид, общение, образование, урок.

Глобаллашув даврида юз бераётган ўзгаришлар барча соҳаларда бўлгани каби таълим жараёнига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Кўп босқичли таълим тизимининг жорий этилиши она тили таълимида ҳам кескин янгиланишларни талаб қилади. Ўсиб келаётган ёш авлоднинг маънавий камол топишини таъминлаш мақсадида ўқув дастурида туб ўзгаришлар амалга оширилди.

Маълумки, ўзбек тили дунёдаги қадимий ва бой тиллардан бири бўлиб, дунё ҳамжамиятида ўзининг юксак нуфузига эга. Инсон дунёга келган чоғидан бошлаб унинг маънавий камолотга эришувида, жамиятнинг маданий-маърифий ривожиди она тилининг роли бекиёсдир.

Она тили дарслари фақат мутахассис шакллантириш учунгина эмас, балки шахс маънавиятини тарбиялаш, уни мустақил ҳаётга тайёрлаш учун ҳам хизмат қилади. Аслида болалар она тили билан гўдаклик чоғидаёқ юзлашади. Она алласи, кейинроқ турли эртақлар тинглаш орқали болаларда эзгу фазилатлар шакллана боради. Бошланғич синф ўқиш китоби орқали бу тушунчалар янада мустаҳкамланади. Юқори синфда эса шеърлар, дostonлар, халқ оғзаки ижоди ва мумтоз адабиётимиз намуналари, ҳикоялар, қисса ва романлар билан танишиш натижасида улар сўз санъатига ошно бўлишади.

Адабиёт ва санъат маънавиятнинг шаклланишида, нутқ маданияти ва сўзга муносабатнинг, фикрни қисқа ва лўнда, оғзаки ва ёзма ифода қилишнинг, ўзаро алоқа муносабатларининг, этикод ва умуминсоний ҳис-туйғуларнинг камол топишидаги беназир ўрнини теран англаган аждодларимиз қадим-қадимдан боланинг саводини бадий асарлар ёрдамида чиқаришга эътибор қаратганлар ва уларнинг ўз фикрларини шеърий ифода қилишига, нутқларини халқ оғзаки ижоди намуналари билан безашларига, поэтик санъатлардан фойдаланишларига юксак баҳо берганлар.

Ўқувчиларнинг маънавиятини ўстириш, дунёқарашини бойитишда атоқли адиб ва таржимон, Ўзбекистон халқ шоири Сирожиддин Саййиднинг ватанпарварлик мавзусидаги асарлари алоҳида аҳамият касб этади. Унинг “Юкинг ерда қолмагай”, “Китобхонлик”, “Марди майдон ўғлонлар”, “Ифтихор”, “Жоним Ватан”, “Озод, обод, гул Ватан”, “Оламга нур сочган остонамдирсан”, “Президент китоби”, “Янги тонг. Янги кун”, “Соҳибқирон абадияти”, “Ўзбекнинг нурли боласи”, “Адабиёт”, “Соғинч минтақаси ёҳуд Сангардак ва

Америка” каби рангин ва жозибадор, фалсафий теран шеърларини англаш ўқувчининг интеллектуал даражасининг ўзига хос тарзда намоён бўлишига имконият яратади.

С.Сайиднинг маҳорати шундаки, у оддий ҳаётий ҳодисалардан, кундалик воқеалардан катта фалсафий хулосалар чиқаради. Яхшилик ва эзгуликни, табиат ва ҳаёт гўзалликларини куйлаш, севги-садоқатни, энг покиза инсоний туйғуларни улуғлаш, ота маконга бўлган чексиз меҳру муҳаббатни тараннум этиш, жаҳон тан олган буюк аждодлари билан фахрланиш шоир ижодининг энг муҳим қирраларини ташкил этади.

Сатрлар замиридаги тагдор ғоявийлик, ҳаётийлик, миллий ўзлик каби қадриятлар, ҳавасни келтирадиган ташбеҳлар, шавқ ва ҳайрат уйғотадиган халқчиллик ўқувчини ҳам завқлантиради, ҳам унинг онгу шуурида ифтихор туйғуларини шакллантиради. Зеро, ўз вақтида қўлланилган тарбиявий воситалар боланинг шахси, жисми, руҳияти такомил учун ижобий таъсир кўрсатади. Хусусан, она тили дарсларида амалга ошириладиган бадий матн таҳлили уни ўз шахсий фикрига, муносабатига эга бўлиб боришини таъминлайди.

Шоир туғилган юртини мадҳ этиш учун она тилининг барча тасвирий воситаларидан унумли, заргарона маҳорат билан фойдаланади ҳамда поэтик лексикага хос янги бирлик ва ифодалар яратади.

Унинг шеърларига ҳамиша халқ мақолу ҳикматлари, учқур иборалари кўрк бағишлайди. “Бирни кўриб фикр қил” сарлавҳали шеърдаги куйидаги мисралар фикримизнинг далилидир:

Ўз юртингда – лолалар,
Беланчаклар, аллалар,
Бетакрор бу паллалар –
Бирни кўриб фикр қил,
Бирни кўриб шукр қил.

Шоир танлаган мавзулар, яратган бадий тимсоллар, ташбеҳлар ўқувчининг мурғак дилига, қалбига яқин. У халқини эъзозлаш ва улуғлаш учун энг оҳорли сўзларни топади. Миллатимизнинг тарихини, буюк кудратини, асрлардан асрларга безавол ўтиб келаётган энг покиза инсоний фазилатларини халқона оҳангларда тараннум этади:

Бу юртни хушнамо этган,
Дилу жонингга жо этган,
Сени бошдир бино этган
Бинологарга салом бўлсин.
Бу тупроқ – махзан – ул улё,
Билур дунё, билур дунё,
Бухорий, Термизий, Кубро,
Синологарга салом бўлсин.

Бу каби таъсирчан шеърларни таҳлил этиш жараёнида илғор педагогик технологиялардан фойдаланиш ўқувчилар ўртасида рақобат муҳитини вужудга келиши ҳамда уларни ташаббускорликка чорлаб, руҳан ва маънан юксалишига сабаб бўлади. Шу нуқтаи назардан, илғор педагогик технологияларни дўстона муносабатларни шакллантириш ва йўлга қўйиш омили, десак хато бўлмайди. Масалан, интерфаоллик – бу ўзаро икки киши фаоллиги, яъни, бунда ўқув-билув жараёни ўзаро суҳбат тариқасида диалог шаклида кечади.

Интерфаоллик ўзаро фаоллик, ҳаракат, таъсирчанлик, ўқувчи ва ўқитувчи, ўқувчи ва шоир мулоқотларида содир бўлади. Интерфаол усулнинг бош мақсади: ўқув жараёни учун энг қулай вазият орқали ўқувчининг фаол, эркин фикр юритишига муҳит яратишдир. Интерфаоллик асосида дарсни ташкил этиш шундай кечадики, бу жараёнда бирорта ҳам ўқувчи четда қолмайди, яъни улар шеърлардаги воқеалар ва улуғ шахсларнинг ҳаёти билан боғлаб кўрган, билган, ўйлаган фикрларини очик-ойдин билдириш имкониятига эга бўладилар. Ҳам ўқувчининг луғат бойлиги ошади, ҳам ўзаро билимлар, ғоялар, фикрлар алмашиш жараёни рўй беради. Шеърни англаш орқали ватан тарихи ҳақида янги билимлар олиш, уни ўзлаштиришга ҳавас ортади, шу жараёнда бир-бирларини қўллаб-қувватлаш,

ўзаро дўстона муносабатлар вужудга келади. Бунинг тарбиявий аҳамияти катта. Демак, интерфаол дарсларни ташкил қилишда шеърӣ матнлар билан ишлаш ниҳоятда катта самара беради.

Бугунги замонавий мактаб тушунчаси учун мазкур ёндашув ўқувчиларнинг ижодий фикрлашига, сўзнинг маъно мазмунини теран англашига ёрдам беради. Шеърни ўқиш, тушуниш, мазмунини гапириб бериш, баён қилиш ва эсда сақлаб қолиш билан бирга, янги фикрлар билан матнни бойитиш, матннинг асосий ғоясини аниқлаш, мазмунини шарҳлаш, таҳлил ва талқин қилиш, қиёслаш ва баҳолаш каби қобилиятларини шакллантиради.

Ўзбекистон халқ шоири Сирожиддин Саййид шеърларидаги миллий ғурур ва ватанпарварлик ғояси ўқувчилар ҳиссиётларини тарбиялаши ва бола кўнглидаги юрт тақдирига дахлдорлик туйғуларини ёрқин акс эттириши билан алоҳида аҳамиятга эга. Шеърлардаги фалсафӣ ҳулоса, донишманд назар, интеллектуал салоҳият, ҳаётӣ умумлашмаларга таянган чуқур мулоҳаза, албатта, асар мазмунини юксалтиради, китобхонни ўзига тортади:

Ҳаёт ҳам – ҳуррият янглиғ,
Бу айём – ҳур ният янглиғ,
Ҳаётдек турфа ҳам ранглиғ
Дуоларга салом бўлсин.
Жаҳонда анжуман қурган,
Элу юрт деб саман сурган,
Ватан қурган, Ватан қурган
Фидоларга салом бўлсин.

Сирожиддин Саййид шеърлари турли жанрларда ёзилган бўлса-да, уларни ватанни севмоқ, асрамоқ, туғилган тупроғи билан фахрланмоқ, юртга садоқатли бўлмоқ каби яхлит ғоявий мазмун бирлаштириб турибди. Она юртининг янги қиёфаси, миллат онгидаги янгича дунёқараш шоирга тенгсиз илҳом бахш этади.

Она тили дарсларида Ўзбекистон халқ шоири Сирожиддин Саййид каби юксак салоҳиятли ижодкорларнинг асарларини ҳам назарӣ, ҳам бадиӣ жихатдан ўрганиш, лингвистик таҳлил этиш ва талқин қилиш ўқувчиларнинг нутқини ўстиришда катта самара беради.

Ҳулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ўқувчиларнинг нутқини ўстиришда, уларнинг маънавияти юксалишида, бадиӣятни ҳис қилишлари ва она тилининг асл дурдоналаридан баҳраманд бўлишларида, миллат, она - Ватан қадрини, ҳурриятни янада теранроқ англашлари ва асрашларида Сирожиддин Саййид шеърлари муҳим тарбиявий-маърифӣ аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Юсупова Т. Мавлонова К. Наралиева Ш. Ўзбек тилини ўқитиш методикаси. Алматы.:2021.
2. Саййид С. Асарлар 2 –ж. Тошкент: “Шарқ” нашриёт – матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2019.
3. Ш.Наралиева, Н.Корганбаева. Ўзбек адабиёти. Умумтаълим мактабларининг 9 – синфи учун дарслик. Қозоғистон Республикаси Таълим ва фан министрлиги тасдиқлаган. Алматы.: “Жазушы” нашриёти, 2019.
4. Саййид С. Асарлар 3 –ж. Тошкент.: “Шарқ” нашриёт – матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2019.
5. Шарафиддинов О. Шоирликнинг оғир юки. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1982 йил, 29 октябрь.
6. Саййид С. Элдошларим, дилдошларим. Тошкент.: “Адабиёт” нашриёти, 2021.

ТИЛ ВА ЁЗУВ. ЁЗУВНИНГ ТАРИХИЙ АҲАМИЯТИ.

Гулноза Османова,
Бинафша Эгамбердиева,
Жумабек Ташенев номидаги университет
1-босқич талабалари

Илмий раҳбарлар: *Ҳ. Ҳамроева, филология фанлари доктори (DSc)*
Ш.Наралиева, педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация: Мазкур мақолада тил ва ёзувнинг пайдо бўлиши, ёзув турлари, уларнинг тарихий аҳамияти тадқиқ қилинади.

Калит сўзлар: тил, ёзув, пиктография, «Авесто», пахлавий, урхун - енисей (руник), туркий (уйғур), сўғд, араб, кирилл, лотин.

Аннотация: Бұл мақалада тил мен жазудың пайда болуы және тарихта жазудың маңызы ерекше екендігі айтылады.

Түйін сөздер: Тил, жазу, пиктография, Авеста, пехлеви, урхунисей (руникалык), түркі (уйғыр), соғды, араб, кириллица, латын

Аннотация: В этой статье подчеркивается возникновение языка и письменности, а также важность письменности в истории.

Ключевые слова: язык, письменность, пиктография, Авеста, Пехлеви, Урхунисей (рунический), тюркский (уйгурский), согдийский, арабский, кириллица, латынь.

Ёзув – муайян бир тилда қабул этилган ва кишилар ўртасидаги мулоқотга хизмат қиладиган ёзма белгилар ёки тасвирлар тизими. Ёзув – кишилиқ жамияти маданий тараққиётининг том маънодаги ибтидоси, башариятнинг узок ва мураккаб тадрижий такомили жараёнидаги омилларнинг энг асосийларидан бири. Аллоҳ таоло Ўз Каломи шарифида: “У (Аллоҳ) қалам билан илм ўргатгандир”²⁵, – дея марҳамат қилган. Расуллулоҳ (с.а.в.): “Илмни китобат (ёзиш) билан боғлаб (мустаҳкамлаб) қўйинглар”²⁶, дедилар. Аждодларимиздан шундай нақл қолган: “Илм ов қилиб тутилган жониворга ўхшайди, уни китобат (ёзиб қўйиш) билан боғлаб қўйилади”. Яна бир манбада эса “Ёдланган нарса (илм) учади, ёзилгани эса қолади”, деб келтирилади.

Дарҳақиқат, илмни ўрганиш ва уни келажак авлодга етказиш учун албатта уни қоғозга муҳрлаш, шу билан бирга ёзганда ҳам санъат даражасига етказиш керак. Ёзув тилдан анча кейин пайдо бўлган (товуш тили 400-500 минг йиллар илгари юзага келган, ёзувнинг пайдо бўлганига эса 4-5 минг йиллар бўлган). Оғзаки тил (нутқ) нинг замон ва макон нуктаи назаридан чекланганлиги ва уни бартараф этиш зарурати ёзувнинг пайдо бўлишига олиб келган. Яъни, оғзаки тил талаффуз вақтидагина ва айни пайтда муайян масофадаги товуш тўлқинлари етиб бориши мумкин бўлган киши учунгина мавжуддир. Бошқа шароитларда тилга эҳтиёж пайдо бўлиши билан инсон даҳоси бу эҳтиёжни қондира олувчи воситаларни қидира бошлаган, натижада белгилар тизимидан иборат ёзув дунёга келган.

Ёзувнинг пайдо бўлиши ва тараққиёти жамият ривожини, шунингдек, муайян масофадаги кишиларнинг ўзаро алоқа қилиш эҳтиёжини, сиёсий, ҳуқуқий, диний ва эстетик характердаги ахборотларни қайд этиш, сақлаш зарурати билан бевосита боғлиқ. Халқларнинг давлат сифатида бирлашуви нутқий алоқа доирасини кенгайтиради ва мураккаблаштиради, савдо кенгайди; бошқа халқлар ва давлатлар билан ҳарбий, сиёсий ва бошқа шартномалар тузилади, қонунлар пайдо бўлади ва мустаҳкамланади, диний қарашлар ва мафқуранинг бошқа турли кўринишлари шаклланади, халқларнинг ўз тарихини билишга бўлган эҳтиёж кучаяди. Буларнинг барчасини фақат оғзаки нутқ воситасида амалга ошириш мумкин эмас.

²⁵ Бухорий А. Мир Убайд Бухорийнинг мўъжизавий хати билан кўчирилган Қуръони карим. Тошкент.: 2004. – Б.51.

²⁶ Кўрсатилган манба. – Б.52.

Бу шароитда ёзув заруратга айланади. Инсоният тараққиётида, тамаддунида ёзувнинг пайдо бўлиши мислсиз юксалиш омили бўлди.

Жамиятда ва инсон ҳаётида хатнинг нақадар улуғ бир аҳамиятга эга эканлиги ҳақида XI асрда яшаб ўтган Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг машҳур “Қутадғу билиг” асарида шундай дейди: “Битиб қўймасайди доно қаламим, Қоронғу қоларди мозий олами”²⁷. Ёзув оғзаки тилга нисбатан иккиламчи, қўшимча алоқа воситаси бўлсада, унга қараганда кўп афзалликларга эга. Хусусан, тилнинг асосий вазифаси- кишилар ўртасидаги алоқани таъминлашдир. Тилнинг коммуникатив вазифаси ёзувсиз амалга ошиши мумкин эмас. Тилнинг эстетик, дунёни билиш каби асосий вазифаларини ҳам ёзувсиз тасаввур қилиш қийин. Айниқса, тилнинг инсоният қўлга киритган тажриба билимларни сақлаш ва авлодларга етказишдан иборат вазифаси бевосита ёзув орқали бажарилади.

Кишилиқ жамияти яратган билим ва тажрибалар, кашфиётлар, сўз санъати дурдоналари ва қимматли ахборотларнинг барча барчаси авлодлардан авлодларга ёзув орқали етиб боради. Тил жамият тарихи билан қанчалиқ боғлиқ бўлса, ёзув ҳам шунчалиқ боғлиқдир. Дастлабки қарашларда ёзувнинг келиб чиқишини илоҳиётга боғлаш учрайди. Бу аслида ёзувнинг тенгсиз имкониятларини тасаввурга сиғдира олмаслик, ёзув магияси («Ёзув сеҳрли кудратга эга» деган ишонч) оқибатида келиб чиққан жўн тасаввурлар маҳсулидир. Ёзув кишилиқ жамиятининг зарурий эҳтиёжи асосида пайдо бўлиб, ривожланиб борган. Бугунги шаклини олгунга қадар узок ва мураккаб тадрижий тараққиёт йўлини босиб ўтган. Инсон ақли ёзувдай мукамал алоқа воситасини кашф қилгунча узок изланган. Энг қадимий даврларда дунё халқларининг деярли барчасида кенг тарқалган «эслатувчи» белгилар ана шу изланишларнинг илк кўринишлари эди. Масалан, муайян миқдорни ифодалаш учун турли тошлар, чиғаноклардан фойдаланилган, таёқлар, дарахтларга ҳар хил иплар боғлаш, тугунлар тугиб қўйиш ва бошқа воситалар билан муайян ахборотни эсда сақлаш ёки муайян масофага юборишга ҳаракат қилинган.

Ёки бир хабарни узок, масофага етказиш учун тутун, гулхан, ноғора овози қўлланган. Хабарни узок, вақт сақлаш учун рамзий маъно берилган буюмлардан фойдаланилган: кўрғон- мархум кўмилган жой белгиси; славян қабилаларида нонтуз- дўстлик белгиси; трубка - тинчлик, сулҳ белгиси ва бошқалари.

«Буюмли ёзув» номи билан юритиладиган бундай ахборот воситаларининг қолдиқлари ҳозирда ҳам баъзан сақланган. Масалан, бирор фикрни эсдан чиқариб қўймаслик учун рўмолчанинг учини тугиб қўйиш одатини ёдга олиш мумкин. Расмли ёзув (пиктография) ёзув яратиш йўлидаги биринчи қадам бўлган. Расм билан ёзув ўртасида узвий боғлиқлик мавжуд, аввало, ҳар иккаласи ҳам кўриш орқали идрок қилинади. Пиктографик ёзувни ибтидоий тасвирий санъат ичида юзага келган дейиш мумкин. Археолог олимларнинг бундан жуда кўп минг йилликлар илгари инсонлар томонидан чизилган турли расмларнинг мавжудлиги ҳақидаги маълумотлари маълум.

Тошларга, суякларга, ғор деворларига ўйиб ишланган хилма-хил ҳайвонларнинг расмлари, умумий мазмунга бирлашувчи тасвирий лавҳалар - буларнинг бари пиктографик ёзувнинг асосларидир. Ана шу ибтидоий тасвирий санъат икки йўналишда — умуман расмлар ва муайян ахборот воситаси, яъни ёзув сифатида шакллана борган. Буни дунё тилларининг жуда кўпчилигидаги «ёзмок» маъносидаги сўзларнинг этимологиясига эътибор қилганда ҳам билиш мумкин. Бундай сўзларнинг этимологиясида асосий мазмун расм чизиш жараёни билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Масалан, қадимги туркий тилларда ё«змок,» тушунчаси «бит(и)мок» феъли («битик» - ёзув, китоб) билан ифодаланган. Бу феълнинг ўзаги хитойча «би» (мўйқалам) сўзи билан алоқадор бўлиб, дастлабки маъноси «ўймок, ўйиб безамок», ундан кейин «ёзмок» демакдир.

Славян тиллардаги «писати» (рус. «писать» - «ёзмок,») феълининг маъноси ҳам дастлаб мўйқаламда расм чизиш билан боғлиқ бўлган (рус. «живопись» - рангтасвир сўзи билан

²⁷ Юсуф Хос Ҳожиб ўғитлари. Ўзбек педагогикаси антологияси. Т.: “Ўқитувчи” нашриёти, 1995. – Б.140.

киёсланг). Бу феълнинг ўзаги лот. «*pingere*» (расм солмоқ) сўзи билан алоқадордир, «писать» феълнинг дастлабки маъноси, кўринадики, «расм солмоқ», «безамок,»дан иборат бўлган. Готча «*melian*» (ёзмок) феълнинг дастлабки маъноси ҳам мўйқаламда «расм солмоқ» бўлиб, бу феъл ҳозир немис тилида «*malen*» шаклида ва «расм солмоқ» маъносида қўлланади. Юнон тилидан кўпгина тилларга ўтган «графика» сўзи ҳам этимологик жиҳатдан ўйиш, тирнаш тушунчаларини ифодалайди. Бу мисоллар ёзувнинг расм билан бениҳоя боғлиқ эканлигини яққол кўрсатади, ёзув жараёни механикасини ҳам очиб беради. Расмлар ёрдамида муайян фикр ахборотни ифодалаш, юбориш мумкин эканлигини одамлар жуда қадимги даврларда англаб етганлар. Шунинг учун ҳам расмли ёзув (пиктография) дунёдаги мавжуд барча ёзувларнинг келиб чиқиши учун асос бўлган дейиш мумкин. Пиктографиянинг оғзаки тил билан боғлиқ бўлмаганлиги унинг турли тил вакиллари томонидан ҳам тушунилаверишини таъмин этган, аммо унда ифодаланган мазмуннинг турлича, ихтиёрий талқин этилишига йўл қўйган, абстракт тушунчаларни бундай ёзув орқали ифодалаш деярли мумкин бўлмаган.

Давлат тузуми ривожланиб, турли ёзишмаларга ва бу ёзишмаларнинг айна бир хил талқин қилинишига бўлган эҳтиёж кучайиб борган сари пиктографик ёзувнинг ожиз томонлари кўпроқ кўзга ташлана бошлаган. Бу ҳол пиктографик ёзувнинг тараққиётига, идеографик ва иероглифик ёзувнинг шаклланишига олиб келган. Расмларнинг соддалашуви, уларнинг ўзлари ифода этган буюмларнинг номига, рамзига айланиши ва аста - секин бу рамзларнинг оғзаки тил билан доимий боғланиши ёзувнинг такомиллашиб боришини белгилаб беради. Ёзув белгилари идеографик, иероглифик белгилар сифатида муайян сўзларнинг ифодачиларига айланади, бу ёзув «сўз ёзуви» ёки «логографик ёзув» номи билан умумлаштирилади. Энг қадимги логографик ёзув тизимлари (миср иероглификаси, шумер миҳхатлари, хитой иероглификаси ва бошқа) мил. аввал. 4 минг йилликнинг охиридан мил. аввал. 2 минг йилликларнинг бошларигача бўлган даврда шаклланган. Ҳақиқий маънодаги ёзув тизимлари дастлаб Қадимги Шарқда вужудга келган. Ёзувнинг кейинги тараққиёт босқичи бўғин ёзуви бўлиб, у мил. ав. 2 минг йилликларнинг ўрталарида пайдо бўлган.

Тилдаги сўзлар сонига қараганда бўғинлар сони анча кам, шунинг учун ҳам бўғин ёзуви логографик ёзувга нисбатан сезиларли даражада оз белгилар тизими билан иш кўради. Масалан, деванагари (хинд) ёзув бўғин ёзувидир. Ҳарф – товуш - ёзувининг шаклланиши бутун ёзув тараққиёти тарихида инқилоб бўлган. Бу йўналишдаги илк ёзув финикий ёзувидир. Финикий алифбосининг пайдо бўлиши инсоният учун ёзувни такомиллаштириш борасида олға қўйилган қадам бўлган. Биринчи марта соф товуш ёзуви, санокли ҳарфлардан иборат мукамал алифбонинг юзага келиши жамиятдаги ёзувни биладиган кишилар доирасини кенгайтириб юборган. Шунинг учун ҳам финикий ёзуви жуда тезлик билан бошқа халқлар орасида ҳам тарқалган. Бу жараён мил. аввал 9 асрдан бошланган.

Финикияликлар билан иқтисодий ва маданий алоқада бўлган қўшни халқлар мазкур ёзув билан танишиб, тез орада уни ўз тилларига мослаштириб олганлар. Ҳозирги кунда бизга маълум бўлган ҳарф товуш тизимидаги ёзувларнинг 4/5 қисмидан кўпроғи финикий ёзувдан келиб чиққан. Нутқни энг кичик бўлақларга — товушларга ажратиб тасаввур қилиш, идрок этиш дастлабки пайтларда у қадар осон иш бўлмаганлиги сабабли ҳарф-товуш ёзуви ёки алифболи ёзувнинг пайдо бўлиш жараёни узоқ давом этди. Бунда инсон дастлаб нутқни сўзларга, кейин бўғинларга, ундан кейин эса товушларга ажратиб тасаввур қила олишдай беҳад мураккаб ва узоқ йўлни босиб ўтган.

Тилдаги товушларни алоҳида — алоҳида идрок қилиш товуш ёзувнинг ибтидосидир. Ҳарф товуш ёзувнинг муҳим афзаллиги унинг кам миқдордаги, яъни 20-30 атрофидаги белгилар билангина иш кўра олишидир. Ҳарф-товуш ёзуви дунё халқлари орасида жуда тез тарқалган ва бу жараён, асосан, ўзлаштириш, у ёки бу тилнинг хусусиятини ҳисобга олган ҳолда мослаштириш йули билан бўлган. Ўрта Осиёдаги халқлар, жумладан, ўзбек халқи турли ёзувлардан фойдаланиб келган. Бу ёзувлар авесто, пахлавий, урхун — енисей (руник), туркий (уйғур), сўғд, араб, кирилл, лотин ёзувларидир.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, ёзув билан тил ўзаро чамбарчас боғлиқ. Бирор тилни шу тилнинг ёзувини ўрганмасдан, ёки аксинча, бирор ёзувни шу ёзув тегишли бўлган тилни билмасдан ўрганиш мумкин эмас.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. ХолмановаЗ., Наралиева Ш. Тилшунослик назарияси.-Алматы.: Эверо, 2021.
2. Маҳмудов Н. Ёзув таризидан қисқача луғат маълумотнома.-Т.: 1990.
3. Абдуазизов И. Тилшуносликка кириш.-Тошкент.: 2009.
4. Абдулғафур Раззоқ Бухорий. Мир Убайд Бухорийнинг мўъжизавий хати билан кўчирилган Қуръони карим // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – Тошкент: 2006. 4-сон.
5. Абулқосим Сулаймон ибн Аҳмад ибн Айюб ат-Табароний. Ал-Мўъжам ал-кабир. 699-ҳадис Имом Бурхониддин Зарнужий. Таълимул мутаъллим. – Байрут.: 2017.
6. Юсуф Хос Ҳожиб ўғитлари. Ўзбек педагогикаси антологияси. Т.: “Ўқитувчи” нашриёти, 1995.

БЉИМ АЛУШЫЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСУДА ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ОРНЫ МЕН МӘНІ (Белгілі өзбек ақыны және аудармашысы Минхожиддин Мирзо өлендері мысалында)

Салимжон Ганиев,
Қазақстан Республикасы Ж.Тәшенев
университетінің аға оқытушысы
филологиялық ғылымдарының (PhD)докторы

Марифат Касимова,
Әндіжан мемлекеттік педагогикалық институтының доценті,
филологиялық ғылымдарының кандидаты

Томарис Азам Бутунбоева,
Өзбекстан мемлекеттік хореография академиясының аға оқытушысы,
филологиялық ғылымдарының (PhD)докторы

Аннотация. Бұл мақалада фразеологизмдердің білім алушылардың сөйлеу қүзыреттілігін қалыптастырудағы рөлі мен маңызы зерттеледі.

Тірек сөздер: көркем сөз, ұлттық қүндылық, даналық, сөйлеу мәдениеті, мақал-мәтел, сөздік, іс-әрекет мүшелері, сөз мәнері.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль и значение фразеологизмов в формировании речевой компетентности студентов.

Ключевые слова: художественная речь, национальная ценность, мудрость, культура речи, пословицы, лексика, части действия, стиль речи.

Abstract. This article examines the role and significance of phraseological units in the formation of students' speech competence.

Key words: artistic speech, national value, wisdom, speech culture, proverbs, vocabulary, parts of action, style of speech.

Жаһандану жағдайында оқушыны ойлауға, өзгенің ойын түсінуге және осы ойдың жемісін ауызша және жазбаша (тыңдау, айтылым, оқу және жазу) жеткізе білуге үйрету, яғни коммуникативтік сауаттылығын, білім деңгейін жоғарылату, терең ой, өз пікірін еркін жеткізе алатын, туындаған мәселелерді шеше алатын, өмірде өзіндік орны бар жаңа ұрпақ тәрбиелеу маңызды.

Өзбек тілі сабақтарында оқушылардың сөздік қорын молайту, сөйлеу құзіреттілігін дамыту, осыған байланысты білім берудің тиімділігін қамтамасыз ететін құралдарды жетілдіру, тәрбиенің дидактикалық қамтамасыз етілуін байыту мақсатында балалардың жас жеткіншектері мен дүниетанымына қолайлы көркем әдебиеттер ұсынылады. Сондықтан оқыту үрдісінде заман талабына сай жаңашыл әдіс-тәсілдерді, құралдарды пайдалану өзінің оң нәтижесін береді. Белгілі өзбек ақыны Минхожиддин Мирзонның «Сахибгирон Йогдуси» атты тәрбиелік дастаны жасөспірім оқырмандарға арналған. Онда дүние жүзі әдебиетінде тұңғыш рет ұлы көсем, ойшыл мемлекет қайраткері Әмір Темір Тарағайдың «Темұрдың түзүктері» шығармасындағы хикметтердің поэтикалық түсіндірмесі жасалған.

Тарих сынынан сүрінбей өткен, елге бүгін-ертең қалтқысыз қызмет ете алатын, адамгершілік-тәрбиелік жағынан биік, философиялық тереңдігі бар «Түзүктер» даналығы оқырманның рухани-эстетикалық әлемі, Отан мен Ұлт тағдыры, ұлттық құндылықтардың асыл қазынасы тұрғысынан түсіндіріледі. Мақал-мәтелдер арқылы автордың шығармашылық ниетінің көрінісі жарқын, жан-жақты суреттеліп, бір-бірімен сабақтасып, образ шынайылығын, эстетикалық әсерін арттырады.

Фольклорлық поэтика мен лексиканы ұтымды пайдаланған М.Мирзо эпос тілін қарапайым да жатық, образға бай, халыққа жақын етіп жасаған. Халық даналығын айшықтайтын орамды, ықшам мақал-мәтелдер автордың мақсатын анық, айқын білдіретіндей әсер қалдырады:

Адам күші-құдыреті
Қылышта емес, есте тұт.
Қырғынменен жұрт көгермес,
Зорлық-зомбылықты ұмыт.

(Инсон кучу қудрати ҳеч,
Қиличдамас, ёдда тут.
Қирғин билан юрт кўкармас,
Зулм-зўрликни унут) –

дейді ақын. Бұл әсерлі жолдар «Білегі күшті бірді жығады, Білімі күшті мыңды жығады»²⁸ мақалының синонимдік түрлендірілген нұсқасы екенін байқауға болады. Синонимдік өзгерістің нәтижесінде градация, яғни рухани қалыптасу пайда болды. «Қырғынмен ел көгермейді» деген сөз тұтастай алғанда «Бір күн дау болған үйден қырық күн береке кетеді» деген мақалды еске түсіреді. «Мағыналар махзаниде» бұл мақалдың «Бір күні төбелескеннің қырық күн несібесі үзіледі», «Дау-дамайдың берекесі жоқ», «Дау-дамай – азабы мол» деген нұсқалары бар және қажеттігін көрсететін мақал-мәтел ретінде түсіндіріледі.²⁹

Өзбектер қашанда қарттарды құрметтеп, балаларға жанашырлықпен, сүйіспеншілікпен қараған. Халқымыздың толеранттылығы мен мейірімділігі көптеген мақал-мәтелдерде дәріптелген. «Үлкенге құрметте бол, кішіге ізетте бол», «Үлкенді мақта, кішіні сақта», «Үлкенге – құрмет, кішіге – ізет» деген мақал-мәтелдерде кең пейілділік, мейірімділік сияқты адам бойындағы ең әдемі сезімдер көрініс тапқан. Ақынның асқан шеберлікпен таңдаған тіркестері эпостың идеясына, болмысына, көркемдігіне игі әсер етті.

²⁸ Өзбек халық мақалдары. Т.: Ғафур Ғұлам атындағы Әдебиет және өнер баспасы, 1989.-Б.-88

²⁹ Шомақсудов Ш. Мағыналар жертолесі. Т.: «Өзбекстан медицина энциклопедиясы» Мемлекеттік ғылыми баспасы, 2018. -Б.-35.

Асылдардың әрқайсысы баға жетпес дәулет,
Хикметтерге толы үлкен бір кітап.
Кішкентайлар ше, саған перзент, аяла,
Есде болсын, барлығына күн сәулесі тепе-тең-

(Улуғлар ҳар бири бебаҳо давлат,
Ҳикматлар жам бўлган улкан бир китоб.
Кичиклар-чи, сенга фарзанд, эъзозла,
Ёдда тут, барчага баробар офтоб) –

тұрақты тіркестер автордың өз ойын баяндауында қарапайымдылық пен еркіндікке, философиялық тереңдікке жетуін қамтамасыз етеді. Дастанның бұл тарауында ақын «Үлкенге – құрмет, кішіге – ізет» деген мақалды шығармашылықпен пайдаланады. Инверсиялық талаппен өзгертілген сөз тіркесінің бірқатар үлгілері көрсетіледі. Эпостағы сөз тіркестерін тиімді қолданумен қатар ақын оларды шебер ұйқастырып, шығарманың идеясын, мазмұнын, формасын, әсерлілігін қамтамасыз ету үшін бейнелеу құралдарын тамаша пайдаланады. Мақал-мәтелдер шығармашылықпен игерілетін көркем материал ғана емес, ақынның бойындағы тың қиялдарды оятатын, шабыттандыратын, жазылып жатқан шындыққа сан алуан бояу бере алатын баға жетпес байлық. Минхожиддин Мирзо «Сахибгирон Йогдуси» дастанында сөздің шын мәнін, астарында жатқан мағыналарды сезініп, оларды орынды қолдану барысында аса ерекше, бейнелі көркем сөз құра білген. Ал нағыз сөз шебері ретінде тұрлаулы бірліктердің түрлі-түсті жылтырлығы мен ішкі мағынасын ашады. Ақын тілінің ерекшелігі мен байлығы оның көркем тіл элементтерін тиімді пайдалана білуінен, сөз тіркестерін, сөз тіркестерін таңдап алуынан, мақал-мәтелдерді, мақал-мәтелдерді, жұмбақтарды орынды қолдана білуінен айқынырақ көрінеді. Мақал-мәтелдер мен сөз тіркестерінің коннотативтік мағынада қолданылуы эпостағы бейнелілікті арттыруға, сөздің ішкі ерекшелігін, мағыналық қырларын ашуға қызмет етеді. «Түзуктердің» «Тәтті сөз қылышқа қынап» деген даналығын ақын былайша көрсетеді:

Бір ауыз тәтті сөзден,
Жылан кірер ұясына.
Ал адам ше, салады
Қылышын қынапқа.

Ақын «Жақсы сөзбен – жылан інінен, жаман сөзбен – пышақ қынынан»³⁰ «Бір ауыз тәтті сөзден, Кірер жылан ұяға» деген халық нақылын қолданып, стильдік көркемдік жасайды. Әйгілі мақал-мәтел суреткер шеберлігімен жаңаша айтылып, әсерлілігі арта түсті. Минхожиддин Мирза шығармаларында мақал-мәтелдер мен тіркестер екі түрлі формада көрініс тапқан: а) формасы өзгерген мақал-мәтелдер мен өрнектер; ә) бастапқы қалпын сақтап қалған мақал-мәтелдер мен сөз тіркестері;

Шығармашылық өзгерістерге ұшыраған, яғни кейбір сөздер өзгеріп, қысқарып, кеңейіп, мазмұны эпос өлеңдеріне сіңіп кеткен тіркестер мен мақал-мәтелдер де бар. Сохибқиронның «Түзуктеріне» күшті әсер қалдыру, оқырманды байқауға шақыру үшін ақын халық арасында мақал-мәтелдерге, тіркестерге жиі жүгінеді. Халқымыздың ұлттық болмысы, философиялық-адамгершілік көзқарастары, рухани болмысы мақал-мәтелдер мен нақыл сөздердің жарқыраған көркемдігінен, ой көркемдігінен, сөздің ықшамдылығы мен қарапайымдылығынан, мағынасының өткірлігінен аңғарылады.

Қорыта айтқанда, «Сахибгирон Йогдуси» шығармасында қолданылған тұрақты тіркестер автордың өзіндік стилі мен ерекше ақындық шеберлігін танытып, эпостың әсерлілігін арттырып, оқырманның қызығушылығын оятып, оны ойлауға, бақылап отыруға, өткен және болашақ туралы дұрыс қорытынды жасауға итермелейді, деп айта аламыз.. Филология ғылымдарының докторы Х.Хамроеваның айтуынша, «Минхожиддин Мирзо рухани тәжірибені де, адамдық сезімді де аяулы Отанының және замандастарының

³⁰ Өзбек халық мақал-мәтелдері.Т.: Ғафур Ғұлам атындағы Әдебиет және өнер баспасы, 1989. -Б.-88.

тағдырымен ажырамас байланыста түсіндіреді, қай тақырыпты жазса да, рухани ішкі сұлулығын, тәуелсіз Өзбекстанның бүгінгі күнін мақтан тұтады.”³¹

Әдебиеттер:

1. Абдурахманов Ғ'. Әдеби шығарманың тілін үйрену туралы. Т.: «Ғылым», 1966 ж.
2. Минхаджиддин Мирза. Иесі жаңбыр. Т.: Ғафур Ғұлам атындағы баспа үйі, 2016. - 120 б.
3. Рахматуллаев Ш. Өзбек тілінің фразеологиялық сөздігі. Ташкент.: Комуслар бош редакциясы, 1992. – 368 б.
4. Шомақсудов Ш. Мағыналар жертөлесі. Ташкент.: «Өзбекстанның медицина энциклопедиясы» мемлекеттік ғылыми баспасы, 2018. – 480 б.
5. Өзбек халық мақал-мәтелдері. Ташкент.: Ғафур Ғұлам атындағы Әдебиет және өнер баспасы, 1989. -512 б.
6. Хамроева Х. Қымбатсың, ей, жерім. Т.: «Тафаккур» баспасы, 2015. – 284 б.

БАДИЙ МАТНДА НУТҚИЙ ХОСЛАНИШНИНГ СОЦИОЛИНГВИСТИК ОМИЛЛАРИ

Фарангиз Мухамедамин,
Ергешова Мухлисахон
Жумабек Ташенев университети
1-босқич талабалари

Илмий раҳбарлар: *Х. Ҳамроева, филология фанлари доктори (DSc),
С.Ғаниев, филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

Аннотация. Мазкур мақолада насрий матнларда нутқий хосланишнинг социоллингвистик омиллари тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: мулоқот, нутқий хосланиш, услуб, социоллингвистик омил, прагматик таҳлил, лисоний имконият.

Аннотация. Бұл мақалада прозалық мәтіндердегі сөйлеу сипаттамаларының әлеуметтік лингвистикалық факторлары зерттеледі.

Негізгі сөздер: коммуникация, сөйлеу сипаты, стиль, әлеуметтік лингвистикалық фактор, прагматикалық талдау, лингвистикалық мүмкіндік.

Аннотация. В данной статье изучаются социоллингвистические факторы речевых характеристик в прозаических текстах.

Ключевые слова: общение, речевая характеристика, стиль, социоллингвистический фактор, прагматический анализ, лингвистические возможности.

Бадий асарларда лисоний бирликларни танлаш, уларга муайян коммуникатив, эмоционал-экспрессив вазифа юклашда коммуникантларнинг шахсий сифатлари катализатор вазифасини бажаради. Айниқса, лисоний бирликларни ўз ва кўчма маъноларида ишлатиш, уларга нутқий окказионал кўчма маънолар беришда бу омил янада устувор аҳамият касб этади. Зеро, коммуникатив-прагматик таҳлилда мулоқот иштирокчилари, ахборот, мулоқот вазияти ва шароити ҳамда лисоний унсурлар яхлит қамраб олинади. Бу унсурлар яхлитликда мулоқот тизимини ташкил қилади.

³¹ Ҳамроева Х. Бунчалар азизсан, эй мунис тупроқ. Т.: “Тафаккур” нашриёти, 2015. –Б.-279.

Мулоқот тизимида иштирокчилар унсури фаоллик қилади. Иштирокчиларнинг коммуникатив интенцияси лисоний имкониятларнинг танланишида бирламчи роль ўйнайди. Шунингдек, бошқа унсурлар билан “ҳисоблашиш” иштирокчи унсурунинг бошқа унсурлардан фарқланувчи “қайишқоқлик”, мослашувчанлик хусусиятларининг анча юқорилиги билан белгиланади.

Бошқа унсурларда танланиш юқори даражада бўлса, иштирокчи унсурлари мулоқот тизимида алмаштирилмаслиги уларнинг уюштирувчилик, ташкил этувчилик хусусияти билан боғлиқ. Алмаштирилмаслик эса, ўз-ўзидан, мослашувчанликнинг юқорилигини келтириб чиқаради. Бу “биринчидан, амалга ошаётган нуткий мулоқотнинг мундарижаси ва воситаларини тайинлайди. Мулоқот мазмуни коммуникантларнинг ҳамкорликдаги фаолияти натижаси ўлароқ юзага келади, лисоний бирликларни танлаш ва дискурснинг ушбу ҳамкорликдаги мақсадга мувофиқ бўлади. Иккинчидан, фаолиятдаги инсон тасаввуридаги объектлар оламини ташкил қилади ва мазкур объектларнинг мавжудлиги ишоралар асосидаги мулоқотнинг илк ва асосий талабидир. Ишоралар асосидаги мулоқот эса коммуникантларнинг идеал объектлар “олами” умумий бўлгандагина амалга ошади.”³²

Коммуникантларнинг хусусиятлари (ёши, жинси, ижтимоий ҳолати, мавқе-мартабаси кабилар) лисоний бирликларнинг коммуникатив вазифа бажаришида муҳим роль ўйнайди. “Коммуникациянинг моҳияти фақатгина объектив ва субъектив фактлар умумийлигида намоён бўлади. Шу сабабли бўлса керакки, коммуникациянинг муҳим таркибий қисмлари сифатида “сўзловчи”, “тингловчи”, “ижро этиш” ва “тушуниш” бўлимлари ажратилади.”³³

Коммуникация жараёнида иштирокчиларнинг прагматик вазиятга бўйсунуши мулоқотнинг умумий ва универсал қонуниятларидан биридир. Бунда нуткий одоб ва мулоқот маданияти бўйсундирувчи омил бўлиб хизмат қилади. Шунга мувофиқ равишда мулоқотга киришувчиларнинг лисоний бирликларни танлаши, уларга окказионал кўчма маънолар бахш этиши ва қўллашида андозавийлик, меъёрийлик тамойиллари амал қилади. Масалан, “*буюрмоқ, огоҳлантирмоқ, маслаҳат бермоқ, тақиқламоқ, таклиф қилмоқ* каби бирликлар нуткий тузилма таркибидан жой олиб, унинг мазмунини ойдинлаштириш учун хизмат қила олиши маълум. Лекин, *Мен мақтана олмайман, сендан ақллироқман* қабилида мақтаниш нуткий ҳаракатининг қўлланиши эҳтимолдан анча йироқ. Балки ушбу ҳаракатни бажараётган шахснинг мақтанишга ҳаққи бордир. У ўз суҳбатдошига нисбатан ақллилиги ҳақиқатдир, лекин нуткий мулоқот одоби бунга йўл қўймайди.”³⁴ Мулоқот одоби тил бирликларидан фойдаланишнигина эмас, балки сўзловчининг хатти-ҳаракатларини ҳар “тартибга солади”, унинг қуюшқондан чиқиб кетишига йўл қўймайди:

Додхо гаши келиб, Унсинни масхара қилди:

— *Оббо, тегирмончининг қизи!.. Битта қўйни назарлари илмайди! Нечта қўй бўлса арзир эди? Сен ўзинг ўнта қўй берсам, пичоқ санчиб келасанми? Юзта қўй, давлатимнинг ярмини берсам борасанми?*

Унсиний бозвантидаги тангаларни ўйнаб:

— *Менга давлат керак эмас, давлат керак бўлса борар эдим, — деди.*

Бу гап додхога тегиб кетди.

— *Нима керак?*

Унсин индамади. *Додхонинг саволи жавобсиз қолиши мумкин эмас эди. Шунинг учун биттаси гуноҳ қилса, ҳаммаси баравар калтак ейдиган кундошлар* ***Унсинни турткилашди:***

— ***Жавоб берсанг-чи!***

— ***Тилдан қолдингми?!***

Ёнида ўтирган кундоши тирсаги билан биқинига икки-уч туртгандан кейин, Унсин бошини кўтариб, бало-қазодай тикилиб турган додхога бир қўз ташлади-ю, яна бошини эгиб, лекин дадил жавоб берди:

— *Жавоб берсангиз... Ганжиравонга кетсам... - деди. (А.Қаҳҳор, Дахшат)*

³²Тарасов Е.Ф. Проблематика изучения, описания и моделирования речевого общения. В кн.: Лингвистическая прагматика и общение с ЭВМ. М.: Наука, 1989. (–С. 5-33.) – С.32.

³³Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Б.66.

³⁴Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Б.87.

Матндаги Унсуннинг ҳар бир ҳаракатида унинг ўзлиги намоён бўлади. Бу ўзлик – маданиятлилик, эрга ҳурмат, шу билан биргаликда, унинг заминида бўй кўрсатиб турган жасорат каби ментал ва бошқа инсоний сифатлар, соддалик ва ғўрлик хусусиятлари яхлитлиги сифатида юзага чиқади. Унинг нутқидаги ҳар бир ифодада бу сифатлар зоҳир бўлади.

Юқоридаги матнда коммуникантнинг хатти-ҳаракатларида коммуникатив вазиятга бўйсуниб бўртиб турса-да, унинг нутқидаги айрим ифодаларда (“*Ўлсин, нокас одам экан, битта қўйни деб... Кошки арзийдиган нарса бўлса!*”), баъзи ҳаракатларида (додхога тикилиб қараш, дадил жавоб бериши) ундан маълум даражадаги чекинишларни кўрамиз. Бу ҳам коммуникантнинг шахсий сифатлари билан белгиланади. Ундаги аёллик, хотинлик сифатлари вазиятга мослашувчанликни келтириб чиқарган бўлса, эркак интилиши билан намоён бўлувчи инсоний сифатлари вазиятни ўзига бўйсундиришида намоён бўлади.

Коммуникатив-прагматик тизимда коммуникант (шахс) унсури таркибининг ўта мураккаблиги билан характерланади. Тилшунос олимлар шахс омилининг қуйидаги хусусиятларини алоҳида уқтиради:

- 1) лисоний қобилият;
- 2) миллий мансублик;
- 3) ижтимоий –маданий мавқеи (маълум ижтимоий гуруҳга хослик, касб, лавозим, маълумот, яшаш жой, оилавий аҳвол каби белгилар);
- 4) биологик-физиологик кўрсаткичлари (жинс, ёш, соғлик, жисмоний нуқсонлар бор/ йўқлиги);
- 5) руҳий-психологик тури (темперамент, патологик кўрсаткичлар);
- 6) вазиятга нисбатан ўзгарувчан руҳий ҳолати (кайфият, муваққат билим, мақсад, қизиқиш);
- 7) доимий диди, қизиқиш ва одатлари;
- 8) ташқи кўриниши (кийиниши, ўзини тутиши, хулқ-атвори).³⁵

Албатта, тилшуноснинг бу рўйхатини яна давом эттириш, уларнинг ички таркибий қисмларини муайянлаштириш мумкин.

Коммуникантлардан ижтимоий, мавқе-мартаба, ёш, жинс жиҳатидан “имтиёз”га эгалари ва бу белгиларга салбий ёки бетараф муносабатдагилари фарқланади. Масалан, ёш, мавқе-мартаба, ижтимоий ҳолат, жинс ёки бошқа жиҳатдан тенг ва тенг бўлмаган коммуникантлар фарқланади. Тенгқурлар, ҳамкасб ёки “ҳамлавозим”лар орасида лисоний имкониятлардан фойдаланиш ҳуқуқлари тенг тақсимланади. Бунда уларнинг ҳар иккисини ҳам лисоний имкониятни воқелантиришга бетараф аъзолар сифатида баҳолаш мумкин.

Демак, коммуникация жараёнида иштирокчилар прагматик вазиятга бўйсуниб билан бирга, уларнинг шахсий сифатлари ва муносабатларига боғлиқ равишда прагматик омиллар шахсий омилларнинг таъсирига берилади. Бу эса коммуникантларнинг мулоқот тизимидаги фаоллиги, уни ташкил этувчилик хусусиятининг юқорилиги, мулоқотнинг бошқа унсурларини ўз атрофида ўз мақсадига мос равишда уюштириши каби омиллар билан белгиланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

- 1.Тарасов Е.Ф. Проблематика изучения, описания и моделирования речевого общения. В кн.: Лингвистическая прагматика и общение с ЭВМ. М.: Наука, 1989. (–С. 5-33.) – С.32.
2. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Т.: “Фан” нашриёти, 2005.
3. Богданов В.В. Речевое общение: прагматические и семантические аспекты. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1990.
4. ХолмановаЗ. Наралиева Ш. Тилшунослик назарияси.-Алматы.: Эверо,2021.

³⁵Богданов В.В. Речевое общение: прагматические и семантические аспекты. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1990. -89 с. – С.28-29.

**АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ИЖОДИНИ ЎРГАНИШДА ИННОВАЦИОН УСУЛЛАРДАН
ФЙДАЛАНИШ КОНЦЕПЦИЯСИ**
(Қозоғистондаги таълим ўзбек тилида олиб бориладиган умумтаълим мактаблари
мисолида)

Шахло Наралиева,
Қозоғистон Республикаси Ж.Ташенев номли университет катта ўқитувчиси,
педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Хулкар Ҳамроева,
Ўзбекистон давлат хореография
академияси профессори,
филология фанлари доктори (DSc)

Аннотация. Мазкур мақолада улуғ адиб Абдулла Қодирий асарларининг Қозоғистондаги таълим ўзбек тилида олиб бориладиган умумтаълим мактабларида ўрганилишига оид масалалар тадқиқ қилинади.

Калит сўзлар: миллий рух, ҳикоялар, қадрият, “Ўткан кунлар”, ижодий мерос, Қозоғистон, жаҳон адабиёти.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с изучением произведений великого писателя Абдуллы Кадыри в общеобразовательных школах с узбекским языком обучения Казахстана.

Ключевые слова: национальный дух, рассказы, ценности, «Минувшие дни», творческое наследие, Казахстан, мировая литература.

Аннотация. Бұл мақалада Қазақстандағы оқу өзбек тилинде жүргізілетін жалпы білім беретін мектептерде ұлы жазушы Абдулла Қадиридің шығармаларын оқытуға қатысты мәселелер қарастырылған.

Негізгі сөздер: ұлттық рух, һикаялар, құндылық, «Өткен күндер», шығармашылық мұра, Қазақстан, әлем әдебиеті.

Буюк адиб Абдулла Қодирийнинг бетақорр ижодий мероси, ўзбек миллатига хос мунаввар инсоний фазилатларни мадҳ этган етук бадий асарлари ўсиб келаётган ёш авлод маънавиятини юксалтириш баробарида халқимизнинг энг гўзал миллий қадриятларини тараннум этади. Аслида буюк Абдулла Қодирий ижоди ва шахсияти ўзбеклар билан бир қаторда барча туркий қардош халқлар учун бирдек азиз ва қимматлидир.

Академик И.Султонов “Меҳробдан чаён”нинг тўртинчи нашрига ёзилган сўзбошида шундай дейди: “Фақат биз ўзбекларгина эмас, иттифоқимизнинг бир қанча халқлари ҳам бу жиҳатдан Абдулла Қодирийдан сабоқ олдилар. Буюк қозоқ ёзувчиси, жаҳон адабиётининг улкан вакилларидан бири Мухтор Азевоннинг таърифича, Абдулла Қодирий “Совет Шарқининг энг кўзга кўринган ёзувчиси бўлиб қолди”.³⁶

Абдулла Қодирий асарларида давр зиддиятларининг туб илдизлари инсон рухий кечинмалари билан уйғунликда очилади ҳамда муаллифнинг ҳар бир қаҳрамонга, ҳатто эпизодик образларга ҳам муҳим ғоявий-маърифий вазифа юклаганлиги асар драматизмини кучайтирган. Энг муҳими, унинг “равон, ширали, мусиқий тили” барча туркий халқларга тушунарлидир.

Ҳамма замонларда ҳам одамзоднинг миллий ўзига хос хусусиятлари, ижобий ва салбий хислатлари асрлар давомида турмуш тақозоси, ҳаёт тажрибаси асосида юзага келган урф-одатлар, удумлар, қадриятлар ва дин таъсирида шаклланади, такомиллашади. Буюк сўз санъаткори Абдулла Қодирий асарларида ўзбек миллати тарихи, бетақорр миллий қадриятлар, мозийнинг оқ ва қора саҳифалари ҳаёт ҳақиқатлари тарзида ўзининг ёрқин ифодасини топган. Бинобарин, адибнинг ўзи айтганидек, “Ёзувчи турмушни ҳар тарафлама ўрганиши, бунинг учун унинг ҳар соҳаларидан хабардор бўлиши керак. Қисман бошимдан

³⁶ Султон И. Сўзбоши Меҳробдан чаён, Т. 1982., Б.-4.

кечирганларим менинг ёзувчи бўлишимда каттагина роль ўйнаган. Ҳақиқий ёзувчи бўлишни истаган ёшларимиз ҳам дастлаб шу турмуш ичига киришлари, уни билишлари керак”.³⁷

Филология фанлари доктори Э.Рустамов атоқли қозоқ адиби М.Авезовнинг А.Қодирий ҳақидаги фикрларини алоҳида таъкидлайди: “Бир вақт мен Москвада, Максим Горький номидаги Жаҳон адабиёти институтида қозоқ ёзувчиси Мухтор Авезов билан тасодифан учрашиб қолдим... Суҳбатимиз, табиий, адабиёт устида эди; гап Абдулла Қодирийга бориб тақалди... Мухтор оға: “Абдулла Қодирий (Жулқунбой) юксак романлар яратди. Унинг романлари 1920 йилларда, гўё текис саҳрода тўсатдан, “Помир” тоғлари вужудга келгандай пайдо бўлди... Унинг тили равон, ширали, мусиқий, менимча, ҳамма Ўрта Осиё халқларига ҳам таржимонсиз тушунарли, – деди Авезов ва илова қилиб қўйди, – масалан, биз қозоқлар Жулқунбой асарларини таржимасиз ҳам бемалол ўқиб тушунаверамиз.”³⁸

Шарқ цивилизациясининг олий мақомини белгилаган туркий халқлар маданияти, адабиёти ва санъати ғоят уйғун, бир-бирига сингишиб кетган. Қозоғистон Республикасининг Чимкент шаҳри ва Туркистон вилояти, Жамбул вилоятидаги Тараз шаҳрини кўшганда 137та умумтаълим мактабларида ўзбек тили ва адабиёти фани ўқитилиши³⁹ қон-қардош қозоқ элида истиқомат қилаётган ўзбек этнос вакиллари учун муҳим аҳамият касб этади.

Адабиётнинг энг ноёб асарлари азал-азалдан халқнинг маънавий бойлиги, фаҳри ва мулкидир. Қозоғистон Республикасидаги ўзбек мактаблари учун яратилган “Ўзбек адабиёти” дарсликлари, “Адабиёт” мажмуаларига атоқли адиб Абдулла Қодирий ижодидан намуналар киритилган. Айниқса, “Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романлари қахрамонларининг мунгли ва ёруғ саргузаштлари, нур билан йўғрилган севги саҳифалари китобхонни ўзига ром этади. Филология фанлари доктори, профессор У.Норматов тўғри таъкидлаганидек, “Адиб “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён” асарлари билан ўзбек романчилигига асос солди. Бу романлар замонавий жаҳон адабиётининг нодир намуналари билан бир қаторда туради. Унинг қаламига мансуб ҳикоялар, ҳажвий, публицистик, адабий-танқидий мақолалар, бадий таржималар XX аср ўзбек адабиёти хазинасидан муносиб ўрин олган. Ватан тарихининг ғоят таҳликали йилларида миллат адабиёти ривожига янги саҳифа очган ўшандай асарларнинг яратилиши мислсиз ижодий жасорат, ақл бовар қилмас мўъжизадир”.⁴⁰

Миллат тарихи, маданияти, миллий кадриятлари ва урф-одатлари, ўзига хос олижаноб фазилатлари шоирона муҳаббат билан тараннум этилган бу асарларни қозоғистонлик ўзбек ёшлари севиб мутолаа қилмоқдалар. 5-синф “Ўзбек адабиёти” дарслигида “Улоқда” ҳикояси, 7-синф “Ўзбек адабиёти” дарслигида “Меҳробдан чаён” романидан, 11-синф “Ўзбек адабиёти” дарслиги ва мажмуасида “Ўткан кунлар” романидан парча ҳамда адибнинг ҳаёти ва ижоди хусусида маълумот берилган.

³⁷ Қодирий А. Адабий ўйлар. Дийдор қиёматга қолса нетайин. “Зилол булок” нашриёти, Т.2019.Б.-524.

³⁸ Рустамов Э. Адабий ҳамкорлик. “Гулистон” журнали, 1974. 4-сон. Б.-17.

³⁹ Ҳошимжонов И. Қирғизбоев Ғ. Турдиқулов Б. Турсунметов С. Жанубий Қозоғистон вилояти ўзбек маданияти марказига 25 йил. Шимкент, 2019. Б.-22.

⁴⁰ Норматов У. Қодирий мўъжизаси. “Ozbekiston”НМИУ, Т.2010.Б.-3.

“Улоқда” ҳикояси 1915 йилда ёзилган ва 1916 йилда алоҳида китоб ҳолида нашр этилган. Унда воқеалар бола тилидан берилади. Қаҳрамоннинг болаларча содда, самимий ва беғубор орзулари, ўй-хаёллари ўқувчини ўзига тортади. Мазкур ҳикоя нафақат адиб ижодида, балки ўзбек миллий прозасининг тараққиётида ҳам янги босқични бошлаб берган. У сюжет ва композицион қурилишига кўра тўрт бўлакдан иборат. Ҳар бўлак ўзининг ғоявий-бадиий салмоғи билан бир-бирига боғланиб боради. Ўқувчиларни қизиқтириш мақсадида дарсликда матнолди топшириқлари сифатида “Улоқ деганда нимани тушунасиз?”, “Кўпқарини томоша қилганмисиз?” каби саволлар берилади.

Ҳикоя қаҳрамони Турғуннинг улоқ ўйинига ўзига хос қараши ва қизиқиши бор. Улоқ билан боғлиқ манзаралар боланинг мурғак руҳиятидаги ўзгаришларда жонли ва табиий акс этади.

7-синф “Ўзбек адабиёти” дарслигига “Меҳробдан чаён” романидан парча киритилган. Лавҳани ўрганишдан олдин албатта ўқувчиларга роман яратилиши ҳақида маълумот берилади. Адибнинг фарзанди Ҳабибулла Қодирийнинг “Отам ҳақида” китобидаги “Меҳробдан чаён”, “Образлар қаердан олинди?”, “Туш”, “Роман босилиб чиққандан сўнг”, “Саёҳат”, “Шийпон” каби боблар юзасидан ўқувчилар билан қисқа мулоқот уюштирилади.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ойбек “Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли” мақоласида адибнинг сўз қўллаш маҳорати хусусида шундай дейди: “Ёзувчи халқ тилини жуда яхши билади. Воқеаларни англатиш учун сира қийналмасдан халқ тилининг бой хазинасидан истаганича материал олади. Асарнинг бадиий тўқимасида юзларча мақоллар, маҳсул ифодалар, тугал гаплар, қочирмалар, сўз ўйинлари яркирайди... Персонажлар ҳам бир тил билан сўзламайдилар. Ёзувчи шахсни характерлаш учун унинг сўзлари, ифодаларини ҳам бир восита қилади. Шахслар ўзларига муносиб тил ила сўзлаб, ўзларини кимликларини равшанроқ англата оладилар”.⁴¹

Дарҳақиқат, Қодирий қайси даврни қаламга олмасин, ўша даврнинг руҳи қаҳрамонлари фаолияти, турмуш тарзи ва сўзлашув услубида ўзининг ёрқин ифодасини топади. Зеро, ҳар бир давр ва жамият ўз зиддиятлари ҳамда мураккабликларига эга. Бадиий асарда конфликт қанчалик ҳаётий ва ишонарли бўлса, унинг қаҳрамони ҳам шунчалик жонли бўлади. Қозоғистон Республикаси умумтаълим мактабларининг “Ўзбек адабиёти” дарсликларида Абдулла Қодирийнинг турли жанрдаги ижод намуналари киритилган. Ёзувчи деярли ҳамма асарларида реал ҳаётга мурожаат қилади. Албатта, “Ҳар қандай санъатнинг мазмуни воқелиқдир. Бинобарин, у худди воқелиқнинг ўзидек, туганмас ва қуримасдир”⁴².

11-синф ўқувчилари “Ўткан кунлар” романидан “Отабек Юсуфбек хожи ўғли” сарлавҳали парчани ўрганиш жараёнида ўқитувчи ёрдамида адиб ижод лабораторияси билан яқиндан танишадилар. Бу бетакрор асар замирига жо бўлган улкан ҳаёт ҳақиқати, бой тарихий материал, теран маъно, чуқур туйғуларни, адибнинг реалистик маҳорат сирларини ўзлари учун кашф этадилар. Лавҳа “Кластер” ва “Адабий давра” усуллари бўйича таҳлил қилинади:

- 1) асар мазмуни ва адиб ижодий лабораториясига оид 5-7 та савол тузиш;
- 2) парчанинг моҳияти қайси ўринларда берилганлигини мисоллар билан далиллаш;
- 3) мозий ва бугунги ҳаётни, қаҳрамонларни қиёсий таърифлаш;
- 4) асарда кўтарилган масалаларни замон ва макон юзасидан таҳлил ҳамда тадқиқ қилиш.

Бинобарин, бу асарни чуқур тушуниш, тўла қабул этиш учун ҳам китобхонда муайян тайёргарлик бўлиши зарур. Улкан ижодкорнинг изланиш сирларини, қўлёзма устида чеккан изтироб ва қийинчиликлари, зиддиятларга тўла XX асрда “Ўткан кунлар” романи бошидан ўтган машаққатларни билиш ва англаш жараёнида ўқувчи роман моҳиятини чуқурроқ ҳис

⁴¹ Ойбек. Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли. Ўзбекистон Фан комитети нашриёти. Тошкент, 1935. Б.-12.

⁴² Адабиёт назарияси. 1-том. “ФАН” нашриёти, Тошкент, 1978. Б.-82.

килади. Шунинг учун, дарсликдан жой олган Ўзбекистон халқ шоири Хуршид Давроннинг “Қодирийни ўқиб” шеъри ҳам ўқувчиларнинг улуғ адиб шахсияти ва руҳий – бадиий олами қалбан ҳис қилишларида ўзига хос таъсир кўрсатади.

“Ўткан кунлар” романи бугуннинг ўқувчисини ҳам чуқур ўйга толдиради. Роман қалбни ларзага солгувчи сирли манзаралар, миллий қадриятлар, юксак инсоний туйғулар, соф ўзбекона урф-одатлар, удумлар, муомала маданиятининг қомуси сифатида янги авлод ёшларининг чин ҳамроҳига айланади.

Абдулла Қодирий донишманд ўзбек халқининг олижаноб фазилатларини, таъсирчан ва хокисор кўнглини бутун дунёга машҳур қилишда беқиёс машаққат чеккан, ўзининг ижод мактабини яратган буюк адибдир. Унинг буюклиги шундаки, у ҳам лирик, ҳам эпик тасвирлар устаси сифатида ўз халқининг бадиий қомусини яратди. Ўзбек халқи ҳаётининг энг жожиали даври ҳақида бетакрор асарлар ёзди. Абдулла Қодирийнинг миллий характер яратишдаги маҳорати, бетакрор услуби, тилининг жозибadorлиги, оҳангдорлиги, халқнинг ўтмишини, бутун бир давр моҳиятини ифода эта олиш санъати сирларини ўрганишга интилиш навқирон авлод камолотида муҳим аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Қодирий А. Адабий ўйлар. Дийдор қиёматга қолса нетайин. “Зилол булоқ” нашриёти, Т.2019.Б.-524.
2. Қўшжонов М. Ўзбекнинг ўзлиги. Танланган асарлар. “Sharq” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти. Тошкент, 2018.
3. Қодирий А. Ўткан кунлар. Роман ва унинг тақдири. “Зилол булоқ” нашриёти. Тошкент, 2019.
4. Султон И. Сўзбоши. Меҳробдан чаён, Т. 1982., Б.-4.
5. Рустамов Э. Адабий ҳамкорлик. “Гулистон” журнали, 1974. 4-сон. Б.-17.
7. Ҳошимжонов И., Қирғизбоев Ғ., Турдикулов Б., Турсунметов С. Жанубий Қозоғистон вилояти ўзбек маданияти марказига 25 йил. Шимкент, 2019.
8. Ойбек. Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли. Ўзбекистон “Фан” нашриёти. Тошкент, 1935.Б.-12.
9. Адабиёт назарияси. 1-том. “ФАН” нашриёти, Тошкент, 1978. Б.-82.
10. Наралиева Ш., Досметова Н., 5-синф учун “Ўзбек адабиёти”, “Жазушы” нашриёти, Алматы, 2018й.
11. Наралиева Ш., Корганбаева Н. 7- синф учун “Ўзбек адабиёти”, “Жазушы” нашриёти, Алматы, 2020й.
12. Турдикулов Б., Абдалиев Н., Наралиева Ш., “Ўзбек адабиёти. Мажмуа” 11-синф учун, “Жазушы” нашриёти, Алматы, 2020й.
13. Наралиева Ш., Корганбаева Н. 11- синф учун “Ўзбек адабиёти”, “Жазушы” нашриёти, Алматы, 2020й.

ТИЛ ВА ЁЗУВ ТАРИХИ – ТАФАККУР ТАРАҚҚИЁТИ

Робия Тажиматова,
Феруза Мирзаева
Жумабек Ташенев номли университет
1-босқич талабалари

Илмий раҳбарлар: *Ҳ. Ҳамроева, филология фанлари доктори (DSc)*
Ш.Наралиева, педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация: Мазкур мақолада ўзаро алоқа воситаси ҳисобланган тил ва ёзувнинг шаклланиш босқичлари таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: тил, ёзув, нутқ, кишилик жамияти, тарих, амалий ифода, инсон тафаккури, эҳтиёж, тараққиёт.

Аннотация: Бұл мақалада қарым-қатынас құралы саналатын тіл мен жазудың қалыптасу кезеңдері талданады.

Түйін сөздер: тіл, жазу, сөйлеу, адамзат қоғамы, тарих, практикалық көрініс, адам ойы, қажеттілік, даму.

Аннотация: В данной статье анализируются этапы становления языка и письма, которое считается средством общения.

Ключевые слова: язык, письменность, речь, человеческое общество, история, практическое выражение, человеческая мысль, потребность, развитие.

Кўхна илдизлари энг қадимги замонларга бориб тақаладиган тил кишилик жамиятида муҳим вазифалардан бири одамлар орасида ўзаро алоқа воситасини бажаради. Инсон тил воситасида фикрини баён қилади ва бошқаларнинг фикрини англайди. Тил жамият аъзолари учун умумий бўлиб, барчага баравар хизмат қилади. Инсоннинг тил орқали фикр ва ҳис-туйғуларини ифодалаши тил ва тафаккурнинг бир-бири билан боғлиқ эканлигини кўрсатади. Туркийшунослик ривожига катта ҳисса қўшган буюк тилшунос ва мутафаккир Маҳмуд Қошғарий машҳур “Девону луғотит турк” (“Туркий сўзлар девони”) асарида “Билагон одамларнинг сўз, насиҳатларидан фойдалан. Чунки яхши сўз таъсир қилгач, дилга жойлашади”⁴³, дейилган.

Тил ўзининг тузилиши, айрим унсурларининг ўзаро муносабати билан бутун бир тизимни ташкил этади. Тил ижтимоий ҳодиса сифатида табиий ҳодисалардан ажралиб туради. Аммо тилда сўзлашиш ва фикрлаш учун кишилик жамияти (ижтимоий муҳит) бўлиши шарт. Чунки тил кишиларнинг бир-бири билан алоқа қилиш ва фикр алмашиш эҳтиёжлари натижасида пайдо бўлган. Шунинг учун ҳам тил табиий ҳодисалардан фарқли ўлароқ, кишилик жамияти томонидан яратилган ва унга хизмат қиладиган ижтимоий ҳодисадир. Тил бошқа кишилар билан муомла қилиш эҳтиёжи туфайли пайдо бўлган. Жамият соҳалари ва инсон фаолиятида юз берадиган ўзгаришлар, биринчи навбатда, тилнинг луғат қисмида ўз аксини топади. Тил жамият тараққиёти жараёнида ижтимоий ҳодиса сифатида пайдо бўлади. Бир жамият йуқ бўлиши билан тил ҳам аста-секин истеъмолдан чиқа бошлайди ва даврлар ўтиши билан ўлик тилга айланади.

Ёзув - муайян бир тилда қабул этилган ва кишилар ўртасидаги мулоқотга хизмат қиладиган ёзма белгилар ёки тасвирлар тизими. Ёзув-кишилик жамияти маданий тараққиётининг том маънодаги ибтидоси, башариятнинг узоқ ва мураккаб тадрижий тақомили жараёнидаги омилларнинг энг асосийларидан бири. Ёзув тилдан анча кейин пайдо бўлган (товуш тили 400-500 минг йиллар илгари юзага келган, ёзувнинг пайдо бўлганига эса 4-5 минг йиллар бўлган). Тил (нутқ)нинг замон (вақт) ва макон (масофа) нуқтаи назаридан чекланганлиги ва уни бартараф этиш зарурияти ёзувнинг пайдо бўлишига олиб келган. Тил талаффуз вақтдагина ва айни пайтда муайян масофадаги (товуш тўлқинлари етиб бориши мумкин бўлган) киши учунгина мавжуддир. Бошқа шароитларда тилга эҳтиёж пайдо бўлиши билан инсон даҳоси бу эҳтиёжни қондира олувчи воситаларни қидира бошлаган, натижада ёзув дунёга келган. Ёзувнинг пайдо бўлиши ва тараққиёти жамият ривожини, шунингдек, муайян масофадаги кишиларнинг ўзаро алоқа қилиш эҳтиёжини, сиёсий, ҳуқуқий, диний ва эстетик характердаги маълумотларни қайд этиш, сақлаш зарурияти билан бевосита боғлиқ.

Халқларнинг давлат сифатида бирлашуви нутқий алоқа доирасини кенгайтиради ва мураккаблаштиради, бошқа халқлар ва давлатлар билан ҳарбий, сиёсий ва бошқа шартномалар тузилади; қонунлар пайдо бўлади ва мустаҳкамланади; диний қарашлар ва мафқуранинг бошқа турли кўринишлари шаклланади; халқларнинг ўз тарихини билишга бўлган эҳтиёж кучаяди. Буларнинг барчасини тил воситасида амалга ошириш мумкин эмас. Бу шароитда ёзув заруриятга айланади. Тилнинг коммуникатив вазифаси ёзувсиз амалга

⁴³ Ўзбек педагогикаси антологияси. Т.: “Ўқитувчи”, 1995. - Б.189.

ошиши мумкин эмас. Тилнинг эстетик, гнесеологик (дунёни билиш) каби асосий вазифаларини ҳам ёзувсиз тасаввур қилиш қийин. Айниқса, тилнинг инсоният қўлга киритган тажриба билимларни сақлаш ва авлодларга етказишдан иборат вазифаси бевосита ёзув орқали бажарилади. Тил жамият тарихи билан қанчалик боғлиқ бўлса, ёзув ҳам шунчалик боғлиқдир. Ёзув кишилиқ жамиятининг зарурий эҳтиёжи асосида пайдо бўлиб, бугунги шаклини олгунга қадар узоқ ва мураккаб тадрижий тараққиёт йўлини босиб ўтган. Инсон ақли ёзувдай мукамал алоқа воситасини кашф қилгунча узоқ изланган. Буюк мутафаккир Абу Райхон Берунийнинг бундан минг йил аввал тил ва ёзувнинг моҳияти ҳақида баён қилган қуйидаги образли фикрлари ҳозир ҳам ўз қимматини йўқотган эмас. "Тил-сўзловчи истагини эшитувчига етказувчи таржимон. Шунинг учун тил замоннинг бир он каби турғун қисми билан чекланиб қолади. Агар инсондаги сўзлаш қуввати ҳамма жойга шамол сингари ёйилувчи бўлмаганда эди ва замонлардан-замонларга нафас сингари ўтувчи хат ёзиш санъатини келтириб чиқармаганда эди, ўтмиш замонларнинг хабарини, айниқса узоқ замонлар ўтганда ҳозирги замон тилларига қандай кўчириб бўлар эди?"⁴⁴.

Энг қадимги даврларда дунё халқларининг деярли барчасида кенг тарқалган "эслатувчи" белгилар ана шу изланишларнинг илк кўринишлари эди. Масалан, тошлар, чиганоқлардан фойдаланилган, таёқлар, дарахтларга ҳар хил иплар боғлаш, тугунлар тугиб кўйиш ва бошқа воситалар билан муайян ахборотни эсда сақлаш ёки муайян масофага юборишга ҳаракатга қилинган. Кишилиқ жамияти тараққиётининг дастлабки даврларида тил ўзаро алоқанинг асосий қуроли бўлиб хизмат этган бўлса, тараққиётнинг кейинги даврларида ёзув муносабатларининг воситаси сифатида майдонга келди ҳамда тил тараққиётига қўмаклашди.

Ёзув йўналишининг яратилиши, такомиллашиши, кишилиқ жамияти тараққиётини, тил ривожини тезлаштирди. Ёзув туфайли кишилар, биринчидан, узоқ масофадаги бошқа одамлар билан алоқа ўрнатиш, фикрлашиш имкониятига эга бўлишди; иккинчидан, ўзлари яратган маданий бойликларни келажак авлодга мерос сифатида қолдиришга эришди. Агар ёзув бўлмаганда, жаҳон маданияти хазинасига дурдоналар қўшган Гомер, Аристотель, Беруний, Маҳмуд Қашғарий, Низомий, Навоий, Бобур каби алломаларнинг илмий фикрлари, адабий кашфиётлари бизгача етиб келмас, келажакка мерос бўлиб қолмас эди.

Ёзув билан тил ўзаро чамбарчас боғлиқ, бу равшан ҳақиқат. Бирор тилни шу тилнинг ёзувини ўрганмасдан ёки аксинча, бирор ёзувни шу ёзув тегишли бўлган тилни билмасдан туриб ўрганиш мумкин эмас. аммо ёзув тилни айнан акс эттира оладими? Мутлақо йўқ. Биргина далил; агар ёзув шундай хусусиятга эга бўлганда эди, орфография қоидаларига, орфоэпик нормаларга мутлақо эҳтиёж қолмаган бўларди.

Маълумки, ёзув ва тилнинг тараққиёти бир хил, бир-бири билан тўла мос келадиган жараён эмас. Тилнинг тараққиёти тарихий ва узлуксиз жараён одамлар тилга атайлаб, онгли равишда бирон-бир ўзгариш кирита олмайдилар. Тилдаги у ёки бу ўзгариш тадрижий равишда аста-секин пайдо бўла боради. Ёзув ҳақида бундай деб бўлмайди. Ёзув тараққиётига одамлар онгли суратда таъсир этадилар, янада мослаштириш учун ёзувга турли ўзгаришлар киритадилар, ислохотлар қиладилар, бир ёзув йўналишини бошқаси билан алмаштирадилар ва ҳ. Ана шу маънода ёзув тилнинг тараққиётидан анча орқада юради. Шунинг учун муайян сўз ёки сўз формасининг ёзилиши билан талаффузи айнан мос келвермайди. Товуш тили вақтлар ўтиши билан ўзгариб боради, сўзларни ёзиш усуллари эса тилга нисбатан анча консервативдир. Мана шунинг оқибатида дастлаб ёзувда тўғри ва аниқ ифодаланган нутқ "нотўғрироқ" бўлиб қолади. Бу албатта қонуний ҳол бўлиб, бундай фарқли ўринларни (ёзув ва тил ўртасидаги) орфографик қоидалар тартибга солиб туради.

Умуман, ёзув кишилиқ жамияти яратган улкан ютуқлардан бири, тилга қўшимча равишда юзага келган муҳим коммуникация воситаси бўлиб, ёзув ва тил муносабати беҳад мураккаб ва ҳар жиҳатдан ўрганишга лойиқ масаладир.

---

⁴⁴ Беруний А.Р. Геодезия.. Т.: "Ўзбекистон", 2023. - Б.82.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Беруний А.Р. Геодезия.. Т.: “Ўзбекистон”, 2023.
2. Холманова З. Наралиева Ш. Тилшунослик назарияси. Алмати, Эверо, 2021
3. Қиличев Э. Ўзбек тилининг практик стилистикаси. Т.: 1985.
4. Маҳмудов Н, Ёзув тарихидан қисқача луғат маълумотнома. Т.: 1990.
5. Маҳмудов Н. Тил ва ёзув. Т.: 1987.
6. Юсупов К. Ўзбек адабий тилининг тараққиёти ва ёзув масаласи. Т.: 1979.
7. Ўзбек педагогикаси антологияси. Т.: “Ўқитувчи”, 1995.

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ ПСИХИКАЛЫҚ ДАМУЫ ТЕЖЕЛГЕН БАЛАЛАРДЫ ТҮЗЕТУ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚОЛДАУ

Шеметаева Р.Б
Түркістан облысының №6 «ПМПК
кеңес беру» КММ-нің меңгерушісі
ranowa.66@mail.ru
Кенжебек Г.Б
Түркістан облысының №6 «ПМПК
кеңес беру» КММ-нің психолог маманы
kenzhebek.gulmira@mail.ru

Жалпы білім беру процесінде психикалық дамуы тежелген балаларды түзету-педагогикалық қолдау-бұл стандартты білім беру ортасына интеграциялау мақсатында осындай балаларға көмек көрсетуге және қолдауға бағытталған шаралар мен бағдарламалар жүйесі.

Түзету-педагогикалық қолдау шеңберінде мынадай іс-қимылдар жүзеге асырылады:

1. Психикалық дамуы тежелген әр баланың жеке және интеллектуалдық ерекшеліктерін анықтау. Ол үшін баланың даму деңгейін және оның оқу қабілетін анықтауға мүмкіндік беретін арнайы диагностикалық процедуралар жасалады.

2. Әр балаға жеке білім беру бағдарламаларын (ЖОБ) әзірлеу. ЖОБ-бұл нақты оқу мақсаттарын, оқу материалдарының мазмұнын, оқыту әдістерін және психикалық дамуы тежелген әрбір бала үшін нәтижелерді бағалауды анықтайтын құжат.

3. Психикалық дамуы тежелген балаларда негізгі психикалық функцияларын қолдану (зейін, есте сақтау, ойлау, сөйлеу) дамытуға бағытталған арнайы түзету әдістерін қолдану. Бұл әдістер әр баланың тиімді оқуы мен дамуын қамтамасыз етеді.

4. Психикалық дамуы тежелген балаларды оқытуға арналған арнайы жағдайлар мен материалдарды қамтитын қолдаушы білім беру ортасын құру. Мысалы, бұл арнайы оқу құралдары, Техникалық Оқыту құралдары, мамандандырылған Үй-жайлар және сапалы білім берудің басқа құралдары болуы мүмкін.

5. Психикалық дамуы тежелген баланың ата-анасына үнемі кеңес беру және қолдау көрсету. Ата-аналардың баласының даму ерекшеліктерін түсінуі және оған білім беру процесінде қалай көмектесу керектігін білуі маңызды. Тәрбиешілермен және мамандармен үнемі қарым-қатынас жасау ата-аналарға баласының үлгерімін жақсы түсінуге және оның білім беру бағдарламасына әсер етуге көмектеседі.

Психикалық дамуы тежелген балаларды түзету-педагогикалық қолдау білім беру процесінің ажырамас бөлігі болып табылады және қоғамдағы әрбір баланың әлеуетін дамытуға бағытталған. ПДТ бар балалардың жеке және интеллектуалдық ерекшеліктері (ақыл-ой дамуының кешігуі) әртүрлі болуы мүмкін және баланың нақты диагнозы мен даму деңгейіне байланысты. Алайда, кейбір Жалпы ерекшеліктер келесідей болуы мүмкін:

1. Когнитивті мүмкіндіктердің шектеулілігі: ЗПР бар балалар әдетте жаңа ақпаратты, күрделі дерексіз ұғымдарды игеруде және аналитикалық әрекеттерді жүзеге асыруда қиындықтарға тап болады.

2. Сөйлеуді дамытудың кешігуі: ПДТ бар көптеген балалар сөйлеу дағдыларының жетіспейтіндігімен немесе кешіктірілуімен келіседі. Олардың сөздік қоры шектеулі және қарапайым сөйлемдерде сөйлей алады.

3. Әлеуметтік бейімделудегі қиындықтар: ПДТ бар балалар әлеуметтік байланыстар орнатуда, әлеуметтік нормалар мен мінез-құлық ережелерін түсінуде, сондай-ақ стресстік жағдайларға қарсы тұруда қиындықтарға тап болуы мүмкін.

4. Моторикадағы шектеулер: ПДТ-мен ауыратын кейбір балаларда ұсақ моториканы жүзеге асыру, қозғалысты үйлестіру немесе денелерін басқару проблемалары болуы мүмкін.

5. Жеке ерекшеліктері: ПДТ бар әрбір бала ерекше, сондықтан нақты диагнозға, психикалық дамудың кешігу дәрежесіне және себептеріне байланысты басқа да жеке ерекшеліктер болуы мүмкін.

ПДТ бар балалардың күшті жақтары бар екенін және музыка, өнер, спорт және т.б. сияқты басқа салаларда сәтті дами алатынын атап өту маңызды. Оқытуға қолдау көрсету және жеке көзқарас олардың әлеуетін барынша арттыруға және табысқа жетуге көмектеседі. ПДТ (психикалық дамуы тежелген) бар балаларға арналған диагностикалық процедуралар жекелендірілген және оқытудың нақты мақсаттарын, оқу материалдарының мазмұнын, оқыту әдістерін анықтауға және әр бала үшін нәтижелерді бағалауға бағытталған болуы керек.

Диагностиканың негізгі міндеттерінің бірі- ПДТ бар баланың жұмыс істеу деңгейін бағалау.

Ол үшін бақылау, тестілеу, баламен және оның ата-анасымен сөйлесу, сауалнамалар және т. б. сияқты әртүрлі әдістер мен құралдарды қолдануға болады.

Диагностиканың маңызды аспектісі-оқу мақсаттарын анықтау. ПДТ бар әрбір баланың қажеттіліктері:

1. Оның нақты қажеттіліктері мен мүмкіндіктері негізінде жасалуы керек жеке мақсаттар.

Оқыту мақсаттары дамуды қамтуы мүмкін:

- танымдық (ақыл-ой),
- әлеуметтік, эмоционалды ,
- физикалық дағдылар.

2. Оқу материалдарының мазмұнын анықтау. ПДТ бар балаларға арналған Оқу материалдары олардың ерекше қажеттіліктері мен мүмкіндіктеріне бейімделуі керек. Бала оларды үйреніп, қолдана алатындай етіп оларды түсінікті және қол жетімді түрде тұжырымдау керек.

3. ПДТ бар балаларға арналған оқыту әдістері жекелендірілген және олардың нақты қажеттіліктері мен мүмкіндіктеріне бейімделген болуы керек. Бұған иллюстрациялар, диаграммалар және карталар сияқты көрнекі оқу құралдарын пайдалану, ойындар мен модельдеу сияқты практикалық және интерактивті әдістер кіруі мүмкін.

4. ПДТ бар балаларға арналған оқу нәтижелерін бағалау олардың ерекше қажеттіліктері мен мүмкіндіктеріне бейімделген және бейімделген болуы керек. Ол тапсырмаларды бақылауды, тестілеуді, оқу жұмыстарын талдауды және баламен және оның ата-анасымен сөйлесуді қамтуы мүмкін. Бағалау объективті және әділ болуы және академиялық нәтижелерді ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік және эмоционалдық дағдыларды дамытуды да ескеруі маңызды.

Осы диагностикалық процедуралардың барлығын педагог-психологтар және арнайы білім беру мамандары сияқты мамандар ПДТ бар әр баланың жеке қажеттіліктері мен мүмкіндіктерін ескере отырып жүргізуі керек.

Психикалық дамуы тежелген әрбір бала үшін жеке білім беру бағдарламаларын (ЖОБ) әзірлеу арнайы білім берудің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. ЖОБ-бұл әр баланың нақты қажеттіліктері мен мүмкіндіктерін ескеретін және нақты мақсаттарды, оқу материалдарының мазмұнын, оқыту әдістерін және оқу нәтижелерін бағалауды анықтайтын құжат.

ЖОБ әзірлеу барысында баланың даму деңгейін, оның мүдделерін, қабілеттері мен қажеттіліктерін диагностикалау және талдау жүргізіледі. Осы ақпарат негізінде коммуникативті дағдыларды, когнитивті функцияларды, элеуметтік-эмоционалдық саланы және т. б. дамытуға бағытталған оқытудың нақты мақсаттары анықталады.

ЖОБ - дағы оқу материалдарының мазмұны баланың даму деңгейіне және ерекше қажеттіліктеріне бейімделуі керек. Осыған байланысты психикалық дамуы тежелген балалардың даму ерекшеліктерін ескеретін арнайы білім беру бағдарламалары, әдістері мен материалдары қолданылуы мүмкін.

ЖОБ -да оқыту әдістерін таңдау баланың жеке ерекшеліктеріне де негізделген. Әр түрлі әдістерді қолдануға болады:

- ойын,

- практикалық,

- материалды барынша тиімді игеруге және дағдыларды дамытуға ықпал ететін көрнекі және т.б.

ЖОБ- да оқыту нәтижелерін бағалау әр баланың өзіндік ерекшеліктерін ескере отырып жүргізіледі. Ол арқылы жүзеге асырылуы мүмкін

- оның қызметін бақылау,

- орындалған тапсырмаларды талдау,

- оқытушымен өзара іс-қимыл ,

- прогресті бағалау.

ЖОБ- әзірлеу және іске асыру педагогтар, психологтар, логопедтер, арнайы білім беру мамандары мен баланың ата-аналары арасындағы тығыз ынтымақтастықты талап етеді. Олар оңтайлы оқу жағдайларын жасау және максималды нәтижелерге қол жеткізу үшін күш біріктіруі керек.

ЖОБ икемді құжат болып табылады және баланың үлгерімі мен қажеттіліктерінің өзгеруіне байланысты үнемі жаңартылып, түзетіліп отыруы мүмкін. Ол психикалық дамуы тежелген балаларды қол жетімді және тиімді білім беру арқылы жеке қолдау мен дамытуда шешуші рөл атқарады.

Осындай әдістердің бірі-жеке түзету тәсілі. Ол әр балаға оның ерекшеліктері мен қажеттіліктерін ескере отырып, жеке бағдарламалар әзірлеуді қамтиды. Бұл әдіс мұғалім мен мамандарға баланың даму деңгейін анықтауға, оның күшті және әлсіз жақтарын анықтауға, сондай-ақ оңтайлы оқу жоспарын құруға көмектеседі.

Мұндай әдістердің негізгі міндеттерінің бірі-зейінді арттыру. Ол үшін зейінді шоғырландыруға бағытталған әртүрлі жаттығулар мен ойындар қолданылады. Балаға оның белсенді қатысуын және белгілі бір тапсырмаға назар аударуын талап ететін тапсырмалар ұсынылады.

Есте сақтауды дамыту әртүрлі есте сақтау әдістерін қолдану арқылы жүзеге асырылады. Балаға суреттерді, заттардың аттарын, тізбектерін және басқа элементтерді есте сақтауға арналған тапсырмалар ұсынылады. Материалды қайталау және жүйелеу де маңызды рөл атқарады.

Ойлауды дамытуда логикалық және дерексіз тапсырмалар қолданылады. Балаға ақпаратты талдауды, салыстыруды, жіктеуді және жалпылауды қажет ететін тапсырмалар ұсынылады. Мұндай жаттығулар ойлау қабілетін дамытуға, жекеден жалпыға ауысуға және керісінше көмектеседі.

Сөйлеуді дамыту арнайы жаттығулар мен ойындарды қолдану арқылы жүзеге асырылады. Балаға дыбыстарды айтуға, сөздік қорын кеңейтуге, дұрыс грамматика мен

синтаксисті қалыптастыруға арналған тапсырмалар ұсынылады. Қарым-қатынас дағдылары мен өз ойын білдіру қабілетін дамыту да маңызды рөл атқарады.

Осылайша, арнайы түзету әдістерін қолдану психикалық дамуы тежелген балаларда негізгі психикалық функцияларды барынша тиімді дамытуға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл әр балаға өзінің дамуында максималды прогреске қол жеткізуге және қоғамға сәтті енуге мүмкіндік береді. Психикалық дамуы тежелген балаларға қолдау көрсететін білім беру ортасын құру олардың оқу мен дамудың тең мүмкіндіктерін қамтамасыз етудің маңызды міндеті болып табылады.

Қолдаудың негізгі элементтерінің бірі-бұл балалардың қажеттіліктерін ескере отырып жасалған арнайы оқу құралдары. Бұл нұсқаулықтар бейімделген материалдар мен жаттығуларды, сондай-ақ тәрбиешілерге арналған нұсқаулықтарды қамтуы мүмкін. Олар психикалық дамуы тежелген студенттерге оқу материалын жақсы игеруге және қиындықтарды жеңуге көмектеседі.

Тұтастай алғанда, психикалық дамуы тежелген балалар үшін қолдау көрсететін білім беру ортасын құрудың мақсаты оларға қоғамға білім беру, дамыту және табысты интеграциялау үшін тең мүмкіндіктер беру болып табылады.

Осы мақсатқа жету үшін ата-аналарға тұрақты және жүйелі қолдау мен кеңес беру маңызды. Осындай қолдау аясында ата-аналарға ақыл-есі кем балалардың дамуы мен білімі туралы білім мен ақпарат беріледі, мамандар оларға баласының ерекшеліктерін түсінуге және оның біліміне жеке көзқарас қалыптастыруға көмектеседі.

Ата-аналар мен тәрбиешілер арасындағы тұрақты қарым-қатынас та маңызды рөл атқарады. Баланың үлгерімі туралы ақпаратпен бөлісу ата-аналарға олардың қажеттіліктері мен ілгерілеуін жақсы түсінуге, сондай-ақ қажет болған жағдайда олардың білім беру бағдарламасына түзетулер енгізуге көмектеседі. Сонымен қатар, бұл қарым-қатынас ата-аналарға өз алаңдаушылықтарын білдіруге немесе баланың дамуы мен оқуы туралы өз идеяларын ұсынуға мүмкіндік береді.

Кеңес беру мен қарым-қатынастан басқа, ата-аналарға баласының дағдыларын қолдауға және дамытуға көмектесетін қосымша ресурстар мен материалдар берілуі мүмкін. Олар баланың қажеттіліктері мен мүмкіндіктеріне сәйкес келетін әртүрлі әдістер мен әдістерді қолдану бойынша ұсыныстар ала алады.

Жалпы, ата-аналарға үнемі кеңес беру және қолдау көрсету психикалық дамуы тежелген баланың табысты білім алуы мен дамуының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл ата-аналарға баласының білім беру процесіне белсенді қатысуға мүмкіндік береді және оларға жақсы нәтижелерге қол жеткізуге көмектеседі.

Осы мақсатқа жету үшін ата-аналарға тұрақты және жүйелі қолдау мен кеңес беру маңызды. Осындай қолдау аясында ата-аналарға ақыл-есі кем балалардың дамуы мен білімі туралы білім мен ақпарат беріледі, мамандар оларға баласының ерекшеліктерін түсінуге және оның біліміне жеке көзқарас қалыптастыруға көмектеседі. Мұндай қолдау психикалық дамуы тежелген балаларға қиындықтарын жеңуге және оқу мен әлеуметтік бейімделуде оңтайлы нәтижелерге қол жеткізуге көмектесетін әртүрлі педагогикалық әдістер мен әдістерді қамтиды.

Түзету-педагогикалық қолдаудың негізгі мақсаты-барлық балалардың қабілеттеріне немесе шектеулеріне қарамастан тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету. Психикалық дамуы тежелген балаларға оқу, жазу және математика сияқты негізгі оқу дағдыларын үйренуге, сондай-ақ Әлеуметтік және коммуникативтік дағдыларды дамытуға қолдау қажет болуы мүмкін. Әр баланың қажеттіліктері мен қабілеттеріне бағытталған жеке көзқарас пен қолдау алуы маңызды.

Түзету-педагогикалық қолдау тұрақты мектептерде де, басқа оқушылармен бірге де, мамандар жеке топтарда психикалық дамуы тежелген балалармен жұмыс істейтін мамандандырылған мекемелерде де жүзеге асырылуы мүмкін. Мұндай балалармен жұмыс

істеу мұғалімдерден икемділікті, шыдамдылықты, жеке көзқарасты және әр баланың үлгерімін үнемі бақылауды талап етеді.

Алайда, педагогикалық қолдаудан басқа, психикалық дамуы тежелген балалардың психологиялық және әлеуметтік қажеттіліктерін де ескеру қажет. Мұндай балалармен жұмыс тек мұғалімдердің ғана емес, сонымен қатар психологтардың, ата-аналардың және басқа мамандардың осы балалардың толыққанды дамуы мен әлеуметтік бейімделуін қамтамасыз ету үшін өзара әрекеттесуін талап етеді.

Айта кету керек, түзету-педагогикалық қолдау тек оқу аспектілерімен ғана шектелмейді, сонымен қатар балаларға өзіне-өзі қызмет көрсету дағдыларын игеруге, өз уақытын ұйымдастыруға, моториканы дамытуға және қимылдарды үйлестіруге, сондай-ақ он өзін-өзі бағалау мен өзін-өзі бағалауды қалыптастыруға көмектесуді қамтиды.

Осылайша, психикалық дамуы тежелген балаларды түзету және педагогикалық қолдау білім беру процесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, ол әр баланың толық әлеуетін дамытуға және оның қоғамға сәтті бейімделуіне бағытталған.

Әдебиеттер тізімі

1. Кондратьева С.Ю. Если у ребенка задержка психического развития. – СПб: ДЕТСТВО-ПРЕСС, 2011.

2. Борякова Н.Ю. Ступеньки развития. Ранняя диагностика и коррекция задержки психического развития. – М: Гном-Пресс, 1999.

3. Зорин К.В. Почему страдают дети. – М: Русский Хронограф, 2009.

4. Родители – в ответе за воспитание детей / под ред. Л.М. Шипициной. – СПб: ИСПиП, 2002.

ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУ ТӘЖІРИБЕСІНДЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Б.Ш. Байжуманова

Психология кафедрасының доценті, п.ғ.к.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Астана қ., Қазақстан

bibianar.bayzhumanova.70@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада заманауи тілім беру тәжірибесінде білім алушылардың психологиялық денсаулық мәселесі мен оны шешудің бірқатар механизмдері баяндалады. Білім алушылардың психологиялық денсаулық мәселесі тұрғысынан соңғы жылдарда ерекше мәнге ие ұғымдарға талдау жасалынады: «психологиялық әл-ауқат», «психологиялық қанағаттанушылық», «бақыт», «субъективті әл-ауқат», «өмірлік қанағаттану», «ішкі үйлесімділік». Білім алушылардың психологиялық денсаулық көрсеткіштерін айқындайтын аталмыш ұғымдардың әдістемелік және әдіснамалық сипаттағы мәселелерді терең, жан-жақты зерттеу қажеттілігі тұжырымдалады.

Түйінді сөздер: психологиялық денсаулық, психологиялық әл-ауқат, психологиялық қанағаттанушылық, бақыт, субъективті әл-ауқат, өмірлік қанағаттану, ішкі үйлесімділік.

Аннотация. В статье описана проблема психологического здоровья обучающихся в современной практике образования и ряд механизмов ее решения. С точки зрения психологического здоровья обучающихся анализируются понятия, как «психологическое благополучие», «психологическое удовлетворение», «счастье», «субъективное благополучие», «удовлетворенность жизнью», «внутренняя гармония», которое имеет особое

значение в последние годы. Сформулирована необходимость глубокого и всестороннего изучения методологической и методической основы вышеупомянутых понятий, определяющих показатели психологического здоровья обучающихся.

Ключевые слова: психологическое здоровье, психологическое благополучие, психологическое удовлетворение, счастье, субъективное благополучие, удовлетворенность жизнью, внутренняя гармония.

Abstract. The article describes the problem of psychological health of learners in the practice of modern language teaching and a number of mechanisms for solving it. From the point of view of psychological health of students, the concepts of special importance in recent years are analyzed: "psychological well-being", "psychological satisfaction", "happiness", "subjective well-being", "life satisfaction", "internal harmony". The need for a deep and comprehensive study of the methodological and methodical nature of the above-mentioned concepts that determine the psychological health indicators of students is formulated.

Keywords: psychological health, psychological well-being, psychological satisfaction, happiness, subjective well-being, life satisfaction, inner harmony.

Соңғы жылдары психология ғылымында кеңінен етек жайып келе жатқан ұғымдардың бірі психологиялық денсаулық мәселесі. Бұл ұғым трендке айналды десек те болады. Себебі, расында да психологиялық тұрғыда сау адамның ісі де, сөзі де сау (нормада) болады. Психологиялық денсаулық ұғымы – көп жақты ұғым. Сондықтан психикалық денсаулық – түсінігі әртүрлі ғылымдар саласы бойынша көптеген сұрақтарды тудырады. Психикалық денсаулық түсінігімен нені ұғынуға болады: психикалық бұзылыстың болмауы ма, әлде бұл түсінік терең мағынаға ие ме? Цифрлық технологияның адам санасынан әлдеқайда алда дамуы, адамның психологиялық күйзелісін тудыратын қоғамдағы түрлі әлеуметтік-экономикалық (әділетсіздік, аурулар, белгісіздік, еңбек теңсіздігі және т.с.с) дағдарыстардың қарқынды дамуы – адамның психикалық құлдырауын тудыратын заманда қалай бақытты болуға болады?

Адамның психологиялық әл-ауқаты, оның ішінде балалардың хал-ахуалы қашан да болса, өзекті мәселе. Қазақстан Республикасының нормативті-құқықтың құжаттарында да балалардың хал-ахуалын жақсарту үшін білім берудің әртүрлі салаларында балаларға жағдай жасауға бағытталған ұлттық саясат қарастырылған.

Дүниеде ең ғажап, керемет құбылыс – адамның рухани дүниесі, сана, ақыл, ой. Адамзат игілігіндегі барлық материалдық және рухани жетістіктер зәулім құрылыстар, түрлі техникалық табыстар, өнер, дін, әдебиет, философия, ғылым – осылардың бәрі сол сананың құдіреті. Сана жоғары деңгейде дамыған сайын, рухани жетістіктерге қол жеткізе отырып, адам бақытқа кенеледі, өмірге қанағаттанады, ішкі үйлесімділікте болады, психологиялық әл-ауқаты жақсарады.

Гуманистік психологияның аясында тәжірибе жүргізетін психологтар «психологиялық денсаулық» ұғымын төмендегідей мағынада пайдаланды және оның көрсеткіштерін былайша бөліп көрсетеді:

1. Адамның өзін, әлемдегі өмірін ұғынуы мен түсінуі;
2. «Өмірге енуінің» толыққандығы, осы шақты күйзелуі және онда тіршілік ету;
3. Нақты жағдайда және тұтастай өмірде ең жақсы таңдауларды жасауға қабілеттілік;
4. Кез келген жағдайда өзінің негізгі қызығушылықтары мен ең жақсы таңдауларын сезіну және ұстану күйі ретіндегі «өз-өзімен үйлесімді тіршілік етуі», еркін өмір сүру сезімі;
5. «Менің қолымнан келеді» деген дербес қабілеттілігін сезінуі;
6. Әлеуметтік қызығушылық немесе әлеуметтік сезім (А.Адлердің терминологиясында), яғни басқа адамдардың қызығушылықтарын, көзқарастарын, сезімдерін есепке алуы, айналадағы адамдарға деген тұрақты назарының болуы;

7. Өмірдегі тұрақтылық, табандылық, нақтылық күйі және психологиялық дені сау тұлғаның жоғарыда аталған сапалар мен күйлердің интегративті салдары ретінде оптимистік, көңілді күйде болуы.

3. Фрейд: «Психологиялық сау адам – бұл қанағаттанушылық принципін шындық принципімен үйлестіре алушы адам.» И.А. Аршавский: «Ағза өзінің даму барысында қоршаған ортамен тепе-теңдікте болмайды, керісінше, тұрақсыз жүйе бола отырып, ағза өзінің даму барысында қоршаған ортамен өзара әрекет формаларын өзгертеді.» Г.Л. Апанасенко: «Адамды психика, дене және рухани элементтерінен тұратын жүйешелердің пирамидалы құрылымымен сипатталатын, биоэнерго ақпаратты жүйе ретінде» қарастырады. Бұл жерде денсаулық түсінігі берілген жүйенің үйлесімділігін білдіреді. Ю.П. Лисицын: «Денсаулық бұзылыстар мен аурулардың болмауынан да маңыздырақ, бұл – толыққанды еңбек ету, демалу, бір сөзбен адамға тән функцияларды іске асыру, еркін көңілді өмір сүру.» И.И. Брехман: «Денсаулық дегеніміз – адамның басқаларға, табиғатқа, өзіне мейірімді қатынасы, оның әлеуметтік және физикалық үйлесімділігі. Адамның денсаулығы бұл – сенсорлы, вербалды және құрылымдық ақпараттардағы сапалық және сандық параметрлердегі күрт өзгерістер кезінде жасына сәйкес тұрақтылықты сақтауы.»

Әдебиеттерге талдау жасау арқылы психологиялық денсаулық критерийлеріне мыналарды жатқызуға болады:

- психикалық функциялардың тиімді атқарылуы;
- қатынастар жүйесінің адекваттылығы;
- әлеуметтік қатынастардың адекваттылығы;
- субъективті қанағаттану сезімдерінің болуы;
- мінез-құлықты, іс-әрекетті бақылап, реттей алу;
- тұлғалық, эмоциялық, танымдық кемелділік;
- өмірлік мақсаттарға жете алу.

Ал енді бақыт деген ұғымға тоқталайық: Бақыт – адамның сезімдік күйі ме, әлде адамның әрекет етіп қол жеткізген жетістігі ме?

Бақытты адамның көңілі шаттық, жаны жайдары, жан-жағына нұрын шашып тұратын, өзгелерге мейірімділікте болатын, кез-келген сөзі мен ісі жақсылыққа бағытталып тұрғанын көруге болады. Бұл адамды психологиялық тұрғыда сау деп айта аламыз ба? Сол сияқты субъективті әл-ауқат – әр адамның өзіндік позитивті сипаттағы мінез-құлқы, ішкі үйлесімділік күйі мен жалпы өмірлік қанағаттанушылығы. Олай болса, білім алушылардың психологиялық денсаулығын қамтамасыз ету арқылы оқу жетістіктеріне қол жеткізу мүмкіншілігі ашылады десек болады. Сол сияқты білім беру жүйесіндегі педагогтардың да психологиялық денсаулығын ұмытпағанымыз жөн.

Ендігі кезекте бұл мақалада айтқымыз келген негізгі жәйттерге тоқталайын:

1. Заманауи білім тәжірибесі – бұған дейінгі білім тәжірибесімен несімен өзгешеленеді?

2. Білім алушылардың психологиялық денсаулығы не үшін маңызды?

3. Психологиялық денсаулық мәселесін қалай айқындауға болады?

4. Психологиялық денсаулықты қамтамасыз ету перспективасы – менің көзқарасым бойынша...

1. Заманауи білім тәжірибесі – бұған дейінгі білім тәжірибесімен несімен өзгешеленеді?

	Классикалық парадигма	Жаңа парадигма
1	Білім берудің негізгі міндеті: өскелең ұрпақты дайындау	Білім берудің негізгі міндеті: жеке тұлғаның дамуы мен өзін-өзі жүзеге асыру жағдайын қамтамасыз ету
2	Адам - қарапайым жүйе	Адам - күрделі жүйе
3	Білім - өткен шақ тәжірибесінен («еске	Білім – болашаққа бағдар («ой-өріс

	алу мектебі»)	мектебі»)
4	Білім беру – білім, білік, дағдылардың белгілі үлгілерін оқушыға беру	Білім беру - адам өз санасында әлем бейнесін жасау оны пәндік, әлеуметтік, рухани мәдениетпен ұштастыруы
5	Студент – педагогикалық ықпал ету объектісі	Білім алушы – танымдық іс-әрекеттің субъектісі
6	Субъект-объектілік, педагог пен студенттердің монологиялық қатынасы	Субъект-субъектілік, педагог пен білім алушылардың диалогтық қарым-қатынасы
7	Студенттердің “жауап берушілік”, репродуктивті іс-әрекеті	Білім алушылардың белсенді, шығармашылық іс-әрекеті

2. Білім алушылардың психологиялық денсаулығы не үшін маңызды?

Жоғарыда атап кеткен психологиялық тұрғыда сау адам көрсеткіштері – әлбетте, позитивті көзқарастарымен, оңды іс-әрекеттерімен, белсенділігімен, іс-әрекет нәтижелілігімен айқындалады. Олай болса, білім алушыларды бақытты етуге тырысу керек шығар. Ал ол үшін өзіміз (педагогтар) бақытты болуымыз керек шығар. «Бақытты ата-ананың баласы да бақытты» формуласы осы тұсты айқындайды. Олай болса, балалардың психологиялық денсаулығын қамтамасыз ете отырып, олардың өмірлік мақсаттарын нәтижелі жүзеге асыруға, оқу нәтижелерін сапалы меңгеруге, тұлғалық құзіреттілікті салауатты бекітуге ықпал ету маңызды болып табылады.

3. Психологиялық денсаулық мәселесін қалай айқындауға болады? Мақала мен психологиялық денсаулық мәселесін: «психологиялық әл-ауқат», «психологиялық қанағаттанушылық», «бақыт», «субъективті әл-ауқат», «өмірлік қанағаттану», «ішкі үйлесімділік» феномендерімен баламалап сипаттауға тырысамын.

Аталмыш ұғымдардың нақты анықтамалары мен өзіндік дәлме-дәл өзгешелігі әлі күнге дейін ортақ түсінікпен берілмеген. Әр ғалым, тіпті әр ғылым өзінше түсіндіруге тырысады. Солардың бірқатарына тоқталайын.

Психологиялық әл-ауқат – өмірлік оңды мақсаттар, оптимизм және өзіндік адекватты бағалау.

Психологиялық қанағаттанушылық – өзіне, өзінің өміріне, қарым-қатынастарға, өзіндік күйлері мен өзіндік тұлғалық қасиеттеріне берген бағасы.

Бақыт – жағымды эмоция, қызықты іспен айналысу, махабаттық сипаттағы қатынас, өмірдің мәнін сезіну, жетістіктердің болуы.

Субъективті әл-ауқат – бірсәттілік қанағаттану емес, тұрақты және жахандық құбылыс.

Өмірлік қанағаттанушылық – өз өміріне, өзінің іс-әрекеттеріне және қол жеткізген жетістіктері мен өмірлік мақсаттарының орындалуына байланысты берген бағасы.

Ішкі үйлесімділік – адамның ішкі жан дүниесінің жарасымдылығы, яғни ішкі тұтастықты, үйлесімділікті және тәртіпті сезіну. Басқаша айтқанда, адам өзімен үйлесімді өмір сүріп, жағымды сезімдер негізінде рухани көңіл-күйді бастан кешіру.

Қай ұғымды алмайық позитивтілікке, оптимизмге бағытталған. Психологияда бұл ұғымдардың ара-жігін ажырату қиын.

4. Психологиялық денсаулықты қамтамасыз ету перспективасы – менің көзқарасым бойынша...

Ең алдымен адамды «бақытқа» алы келетін психологиялық механизмдерді анықтап алу керек. Оларға:

- Үйлесімділік;
- Тепе-теңдік;
- Көпшіл;
- Мейірімділік.

Екінші кезекте білім алушылардың психологиялық күзiреттiлiгiн, психологиялық мәдениетiн, академиялық, эмоциялық және әлеуметтік (АИ, ЭИ, ӘИ) интеллектiсiн дамыту мен қалыптастыру арқылы – психологиялық денсаулығын сақтауды қолға алу керек болар...Адамның психологиялық қанағаттануы артқан сайын, эмоциялық тұрақтылыққа қол жеткізеді. Эмоциялық тұрақты болған сайын, қиындықтарға мойымай, әр істі ақыл-оймен таразыға салып орындайды.

Ал енді басты сұрақ туындайды: Білім алушылардың осындай «бақытты» болуы үшін не істеуге болады? Олай болса, білім алушылардың психологиялық денсаулығын қамтамасыз етудің перспективаларын қарастыру керек:

- Бақыт дегеніміз не?
- Бақытты қалай өлшейміз?
- Бақытқа бағыттайтын қандай әрекеттер дағдыға айналу керек?
- Адам қазіргі кезде қаншалықты бақытты?
- Бақытты болу үшін не істеу керек?
- Бақытты қалай ұзақ, тұрақты ұстап (сақтап) тұруға болады?

Қорыта айтқанда, білім алушылардың психологиялық денсаулық көрсеткіштерін айқындайтын аталмыш ұғымдардың әдістемелік және әдіснамалық сипаттағы мәселелерін ғылыми тұрғыда терең, жан-жақты зерттеу қажеттілігі өзіргі кезде алдыңғы орында тұр.

Әдебиеттер тізімі

1. Никифоров Г. С. Психология здоровья: Учеб. пособие. — СПб., 2002.
2. Психология здоровья: Учебно-методический комплекс /Авт.-сост. Н.С.Арутюнова. – СПб: ИВЭСЭП, 2011.-
3. Ананьев В.А. Практикум по психологии здоровья. – СПб.: Речь, 2007
4. Seligman, M., & Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive psychology: An introduction. *American Psychologist*, 55(1), 5–14
5. Балалардың хал-ахуал индексін бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің 2022 жылғы ақпандағы № 21 өкімі
6. Байжуманова Б.Ш. Психологиялық саулық: теория және практика. Монография. ИП Ильченко» баспасы, Астана, 2023. - 123 б. ISBN 978-601-337-707-0

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ОҚИТУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ МЕН ӘДИСТЕРІ

Тамабай Әсел Мейрамбекқызы

Педагогика және бастауышта оқыту әдістемесі
кафедрасының оқытушысы, магистр, Ж.А.Ташенев университеті
Айбекова Алтынай – ПиК 20к1 тобының білім алушысы

АННОТАЦИЯ: *Формы организации обучения в начальной школе*

Ключевые слова: *урок, начальный класс, современный урок, нетрадиционные занятия, организация обучения.*

ABSTRACT: *Forms of organization of primary school education*

Keywords: *lesson, elementary class, modern lesson, non-traditional classes, organization of training.*

Бүгінгі таңда оқу-тәрбие үрдісінің тиімділігін арттыру бағытында барлық мүмкіндіктерді пайдалануды көздейді. Бастауыш сынып оқушыларының мектепке келгенге дейінгі негізгі әрекеті ойын десек, оқу-тәрбие үрдісінде олар біртіндеп ойын әрекетінен оқу (таным) әрекетін орындауға дағдыланады.

Алғашқыда саналы орындауды қажет ететін іс-әрекет бөліктерінің қайталап жаттығудың нәтижесінде автоматталынуын дағды деп атайды. Дағды санасыз қайталау нәтижесінде де қалыптасатын іс-әрекет болуы мүмкін. Соның нәтижесінде ол автоматталған әрекетке айналып, оңай, шапшаң әрі дәл орындалып отырады. Ол сабақ барысында пайдаланылатын дидактикалық ойындар және ресурстар арқылы жүзеге асырылады. Белсенді сабақтар мұғалімнің ашқан жаңалығы, өзіндік қолтаңбасы, әдістемелік ізденісі, қолданған әдіс-тәсілдері арқылы ерекшеленіп, шәкірт жүрегінен орын алады.

Қазіргі кезеңде оқушының өз бетімен білімге ие болу барысында оның белсенді іс-әрекетін ұйымдастыру оқу үдерісіне қойылатын негізгі талаптардың бірі болып табылады. Бұл тәсілдеме пәндік білімді, әлеуметтік және коммуникативтік дағдыларды ғана емес, сонымен бірге өзінің жеке мүдделері мен болашағын сезінуге, сындарлы шешімдер қабылдауына мүмкіндік беретін тұлғалық қасиеттерді де меңгеруге ықпал етеді. Мұғаліммен бірлесіп шығармашылықпен айналысу және серіктес, кеңесші ретінде мұғалімнің қолдауы кезінде оқушының белсенді танымдық қабілеті тұрақты сипатқа ие болады. Соңғы уақытты табысты болу үшін оқушыларға білім қандай қажет болса, дағды да сондай қажет деген ойдың жақтастары көбейіп келеді. Бұл оқушылардың ақпаратты есте сақтап, алған білімдерін ұғынуын, түсінуін және әртүрлі салада қолдана білуін талап етеді.

Әлемдік тәжірибе бойынша бастауыш білімді тиімді меңгерту төрт дағды арқылы жүзеге асырылады. Оқылым, тыңдалым, жазылым, және айтылым дағдылары коммуникативтік дағдылар болып табылады. Аталған дағдылардың әрқайсысының өзіне тән ішкі дағдылары мен оны үйрету жолдары, яғни ерекшеліктері бар. Сабақты аталған дағдылар ерекшелігін ескеріп құру, тілді тиімді меңгертуге септігін тигізеді. Коммуникативтік дағдыларды басшылыққа алып оқыту – функционалды сауаттылықты қалыптастыруға мүмкіндік береді. Грамматикалық білім тілдік төрт дағдыны қалыптастыру барысында жүзеге асып отырады.

Айтылым тілдік төрт дағдының бірі және ол жазылым сияқты продуктивті дағдылар қатарына жатады. Яғни тілді қабылдап үйренуден гөрі оны қолдану, сөйлеу көрініс тауып отырады.

Сөйлесу барысында кейбір әрекеттерді жиі қолданамыз және олар мыналар:

Сөздерді дыбыстау, сұрақтарға жауап беру, интонацияны қолдану, бірнәрсені түсінбеген жағдайда түсіндіріп беруді өтіну, сөйлеген сөзін бақылау және өзін-өзі түзетіп отыру, пікірталасқа қатысу, жест, мимиканы қолдану, оқиғаларды баяндап беру т.б. Айтылымның ерекшелігін білу мұғалімге оны терең дамытуға, әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолдана отырып сабақты жоспарлауға мүмкіндік береді. Айтылым әртүрлі ішкі дағдыларды қамтиды. Оқушылардың айтылымдағы жетістігі олардың әрқайсысын практикалық жаттығулар арқылы дамыту арқылы көрініс табады.

Жазылым продуктивті дағдылар қатарына жатады. Яғни продуктивті дағды дегеніміз тілді қолданып сөйлеу немесе жазу. Жазылым хабарды қағаз бетіне түсіруді қамтамасыз етеді. Жазу арқылы коммуникацияға түсу үшін біз әріптер мен сөздерді пайдалана отырып, сөйлем құрай алуымыз керек, ал сөйлемдерді топтастыру арқылы біздер өз ойымызды жеткізе аламыз. Жазылымның ішкі дағдыларын екі топқа бөліп қарастыруға болады. Біріншісі- сауаттылық, ал екінші тобы- идеяны (ойды) жеткізе білуі.

Сауаттылыққа яғни, жазылымға қатысты дағдылар:

- Орфографиялық қатесіз жазу;
- Әріптерді дұрыс және қосып жаза білу;
- Пунктуацияны дұрыс қолдану;
- Қағаз бетіне дұрыс орналастыра білу.
- Грамматиканы дұрыс қолдану.
- Сөйлемдерді дұрыс байланыстыра білу.

Идеяны жеткізе білуге қатысты дағдылар:

- Стильді дұрыс таңдай білу;
- Идеяларды жүйелі ұйымдастыра білу;

Жазылымды үйретудің бірнеше жолдары бар. Солардың ең бастылары продуктивті жазылым және процесті жазылым.

Егер үлгі беру арқылы жазылымды үйретсек, мұны продуктивті жазылым деп атаймыз. Яғни оқушыларды жазылым түрлерінің үлгісімен таныстырып, мәтінмен жұмыс жасатуы керек. Ал егер мұғалім оқушыларға жазылымның барлық қадамдарымен жұмыс жасауды қамтамасыз етсе, бұл процесті жазылым деп аталады. Толығырақ айтқанда, оқушыларға тақырыпты талқылаудан бастап, жазылымды жоспарлау, алғашқы нұсқасын жаздырту, түзету, тексеруге соңғы нұсқасына дейін орындата отырып, белгілі бір мәтінді құрастыру. Бұл оқушыларға жазылымның әртүрлі аспектілерін кез келген уақытта жаза білуге дағдыландырады.

Оқылым рецептивті (қабылдаушы) дағдылар қатарына жатады. Яғни оқылым дағдысы мәтінді жазу, айтуда гөрі, оған жауап қайтару немесе мақсатқа сай әрекет етуді білдіреді. Қарапайым тілмен айтқанда жазба тілдегі мәтінді түсіну. Ол үшін біз мәтін тілін сөздер деңгейінде, сөйлем деңгейінде және тұтастай мәтін деңгейінде түсіне алуымыз қажет.

Оқылымның ішкі дағдылары:

• Мазмұнын түсіну үшін оқу немес көз жүгіртіп оқу –мәтіндегі жалпы идеяны түсіну үшін тез оқып шығу.

• Тыңдалымның ішкі дағдылары:

• Тыңдалым оқылым сияқты рецептивті дағдылар қатарына жатады. Тыңдалым дегеніміз тілге сай әрекет ету, яғни тілдің дыбыстық мағынасын түсіну.

• Тыңдалым түрлері:

• Әңгімелесу (диалог), әңгімелер, хабарландыру, әндер, нұсқау, лекция және жарнама және т.б

Сөйлеушінің қарым-қатынасын анықтау үшін тыңдау-сөйлеушінің көңіл-күйін не айтқысы келіп отырғанын түсіну үшін тыңдау.Тыңдалым ауызекі сөйлеу тілін қамтығандықтан, оның тілі жазба тілден өзгеше болып келеді.

Интенсивті тыңдалым-сөйлеу барысындағы сөйлемдердің грамматикалық құрылымын, белгілі бір тақырыпқа арналған сөздерді талқылау үшін тыңдау. Мұндағы мақсат-оқушылардың тілді дұрыс қолдана білудегі білімін арттыру.

Экстенсивті тыңдалым-үлкен көлемді мақала немесе шығармаларды тыңдау. Тыңдалым мен айтылым дағдысы оқушылардың тіл байлығын арттырады. Ойлау қабілеттері дамиды. Тұйық оқушылар сабаққа ынтасын артады және мінез құлқы қалыптасады. Оқуғадеген таным қабілеті артады. Оқушы ойын үстінде білімді игеріп жатқанын, ал оқу үрдісінің ойынға қалай ұласып кеткенін аңғармай қалуға тиіс. Сонда ғана ойын мен оқу табиғи үйлесімді болып, пәндік білім, білік және дағдыны игеруге толық ықпал жасайды. Оқушылардың коммуникативтік дағдыларын арттыруда тиімді әдіс тәсілдер қолдану барысында оқыту техникасы туралы ғылым, сондықтан, оқыту ғылыми түрінде жүзеге асуы керек, яғни мұғалім қалай оқыту, неге олай оқыту керек деген түсінік болуы тиіс. Оқытудың тиімді стратегиясы арқылы қалай оқыту керек деген ғылыми тұжырымдамамен тығыз байланысты, яғни қандай үдерістер арқылы, қандай әдістер арқылы, қандай оқыту құралдары арқылы, оқытуды қалай ұйымдастыру керек, қандай факторларды ескеру қажет деген сұрақтарға жауап іздейді.

Оқылым, жазылым, айтылым және тыңдалым- бастауыш сыныптардағы барлық пәндер үшін маңызды болып табылатын қарым-қатынас жасау дағдылары. Сондықтан да оқушыларға осы төрт дағдыны барынша жетілдіруге мүмкіндік берудің маңызы зор. Нақты белгілі бір дағдыны жақсарту тәсілдерінің бірі - осы дағдыларға ерекше назар аудара отырып, содан кейін бірнеше тілдік дағдыны қамтитын жаттығуларды біртіндеп енгізу болып табылады. (Wallace, Stariha & Walberg, 2004). Мысалы, тақырыпты талқылау тиісті лексиканы қолдануды көздейді, сол арқылы оқылым бойынша тапсырмаға қызығушылық туғызады, осыдан кейін оқығанның негізінде жазбаша тапсырма орындаудың үлгісі ұсынылады. Дағдыларды осылайша біртіндеп енгізудің тағы бір жолы – аудио-мәтін тыңдап немесе бейнематериал немесе бейнематериал көрсетуге болады, содан кейін пікірталас жүргізуге немесе жазбаша тапсырма орындауға болады. Бастауыш білім беруде негізгі коммуникативті дағдыларды қалыптастыруда белсенді оқудың стратегияларының сипаттамасына тоқталатын болсам:

Белсенді оқу - оқушыларға эксперимент жасауға, мағына құрып, түсінік қалыптастыруға, жаңа білім мен бұрынғы меңгерілген білімнің арасында байланыс орнатады, қателік жіберу, барынша терең түсінуге жетелейді.

Бірлескен оқу - құрылымдалған топтық жұмыс. Тұлғааралық және қарым- қатынас дағдыларын жақсартады; оқушылардың арасындағы кедергілерді жояды.

Саралау – әр оқушының оқудағы жеке қажеттіліктерін қанағаттандыру:

- түсінік пен дағдыларының дамуын қамтамасыз етеді;
- өз күшіне сенім мен уәжді арттырады;
- оқушыларға идеяларды терең түсінуге көмектесе отырып шығармашылыққа ынталандырады;
- барлық оқушылар үшін пайдалы;
- барлық оқушылардан күтілетін нәтижені арттыра алады;
- моделдеу - сарапшы мысал келтіреді және оны көрнекі үдерістердің көмегімен түсіндіреді:
- оқушыларға пән мазмұнын зерделей отырып, сарапшы ретінде ойлануға жетелейді;
- оқушылардың барынша тәуелсіз болуына жағдай жасай отырып, тапсырманы кезеңдерге бөледі;
- үдеріс барысында рефлексия жасауға ынталандырады.

Электронды оқу және жаңа технологияларды пайдалану:

- Белсенді оқудың қызықты құралдарын ұсынады;
- Уәждеу құралы бола алады;
- Зерттеу, қарым -қатынас жасау, бірлесу және жүзеге асыру үшін қолдана алады;

- Оқушыларға ақпарат іздеуге және өздерінің жеке құралдарын табуға мүмкіндік бере отырып, тапсырманы орындауда өз үлесін сезінуіне мүмкіндік береді;

- Сыныптан тыс оқуға мүмкіндік береді.

Оқу диалогтері – оқушылардың тапсырмаларды талқылауы

- Тапсырмаға өз үлесі бар екенін сезіндіреді;
- Оқушылардың өзара білімі мен дағдылар алмасуына жағдай жасайды;
- Барынша терең түсінуге ынталандырады;
- Оқушылардың өздерінің ілгерілеуі туралы рефлексия жасауына және әрі қарай не істеу керектігі туралы шешім қабылдауына мүмкіндік береді;

- Оқушыларды қызықтырады және уәждейді.

Оқушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыру

- Оқудың дұрыс жүріп жатқанын білу мақсатында оқуды тексеру және кері байланыс ұсыну;

- Уәждік және өзіндік бағасын арттырады;
- Оқыту үдерісіне бағыт береді;
- Оқушыларға оқу үдерісін жақсартуға мүмкіндік береді;
- Оқушыларға барынша тиімді оқу жолдарын түсінуге көмектеседі.

Пәнаралық байланыс – Оқу пәндері арасында байланыс орнату

- Білім беру бағдарламасына тереңдік пен тепе -теңдік береді;
- Терең білім алуға мүмкіндік береді;
- Көптеген дағдыларды ұсынады;
- Түсінік пән дағдылардың дамуына көмектесе алады;
- Оқу үдерісінің маңыздылығының барынша арттыруға көмектеседі;
- Оқушыға деген уәжді барынша арттыра алады.

Бастауыш мектепте оқытудың өзекті дағдыларын қалыптастыру барысында сабақ жоспарын жасағанда сабақтың басында, ортасында және соңында әр түрлі әдіс-тәсілдерді қолдана білу – мұғалімнің шеберлігіне байланысты.

Тыңдалым әдістері:

«Сөздік» жұмысы. Оқушылар мәтінді тыңдайды және таныс емес сөздерді жазып алады. Сол сөздермен жеке немесе жұптасып жұмыс істейді.

«Төрт сөйлем» тәсілі. Тыңдаған материалдан қажетті ақпаратты іріктеп алуға дағдыландырады.

1. Пікір мәтін бойынша өз пікірін бір сөйлеммен жазады.

2. Дәлел. Өз пікірін дәлелдейді.

3. Мысал. Өмірмен байланыстырып, мысал айтады

4. Қорытынды. Тақырып бойынша қорытынды шығарады.

«Үш қадамды сұхбат» стратегиясы. Тыңдай отыра оқушы өз пікірін айтуға, ойын дәлелдеп сөйлеуге дағдыланады. Әр топ тақырыпқа байланысты бір-біріне тыңдалған мәтін бойынша 3 түрлі сұрақ, пікір айтып талқылайды. Негізгі ақпаратты анықтайды.

Айтылым әдістері:

«ПОПС» формуласы. Айтылған пікір қайталанбауы керек, дәлелмен сөйлей білу керек. Ойын тұжырымдап, нақты жеткізуге бағыттайды.

Бірінші сөйлем «Менің ойымша,... »

Екінші сөйлем «Себебі, мен оны былай түсіндіремін ... »

Үшінші сөйлем «Оны мен мына факті-лермен, мысалдармен дәлелдей аламын ... »

Соңғы сөйлем «Осыған байланысты мен мынадай қорытынды шешімге келдім ....».

Оқылым әдістері:

«Пирамидалық талқылау» стратегиясы. Топ мүшелері өз пікірін жеке жазып, ортада талқылап ортақ пікір қалыптастырады. Топ мүшелерінің саны 4 оқушыдан болуы керек. Әр топ таратылған флипчарт қағазға тапсырмаға байланысты жеке өз ойларын жазады. Қағазды

бұру арқылы бір - бірінің жауабымен танысады. Жауаптарымен танысып ортақ пікірді қағаз ортасына жазып, ойларын қорғайды.

Жазылым әдістері:

«Фишбоун» белсенді оқыту әдісі. Орындалу барысы: басы – тақырыптың мәселесі, үстіңгі сүйектері – тақырып-тың негізгі түсініктері, астыңғы сүйектері – себептері, құйрығы – мәселенің шешімі. Қаңқадағы жазулар қысқа болу керек, олар тірек сөздерден немесе тақырыптың негізгі ойын ашатын фразалар болуы мүмкін. Пайдаланатын мақсаты: Мәселені/тақырыпты талқылауға арналған жаттығу

«Қарлы кесек» тәсілі. Көпшілік білетін мақалдардың тізімін жасайды. Ең көп мақал жазған оқушылар өз тізімдерін сыныпқа оқиды, ал басқалары кейбір мақалдарды немесе сол мақалдарға қатысты сұрақтарды өз тізімдеріне қоса алады. Мысалы мақал-мәтелдер туралы мәтін оқыған соң мақал-мәтел жазылған қағазды умаждап, бір-біріне лақтырады. Тосып алған оқушы сол мақалдың мағынасын ашып, түсіндіруі керек.

Мұғалім – әдіс түрлерін пайдалана отырып, оқушылардың тыңдалым мен айтылым дағдылары арқылы өздігімен жұмыс істей білуге, оқылым және жазылым дағдылары арқылы ой белсенділігі мен тіл байлығын арттыра түсуге түрлі әдістер мен шеберліктерді меңгеру арқылы қол жеткізуге болады.

Бастауыш сынып оқушыларының оқу үрдісінде интербелсенді әдіс-тәсілдер түрлерін пайдалану біріншіден оқушылардың білімін берік меңгерту құралы болса, екіншіден балалардың сабаққа деген қызығушылығын белсенділігін арттырып сапасын көтеру болып табылады. Тұйық оқушылар сабаққа ынтасын артады және мінез құлқы қалыптасады. Оқуға деген таным қабілеті артады. Оқушы ойын үстінде білімді игеріп жатқанын, ал оқу үрдісінің ойынға қалай ұласып кеткенін аңғармай қалуға тиіс. Сонда ғана ойын мен оқу табиғи үйлесімді болып, пәндік білім, білік және дағдыны игеруге толық ықпал жасайды. Әр ұстаз оқу- тәрбие жұмысына шығармашылықпен қарап, жаңа заман талабына сай, сабақты түрлендіру мақсатында оқытудың түрлі әдіс - тәсілдерін пайдаланса, игі нәтижеге жетері сөзсіз.

Әдебиеттер:

1. Мұғалімдердің біліктілігін арттыру бағдарламасы. 2015 ж.
2. Молдабеков Қ. Бастауыш сыныпта тіл дамыту. Алматы, Республикалық баспа кабинеті, 2003.
3. Ералиева М. Оқытудың қазіргі технологиялары // Бастауыш мектеп. – 2006. №5.
4. Абдрахманова К. Төменгі жастағыларды оқыту ерекшеліктері // Бастауыш мектеп. – 2000. №9.

ӘӨЖ 372.8

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН КӨРКЕМ ЖАЗУҒА ДАҒДЫЛАНДЫРУ ӘДІСТЕРІ

Бердібек Айкерім Маратбекқызы

Педагогика және бастауышта оқыту әдістемесі
кафедрасының оқытушысы, магистр, Ж.А.Ташенев университеті
Айдарова Сабина – ПиК 20к1 тобының білім алушысы

АННОТАЦИЯ: *Методы обучения младших школьников художественному письму*

Ключевые слова: *художественное письмо, грамотность, начальный класс, тетрадь для письма.*

ABSTRACT: *Methods of teaching art writing to younger schoolchildren*

Ключевые слова: *artistic writing, literacy, elementary grade, writing notebook.*

Бастауыш сынып оқушыларын сауатты жазуға үйрететін негізгі пәндер – сауат ашу мен қазақ тілі. Сауатты көркем жазу үшін қазақ тіліндегі грамматикалық ережелерді дұрыс түсініп, күнделікті өмірде қолдана алатын дәрежеге жетуі тиіс. Бастауыш сыныптан сауаттылықты жете меңгермеген оқушы жоғары сыныптарда оны толықтыра алмайды. Сондықтан оқушының сауатты көркем, таза жазуына әрбір сайын толық көңіл бөліп, олардың тіл байлығын арттыруға, назар аударған жөн. Сонымен қатар, ең алғаш әріптерді баспа түрінде жазғызып жаттықтыруға болады.

Жазуды үйренеміз. Егер бала мектепке дейін бірнеше жыл бойы яғни, 4 жастан бастап жазуға дайындалса, онда оның бастауыш сыныпта маңызды сұрақтарға жауап беруі мен дағдыларын шындауына уақыты жеткілікті болады. Сонымен қатар, бала ұсақ моториканы меңгеруге міндетті. Оны дамыту үшін тиімді әдістері бар:

- Үлкен бөлшекті құрастырғыш сатып алып балаға өз қалауы бойынша өз қиялындағысын құрастырып шығарту;

- Ал қыз балалардың қызығушылығы үшін пайдалырақ жіппен тоқитын моншақтар мен бисерлерден бұйымдар құрастырту;

- Көпшілік балаларға ермексазбен мүсін жасаған ұнайтындықтан, бұл пайдалы және уақытты тиімді өткізуге көмектеседі;

- Моториканы дамыту үшін пайдалысы бояғыштар, сондықтан балаға ұнатқан кейіпкерінің суретін бояту.

Бұлар моториканы ғана дамытып қоймайды, баланың көзқарасын жетілдіреді, ұқыптылыққа, табандылыққа қалыптастырады. Бұл сөзсіз оқушыға пайдалы жаттығулар болып табылады. Тек бала қаламсапты қолына алғанда ұқыпты және жылдам жазу керектігін айтып отыру керек және бала қарандаш пен қаламсапты дұрыс ұстауы тиіс. Қателердің түбірін дұрыстаңыз, кейін қайта оқыту қиын болады.

Жазуға үйретудің бірінші кезеңі. Егер оқушының қолына қаламсап ұстап сызықтан аспай бояп үйренгені байқалса, онда жазуды жалғастыруға болады деген сөз. Бұл бала үшін өте маңызды қадам болып саналады.

Әрине басында баланың жазуы дұрыс шықпау мүмкін, бірақ асықпай және баланы күштемеу керек. Ең нашар жазуына да мұғалім тарапынан мақтау болуы керек. Сондай-ақ кірді елеменіз, көңілді болыңыз, сонда ғана баланы қызықтыра аласыз. Алғашқы жұмыс жеңіл болуы тиіс. Жазбас бұрын сызықтар сызуды үйретіңіз. Тік сызықтар сызудан бастап, сосын көлбеу сызықтар, содан кейін иілген сызықтар сызып үйретіңіз. Нүктелер арқылы қосу үшін жасалған суреттер де көмектеседі. Сабақ барысында тақпақтары мен әңгімелері бар түрлі-түсті дәптерлерді қолданған жөн. Сабақ процесі қаншалықты қызықты болса, соғұрлым тиімді болады.

Әртүрлі жолақтарды жақсы сызып үйрену үшін геометриялық фигураларды пайдалануға болады. Әрине бала үшін үшбұрыш, шаршы суретіне қарау ғана емес олардың суретін салуда қызық.

Жазуға үйретудің екінші кезеңі. Бала әртүрлі формалардың бөліктерін, ұзындықтарын сенімді түрде жаза бастаған кезде, жазуды үйретудің екінші кезеңіне кірісе беруге болады.

Сондай-ақ, суретті салуды жалғастыру, оны бояу, оның көлеңкесін салу және геометриялық фигураларды үстінен қайталап басып шығу сияқты тапсырмалары бар материалдар көп көмектеседі. Бала бес-алты жасында барлығын түсінеді, сондықтан бұл кезеңде дәптердің тазалығына, дұрыстығына назар аударған жөн. Өйткені бұл баланың алдағы өмірі үшін маңызды.

Бағалау кезінде тазалығы мен ұқыптылығына назар аударыңыз. Егер оқушының жақсы жазуы үшін тырысып жатқандығын көрсеңіз оқушыны марапаттаған дұрыс.

Әріптерді жазып үйрету. Ол тік және геометриялық фигураларды өздігінен салып үйренгенде, әріптерді жазуға дағдылаңыз. Басында бұл тек элементтер болуы мүмкін.

Мысалы, белгілі бір қиық сызықты қамтитын суреттер. Баланың әріптерді білуі маңызды, сонда әлдеқайда жеңіл болады.

Көңіл-күймен жазып үйрету. Көңіл-күймен жазып үйрету маңызды факторлар қатынасы болып табылады. Психологияда адамның ұқыпты және әдемі жазу оның көңіл күйіне байланысты екендігі әлдеқашан дәлелденген. Қорқынышы болса, бастау мүмкін емес. Сондай-ақ оқушыны басқа оқушылармен салыстырмаған дұрыс. Егер оқушы жаза алмаса, оған ешқашан ұрыспаңыз, жетістікке жету үшін мадақтаңыз. Оқушыға жақсы жазуы үшін ұзақ және қиын жолда демеу болған абзал. Мотивацияда керек. Жазуға құштарлығын ояту үшін, тек мақтап отырмай, сонымен қатар сыйақы да беріліп тұруы керек (мысалы, марапаттау қағазы).

Бұлардан басқа баланы сабақтан жалықтырмайтын әдістерді қарастырыңыз. Егер сіз баланы асықтырсаңыз және үнемі дұрыс бағаламасаңыз міне, осы ең үлкен қысым. Оқушының жазуға деген ынтасы жоғалып, наразылық тудыруы мүмкін және бұл жағдайды шешу өте қиын болады. Сондықтан мұғалім қаншалықты шыдамды болса, оқушылардың да соғұрлым көңіл-күйі жоғары болады.

Балаға сабақтан кейін демалуға көмектесе отырып жазуға үйрету. Белгілерді (символдарды) тіпті сөздерді жазу оқушы үшін үлкен еңбек пен күшті талап етеді және сабақтан кейін бала демалуы керек. Сондай-ақ бастауыш сыныптар үшін сабақ ұзақтығы жиырма минуттан аспуы тиіс.

Баланың сабақтағы шаршауынан кейін қандайда бір алаңдаушылық болмауы үшін, қозғалыс ойындарын өткізген жөн немесе кітап оқып беріңіз.

Бұлшық еттерін қалыпқа келтіру үшін бәрімізге белгілі «біз жаздық, біз жаздық, біздің саусақтарымыз шаршады» жаттығуын жасатуға немесе кішкене массаж уақытын өткізуге болады. Массаж жасағанда қол және білекке көп уақыт жұмсаңыз. Олардың бұлшық еттері демалуы үшін ақырын уқалап, жәймен шапалақпен ұру арқылы массаж жасаңыз. Бұл оқушы үшін пайдалы әрі балаға жағымды әрекет болып саналады.

Абайсыздықпен күресіп отырып жазуға үйрету. Көптеген ата-аналар балаларының жазған кезде назар аудармайтындығын алға тартады. Шынында балалардың бұған дейін ойынға ғана алаңдады, сол үшінде басында жазуға құлықсыз болып келеді. Бұған дейін айтқандай баланы физикалық және психологиялық дайындау керек. Оқу балаға жайлылық алып келсе жақсы болатын еді.

Әрине ойлау әр баланың психологиялық тұлғасына байланысты. Кейбірі ұзақ уақыт бойы отыра алмауы мүмкін. Сынып бөлмесінде оқушының жазуына кедергі болатын артық заттар тұрмауы керек. Егер оқушы сабақ оқу барысында жиі қозғалыс жасаса, демек оған үзіліс керек. Аз жаттығу жасап, шағын-шағын үзіліс жасаған артықтық етпейді. Сонымен қатар, мұқияттылықты басқа дағдылар сияқты дамытуға болады. Бұл үшін «әр әріпте өз түсі» жаттығуын жасатуға болады. Әр әріпте өзінің түсі болатынды жөнінде баламен келісіп (ойында барлық алфавитті емес, бірнеше әріпті қолданса болады). Содан кейін оған айтыңыз, ол қарындаштарды тез ауыстырып әріптерді жазуға тырысады.

Жазуға үйретуде кейбір фундаментальды ережелерді қолдану. Тиімді үйрету мақсатында бірқатар ережелерді ұстанған жөн:

- Қарапайымнан күрделіге қарай жылжыту. Егер тіпті кейбір оқушы өз жасынан ақылды көрінсе де, жәй нәрселерден бастау;

- Жазуды үйрету басында неғұрлым түрлі-түсті және қызығырақ болса, соғұрлым нәтижелі болады. Бала жазуға жақсы әуестенеді;

- Мұғалім мақтау мен жігерлендіруге лайық болса жігерлендіруді ұмытпау керек. «Балық тоғаннан еңбексіз шықпайтыны» қысқаша түсіндіру;

- Оқушыға ешқашан дауыс көтеріп немесе қысым жасамай, шаршаса үзіліс жасап, оқушыдан сабырлықпен не үшін жазғысы келмейтіндігінің себебін сұрау;

- Соңғы кездері жақсы жазу үшін әдеттегі жұмсақ қарындаш тиімді деп санайды. Зерттеу нәтижесі көрсеткендей шынымен сабақ басында әдеттегі жәй қарындаштың көмегімен дұрыс жазуға болады деп саналады;

- Оқушылар әртүрлі екенін ұмытпаңыз сондай-ақ, олардың әрқайсымен жеке-жеке жұмыс жасауға тура келеді. Ал олардың кез-келгенін ұқыпты жазуға үйретуге болады. Егер бала солақай болса немесе момын болса керісінше мазасыз болса, мұғалімге көп күш жұмсауға тура келеді.

Сонымен, әдемі, ұқыпты және сауатты жазуға үйретуде мұғалімнің ғана еңбегі емес, балалардың да еңбегі бар сондай-ақ, балаларымен жұмыс жасаған ата-аналардың да еңбегі зор. Сонымен қатар мұғалім оқушыға бірнеше жыл түсіністікпен қарап, шыдамдылық таныта білсе, сонда ғана оқушы қызығушылықпен жақсы бағалар алуға тырысып, жұмсаған күш-жігерді қайтарады.

Сауатты көркем жазуға үйрету жұмысы оқумен қатар жүргізіледі, яғни сауат ашу пәнімен тікелей байланыста болады. Кітап оқи алмаған оқушының сауатты жаза алмайтыны белгілі. Сауатты әрі көркем жазуға дағдылануы қаламды дұрыс ұстаудан басталады. Әріпті меңгергеннен кейін сөздерді буынға бөліп оқуға үйрету қажет. Буынды дұрыс меңгерген оқушы сауатты көркем жаза біледі. Қатесіз жазуды меңгеруде оқушылар әріп пен дыбысты айырып, әр сөзде неше дыбыс, неше әріп бар екенін ажырата біледі. Бұл, біріншіден, баланың есту қабілетін жетілдіруге пайдалы болса, екіншіден, сөздің дыбыстық құрамын дұрыс ажыратуға, үшіншіден текстіні немесе сөйлемдерді сауатты, қатесіз жазуға көмектеседі. Мысалы, «Мен сені, сен мені» тиімді тәсілмен қызығушылық тудыртып өзгертуге суреттер іліп, соның аттарын өздеріне жаздырып, жазған сөздерін, сөйлемдерін өздеріне, қатар отырған қасындағы балаға «мен сені, сен мені» тексер. Қате жіберген оқушы қатесін жолдасының түзеткеніне намыстанып, сауатты жазуға талаптанады.

Ұлттық ою-өрнектерімізді көрсетіп, олардың аттарын ататып, дәптерлеріне қатесіз жаздырамын. Сонымен бірге туыстықты білдіретін немере, шөбере, аға, әпке, сіңлі, нағашы т.с.с. сөздерін жаздырып, талдау жасатамын. Буынға бөліп, дыбыстық талдау жасаймыз. Мақсатымыз оқушыларды сауатты көркем жазуға үйрету. Қазақ тілінен ғана сауатты жазумен шектелмей, сонымен бірге сауат ашу бағдарламалық жаттаған мақал-мәтелдерді тапқатарды жатқа жаздыртып, сауаттылығын қалыптастырып дағдыландырып отырамын. Әдет-ғұрыпқа байланысты алынады.

Мысалы, Елдің атын ... шығарады.(ер)

Тиіп кетсе жылаған, Даусы көпке ұнаған. (домбыра)

Жұмбақтарды қызыға жаттау, оларды дұрыс жазып үйрену оқушының есінде ұзақ қалады, екіншіден, сауаттылыққа үйренеді, әрі ойы дамытылады, дұрыс оқуға, дұрыс жазуға дағдыланады. Оқушылардың дәптерін күнделікті тексеріп баға қоюмен шектелмей, қате жіберген сөзді қатыстырып, сөйлем құратып, қатесін түзеткен-түзетпегендерін байқап, ретіне қарай жаңа тапсырмалар беріп отыруы қажет.

Әрі таза, көркем, сауатты жазуға дағдыландыру үшін сыныпта дәптерлерді бір-біріне беру, көрсету, салыстыра отырып көрме ұйымдастыру да өз нәтижесін береді.

Әріптерді анық дұрыс жазуда үш талапқа ден қойған дұрыс.

1. Әріптерді дұрыстап жазу және жеке әріптерді өзара құрастырып жазуға үйрету.

2. Әріп элементтерінің дұрыс жазылуын қадағалау.

3. Балаларды жазу жұмысына өте ұқыпты, мұқият қарауға жаттықтыру.

Тақтаға, дәптерге көбірек сөйлемдер жазғызу пайдалы. Себебі өздері жазған сөйлемнен кеткен қателерін өздері табады. Қате жіберген сөздің астынан сыздырып, талдау жүргіземін.

Күнделікті сабаққа оқушының жазу сауаттылығына үнемі мән берілсе, онда іс нәтижелі болатыны өз тәжірибемнен белгілі. Сауатты әрі каллиграфиялық дұрыс көркем жазуда көрнектіліктің алатын орны ерекше. Сондықтан әрбір сабақтың тақырыбына сай әріп, сөз, сөйлем жазылған таблица, суретті карточка, интер белсенді тақта, сюжетті суреттер, дидактикалық материалдарды пайдалануға көңіл бөлемін.

Күнделікті сабақтың алдында жазылуы қиын сөздерді іліп қойып еске сақтауын қадағалаймын. Оқушылардың кейбірі текстегі жаңа ой басталатын жерде абзацтан бастап жазуды білмейді.

Бұл бас әріп, кіші әріп түрі мен жазба түрін білмеуінен болады. Әріптерді дыбыстағанда оны дұрыс айтып үйренбейді. Мысалы, і кейде ұ әрпін ү, ы немесе і, о әрпін д, с-ны ш, ң-ды н деп айтады. Кейбір оқушылар әріптің негізгі формасын сақтамай және оларды бір-біріне өте жақын не өте алшақ жазуынан қате жібереді. Сөйлем аяқтағанда тыныс белгілерін қоймай, келесі сөйлемді бас әріптен бастамай, жалқы есімдерді кіші әріппен жазып қояды. Қатенің бір түрі сөз мағынасын түсінбей жазудан болады. Мысалы: «тастама», «кішкентай» сөзін киттей, «ештеңе» сөзін «іштеме», «балалар» «балар» деп жазуы мүмкін сөздерді жазғанда әріпті тастап кету, бірдей екі әріптің біреуін қалдырып кетуі жиі кездеседі. Басқа тілден енген термин сөздерді жазудан жиі қателеседі.

Оқушыларды сауатты жазуға қалыптастыру үшін оларға кітапханадан кітап алып көп оқу, қалай оқу, қалай пайдалану жөнінде айтып отырамын. Оқушыларды қатесіз, сауатты жазуға үйрету тәсілдері алуан түрлі. Өйткені әр баланың ерекшелігіне байланысты қатесіз жазуға үйрету әдісі әр сабақта өзінше орын алады, қалыптастыру дағдылары арта түседі.

Қорытындылай келе сауатты болудың алғы шарты әріптерді үйретуден басталады. Әріп элементтерін дұрыс бір-бірінен ажыратып, жазу ережелерін сақтағанда ғана бала сауатты жаза алады. Әсем, қатесіз, мәнерлеп оқуға, дұрыс сөйлеуге жаттықтыру — сауаттылыққа үйретеді. Оқушыларды сауаттылыққа көркем жазуға үйрету — әр мұғалімнің шеберлігі шығармашылық ізденісіне байланысты.

Әдебиеттер:

1. Қазақ тілін оқыту әдістемесі – Рахметова С. 2018 ж.
2. Бастауыш сыныптарда қазақ тілін оқыту әдістемесі. –Астана 2017жыл.
3. «Жазу үлгілері».-Алматы, 2020-2021 жыл.
4. Қазақ тілі оқыту әдістемесі.-Атамұра 2015жыл.
5. Қазақ тілі пәнінен - Дайындауыш 55 сабақ - Көкшетау-2018жыл.

МУЗЫКАЛЫҚ ДЫБЫСТЫҢ АДАМҒА ӘСЕРІ

Ильясова Анора Ихтиярқызы

Ж.А. Ташенев атындағы университетінің 1 курс студенті

Жетекші:Өнер және саз кафедрасының ағ. оқытушы

Туманова Гульзада Аскараровна

(Шымкент қ, Қазақстан Республикасы)

Түйін: Музыкалық дыбыстың адамға әсерін зерделеу. Музыкалық дыбыстың адамға әсерін талдап, ғылыми-теориялық біліммен ғана ұштастырып тәжірибиелік дағды қалыптастыру

Резюме: Изучение влияния музыкального звука на человека. Анализировать влияние музыкального звука на человека, формировать практические навыки в сочетании с научно-теоретическими знаниями.

Summary: Studying the influence of musical sound on a person. Analysis of the impact of musical sound on a person, the formation of practical skills only in combination with scientific and theoretical knowledge.

Музыка белгілі биіктіктегі дыбыстардан тұратын, адамға сазды әуенімен әсер ететін, дыбыстық көркем бейнеге негізделген өнер түрі. Өзінің эмоциялық әсері арқылы музыка адамзат тарихында қоғамдық-идеялық, мәдени-тәрбиелік және эстетикалық рөл атқарады.

Музыка адам сезімін, ойын, оның ерік-күшін дыбыстық формада суреттейтін қатынас құралы ретінде қызмет етеді. Адамның жан дүниесін, көңіл-күйін, сезімін бейнелеуде музыка оның сөйлеу тіліне, дәлірек айтқанда, өзін қоршаған ортаға эмоциялық қатынасын білдіретін сөйлеу интонациясына өте жақын келеді. Соған қарамастан, музыка адамның басқа дыбыстық іс-әрекетінен ерекше саналады.

Музыкада дыбыстардың биіктік және уақыттық (ырғақтық) қатынастары өте қатаң тәртіпке келтірілген. Музыкалық шығарма мазмұнында адамның ақыл-ой, ерік-күшінің эмоциялық жақтары кеңінен көрініс табады. Мұның өзі адамның психологиялық хал-жайын ғана емес, оның мінез-құлқын да музыкада ашуға жағдай тудырады. Адам эмоциясын нақтылы, ерекше сыршыл сезіммен бейнелеуде музыканың мүмкіндігі мол. Сондай-ақ музыка идеялар әлемін, әр алуан құбылыстарды және болмыс шындығын суреттейді.

Музыка адамның басқа дыбыстық іс-әрекетінен ерекше саналады. Эмоцияның көп түрлері ішінен Музыка ең алдымен көңіл-күйді білдіреді. Музыкалық шығарманың мазмұнында сонымен қатар жеке адамның ақыл-ой, ерік-күшінің эмоциялық жақтары кеңінен көрініс табады. Мұның өзі адамның психологиялық хал-жайын ғана емес, оның мінезін ашуда Музыкаға жағдай тудырады. Адам эмоциясының нақтылығы, ерекше сыршыл сезіммен бейнелеуде Музыканың мүмкіндігі мол. Сондай-ақ, музыка эмоциялық сфераларды ашып отырып, сол арқылы идеялар әлемін, алуан құбылыстарды және болмыс шындықтағы процестерді суреттейді. Қалың бұқараны ұйымдастыру, оның рухани өмірін қалыптастыру құралдарының бірі болып отырып, Музыка қоғамдық тәжірибеге де белсенді түрде әсер етеді. Абайдың «Әннің де естісі бар есері бар» дейтін дана сөзі бар. Әуеннің иіріміне түскен толқын құлақтан кіріп бойыңызға тараған кезде түрлі әсерде боласыз. Дегенмен әр музыканың адамға әртүрлі әсер ететінін ескеру керек. Себебі музыканың бәрі бір жанрға негізделмейді. Олардың: хип-хоп, джаз, лирикалық, рок, рок-н-ролл сынды көптеген жанры бар. Әр жанрдың толқыны түрлі болады.

Музыкалық дыбыстың адамға оң және теріс әсерлері.

Адам музыканы үздіксіз әрі дыбысын тым қатты тыңдау құлаққа зиянын тигізбей қоймайды. Дегенмен, оны құлаққап арқылы немесе музыка бағаны(колонка) арқылы тыңдаудың өздеріне тән айырмашылығы бар. Құлаққаптың тыңдау жүйесіне әсері жоғары. Әсіресе, кішкентай тығын құлақтағы дабыл жарғағына дыбыс толқындарына қатты әсер етеді. Мысалы, денсаулыққа қауіпті әсер ететін факторларды зерттейтін Еуропалық ғылыми одақ бес жыл бойына күніне бір сағаттан артық уақыт дыбысы қатты музыка (85 дБ-ден жоғары) тыңдайтын жастарды бақылаған. Зерттеушілер жастардың 5-10% -да есту қабілеті нашарлағанын байқаған. Бір қызығы, әртүрлі жанр адамның есту жүйесіне әртүрлі әсер етеді. Рок және рэп секілді музыканың агрессияға толы жанрлары есту қабілетіне айтарлықтай зиянын тигізеді. Ал, латынамерикалық бағыттағы және классиканың әсері аса байқалмайды. Әрине, бұл арқылы музыка мен есту жүйесі бір-біріне тәуелді деген қорытынды шығаруға болмайды.

Музыканы қанша сағат тыңдауға болады?

Күнделікті мөлшерге сай, 85 дБ жиіліктегі музыканы 8 сағаттан артық тыңдауға болмайды. Бұны еңбекті қорғау Ұлттық институтының (NIOSH) мамандары мен АҚШ еңбек пен денсаулықты сақтау Ассоциациясы (OSHA) бекіткен. Дегенмен, құлаққап үшін дыбыс жиілігі 79 дБ-ден аспауы тиіс. Музыка тыңдауға арналған құрылғылардың басым көпшілігі 120 дБ және одан жоғары дыбыс жиілігінде жұмыс істейтінін де ескергейсіз. Әрине, адам дыбыс жиілігі қай деңгейде екенін аңғара алмайды.

Сондықтан, музыка тыңдайтын бағдарламаларда арнайы белгілер орналасады. Одан бөлек, ұялы телефондарда музыканың дыбысы арнайы деңгейден жоғары екенін ескертетін қызмет түрі де бар. Қандай жанрда музыка тыңдаса да ең бастысы әуенге деген махаббаты магнитше ұстап тұрады. Бұл – барлық адам баласына тән қасиет. Ал бұл қасиеттің адам баласына әсер ету күші қандай, неге өзімізге ұнайтын музыканы тыңдай бергіміз келеді, жауап іздеп көрсек. Әрине бұл адамның өз қалауында, адамға қай музыка рахаттану

сезіміне бөлетсе, сол музыканы қайта тыңдағысы келеді. Бұл сезу мүшесіндегі есту қабілетінің миға бағыттау әсері.

Музыкалық дыбытың емдік қасиеті

Адам музыка тыңдау арқылы ішкі жан дүниесін сыртқа шығарады. Мұндайған сәтте қуану үшін ең жақсы көретін музыкаңызды тыңдау жеткілікті болуы да мүмкін. Тіпті сөзбен жеткізе алмай тұрған сезіміңізді сіз тындап отырған әуен жеткізе алады. Жан дүниенің нәзік қылдары әуенмен бірге толқиды. Бұл – жанның тыныштығы. Ішкі әлемнің сырын ақтаруға әсіресе лирикалық жанрдағы сазды әуендер әсер етеді.

Музыка жаныңыздың тыныштығын сақтап қана қоймайды. Сіздің ішкі эмоцияңызбен күресуге көмектеседі. Желпініп тұрған, сабырсыз мінезіңізге әуен әсер еткен болса, сіз сабырлыққа үйренесіз. Ал ол үшін арнайы кесте жасаудың қажеті жоқ. Сізге әсер еткен әуенді тыңдаңыз. Музыка – дәрігер. Бұл тіркес кейінгі кезде пайда болған тіркес емес. Себебі ежелден бері адамдар музыканы емге пайдаланған. Сенбеуіңіз де мүмкін, бірақ музыка дегеннің бәрі барабан мен гитара немесе арнайы бір құрылғы емес. Табиғаттың да өз әуені барын ұмытпаңыз. Әрбір құстың сайрауы, судың сылдыры – бәрі адам миына әсер ету күші бар табиғи емдер.

Музыка – қару

Музыка адам жанының кілті ғана емес, ол – қару. Қоғамда түрлі әлеуметтік жағдай өріс алып жатқаннан кейін, музыканы қару ретінде пайдалануға болады. Мәселен қылмыскерлердің шындығын мойындату үшін кей түрмелерде, жыңды ханаларда бір дыбысты әуендер қосылады. Ол әуен адам миының белсенді жұмыс істеуін тоқтатады. Не айтып не қойғанын білмейтін дәрежеге жетеді. Бұл ғана емес түнгі клубтарда қойылатын музыкалардың толқынына еріп кетсеңіз өзіңізді таппай қалатын деңгейге жетесіз. Кейбір әндердің әуендері ғана емес сөздері де адамға әсер етеді. Оның әсерінен адам мәңгілік «түнекке» енуі мүмкін, өзіне қол жұмсауы да ғажап емес.

Ұлы ғұламалардың музыкаға арнаған еңбектері

Әл-Фараби «Музыканың үлкен кітабы» атты еңбегінде математикалық тәсілдерді пайдалану арқылы музыкалық дыбыстарды тұңғыш рет қағаз бетіне түсіріп, нотаны алғаш дүниеге келтірді. Ол тек музыка теориясын ғана емес музыкалық аспаптарды да қолдан жасап, сол аспаптарда керемет ойнай да білген екен. Оның шебер орындаушылығы жөнінде шығыс халықтары арасында күні бүгінге дейін айтылып жүрген көптеген аңыздар да бар. Фарабидің бұл музыкалық дыбыстың сипаты мен құрылымынан бастап, музыканың поэзиясымен байланысына дейінгі «музыкалық ғылымының» мәселелеріне ғана айналмай, музыканың эстетикалық-теориялық принциптерін шешуге бағытталған. Әл-Фарабидің музыкасы, поэзиясы эстетикалық көзқарасы осы күнге дейін толық зерттелінбей келеді. Сондықтан да Әл-Фарабидің музыка саласы бойынша жазылған теориялық мұраларды терең ұғынуға мүмкіндік береді – дейді М.С. Бурабаев. Әл-Фараби өз еңбегінде: "Адамзатқа тән ерекше бір қасиет – өзін қоршаған дүниенің әсемдік сырларына үңілу, содан рухани нәр алу, өзінің нәзік сезімін образдар арқылы паш ету",-дей келіп, "Музыка теориясының негізгі принциптерін тек түйсік, тәжірибе арқылы білуге болады",-деген анықтаманы ұсынады

Әр ритмге, әр әуенге селқос қарамаңыз. Себебі адам миы мен жүрегі сезімтал және сырттан келетін кез келген дүниені қабылдауда белсенді. Бәрін өзіңізге жақын тарта берсеңіз аурып қалуыңыз да мүмкін. Музыканы да талғаммен тыңдай біліңіз. Г. Берік Дүние есігін ашқан бойда адам құлағы неше түрлі әуенді естиді. Бірі жағымды, бірі жағымсыз, бірі қорқынышты, ал енді бірі жан сергітерлік. «Әлдиден» бастау алатын әуезді музыкалар адам санасына да, физиологиялық тұлғасына да әсер етеді екен. Бұл ежелгі дәуірден дәлелденіп келе жатыр. Мысалы, Көне Мысырда ұйқысыздықты хордың ән шырқауымен емдеген екен. Ал Ежелгі Қытайда музыка буын және қан тамырлары ауруына ем болған. Антика дәуірінің философтары музыка терапиясы туралы трактаттар жазған. Олай болса, музыканың адам ағзасына қалай әсер ететінін байқап көрейік. Музыка күш сыйлайды Ғалымдар адам физикалық күш жұмсағанда, бұлшықет шамадан тыс қызмет атқарған кезде музыка тындап

жүрсе, ол оның жұмыс жасау қабілетін екі есе арттырады екен. Жаттығу залында жүргенде, жүгіргенде спортшылар құлаққаппен ән тыңдап жүреді. Бұл сол зерттеудің нәтижесінен алынған. Жігерлендіріп, рух сыйлайтын әуендер тез қозғалуға мүмкіндік береді. Әр нотаның бұлшықетке берері көп. Музыкалық фон уақыттың өтуін баяулатады. Көпшілік жүретін жерде міндетті түрде музыка қосылып тұрады. Дүкен, әуежай, супермаркет, вокзал – барлығында. Бұл сатушының не кассирдің көңілін көтеру үшін қосылып тұрмайды. Лаундж, блюз немесе осылар секілді баяу әуендер адамның сол кеңістікте қосылып тұрған әуенмен жай жүруіне әсер етеді. Әуен осы уақыт аралығында адам санасын тыныштандырады. Адам асығып тұрғанын да ұмытып кетуі ғажап емес. Музыка наркоз ретінде де әсер етеді. Кей музыка ота үстелінде жатқан науқастың ауруын сездірмейтін күшке ие бола алады. Адамның жүйке жасушасын ұйықтата алатын әуендер қан айналым жүйесін де бірқалыпта ұстап тұрады. Ырғақ пен үндестік иммунитетті нығайтады. Зерттеушілер белгілі бір ырғақ пен үндестік адам ағзасының иммунитетін көтеретінін айтады. Мәселен, қоңырау үні, тибет ыдыстарының даусы, т.б.

Олар ағзадағы микробтарды, жағымсыз заттарды өлтіре алады. Музыкотерапия жадты жаңғыртады. Жағымды әуен есте сақтау қабілетін арттырады. Мидың ақпарат сақтау қорына жауап беретін гиппокамп аталатын бөлігіне музыкотерапияның пайдасы зор.

Психологтардың көпшілігі әңгіме-сұхбат барысында жай әуен қосып қоюды құптайды. Музыка тыңдау арқылы көңіліміз көтеріліп, әдемі күйге бөленуге болады. Әдемі әуен таңда сізді оятып, түнде тәтті ұйқының құшағына еруге көмектеседі. Музыка – тілге бөлінбейді. Қандай музыка болса да сіз сүйсініп тыңдайтын әуен жаныңызды жадыратып, миыңызды демалтады.

Ғалымдар музыканың адам ағзасына біз ойлағаннан да анағұрлым пайдалы екенін анықтады. Бәлкім әр адамда өмірінің түрлі кезеңінде, көңіл-күйінің өзгерісіне қарай сүйсініп тыңдайтын музыкалық композициясы бар шығар. Түрлі стильдегі музыканы әр адам қалауына сай қабылдайды: мәселен біреулер үшін классика жанрындағы әуен жанына жақын болса, енді бір адамдар ауыр рок түріндегі аккордтарды тыңдағанды ұнатады. Түрлі жанрдағы музыка адамның психологиялық сондай-ақ физиологиялық болмысына немесе жағдайына белгілі бір әсерін тигізетіні ғылымда дәлелденген құбылыс. Түрлі стильдегі әуендер адамның денсаулығына әртүрлі әсер қалдырып, эмоция сыйлайды. Ең әуелі музыка адамның психоэмоционалды күйіне қатты әсер етеді.

Егер әуен адамның психоэмоционалды күйіне сәйкес келіп, гармониялық әсерге бөлейтін болса, онда жақсы әсер еткені. Ал, егер гармония жоқ болса адамның денсаулығы үшін пайдасыз деген сөз. Музыканы қабылдаудың келесі бір факторы – ұлттық-мәдени құндылығында. Мәселен еуропалық шығыс әуенін тыңдаса өзін сондай жайлы сезіне қоймасы анық. Жан-дүниесі қаламайтын әуенді мәжбүрлі түрде ұзақ уақыт тыңдайтын болса психикасы бұзылуы мүмкін. Дегенмен де музыканың адамның ағзасына тигізетін пайдасы мол екені дәлелденген. Мамандар музыканың тек стилі немесе ритмі мен әуезінен тыс туындының қай аспапта орындалғаны да маңызды екенін айтады. Әрбір музыкалық аспаптың әуені адам организмінен белгілі бір жүйеге түрлі әсер етеді.

Фортепианода ойнаған туындыны тыңдау – психиканы гармонияға бөлейді, әрі бүйректің жұмысын қалпына келтіруге, несеп жолдарының жұмысын жақсартуға сондай-ақ қалқанша безді тазартуға пайдасы зор. Орган дыбысы ми жұмысына пайдалы.

Гитара, арфа, скрипка сынды ішекті аспаптар жүрек қан-тамырлары жұмысын қалыпқа келтіреді. Үрмелі аспаптар тыныс жолдарының жұмысын жақсартып, өкпе мен бронхитті тазартады. Қан айналымына өте жақсы әсерін тигізеді.

Ал, барабан сынды аспаптың туындысы жүрек соғысын қалпына келтіріп, бауырдың жұмысын жақсартады. Кез-келген музыка бұлшық еттің ширығуын босатып, белсенділікті арттырады. Ақпаратты анық әрі нақты қабылдауға әсер етеді.

Табиғи музыкалық дыбыс және адамға әсері. Музыкалық дыбыс тек қана нотада емес, табиғатта кездеседі. Мысалы музыкалық дыбыстарды түрліше құстард, жануарлыр немесе әсем табиғаттың туындылары желдің, жаңбырдың тіпті ағын сулардың өзі түрліше музыкалық дыбыстарды шығарады. Табиғаттың өзі жағымдыда жағымсыз немесе онда теріс музыкалық дыбыстарды шығаруға шебер. Мысалы ағын сулардың немесе майда жаңбырдың жерге тамшылағанының дыбысы миді тынықтандырып рахаттану сезіміне бөлейді, ал бұлбұл, тоқылдақ, балапандар сияқты құстардың ән салғанын тыңдаған құлақ рахаттанады әрине бұл тыныштандыру сияқты бақытты сезімге бөлейді, ал табиғаттың жағымсыз дыбыстары бұл найзағайдың қатты соғу дыбысы немесе бір қатты зат тағы бір қатты затқа соғылу дыбысының әсері өте жаман, бұл адамды қорқыныш сезімін оятып үрейлендіреді. Яғни осылар табиғаттың музыкалық дыбысының адамға әсері болып саналатын шұбылыстар.

Қорытынды

Осыдан қорытындыла келе адам өмірі музыкалық дыбыстармен тікелей байланысты екенін және, адаммузыкалық дыбыстың ритміне қарап алып жатқан әсерін талқылап білдік.

Музыкалық дыбыстар адамды магнитше тартып алатын бір сиқырлы күші бар. Қоршаған орта түрліше дыбыстарға тола, бұл дегеніміз музыкалық дыбыспен адамның үндестігі. Кей адам естіген дыбысын қайта қайталап кетеді, яғни еріксіз, Әрине бұл музыкалық дыбыстың адамға әсері, байлансы болып саналмақ. Музыканы дұрыс тыңдау біліп одан дұрыс тұжырымдама жасаудың өзі бір өнер. Музыкалық дыбыстың адамға әсері орасан мол.

Мысалы адам қайғылы, мұңды және ауыр музыканы тыңдаса сол мұңды әлемге шомылып кетеді. Яғни музыкалық дыбыстардың теріс әсеріде бар қайғы мұңға, батқанда адам сол ауыр музыканың эмоциясымен стрескеде түсуі мүмкін. Ал ашық, көңілді және жағымды музыкаларды тыңдаса адамның миі тынығып, стресттен шығып, ауруы сезілмей, қайғы қасіреттерін естен шығарып сол музыканың әлеміне шұңғып кетуіде мүмкін.

Кей адамдар музыканың дыбысынан, сөзінен, ырғақ және ритміне қарап өз өмірін қолдан жасауы немесе өз өмірін сол музыкалық әуенің әлемімен сәйкестендіріп рухани жақтан музыканың әлеміне шұңғып кететіндерде бар. Бұл әрине музыкамен адамның байланысы екенін ұқтық.

Музыка тыңдағанда талғамен көңіл күйге қарап тыңдау керек екенін, және құлаққапта қатты тыңдамау керектігін ескеріп жүру жөн!

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1.Трактаттар, 216-217 б. 11. Әбу Насыр әл-Фараби.
- 2.МузыкаБольшая книга о музыке. – Алматы, 2000. – С.
- 3.Джанпаизова Ж.М. Есимова А.Б. Инновационные технология.
4. К.Р. 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тужырымдамасы/ Білім
5. Гозман Л.Я. Шестопап Е.Б. Дистанционное обучение на пороге 21 века. Ростов – на – Дону «Мысль» 1999 г.
- 6.Прессман Л.П. «Методика применения технических средств обеспечения» М. Просв.-1988 г.
- 7.ДжексембековаМ.И. «Методическая студентов – одна из направлений формирования педагогического мастерства» А.,2003 г.
- 8.Подуровский В.М. Сулова Н.В. «Психологическая коррекция музыкально-педагогической деятельности». Изд. «Владов» - 2001 г.

МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУ ЖӘНЕ ЕСЕПТЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУЫ

Жапбарова Г.А.

Педагогика және бастауышта оқыту әдістемесі
кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.к., Ж.А.Ташенев университеті
Алмаханбет Ақерке – ПИК-20к2 тобының білім алушысы

АННОТАЦИЯ: *Развитие логического мышления младших школьников по математике*

Ключевые слова: *логическое мышление, начальный класс, математика, математическое мышление.*

ABSTRACT: *Development of logical thinking of younger schoolchildren in mathematics*

Keywords: *logical thinking, elementary grade, mathematics, mathematical thinking.*

Бастауыш мектептегі оқыту үрдісінің негізгі мақсаты оқушыларға білім беру ғана емес, сонымен бірге олардың ойлау қабілетін дамыту және белсендіру. Балалардың ойлауын дамыту туралы М.Жұмабаевтың сөзімен алсақ: «Ойлау жанның өте бір қиын, терең ісі. Жас балаға ойлау тым ауыр, сондықтан басқыштап іс істеу керек. Оқулықтағы берілген тапсырмалар, суреттер баланың жанына дұрыс әсер ететіндей, оқушының оқуға, білімге деген ынта – ықыласы, күштарлығы болуы керек». Оқу материалы балалардың ойлау қабілеті жетерліктей жас ерекшеліктерін ескере ұйымдастырылса ғана, оның ойлау қабілетінің дамуына мүмкіндік туады. Сондықтан да мұғалім балаларды сабақта талабын шаттандыратындай, ойын оятатындай, белсенділігін, саналы ойлана білуін, ой-өрісінің дамуын, олардың іскерлігін дамытатындай болу керек. Оларды қиындықты жеңе білуге, төзімділікке баулу мұғалімнің басты міндеті.

«Логикалық ойлау – логикалық сөйлеудің негізі, ал мұны – логикалық сөйлеуді ұстаз дамытуға тиіс», деп көрсетті К.Д.Ушинский. Логикалық ойлаудың ерекшелігі – қорытындылардың қисындылығында, олардың шындыққа сай келуінде. Логикаға түскен құбылыс түсіндіріледі, себептері мен салдарлары қатесіз анықталады. Ұғымдар арасындағы байланыстар мен қатынастар логикалық ойлау жолымен ашылады. Бұл байланыстар мен қатынастардың дұрыстығын теріске шығаруға болмайтыны пікірлерде көрсетіледі. Оқушылардың логикалық ойлау қабілеттерін дамыту жөнінде ғалымдар А.В.Запорожец, Л.Н.Венгер, И.С. Якиманская еңбектерінде нақты анықтама берілді. Авторлардың пікірлерінше «Логикалық ойлауды дамыту» дегеніміз:

✚ барлық логикалық ойлау операцияларын (талдау, жинақтау, салыстыру, жалпылау, саралау) арнайы жүйелі түрде қалыптастыру;

✚ ойлау белсенділігін, өзбеттілігін дамыту;

Бастауыш сынып баланың логикалық ойлауын дамытудың негізгі кезеңі деп есептеледі. Өйткені логикалық ойлау кейінірек бейнелік ойлаудың негізінде қалыптасады, ауқымы кеңірек мәселелерді шешуге ғылыми білімдерді меңгеруге мүмкіндік береді. Ал оқушылардың ойлауын дамытып, дұрыс ой түйіп, өздігінен сапалы, дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйрету – математика сабағының міндеті. Жаңа буын математика оқулығының басты ерекшеліктерінің бірі – оның әрбір сабаққа лайықталған материалы, негізінен алғанда, төрт текті жаттығулардың тобынан тұрады. Солардың бірі — балалардың шығармашылық іс-әрекетке бейімдеу мақсатын көздейтін, «Атамұра» баспасы бойынша оқулықта жасыл түсті қоршауға, ал «Алматыкітап» баспасы бойынша әр сабақта қалыптан тыс және қызықты жаттығулар, шығармашылық деңгейге арналған логикалық есептер, тапсырмалар беріледі. Ол жаттығулар негізінен балалардың логикалық ойлау қабілетін, ақыл-ойын дамытуды көздейді. Ондай жаттығуларды орындау барысында оқушылар мазмұнға сәйкес объектілерді бақылайды, байқайды, салыстырады; сондай-ақ әр алуан ақыл-

ой іс-әрекеттерін орындайды, практикалық жұмыстар жүргізеді, зерделілік білдіреді, ізденеді, болжам айтады және оны негіздеп беруге немесе дәлелдеуге талпынады, математикаға деген қызығушылығын, ынта-ықыласын тудырады. Бұл жаттығулардың бәрі арнайы жүйе құрайды. Оларды орындай алмаған оқушыға білімінің көрсеткіші ретінде нашар баға қоймайды, ал оны орындаған оқушыны мадақтаған жөн. Қазақстан Республикасы бастауыш білімнің мемлекеттік стандартына сәйкес, математикалық білімнің жаңа мазмұны біртекті емес және әр түрлі екі деңгейді қамтиды. Олар міндетті және мүмкін деңгейлер. Міндетті деңгейге бастауыш мектеп көлеміндегі берік игерілуі тиісті материалдар жатады. Ал, мүмкін деңгейге, мазмұны тұрғысынан алғанда, негізгі мәселемен үйлесетін, алайда оқушының математикалық ой-өрісін кеңейтуге бағытталатын, үйреншікті емес түрде ұсынылатын және де оны орындау шығармашылық іс-әрекетпен ұштасатын материалдар жатады. Мұның бәрі міндетті деңгейдің материалымен кеңейте және тереңдете түсуге қызмет етеді, математиканың жүйелі курстарының аса маңызды тарауларын ілгеріде оқытып – үйретудің негізін қалайды. Сондай-ақ балалардың дамуына әсерін тигізеді және негізгі материалды терең меңгеруге көмектеседі.

Баланың жас ерекшелігіне, зейініне сай, әдейілеп ұйымдастырылған логикалық ойын-ребус, сөзжұмбақ, қызықты әзіл-есептер, жұмбақ-есептер баланың ой-ақылын, дүниетанымын кеңейтеді, мінез-құлқын, ерік-жігерін қалыптастырады және де сабаққа қызығушылығын арттырады.

Мысалы:

1. Үстел үстінде 3 қияр, 2 сәбіз, және 5 апельсин тұрған. Үстел үстіндегі барлық көкөністер қанша? (Шешуі: 5 көкөніс, апельсин жеміске жатады.) – 2 сынып.

2. Айбек пен Торғын әрқайсысы 10 жаңғақтан терді. Айбек Торғынға өзінің жаңғақтарының 4- еуін берді. Торғынның жаңғақтары қаншаға артық болды? (Шешуі: 8-ге артық) – 2 сынып.

3. Екі стаканға бірдей су құйдың. Оның біреуін тарелкаға төңкердің. Қайсы стаканда су көп? (бірдей). 2 сынып. Баланың ой-қиялын дамытуда логикалық сұрақ-тапсырмалардың орны бөлек. Мысалы:

1. 1 жанұядағы ағайынды 2 жігіттің әрқайсысының 1 апасы, 1 қарындасы бар. Ол жанұяда қанша бала бар? (4).

2. Қарындашты тең етіп 2-ге бөлгенде, неше қарындаш шығады?

3. Автобус оң жаққа бұрылғанда, ішіндегі жолаушы қайда бұрылады?

Логикалық жаттығулар:

1. Айжан мен Маржанның әкелерінің аттарын ата. Айжан мен Маржан – Асқар мен Мұраттың қыздары. Айжан Асқардың қызынан үш жас кіші болса, бұлардың әрқайсысының әкелерінің аты кім? (Шешуі: Айжан-Мұраттың, Маржан-Асқардың қызы.)

2. Велосипед дөңгелегінде 8 шабақ бар. Барлық шабақтардың арасында неше аралық болады? (Шешуі: 8 аралық).

3. Екінші сыныптың оқушылары екі-екіден жұптасып тұрды. Сәкен мен Дәурен жетінші жұп болды. Олар алдынан санағанда жетінші жұп болды, ал артынан санағанда төртінші жұп болды. Сыныпта қанша оқушы бар? (Шешуі: 20 оқушы).

Қызықты әзіл-есептер:

1. Олжас пен Жандос жасырынбақ ойнады. Олжас кәрі еменнен 12 қадам солға, 5 қадам оңға, қайтадан 4 қадам солға, 11 қадам оңға жүрді. Олжас қайда тығылды? (Шешуі: кәрі еменнің түбіне).

2. Дорбадағы 10 асықты 10 бала бір-бірлеп алды. Сонда бір асық дорбада қалды. Бұл қалай?

3. 10 жасар Арман шашын тақырлап алдырып тастады да ойланды. Егер менің шашым айына 1 см өсетін болса, 20 жасқа келгенде, менің шашымның ұзындығы қандай болар еді? (Шешуі: 120 см) – 4 сынып.

Есептеулерді жылдам орындаудың кейбір тәсілдері:

$$725 - 96 = (725 + 4) - 100 = 629$$

$$246 \cdot 5 = (246 : 2) \cdot 10 = 123 \cdot 10 = 1230$$

а) 38-9;

в) 572-84;

а) 134 · 5;

б) 428 · 84;

ә) 146-18;

г) 4325-190;

ә) $68 \cdot 5$;

в) $1308 \cdot 5$;

б) 323-78;

ғ) 15478-2900;

Міне, осындай есептеулерді шешу арқылы оқушылардың пәнге деген қызығушылығы артады. Дүниетанымы кеңейеді, жылдам есептеу шеберліктері артып, білім сауаттылығы күшейеді.

Математикалық ойлауды өрістету үшін оқушыларды қызықтыратын, ынтасын арттыратын есептерді қарастыру дұрыс. Ондай есептерге зерттеу элементтері бар логикалық есептер, ойын есептер, ертегі есептер жатады. Бұған берілген есепті шығарғанда кеткен катені табу, есепті бірнеше жолмен шығару, өздігінен есеп құрастырту кіреді. Есеп зерделікке, қиялдауға, логикалық ойлауға, тапқырлыққа, байкампаздыққа, есепті шешу тәсілдерін меңгеруге тәрбиелейтіндей болуы керек. Логикалық есептерді шығару арқылы оқушы дұрыс ойлауға, сын көзбен қарауға, бақылағыштыққа машықтанады.

Логикалық есеп дегеніміз – арнайы формула қолдануға келмейтін, әрқайсысына өзінше талдау жасаулы қажетсінетін есептерді айтады. Математикадан бастауыш сыныпта өтілетін, бірақ қиын шығарылатын есептер мен тапқырлықты талап ететін логикалық есептер астарласып келуі тиіс. Берілетін есептер оқушылардың жас шамасына шақталып, оқушыны жасытпай, қайта жігерлендіріп, математикалық инициативасын арттыратындай, түсіндірілуі жеңіл, тұжырымдалуы қысқа болғаны жөн.

Логикалық есептер сан алуан болғанымен, төмендегідей ортақ қасиеттері бар:

1. Логикалық есептердің шешу жолы белгісіз. Олардың шешіміне жету «ойдың броундық қозғалысы» тәрізді, яғни байқап көру, қателесу әдісімен іске асады. Байқап көру арқылы іздену жеке жағдайларда негізгі шешімге бастайтын тізгінді қолға ұстатады.

2. Логикалық есептер оқушының пәнге қызығуына, белсенділігіне негіз болады. Есептің сюжетінің шешілу жолының әдеттен тыс болуы бала көңіліне әсер етіп, қайткенде де оны шығаруға итермелейді.

3. Логикалық есептер ойлау заңдылықтарын білуге негізделіп жасалады.

Міне, осындай есеп түрлерін жүйелі түрде қолдану аталған ойлау операцияларын дамытуға, балалардың математикалық түсініктерін қалыптастыруға жағдай жасайды. Логикалық есептерді шығару көбінесе байқап көріп іздену процесімен жүреді. Ойша болжай білу балалардың бойындағы тапқырлық пен аңғарымпаздықты байқатады. Тапқырлық - шығармашылықтың ерекше көрінісі, ол талдау, салыстыру, жалпылау, байланыстарды анықтау, ұқсастыру, тұжырымдау ой қорыту нәтижесінде байқалады. Ал аңғарымпаздықтың белгісі нақты жағдайды ой елегінен өткізіп, өзара байланыстарды анықтай білу, соның негізінде есеп шығарушы бір тұжырымға келіп, ойын топтайды.

М: Есеп № 1. 5 оқушы 5 жұмыртқаны 5 минутта пісірді. 10 оқушы 10 жұмыртқаны неше минутта пісіреді? – оқушы ойланбастан 10 минутта деп жауап берді. Мақұл деймін. Ал сонда 100 оқушы 100 жұмыртқаны қанша уақытта пісіреді? сасып қалған олар ойланыңқырап тұрып, кешіресіз, адам және жұмыртқа саны қанша болса да бәрібір пісу уақыты 5 минут екен – дейді.- 4-сынып.

Есеп № 3. Қолына 4 литрлік ыдыс беріп, Әлібиден шешесі 3л сүт сатып әкелуін өтінді. Ал сатушыда бір бөшке сүт және 5 литрлік ыдыс ғана болып шығады. Осы екі ыдыстың көмегімен сатушы қалай үш литрді өлшеп бере алады?

Шешуі: Әуелі 4 литрлік ыдыспен сүт алады да, ол сүтті 5 литрлік ыдысқа құяды, 4 литрлік ыдыс босайды. Тағы да 4 литрлік ыдыспен сүт алып, 5 литрлікті толтырады, сонда 4 литрлік ыдыста 3 литр сүт қалады.

Оқушылардың логикалық ойлауын дамыту үшін:

✚ есепті, жаттығуларды талдай білу іскерліктерін қалыптастыру;

✚ сызба графиктік модель бойынша есеп объектілерінің арасындағы байланыстарды түсіндіру;

✚ Есептегі нақты затты ауыстыру;

- ✚ Пәнге деген қызығушылығын, сүйіспеншілігін арттыру;
- ✚ Сыныпқа дұрыс психологиялық жағдай орнатуға мүмкіндік туғызу.

Оқу процесіндегі осындай іс-әрекеттердің арқасында қоғам талап етіп отырған ойлау қабілеті жоғары, өз ойын жүйелі де ашық айта алатын, қоғамға еркін сіңетін, өндіріске белсене араласатын азамат қалыптасады.

Қазақстан Республикасы бастауыш білімінің мемлекеттік стандартында: "Бастауыш сынып оқушысын белгілі бір қажетті біліктер мен дағдылардың иесі, оқу әрекетінің субъектісі, әр түрлі мәдениеттермен өз көзқарасы тұрғысынан диалогқа түсетін автор және жас ерекшелігіне сәйкес өз жолын қалыптастыруға күш жұмсап еңбектенетін бала" - деп қарау міндеті анықталған. Бұл міндет негізгі мақсаты - балаларға білім беру екендігі қазіргі кезде бір жақты, жеткіліксіз деп есептеледі. Себебі, мектеп оқушыларға білім берумен қанағаттанып, сол білімді нақты тәжірибеде қолдануға үйретпесе, онда бұл жеткіліксіз болар еді. Демек оқушыларға есеп шығарудың әр алуан әдістерін үйрету мұғалімнің маңызды да жауапты міндеттерінің бірі.

Есеп шығару барысында, анализ синтезді қолдану мұның одан әрі байытып, өрістету немесе оған қатысты дербес жағдайларды тұжырымдау, сөйтіп оқушылардың танымдық қабілеттерін қалыптастыруда, математикалық ойлау дербестігіп дамытуда айрықша роль атқарады.

Есеп шығару математиканы оқытудың ажырамас бөлігі, себебі есеп шығару математикалық ұғымдарды қалыптастырып байытуға оқушылардың математикалық ойлауын өрістетуге, білімдерін практикада қолдануға, табандылық, ізденгіштік, еңбек сүйгіштік қасиеттерін тәрбиелеуге жол ашады.

Әдебиеттер:

1. Д.Рахымбек. Оқушылардың логика методологиялық білімдерін жетілдіру. Алматы. РКБ, 2002ж.
2. Глазырина Л.Л. Математика пәні бойынша бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлау және есептеу дағдыларын дамытуға арналған тапсырмалар жинағы (2,3,4 сыныптар). «Келешек – 2030»ЖШС, 2010.
3. О.Мұсабеков. Логикалық ойлау тәсілдерін қалыптастыру. /Бастауыш мектеп №7-8. 2006.

ПРОВЕДЕНИЕ МОРФОЛОГИЧЕСКОГО РАЗБОРА В 8 КЛАССЕ

Юсупова Турсуной Ахмедовна,

доцент, кандидат педагогических наук Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои

Аннотация. В данной статье обосновывается целесообразность проведения наряду с нетрадиционными, интерактивными методами морфологического разбора при изучении синтаксиса простого предложения в 8 классе.

Успех изучения в 8 классе родного языка в целом, синтаксиса простого предложения в частности отчасти зависит от того, как усвоены учащимися знания по морфологии в 5-7 классах, в какой степени они запомнили пройденные материалы. Так как, с одной стороны, учителю приходится постоянно заботиться о восстановлении в памяти школьников ранее изученные темы, с другой стороны, во время знакомства с новыми синтаксическими единицами, так или иначе ученики будут сталкиваться с морфологическими понятиями, с опорой на которых даются определения и правила, а также оперировать ими.

Основной целью полного повторения в 8-м классе приобретенных знаний, навыков и умений по морфологии в младших классах являются, во-первых, обеспечение более широкого и глубокого знакомства с синтаксисом простого предложения с опорой на морфологические понятия, во-вторых, устранить разрыв между 7 и 9 классами в сфере восстановления в памяти учащихся этих понятий, добиться непрерывности в обучении родному языку.

На уроках родного языка в каждом классе используются виды разбора в качестве целостного процесса усвоения знаний с помощью включения их в ту или иную морфологическую категорию. Однако проведение разбора, в частности, морфологического разбора (по частям речи или по одному из частей речи) имеет свои трудности. Проблема состоит в том, что с помощью данного вида работы требуется повторение знаний, навыков и умений по темам, пройденным один, два или даже три года тому назад. Ведь, для того чтобы организовать морфологический разбор в 8 классе, методика которого относительно 8 класса детально не разработана¹, прежде всего, учитель сам должен ясно представлять именно что нужно повторять по частям речи, и то, посредством каких источников учащиеся могут вспомнить эти материалы. Правда, электронные варианты учебников по родному языку для 5-7 классов облегчили бы труд и учителя, и учащихся.

Следует отметить, что с помощью видов разбора учащиеся получают целостное представление о разделах узбекской грамматики, а также в качестве юных языковедов овладевают умениями лингвистического анализа. Поскольку вооружение их способами лингвистического анализа является одной из основных целей обучения родному языку, работа в этом направлении должна осуществляться на основе принципов непрерывности, преемственности и последовательности.

При определении степени охвата изученных морфологических понятий в процессе проведения полного морфологического разбора является еще одной из важных проблем, решение которой требует проведения детального анализа учебников по родному языку для 5-7 классов. Во время разбора на основе упражнений или, выходя за рамки этих упражнений, и учитель, и учащиеся должны иметь достаточно четкое представление об объеме изученных материалов по той или иной теме (морфологической категории). Например, при разборе имени существительного (один целостный концентр) необходимо припоминание всего пройденного по данной теме.

В 5-7 классах по теме “Имя существительное” изучаются следующие понятия (термины):

имя существительное, имя существительное собственное, имя существительное нарицательное;

смысловые группы имени существительного, формы отношения слов (имен), названия предметов, название признака, название количества, слова, употребляющиеся вместо имен;

виды собственных имен существительных: названия местности, организации, предприятия, учреждения, названия исторических дат и праздников;

названия нарицательных имен существительных: названия лиц, имена предметов, названия местности, названия деятельности-процесса; конкретные и абстрактные имена существительные;

лексические формы имен существительных (имен); число имен существительных, единственное число, множественное число;

падежи: именительный падеж, родительный падеж, винительный падеж, дательный падеж, местный падеж, исходный падеж; окончания падежей, опускание аффикса –нинг;

---

¹ См.: Амилханова М. Изучение синтаксиса простого предложения в школе. – Т.: Ўқитувчи, 1977 (на узб.яз.); Обучение русскому языку в 8 классе: Метод.указ.к учеб.: Пособие для учителя / В.В.Бабайцева, Г.К.Лидман-Орлова, Ю.С.Пичугов и др.; Под ред. В.В.Бабайцевой. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Просвещение, 1991; Никитина Е.Я. Повторение курса русского языка в VIII классе // Повторение на уроках русского языка (сб.ст. из опыта работы): Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1978. – С. 56-79.

притяжательные аффиксы; уменьшительные и ласкательные формы имен существительных;

виды имен существительных по составу: простое имя существительное, сложное имя существительное, парное имя существительное, повторяющееся имя существительное, сокращенное имя существительное, производное имя существительное;

синтаксические функции имени существительного.

Упражнения в морфологическом разборе организуются с строгим учетом подобных сведений об объеме знаний по той или иной теме.

При этом морфологический разбор отражает процесс выделения частей (внутреннего деления) языкового явления (целого), относящегося той или иной категории, выведение классификационного порядка на основе исследования языковых фактов и вновь приведение их в одно целое. В этом процессе формируются знания и умения по исследованию (способам исследования) самостоятельно известных издавна понятий, а иногда еще не изученных или мало изученных сторон.

Кроме того, с помощью морфологического разбора можно осуществить комплексное повторение частей речи, служить осознанию взаимосвязи между языковыми явлениями, относящимися к одной из морфологических категорий, и синтаксисом простого предложения, различению и образованию отчетливых представлений об их признаках.

Полный разбор достигается привлечением правил (при необходимости – определений), раскрывающих и категориальные признаки языкового явления, и особенности применения их в речевой практике. Ибо разбор помогает не только восстановить в памяти учащихся грамматические термины, определения и правила (знания), но и их применение с помощью разбираемого или составляемого предложения, а также создаваемого текста.

В системе знаний для повторения определения имеют незначительное место. На наш взгляд, ученик вынужден будет припомнить определение лишь в том случае, если у него возникнет затруднение в понимании понятия, выражаемого встретившимся термином, т.е. можно утверждать, что он не всегда испытывает необходимость в специальном повторении изученных определений.

Морфологический разбор в 8 классе можно проводить в связи:

- 1) с упражнениями, данными в учебнике 8 класса;
- 2) с опорой (но выходя за рамки) на упражнения, данные в учебнике;
- 3) в отрыве от материалов изучаемой темы.

Большая часть упражнений, приведенных в учебнике по родному языку для 8 класса², позволяют проведение частичного морфологического разбора в аспекте припоминания морфологических терминов, видов частей речи, их значения и функции в предложении, необходимых для объяснения синтаксического понятия. Например:

Упражнение № 9, задание 2. Сгруппируйте по частям речи самостоятельные слова, употребленные в тексте, и спишите их вместе со словами, с которыми они связаны.

Если не выходить за рамки данного упражнения, можно повторить лишь ограниченные морфологические понятия (самостоятельные части речи, имя существительное, прилагательное, числительное, местоимение, глагол, наречие). Если учитывать то обстоятельство, что эти термины изучаются начиная со 2 класса, нет необходимости в их повторении в 8 классе.

---

² Кадыров М., Нигматов Х. и др. Родной язык. Учебник для 8 класса. – Т.: Изд.-типографический творческий дом имени Чулпана, 2006. – 144 с. (На узб.яз.)

Упражнение № 14. Найдите вспомогательные слова из ниже приведенных предложений, объясните, с какими словами они связаны, какое значение они выражают и какую функцию выполняют в предложении.

В данном же упражнении припоминаются все три вспомогательного слова (послелог, союз, частица), вспоминаются значения, функции в предложении. Лишь не повторяются их смысловые группы. Упражнение приближается к полному разбору смешанного типа.

В разборе имени существительного необходимо соблюдать следующий план:

1. Имя существительное – часть речи.

2. Наричательное или собственное ли имя существительное.

3. Смысловые группы:

-смысловые группы нарицательных имен существительных;

- смысловые группы собственных имен существительных; правила правописания;

- конкретное ли или абстрактное значение выражает.

4. Лексические формы:

-формы числа; правила правописания;

-падежи; правила правописания;

-притяжательные аффиксы; правила правописания;

-другие формы имен существительных; правила правописания.

5. Виды имен существительных по составу (строению). Правила правописания;

6. Синтаксическая функция имени существительного; порядок слов в предложении; связь самостоятельных предложений (контекстуальная синонимия).

Соблюдение такому плану приводит в порядок лингвистическое мышление учащихся, обеспечивает четкость представлений и понятий о каждой морфологической категории.

Слово *йўлакка* (к дорожке) в предложении “Жаннат хола шошиб йўлакка югурди” (Тетя Джаннат спеша побежала к дорожке) учащиеся могут провести морфологический разбор в следующем порядке:

Йўлакка – *йўлак* – имя существительное, нарицательное имя существительное, обозначает место.

Имена существительные бывают конкретные и абстрактные. *Йўлак* – конкретное имя существительное.

Йўлакка – в единственном числе; в дательном падеже; слово *йўлак* оканчивается на согласный звук **к**, поэтому аффикс –**га** к данному слову прибавляется в форме –**ка**.

Имена существительные по составу могут быть простые, сложные, парные и повторемые. *Йўлакка* – простое имя существительное.

В предложении является обстоятельством.

Следует напомнить, что отдельные наблюдательные, склонные в исследованию учащиеся поясняя слово *йўлак* как производное, при этом выделяют и словообразовательный аффикс –**ак**.

Как видно из приведенного примера по морфологическому разбору, в одном предложении нет возможности разом повторить все пройденное по имени существительному. Поэтому чтобы обеспечить полный охват морфологических понятий учитель на примере специально отобранных предложений, должен запланировать более полное повторение того или иного раздела, пройденного по морфологии. Также целесообразней проводить разбор на пример маленьких (мини) текстов, что способствует подготовке школьников к лингвистическому анализу, который им придется выполнять в будущем.

Как было сказано, проведение временами полного разбора связан с тем, какой объем знаний изучен в 5-7 классах. Если разбор проводится с охватом ниже этого объема, то это приводит к тому, что повторение становится частичным. Превышение же этого объема, т.е. включение новых (неизученных в 5-7 классах) понятий вызывает дополнительные трудности, в результате чего снижается интерес и активность учащихся, сказывается в

оценках осуществленного морфологического разбора и в конце концов отбивает желание и интерес учащихся участвовать в этой важной работе.

Таким образом, морфологический разбор, проводимый в 8 классе, играя важную роль в восстановлении в памяти учащихся в процессе изучения синтаксиса простого предложения весь объем знаний, умений и навыков по морфологии, усвоенный в 5-7-х классах, имеет свои трудности и проблемы, решение которых требует в первую очередь определения объема знаний, навыков и умений по разбираемой теме.

Литература:

1. Амилханова М. Изучение синтаксиса простого предложения в школе. – Т.: Ўқитувчи, 1977 (на узб.яз.); Обучение русскому языку в 8 классе: Метод.указ.к учеб.: Пособие для учителя / В.В.Бабайцева, Г.К.Лидман-Орлова, Ю.С.Пичугов и др.; Под ред. В.В.Бабайцевой. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Просвещение, 1991;

2. Никитина Е.Я. Повторение курса русского языка в VIII классе // Повторение на уроках русского языка (сб.ст. из опыта работы): Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1978. – С. 56-79.

3. Кадыров М., Нигматов Х. и др. Родной язык. Учебник для 8 класса. – Т.: Изд.-типографический творческий дом имени Чулпана, 2006. – 144 с. (На узб.яз.)

ОНА ТИЛИ ДАРСЛАРИДА ИЖОДИЙ ФИКРЛАШ ҚОБИЛИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Дилноза Нишонтаева,
Шохруза Абдирахманова,
Абдуганиева Гулхаё,
Ж.Ташенев номли университет филология
факультети 1-босқич талабалари

Илмий раҳбарлар: *Ҳ. Ҳамроева, филология фанлари доктори (DSc)*
Ш.Наралиева, педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация. Мақолада ўқув жараёни янгиланган дастур ва стандарт талабларига жавоб берадиган замонавий дарслар асосида ташкил этиш ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: таълим тизими, педагогик технология, интерфаол усул, инновация, мулоқот.

Аннотация. Мақолада стандарт талаптарга сай жаңартылган бағдарлама мен заманауи сабақтар негизінде оку үдерісін ұйымдастыру туралы айтылады.

Негізгі сөздер: оку жүйесі, педагогикалық технология, интерактивті әдіс, инновация, коммуникация.

Аннотация. В статье говорится об организации учебного процесса на основе обновленной программы и современных уроков, соответствующих стандартным требованиям.

Ключевые слова: образовательная система, педагогическая технология, интерактивный метод, инновация, коммуникация.

Она тили дарсларида ўқувчилар ижодий қобилиятини ўстириш муҳим аҳамият касб этади. “Халқ анъанавий педагогикасида ишонтириш, исботлаш, таъсир, ибрат намунаси,

тажриба натижалари, тасдиқлаш ҳам алоҳида ўрин тутишини айтиб ўтиш зарур”⁴⁵. Интерфаоллик – бу ўзаро икки киши фаоллиги, яъни, бунда ўқув- билув жараёни ўзаро суҳбат тариқасида диалог шаклида (компьютер ёрдамида) ёки ўқувчининг ўзаро мулоқотига асосан кечади. Интерфаоллик ўзаро фаоллик, ҳаракат, таъсирчанлик, ўқувчи ва ўқитувчи мулоқотларида содир бўлади. Интерфаол усулнинг бош мақсади: ўқув жараёни учун энг қулай вазият яратиш орқали ўқувчининг фаол, эркин фикр юритишига муҳит яратишидир. Бу жараёнда дарсни ташкил этиш шундай кечадики, бу жараёнда бирорта ҳам ўқувчи четда қолмайди, яъни улар кўрган, билган, ўйлаган фикрларини очиқ-ойдин билдириш имкониятига эга бўладилар. Ўқувчилар ҳамкорликда ишлашда мавзу мазмунини билиш, ўзлаштиришда ўзларининг шахсий ҳиссасини қўшадилар.

Ўзаро билимлар, ғоялар, фикрларни алмашиш жараёни содир бўлади. Бундай ҳолатлар ўзаро самимийликни тامينлайди, янги билимлар олиш, ўзлаштиришга ҳавас ортади, шу жараёнда бир-бирларини қўллаб-қувватлаш, ўзаро дўстона муносабатлар вужудга келади. Бунинг тарбиявий аҳамияти катта. Демак, интерфаол дарсларни ташкил қилишда ўқув жараёнида яқка тартибда ва жуфт бўлиб ишлаш, гуруҳларда ишлаш, изланишга асосланган лойиҳалар, ролли ўйинлар, ахборот манбалари билан ишлаш, ижодий ишлашдан фойдаланиш мумкин.

Интерфаол усуллар нималарни ўз ичига олади? Ҳозирги кунда қуйидаги интерфаол усулнинг шакллари амалда қўлланилмоқда. Интерфаол усулларнинг шакллари:

- Жуфтликда ишлаш;
- Кичик гуруҳларда;
- Ролли ўйинлар;
- Мунозара;
- Дебатлар;

Юқоридагилардан фойдаланишда аниқ мақсадни кўзда тутиб, муаммони келтириб, ўқувчиларни шу жараёнда ишлашга тайёрлаб, уни маълум малакаларга эга бўлган ҳолатларда қўлланилса қутилган натижаларни олиш мумкин. Интерфаол ўқитишда ўқитиш муҳитини ташкил этилади, қулай муҳит яратилади, яхши ташкил этилган ўқитиш муҳити:

- ўқиш ва тадқиқотларга қўмаклашади;
- турли тадқиқотлар олиб бориш учун материалларга эга булади;
- креативлик, ижодкорлик қобилиятига рағбат беради;
- фикрлар ва ахборотлар алмашувига имкон яратади;
- маълумотларни мустақил олиш кўникмаларини шакллантиради;
- узлуксиз таълим олиш кўникмаларини ривожлантиради.

Демак, таълим-тарбия сифати ва самарадорлиги ўқувчининг ўқув мазмунини ўзлаштиришга йўналтирилган мустақил мутолаа билан самарали шуғулланиши, мустақил фикр юритиши ва тафаккур фаолияти билан боғлиқ. Интерфаол методларда дарс жараёнини олиб боришда ўқувчиларда қуйидаги хусусиятларнинг ривожланишини кўрсатиш мумкин. Ўқувчи ўқитилмайди, уни мустақил ўқиш, ўрганиш, ишлашга ўргатилади. Бунда ўқувчилар мустақил равишда таҳлил қилиш орқали ўзлаштиришга, ижодий мулоҳаза юритишга, шахсий хулосалар асосида эркин фикр юритишга ўргатилади. Ўқувчиларда маънавиятимизга ёт фикрларга қарши фикр юрита олиш, ўз позициясини ҳимоя қила олиш кўникмалари шакллантирилади.

Ўқитиш усуллари таълим жараёнида турли хил кўринишларда кечади Ўқув жараёнида ўқув эҳтиёжини қондириш билан биргаликда юқори мотивацияга эга бўлади. Ўқувчиларда ўзаро ахборот бериш, олиш, қайта ишлаш орқали ўқув материали яхши ўзлаштирилади. Ўқувчида ўзаро мулоқотга киришиш, фикр билдириш, фикр алмашиниш кўникмалари шаклланади. Ўқув жараёнида – ўқувчининг ўз-ўзига баҳо бериши, танқидий қараши ривожланади. Ўқувчи учун дарс қизиқарли ва мазмунли ўқитилаётган фанга айланади, ўқиш

⁴⁵Ўзбек педагогикаси тарихи. Т.: “Ўқитувчи” нашриёти. 1995. -Б. 13.

жараёнига ижодий ва мустақил ёндашишга ҳаракат қилади ва ҳар бир дақиқани ғанимат деб билади.

Муҳими ўқувчиларда:

ўқув меҳнатига ўзида ҳошиш-истак уйғота олишга;

ҳар қандай вазиятда фаоллик кўрсата олишга;

айниқса, ҳозирги тезкор ахборот манбаларидан унумли фойдалана олишга кўникмалари шаклланади.

Шунинг учун ҳам, ҳозирги кунда ўқувчининг ўз-ўзини ривожлантириш технологиясини яратиш педагогика ва дидактика фанлари олдида ўз ечимини кутаётган долзарб муаммолардандир. Бошқача айтганда, бугунги кунда узлуксиз таълим тизимида ўқитиш самарадорлигини оширишнинг муҳим шарти-таълим жараёнига тизимли ёндашув ва ранг-баранг педагогик фаолиятдан иборат хизмат кўрсатиш саналади. Айни даврда замонавий педагогик технология – тизимли ёндашувлар асосида ўқитишнинг шакллари қулайлаштириш, унинг натижасини кафолатлаш ва объектив баҳолаш учун зарур бўлган инсон салоҳияти ҳамда техник воситаларнинг ўзаро ҳамкорлигини намойиш қилади. Таълим мақсадларини ойдинлаштириш, ўқитиш ва ўзлаштириш жараёнларида қўлланиладиган усул, метод ва воситаларларни хилма-хиллаш, таълим ва тарбия жараёнлари мазмунини чуқурлаштириш-булар ҳаммаси таълим муассасалари фаолиятини такомиллаштириш демакдир. Ваҳоланки, такомиллаштиришнинг чегараси, яъни охири йўқ, дейилади. Шундай бўлгач, педагогик технологиялар ҳам, педагогик маҳорат ҳам сарҳадсиз тушунчалардир. Бу борада қанча кўп изланилса ва қанчалик ташаббускорлик бўлса-шунчалик камдек туюлаверади. Ўқитишнинг энг оддий ва бош ҳақиқати ҳам ана шундадир. Ўқитувчи (педагог)ларнинг фақат ана шу тахлитдаги фаолияти охир-оқибатда юксак ижтимоий буюртманинг бажарилишига олиб келади.

Улкан масъулият ижобий натижалар бериши учун ўқитувчи аввало ўзининг педагогик маҳоратига таянади. Педагогик маҳорат шундай бир малакалар йиғиндиси дирки, унинг натижаси ўқитувчи меҳнатида ва ўқувчилар хулқи, одоби, тарбиясида, келажакда етук мутахассис кадр бўлиб етишишида ўз аксини топади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбек педагогикаси антологияси. Т.: “Ўқитувчи”, 1995.
2. Эшмуҳаммедов Р. Таълимда инновация. Тошкент “Фан”, 2010 йил.
3. Толипов У, Усмонбоева М. Педагогик технология: назария ва амалиёт. Тошкент.: “Фан”, 2005.

ӘӨЖ 372.8

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ОҚЫТУДА БЛУМ ТАКСОНОМИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДИСТЕМЕСІ

Тамабай Әсел Мейрамбекқызы

Педагогика және бастауышта оқыту әдістемесі
кафедрасының оқытушысы, магистр, Ж.А.Ташенев университеті
Жаңабай Мадия – ПиК 20к1 тобының білім алушысы

АННОТАЦИЯ: *Методика применения таксономии Блума в обучении младших школьников*

Ключевые слова: *начальный класс, таксономия Блума, методика обучения, применение.*

ABSTRACT: The methodology of applying Bloom's taxonomy in teaching primary school children

Keywords: *elementary class, Bloom's taxonomy, teaching methods, application.*

Қазіргі Қазақстан бастауыш мектебіндегі жаңа өзгерістер әлемдік білім беру тәжірибелерін пайдалана отырып, баланың жеке дара күшін дамуын қамтамасыз ететін жаңа бағытты, жобаны іздестіру және оны қолдануға бағытталған Республиканың « Білім туралы» Заңында «әр баланың жеке қабілетіне қарай интеллектуалдық дамуы, жеке адамның дарындылығын дамыту» білім саясатының басты ұстанымы екендігі атап көрсетілген.

Мектептегі оқу үрдісінің негізгі мақсаттары – баланың білім игеру кезінде ойлау қабілетін қалыптастыру, сол арқылы таным әрекетін белсендіріп, шығармашылық қабілеттерін дамыту болып табылады.

Блумның бұл таксономиясы танымдық үрдісті ең қарапайым деңгейден бастап бірте-бірте күрделенетін 6 деңгейге жіктейтіндігін ескере отырып, қарапайым деңгейге есте сақтау, түсініп білу, еске түсіру, ал одан кейінгі түсіну деңгейінде сол ақпаратты басқаша, өз сөзімен жеткізе алумен жалғасады. Жаңа ақпаратты бөліктерге бөліп зерттеуден кейін оны өз тәжірибесінде тасымалдай алу сияқты алдыңғыға қарағанда күрделі әрекетке ұласады. Қарама – қарсылық туғызу, шешім қабылдау, баға беру оқушының білімін дамытудағы ойлаудың жоғары деңгейінде жүретін жұмыстар. Сөз етіліп отырған деңгейлерге сәйкес танымдық үрдістің мақсаттары бірте-бірте күрделенетіндігі заңдылық. Әр қадам сайын сол деңгейде орындалған әрекетке баға беруді жүзеге асыру арқылы оқушының білім деңгейі артып, шығармашылығы шыңдалады. Шығармашылық жұмыстарды орындағанда оқушылар өзінің болжау, топшылау, түрлі құбылыстардың арасындағы байланыстарды салыстыра білу қабілетіне сүйене отырып, ой қорытындысын жасап, жаңа шешім табады, өзіндік жаңалық ашады. Бұл жаңалықты бала шығармашылығын дамытуда пайда болған өзгеде жоқ қайталанбайтын өнім деп қарауға болады. Оқушы білімін шығармашылық деңгейге жетелеу өнімді тәсілдермен жүзеге асады. Ол өнімді деңгей деп аталады.

Өнімді, шығармашылық деңгей – анализ/талдау/, синтез /жинақтау/, баға. Блум таксономиясының ұтымдылығы да сол, ол оқушыларды шығармашылық деңгейге жетелеуімен ерекшеленеді.

Жаңа буын «Әдебиеттік оқу» оқулықтарындағы көркем шығармалардың оқушы шығармашылығын арттыруда мүмкіндігі мол. Негізінен, әдебиет сабақтары – қызығушылық пен қажеттіліктерді дамытудың қайнар көзі. Білім негізі бастауышта демекші, білімнің мызғымас іргетасын қалау – бастауыш сынып мұғалімдерінің басты мақсаты. Ұстаз шығарманы түсініп оқудың, сонымен қатар, оқушының жалпы тілдік мәдениетін, тілдік құбылыстардың ерекшеліктерін толықтай меңгеріп, ана тілін өз халқының әдебиетін жетік түсінуге, суреткердің өзіндік шеберлігін тануға жол ашады. Көркем шығарманы көркемдік ерекшелігіне, сөз өрнегіне, суреткердің шеберлігіне, стиліне ерекше тоқталған орынды. Оқушыларды көркем шығармаға терең бойлату үшін шығармашылық оқу, шығармашылық тапсырманы беру әдісі ұтымды. Оқушы неғұрлым көп білсе, ал сұрақ-тапсырмалар мәтінге үнілдірер, қызықтырар, ынталандырар сипатта болса, соғұрлым оқушының көркем шығарманы қабылдауы арта түспек. Бұл жұмыстың негізгі мәселесі-мұғалімнің оқушыларды өзіндік ізденіске жетелеуі. Сонымен қатар баланың қиялына, фантазиясына ерік беру керек. Атақты жазушылардың шығармасын өткен соң мұғалім оқушыға сол туындыға байланысты дүниені көз алдына елестету арқылы өз ойын жазуға дағдыландырады. Бұл жерде бағыт-бағдарды мұғалім береді, ал сюжет пен мазмұнды оқушы өзі табады. Осындай туынды жазу арқылы оқушының ой-өрісі, қиялы, шығармашылық қабілеті дамиды. Сондай-ақ сабақта проблемалық жағдаят тудырудың да маңызы зор. Нәтижесінде ақын-жазушылардың шығармасымен толық танысуға ынтасы артады.

Қазіргі таңдағы еліміздегі білім беру жүйесінің ең басты міндеті – білім берудің ұлттық моделіне өту арқылы жас ұрпақтың білім деңгейін халықаралық дәрежеге жеткізу.

Мұғалімдер алдында оқыту мен тәрбиелеудің жаңа технологияларын қолдана отырып, жеке тұлғаның дамуына жағдай туғызу қажеттілігі тұр Жаңа технология әрбір мұғалімнен жаңа ізденісті, шығармашылықпен ойлауды талап етеді

-ой-өрісін дамытатын интеллектуалды жұмыс түрлерін жіктеп саралау;

-пәнге деген қызығушылығын арттыру;

-жаңа кезең технологиясын зерделей отырып, өз жұмысына тиімді қолдану;

-тақырып бойынша педагогикалық тәжірибеге сараптама жасау және оны меңгерумен қатар, оқушылардың оқу белсендігін арттыру жолдарын қарастыру. Соның бірі, әрі сабақта оқушылардың оқу жетістіктерін бағалауда тиімді Блум таксономиясы.

Блум таксономиясы бойынша ұйымдастыру оқушылардың дайын ақпаратты қабылдауынан гөрі, ондағы қойылған мәселені зерттеуіне, талдауына және салыстыруына, ой толғауына және бағалауына қолдау ететінін айта кеткен жөн. Блум таксономиясы адамның ақыл-ой қабілеттерінің құрылымы танымдық үдерісінің ең қарапайымнан бастап күрделіге біртіндеп өту барысында белсенді әрекетке жетелейтін 6 деңгейге сәйкес тапсырмаларды құруды қажет етеді. Тапсырмалар құруда оқытудың белсенді әдістердің мәні- оқушыларды кәсіби іс-әрекетті меңгеруге бағытталады. Сабақ жоспарын Блум таксономиясына салып, бағдарламада белгіленген жеті модульді ықпалдастырудың арқасында оқушылардың не білетінін және нені жасай алатынын, сондай-ақ қызығушылықтарын түсініп, оқытудың жаңа тәсілдерін тиімді және орынды пайдаланып, оқушы бойында ішкі уәж тудырып, өз қабілеттеріне сенім арттырып, ол өз кезегінде жаңа материалды саналы түрде меңгеруіне әсер етеді деп күтілді.

Репродуктивтік әдіс. Бұл әдіс арқылы мұғалім оқушының іскерлігін және дағдыларын қалыптастырып, тапсырмалар беріп, өзі меңгерткен білімді, үйреткен іскерлік дағдыларын оқушыларға қайталатады. Оқушылар мұғалімнің үлгісі бойынша жіктейді, септейді, жоспар құрып, мұғалімнің нұсқауымен тәжірибе жасайды. Репродуктивтік әдіс мұғалімнен ұйымдастырушылық қабілетті талап етеді. Мұғалім сөздік, көрнекілік, тәжірибелік әдістер арқылы жаңа оқу материалын түсіндіреді, ал оқушылар оларды тапсырмаларды орындау үшін қолданады. Білімнің көлемі көп болғанда репродуктивтік әдіс түсіндірмелі-иллюстративтік әдіспен бірге қолданылады. Репродуктивтік әдіс арқылы оқушы «дайын» білімдерді есінде сақтап, кейін қатесіз айтып бергенмен, оның ақыл-ой белсенділігі төмен болады.

1) репродуктивті сипатқа бағытталған танымдық қызметті қамтамасыз ететін әдістер тобы;

2) оқушылардың өз бетімен білім іздену әдістер тобы, яғни проблемалық әдістер, олар проблеманы шешу барысында оқушылардың шығармашылық қабілеттерін ұштауға бағытталады;

3) оқушылардың көркем-эмоционалдық белсенділігін дамытатын әдістер тобы;

4) оқушылардың меңгерген білімдерін өздері қоршаған ортаны тани түсуге қарай бағыттайтын практикалық әдістер тобы.

Когнитивтік ғылымда басты зерттеу нысаны – айналасын қоршаған дүние ақпараттарын өңдеуші адамның іс-әрекеттері, яғни когнициясы.

Жалпы таным-білімге, жан-жақты жинақталған ақпараттарға қатысты әрекеттердің барлығы когниция немесе когнитивтік әрекеттер деп аталады. Когнитивтік ілім заңдылығына сәйкес, адам тіл арқылы ақпаратты өңдеуші жүйе ретінде түсініледі, ал адамның әрекеті тіл арқылы оның ішкі жай-күйіндегі дүниелермен анықталады. Олай болса, когнитивизмнің негізгі қағидасын зерттеушілер еңбектеріне сәйкес былайша анықтауға болады:

- адамның ойлау тетігін зерттейтін бағыт;

- адам санасындағы ақпараттардың өңделуі;

- дүниенің ментальді моделін қалыптастырушы;

- тілде берілген адамның ойындағы ұғымның түсінілуі;

- ойлауды реттейтін психикалық қасиеттер.

Оқу мақсаттарының негізгі категориялары:

- 1) Білім;
- 2) Түсіну;
- 3) Қолдану;
- 4) Талдау;
- 5) Синтез (жүйелеу, жинақтау);
- 6) Бағалау.

I. Білу. Таным мен ойлау деңгейі – төмен деңгей. Бұл категория мәліметтерді қайталау немесе тану арқылы есте қалай сақталғанын тексеруге бағытталады, мағлұмат пен деректерді еске түсіреді.

II Түсіну. Таным мен ойлау деңгейі – орта деңгей. Оқу материалын түсінгендіктің ретінде келесідей әрекеттерді атқаруды атауға болады:

Трансляция – оқу материалын бір «тілден» екінші «тілге» ауыстыру (мысалы, математикалық формуланы сөзбен айтып беру; сөзбен келтірілген мәліметті кесте, схемамен көрсету, т.б.);

Интерпретация – оқу материалын «өз сөзімен» түсіндіру, қысқаша баяндау;

Жорамалдау – оқу материалдары бойынша әңгіменің әрі қарай не туралы болатындығын, оның салдары мен нәтижелерін болжау.

III Талдау. Таным мен ойлау деңгейі – жоғарғы деңгей. Оқу материалының құрылымы анық көрінуі үшін оны құрамдас бөліктерге бөлу: бүтіннің бөліктерін ажырату; бүтіннің бөліктерінің арасындағы өзара байланыстарды анықтау, бүтіннің қалайша ұйымдастырылғандығын сезіну. Бұл категория оқу материалының мазмұнын сезінумен қатар оның ішкі құрылысын қалайша құралатындығын меңзейді.

IV Қолдану. Таным мен ойлау деңгейі – орта деңгей. Бұл категория оқу материалын нақты жағдайда және мүлдем жаңа ситуацияда қолдануды меңзейді. Мұнда ережелерді, әдістерді, ұғымдарды, заңдарды, қағидаларды, теорияларды, практикалық тұрғыдан қолдану кіреді. Оқу нәтижелері түсіне деңгейіне қарағанда материалды тереңірек игеруді талап етеді.

V Синтез (жинақтау, жүйелеу). Таным мен ойлау деңгейі – жоғарғы деңгей. Оқу материалының элементтерінен жаңашыл сипаттан бүтінді (нәтижені) құрастыру. Жаңа нәтиже ретінде оқу материалдарын мүлдем өзгеше реттейтін хабарлама (баяндама, сөз), жұмыс жоспары, схемаларды атауға болады. Мұндай оқу нәтижелері жаңа мазмұн мен жаңа құрылымдарды жасап шығаратын шығармашылық әрекеттерді қолдануды талап етеді.

VI Бағалау. Таным мен ойлау деңгейі – жоғарғы деңгей. Оқу материалының маңызын анықтау, ол туралы өзіндік пікір келтіру, ойын білдіру. Бұл деңгей алдыңғы категориялардың оқу нәтижелелеріне қол жеткізуді меңзейді.

- Блум таксономиясы бойынша танымдық салада оқу мақсаттарын зерделеу және сабақты жоспарлауға қолдануды негіздеу;

- Мұғалімдердің өз пәні бойынша Блум таксономиясының танымдық деңгейлері бойынша сұрақтар мен тапсырмалар дайындау машықтарын жетілдіру;

- Блум таксономиясы негізінде сабақ жоспарлау және өткізу дағдыларын дамыту.

Қорыта келгенде Блум таксономиясы арқылы оқыту оқушылардың қабілеттіліктерін, біліктілігін, әлеуетті мүмкіндіктерін көрсету үшін оларға жағдай туғызуға ықпал жасайды. Оқушының ғана емес, мұғалімнің де ойлау кеңістігі артуына көмектеседі. Және мұғалімдер үшін дарынды, талантты оқушылармен тиімді жұмыс істеудің оңтайлы әдістерінің бірі деп есептеймін. Мұғалімдер оқушыларды ынталандыру мен дамытуда талдау, бағалау, жинақтау үдерістерін белсенді қолдану арқылы жоғары нәтижелерге қол жеткізуіне болады. Мұғалімдердің өз пәні бойынша Блум таксономиясының танымдық деңгейлері бойынша сұрақтар мен тапсырмаларды дайындауға машықтанып, күрделі деңгейлі тапсырмаларды дайындау дағдысы қалыптасады.

Егер оқушының шамасы тек қана III (жеңілдетілген) деңгей тапсырмаларына жететін болса, оның танымдық қабілеттерін даму деңгейі ең төменгі талап деңгейі - «білу» және

«түсіну» ауқымында. II деңгей тапсырмаларын орындайтын оқушы «топтау» және «білімін бағалау» деңгейінде. Зерттеу жүргізілгенде диагностиканы оқу жылының басында және соңында 3-4 жыл бойына өткізуге болады. Бұл жеке оқушының да, сыныптың барлық оқушыларының да танымдық қабілеттерінің даму динамикасын анықтауға мүмкіндік береді. Қорыта келгенде, Блум таксономиясын пайдаланудың сабақ сапасына әсері өте мол. Сабақта жаңа технология элементтерін тиімді пайдалану оқушылардың танымдық әрекеттерін, белсенділігін дамытып, оларды шығармашылыққа жетелейді. Баланың логикалық ойлау қабілеті дамып, сабақтың сапасын артады. Ізденушілігін арттырып, өз ісіне сенімін нығайтады. Сабаққа қызығушылығын арттырып, белсенділігі күшейеді. Оқушылар сабаққа зор ынтамен қатысады, сабақ та сапалы өтеді. Егер де жаңа технология элементтерін сабақта өз дәрежесінде ұйымдастыра білсек, өз нәтижесін береді. Ең бастысы оқу үрдісін жаңаша ұйымдастыру, ойлау дағдыларын жетілдіру, өз бетінше білім алу, әрекет ету, мақсатқа жету оқушының өзі арқылы іске асады.

Әдебиеттер:

1. Асхат Әлімов «Интербелсенді әдістемені ЖОО-да қолдану мәселелері» Алматы – 2013.
2. «Қазіргі кездегі оқытудың педагогикалық технологиялары», Н. Қошқарбаев, 2010 жыл.

ӘӨЖ 372.8

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ЖАҢАРТЫЛҒАН БАҒДАРЛАМА БОЙЫНША ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ

Тамабай Әсел Мейрамбекқызы

Педагогика және бастауышта оқыту әдістемесі
кафедрасының оқытушысы, магистр, Ж.А.Ташенев университеті
Жорабек Анар– ПиК 20к1 тобының білім алушысы

АННОТАЦИЯ: Обучение казахскому языку по обновленной программе

Ключевые слова: казахский язык, начальный класс, обновленная программа, метод обучения.

ABSTRACT: Kazakh language training according to the updated program

Keywords: Kazakh language, elementary class, updated program, teaching method.

Қазіргі кезеңде білім берудің ұлттық моделіне өту оқыту мен тәрбиелеудің соңғы әдіс-тәсілдерін, инновациялық-педагогикалық технологияларды игерген, технологиялық-педагогикалық диагностиканы қабылдай алатын, педагогикалық жұмыста қалыптасқан, бұрынғы ескі сұрлеуден тез арада арылуға қабілетті және нақты тәжірибелік іс-әрекет үстінде өзіндік даңғыл жол салуға икемді, шығармашылық педагог-зерттеуші, ойшыл мұғалім, зерделі оқытушы болуын қажет етеді. Бүгінгі таңда қозғалып жатқан ең өзекті мәселелердің бірі білім беру жүйесінде жаңа электрондық технологияны енгізу, халықаралық коммуникациялық желілерге шығу, білім беруде ақпараттық технологияларды қолдану, жетістіктері мен жеке тұлғаларды қалыптастыру және қазіргі заман талабына сай білім алуға қажетті жағдайлар жасау. Білім берудің жаңа жүйесі жасалып, оның мазмұнының түбегейлі өзгеруі, дүниежүзілік білім кеңістігіне енуі бүкіл оқу әдістемелік жүйеге, оқытушылар алдына жаңа талаптар мен міндеттер қойып отыр.

Қазіргі кездегі қоғамның ақпараттану жағдайында ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы адам өмірінің әр түрлі саласына біртіндеп өзгерістер енгізуде. Қазіргі білім беру саласында өзгерістерді дұрыс қабылдап, оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, бүгінгі заман талабына сай ұстаз болу мүмкін емес.